ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 31 (1976)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1980

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 31 (1976)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1980

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
3. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
5. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
6. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
7. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921/22), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
8. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 8 (1922/23), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
9. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 9 (1924/25), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
10. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 10 (1926), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
11. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 11 (1927/28), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
12. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 12 (1929), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
13. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 13 (1930/31), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
14. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 14 (1931/32), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
15. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 15 (1933/35), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
16. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960). Ἀθῆναι, 1962 (2 τεύχη).
17. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). Ἀθῆναι, 1963 (2 τεύχη).
18. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). Ἀθῆναι, 1964-65 (3 τεύχη).
19. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964). Ἀθῆναι, 1966-67 (4 τεύχη).
20. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965). Ἀθῆναι, 1966-68 (4 τεύχη).
21. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 21 (1966). Ἀθῆναι, 1967-68 (3 τεύχη).
22. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967). Ἀθῆναι, 1967-68 (3 τεύχη).
23. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 23 (1968). Ἀθῆναι, 1968-69 (3 τεύχη).
24. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 24 (1969). Ἀθῆναι, 1970-71 (3 τεύχη).
25. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 25 (1970). Ἀθῆναι, 1971-72 (3 τεύχη).
26. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971). Ἀθῆναι, 1973-75 (3 τεύχη).
27. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 27 (1972). Ἀθῆναι, 1973-77 (3 τεύχη).
28. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 28 (1973). Ἀθῆναι, 1974-77 (3 τεύχη).
29. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 29 (1973/74). Ἀθῆναι, 1976-80 (4 τεύχη).
30. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 30 (1975): Μελέται. Ἀθῆναι, 1977-78.
31. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 31 (1976): Μελέται. Ἀθῆναι 1980.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας. Ἀθῆναι, 1961.
2. Κ. Δ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἀθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι, 1964.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι, 1964.
5. Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. Ἀθῆναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος. Ἀθῆναι, 1965.
8. Ἀγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. Ἀθῆναι, 1966.
9. Ἐπιγραφὲς τῆς Πάτμου: Α΄. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Ἁγ. Ἰ. Θεολόγου. Β΄. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Ἀθῆναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.

11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικά της προβλήματα. Ἀθῆναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (ἐξαντλήθηκε).
13. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκή. Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ἀθῆναι, 1964.
14. L'art Byzantin - Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη, Αἱ τοπωνυμίαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ἀκρόλιθα. Ἀθῆναι, 1975.
22. Ἀγγελικῆς Κ. Λεμπέση, Οἱ Στῆλες τοῦ Πριniᾶ. Ἀθῆναι, 1976.
23. Μ. Α. Τιβέριου, Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀττικῆς μελανόμορφης ἀγγειογραφίας. Ἀθῆναι, 1976.
24. Ἰ. Δημακοπούλου, Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου. Ἀθῆναι, 1977.
25. Ντούλας Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος. Ἀθήνα, 1978.
26. Νίκου Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας. Ἀπὸ τὸ 10ο αἰώνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική. Ἀθῆναι, 1979.
27. Μαρίας Μπρούσκαρη, Ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ Κεραμεικὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Ἀθῆναι, 1980.
28. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας. Ἀθῆναι, 1980.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθῆναι, 1964 (2η ἔκδοση) (ἐξαντλήθηκε).
2. Ἁγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Α'. Προϊστορικαὶ Συλλογαί. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθῆναι, 1964 (ἀνατύπωση 1973).
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated into English by Helen Wace, Elizabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964 (ἐξαντλήθηκε).
6. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1965 (ἐξαντλήθηκε).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace and Elizabeth Wace - French). Athens, 1965 (ἐξαντλήθηκε).
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὁδηγὸς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφραση Σ. Πλάτωνος). Ἀθῆναι, 1965.
9. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanassopoulos, Musée Archéologique National : A. Collections Préhistoriques. Guide Sommaire. Athènes, 1965.
10. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (ἐξαντλήθηκε).
11. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Archaeologisches Nationalmuseum. I. Vorgeschichtliche Sammlungen. Kurzführer (übersetzt von Maria Herrmann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Akropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος. Ἀθῆναι, 1967.
14. S. Karouzou, Musée Archéologique National. Collection des Sculptures. Caralogue descriptif (traduit par X. Lefcoparides). Athènes, 1968.

15. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture (translated by Helen Wace). Athens, 1968.
16. Guida breve del Museo dell'Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου - Ν. Πλάτωνος, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἀθῆναι, 1973 (2η ἔκδοση).
18. Κατάλογος ἐκθέσεως ἐκμαγείων καὶ ἀντιγράφων. Ἀθῆναι, 1975.
19. St. Alexiou - N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1968 (ἀνατύπωση 1974).
20. P. Auberson - K. Schefold, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς Ἐρετρίας (μετάφραση Π. Θέμελη). Ἀθῆναι, 1973.
21. St. Alexiou - N. Platon, Guide du Musée Archéologique d'Héraclion (traduit par C. Papapavlou). Athènes, 1973 (2η ἔκδοση).
22. St. Alexiou - N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion (übersetzt von G. Kokula). Athen, 1969 (ἀνατύπωση 1974).
23. S. Karusu, Archaeologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1969.
24. Ἰ. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁδηγὸς Μουσείου Ἰωαννίνων. Ἀθῆναι 1973.
25. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1967 (2η ἔκδοση).
26. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1968 (2η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
27. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collection. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elisabeth Wace - French and Ariadne Koumari-Sanford). Athens, 1970 (3η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
28. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1970 (3η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
29. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθῆναι, 1970 (3η ἔκδοση) (ἀνατύπωση 1973).
30. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἀθῆναι, 1970.
31. Σπ. Μαρινάτου, Σύντομος Ὁδηγὸς προσωρινῆς ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας. Ἀθῆναι, 1971 (ἀνατύπωση 1972).
32. Sp. Marinatos, A Brief Guide to the Temporary Exhibition of the Antiquities of Thera (translated by Elly Arditis). Athens, 1971 (ἀνατύπωση 1972).
33. G. Dontas, A Guide to the Archaeological Museum of Corfou (translated by Helen Tsigada). Athens, 1972.
34. G. Dontas, Guide du Musée Archéologique de Corfou (traduit par Christiane Zoulas). Athènes, 1973.
35. Κ. Δαβάρας, Σούνιον. Ἀθῆναι, 1973.
36. Μ. Σ. Μπρούσκαρη, Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀθῆναι, 1975.
37. Ἀρχαία Κυπριακὴ Τέχνη (Ὁδηγὸς Ἐκθέσεως). Ἀθῆναι, 1975. Ancient Cypriote Art (Catalogue of the Exhibition). Athens, 1975.
38. Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες καὶ Εἰκόνες. Byzantine Murals and Icons. Ἀθῆναι, 1976.
39. M. S. Brouskari, The Monuments of the Acropolis (translated by A. Doumas). Athens, 1978.
40. M. S. Brouskari, Les monuments de l'Acropole (traduit par P. Starakis). Athènes, 1978.
41. C. Davaras, Sounion. Athens, 1979.
— C. Davaras, Sounion. Athènes, 1979.
— C. Davaras, Sunion. Athen, 1979.
— Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας. Ἀθῆναι, 1979.
— Treasures of Ancient Macedonia. Athens, 1979.
— Μέγας Ἀλέξανδρος. Ἱστορία καὶ θρύλος στὴν τέχνη. Ἀθῆναι, 1980.
— Alexander the Great. History and Legend in Art. Athens, 1980.
42. Κ. Δημακοπούλου - Ντ. Κόνσολα, Ὁδηγὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θήβας (ὑπὸ ἐκτύπωση).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Συμβολή στή στήλη τῶν δύο ἀδελφιῶν (Νέας Ὑόρκης, Ἀθήνας καί Βερολίνου) (Σχέδ. 1 - 4· Πίν. 1 - 4· Χρωμ. Πίν. Α) ..... 9 - 22

Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Ρωμαϊκοί καί βυζαντινοί νομισματικοί «θησαυροί» ἀπό τό βορειοελλαδικό χῶρο στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (Πίν. 5 - 13) ..... 23 - 48

ST. BOWMAN, A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras (Pls. 14 - 19) ..... 49 - 75

Γ. ΚΟΥΚΗΣ - Α. ΤΖΙΤΖΙΡΑΣ, Γεωτεχνικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν περιοχὴν ναοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος (Σχέδ. 1 - 3· Πίν. 20 - 21) ..... 76 - 86

M.-FR. BILLOT, Terres cuites architecturales du Musée Épigraphique (Figs. 1 - 3; Pls. 22 - 33) ..... 87 - 135

Χ. ΜΠΟΥΡΑ, Τυπολογικές παρατηρήσεις στό καθολικό τῆς μονῆς τῶν Μαγγάνων (Σχέδ. 1 - 9· Πίν. 34 - 35) ..... 136 - 151

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Τὸ Κάστρον τῆς Μυτιλήνης (Σχέδ. 1 - 7· Πίν. 36 - 37) ..... 152 - 165

ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀναγλύφων τῆς διόδου τῶν θεωρῶν τῆς Θάσου (Πίν. 38 - 40) ..... 166 - 177

A. GUEST-PAPAMANOLI - A. LAMBRAKI, Les grottes de Léra et de l'Arkoudia en Crète occidentale aux époques préhistoriques et historiques (Figs. 1 - 13; Pls. 41 - 50) ... 178 - 243

Κ. ΗΛΙΑΚΗ, Ἡ ζωγραφική ἀρχιτεκτονική διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα (Σχεδ. 1 - 9· Πίν. 51 - 57) ..... 244 - 259

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ, Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἥλιδος (Πίν. 58 - 60) ..... 260 - 264

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Τά ψηφιδωτά τοῦ τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Φάσεις καί προβλήματα χρονολόγησης (Πίν. 61 - 66) ..... 265 - 273

CHR. DENGATE, A Group of Graves Excavated at Halieis (Figs. 1 - 7; Pls. 67 - 83) ... 274 - 324

Μ. ΚΡΙΚΟΥ-ΓΑΛΑΝΗ, Φραγκικό εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1967 (Πίν. 84 - 85) ..... 325 - 351

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ..... 353 - 368

ΠΙΝΑΚΕΣ ..... 1 - 85

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΣΤΗΛΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΑΔΕΛΦΙΩΝ
(ΝΕΑΣ ΥΟΡΚΗΣ, ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ) *

(Σχέδ. 1-4· Πίν. 1-4· Χρωμ. Πίν. Α)

Μιά ξαφνική ἀναλαμπή τοῦ πνεύματος, ὑποκινημένη ἕως ἕνα σημεῖο καί ἀπό τήν ἀνάμνηση μιᾶς παλαιᾶς πληροφορίας τοῦ μακαρίτη Μιχ. Βλαστοῦ, ὅτι θά ἔπρεπε ν' ἀναζητηθοῦν καί στό Ἐθνικό Μουσεῖο ἀποτμήματα τῆς στήλης τῶν δύο ἀδελφιῶν, ὁδήγησε τό 1960 τήν ὑπογραφόμενη σέ μιά γόνιμη ταύτιση. Τό λησμονημένο κάτω ἀπό ἕνα παράθυρο στή σκοτεινή γωνιά ἑνός ὑπογείου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀπότμημα μιᾶς ἀρχαϊκῆς ἐπιτάφιας στήλης θά ἀνῆκε πιθανώτατα στή στήλην ἐκείνη τῶν δύο ἀδελφιῶν. Εἶχε ταφεῖ κάπου ἐκεῖ, μαζί μέ τά ἄλλα γλυπτά στούς πρώτους μῆνες τοῦ τελευταίου πολέμου — τήν ἐπίπονη καί ὑπεύθυνη τούτη ἐργασία εἶχε ἀναλάβει τότε ὁ Ἔφορος Γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Γιάννης Μηλιάδης — καί, καθώς εἶχε ἀποτεθεῖ ἀργότερα σ' ἕνα σκιασμένο μέρος τοῦ τοίχου, δέν τοῦ εἶχε δοθεῖ προσοχή στά κατοπινά χρόνια.

Πρῶτος ὁ Ernst Langlotz, περαστικός τότε ἀπό τήν Ἀθήνα, καθώς καί ὁ Διευθυντής τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Χρῆστος Καροῦζος, ἐπιδοκίμασαν τήν ὑπόθεση αὐτή. Ἔγινε βεβαιότητα ἀμέσως κατόπιν, ὅταν γιά ἕνα γύψινο ἐκμαγεῖο πού ἐστάλθηκε στό Μητροπολιτικό Μουσεῖο μᾶς ἐπληροφόρησε ὁ D. v. Bothmer ὅτι ὄχι μόνο συμπληρώνει μέ λαμπρό τρόπο τό κενό πού ὑπῆρχε στή στήλη ἀνάμεσα στά σκέλη καί στό στῆθος τοῦ νέου, ἀλλά καί δίνει τό πραγματικό ὕψος τῆς στήλης, 4,234 μ. (Πίν. 1).

Λίγο ἀργότερα, τό 1962, μέ τήν ἀνακάλυψη τοῦ Γ. Δεσπίνη ὅτι καί ἕνα μικρό συντρίμι ἀπό ἀνάγλυφο ριγμένο σέ μιάν ἀποθήκη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου πρέπει νά ἀνήκει στόν ἀριστερόν ὦμο τοῦ νέου, συμπληρώθηκε καί τοῦ στέρνου του ἡ ὄψη (Πίν. 2γ, ἀριθ. εὑρ. 4551).

Πρώτη ἡ Gisela Richter ἐδημοσίευσε τή στήλη μέ τή νέα συμπλήρωση καί ἔδωσε στό σχετικό κείμενο τήν ἱστορία τῆς τμηματικῆς ἀνεύρεσής της: πῶς, σιγά-σιγά ἀπό τό 1901 καί ἔπειτα, ἀποκτήθηκε ἀπό τό Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου τό συντρίμι μέ τό πρόσωπο, μέ τόν δεξιόν ὦμο καί μέ τό ἀριστερό χέρι τῆς κορασίδας, πῶς τό 1911 πλουτίστηκε ἡ στήλη καί μέ τά κύρια μέλη της, καθώς καί μέ τή βάση της, πῶς τέλος τό 1940 προστέθηκε σάν ἄξιο κορύφωμα ἡ ὑπέρκαλη Σφίγγα — ὅλα αὐτά τεκμήρια μιᾶς ἄθεης, σκοτεινῆς δραστηριότητας[1]. Ἀπό τότε, παρ' ὅλη τήν τελευταία συμπλήρωση μέ τά συντρίμια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀπεικονίζεται ὡστόσο ἡ στήλη ἄλλοτε ὁλοκληρωμένη, ἄλλοτε στήν παλαιότερη μορφή της, μέ κενό, ἄψυχο τό τμῆμα κάτω ἀπό τό κε-

*Θερμά εὐχαριστῶ τή Βαρβάρα Φιλιππάκη γιά τίς πολλαπλές διευκολύνσεις. Τίς φωτογραφίες ἐφιλοτέχνησε ὁ φωτογράφος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Θανάσης Μηλιαράκης, τίς ἔγχρωμες διαφάνειες ὁ κ. Κωνστ. Ἀντωνιάδης.

1. Mélanges Mansel III, πίν. 4.

φάλι τοῦ νέου, μέ «ξύλινο» τόν βραχίονα, τόν συμπληρωμένο μέ γύψο[2]. Τώρα, τήν ἄδεια θέση τήν ἐπῆρε ἕνα ὁλοζώντανο μέλος τοῦ κορμιοῦ. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ ἀποτμήματος μαρτυρεῖ μέ πόσο βάρβαρο τρόπο ἔσπασαν οἱ τυμβωρύχοι τό ὡραῖο μνημεῖο, χωρίς ἄλλο γιά νά εὐκολύνουν καί τή μεταφορά του (Πίν. 2 β).

Ἂς σταθοῦμε τώρα στό νέο ἀπότμημα (Χρωμ. Πίν. Αα καί Πίν. 2 α). Σώζεται ὁ γλουτός καί ὁ δεξιός βραχίονας, ὁ τελευταῖος ὄχι σέ κάθετη κατεύθυνση, ἀλλά μέ ἐλαφρή κάμψη ἐμπρός ἀπό τόν γλουτό πού ἔχει ἐξαρθεῖ πλαστικά. Καθώς τό σπάσιμο τοῦ μαρμάρου εἶναι ἀνώμαλο, δέν ἔχει ἡ πλάκα παντοῦ τό ἴδιο πάχος. Ψηλά σώζεται τοῦτο ἀκέραιο, ἐνῶ χαμηλά, πίσω ἀπό τά δάχτυλα τοῦ χεριοῦ, μόνο ὁ φλοιός τῆς πλάκας ἐσώθηκε. Στό τμῆμα τῆς πλαγινῆς ὄψης μέ τήν καλή διατήρηση τῆς ἐπιδερμίδας διακρίνονται καλά τά ἴχνη τοῦ λεπτοῦ, ὀδοντωτοῦ ἐργαλείου (Πίν. 2 δ). Ἡ ἐπιφάνεια λειάνθηκε τελικά, ὅπως βεβαιώνει ὁ γλύπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Στέλιος Τριάντης, μέ σμιριγδόπετρα («σμιρίγλι»), ὄχι ὅμως μέ τόση συνέπεια ὥστε νά σβηστεῖ ἡ ἀρχική, ἡ πρώτη ἐπεξεργασία. Πίσω ἀπό τόν γλουτό ξεχωρίζει τό κόκκινο χρῶμα πού θά ἐσκέπαζε ὅλο τό βάθος τῆς πλάκας. Πάνω σ' αὐτή διαγράφεται ἔντονα τό κορμί μέ μιάν αἴσθηση πλαστικότητας πού ὁμοιά της συναντοῦμε στίς καλύτερες ἀττικές στῆλες τῆς ἐποχῆς.

Ζωηρό εἶναι τό ξεχώρισμα τοῦ δεξιοῦ βραχίονα ψηλά, πάνω ἀπό τόν γλουτό, μέ μείωση τῆς ἀπόληξης τῆς ὄχι ἀπόλυτα ἐπίπεδης παλάμης. Οἱ ἄκρες τῶν δακτύλων, πού φαίνεται ὅτι λείπουν, εἶχαν πιθανώτατα καμφθεῖ ὅπως στή στήλη τοῦ Ἀριστίωνα[3].

Μαλακώτερος παρουσιάζεται ὁ γλουτός στό κέντρο, σχηματίζοντας ἕνα θελκτικό λάκκο, γιά νά ὑψωθεῖ κάπως πάλι χαμηλά, πίσω ἀπό τό χέρι. Μόνο ἄν συγκρίνουμε τό νέο ἀπότμημα μέ ἀρχαιότερες στῆλες, σάν αὐτήν, ἔξαφνα, τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὅπου ὁ βραχίονας κρέμεται μέ ἀδράνεια, ξερός, ἐκτιμοῦμε τόν νέο τρόπο ἔξαρσης ἑνός ζωντανοῦ μέλους[4]. Μέσα ἀπ' αὐτό, δεξιώτερα καί σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἐσώθηκε ἕνα μικρό μέρος τοῦ σκέλους. Κερδίσαμε ἔτσι μέ τό νέο συντρίμι σχεδόν ὁλοκληρωμένη τήν ὄψη ἑνός καίριου, φεγγοβόλου τμήματος τοῦ νεανικοῦ σώματος, πού ἀμαυρώνεται ὅμως ἀμέσως χαμηλότερα ἀπό τή διάβρωση τῶν σκελῶν. Ἄμορφο ἄλλοτε στή γύψινη συμπλήρωση τό μεσαῖο τμῆμα τοῦ σώματος, ἀναδείχνονται τώρα γλουτός καί βραχίονας, μέ τή μελωδία τῶν καμπυλῶν καί εἶναι καλοτυχιά ὅτι ἐσώθηκε ἐδῶ καί ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου.

2. Richter, AD 4 (1929), σ. 33, πίν. 19-20, εἰκ. 2. Τῆς ἴδιας, Gravestones of Attica, σ. 48, εἰκ. 99, 109. Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 45, 48. Μέ τό νέο ἀπότμημα: Charbonneaux-Martin-Villard, Grèce archaïque, σ. 153, εἰκ. 190. Χωρίς τή συμπλήρωση: Robertson, History of Greek Art, εἰκ. 29. Boardman, Archaic Sculpture, εἰκ. 214. Βλ. καί v. Bothmer, Guide to the Collections of Greek and Roman Art[3], 1971, σ. 10. Τό μαγευτικό συντρίμι τοῦ Βερολίνου: Blümel, Die archaischen griechischen Skulpturen, ἀριθ. 7, σ. 16, εἰκ. 21-22 καί 26. Greifenhagen, Antike Kunstwerke, 1966, σ. 4 (σχέδιο μέ τό νέο ἀπότμημα στό Ἐθνικό Μουσεῖο) καί πίν. 3, σ. 34: «Rot bemalt ist der Reliefgrund, das Haar und die Pupille». Τό ὁλικό ὕψος εἶναι τώρα βεβαιωμένο: 4,234 μ.

3. Ἀριθ. εὐρ. 29. Conze, Die attischen Grabreliefs, ἀριθ. 2, πίν. 2, 1. Richter, Gravestones of Attica, σ. 77, εἰκ. 155-58, 180, 211-12. AM 85 (1970), σ. 34 κ.ἑ., πίν. 14, 16b (Willemsen). Charbonneaux-Martin-Villard, ὅ.π., σ. 259, εἰκ. 300. Boardman, ὅ.π., εἰκ. 235. Fuchs, Skulptur der Griechen[2], σ. 473, εἰκ. 555. Σ. Καρούζου, Συλλογή γλυπτῶν, σ. 17.

4. Ἀριθ. εὐρ. 35. Conze, ἀριθ. 9, πίν. 7. Richter, ὅ.π., σ. 30, εἰκ. 90. Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 12.

Τό ἐρώτημα πού προβάλλει τώρα εἶναι ἄν ἡ παλάμη ἔμενε ἁπλῶς μισάνοιχτη ἤ ἄν κρατοῦσε κάποιο ἀντικείμενο. Συγκριτικά ὡστόσο μέ ἄλλες ἀρχαϊκές στῆλες δέν θά ἀποφασίζαμε ὅτι τά δάχτυλα ἦταν σφιγμένα, θά εἶχαν μᾶλλον, πιστεύουμε, μιά χαλαρή κάμψη. Σχετικά μέ μιά στήλη τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου, ὅπου ἡ παλάμη τοῦ δορυφόρου εἶναι σφιγμένη καί ἀναδείχνεται κάτω ἀπό τόν καρπό, φανερή εἶναι ἡ χαλάρωση τῆς παλάμης στό δικό μας ἀπότμημα[5]. Ἔτσι ὅμως, καθώς ἐδῶ τά δάχτυλα δέν φαίνεται ὅτι σμίγουν, θά ἔλεγε κανείς ὅτι πρέπει νά κρατοῦσαν κάτι ἐλαφρό, τί ἄλλο παρά ἕνα στεφάνι, ὅπως στή στήλη τοῦ Μουσείου τοῦ Κεραμεικοῦ[6]; Δυστυχῶς, στή στήλη τῶν δύο ἀδελφιῶν ἀκριβῶς κάτω ἀπό τά δάχτυλα ἀρχίζει ἡ ἀνήλεη διάβρωση τοῦ μαρμάρου, ὥστε ἡ βεβαιότητα εἶναι ἀδύνατη. Ὡστόσο, ἄν καί τό δεξί χέρι τοῦ νέου ἐκάλυπτε καί τόν δεξιό γλουτό, θά ὑπῆρχε, πιστεύουμε, θέση γιά ἕνα στεφάνι κάτω ἀπό τά δάχτυλα καί μάλιστα γιά στεφάνι μυρσινιᾶς, σάν αὐτό πού κρατάει ὁ νέος στή στήλη τοῦ Κεραμεικοῦ. Ὅπως ἐδῶ, ἔτσι καί στή στήλη τῶν δύο ἀδελφιῶν, θά προχωροῦσε τό ὑποθετικό στεφάνι λίγο πέρα ἀπό τό σκέλος, ὅπως φαίνεται στό σχέδιο τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Κ. Ἠλιάκη (Σχέδ. 1).

Πρίν νά ἐξετάσουμε τή σημασία τῆς μυρτιᾶς, ἄν, ὅπως ἀρνεῖται νά πιστέψει ὁ Himmelmann, κρύβει νεκρικό συμβολισμό ἤ ὄχι[7], θά σταθοῦμε στό χρῶμα τοῦ βάθους, πούσώζεται στό ἀπότμημα τῆς στήλης πού δημοσιεύεται ἐδῶ (Χρωμ. Πίν. Α α). Δέν ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου ἔκπληξη τό κόκκινο χρῶμα, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστό, τό χρῶμα τοῦτο ἐσκέπαζε τήν πλάκα στά ἀρχαϊκά ἀνάγλυφα, συνταιριασμένο μέ τή ζωική ἀνταύγεια τῶν μορφῶν[8].

Τό πρόβλημα εἶναι πότε καί σέ ποιό εἶδος ἀναγλύφων ἀποτολμήθηκε πρῶτα ἡ σημαντική ἀλλαγή πρός τό γαλάζιο βάθος, πού εἶναι βεβαιωμένο γιά τά ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τοῦ 5ου αἰ. Μόνο σποραδικά θίγεται τό θέμα ἀπό τούς ἐρευνητές, ἀλλά καί ἐδῶ σέ γενικές γραμμές θά τό ἐγγίξουμε.

Κόκκινο χρῶμα εἶχε ἡ πλάκα στή στήλη τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου μέ τόν πολεμιστή, χρονολογημένη γύρω στά 530 π.Χ.[9]. Ὅμοια ἴχνη ἐπρόσεξε ὁ J. Charbonneaux καί στή στήλη τοῦ Λούβρου, ὅπου διαγράφεται μία μορφή ἐκλεπτυσμένη καί ὄχι ἄμοιρη ἐπιτήδευσης[10].

Τό κόκκινο χρῶμα διατηρήθηκε καλά στό συντρίμι ἑνός ἀναγλύφου, παλαιό ἀπό-

5. Richter, ὅ.π., ἀριθ. 67, εἰκ. 155-56.

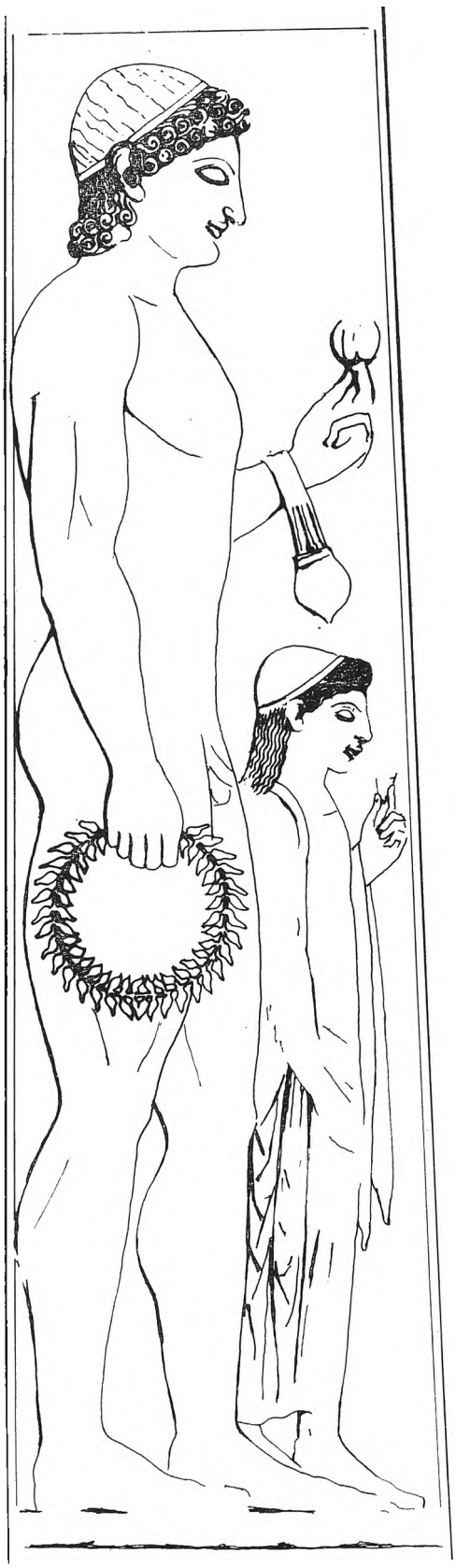
6. AM 73 (1958), σ. 1 κ.ἑ., πίν. 1 (Himmelmann). Richter, ὅ.π., ἀριθ. 58, εἰκ. 146.

7. Ὅ.π., ὑποσημ. 6. Θά ἔλθουμε παρακάτω στήν ἐξέταση τῆς σχέσης τῆς μυρσινιᾶς μέ τούς νεκρούς.

8. Ὡστόσο ὁ Reuterswärd, Studien zur Polychromie der Plastik (Griechenland und Rom), στηριγμένος σέ λίγα παραδείγματα, φτάνει σέ σωστές γενικεύσεις. Καλή ἡ ὑπενθύμιση (σ. 48) ὅτι στό ἀνάγλυφο τοῦ αὐτοστεφανούμενου ἀπό τό Σούνιο γαλάζιο εἶναι τό χρῶμα τοῦ βάθους, πού σώζεται ἕως σήμερα: Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 33.

9. Richter, ὅ.π., σ. 45, εἰκ. 126, 128, 179. Βλ. καί τόν χρωματιστό πίνακα AJA 48 (1944), πίν. IX (Richter).

10. Mon. Piot 37-38 (1940-41), σ. 46 κ.ἑ. Γιά τό χρῶμα τοῦ βάθους ἐκεῖ σ. 58. Κάποια συγγένεια μέ τίς μορφές τοῦ Ψίακος εἶναι ἀπαραγνώριστη. Βλ. καί Friis Johansen, Attic Grave Rel., σ. 101, 110. 117, εἰκ. 81 καί Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 54, Δ6.

Σχέδ. 1. Ὑποθετική ἀναπαράσταση τῆς στήλης τῶν δύο ἀδελφιῶν.
(Σχέδιο Κ. Ἠλιάκη).

κτημα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, πιθανώτατα ἀπό μιάν ἐπιτάφια στήλη[11] (Χ ρ ω μ. Π ί ν. Α β). Φανερά εἶναι τά ἴχνη ὅμοιου χρώματος καί στή στήλη τοῦ Ἀριστίωνα, πού χρονολογήθηκε βάσιμα ἀπό τόν Langlotz στά τέλη τοῦ 6ου αἰ.[12]. Μποροῦμε ἔτσι νά συμπεράνουμε ὅτι καί σέ ἄλλες ἐπιτάφιες στῆλες τοῦ 6ου αἰ. κόκκινο θά ἦταν τό χρῶμα τοῦ βάθους καί ὅπου δέν ἐσώθηκε[13].

Κοντά στόν Ἀριστίωνα βρέθηκε στή Βελανιδέζα καί ἡ στήλη τοῦ Λυσέα, σχεδόν σύγχρονη μέ ἐκείνη. Πρῶτος ὁ Kurt Müller ἔφτασε, ἀντίθετα μέ παλαιότερες ὑποθέσεις, στό ὄχι ἀστήριχτο συμπέρασμα ὅτι ὄχι κόκκινο, ἀλλά γαλάζιο πρέπει νά ἦταν ἐδῶ τό ἀδιακόσμητο πεδίο[14]. Θά ἐφτάναμε ἔτσι νά θεωρήσουμε τοῦτο ἐνδειχτικό μιᾶς ἀλλαγῆς πού θά ἔγινε καί στά ἐπιτάφια ἀνάγλυφα καί ὄχι μόνο στά ἀναθηματικά, ὅπως πιστεύεται γενικά. Παλαιότερα ὡστόσο εἶχε τονίσει ὁ Rodenwaldt, ἀπ' ἀφορμή ἑνός ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 5ου αἰ. στό Μουσεῖο τῆς Ἐλευσίνας, ὅτι ἐνωρίς πρέπει νά ἄρχισε ἡ χρήση τοῦ γαλάζιου χρώματος καί στίς ἐπιτάφιες στῆλες, νά παραμερίζεται δέ ἐντελῶς τό κόκκινο βάθος, τό διαδομένο παλαιότερα[15].

Ἀπό τά ἀρχαιότερα ἀναθηματικά μέ γαλάζιο βάθος εἶναι τό ἀνάγλυφο τοῦ Κεραμέα στήν Ἀκρόπολη[16]. Ἀμέσως ὑστερώτερα πρέπει νά γενικεύθηκε ἡ χρήση τοῦ γαλάζιου, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό τό μικρό ἀνάγλυφο τῶν Ἀγλαυριδῶν ἢ Χαρίτων στό ἴδιο ἐκεῖνο Μουσεῖο[17]. Φανερά εἶναι τά ἴχνη τοῦ γαλάζιου καί στό ἀνάγλυφο τοῦ αὐτοστεφανούμενου, ἀπό τό Σούνιο, ὅπως καί στοῦ Ἐχέλου καί τῆς Βασίλης· ὅμοια ἴχνη διακρίνονταν καί στή στήλη τῆς Ἀμφαρέτης (Μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ), πρίν νά ταξειδέψει στόν Ἀτλαντικό, εἶχαν ὅμως σβηστεῖ ὅταν ἐγύρισε, ὕστερ' ἀπό τόν πόλεμο, στά πατρικά χώματα[18].

Ἀφοῦ ἔτσι, ἀπό τά τέλη τοῦ 6ου αἰ. ἀρχίζουν καί τῶν ἐπιτάφιων στηλῶν οἱ γλύ-

11. Ἀριθ. εὑρ. 87. Conze I, ἀριθ. 18 (ἀσπρόμαυρη). Τό ἴδιο καί ἡ Richter, ὅ.π., ἀριθ. 74, εἰκ. 166, πού τήν κατατάσσει μέ ἀμφιβολία ἀνάμεσα στίς ἐπιτάφιες στῆλες. Ὡστόσο ὁ τόπος ὅπου βρέθηκε, τό Δίπυλο (1889), βεβαιώνει τήν ταφική καταγωγή. Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 27.

12. Zeitbestimmung 65. Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 54, Δ9, βλ. ἐδῶ ὑποσημ. 3.

13. Ὅπως στή στήλη τοῦ Ἀντιγένη. Richter, ὅ.π., σ. 61, εἰκ. 147, 188, 210. Ἴχνη κόκκινου ἐπισημαίνει στό βάθος τῆς στήλης τοῦ Κεραμεικοῦ ὁ Himmelmann, βλ. ἐδῶ ὑποσημ. 6.

14. AA 17 (1922), σ. 6. Στήλη τοῦ Λυσέα: ἀριθ. εὑρ. 30. Richter, ὅ.π., σ. 76, εἰκ. 159-60. Friis Johansen, ὅ.π., εἰκ. 53, σ. 110 κ.ἑ., 116. Rumpf, MuZ, σ. 76 κ.ἑ. Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 56. Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 16.

15. JdI 36 (1921), σ. 6 κ.ἑ. Reuterswärd, ὅ.π., σ. 56.

16. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke (Schuchhardt), σ. 301, εἰκ. 349, πίν. 176. Raubitschek, Dedications, ἀριθ. 70. Payne, Archaic Marble Sculpture, πίν. 129-30. Beazley, Potter and Painter, σ. 22. Hausmann, Weihreliefs, σ. 12, εἰκ. 2. Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 56, Ε16: 520-510 π.Χ. Μπρούσκαρη, Μουσεῖο Ἀκροπόλεως, σ. 138, ἀριθ. 1332, εἰκ. 251.

17. Schrader, ὅ.π., ἀριθ. 20. Payne, ὅ.π., πίν. 128, 3. Charbonneaux-Martin-Villard, ὅ.π., σ. 263, εἰκ. 305. Μπρούσκαρη, ὅ.π., εἰκ. 104.

18. Σβορώνου, Ἐθν. Μουσεῖον, πίν. 28. Hausmann, ὅ.π., σ. 39, εἰκ. 18-19. Σ. Καρούζου, ὅ.π., σ. 53 κ.ἑ. Τό πρόσεξε ὁ Reuterswärd, ὅ.π., σ. 57, ὑποσημ. 125. Στήλη τῆς Ἀμφαρέτης, AM 59 (1934), σ. 25 κ.ἑ., πίν. V, Beil. III καί, γιά τό χρῶμα, σ. 31 (Kübler). Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 46 κ.ἑ. Γαλάζιο εἶναι τό βάθος καί στή στήλη τοῦ Εὐφήρου, στόν Κεραμεικό, ὅπως μοῦ θυμίζει ἡ I. Scheibler: Βλ. Barb. Schlörb-Vierneisel, AM 79 (1964), Beil. 49, 51, 1 καί σ. 93, καθώς καί τήν ἀπεικόνιση Schefold, Propyläen, σ. 185, εἰκ. 85.

πτες νά δείχνουν προτίμηση στό γαλάζιο χρῶμα, δέν μποροῦμε νά ἀμφιβάλουμε ὅτι καί ἀργότερα, χωρίς ἄλλο στό πρῶτο μισό τοῦ 5ου αἰ., θά κυριαρχοῦσε τό χρῶμα αὐτό στό βάθος τῶν ἐπιτάφιων στηλῶν, ἄν μέ τόν γνωστόν ἀπαγορευτικό νόμο δέν ἐσταματοῦσε τό στήσιμο γενικά καί ἡ κατασκευή ἐπιτάφιων μνημάτων στήν Ἀθήνα[19]. Θά ἦταν ἐξ ἄλλου ἀσυμβίβαστο, μέ τή στροφή στήν κλασσική τέχνη ἕνα κύκλωμα τόσο ἠχηρό σάν τό κόκκινο χρῶμα.

Πῶς ὅμως, ἄραγε, παρορμήθηκαν οἱ γλύπτες τῶν ἀναθηματικῶν, ὅπως καί τῶν ἐπιτάφιων στηλῶν, ἀπό τόν 6ον αἰ. κιόλας, στήν ἀλλαγήν ἐκείνη; Ἔγινε τοῦτο χωρίς ἄλλο καί ἀπό τή λεπτήν αἴσθηση ὅτι τό γαλάζιο ἀποτελοῦσε ἕνα αἰθέριο, «ἀτμοσφαιρικό», κύκλωμα τῶν μορφῶν, ὅτι αὐτό ὄφειλε νά ἐκφράσει τό νέο πνεῦμα; Κάποια παρόρμηση ἀπ' ἔξω στούς ἀθηναίους καλλιτέχνες θά ἦταν δικαιολογημένο ὡστόσο ν' ἀναζητηθεῖ, ἀφοῦ δέν εἶναι πιθανό ὅτι ἡ χρωματική ποικιλία τῶν πώρινων ἀετωμάτων θά στάθηκε ἕως ἕνα σημεῖο τό πρότυπο.

Τό ὅτι τό γαλάζιο ἀποτελεῖ τόν χρωματικό τόνο στό βάθος τῶν ἀναγλύφων τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων, εἶναι τοῦτο μιά ἔνδειξη ὅτι ἀπό ἐκείνη τήν καλλιτεχνική περιοχή θά ἦλθαν σέ παρορμήσεις[20].

Συμβαίνει, ἐξ ἄλλου, ἰδιαίτερα στά χρόνια ἐκεῖνα, ἀπό τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. νά ἐργάζονται στήν Ἀθήνα παριανοί γλύπτες, αὐτοί θά ἔφεραν πιθανώτατα ἀπό τήν παράδοση τῶν ἐργαστηρίων τους τό γαλάζιο χρῶμα γιά τό βάθος.

Τή θαυμαστή τέχνη Ἀριστίωνος τοῦ Παρίου, πού ἔδρασε τότε στήν Ἀθήνα, ὅπως βεβαιώνουν τά ἐπιγράμματα πού ἐσώθηκαν, ἦλθε νά μᾶς τή γνωρίσει τά τελευταῖα χρόνια τό ἀσύγκριτο ἄγαλμα τῆς Φρασίκλειας[21]. Γύρω καί ὕστερ' ἀπό τόν Ἀριστίωνα πρέπει νά εἶχαν ἐργαστεῖ στήν Ἀθήνα καί ἄλλοι παριανοί καθώς καί κυκλαδίτες γλύπτες. Νά ἦταν πρώτη ἡ ὁμάδα (σχολή) τοῦ Ἀριστίωνα πού ἔφερε στά ἀττικά ἀνάγλυφα τό γαλάζιο χρῶμα τοῦ Αἰγαίου; Ἄς εὐχηθοῦμε ὅτι μελλοντικά εὑρήματα θά φωτίσουν κάποτε τό ἐρώτημα τοῦτο.

Ἡ κυριάρχηση αὐτή τοῦ γαλάζιου στίς ἀττικές ἐπιτάφιες στῆλες ὕστερ' ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. θά συντέλεσε πολύ στήν ὑπερβατική λάμψη τῆς Ἡγησῶς, μόνο τέτοιο χρῶμα εἶναι νοητό γιά τό βάθος τῆς στήλης της[22].

19. Νόμος ἀπαγορευτικός τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.: Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 46 κ.ἑ. Richter, Gravestones, σ. 53 κ.ἑ.

20. Θησαυρός Σιφνίων: FdD IV, 2 (1928), σ. 93, 108 καί 104, πίν. 21-24. Langlotz, Zeitbestimmung, σ. 17 κ.ἑ. Reuterswärd, ὅ.π., σ. 37. Robertson, History of the Greek Art, εἰκ. 46a-48c. Boardman-Dörig-Fuchs-Hirmer, Gr. Kunst, πίν. 118-19. Boardman, Gr. Sculpture, The Archaic Period, σ. 159, εἰκ. 130 καί 212-14. Charbonneaux-Martin-Villard, ὅ.π., σ. 160 κ.ἑ., εἰκ. 199-207. H. Walter, Gr. Götter, σ. 306, εἰκ. 281. Schefold, Götter und Heldensagen in der spätarchaischen Zeit, σ. 213-15 (εἰκ.).

21. Ἀδημοσίευτο ἀκόμη. Βλ. AAA V (1972), σ. 298 κ.ἑ., εἰκ. 4-6, 7-8, 10-11 καί 13-15, καθώς καί Boardman, ὅ.π., σ. 65 κ.ἑ., 73, εἰκ. 1082. Χρ. Καρούζου, Ἀριστόδικος, σ. 67, A15, γιά τή βάση: «ἦταν Κόρη, ὅπως δείχνει ὁ τόρμος τῆς ἀπάνω ἐπιφάνειας τοῦ ἐνεπίγραφου βάθρου». Ἰωνικά κιονόκρανα τῆς Ἀκρόπολης τελευταῖα: Boreas I, σ. 16 κ.ἑ., πίν. 2-3 (Σ. Καρούζου).

22. Παράξενο φαίνεται ὅτι ὁ E. Buschor σέ μιά παλαιότερη, ὄμορφη περιγραφή τῆς στήλης δέν μιλάει γιά τό χρῶμα τοῦ βάθους (Von griechischer Kunst, 1956, σ. 145 κ.ἑ.). Βλ. τελευταῖα καί W. Fuchs, Skulptur der Griechen², σ. 491, εἰκ. 574.

Ἂν καί πόσο συγγενικό φαινόμενο στάθηκε, παράλληλα μέ τήν ἀλλαγήν αὐτή τοῦ βάθους, καί ἡ μετάβαση πρός τόν ἐρυθρόμορφο ρυθμό ἀπό τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ., τοῦτο μόνο σάν ἐρώτημα εἶναι δυνατό γιά τήν ὥρα νά προβληθεῖ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

«Πρὸς μυρρίνην»

Τήν εἰκόνιση τῆς μυρσινιᾶς στή γραπτή στήλη τοῦ Κεραμεικοῦ ἀρνήθηκε, εἴδαμε, ὁ Himmelmann νά τήν ἑρμηνεύσει σάν σύμβολο νεκρικό[23]. Ὅμως, ὅπως καί στίς λατρεῖες τῶν θεῶν, ἀναμφίβολη εἶναι ἡ διάδοση τῆς μυρσινιᾶς καί στίς ταφικές, ἀχώριστες εἶναι καί οἱ δύο χρήσεις. Στόν τάφο τοῦ Ἐλπήνορα εἶχε φυτευτεῖ στό Monte Circeo, κατά τήν παράδοση, ἡ πρώτη μυρσινιά στήν Ἰταλία[24]. Ἐξ ἄλλου, ὅταν χήρεψε ἡ λαϊκή γυναίκα τῆς Ἀθήνας, κατάφερνε, φτωχικά βέβαια, *ἡμικάκως*, νά μεγαλώνει τά πέντε ὀρφανά της πλέκοντας στεφάνια μυρσινιᾶς, πού τά πουλοῦσε στήν ἀγορά *ἐν ταῖς μυρρίναις*, ἕως ὅτου ὁ Εὐριπίδης ἔπεισε στίς τραγωδίες του τούς ἀνθρώπους ὅτι δέν ὑπῆρχαν Θεοί, ἀπό τότε δέν πουλοῦσε οὔτε τά μισά ἀπό ἄλλοτε[25].

Σχέδ. 2.

Μέ μυρσινιές στεφανώνει, γενναία καί ἄτρομη ἡ Ἄλκηστις τούς βωμούς τῶν Θεῶν μέσα στό σπίτι της (στίχ. 170). Ἔτσι στολισμένα βλέπουμε τά μέτωπα τῶν βωμῶν σέ μερικά ἀγγεῖα, εἰκονίζουμε ἐδῶ τόν βωμό ἑνός κωδωνόσχημου κρατήρα τῆς Βόννης, ἀπό τό χέρι τοῦ Πολίωνα, μέ τόν μύθο τῆς Λήδας (Σ χ έ δ. 2)[26]. Κρεμασμένα στό ἐσωτερικό τῶν σπιτιῶν τά στεφάνια τῆς μυρσινιᾶς μαρτυροῦν πόσο ἀπαραίτητο στοιχεῖο ἦταν καί γιά τίς οἰκιακές λατρεῖες[27]. Εἶναι ἀνάγκη νά θυμίσουμε τήν ἱερότητα πού ἐκράτησε ἡ μυρσινιά καί στήν ὀρθόδοξη λατρεία; «Ρημοκλήσια βρίσκονται χτισμένα

23. Ὅ.π., σ. 3.

24. Daremberg-Saglio, D. A. III, 2, σ. 291. Πρβλ. καί I, 1, σ. 358 (arbores sacrae).

25. Θεσμοφοριάζουσαι, 446 κ.ἑ. Γιά τήν ἀγοράν αὐτή βλ. Ἐκκλησιάζουσες, 303, Wachsmuth, Stadt Athen II, σ. 477. Wycherley, The Athenian Agora III, σ. 199.

26. CV Bonn 1, πίν. 19, 1, 20, 1-2 καί 4, σ. 23 (μέ βιβλιογραφία). Καί τῶν δύο Διοσκούρων τά στεφάνια εἶναι μύρτινα. Στήν παλαιά περιγραφή τοῦ Kekulé πού δίνει ὁ Greifenhagen (CV, ὅ.π.) «Beide sind mit Lorbeer bekränzt». Beazley ARV², σ. 1171, 4. Paralip., σ. 459. Neumann, Gesten, σ. 99.

27. Ὅπως στό ἐσωτερικό μιᾶς κύλικος στό Βρεταν. Μουσεῖο μέ τήν τρυφερήν εἰκόνα τῆς γυναίκας πού ἑτοιμάζει τό λιβανιστήρι, AJA 43 (1939), σ. 250, εἰκ. 1 (M. Milne). ARV², σ. 631, 43 (τοῦ ζωγράφου τοῦ Σικάγου).

ἀπάνω στά μικρά βουνά καί κοντά στή θάλασσα. Εὐωδιάζουνε καθαρά καί ἀσπρισμένα. Οἱ γυναῖκες κι οἱ ἄντρες τά διατηροῦν, τά στολίζουνε μέ μυρσινιές, μέ δάφνες, μέ ἀβαγιανούς»[28].

Τά στεφάνια ὅμως πού ἔπλεκε ἡ φτωχή χήρα τῆς Ἀθήνας στήν ἀγορά τῶν μυρσινιῶν δέν προορίζονταν μόνο γιά τίς ἑορτές τῶν Θεῶν, ἀλλά καί γιά τό στόλισμα τῶν τάφων. Μυρσινιές ἀφήνει ὁ παιδαγωγός στόν τύμβο τοῦ Ἀγαμέμνονα (Εὐριπ. Ἠλέκτρα, 512 κ.ἑ.), ἀπαραίτητη, ὅπως καί οἱ χοές, ταφική προσφορά. Ἀπήχηση τῆς συνήθειας αὐτῆς εἶναι ἡ παράσταση στόν σκύφο τοῦ ζωγράφου τῆς Πηνελόπης, στήν Κοπεγχάγη. Γύρω στήν ἐπιτάφια στήλη τοῦ Ἀγαμέμνονα, καθώς καί πάνω στό σκαλοπάτι εἶναι κλωνάρια μυρσινιᾶς[29]. Ὅλα εἶναι, ὅπως περιγράφει ὁ Θεόφραστος τή μυρσινιά, «στενόφυλλα» (Περί φυτῶν I, X, 4. Πρβλ. καί VI, 18, 8).

Θά περίμενε κανείς μάλιστα νά ταυτίζονται σωστά στίς δημοσιεύσεις ἀγγείων τά στεφάνια, νά ξεχωρίζεται τό κάθε εἶδος, τοῦτο ὅμως εἶναι σπάνιο, συχνότατα μάλιστα συγχύζεται ἡ μυρσινιά μέ τή δάφνη. Ὡστόσο ὁ Eduard Schmidt παλαιότερα εἶχε ξεκαθαρίσει ὅτι «τά χαρακτηριστικά τῶν φύλλων ἐλιᾶς εἶναι ἡ λιγερότητα, ἀντίθετα μέ τήν ἄκαμπτη δάφνη, τό μεγαλύτερο πλάτος εἶναι πρός τήν ἄκρη, ἐνῶ ἡ δάφνη πλαταίνει πρός τό κέντρο ἤ κοντά στό στέλεχος». Δέν ἐστάθηκε ὅμως, εἶναι ἀλήθεια, καί στή μυρσινιά[30]. Ἀνάμεσα στά χρυσά στεφάνια μυρσινιᾶς πού βρέθηκαν σέ τάφους, ἕνα ἀπό τήν Ἰθάκη ἔχει τό σχῆμα τό καθιερωμένο στήν κλασσική τέχνη[31]. Μυρσινιές στήν τέχνη παρασταίνονται πολύ συχνότερα ἀπ' ὅ,τι πιστεύει ὁ Steier[32], θά ἔφτανε ἐξ ἄλλου νά ὑποδηλώσει τή σχέση τοῦ φυτοῦ μέ τούς νεκρούς τό στεφάνωμα μέ μυρσινιά τοῦ κράνους σ' ἕνα μελανόμορφον ἀμφορέα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, πού θά χρησίμεψε γιά κάλπη μέ τά ὀστά τοῦ νεκροῦ πολεμιστῆ (Π ί ν. 3 α)[33].

Ἀπό τά ὡραιότερα στεφανώματα ἀγγείων καί χαρακτηριστικά γιά τήν προσοχή πού ἔδιναν οἱ ἀγγειογράφοι εἶναι σέ δύο κρατῆρες τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου, τοῦ ζωγράφου τῆς Δανάης καί τοῦ ζωγράφου τῆς Μεθύσης[34]. Ναί μέν ἡ G. Richter

28. Φ. Κόντογλου, Ἀρχαῖοι ἀνθρῶποι (Ν. Ἑστία 1, 1, 1943).

29. Jacobstahl, Melische Reliefs, σ. 181-82. ARV², σ. 1301, 5. EAA VI, σ. 27 κ.ἑ. (E. Paribeni). Paralip., σ. 475.

30. Archaistische Kunst, σ. 73, ὑποσημ. 2. Διδαχτικοί καί γιά τῆς ἐλιᾶς τά φύλλα εἶναι, ἐκτός ἀπό τά νομίσματα, καί οἱ ἐρυθρόμορφοι σκύφοι μέ γλαῦκες ἀπό τήν Ἀκρόπολη, Graef-Langlotz, πίν. 4. Πρβλ. καί CV Βρετ. Μουσείου III, 1e, πίν. 32, 8, καθώς καί τήν κύλικα τοῦ ζωγράφου τῆς Πενθεσίλειας, Graef-Langlotz, πίν. 29, 396. Diepolder, Penthesilea Maler, πίν. 27, 1, ὅπου ἡ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς δέν ἀφήνει ἀμφιβολία γιά τήν ταύτιση. Μέσα στήν ἀδιαφορία τῶν ἐρευνητῶν εὐχάριστην ἔκπληξη ἀποτελεῖ ἡ τελευταία ἐξέταση καί σωστή κατάταξη τῶν κλωναριῶν πού κρατάει ἡ Λήδα στόν ἀμφορέα τοῦ Ἐξηκία στό Βατικανό, ἀπό τόν A. Hermarye. Ἀπό τή διεξοδική μελέτη του (BCH 102 (1978), σ. 68 κ.ἑ.), πού φάνηκε ἀφοῦ εἶχε γραφεῖ τό ἄρθρο τοῦτο, σταματοῦμε στή φράση του: «il y a toutes raisons de croire que Léda tient du myrte dans sa main gauche». Ἀκολουθεῖ ἀναλυτική ἐξέταση τῆς νεκρικῆς σημασίας τῆς μυρσινιᾶς. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ A. Hermarye, ὁ Beazley εἶχε παλαιότερα, Devel. σ. 66, σταθεῖ κάπως στό κλωνάρι πού κρατάει ἡ Λήδα, χωρίς ὡστόσο νά τό ὀνοματίσει ἀλλοιῶς παρά «a flower».

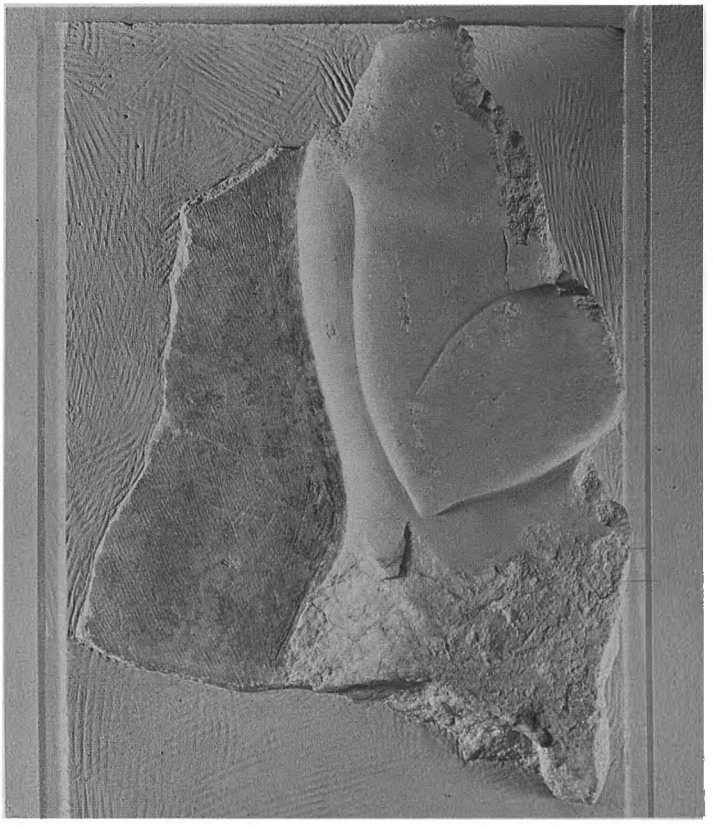
31. Stackelberg, Gräber der Hellenen, πίν. 72.

32. Steier, RE XVI, 1, 1171 κ.ἑ.: «Darstellungen der Myrten in der Kunst sind nicht häufig und oft schwer zu sicher zu deuten». Τό ἄρθρο ἀλλοιῶς πλούσια τεκμηριωμένο.

33. Ἀριθ. εὑρ. 558. CV Athènes II, III Hg, πίν. 18 (στή σ. 10 γιά τή μυρσινιά).

34. Richter and Hall, Red-figured Athenian Vases, πίν. 109, 11. Buschor, Bilderwelt griech. Vasen, σ. 48. ARV², σ. 832, 3 (τοῦ ζωγράφου τῆς Δανάης).

α. Ἀπότμημα τῆς στήλης τῶν δύο ἀδελφιῶν στό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο, β. Ἀπότμημα ἀρχαϊκῆς στήλης στό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο.

Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

χαρακτηρίζει τά δύο εἴδη σάν «laurel wreath with leaves reserved», ὥστόσο ἡ διαφορά ἀπό τή δάφνη εἶναι φανερή, ἀξίζει μάλιστα νά συγκριθοῦν μέ τό πραγματικό κλωνάρι δάφνης τοῦ ζωγράφου τοῦ Κάδμου, στό ἴδιο ἐκεῖνο Μουσεῖο[35].

Ἂς μή προσπεράσουμε τήν ἀφθονία τῆς μυρσινιᾶς στό ἐπίνητρο τῆς Ἐρέτριας, εἴτε μέσα στή λουτροφόρο πού προσφέρεται στή νύμφη, εἴτε σάν κρεμασμένο στεφάνι[36].

Ἀπό μυρσινιά εἶναι τά στεφάνια τοῦ Ὑμεναίου στίς λουτροφόρους τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τοῦ ζωγράφου τοῦ λουτροῦ, ὅπως καί ἐκεῖνο, τό μυρσινένιο χωρίς ἄλλο, πού πρότεινε ἡ Ἀφροδίτη στόν Πηλέα γαμβρό, στήν ὑπέρκαλην ἐκείνην εἰκόνα τοῦ καλυκωτοῦ κρατήρα τῆς Φερράρας[37]: *Πολλὰ μὲν κυδώνια μῆλα ποτὶ δίφρον ἄνακτι, πολλὰ δὲ μύρσινα φύλλα καὶ ροδίνους στεφάνους, ἴων τε κορωνίδας οὔλας.*

Δέν γινόταν τοῦτο μόνο στούς γάμους τοῦ Μενελάου καί τῆς Ἑλένης, ὅπως δραματίζεται ὁ Στησίχορος (Ἀπ. Diehl 18), ἀλλά χωρίς ἄλλο καί στούς περισσότερους ἑλληνικούς γάμους.

Ἐνῶ ὁ κλάδος μυρσινιᾶς εἶναι ἕνα ἀνάλαφρο στεφάνι στούς δύο κρατῆρες τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου πού ἀναφέραμε, βαρειά σκέπει ἡ δάφνη τόν καλυκωτό κρατήρα τοῦ Κάδμου (ἐδῶ ὑποσημ. 35) ἤ τόν ἄλλον τοῦ Πολυγνώτου μέ τόν ἔξοχο κιθαρωδό, καί αὐτόν στό Μητροπολιτικό Μουσεῖο[38]. Σχετικά μέ τά δύο τελευταῖα ἀγγεῖα, ἡ μυρσινιά ἀποδίδεται στά ἄλλα δύο τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου μέ ἀτομικήν ἔκφραση τοῦ κάθε φύλλου, ἐκφράζεται ὄχι σάν σύνολο, ὅπως τό κλωνάρι τῆς δάφνης. Ἡ εἰκόνα τῆς μυρσινιᾶς εἶναι γραμμική, ἡ δάφνη ἔχει καί ρευστότητα «ζωγραφική» («malerisch», σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό τοῦ H. Wölfflin), γι' αὐτό τήν προτιμοῦν στόν 4ον αἰ. Σάν μιά σκιά πέφτει τό φύλλωμα τῆς δάφνης πάνω στόν κρατήρα τοῦ ζωγράφου τοῦ Κάδμου. Διακριτική, ὅμοια μέ μιάν ὀρθρινή μελωδία, σκέπει ἡ μυρσινιά στόν κρατήρα τοῦ ζωγράφου τῆς Δανάης τήν αἰθέριαν εἰκόνα τῶν δύο γυναικῶν, ἀδελφωμένων ἀπό τούς ἤχους τῆς μουσικῆς[39].

Θά περνοῦσε τά ὅρια τοῦ ἄρθρου τούτου ἄν σταματούσαμε καί στό στεφάνι τῆς μυρσινιᾶς πού συχνά φοράει ὁ Ἀπόλλων, σπάνια ὅμως σωστά ~~ἐν~~ματισμένο στίς σχετικές δημοσιεύσεις[40]. Ἕνα τέτοιο κυκλώνει τήν κόμη τοῦ Ἀπόλλωνα, στόν καλυκωτό κρατήρα τοῦ Λούβρου, τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἰγίσθου (Σ χ έ δ. 3)[41], μυρσινιᾶς χωρίς ἄλλο

35. Richter and Hall, ὅ.π., ἀριθ. 127, πίν. 126. ARV², σ. 617. Paralip., σ. 298. Σάν στεφάνι δάφνης χαρακτηρίζεται ἐκεῖνο πού φοράει ὁ «μυρτῶος» νέος (Ἀπόλλων;) στή βάση τοῦ γαμικοῦ λέβητος τῆς Βαλτιμόρης (AJA 40 (1936), σ. 511. CV Βαλτιμόρη II, σ. 37, πίν. 50b καί χρωματιστός 51b.

36. Buschor, Griech. Vasen², σ. 231, εἰκ. 240. Boardman-Dörig-Fuchs-Hirmer, Griech. Kunst, εἰκ. 216. ARV², σ. 1250, 34. Sitzungsber. Heidelb. Akad. 1961, σ. 5 κ.ἑ. (B. Schweitzer). Paralip., σ. 469. Charbonneaux-Martin-Villard, Grèce classique, σ. 283, εἰκ. 323-24.

37. Alfieri-Arias-Hirmer, Spina, σ. 56 κ.ἑ., πίν. 89-92 (βλ. ἰδίως τόν πίν. 91). ARV², σ. 1038, 1. Paralip., σ. 443. Λουτροφόροι Ἐθνικοῦ Μουσείου: ARV², σ. 1127, 15 καί 18. Paralip., σ. 63.

38. Richter and Hall, ὅ.π., ἀριθ. 125, πίν. 126. ARV², σ. 617, 2.

39. Παραπάνω ὑποσημ. 34. Μοῦσες μέ ἐρωτηματικό τίς θεωρεῖ ὁ Beazley, ARV², σ. 1075, 10.

40. Στό Mythol. Lexikon τοῦ Roscher, I, 1, σ. 444 μόνο ἡ δάφνη ἀναφέρεται ἀνάμεσα στά ἐμβλήματα τοῦ Ἀπόλλωνα.

41. Pfeiff, Apollon, σ. 88 κ.ἑ., πίν. 15. ARV², σ. 504, 1. Buschor, Griech. Vasen², σ. 189, εἰκ. 201. H. Walter, Griech. Götter, σ. 310, εἰκ. 285. Τό δημοσιευόμενο στό κείμενό μας σχέδιο (Σ χ έ δ. 3) εἶναι ἀπό τό χέρι τοῦ Ἀλεξ. Κοντόπουλου.

στεφάνι φοράει ὁ νεαρός Ἀπόλλων καί στή λευκή κύλικα τῶν Δελφῶν[42], ὅμοιο στή στάμνο τῆς Βαρκελώνης[43], ἐνῶ στόν ἀμφορέα τῶν Νιοβιδῶν ἡ προτίμηση τοῦ ζωγράφου γιά τή δάφνη φαίνεται καί ἀπό τό ὅτι, ἐκτός ἀπό τό στεφάνι δάφνης στήν κόμη τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ ἔδωσε καί ἕνα ὅμοιο κλωνάρι στό χέρι ὁ ζωγράφος[44].

Στά ἀγγεῖα ἐκεῖνα ὁ Ἀπόλλων παρουσιάζεται σάν «μυρτῶος» καί, μέ τήν εὐκαιρίαν αὐτή, μεταφέρουμε ἐδῶ τό ἀπόσπασμα ἀπό ἕνα ὡραῖο κείμενο τοῦ Wilamowitz γιά τήν Κυρήνη, ὅπου κατ' ἐξοχήν λατρευόταν ὁ Ἀπόλλων. Ὁ λόγος εἶναι γιά μιά κρήνη, τή Μύρτα: «Ὅταν ὁ Ἀπόλλων τῆς Κυρήνης ἔδειχνε στούς Θηραίους καί στίς λιβυκές γυναῖκες τους τήν πορεία, στεκόταν πάνω στό «βουνό τῶν μύρτων» ἔτσι λέει ὁ Καλλίμαχος, ποὺ ἤ ξερε καλά τόν τόπο του. Αὐτό δέν μποροῦσε νά ἦταν κανένα ἄλλο βουνό

Σχέδ. 3.

παρά ἐκεῖνο, ἀπό τό ὁποῖο ρέει ἡ πηγή. Μυρτιές λέγεται ἡ θέση τῆς Τρίτης, τῆς κατώτατης, ἀκόμη καί σήμερα μπορεῖ νά τή βλέπει κανείς ἀπό τό βουνό τῶν μύρτων πρός τά κάτω. Ἔκοψα ἐκεῖ ἕνα «ρίζι» μυρσινιᾶς μέ τούς καρπούς της. Γιά τήν πηγή Μύρτα μοῦ διηγήθηκαν ὅτι ἐδῶ οἱ κορασιές τῶν Ἀράβων ἀντλοῦν τό νερό γιά τό νυμφικό λουτρό τους[45]». Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι ὅτι ὁ Ἀπόλλων «μυρτῶος», ὁ στεφανωμένος μέ μυρσινιά, εἰκονίζεται ἔτσι ἄσχετα μέ τό ἄν παρασταίνεται σάν κιθαρωδός ἤ ἄν κρατάει τήν πρωτόγονη λύρα (ὅπως ἔξαφνα, μέ μύρτα, ἀλλά μέ τήν παλαιι-

42. AE 1970, σ. 27 κ.ἑ., πίν. 10-12 (Ἰωάννα Κωνσταντίνου). Χρ. Καρούζου, Δελφοί, σ. 172, πίν. 52-52α. H. Walter, Griech. Götter, σ. 326, εἰκ. 302. Δέν ἀποδόθηκε σέ ὡρισμένο ζωγράφο ἀπό τόν Beazley, πού τό ἐμελέτησε μέ προσοχή.

43. CV, πίν. 19, 1b καί σ. 28 «Couronne de feuillage».

44. Βλ. τόν ἀμφορέα ἀπό ἕνα ζωγράφο τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν, Würzburg, Κατάλ. Langlotz, πίν. 170, 172. Pfeiff, ὅ.π., πίν. 41b. ARV², σ. 611, 32. Buschor, Griech. Vasen², σ. 207, εἰκ. 216. H. Walter, ὅ.π., σ. 322, εἰκ. 298.

45. Kyrene (1928), σ. 14. Πρβλ. Chamoux, Cyrène, σ. 268.

κή λύρα στόν ἀμφορέα τοῦ Würzburg πού ἀναφέραμε παραπάνω)[46]. Τήν αἴσθηση τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέα μαρτυρεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ λεπτοῦ δένδρου τῆς μυρσινιᾶς στόν καλυκωτό κρατήρα τῆς Φερράρας, μέ τήν Ἀμαζονομαχία[47]. Δελεαστική μάλιστα προβάλλει ἡ ὑπόθεση μήπως πρότυπο στάθηκε κάποιο τέτοιο δένδρο στήν «πολυγνώτεια» τοιχογραφία τῆς Ἀθήνας μέ τήν Ἀμαζονομαχία (βλ. καί Alfieri-Arias-Hirmer, σ. 48).

Ἐνῶ στά δώματα τοῦ Ἀδμήτου πενθοῦν οἱ γυναῖκες τή νεκρήν Ἄλκηστι, πιό μέσα ὁ Ἡρακλῆς, ἀπληροφόρητος γιά τό δυστύχημα τοῦ ἄρχοντα πού τόν φιλοξενεῖ, πίνει ἀδιάκοπα καί τραγουδάει ἄρυθμα *(ἄμουσ' ὑλακτῶν)*, ἐνῶ στολίζει τό κεφάλι του μέ μυρσινιές (στίχ. 756-60). Ὅμοια στεφανωμένοι εἰκονίζονται στά ἀττικά ἀγγεῖα οἱ συμποσιαστές, τόσο συχνά πού θά ἦταν ἄσκοπο νά τά ἀπαριθμήσουμε, περιοριζόμαστε γι' αὐτό σέ λιγοστές ξεχωριστές περιπτώσεις.

Σέ μιά κύλικα τοῦ Μονάχου μέ εἰκόνα συμποσιαστῶν πρόσεξαν οἱ παλαιότεροι ὄχι μόνο ὅτι οἱ δύο ξαπλωμένοι νέοι φοροῦν στεφάνια μυρτιᾶς, ἀλλά καί ἐσχέτισαν τό κλωνάρι πού κρατάει ὁ ἕνας μέ τή συνήθεια νά τραγουδιοῦνται τά σκόλια *πρὸς μυρρίνην*[48]. Μέ τή συνήθεια αὐτή σύνδεσε ὁ Hartwig μιάν εἰκόνα τοῦ ζωγράφου τοῦ Βρύγου σέ μιά κύλικα τῆς Φλωρεντίας[49].

Ὁ κάθε συμποσιαστής πρόσφερε ἕνα κλωνάρι μυρτιᾶς σ' ἕνα νέο τῆς συντροφιᾶς, μέ τήν ἐντολή ν' ἀρχίσει τό τραγούδι μ' ἕνα ἄλλο παρόμοιο σκόλιον. Τέτοια ἦταν ἡ χρήση καί τοῦ στεφανιοῦ μυρσινιᾶς τοῦ κρεμασμένου ἀπό τό τραπέζι τοῦ συμποσίου στό μαγευτικό ἐσωτερικό μιᾶς κύλικος στό Βερολίνο (Σ χ έ δ. 4)[50]. Ἀπό τά κλωνάρια ἤ στεφάνια τῶν τραπεζιῶν διάλεγαν οἱ συμποσιαστές ἕνα-ἕνα μέ τή σειρά, ὅταν ἄρχιζε

46. Ὁ Beazley, Pan Maler, σ. 21, ἀριθ. 15, μιλώντας γιά «Myrtenkranz», παραπέμπει στόν Ἀπόλλωνα τοῦ γνωστοῦ ψυκτῆρος τοῦ ζωγράφου τοῦ Πανός στό Μόναχο. ARV², σ. 556, 101. Boardman-Dörig-Fuchs-Hirmer, Die Griech. Kunst, εἰκ. 133. A. B. Follmann, Pan Maler, σ. 25 κ.έ. ἀριθ. 101. Boardman, Red-figured Vases of the Archaic Period, εἰκ. 118. «Μυρτῶος» ὁ Ἀπόλλων καί στήν κύλικα τοῦ Μονάχου μέ τόν φόνο τοῦ Τιτυοῦ, τοῦ ζωγράφου τῆς Πενθεσίλειας, Diepolder, Penthesilea Maler, πίν. 16, 17, 1 καί 18. Arias-Hirmer-Shefton, Griech. Vasenkunde, πίν. 170, 1. Boardman-Dörig-Fuchs-Hirmer, εἰκ. 140. ARV², σ. 879, 2 καί 1673. H. Walter, ὅ.π., εἰκ. 286. Βλ. καί τήν κύλικα τοῦ ζωγράφου τῆς Καλλιόπης στή Ν. Ὑόρκη, Richter and Hall, ὅ.π., εἰκ. 145, 143. ARV², σ. 1259, 3. H. Walter, ὅ.π., εἰκ. 301. Δέν εἶναι δυνατό νά σταθοῦμε ἐδῶ σέ ἄλλα παραδείγματα, βλ. ὡστόσο Boardman, ὅ.π., σ. 181 (εἰκ.).

47. V. Bothmer, Amazons, σ. 161, 170. Rumpf, MuZ, σ. 1051, 28, 5. ARV², σ. 981, 51 (ἀπόδοση στόν ζωγράφο τοῦ Ἀχιλλέα). Alfieri-Arias-Hirmer, Spina, πίν. 54-55 καί σ. 48: «Rechts von einem schlanken Bäumchen». Μυρτῶος εἰκονίζεται συχνά καί ὁ Ποσειδῶν, ἀνάμεσα σέ ἄλλα ἀγγεῖα καί στόν ἀμφορέα τοῦ Schwerin, ἀριθ. 1298, CV 1 (1972), πίν. 29 καί 31, 1, σ. 21. Beazley, Pan Maler, πίν. 19, 1, 20, 1, 21, 1, καί σ. 22, ἀριθ. 24. ARV², σ. 453, 37. Follmann, Pan Maler, σ. 110, ἀριθ. 27, πίν. 12, 2. Πρβλ. καί τόν Ποσειδῶνα τοῦ κιονωτοῦ κρατῆρος στό Bari, Follmann, ὅ.π., σ. 109, ἀριθ. 4.

48. O. Jahn, Philologus, σ. 26, πίν. III, 1-2. Ὁ ἴδιος στόν Κατάλογο ἀγγείων τοῦ Μονάχου ἀριθ. 172. Hartwig, Meisterschalen, πίν. XV, 1 καί σ. 130 κ.έ. ARV², σ. 317 καί 318, ἀριθ. 16 (πρωτοπαναίτια ὁμάδα). Πρβλ. καί Benndorf, Gr. sizilische Vasenbilder, σ. 41, 2 καί Licht Sittengeschichte, III, σ. 122.

49. Ὅ.π., πίν. 70, 2 καί σ. 645, 6. ARV², σ. 376, 90. CV, πίν. 91, 1 καί 116, 12.

50. Hartwig, Meisterschalen, πίν. 70, 2 καί σ. 645 κ.έ. Richter, Furniture², 1966, εἰκ. 320. ARV², σ. 336, 10 (ἀπόδοση στόν ζωγράφο τοῦ Ἀντιφῶντος). Boardman, Attic Red-figured Vases, The Archaic Period, 1975, εἰκ. 243. Ὅμοιο στήν κύλικα τῆς Βοστώνης τοῦ ζωγράφου τοῦ χαλκουργείου Caskey-Beazley, Attic Vase Paintings in Boston, σ. 29 (ὅπου δέν ἀναφέρονται οἱ μυρσινιές). ARV², σ. 401, 11. Paralip., σ. 370.

νά τραγουδιέται κάποιο σκόλιον, προσφέροντας τή μυρσινιά στόν νέο πού τόν ἐφλόγιζε. Ποιό ὅμως νά ἦταν στά χρόνια ἐκεῖνα τό σχετικό σκόλιον;

Δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό σκόλιον τῶν τυραννοκτόνων, αὐτό ὑποδηλώνουν οἱ ἀγγειογράφοι ἀπό τά τέλη τοῦ 6ου αἰώνα π.Χ. Τώρα πρώτη φορά «ἡ ἀνδρική κοινωνικότητα, τό σημαντικό τοῦτο τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ἐγέννησε ἕνα δικό της τύπο τραγουδιοῦ, πού συνόδευε τό κρασί, τό σκόλιον[51]».

Δέν ἦταν βέβαια ἄγνωστο τό εἶδος τοῦ τραγουδιοῦ στά συμπόσια τοῦ 6ου αἰώνα.

Σχέδ. 4.

Συνδυασμένη ὅμως ἡ μυρσινιά τῶν συμποσίων στίς ἐρυθρόμορφες κύλικες μέ τή σχεδόν ἀφάνειά τους στίς ἀρχαϊκώτερες, τίς μελανόμορφες, φέρνει στήν ὑπόθεση ὅτι μόνο ὕστερ' ἀπό τήν τυραννοκτονία ἐπεκράτησε ἡ συνήθεια αὐτή τῆς σύνδεσης τοῦ σκολίου μέ τόν φόνο τοῦ Πεισιστρατίδη. Ἀπό τότε τό σκόλιον:

ἐν μύρτου κλαδὶ τὸ ξίφος φορήσω, ὥσπερ Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων

ἐκέρδισε τίς καρδιές, ὅπως καί τό ἄλλο παρόμοιο:

51. A. Lesky, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Ἀ. Τσοπανάκη, 1964, σ. 260. Γιά τό σκόλιον βλ. καί τό σχετικό λῆμμα στό Lexikon der alten Welt, σ. 2038 κ.ἑ., καθώς καί στόν Kleine Pauly, 5, σ. 234 κ.ἑ.

Φίλταθ' Ἁρμόδιε οὔτε που τέθνηκας
νήσοις δ' ἐν Μακάρων σέ φασιν εἶναι
ἵνα τε ποδώκης Ἀχιλλεὺς Τυδείδην τέ
φασιν ἐσθλόεν Διομήδεα[52]

Μιά στήριξη ὅσων ἔχουν ἐκτεθεῖ παραπάνω προσφέρουν μερικές κύλικες μελανόμορφες τῆς ὁμάδας C (corinthiasing). Σ' ἕνα γνωστό πρῶτο ἄρθρο του χρειάστηκε ὁ Beazley νά ὑποστηρίξει τήν ἀττικότητα τῶν ἀγγείων τούτων[53]. Ἕνα θέμα πού συναντοῦμε στό ἐξωτερικό τῶν κυλίκων εἶναι οἱ συμποσιαστές ξαπλωμένοι σέ κλίνες, ἀξιοπρόσεχτο ὅμως ὅτι στά τραπέζια, ἐμπρός ἀπό τίς κλίνες, ἔχουν ἀποτεθεῖ μόνο πλακοῦντες, δέν παρασταίνονται, ὅπως στίς ἐρυθρόμορφες κύλικες, κρεμασμένα στεφάνια.

Δύο ἀπό τίς καλύτερες εἰκόνες μέ τό θέμα τοῦτο εἶναι σέ μιά κύλικα τῆς Μασσαλίας, ὅπως καί στό εἰκονιζόμενο ἐδῶ ἐξωτερικό τῆς κύλικος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Π ί ν. 3 β, 4 α-β), ἀλλά καί σέ μιά κύλικα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου[54]. Στήν τελευταία τούτη κύλικα κρέμονται στόν τοῖχο λεκανοειδῆ ἀγγεῖα καί «κέρατα». Μόνο σέ μιά κύλικα τῆς Tübingen, ἔργο ἰδιόχειρο τοῦ ζωγράφου C, εἶναι κρεμασμένο στόν τοῖχο ἕνα στεφάνι, ὅμοιο κρατάει μιά γυναίκα, λείπει ὅμως κάθε ἔξαρση τοῦ θέματος, ὅπως γίνεται στίς ἐρυθρόμορφες κύλικες[55].

Γιά τήν κύλικα τῆς Μασσαλίας πού ἀναφέραμε παρατηρεῖ ὁ Beazley: «Notice the lekanis like dishes hanging on the walls, the plates of leaves, the stools under the table»[56]. Κανένα στεφάνι δέν εἰκονίστηκε στό ἀγγεῖο τοῦτο, πού εἶναι ἕνα ἀπό τά καλύτερα ἰδιόχειρα τοῦ ζωγράφου.

Στήν κύλικα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Π ί ν. 3 β, 4 α-β), παραστάθηκε στή μιάν ὄψη ἡ ψηλή, ἁπλή κλίνη καί μπροστά της τό τραπέζι μέ τά πόπανα. Ζωηρές, ξαναμμένες ἀπό κάποια συζήτηση φαίνονται οἱ δύο ὄρθιες μορφές δεξιά, γυναίκα εἶναι ἡ πρώτη. Τό λευκό χρῶμα τῶν γυμνῶν τοῦ σώματός της ἔχει ἀνταπόκριση μέ τόν λευκό χιτώνα τοῦ πωγωνοφόρου ἀνδρός. Κανένα στεφάνι δέν κρέμεται ἀπό τό τραπέζι, τό βαρύ ἀπό τά πόπανα. Δεξιώτερα ἕνας δεύτερος ἄνδρας (πού δέν ἀπεικονίζεται ἐδῶ) κρατάει ἕνα στεφάνι στό ἀριστερό του χέρι. Εἶναι ὅμοια μέ τά δύο πού βλέπουμε στή μιάν ὄψη (Π ί ν. 4 β). Τό ἕνα κρέμεται στόν τοῖχο, τό ἄλλο τό κρατεῖ κρεμαστό ὁ ὄρθιος ἄνδρας ἀριστερά ἀπό τή δεύτερη κλίνη. Ὁ λευκός χιτώνας του σέ ἐναλλαγή μέ τό πορφυρό

52. Τέσσαρες παραλλαγές τοῦ σκολίου τοῦ Ἁρμοδίου διακρίνει ὁ V. Ehrenberg, Wiener Studien 69 (1956), σ. 56. Ἐπίσης Bowra, Gr. Lyric Poetry², σ. 373 κ.ἑ. καί Metzler, Porträt und Gesellschaft, σ. 211. Σκεπτικός εἶναι ὁ Berve, Tyrannis, σ. 69, ὡς [πρός τήν ὕμνηση τῶν Τυραννοκτόνων, «welche Athen die freistaatliche Verfassung (ἰσονομία) gebracht hätten».

53. Metrop. Mus. Stud. 5, σ. 101. Βλ. ἀκόμη ἐκεῖ σ. 93 κ.ἑ. ABV, σ. 51 κ.ἑ. Kraiker, AM 59 (1934), σ. 9. Boardman, Attic Black-fig., εἰκ. 32 καί 36.

54. Ἡ κύλιξ τοῦ Ἐθν. Μουσείου πού ἀναφέρεται σάν «418» ἀπό τόν Beazley, Metr. Mus. Stud. 5, σ. 98, στήν εἰκ. 23, ABV, σ. 53, 1, Paralip., σ. 25, ἔχει τόν ἀριθ. εὑρ. 12552. Κύλιξ Μασσαλίας, Metr. Mus. Stud. 5, σ. 105, εἰκ. 15 καί σ. 14. ABV, σ. 51 κ.ἑ. Βρετ. Μουσείου, Metr. Mus. Stud. 5, σ. 101, εἰκ. 10. ABV, σ. 51, 1.

55. Κύλιξ Tübingen, Watzinger, Gr. Vasen in Tübingen, πίν. 14. Ὁ Beazley, ABV, σ. 59, 6, τήν ἀναφέρει ὡς χαμένη.

56. Ὅ.π., σ. 94.

κοντό ἱμάτιό του, τυπικά θέματα στίς κύλικες τοῦ ζωγράφου C, χαρίζουν μιάν εὐχάριστη ζωντάνια. Στό τραπέζι μπροστά ἀπό τήν κλίνη τοῦ, μοναχικοῦ ἐδῶ, συμποσιαστῆ εἶναι πόπανα, ἕνας κύαθος καί δύο κυλινδρικά ἀντικείμενα, πίττες θά τά ἐλέγαμε, κανένα ὅμως στεφάνι. Ἀλλά γιά τά δύο, ὅπως καί γιά ἐκεῖνο τῆς ἄλλης, ποιός θά ἠμποροῦσε νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι τά σφαιρίδια τῶν στεφανιῶν, πού θυμίζουν τόσο ἕνα σύγχρονο κομπολόι, εἶναι δυνατό νά ἔχουν σχέση μέ τή μυρσινιά; Καί ἄν ἀκόμη κάποιο σκόλιον ὑποδηλώνουν, ἀδύνατο νά εἶναι αὐτό τό *πρὸς μυρρίνην*.

Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἔλειπε στά χρόνια ἐκεῖνα τῶν μελανόμορφων κυλίκων ἡ ἀφορμή, τό ἱστορικό γεγονός πού θά παρακινοῦσε τούς ζωγράφους νά προσθέσουν καί μυρτιᾶς στεφάνια στίς εἰκόνες τῶν συμποσίων. Μόνο ἀργότερα, ὕστερ' ἀπό τήν κατάλυση τῆς τυραννίδας καί μέ τήν καθιέρωση τῶν σχετικῶν σκολίων, παρορμήθηκαν οἱ ἔξοχοι ζωγράφοι ἐρυθρόμορφων κυλίκων νά συνδέσουν τά συμπόσια μέ τή μυρσινιά.

Ἔτσι, οἱ ἐρυθρόμορφες αὐτές κύλικες μέ τούς συμποσιαστές *πρὸς μυρρίνην* προσφέρουν καί ἱστορικά τεκμήρια γιά τήν ἀρχή καί τή διάδοση τῶν σχετικῶν σκολίων πού τιμοῦσαν τούς τυραννοκτόνους.

Τήν ἐπιβίωση τοῦ σκολίου τοῦ Ἁρμοδίου στή νεοελληνική ποίηση μαρτυρεῖ τό ἀκόλουθο ποίημα τοῦ Παλαμᾶ, πού τολμοῦμε νά τό ἀνασύρουμε ἐδῶ ἀπό μιά κάποια λησμονιά:

«Τῆς φλόγιζε κ' ἡ ἀγάπη τήν καρδιά,
καί τό χεράκι ἁπλώθηκε τῆς νιᾶς,
νά κόψη ἕνα κλαδάκι ἀπ' τά κλαδιά
τῆς πυκνοφουντωμένης μυρσινιᾶς.
Κ' ἡ μυρσινιά τῆς εἶπε - Ὦ κόρη μή.
Ζῶ τώρα μιά ζωή ὑποταχτικιᾶς.
Ὅλο τό βιός μου θά μοῦ χρειαστῆ,
νά χαρίσω οὔτε φύλλο δέν μπορῶ,
δέν εἶμαι τώρα τοῦ ἔρωτα δεντρί,
τῆς ἐκδίκησης εἶμαι τό ἱερό.
Στά κλωνάρια μου κάποιος ἀποκάτου
μοῦ ἐμπιστεύτηκε κάποιο θησαυρό,
σπαθιά, μαχαίρια. Ἁρμόδιος τὄνομά του».

(Ἀπό τά Σατυρικά Γυμνάσματα, ἀριθ. 11)

ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΗΝ ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*

(Πίν. 5 - 13)

Στή μνήμη τῆς Εἰρήνης Βαρούχα - Χριστοδουλοπούλου

Στήν προσπάθεια γιά τή συστηματικότερη καί εὐρύτερη παρουσίαση τοῦ ἀνασκαφικοῦ καί λοιποῦ ὑλικοῦ πού ἀπό χρόνια ἔχει συγκεντρωθεῖ στήν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ἁρμόδιας ὡς τό 1973 καί γιά τούς Νομούς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί Θράκης, οἱ συνεργάτες τῆς μελέτης τούτης ἀνέλαβαν νά παρουσιάσουν τούς νομισματικούς «θησαυρούς». Οἱ περιγραφικοί κατάλογοι τῶν κεραμικῶν, τῶν γλυπτῶν, τῶν ἀγγείων κτλ. θά δοθοῦν σύμφωνα μέ τό σχετικό πρόγραμμα σέ ἄλλα ἐπί μέρους ἄρθρα πού θά ἀκολουθήσουν, ἀπό συνεργάτες τῆς ἴδιας Ἐφορείας. Ἤδη παρουσιάστηκε ὁ Κατάλογος τῶν ἐπιγραφῶν, βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδα - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979.

Ἡ ἐπιστημονική καταγραφή, ταξινόμηση καί ἀποδελτίωση τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τῆς Ἐφορείας ἄρχισε νά πραγματοποιεῖται στίς ἀρχές τοῦ 1975 ἀπό τήν Κάτια Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, ἡ ὁποία σχετικά μέ τήν παρουσίαση τῶν «θησαυρῶν» εἶναι καί ὑπεύθυνη ὡς ἕνα σημεῖο καί γιά τό πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου τούτου πού ἀναφέρεται στούς ὑστερορρωμαϊκούς. Ὁ Γιάννης Τουράτσογλου ἐπεξεργάστηκε ἰδιαίτερα τό δεύτερο τμῆμα τῶν ὑστεροβυζαντινῶν «θησαυρῶν» καί εἶχε πρόσθετα τήν ἐποπτεία καί τήν εὐθύνη γιά τήν τελική μορφή ὅλου τοῦ κειμένου καί τήν πρόοδο τῆς ἐργασίας. Καί οἱ δυό τους συνεργάστηκαν στά πολύπλοκα προβλήματα τῆς παρουσίασης.

Ἐκτός ἀπό τό «θησαυρό» τοῦ Γερακαριοῦ τοῦ Νομοῦ Κιλκίς πού δημοσιεύτηκε στό BSt 14 (1973), σ. 145, οἱ ὑπόλοιποι ἐννέα, ἕξι ὑστερορρωμαϊκοί καί τρεῖς τοῦ 13ου μ.Χ. αἰώνα, εἶναι ἀδημοσίευτοι (ἀναφέρονται ἁπλῶς στό CH III). Οἱ πληροφορίες γιά

Οἱ συνεργάτες τοῦ ἄρθρου αἰσθάνονται τήν ὑποχρέωση νά εὐχαριστήσουν τόν Ἔφορο Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Παῦλο Λαζαρίδη, προϊστάμενο ἄλλοτε τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, γιά τήν πρόθυμη ἐκ μέρους του ἀνάθεση τῆς ἐργασίας, τήν Ἔφορο κ. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, διάδοχο τοῦ προηγούμενου στή διοίκηση τῆς Ἐφορείας γιά τίς παντοδαπές διευκολύνσεις, καί τήν Ἔφορο κ. Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, σημερινή προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας. Τόν Ἐπιμελητή κ. Θ. Παζαρᾶ γιά τή φωτογραφική ἐκ μέρους του ἀναπαραγωγή ἀντιπροσωπευτικῶν τύπων νομισμάτων ἀπό τούς «θησαυρούς», σέ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ συνήθως μέγεθος γιά καλύτερη ἀπεικόνιση τῶν λεπτομερειῶν τους, εὐχαριστοῦν ἐπίσης θερμά.

τόν τόπο ἀνεύρεσης τῶν πρώτων εἶναι μᾶλλον σαφεῖς καί πλήρεις, τῶν τελευταίων ὅμως παρουσιάζουν κενά κυρίως σχετικά μέ τίς συνθῆκες ἀνακάλυψής τους.

Ἡ παρουσίαση καί ἀνάλυση ἕξι «θησαυρῶν» τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα ἀπό τήν ἑλληνική Μακεδονία καί Θράκη, καί ἰδιαίτερα ἀπό τήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης καί τήν περιοχή τῆς Δράμας, ἀποκτᾶ ἕνα ξέχωρο ἐνδιαφέρον, ἄν ἀναλογιστεῖ κανείς πόσο μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν εὑρημάτων τῆς ἐποχῆς ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο, πού ἔχουν μέχρι σήμερα δημοσιευτεῖ. Δυστυχῶς οἱ ταφικοί νομισματικοί «θησαυροί» ἀπό τό πλουσιότατο ἀνατολικό νεκροταφεῖο στήν περιοχή τῆς Πανεπιστημιούπολης στή Θεσσαλονίκη, καθώς καί γενικά τά ὑπόλοιπα κτερίσματα τῶν τάφων, ἐκτός ἀπό εἰσαγωγικές γι' αὐτά πρῶτες ἀναφορές στά Χρονικά τοῦ 'Αρχαιολ. Δελτίου καί τῶν Μακεδονικῶν (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 334 κ.έ., Μακεδονικά Θ' (1969), σ. 154 ἀριθ. 57, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 391 κ.έ.), παραμένουν δυστυχῶς ἀκόμη ἀδημοσίευτοι.

Οἱ τρεῖς ἐξάλλου «θησαυροί» ἄσπρων τραχέων θά προστεθοῦν στό πλούσιο, ἤδη γνωστό, ὑλικό ἀπό τό βορειοελλαδικό χῶρο καί ἀναντίρρητα θά ἀποτελέσουν συμβολή στίς γνώσεις μας γιά τή νομισματοκοπία τῆς ἐποχῆς, τήν ποικιλία τῶν τύπων καί τή διακίνηση τῶν νομισμάτων στήν περιοχή τοῦ βόρειου Αἰγαίου στά ἐξαιρετικά ταραγμένα χρόνια ὡς τά μέσα τοῦ 13ου μ.Χ. αἰώνα.

Σχετικά μέ τούς ὑστερορρωμαϊκούς «θησαυρούς», οἱ ἀναφορές στή βιβλιογραφία γίνονται στό Roman Imperial Coinage (RIC), τόμ. VII (Bruun), Λονδίνο 1966, τόμ. VI (Sutherland), Λονδίνο 1973, τόμ. IX (J.W.E. Pearce), Λονδίνο 1968, καί στό Late Roman Bronze Coinage (LRBC) 324-498 A.D., τόμ. I, Λονδίνο 1960.

Βασικό βοήθημα στή μελέτη τῶν ὑστεροβυζαντινῶν «θησαυρῶν» στάθηκε τό θεμελιῶδες ἔργο τοῦ M. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261, Οὐάσιγκτον 1969, καί τό πλούσιο ἄρθρο τοῦ D.M. Metcalf, The Peter and Paul Hoard: Bulgarian and Latin Imitative Trachea in the Time of Ivan Asen II στό NC 13 (1973), σ. 144 κ.έ.

Δυστυχῶς γιά λόγους καθαρά τεχνικούς δέν ἔγινε κατορθωτό στούς καταλόγους νά δοθοῦν καί τά βάρη. Ἡ παράθεση ἐξάλλου τῆς σπανιότητας τῶν τύπων (r, s, c κατά RIC), ὅσο περνᾶ ὁ καιρός καί ὅλο καί περισσότεροι «θησαυροί» βλέπουν τό φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀποβαίνει σχετική.

Ἡ ἀρίθμηση τῶν νομισμάτων σύμφωνα μέ τό σύστημα καταγραφῆς τους στόν οἰκεῖο Κατάλογο-Εὑρετήριο τῆς 'Εφορείας Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, καί φυσικά κατά νομισματικά σύνολα, ἔχει ὡς ἑξῆς:

Θησαυρός Α : BN 100A - BN 100Z
Θησαυρός Β : BN 102A - BN 102E
Θησαυρός Γ : BN 6-BN 13
Θησαυρός Δ(α): BN 105Δ, 105E, 105ΣΤ, 105Z, 105IB, 105IΓ
Δ(β): BN 105A, 105B, 105Γ, 105H, 105Θ, 105I, 105IA, 105IΔ, 105IE, 105IΣΤ, 105IZ
Θησαυρός Ε : BN 101A - BN 101ΛΓ
Θησαυρός ΣΤ: BN 44α - BN 44ιδ
Θησαυρός Ζ : BN 43α - BN 43ι
Θησαυρός Η : BN 120/α - BN 120/ρλθ

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Α (Κατάλ. σ. 27· Πίν. 5)

Τό παλιότερο χρονολογικά εὕρημα τῆς Συλλογῆς ἀποτελεῖται ἀπό ἑπτά φόλλεις, πού βρέθηκαν στίς 9 Ἀπριλίου 1960 σέ ὑστερορρωμαϊκό τάφο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης κατά τίς ἐργασίες γιά τή διάνοιξη καί προέκταση τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου, στό ὕψος τῆς Γεωπονοδασολογικῆς καί τῆς Φυσικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ ἐναπόθεση-ἀπόκρυψη τοῦ ταφικοῦ «θησαυροῦ» καί κατά συνέπεια καί ἡ ταφή τοῦ νεκροῦ θά πρέπει νά συντελέστηκε, σύμφωνα μέ τή χρονολόγηση τοῦ τελευταίου νομίσματος (ἀριθ. κατ. 5), ὁπωσδήποτε μετά τήν παραχώρηση τῆς Θεσσαλονίκης στό Μ. Κωνσταντῖνο, ὕστερα ἀπό τήν αἴσια γι' αὐτόν ἔκβαση τοῦ πρώτου ἐμφύλιου πολέμου μέ τό Λικίνιο καί τήν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῆς Σερδικῆς (γιά τά ἱστορικά γεγονότα τοῦ πρώτου ἐμφύλιου πολέμου βλ. RIC VII, σ. 66-67 καί 76. Ἡ συνθήκη ὑπογράφτηκε τήν 1η Μαρτίου καί ὁ Κωνσταντῖνος βρισκόταν στή Θεσσαλονίκη στίς 8 Μαρτίου 317).

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία στό εὕρημα σπάνιων γενικά τύπων — ἑνός μάλιστα καί ἰδιαίτερα δυσεύρετου — στό στενό χρονολογικό πλαίσιο στό ὁποῖο ἐντάσσονται οἱ κοπές καί ἡ δειγματοληπτική, θά 'λεγε κανείς, ἰσόποση ἐκπροσώπηση κεντροδυτικῶν καί βαλκανικῶν-μικρασιατικῶν νομισματοκοπείων, πράγμα πού ἴσως καί νά μαρτυρεῖ ὅτι ὁ νεκρός, ἤ ἐκεῖνος πού φρόντισε γιά τήν ταφή του, ἀκολούθησε τό Μ. Κωνσταντῖνο στή νικηφόρα πορεία του ἀπό τή Βερόνα στή Θεσσαλονίκη. Ἄν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη καί τό γεγονός ὅτι στό εὕρημα τά κεντροδυτικά καί τά βαλκανικά νομισματοκοπεῖα ἐκπροσωποῦνται, σχεδόν ἀποκλειστικά, ἀπό κοπές τοῦ μελλοντικοῦ μονοκράτορα, ἡ ὑπόθεση παίρνει τή σωστή της διάσταση. Ἐξάλλου, τό τελευταῖο νόμισμα τοῦ «θησαυροῦ» ἀνήκει στίς πρῶτες μεταπολεμικές ἐκδόσεις τοῦ νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης (γιά τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στήν πόλη κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου καί τῶν διαπραγματεύσεων βλ. RIC VII, σ. 483-84).

Ὁμοιότητες μέ τό «θησαυρό» τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου, περισσότερο γιά τούς ἴδιους τύπους πού περιλάμβανε, παρά γιά τήν ἐκπροσώπηση τῶν νομισματοκοπείων (κυρίως ἀνατολικῶν), παρουσίαζε, φαίνεται, ὁ μικρός «θησαυρός» ἀπό ἄγνωστη περιοχή τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου (ἴσως καί αὐτός ταφικός), σήμερα πιά χαμένος (βλ. σχετικά Coin Hoards II (1976), ἀριθ. 292. Χρον. ἀπόκρυψης 317 μ.Χ.). Τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶναι καί ὁ θησαυρός ἀπό τή Χαλκιδική στή Συλλογή Β. Δημητριάδη, πού πρόσφατα δημοσίευσε ὁ M. Amandry, Trouvailles de folles en Grèce, στά Νομισματικά Χρονικά 1978, σ. 54 κ.ἑ., μόνο πού αὐτός ἀντικατοπτρίζει παραστατικότερα τή νομισματική κυκλοφορία στό μακεδονικό χῶρο στά χρόνια ἕως ἀμέσως καί μετά τό 317 μ.Χ. καί ὁπωσδήποτε πρίν ἀπό τήν ἥττα τοῦ Λικινίου στή Χρυσούπολη. Τό γεγονός ὅτι τό ἔτος 317-18 ἀποτελεῖ τό ἀποφασιστικό ἐκεῖνο χρονολογικό ὅριο, γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἐντοπίζεται ὁ χρόνος ἀπόκρυψης τῶν περισσότερων «πρώιμων» θησαυρῶν τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., σημειώθηκε ἤδη ἀπό τόν Callu. Τελευταῖα τό θέμα ξανασυζητήθηκε ἀπό τήν C.E. King, The Value of Hoards and Site Finds in Relation to Monetary Circulation in the late third and early 4th Centuries, στό FMRD-Colloquium 1976, Βερολίνο 1979, σ. 79 κ.ἑ. καί ἰδιαίτερα σ. 81 κ.ἑ.

Στόν πίνακα πού ἀκολουθεῖ ἀπεικονίζεται ἡ ποσοτική καί ποσοστιαία κατά νομισματοκοπεῖο ἐκπροσώπηση τῶν τετραρχῶν:

	Λονδίνο	Τρεβῆροι	Ρώμη	Σίσκια	Θεσσαλονίκη	Νικομήδεια	Κύζικος	Σύνολο	%
MAXIMINVS	—	—	—	—	—	—	1	1	14,2
LICINIVS	—	—	1	—	—	1	—	2	28,5
CONSTANTINVS	1	1	—	1	1	—	—	4	57,1
Σύνολο	1	1	1	1	1	1	1	7	

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Β (Κατάλ. σ. 28· Πίν. 5)

Ἀπό τάφο τοῦ ἴδιου νεκροταφείου, ΒΑ. τοῦ κτιρίου τῆς Γεωπονοδασολογικῆς Σχολῆς, προέρχεται καί ὁ δεύτερος «θησαυρός». Βρέθηκε στίς 3 Μαρτίου 1960 καί ἀποτελεῖται ἀπό πέντε φόλλεις τῶν νομισματοκοπείων Σισκίας, Θεσσαλονίκης, Κυζίκου καί Ἀντιοχείας.

Τό εὕρημα θά πρέπει, σύμφωνα μέ τή χρονολόγηση τοῦ τελευταίου νομίσματος (ἀριθ. κατ. 5), νά τοποθετήθηκε στόν τάφο γύρω στά 327-28. Τό ὁπωσδήποτε στενό χρονικό πλαίσιο τῶν ἐννέα ἐτῶν, στό ὁποῖο κατατάσσονται οἱ κοπές 320-21/327-28, καί τό γεγονός ὅτι τά νομίσματα τοῦ «θησαυροῦ» αὐτοῦ (ὅπως ἐξάλλου καί τοῦ προηγούμενου) ἀποτέλεσαν ταφικά συνοδευτικά τοῦ νεκροῦ κτερίσματα παρέχουν — ἰδιαίτερα βέβαια τοῦ Β — μιά ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τῶν νομισματικῶν τύπων καί κοπῶν πού κυκλοφοροῦσαν στή Θεσσαλονίκη ὅταν ἡ μονοκρατορία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἶχε πιά ἑδραιωθεῖ καί ἡ ἀναστάτωση ἀπό τό δεύτερο ἐμφύλιο πόλεμο ἀνῆκε στό παρελθόν. Παρά τό μικρό ἀριθμό τῶν νομισμάτων πού περιέχει τό εὕρημα, δέν μπορεῖ νά μή ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι σ' αὐτό ἐκπροσωποῦνται ἀποκλειστικά τώρα τά ἀνατολικά νομισματοκοπεῖα.

Ὁλοκληρωτική σχεδόν ἀπουσία τοῦ οἴκου τοῦ Λικινίου, πού ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά περισσότερα νομίσματα κόπηκαν μετά τήν ἀποφασιστική μάχη στή Χρυσούπολη (324), καί ἔντονη παρουσία κοπῶν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἶναι τά κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ εὑρήματος, μαζί βέβαια καί ἡ κυριαρχία τῶν PROVIDENTIAEAVGG καί PROVIDENTIAECAESS κοπῶν, ἄν ἐντούτοις τό γεγονός τοῦτο δέ θεωρηθεῖ ἁπλή σύμπτωση.

Ἡ ποσοτική καί ποσοστιαία ἐκπροσώπηση κατά νομισματοκοπεῖα ἀπεικονίζεται στόν πίνακα πού ἀκολουθεῖ:

	Σίσκια	Θεσσαλονίκη	Κύζικος	Ἀντιόχεια	Σύνολο	%
CONSTANTINVS I	—	—	1	1	2	40
CONSTANTINVS II	—	—	1	—	1	20
CRISPVS	—	1	—	—	1	20
LICINIVS II	1	—	—	—	1	20
Σύνολο	1	1	2	1	5	
%	20	20	40	20		

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Λονδίνο										
T | F PLN	1	IMPCO[NST]ANTINVSPFAVG	↓	SOLIINVIC-TOCOMI[TI]	P	316-17	RIC VII, σ. 102 ἀριθ. 88	r^3	1	BN 100B
Τρεβῆροι										
T | F TR	2	CONSTANTINVSPFAVG	↘	SOLIINVIC-TOCOMITI	B	317	RIC VII, σ. 174 ἀριθ. 134	r^2	1	BN 100E
Ρώμη										
R | X |F RP-Q	3	IMPLICINI[VSP]FAVG	↓	SOLIINV-I-CTOCOMITI	Q	314-15	RIC VII, σ. 298 ἀριθ. 29	r^5	1	BN 100Z
Σίσκια										
| A-E SIS	4	IMPCONSTANTINVSPFAVG	↑	IOVICONS-[ERV]ATORI	Δ	313-15	RIC VII, σ. 423 ἀριθ. 15	r^3	1	BN 100Δ
Θεσσαλονίκη										
·TS·A-E·	5	IMPCONSTANTINVSPFAVG	↑	IOVICONS-ER[VA]TORI	E	317-18	RIC VII, σ. 501 ἀριθ. 19	r^1	1	BN 100ΣT
Νικομήδεια										
|A-Z SMN	6	IMPCVALLICINLICINIVSPFAVG]	↗	IOVICONS-ERVATORI	Δ	313-17	RIC VII, σ. 601 ἀριθ. 13	r^2	1	BN 100Γ
Κύζικος										
MKVA-ϛ	7	IMPCGALVALMAXIMINVSPFAVG	↓	GENIOAV-GVSTI ☾☉	A	περ. μέσα 311	RIC VI, σ. 591 ἀριθ. 77a	c	1	BN 100A

(7) Σχετικά μέ τό ☾☉ βλ. RIC VI, σ. 104. Κοπή μετά τό θάνατο τοῦ Γαλερίου (follis reduced).

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Σίσκια										
A-ESIS*	1	LICINIVS-IVNNOBC	↑	[CA]ESARVMNOSTRORVM VOT/V	Ε	320-21	RIC VII, σ. 444 ἀριθ. 162	r^3	1	BN 102Γ
Θεσσαλονίκη										
S ¦ F			↓	[VIRTVS-EX]ERCIT	Δ	320	RIC VII,	r^1	1	BN 102E
·TS·A-E·	2	CRISPVSNOBCAES		VOT/XX			σ. 508 ἀριθ. 78			
Κύζικος										
SMKA-ϛ	3	CON[STAN]-TINVSA[VG]	↓	[PROVIDEN]-TIAEAVGG	Δ	324-25	RIC VII, σ. 647 ἀριθ. 24	s	1	BN 102A
·SMKA-Δ	4	CONSTANTINVS[IVNNOBC]	↓	PROVIDEN-TIAECAESS	Δ	326-27	RIC VII, σ. 650 ἀριθ. 47	r^1	1	BN 102Δ
Ἀντιόχεια										
• SMANTA-ΔE	5	[CONSTAN-TINVSAVG]	↘	PR[OVI]DEN-TIAEAVGG	Γ	327-28	RIC VII, σ. 691 ἀριθ. 81	r^3	1	BN 102B

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Γ (Κατάλ. σ. 30· Πίν. 6)

Ὁ τρίτος «θησαυρός», σύμφωνα μέ πληροφορίες, βρέθηκε στήν τοποθεσία «Τουμπεκῆ» κοντά στήν Καλλιθέα Δράμας καί κατατέθηκε στήν Ἐφορεία στίς 12 Νοεμβρίου 1962. Ἀποτελεῖται ἀπό ὀκτώ φόλλεις, ἡ ἀπόκρυψη τῶν ὁποίων θά πρέπει νά πραγματοποιήθηκε περίπου τό 328-29.

Στό εὕρημα ἐκπροσωπεῖται ἀποκλειστικά ὁ οἶκος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέ σαφή ὑπεροχή κοπῶν τοῦ ἱδρυτοῦ του. Φυσιολογική γιά τήν ἐποχή πρέπει ἐξάλλου νά θεωρεῖται καί ἡ παρουσία, μέ μόνη ἐξαίρεση ἐκείνου τῆς Ρώμης, νομισματοκοπείων τῶν Βαλκανίων καί τῆς Μ. Ἀσίας, καθώς καί ἡ κυριαρχία τῶν τύπων PROVIDENTIAEAVGG, PROVIDENTIAECAESS καί DNCONSTANTINIMAXAVG/VOT ·XX·

Δέ θά πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητη ἡ ἀπουσία καί ἀπό τό εὕρημα τοῦτο ἀλλά καί ἀπό τό ἑπόμενο —Δ(α)—φόλλεων τῶν 12 1/2 δηναρίων, ὅπως ἀκριβῶς διαπιστώθηκε καί στίς περιπτώσεις τῶν ἀνατολικῶν «θησαυρῶν» ἀπό τό Nebek (Claude Brenot, Le trésor de Nebek στή RN XIV (1972), σ. 217 κ.ἑ.), ἀπό τό Nagytétény (A. Alföldy, Il tesoro di Nagytétény στή RIN 34 (1921), σ. 113-90), ἀπό τή Βουλγαρία (Bernhard Overbech, Ein Schatzfund von Folles aus Bulgarien, στό Chiron I (1971), σ. 407-19) καί ἀλλοῦ. Ἡ ἀπουσία αὐτή θά μποροῦσε ἴσως νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τήν ἀρχή ὅτι, ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν νεοαντωνιανῶν (J. P. Callu-J. Yvon, Le trésor de Ngaous, Mélanges Piganiol 1966, σ. 303 κ.ἑ.) καί τῶν τετραρχικῶν φόλλεων, ἡ ἀποταμίευση ἀπέβλεπε κυρίως στή συγκέντρωση κοπῶν μεγαλύτερης μεταλλικῆς ἀξίας. (Γενικά γιά τούς ὑποβιβασμένους φόλλεις τῶν 12 1/2 δηναρίων καί τή συμπεριφορά τους στούς ἀποθησαυρισμούς βλ. τελευταῖα P. Bruun, Site, Finds and Hoarding Behaviour στό Scripta Nummaria; Essays presented to H. Sutherland, Λονδίνο 1978, σ. 114 κ.ἑ.).

Ἡ ποσοτική καί ποσοστιαία ἐκπροσώπηση κατά νομισματοκοπεῖα ἀπεικονίζεται στόν πίνακα πού ἀκολουθεῖ:

	Ρώμη	Σίσκια	Θεσσαλονίκη	Ἡράκλεια	Νικοδήμεια	Σύνολο	%
CONSTANTINVS I	1	2	1	—	—	4	50
CONSTANTIVS	—	—	—	2	—	2	25
CONSTANTINVS II	—	—	—	—	1	1	12,5
CRISPVS	—	—	—	1	—	1	12,5
Σύνολο	1	2	1	3	1	8	
%	12,5	25	12,5	37,5	12,5		

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Δ (Κατάλ. σ. 32 καί 33· Πίν. 6)

Χρονικό διάστημα τριάντα περίπου ἐτῶν (317/20-346/50) καλύπτουν τά νομίσματα τοῦ τέταρτου «θησαυροῦ» πού βρέθηκε τήν 1η Ἀπριλίου 1960 σέ τάφο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, μέ τήν εὐκαιρία ἐργασιῶν γιά τή διάνοιξη καί προέκταση τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ μεγάλη αὐτή χρονική περίοδος μεταξύ πρώτου καί τελευταίου νομίσματος, ἀλλά καί τό γεγονός ὅτι τό εὕρημα ἀποτελεῖται ἀπό δεκαεπτά νομίσματα (ἀντίθετα ἀπό τό περιεχόμενο τῶν ὑπόλοιπων τάφων), ὁδηγοῦν στήν

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Ρώμη										
RP-Q	1	CONSTAN-TINVSAVG	↘	DNCONSTANTINIMAXAVG VOT/./XX	Q	320-21	RIC VII, σ. 321 ἀριθ. 237	c^3	1	BN 8
Σίσκια										
A-ESIS*	2	CONSTAN-TINVSAVG	↑	DNCONSTANTINIMAXAVG VOT/./XX	Γ	320-21	RIC VII, σ. 444 ἀριθ. 159	r^1	1	BN 6
·A-ESIS·	3	CONSTAN-TINVS[AVG]	↙	PROVIDEN-TIAEAVGG	A	326-27	RIC VII, σ. 449 ἀριθ. 200	c^3	1	BN 9
Θεσσαλονίκη										
TSAVI	4	CONSTAN-TINVSAVG	↘	DNCONSTANTINIMAXAVG VOT/./XX	A	324	RIC VII, σ. 513 ἀριθ. 123	c^3	1	BN 7
Ἡράκλεια										
MHTA-E	5	DNFLIVLCRISPVSNOBCAES	↘	PROVIDEN-TIAECAESS	Γ	317	RIC VII, σ. 545 ἀριθ. 18	c^2	1	BN 13
·| SMHA-E	6-7	FLIVLCONSTANTIVSNOBC	↓	PROVIDEN-TIAECAESS	Γ	327-29	RIC VII, σ. 554 ἀριθ. 97	c^2	2	BN 11-12
Νικομήδεια										
SMNA-ϛ	8	CONSTANTINVSIVNNOBC	↓	PROVIDEN-TIAECAES·	ϛ	328-29	RIC VII, σ. 626 ἀριθ. 157	r^1	1	BN 10

ὑπόθεση ὅτι ὁ τάφος ἦταν οἰκογενειακός καί ὅτι σ' αὐτόν πιθανότατα θάφτηκαν τουλάχιστο δύο νεκροί.

Σ' αὐτό συνηγοροῦν καί οἱ δύο κλειστές χρονολογικά ἑνότητες στίς ὁποῖες ἐντάσσονται τά νομίσματα τοῦ τάφου: (α) 317/20-326/28 καί (β) 335/37-346/50, πού στή συνέχεια θά ἐξεταστοῦν ὡς δύο ξεχωριστοί «θησαυροί»: Δ(α) καί Δ(β).

Ὅτι ἡ ὑπαγωγή τῆς Θεσσαλονίκης στή σφαίρα ἐξουσίας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στά 317 ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τήν ἱστορία τῆς πόλεως ἀλλά καί γενικότερα μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς γύρω ἀπ' αὐτήν, καταφαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ δύο τουλάχιστον ἀπό τούς ὑστερορρωμαϊκούς «θησαυρούς» πού παρουσιάζονται στό ἄρθρο τοῦτο — Α καί Δ(α) — εἶναι στενά συνδεδεμένοι καί ἐξαρτῶνται ἀπό τό χρονολογικό τοῦτο ὁρόσημο. Ἀλλά καί ὁ «θησαυρός» Β ἀπό περιοχή τοῦ Νομοῦ Κιλκίς (βλ. σχετικά ΑΕ 1971, σ. 77 κ.ἑ.), ἀποταμίευση κατεξοχήν τύπων τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου, καί ὁ «θησαυρός» Γ ἀπό τήν Καλλιθέα Δράμας (βλ. παραπάνω) ἀκολουθοῦν στήν οὐσία τούς ἴδιους «ἀποταμιευτικούς» κανόνες καί ἀντανακλοῦν, παρά τό μικρό ἀριθμό τῶν νομισμάτων πού περιέχουν — ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδή εἶναι ταφικοί «θησαυροί», οἱ πρῶτοι τουλάχιστον —, τή νομισματική πολιτική τῆς ἐποχῆς.

Ἀντίθετα, ἡ τελική ἐπικράτηση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στή μάχη στή Χρυσούπολη τό Σεπτέμβριο τοῦ 324, παρά τήν ἐκρηκτική ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε στήν περιοχή τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης ἀπό τό 317 μέχρι τήν ἥττα τοῦ Λικινίου, δέ φαίνεται καί οὔτε ἦταν δυνατό νά εἶχε ἐπιπτώσεις στή διακίνηση τῶν νομισμάτων μέσα στή Θεσσαλονίκη, πού ὡς προσωρινή βάση ἀνεφοδιασμοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων στά μετόπισθεν αἰσθανόταν ἀσφαλής καί ἀνεπηρέαστη ἀπό τά πολεμικά γεγονότα.

Συγκριτικοί πίνακες ποσοστοῦ συμμετοχῆς κάθε νομισματοκοπείου καί ποσοστιαίας ἐκπροσώπησης τῶν μελῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, στούς θησαυρούς Δ(α) καί Δ(β):

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Δ(α)

	Σίσκια	Θεσσαλονίκη	Ἡράκλεια	Κύζικος	Σύνολο	%
CONSTANTINVS I	1	2	1	1	5	83,33
CRISPVS	1	—	—	—	1	16,66
Σύνολο	2	2	1	1	6	
%	33,32	33,32	16,66	16,66		

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Δ(β)

	Θεσσαλονίκη	Κύζικος	Ἀντιόχεια	Ἀδιάγνωστα	Σύνολο	%
CONSTANTINVS I	—	1	1	—	2	18,18
CONSTANS	1	2	—	—	3	28,18
CONSTANTIVS	1	—	1	—	2	18,18
Ἀδιάγνωστα	—	—	—	4	4	36,36
Σύνολο	2	3	2	4	11	
%	18,18	28,18	18,18	36,36		

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Σίσκια										
S | F HL A-ESIS ☉	1	IV-LCRISPVSNOBCAES	↑	VIRTVS-EXERCIT	Γ	320	RIC VII, σ. 440 ἀριθ. 130	r^1	1	BN 105ΙΓ
·A-ESIS·	2	CONSTAN-TINVSAVG	↓	PROVIDEN-TIAEAVGG	A	326-27	RIC VII, σ. 449 ἀριθ. 200	c^3	1	BN 105E
Θεσσαλονίκη										
SMTSA-E	3-4	CONSTAN-TINVSAVG	↓↓	PROVIDEN-TIAEAVGG	B, E	326-28	RIC VII, σ. 518 ἀριθ. 513 LRBC, σ. 20 ἀριθ. 811	c^3	2	BN 105Δ, 105ΣT
Ἡράκλεια										
* SMHA-E	5	CONSTAN-TINVSAVG	↓	DNCONSTANTINIMAXAVG VOT/·/XX	Δ	324	RIC VII, σ. 549 ἀριθ. 60	c^2	1	BN 105Z
Κύζικος										
A-H SMK	6	IMPCONSTA-NTINVSAVG	↓	IOVICONS-ERVATORIAVGG	H	317-20	RIC VII, σ. 644 ἀριθ. 8	r^1	1	BN 105IB

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Θεσσαλονίκη										
SMTSA-E	1	CONSTANTI-VSPFAVG		VICTORIAEDDAVGGQNN	Δ	341-46	LRBC, σ. 21 ἀριθ. 859		1	BN 105I
TESA-E	2	DNCONSTA-NSPFAVG		[FELTEMP]-REPARATIO	Δ	346-50	LRBC, σ. 77 ἀριθ. 1639-40		1	BN 105IΣT
Κύζικος										
SMKA	3	[DNCONSTA-NSPFAVG]	↑	VOT/XX/MVLT/XXX	Γ	341-46	LRBC, σ. 29 ἀριθ. 1308-08a		1	BN 105A
SMKA	4	DNCONSTA-[NSPFAVG]		[GLOR-IAEXERC]-ITVS	(;)	337-39	LRBC, σ. 29 ἀριθ. 1283		1	BN 105IE
SMKA	5	DNCON[STANTI-NVSPFAVG]		τέθριππο	E	337-39	LRBC, σ. 29 ἀριθ. 1273		1	BN 105Θ
Ἀντιόχεια										
SMANA-I	6	CO[NSTANTI]-[N]VSMAX[AVG]		[GLOR-IAEXERC-ITVS]	A	335-37	RIC VII, σ. 697 ἀριθ. 108	c^1	1	BN 105IΔ
SMANA	7	DNCONSTAN-TIVSPFAVG	↖	VO[T]/XX/MVLT/XXX	(;)	341-46	LRBC, σ. 31 ἀριθ. 1398		1	BN 105Γ
Ἀδιάγνωστου νομισματοκοπ. ἢ φθαρμένα	8 - 11	—		—		—	—		4	BN 105B H, IA, IZ

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Ε (Κατάλ. σ. 35 καί 36· Πίν. 7)

Ὁ τελευταῖος χρονολογικά ὑστερορρωμαϊκός «θησαυρός» καλύπτει τό β΄ μισό τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. καί ἀποτελεῖται ἀπό 32 χάλκινα νομίσματα, ὑποδιαιρέσεις φόλλεων. Δυστυχῶς ἀπό τό ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας λείπουν τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού θά βοηθοῦσαν στήν κατάδειξη τῶν συνθηκῶν καί τοῦ τόπου ἀνεύρεσής του, παρόλο ὅτι εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι τό εὕρημα καταχωρήθηκε στό οἰκεῖο βιβλίο εἰσαγωγῆς ἀνάμεσα στά ἔτη 1960 καί 1963.

Ἐπειδή ἡ κατάσταση τῶν νομισμάτων πού ἀπαρτίζουν τό «θησαυρό» εἶναι μᾶλλον μέτρια, τελικά ἀπό τά 32 τεμάχια, μόνο τά 14 ἔγινε κατορθωτό νά ἀποδοθοῦν μέ βεβαιότητα σέ νομισματοκοπεῖα, ἐνῶ ἀπό τά ὑπόλοιπα 19, τά 6 εἶναι τελείως φθαρμένα.

Ἐνδεικτικό γιά τή σύνθεση τοῦ εὑρήματος, ἡ ἀπόκρυψη τοῦ ὁποίου θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ λίγο πρίν ἤ ἀμέσως μετά τό 395, εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ ἀποθησαυρισμός φαίνεται ὅτι συντελέστηκε βασικά σέ δύο στάδια (πρώτη φάση μετά τό 361, δεύτερη μετά τό 388 καί πρίν τό 395) καί ἀκόμη ὅτι οἱ ἐκδόσεις πού περιέχονται σ' αὐτό ἀρχίζουν χρονολογικά μέ τό θάνατο τοῦ Κωνσταντίου Β΄ καί τελειώνουν μέ ἐκεῖνον τοῦ Θεοδοσίου.

Στό εὕρημα ἐκπροσωποῦνται ἀποκλειστικά καί μόνο τά βαλκανικά καί ἀνατολικά νομισματοκοπεῖα μέ ὑπεροχή ἐκείνων τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦτο γίνεται περισσότερο κατανοητό στό στατιστικό πίνακα πού παρατίθεται στή συνέχεια:

	Θεσσαλονίκη	Κωνσταντινούπολη	Κύζικος	Νικομήδεια	Ἀλεξάνδρεια	Ἀδιάγνωστα	Φθαρμένα	Σύνολο	%
CONSTANTIVS	1	—	1	—	—	4		6	18,75
VALENTINIANVS	2	1	—	—	—	3		6	18,75
VALENS	—	—	—	—	1	—		1	3,12
IVLIANVS	—	—	—	—	—	1		1	3,12
THEODOSIVS	1	2	—	—	1	2		6	18,75
ARCADIVS	1	1	1	1	—	2		6	18,75
Φθαρμένα							6	6	18,75
Σύνολο	5	4	2	1	2	12	6	32	
%	15,62	12,50	6,25	3,12	6,25	37,50	18,75		

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΣΤ (Πίν. 8)

Ὁ παλαιότερος χρονολογικά ἀπό τούς τρεῖς ὑστεροβυζαντινούς «θησαυρούς», πού ὅλοι τους, σύμφωνα μέ πληροφορίες, προέρχονται ἀπό τήν πόλη τῶν Σερρῶν, βρέθηκε στίς ἐργασίες γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καί τή διαμόρφωση τοῦ χώρου γύρω ἀπ' αὐτόν (γιά τό μνημεῖο βλ. ΑΒΜΕ 5 (1939-40), σ.153 κ.ἑ., γιά τίς ἐργασίες ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 229-30 καί ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 258. Πρβλ. καί ΒΧΗ 77 (1953), σ. 225 εἰκ. 23-24 καί ΒΧΗ 85 (1961), σ. 814

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Θεσσαλονίκη										
S[MT]SA	1	DNCONS[TAN]-TIVSPFA[VG]	↓	SPESRE[I]-[PVB]LICE	A	355-61	LRBC, σ. 78 ἀριθ. 1689		1	BN 101ΚΣΤ
TESA-Γ	2	[D]NVALENTINIANVSPFA[VG]	↖	[GLOR]IARE[I-PVBLICE]	(A)	383-88	RIC IX, σ. 186 ἀριθ. 62a	s	1	BN 101Z
	3	DNVALENTINIANVSP[FAVG]	↘	[GLORIA]REI-PVBLI[C]E	(A)	383-88	RIC IX, σ. 186 ἀριθ. 62a	s	1	BN 101H
TESΓ	5	[DNTHE]ODO-SIVSPFAV[G]	↑	[S]ALVSREI-[P]V[BLI]CAE	Γ	392-95	LRBC, σ. 82 ἀριθ. 1874		1	BN 101IH
B-Δ| TESA-Γ	4	[D]NARCADIVSPFAVG	↑	[G]LORIAREI-PVBLICE	Δ| TES(Γ)	383-88	RIC IX, σ. 187 ἀριθ. 62c)	s	1	BN 101Θ
Κωνσταντινούπολη										
CONSA-Γ	6	DN[VA]LENTINIANVSPFAVG	↑	SALVSREI-PV[BLICAE]	A	388-92	RIC IX, σ. 234 ἀριθ. 86a	s	1	BN 101IΣΤ
	7	DNTHEODO-[SIVSPFAVG]	↑	[SALVS]REI-PVBL[ICA]E	A	388-92	RIC IX, σ. 234 ἀριθ. 86b	s	1	BN 101E
	8	DN[THEODO]-[SIVS]PFAVG	↓	[S]ALVSREI-[PVBLICAE]	A	388-92	RIC IX, σ. 234 ἀριθ. 86b	s	1	BN 101IΓ
	9	DN ARCADI-VS[PF]AVG	↓	SALVSREI-PVBLICAE	Γ	393-95	RIC IX, σ. 236 ἀριθ. 90b	r	1	BN 101IB
Κύζικος										
SMKA-Γ	10	[DN]CONSTAN[TIVSPFAVG]	↑	[SPES-REIPVBLICE]	(A)	355-61	LRBC, σ. 97 ἀριθ. 2504		1	BN 101Γ
	11	DNARCADIVSPFAVG	↑	[SA]LVSREI-PVBLICAE	Γ	388-92	RIC IX, σ. 246 ἀριθ. 26c	s	1	BN 101A

«Θησαυρός» Ε-Κατάλογος (συνέχεια)

Νομισματοκοπεῖο Κοπές	α/α	Μπροστινή ὄψη	Ἄξονας	Πίσω ὄψη	Ἐργαστήριο	Χρονολογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπανιότητα	Ἀριθ. τεμαχίων	Ἀριθ. Εὑρετηρίου
Νικομήδεια										
SMNA-Γ	12	DNA[RCA]DIVSPFAVG	↑	[SALVS]REI-PVBLICAE	(A)	383-92	RIC IX, σ. 262, ἀριθ. 45c	s	1	BN 101Δ
Ἀλεξάνδρεια										
ALEA	13	[DNVAL]EN-S[PFAVG]	↓	S[ECURITAS-REIPVBLI]CAE	A	367-75	LRBC, σ. 104 ἀριθ. 2863		1	BN 101ΑΑ
	14	[DN]THEODO-[SIVSPFAVG]	↓	SALVSREI-PV[BLICAE]	A ἢ Δ	388-92	RIC IX, σ. 303 ἀριθ. 20b	c	1	BV 101ΙΑ
Ἄγνωστου νομισματοκοπείου										
SM [ ]	15-17	[DNCONSTAN]-TIVSPF[AVG]	↑↑↑	[SPESREI-PVBLICE]		355-61			3	BN 101ΚΑ, ΚΔ, ΚΕ
;	18	DN[I]VLIANV-[SNOBCAES]	↑	[FEL-TEMP-REPARATIO]		355-61			1	BN 101ΚΒ
;	19	[DNV]ALENTINI[ANVSPFAVG]	↓	SAL[VS]-REIPVB[LICAE)	A	388-92			1	BN 101ΙΘ
;	20	DNCON[	↘	[SALVS]REI-P[VBLICAE]		—			1	BN 101ΣΤ
;	21	[D]NVALENTINIANV[SPFAVG]	↑	[SAL]VSREI-PVBLI[C]E	(A)	385-88			1	BN 101ΙΔ
SM [ ]	22	DNTHEOD[O]-[S]IVSPFAVG	↙	VOT/X/MVLT/[XX]		375-88			1	BN 101ΙΕ
]]S[ ]	23	DNA[RCADIVSPF]AVG	↓	SALVSREI-PVBL[ICAE]		(393-95)			1	BN 101ΙΖ
	24	DN[ARCA]DIVSPFAVG	↘	VOT/V		383			1	BN 101Β
	25	DN[P]FAVG	↓	VOT/X/[MV]LT/[X]X		375-88			1	BN 101Ι
	26	[ ]		[S]ECV[RITASREI-PVBLICAE]		374-78			1	BN 101ΚΖ
	27	[ ]		[VOT]/X/MVL[T]/XX		375-78				BN 101Λ
Ἀδιάγνωστα ἢ φθαρμένα	28-32	—		—		—			6	BN 101Κ, ΚΓ,ΚΗ,ΚΘ, ΛΒ,ΛΓ

εἰκ. 1). Δυστυχῶς στή σχετική ἔκθεση τῶν ἐργασιῶν δέν ἀναφέρονται οἱ συνθῆκες ἀνεύρεσης τοῦ εὑρήματος πού περιέχει δεκατέσσερα ἄσπρα τραχέα καί πού θά πρέπει νά ἀποκρύφτηκε πρίν ἤ καί ἀμέσως μετά τό 1203, ἀφοῦ λείπουν ἐντελῶς τόσο πιστές ὅσο καί λατινικές ἀπομιμήσεις. Στό τελευταῖο αὐτό παρουσιάζει ὁμοιότητες μέ τούς «θησαυρούς» ἀπό τό Γερακαριό/1972 καί ἀπό τό Νέο Ρύσσιο/1940-44 (;) (BSt 14 (1973), σ. 134 καί 166).

Ἀντίθετα ἀπό ἄλλες περιπτώσεις, ἡ ἐκπροσώπηση ἐδῶ τῆς νομισματοκοπίας τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ μόνο μέ ἐκδόσεις τῆς σχετικά πρώιμης Τρίτης κοπῆς μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μοναδική.

Κατάλογος

Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180)

Τρίτη κοπή/Δεύτερη φάση

1. VAR D 1 τεμ. (BN 44ε)

---

(1) μανιάκιον , πρεπ. , σφαίρα ἐξουσίας . Ἐπιγραφή: ΜΑΝ Θ-[]ΕΠΟΤ

Ἰσάακιος Β΄ Ἄγγελος (1185-1195)

1-2. VAR A/b 2 τεμ. (BN 44β καί γ)
3. VAR C/b 1 τεμ. (BN 44α)
4. VAR D/a 1 τεμ. (BN 44δ)

Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος (1195-1203)

1-2. VAR II A 2 τεμ. (BN 44ι καί ια)
3. VAR II B/b (;) 1 τεμ. (BN 44ζ)
4. VAR II C/b 1 τεμ. (BN 44ιδ)
5-8. VAR II D/a 2 τεμ. (BN 44η καί ιβ)
VAR II D/b 2 τεμ. (BN 44θ καί ιγ)
9. VAR II B/b ἤ D/b 1 τεμ. (BN 44στ)

(1-6) Ὅλα τά παραδείγματα: Ζώνη λώρου .

(1) Ἕνα τεμ.: σφαίρα ἐξουσίας: , πρεπ. αὐτοκρ. , ἁγίου . Φωτοστέφανο Χριστοῦ: . Ἕνα τεμ.: διπλές ἀπολήξεις λώρων, πρεπ. αὐτοκρ. .

(3) Σφαίρα ἐξουσίας , πρεπ. αὐτοκρ. καί ἁγίου .

(4) Σφαίρα ἐξουσίας , πρεπ. αὐτοκρ. , ἁγίου .

(5) Ἕνα τεμ.: σφαίρα ἐξουσίας , πρεπ. αὐτοκρ. καί ἁγίου . Ἕνα τεμ. ἀπαλειμμένο.

(7-8) Ἐνιαία ἀπόληξη λώρων, σφαίρα ἐξουσίας , πρεπ. αὐτοκρ. καί ἁγίου .

(9) Σφαίρα ἐξουσίας , πρεπ. αὐτοκρ. .

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Ζ (Πίν. 8)

Ὁ δεύτερος ὑστεροβυζαντινός «θησαυρός» ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε στήν «τάφρο τοῦ ὑπονόμου» πού ἀνοίχτηκε, σύμφωνα μέ πληροφορίες, γιά τήν ἀποχέτευση τῆς Μητροπόλεως Σερρῶν κατά τίς ἐργασίες γιά τή στεγανοποίηση τοῦ μνημείου (βλ. σχετικά στό «θησαυρό» ΣΤ). Ἀποτελεῖται ἀπό δέκα νομίσματα, ἡ ἀπόκρυψη τῶν ὁποίων θά πρέπει νά πραγματοποιήθηκε κάπου μέσα στό χρονικό διάστημα ἀπό τό 1237 μέχρι λίγο πρίν ἤ καί ἀμέσως μετά τό 1245.

Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού παρουσιάζεται «θησαυρός» τοῦ 13ου αἰώνα ἀπό τό μακεδονικό χῶρο, στόν ὁποῖο συνυπάρχουν μαζί μέ ἄσπρα τραχέα καί τεταρτηρά (πρβλ. παρόμοιο φαινόμενο καί στό «θησαυρό» Asenovgrad/1960).

Ἀντίθετα μέ τό «θησαυρό» ἀπό τήν Ἔδεσσα/1968 (ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 64 κ.έ.), πού καί ἐκείνου ἡ ἀπόκρυψη τοποθετεῖται στά τέλη περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ 1230 καί στίς ἀρχές τῆς ἑπόμενης, ὁ «θησαυρός» αὐτός παρουσιάζει κυρίως ὄψιμες κοπές καί χαρακτηρίζεται, παρόλο τό μικρό του μέγεθος, ἀπό μιά συνοχή στή διαδοχή τῶν κοπῶν πού περιέχει.

Ἄξιο νά παρατηρηθεῖ εἶναι τό γεγονός ὅτι στό εὕρημα πλεονάζουν οἱ κοπές μικροῦ μεγέθους, τά νομίσματα μάλιστα τῶν λατινικῶν ἀπομιμήσεων μεγάλου μεγέθους καί τά ὑπόλοιπα τοῦ νομισματοκοπείου τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάζονται εἴτε ὁμοιόμορφα ψαλιδισμένα (ΤΥΠΟΣ R), εἴτε μέ μικρούς δίσκους καί μῆτρες (Μανουήλ Κομνηνός Δούκας/ΤΥΠΟΣ C).

Κατάλογος

Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180)

1. Ἀκαθόριστο ἑλληνικό νομισματοκοπεῖο/ΤΥΠΟΣ Α 1 τεμ. (ΒΝ 43θ)

---

(1) Μισό τεταρτηρό/ἐλαφρό (Hendy, σ. 121 πίν. 18, 1-2).

Πιστές ἀπομιμήσεις (πρῶτες λατινικές κοπές)

1. ΤΥΠΟΣ C 1 τεμ. (ΒΝ 43β)

Λατινικές ἀπομιμήσεις

(Α) Μεγάλο μέγεθος

Νομισματοκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως

1. ΤΥΠΟΣ R 1 τεμ. (ΒΝ 43δ)

(Β) Μικρό μέγεθος

2-3.	ΤΥΠΟΣ Α (Hendy, σ. 198)	2 τεμ.	(BN 43γ καί ε)
4.	ΤΥΠΟΣ D	1 τεμ.	(BN 43α)
5.	ΤΥΠΟΣ Ε	1 τεμ.	(BN 43στ)

(1) Ὁμοιόμορφα ψαλιδισμένο (ἑξάγωνο) (Hendy, σ. 196, Metcalf, σ. 165 πίν. 9, 46).

Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (1230-1237)

1.	ΤΥΠΟΣ C	1 τεμ.	(BN 43η)

(1) Ὅπως Hendy, πίν. 39, 6 ἀλλά μικρό μέγεθος (Metcalf, σ. 171 πίν. 11, 106-9).

Μανουήλ ἤ Ἰωάννης Κομνηνός Δούκας	1 τεμ.	(BN 43ι)
Ἀδιάγνωστο / Ἀπροσδιόριστο	1 τεμ.	(BN 43ζ)

Ἴσως κοπή Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ἄγνωστου μέχρι σήμερα τύπου: στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω. Στήν πίσω προτομή αὐτοκράτορα κατενώπιο κάτω ἀπό τήν καμπύλη ὁριζόντια καί ἀνάμεσα στίς κατακόρυφες κεραῖες ἑνός μεγάλου Η. Ὁ τύπος θυμίζει ἰδιαίτερα τίς κοπές πού ὁ Τ. Bertelé (L'imperatore alato nella numismatica bizantina, 1951, σ. 34 κ.ἑ. πίν. IV 54-55 καί V 56-59) ἀποδίδει στή νομισματοκοπία τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου ἤ τοῦ Ἀνδρόνικου (Monete incerte; Tipo III)· χωρίς βέβαια ἡ κοπή αὐτή νά ἀποτέλεσε τό πρότυπο τῶν μεταγενέστερων παλαιολόγειων, γίνεται φανερή ἐντούτοις, ὅπως συμβαίνει καί σέ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ θεματογραφία τῶν ἐκδόσεων τοῦ νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης ὑπό τόν Ἰωάννη Κομνηνό Δούκα στή μετέπειτα δραστηριότητά του καί σ' αὐτή τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» Η (Πίν. 9-13)

Ὁ τελευταῖος χρονολογικά καί πλουσιότερος σέ ποικιλία τύπων, συγχρόνως καί αὐτός πού παρουσιάζει τό μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ὑστεροβυζαντινός «θησαυρός», προέρχεται πιθανότατα ἐπίσης ἀπό τό χῶρο τῆς Μητροπόλεως Σερρῶν. Ἀποτελεῖται ἀπό ἑκατόν τριάντα ἐννέα ἄσπρα τραχέα, ἡ ἀπόκρυψη τῶν ὁποίων θά πρέπει νά συντελέστηκε λίγο πρίν ἤ ἀμέσως μετά τό 1245, χρονολογία κατάληψης τῆς πόλης ἀπό τόν Ἰωάννη Γ' Βατάτζη καί ἐκδίωξης τῶν Βουλγάρων πού τήν κατεῖχαν ἀπό τό 1230. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει καί τό γεγονός ὅτι ἀπό τό εὕρημα ἀπουσιάζουν βεβαιωμένες ἐκδόσεις τοῦ αὐτοκράτορα τούτου.

Ὁ «θησαυρός» Η μπορεῖ νά σχετιστεῖ τυπολογικά καί ἀπό ἄποψη σύνθεσης μέ ἐκεῖνον ἀπό τή Βουλγαρία, πού συμβατικά ὁ D. M. Metcalf (NC 1973, σ. 144 κ.ἑ.) ὀνόμασε «Peter and Paul» Hoard, μέ ἄλλον πού τελευταῖα δημοσίευσε ὁ S. Bendall (Thessalonican Coinage of the mid-thirteenth Century in the Light of a new Hoard, NC 1978, σ. 105 κ.ἑ.) μέ τή διαβεβαίωση ὅτι προέρχεται ἀπό τή (βουλγαρική) Θράκη, καί ὡς ἕνα σημεῖο μέ τούς «θησαυρούς» ἀπό τό Oustovo καί τήν Preslav. Μέχρι στιγμῆς εἶναι τό μόνο εὕρημα τῆς ἐποχῆς ἀπό τό βορειοελλαδικό χῶρο (μαζί βέβαια καί μέ τό «θησαυρό» Ζ) πού περιέχει ὕστερες λατινικές κοπές (ΤΥΠΟΙ F-U τοῦ νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως), καί μάλιστα σέ μεγάλο ποσοστό σχετικά μέ τό σύνολο τῶν μεγάλου μεγέθους ἀπομιμήσεων τῶν Λατίνων κατακτητῶν, καί τό μόνο στό ὁποῖο ἐκπροσωποῦνται ὅλοι οἱ δεσπότες τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Θεσσαλονίκης (ὁ «θησαυρός» ἀπό τήν Ἔδεσσα, βλ. σχετικά ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 64 κ.ἑ., ἀποτελεῖ, ὅπως ἐκτέθηκε ἤδη, ἰδιαίτερη περίπτωση ἀποθησαυρισμοῦ καί ἡ παρουσία ἐκεῖ ἑνός νομίσματος τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα μεταγενέστερο «ἐμπλουτισμό» τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τοῦ εὑρήματος). Ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἑλληνική χερσόνησο, τό μόνο εὕρημα πού θά μποροῦσε νά σχετιστεῖ μέ τό «θησαυρό» τῶν Σερρῶν εἶναι ὁ πλούσιος σέ ποσότητα νομισμάτων καί τύπους «θησαυρός» Θηβῶν/1967, ὁ ὁποῖος πρόκειται σύντομα νά δημοσιευτεῖ ἀπό τήν κ. Μ. Οἰκονομίδου (βλ. πρώτη ἀναφορά στό ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 14).

Σχετικά μέ τίς ἐκδόσεις τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ Δούκα, στό εὕρημα τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ἡ ταυτότητα μέ τόν ἅγιο Δημήτριο τοῦ ἁγίου πού ἀπεικονίζεται στίς πίσω ὄψεις τῶν νομισμάτων τῶν ΤΥΠΩΝ C καί F (στό Hendy, ὅ.π., σ. 276-77, τό ὄνομα τοῦ ἁγίου παρατίθεται μέ ἐρωτηματικό). Ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμη ἡ ὕπαρξη νομισμάτων μικροῦ μεγέθους καί στή νομισματοκοπία τοῦ ἴδιου δεσπότη, ἀνάλογων πρός ἐκεῖνα τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, πράγμα πού γιά πρώτη φορά παρατήρησε ὁ Metcalf (NC 1973, σ. 171) καί τώρα ἐπιβεβαιώνουν καί οἱ I. Jordanov καί S. Bendall σέ πρόσφατα ἄρθρα τους (βλ. σχετικά παρακάτω).

Τά περισσότερα ἀπό τά νομίσματα τῶν λατινικῶν ἀπομιμήσεων τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ψαλιδισμένα καί μάλιστα σέ κανονικά πολυγωνικά σχήματα. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά νομίσματα τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως. Παραδείγματα ἐξάλλου τῶν ΤΥΠΩΝ R, T καί U πού παρουσιάζουν μικρότερους δίσκους καί μῆτρες ἀπό τά κανονικά καί θυμίζουν σέ κατασκευή τίς ἀντίστοιχες κοπές τοῦ Μανουήλ καί Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ἀλλά καί τίς λατινικές ἀπομιμήσεις μικροῦ μεγέθους, δικαιολογοῦν τήν παρατήρηση τοῦ Metcalf (NC, ὅ.π., σ. 147), ὅτι κατά τά φαινόμενα «the double system persisted right to the end of the 'Latin Imitative' series», μέ τήν εὔλογη ἀπό μέρους μας διαπίστωση ὅτι τό σύστημα τοῦτο ἀρχίζει ἤδη μέ τίς πιστές ἀπομιμήσεις — τίς πρῶτες λατινικές κοπές (;) — (πρβλ. BSt 14 (1973), σ. 141, NC 13 (1973), σ. 147 πίν. 8, 8, ΑΑΑ VII (1974), σ. 435 καί ΑΑΑ VIII (1975), σ. 128)* γιά νά

* Σχετικά μέ τίς «πιστές ἀπομιμήσεις» αὐτές, πού ὁ M. Hendy, Coinage and Money κτλ., 1969, σ. 192-96, 215-17, 296-97, ὀνόμασε «βουλγαρικές ἀπομιμήσεις» καί πού ὁ D. M. Metcalf, NC 1973, σ. 418-21, θεώρησε κοπές τοῦ βυζαντινοῦ κράτους γιά τό διάστημα ἀπό τό 1165 κ.ἑ. περίπου (πρβλ. καί D. M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe 820-1396, Λονδίνο 1979, σ. 111), βλ. καί τό ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ I. Jordanov, Le monnayage imitatif bulgare au commencement du XIII siècle στό Numismatica 3 (1978), σ. 3-17 (βουλγαρικά μέ μικρή γαλλική περίληψη) στό ὁποῖο ἐξετάζεται ἕνας μεγάλος

συνεχιστεῖ καί μέχρι τίς τελευταῖες λατινικές ἐκδόσεις ἀπό τήν τρίτη ἕως καί τήν ἕκτη δεκαετία τοῦ 13ου αἰ.: Ἐφόσον βέβαια, σύμφωνα μέ τήν ἀρχή αὐτή, ὅπως πιστεύουμε, τόσο οἱ κοπές τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ μέ τό ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα (Hendy) ἀλλά καί τοῦ προκατόχου του Μανουήλ Κομνηνοῦ Δούκα (Metcalf), ὅσο καί τά μικροῦ μεγέθους ἤ τά μικρῶν μητρῶν νομίσματα-σμικρύνσεις τῶν κωνσταντινουπολίτικων ΤΥΠΩΝ Ε καί Κ (Metcalf, NC, ὅ.π., σ. 162 πίν. 8, 17), J (Metcalf, NC, ὅ.π., σ. 163 πίν. 8, 28), P (Metcalf, ὅ.π., σ. 164-65, πίν. 9, 45), R (Metcalf, ὅ.π., σ. 165), T (Metcalf, ὅ.π., σ. 165 πίν. 9, 53-54) καί U («θησαυρός» Η), θά μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἀποτελοῦν ἐκδόσεις τῆς λατινικῆς «αὐτοκρατορίας» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀντίστοιχα ἀπομιμήσεις-ὑποδιαιρέσεις ὄχι μόνο τῶν σύγχρονών τους λατινικῶν κοπῶν μεγάλου μεγέθους ἀλλά καί τῶν ὡραίων νομισματικῶν τύπων τοῦ νομισματοκοπείου τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Θεσσαλονίκης — ὅπως ἀκριβῶς παλαιότερα εἶχε συμβεῖ μέ τίς ἐκδόσεις τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως καί τίς ἀπομιμήσεις ΤΥΠΟΥ G. Ἔτσι δέ θά μποροῦσε νά δεχτεῖ κανείς, καί γιά λόγους γεωγραφικῆς κατανομῆς τῶν σχετικῶν νομισματικῶν «θησαυρῶν» (Ἀνατολική Μακεδονία-Θράκη) καί γιά λόγους πού ἀναφέρονται στίς ἀρχές πού διέπουν τή νομισματοκοπία τῆς ἐποχῆς, τή θεωρία τοῦ S. Bendall (NC 1978, σ. 105 κ.ἑ. καί ἰδιαίτερα σ. 107-108), ὅτι οἱ κοπές τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ μέ τό ὄνομα τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ Δούκα ἀποτελοῦν ἐπίσημες βυζαντινές ἐκδόσεις τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐδῶ ἄς σημειωθεῖ ὅτι στό θησαυρό Η ἀπό τίς Σέρρες τό ΒΝ 120/δ νόμισμα τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως, νομισματοκοπεῖο Μαγνησίας/ΤΥΠΟΣ Β, ἀποτελεῖ μέ τό μικρό μέγεθος τοῦ δίσκου καί τό εἶδος τῆς σφραγίδας του πιστό παράλληλο τῶν κοπῶν τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ.

Στήν ἑνοποίηση γενικά ὅλων τῶν μικροῦ μεγέθους κοπῶν, δηλαδή τῶν πιστῶν ἀπομιμήσεων, τῶν λατινικῶν ἐκδόσεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Θεσσαλονίκης, καθώς καί τῶν ἐκδόσεων τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ πού προσδίδονται στή Θεσσαλονίκη, καί στήν ἀπόδοσή τους στήν ἴδια ἐκδότρια ἀρχή συνηγορεῖ τό γεγονός ὅτι σ' ὅλες τίς κατηγορίες καί περιπτώσεις σημειώθηκαν παραδείγματα ὅπου στήν μπροστινή κυρτή ἐπιφάνεια τῶν νομισμάτων ἔχει ἀποτυπωθεῖ ἡ παράσταση τῆς πίσω.

Κ α τ ά λ ο γ ο ς

Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος (1195-1203)

1. VAR I B/b (Hendy, πίν. 23, 1-7) 1 τεμ. (ΒΝ 120/ηγ)

Σύνολο 1

---

(1) Πρεπ. αὐτοκρ. ⁞⁞ . Μανιάκιον-λῶρος-ζώνη λώρου: αὐτοκρ. , ἁγίου . Σφαίρα ἐξουσίας . Διπλές ἀπολήξεις λώρων. Μπροστινή ὄψη: φωτοστεφ. .

ἀριθμός ἀδημοσίευτων θησαυρῶν ἀπό τή σημερινή ἀνατολική Βουλγαρία σέ συνδυασμό μέ ἄλλους ἀπό τόν ὑπόλοιπο βαλκανικό χῶρο, γνωστούς ἀπό παλιότερα.

Πιστές ἀπομιμήσεις (πρῶτες λατινικές κοπές;)

1-2.	ΤΥΠΟΣ C	2 τεμ.	(BN 120/ιστ-ιζ)
			Σύνολο 2

(1) Μικρό μέγεθος. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη;
(2) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Φθαρμένο στίς λεπτομέρειες.

Λατινικές ἀπομιμήσεις

(A) Μεγάλο μέγεθος

Νομισματοκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως

1.	ΤΥΠΟΣ A	(Hendy, πίν. 25, 6 κ.έ.)	1 τεμ.	(BN 120/ϟε)
2-3.	ΤΥΠΟΣ F	(Hendy, πίν. 26, 2)	2 τεμ.	(BN 120/οστ-οζ)
4-5.	ΤΥΠΟΣ N	(Hendy, πίν. 26, 14-15, Metcalf, πίν. 9, 32 κ.έ.)	2 τεμ.	(BN 120/ξζ, ξθ)
6-7.	ΤΥΠΟΣ O	(Hendy, πίν. 27, 1-2, Metcalf, πίν. 9, 34-35)	2 τεμ.	(BN 120/ϟδ, ϟη)
8-9.	ΤΥΠΟΣ P	(Hendy, πίν. 27, 3-4, Metcalf, πίν. 9, 42-45)	2 τεμ.	(BN 120/ογ-οδ)
10-12.	ΤΥΠΟΣ R	(Hendy, πίν. 27, 6)	3 τεμ.	(BN 120/ϟ-ϟβ)
13-19.	ΤΥΠΟΣ T	(Hendy, πίν. 27, 10-11, Metcalf, πίν. 9, 50-54)	7 τεμ.	(BN 120/πζ-πθ, ξη, ριδ, ριε, ρλζ)
20.	ΤΥΠΟΣ U	(Metcalf, πίν. 10, 55 κ.έ.)	1 τεμ.	(BN 120/οβ)

Νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης

21-22.	ΤΥΠΟΣ B	(Hendy, πίν. 28, 5-8)	2 τεμ.	(BN 120/μβ, ρε)
				Σύνολο 22

(1) Ἡ μπροστινή ὄψη φθαρμένη· ἐλάχιστα ἴχνη ἀπό τό θρόνο τῆς Θεοτόκου. Στήν πίσω ὄψη: πρεπ. , μανιάκιον .
(2) Ψαλιδισμένο ὁμοιόμορφα. Στήν πίσω ὄψη: λάβαρο .
(3) Ψαλιδισμένο ὁμοιόμορφα. Στήν πίσω ὄψη: λάβαρο .
(4-5) Ψαλιδισμένα ὁμοιόμορφα. Στήν μπροστινή ὄψη, ἐπιγραφή: [ ] ΘΥ.
(6) Ψαλιδισμένο ὁμοιόμορφα. Στήν πίσω ὄψη: σφαίρα ἐξουσίας , πρεπ. .
(8) Ψαλιδισμένο ὁμοιόμορφα (ἐξάγωνο).
(9) Ψαλιδισμένο ἀκανόνιστα.
(10) Ψαλιδισμένο. Μεγάλη μήτρα-σφραγίδα.
(11-12) Μικρές σφραγίδες σέ μικρούς δίσκους. Στήν μπροστινή ὄψη ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(13) Ψαλιδισμένο.

(14) Στήν μπροστινή ὄψη ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(15) Μικρή σφραγίδα.
(16) Μικρή σφραγίδα σέ μᾶλλον μετρίου μεγέθους δίσκο.
(17) Μικρή σφραγίδα. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.
(18) Μικρή σφραγίδα. Στήν μπροστινή ὄψη ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(19) Φθαρμένο. Ἴχνη μόνο ἀπό τήν παράσταση.
(20) Μᾶλλον μικρή σφραγίδα. Στήν πίσω ὄψη ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἔχει διπλό αἰχμηρό γένι (γιά τήν ταύτιση τοῦ ἁγίου βλ. I. Jordanov, NC 1979, σ. 212).

(Β) Μικρό μέγεθος

1-26.	ΤΥΠΟΣ Α (Hendy, πίν. 29, 1-3)	26 τεμ.	(BN 120/μ-μα, μγ-να, νγ, νε-ξβ, ριβ-ριγ, ρκε, ρκη, ρλα, ρλγ)
27-28.	ΤΥΠΟΣ Β (Hendy, πίν. 29, 4-6)	2 τεμ.	(BN 120/ϟζ, ρστ)
29-36.	ΤΥΠΟΣ D (Hendy, πίν. 29, 10-12)	8 τεμ.	(BN 120/ϟθ-ρδ, οε, ρλθ)
37-39.	ΤΥΠΟΣ Ε (Hendy, πίν. 29, 14)	3 τεμ.	(BN 120/ιη, νβ, νδ)
40.	ΤΥΠΟΣ G (Hendy, πίν. 29, 20)	1 τεμ.	(BN 120/ια)
			Σύνολο 40

---

(1) Μᾶλλον μεγάλος δίσκος. Μανιάκιον .
(2) Μανιάκιον . Μᾶλλον μεγάλος δίσκος.
(3) Μανιάκιον . Ἡ μπροστινή ὄψη ἀκτύπητη, ἄπαιστη.
(4) Μανιάκιον . Στήν ἄπαιστη μπροστινή ὄψη ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(5) Μανιάκιον .
(6) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.
(7) Μανιάκιον .
(12) Μανιάκιον .
(13) Μανιάκιον .
(15) Στήν ἄπαιστη μπροστινή ὄψη ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(16-19) Ὅπως καί τό 15.
(22) Μᾶλλον μεγάλος δίσκος.
(23) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.
(24) Μανιάκιον .
(25-26) Στήν ἄπαιστη μπροστινή ὄψη ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(26) Μανιάκιον .
(27) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Πάνω της ἀποτυπωμένη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.

(28) Ἴχνη ἐπιγραφῆς στήν πίσω. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.
(29-36) Ἡ παράσταση τῆς πίσω ὄψης ἄλλοτε μέσα σέ στικτό κύκλο, ἄλλοτε σέ συνεχή, ἄλλοτε ἐλεύθερη. Λῶροι: 5 τεμ. , 2 τεμ. . Πρεπ.: 5 τεμ. , 1 τεμ. καί 2 τεμ. φθαρμένα.
(37) Στήν ἄπαιστη μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(38) Μικρή σφραγίδα.
(39) Μετρίου μεγέθους σφραγίδα.
(40) Λῶρος-ζώνη λώρου αὐτοκρ. . Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.

Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1208-1222)

Νομισματοκοπεῖο Νικαίας

1. Δεύτερη κοπή (Hendy, πίν. 31, 1-5)	1 τεμ.	(BN 120/ϟστ)

Νομισματοκοπεῖο Μαγνησίας

2-4. ΤΥΠΟΣ Β (Hendy, πίν. 31, 8-9, Metcalf, σ. 169 πίν. 10, 88)	3 τεμ.	(BN 120/δ-ε, λη)
5. ΤΥΠΟΣ C (Hendy, πίν. 31, 10, Metcalf, σ. 169 πίν. 10, 89)	1 τεμ.	(BN 120/στ)

---

(1) Ψαλιδισμένο ὁμοιόμορφα (πεντάγωνο).
(2) Μικρός δίσκος καί μικρή σφραγίδα. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Θυμίζει ἰδιαίτερα τίς κοπές τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ.
(3) Ἡ μπροστινή ὄψη φθαρμένη.
(5) Ψαλιδισμένο ὁμοιόμορφα (τετράγωνο). Λάβαρο . Τό ἀντικείμενο πού ὁ ἅγιος Θεόδωρος ἔχει στόν ἀριστερό του ὠμο δέ φαίνεται νά μοιάζει μέ σπαθί ().

Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (1224-1230)

Νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης

1. ΤΥΠΟΣ Ε (Hendy, πίν. 38, 5)	1 τεμ.	(BN 120/ο)

---

(1) Στήν πίσω ὄψη ἐπιγραφή: ΛΧϒCΔϒ /IC[XC]. Στήν μπροστινή ὄψη σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.

Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (1230-1237)

Νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης

1-9. ΤΥΠΟΣ C (Hendy, πίν. 39, 6, Metcalf, σ. 171 πίν. 11, 106)	9 τεμ.	(BN 120/κε-λβ, ρλβ)

10-11.	ΤΥΠΟΣ F (Hendy, πίν. 39, 9)	2 τεμ.	(BN 120/α, λστ)
12-13.	ΤΥΠΟΣ G (Hendy, πίν. 39, 10)	2 τεμ.	(BN 120/ιε, λθ)

(1-10) Ὅλα τά παραδείγματα: μικροῦ μεγέθους δίσκοι καί σφραγίδες, ὅπως οἱ κοπές τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ.

(1) Ἐπιγραφή: ΜΑ / ΟΑΓΙ[ΟCΔ]. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.

(2) Ἐπιγραφή: [ ]/ΟΑΓΙΟCΔ. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Πάνω της, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω(;).

(3) Ἐπιγραφή: ΜΑΝ ϐ ΗΛ/ [ ]. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Πάνω της, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.Ἐπικεκομμένο σέ νόμισμα Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα(;).

(5) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Πάνω της, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.

(6) Ἐπιγραφή: ΜΑΝ ϐ ΗΛ... Ἐπικεκομμένο σέ ἄγνωστο τύπο.

(7) Ἡ μπροστινή ὄψη: μεγάλη σφραγίδα, ὅπως Hendy, πίν. 39, 6. Ἡ πίσω μικρή σφραγίδα. Ἐπικεκομμένο σέ ἄγνωστο τύπο. Δεξιά «χείρ Θεοῦ».

(9) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Πάνω της σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω(;).

(11) Ἐπιγραφή: ΜΑΝ ϐ ΗΛΔ / ΟΑΓΙΟCΔ(;)

(10) Δυσδιάκριτο.

(12) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Πάνω της, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω. Ἐπιγραφή: ΜΑ...

(13) Μικροῦ μεγέθους δίσκος καί σφραγίδες, ὅπως οἱ κοπές Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ. Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.

Ἰωάννης Κομνηνός Δούκας (1237-42/1242-44)

Νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης

1.	ΣΕΙΡΑ I, ΤΥΠΟΣ B (Hendy, πίν. 40,2)	1 τεμ.	(BN 120/λδ)
2.	ΣΕΙΡΑ II, ΤΥΠΟΣ G (Hendy, πίν. 40,7)	1 τεμ.	(BN 120/πα)
3.	ΣΕΙΡΑ II, ΤΥΠΟΣ H (Hendy, πίν. 40,8)	1 τεμ.	(BN 120/ξστ)
4-6.	ΣΕΙΡΑ II, ΤΥΠΟΣ I (Hendy, πίν. 40,9-10)	3 τεμ.	(BN 120/ιβ-ιδ)
7-9.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ A (Hendy, πίν. 40,12-13)	3 τεμ.	(BN 120/ξγ-ξε)
10-12.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ B (Hendy, πίν. 40,14)	3 τεμ.	(BN 120/οα, ριστ, ρκθ)
13-15.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ C (Hendy, πίν. 40,15)		
	VAR A	2 τεμ.	(BN 120/ρθ-ρι)
	VAR B	1 τεμ.	(BN 120/ρλδ)
16-17.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ D (Hendy, πίν. 41,2)	2 τεμ.	(BN 120/λγ, λε)
18-23.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ E (Hendy, πίν. 41,3-4)	6 τεμ.	(BN 120/πβ-πστ, ρκζ)
24-30.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ F (Hendy, πίν. 41,5-6, Metcalf, πίν. 11,115-16)	7 τεμ.	(BN 120/ιθ-κδ, ρκδ)
31-34.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ H (Hendy, πίν. 41,9)	4 τεμ.	(BN 120/οη-π, ρκστ)
35.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ I (Hendy, πίν. 41,10)	1 τεμ.	(BN 120/ρζ)
36.	ΣΕΙΡΑ III, ΤΥΠΟΣ J (Hendy, πίν. 41,11)	1 τεμ.	(BN 120/ρη)

37. ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ΤΥΠΟΣ Κ (Hendy, σ. 284, πίν. 41, 12-13) 1 τεμ. (BN 120/β)
38. ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ΤΥΠΟΣ Ν (Hendy, πίν. 41, 15) 1 τεμ. (BN 120/ι)
39. ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ΤΥΠΟΣ Ο (Hendy, πίν. 41, 17) 1 τεμ. (BN 120/ρια)
40. ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ΤΥΠΟΣ Ρ (Hendy, πίν. 41, 18) 1 τεμ. (BN 120/ρκγ)

Νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης (;)

41. (πρβλ. Hendy, πίν. 41, 19) 1 τεμ. (BN 120/λζ)

Σύνολο 41

---

(1) Ἐπιγραφή: Ιω... Στήν μπροστινή ὄψη ἴχνη μόνο ἀπό τήν παράσταση.
(4-6) Μικροῦ μεγέθους δίσκοι, ὅπως τά νομίσματα τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ. Σέ ὅλα, στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω (ὁ Bendall, ὅ.π., σ. 114 ἀριθ. 484-88, χαρακτήρισε τόν τύπο ὡς ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ΤΥΠΟΣ «Τ»).
(4) Στήν πίσω ὄψη ἡ ἐπιγραφή: Ιω/Δ.
(7-9) Στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(10) ΜΑΝ χ Η (!). Στήν πίσω ὄψη ἴχνη μόνο ἀπό τήν παράσταση.
(13-15) Στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(16) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Κακή κατασκευή.
(18-22) Στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(19) Ἐπιγραφή: Ιω/Δ.
(24) Κακή κατασκευή.
(25, 28-30) Ἡ μπροστινή ὄψη ἤ ἄπαιστη ἤ πάνω της σέ κοίλη ἀπόδοση ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(31) Ἐπιγραφή: ΔΕΣΠΟΤ /....
(32) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη. Στήν πίσω ἡ παράσταση ἐπικεκομμένη (;).
(33) Ἐπιγραφή: Δ... /Ιω.... Στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω.
(35) Στήν μπροστινή ὄψη ἡ παράσταση ἐπικεκομμένη σέ ΤΥΠΟ Ο (;). Στήν πίσω ἐπιγραφή: Δ/ΣΠΟ.
(36) Στήν πίσω ὄψη ἐπιγραφή: ΔΕ/ΣΠΟΤ.
(37) Στήν πίσω ὄψη, ἀρ. στό ἔδαφος: $\overline{\text{IΩ}}$.
(38) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη.
(39) Ἐπιγραφή: .... / $\overline{\text{IΩ}}$.
(40) Στήν μπροστινή ὄψη, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω. Στήν πίσω ὄψη ἀρ. $\overline{\text{IΩ}}$.
(41) Μικροῦ μεγέθους δίσκος, ὅπως τά νομίσματα τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ.

Ἀδιάγνωστα - Ἀπροσδιόριστα

1-8. (BN 120/γ, ζ, η, θ, ρκα, ρλ, ρλε, ρλστ)

---

(1) Στήν μπροστινή ὄψη μεγάλο κρινάνθεμο, ὅπως στά θεσσαλονίτικα τραχέα τοῦ

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (πρβλ. S. Bendall - P. J. Donald, The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1282, Λονδίνο 1974, σ. 33-34, Τύπος Τ. 16)· στήν πίσω, πατριαρχικός σταυρός μέσα σέ κύκλο στιγμῶν, στήν ἄκρη τῶν ὁριζόντιων κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἀπό ἕνας μικρός κύκλος (πρβλ. τά μισά τεταρτηρά τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα: Hendy, ὅ.π., πίν. 40, 11 καί τό νόμισμα τοῦ ΤΥΠΟΥ G (ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ) ἀπό τό «θησαυρό» πού δημοσίευσε ὁ Metcalf, NC 1973, σ. 172 πίν. 11, 118, ὅπου ὅμως ὁ σταυρός ἀπεικονίζεται στήν μπροστινή ὄψη). Ἡ κοπή θά πρέπει μᾶλλον νά ἀποδοθεῖ στόν Ἰωάννη Κομνηνό Δούκα (ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ), παρόλο πού τό στοιχεῖο τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροῦ ἀπαντᾶ μέ μορφή ἐμβλήματος σέ κοπές τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (πρβλ. Bendall-Donald, ὅ.π., σ. 25-26 Τύπος Τ. 6 καί σ. 21-22 Τύπος C. 28) καί ἀργότερα σ' ἐκεῖνες τῶν Ἀνδρόνικου Β΄ καί Μιχαήλ Θ΄ (πρβλ. BMC, Byz. II, σ. 624 ἀριθ. 33=Bendall-Donald, The Later Palaeologan Coinage 1979, σ. 80 ἀριθ. 22. «Σχέσεις» πρωτοτύπων καί ἀντιγράφων-μεταπλάσεων ἀνάμεσα στά νομίσματα τῶν δεσποτῶν τῆς Θεσσαλονίκης καί ἐκεῖνα τῶν Παλαιολόγων σημειώνουν καί οἱ Bendall-Donald, ὅ.π., σ. 115). Ἡ προτεινόμενη ἀπόδοση βασίζεται στό γεγονός ὅτι ὁ Μιχαήλ συνήθιζε πάντοτε νά τοποθετεῖ στίς πίσω ὄψεις τῶν ἐκδόσεών του τόν ἑαυτό του, εἴτε μόνο εἴτε ὑπό τήν προστασία κάποιου ἁγίου κτλ., πράγμα πού δέν παρατηρεῖται γιά τίς μικροῦ μεγέθους, ὅπως τό νόμισμα BN 120/γ, κοπές τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα. Ἄλλωστε ἔχει ἤδη ἀποδειχτεῖ ὅτι ὁ Μιχαήλ ἀντέγραψε τύπους τοῦ προοδευτικοῦ νομισματοκοπείου τῆς Θεσσαλονίκης (πρβλ. ΑΔ 26 (1971): Μελέται, σ. 191 καί Bendall-Donald, ὅ.π., σ. 33-34 Τύπος Τ.15).

(2) Στήν μπροστινή ὄψη ἡ παράσταση τῆς πίσω σέ κοίλη ἀπόδοση. Στήν πίσω, κάτω ἀπό ἕνα μεγάλο κρινάνθεμο τά κεφάλια — ἤ οἱ προτομές κατενώπιον — δύο αὐτοκρατόρων (ἀπό τήν παράσταση σώζεται μόνο τό ἀριστερό μέρος). Ὁ τύπος θυμίζει ὁρισμένες κοπές τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα καί συγκεκριμένα τόν ΤΥΠΟ Ε τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ, γεγονός πού ἴσως θά ἐπέτρεπε, ἄν ληφθεῖ μάλιστα ὑπόψη καί τό μέγεθος τοῦ νομίσματος BN 120/ζ, τήν ἀπόδοσή του στίς ἀντίστοιχες ἐκδόσεις τοῦ αὐτοκράτορα/δεσπότη αὐτοῦ. Εἶναι πολύ πιθανό ὁ τύπος νά ἀντιστοιχεῖ μέ ἐκεῖνον πού ὁ Bendall, ὅ.π., σ. 113 ἀριθ. 473-76, χαρακτήρισε ὡς ΣΕΙΡΑ ΙΙΙ, ΤΥΠΟΣ «R».

(3) Στήν μπροστινή ὄψη, σέ ἰδιαίτερα ἔκτυπο ἀνάγλυφο, ἀστέρι μέ ἕξι ἀκτίνες, στό κέντρο τοῦ ὁποίου κυκλικό κοίλωμα. Οἱ ἀκτίνες ἑνώνονται μεταξύ τους μέ τεθλασμένη γραμμή, ὥστε στό μεταξύ τῶν ἀκτίνων κενό νά σχηματίζεται ἀπό ἕνας ρόμβος. Στήν πίσω, ἡ Παναγία δεομένη, κατενώπιον, μέσα σέ συνεχή κύκλο· στό ἔδαφος, ἀρ. ἡμισέληνος, δεξ. ἀστέρι. Καί στήν περίπτωση αὐτή, παρόλο ὅτι ἡ νομισματοκοπία τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καί τοῦ γιοῦ του Ἀνδρόνικου Β΄ εἶναι κυρίως ἐκείνη πού πρόβαλε τό θέμα τοῦ ἀστεριοῦ στίς ἐκδόσεις της (πρβλ. T. Gerasimov, Monnaies des Paléologues avec des représentations d'étoiles στά Byzantinobulgarica III (1969), σ. 103 κ.ἑ., ἰδιαίτερα ὅμως γιά τήν περίπτωση σ. 108 ἀριθ. 13 πίν. 1, 10), τό μικρό μέγεθος τοῦ νομίσματος BN 120/η συνηγορεῖ γιά τήν ἀπόδοσή του στίς ἐκδόσεις τῆς ΣΕΙΡΑΣ ΙΙΙ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, ὁ εἰκονογραφικός μάλιστα τύπος μπορεῖ νά συνδεθεῖ ἄμεσα μ' ἐκεῖνον τοῦ ΤΥΠΟΥ Q (Hendy, σ. 289). Σέ πρόσφατο ἄρθρο του ὁ Ivan Jordanov (Des monnaies rares et inconnues du XIIIe s., Numismatica XII (1977), τεῦχος 4, 23 ἀριθ. 18) ἀπεικονίζει παρόμοιο νόμισμα.

(4) Στή φθαρμένη μπροστινή ὄψη, ἴσως προτομή Χριστοῦ. Στήν πίσω, τό κάτω τμῆμα

τοῦ σώματος ὄρθιου μετωπικοῦ αὐτοκράτορα. Ψαλιδισμένο. Κοπή τοῦ Ἰωάννου Γ΄ Βατάτζη (;).
(5 καί 7) Παραστάσεις ἀδιάγνωστες.
(6) Στήν μπροστινή ὄψη μικρό κρινάνθεμο στά δεξιά φθαρμένης παράστασης. Στήν πίσω, ἴσως φτερωτός αὐτοκράτορας καθισμένος κατενώπιον σέ θρόνο χωρίς ἐρεισίνωτο κρατώντας στό ἀριστερό χέρι σταυροφόρα σφαίρα ἐξουσίας. Κοπή Ἰωάννου Γ΄ Βατάτζη (;).
(8) Ἡ μπροστινή ὄψη ἄπαιστη καί πάνω της, σέ κοίλη ἀπόδοση, ἡ παράσταση τῆς πίσω. Στήν πίσω μέρος μόνο ἀπό τήν παράσταση: ἴσως ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ (λατινική ἀπομίμηση/μεγάλο μέγεθος, νομισματοκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ΤΥΠΟΣ «R»;).

Φθαρμένα

1-6 (BN 120/ριζ, ρια, ριθ, ρκ, ρκβ, ρλη)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

A CORPUS OF HEBREW EPITAPHS IN PATRAS

(Pls. 14 - 19)

As late as the nineteenth century the Hebrew graveyard in the suburb of Patras called Aroe was still known to scholars[1]. By the end of the century, however, the Jewish community of Patras had disappeared, while the graveyard itself was being quarried by the local population for its stone and marble[2]. With the reestablishment of a Jewish community in the early twentieth century and a new graveyard to the east of the city, the memory of the older abandoned site was retained only among the few residents of Aroe. The present day Jewish community knows nothing of its pre-twentieth century history in Patras.

Some stones, however, survived the destruction of the old graveyard. Several were recorded by David Fränkel during his visit to Patras in the early 1930's[3]. In the next

1. M. Schwab, Sept épitaphes hébraïques de Grèce, *Revue des études juives*, 58 (1909), p. 111.

2. At the beginning of the nineteenth century, the French consul-general at the court of Ali Pasha in Ioannina, Pouqueville, noted that the Jewish population of Patras was only about 16 families out of some 16,000 families of Greeks and Turks. He attributed this small number to the almost complete destruction of the community in the plague of 1756 (*Voyage de la Grèce*, par F.*C.*H.*L. Pouqueville, deuxième édition, livre XII (Tome IV), pp. 67-68). Over a decade before that plague, however, Richard Pococke (*A Description of the East and Some Other Countries*, London, 1745, Vol. II, Part 2, p. 176) noted over 1000 Christian families, about 250 Turkish families, and only «about ten families of Jews». Colonel Leake (*Travels in the Morea*, London, 1830, II, p. 140) observed in Patras in 1805 «about 10,000 inhabitants, of whom a third are Turks, the rest Greeks with a few Jews». Leake warned that most of Pouqueville's remarks about Greece outside of Epirus were based on hearsay since he was a virtual prisoner of Ali Pasha.

Edward Dodwell (*A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805, and 1806*, London, 1819, I, pp. 112-113) describes the outbreak of plague in Patras as related to him by Mr. Stani, the English consul there. The account is notoriously calumnous against the Jews and Albanians and repeats the old anti-semitic charge of spreading the plague that was decimating Patras and Corinth.

Rufus Anderson (*Observations upon the Peloponnesus and Greek Islands made in 1829*, Boston, 1830, p. 44) observed 8000-10,000 inhabitants in Patras ca. 1820 and a decline to 7000-8000 in 1829 but mentions no Jews there. In a footnote to p. 132, he states «No Jew is known to reside, at present, in Greece (i.e., the Peloponnesus and liberated Attika)». This was a result of massacres and riots which swept through the liberated areas following the arrival of the rumors implicating the Jews in the murder of Patriarch Gregorios in Constantinople in 1829. Most of the Jews had been cleared from the Peloponnesus along with the Turks during the protracted war.

3. David Fränkel, *Le-Koroth Yisrael be-Malkhuth Yavan, Reshimoth Sefarim* (Zur Geschichte der Juden in Griechenland. Katalog 72 von Hebr. Handschriften und Druckwerke), Wien, 1933. These four are listed in Appendix A.

decade, Joshua Starr noted the existence of the Ἑβραιομνήματα and some unrecorded inscriptions in the Jewish quarter[4]. The local historian, Kostas N. Triantaphyllou, on the other hand, discovered that one of the main depositories for Hebrew gravestones in Greece is, in fact, the local museum. Though unable to read Hebrew, he did publish a photograph of a Hebrew gravestone with the suggestion that more stones were available[5]. The reports of these scholars together with hints supplied by friends who had made independent inquiries allowed me to locate in the apotheke of the Patras Archaeological Museum 30 inscriptions, 20 of which are dated and 10 undated[6].

The stones, on the average are small. Compared to the larger stones surviving from the Sephardi communities of Salonika, Didymotikon, Cos, and the Romaniote community of Ioannina, they would suggest a poor community. However, the description of the graveyard by the English traveller George Wheler in the seventeenth century informs us that the stones did not cover the graves as they do in the above-mentioned sites, but rather were set into the construction over the grave like a door (see below), much like the contemporary examples still found in Chalkis.

The names reflected in the corpus provide important information on the provenance of the Jews in Patras in the sixteenth century and support the information long known from literary sources[7]. The name Mosconi (XXVII) is known from the fourteenth century on; while the names Nahmias (XI), still common among Greek Jews, and Philos (XX) are Romaniote names. Dushan (VII) is common among Serbian Jews. In addition to the Romaniotes, also known as Gregos, the Sephardim were represented in Patras: the name al-Valensi (X) also occurs in several stones from Mistra, while Catalani (XXIX) first appears in fourteenth-century Constantinople. Ibn Raviol (VI) is the first mention of this name that has come to my attention from this area. The family name Maltis derives from the island of Malta, while the first name Sa'adiah (II) suggests North African antecedents; that of Narbin (XVIII) is possibly a corruption of Narbonne; and Canabello (XXII) is obviously of Italian provenance. Thus we have archaeological support for the literary traditions that the Jewish community of Patras consisted of four congregations: Romaniotes (also called Gregos or Toshavim), Sicilians, Sephardim, and Apulians.

4. J. Starr, *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Paris, 1949, p. 75. The inscriptions he mentions may be those studied earlier by Frānkel; Starr was apparently unaware of his book.

5. K. N. Triantaphyllou, annotated reedition of Stephanos N. Thomopoulos, Ἱστορία τῆς Πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821 (Ἔκδοσις Β΄ μέ ἐπιμέλειαν, Πάτραι, 1950), p. 434.

6. Appendix A contains the four epitaphs collected by Frānkel.

Appendix B lists a newly discovered epitaph at Naupaktos which was not included among those edited by P. Christopoulos, Ἡ Ἑβραϊκὴ Κοινότης Ναυπάκτου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, I (1968), pp. 277-300.

7. All of the dates are given according to the anno mundi of the Jewish tradition. To translate these,

Although the earliest stone in this corpus is from the mid-sixteenth century (excluding no. XXVII which presents some problems), Jews were in Patras already in Roman times. From the twelfth century on their settlement has been fairly continuous and well documented in both Jewish and non-Jewish sources. Our classic source from the Byzantine period is the report of the twelfth-century traveller, Benjamin of Tudela who relates «There are there (in Patras) several large ancient buildings, and there are approximately fifty Jews, at their head being R. Isaac, R. Jacob, and R. Samuel»[8].

Jews continued to live in Patras during the fourteenth and fifteenth centuries under the rule of the Latin Archbishop. Nor is there any reason to doubt their existence there in the thirteenth century. We are rather well informed of their economic history for most of that period, in particular the last generation of Catholic rule in Patras[9]. *Inter alia* the Jews owned property within the walls of the city and some outlying farms, e.g., in the neighborhood of Stro.

A passage in the Chronicle of George (S)Phrantzes informs us that the Byzantine army in 1429 made its final assault on Patras through the Jewish Gate[10]. This informative remark, however, loses its value when we note that this passage was added to Sphrantzes' Chronicle by Makarios Melissenus in the sixteenth century[11]. Thus the latter's statement that the Jewish Gate was formerly called Zeugalateion informs us of a toponymic change which occurred a f t e r the Turkish conquest of the Peloponnesus, i.e., that the gate was called Zeugalateion by the Byzantines and the Jewish Gate by the Ottomans. The change represents an influx of Jews into Patras in the late fifteenth and early sixteenth centuries and their settlement in large enough numbers in the northeast of the city to justify a renaming of the environs.

Without a doubt it was the influx of Iberian refugees into Patras that occasioned

drop the thousands (if present) and add the remaining three numbers to 1240. Thus (5)340=340+1240 or 1579-1580. As the Hebrew year begins in September, the months of Tishre, Heshvan, Kislev, and Tebeth would be ascribed to the previous year. Handy tables for the conversion of Hebrew dates can be found at the end of Eduard Mahler's *Handbuch der jüdischen Chronologie*, Frankfurt a. Main, 1917.

8. *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. M. N. Adler (London, 1907), 10 (English section), 12 (Hebrew section). My translation follows the Hebrew text. The number 50 denotes families which would give a total population of about 250 Jews.

9. Texts in Ernst Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erbistums Patras*, Leipzig, 1903, pp. 211-216. Cf. Starr's commentary in *Romania*, chapter 5; Thomopoulos, *op. cit.*, *passim*; ınd David Jacoby, *La Féodalité en Grèce médiévale: les «Assizes de Romanie» sources, application et diffusion*, Paris, 1971, pp. 180-181 *et passim*.

10. Georges Phrantzes, *Annales*, II, v (ed. Bonn), pp. 137-138; Phrantzes, *Chronicon* (ed. Papadopoulos), pp. 140-141; Pseudo-Phrantzes, *Cronica*, II, 4 (ed. Grecu), p. 280:

Πρωΐας οὖν γενομένης συμβουλευθέντες τί ἄρα πραχθῇ καὶ διακρίναντες ἵνα τὸ στρατόπεδον δράμῃ πρὸς τὸ αἰχμαλωτίσαι τοὺς ἔξω τῆς πόλεως οἰκοῦντας καὶ πᾶσαν τὴν τῶν Ἑβραίων οἴκησιν...

Ἰδοὺ ἄφνω τινὲς ὀλίγοι ἔφιπποι ἐξῆλθον τῆς πύλης τῆς καλουμένης Ἑβραϊκῆς ἢ τοῦ Ζευγαλατείου (οὕτω γὰρ ὠνομάζετο)...

11. The passage and its significance for the topography of the Jewish quarter in Patras will be discussed in greater detail in my forthcoming study of the Jews in Byzantium during the Palaeologue pe-

this toponymic change. The rich mixture of Mediterranean and Balkan Jewish names in the corpus suggests that the older Romaniote community was no longer predominant. Moreover, the rather late dates on the stones seem to indicate that a new graveyard was used during the Ottoman period. Even so it was not well cared for. During periods of decline in the fortunes of the Jewish community, both the surrounding Orthodox community and even the Jews helped themselves to the stones and marble. One of the stones, for example, records inscriptions on both sides (X, XVI).

In 1675 George Wheler and Jacob Spon visited Patras. Both left records of their travels[12]. While Spon is noticibly reticent about the Jews of Patras, Wheler provides us with an interesting description of the graveyard[13]:

> Thence passing over the River, and up the Hill near the Town (Patras), we came to the Jews Burying-place; where I observed their Sepulchers to be made in the fashion of little Houses of Stone-building; having at each end a Marble-Stone, whereon is engraven an Inscription of their Name and Family: which looking like the Doors of the little Houses of Death, make the Burying-place seem like a great Town, when it is viewed at a distance from the wrong end of a Microscope.

From this description we can recognize the suburb of Aroe, separated from the castle to the northeast by a valley, and today is still known to the local inhabitants as the site of the Jews' graveyard.

At the time of Wheler's visit the Jews were well established in Patras, forming a significant portion of the population and constituting an important factor in the socio-economic makeup of the town. Wheler observed that[14]:

> The Turks are about a Third Part of the Town; with the Jews and Christians, the other Two Parts. They have six Mosques ... The Jews, who make the second Third-part of the Town, have four Synagogues, with a kind of Polity

riod. The edition of Phrantzes by B. Grecu assigns this passage to Melissenus (cf. note 10). Rosanes cites texts showing that the Ashkenazi Jews in Patras occupied their own street, while the other three groups of Jews, Romaniotes, Sepharadim, and Sicilians, shared a quarter. Cf. Rosanes, *Histoire des Juifs de Turquie*, II (Sofia, 1938), pp. 42, 50, 130; III (Sofia, 1937-38), pp. 80, 81, 82, 129, 199, 200, 201; IV (Sofia, 1934-35), pp. 3, 36, 157, 277, 278-279, 280, 281.

12. *A Journey into Greece by George Wheler Esq; in Company of Dr. Spon of Lyons* in six Books (London, 1682) and *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacob Spon, Docteur Médecin Aggregé à Lyon, et George Wheler, Gentilhomme Anglois*, I-II, Lyon, 1678).

13. Wheler, *op. cit.*, IV, p. 297.

14. *Ibid.*, p. 298; Spon, *op. cit.*, II, p. 20, only reports that «Les Juifs, qui sont environ le tiers de la ville, établissent des vieillards entre eux pour juger de leurs differens, et ils ont quatre Synagogues. Tous les habitans en général montent à quatre ou cinq mille».

among themselves, and chusing antient Men to decide their own Differences. The whole number of Christians, Turks, and Jews are reputed about four or five thousand.

Jewish merchants dealt in raw silks, leather, honey, wax, wool, cheese, and currants from Zante. The interpreter of the Ottoman governor was Jewish, as well as many of the city's physicians[15].

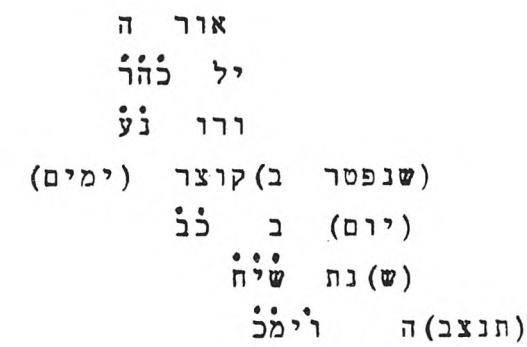
The position of Patras as entrepôt for the Gulf of Corinth made her Jewish community the center for the surrounding communities of Zante, Naupaktos, and Preveza as well as the hinterland communities in the Peloponnesus during the twelfth to sixteenth centuries[16]. Thereafter, due to plagues and Venetian invasions, the center of Jewish commercial activity was transferred across the Gulf of Corinth to neighboring Naupaktos (Lepanto)[17].

15. Wheler, *loc. cit.*

16. An updated monograph on the Jews in Patras is now a desideratum. The last lengthy account in English is in the *Jewish Encyclopedia*. The *Universal Jewish Encyclopedia* has some additional information, while the *Encyclopaedia Judaica* 's article is noticibly weak as are most of its articles connected with Greek Jewry. A reprinting of the Responsa of Benjamin b. Mattathias, *SHUT Binyamin Ze'eb*, I-II, Tel-Aviv, 1958, makes this important source more available. Much material can be found in Solomon Rosanes, *Histoire des Israélites de Turquie...*, I-VI (in Hebrew) (cf. note 11). The excursuses on the Jews in Patras by the local historian of Patras, K.N. Triantaphyllou, may be cited: the article «Ἑβραῖοι» in his Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτραι, 1959, pp. 103-104 and his additions to the already mentioned work of Thomopoulos (cited note 5), pp. 432-437. Information on the economic role of the Jews in the Peloponnesus can be found in B. Kremmydas, Τὸ Ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου, Ἀθῆναι, 1970, *passim*, as well some manuscript material in the Gennadeion Library in Athens. Nor should the wealth of material in the accounts of travellers to Patras, still unexploited, be excluded (cf. note 2 for examples).

17. A good survey of the community of Naupaktos can be found in the article of Christopoulos (cited note 6). He does not use any of the wealth of Hebrew material, however, which is, for the most part, still locked in rabbinic sources.

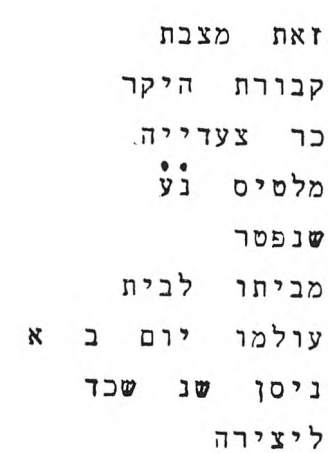
I (Pl. 14)

...
... the honored Rabbi
... may his soul be in Eden
(who departed in) shortened (days)
2nd day, 22nd of ...
year 318
(may his soul be bound up in the bond of) eternal life and may his rest be in peace

0.33×0.13×0.07 m.; whitish marble fragment; bottom only preserved. In 5318, the 22nd fell on a Monday in the months of Tebeth and Elul.

II (Pl. 14)

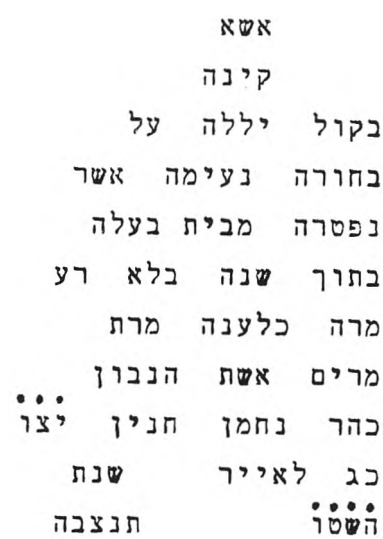

This is the burial
stone of the dear
honored Rabbi Sa'adiah

Maltis, may his soul be in Eden,
who departed
from his house to his eternal
home on the 2nd day, first of
Nisan, year 324
of the Creation

0.49×0.32×0.085 m.; gray marble.

III (Pl. 14)

I will lift up
a dirge
in a wailing voice for
the lovely lass who
departed from her husband's house
in the midst of sleep without crying aloud,
bitter as gall, Lady
Miriam, wife of the wise,
the honored Rabbi Nahman Hanin, may God protect and preserve him,
23rd of Iyyar year
5315, may her soul be bound up in the bond of eternal life

0.51×0.34×0.11 m.; gray marble; l. 6 may refer to Micah 4, 9-10 which is based on the

analogy of a woman in labor but which includes the word רָעָ as translated above. L. 6 may alternatively be translated as: «in a year without evil», «in a year without a friend», «in sleep without evil» or «in sleep without a friend».

IV (Pl. 14)

(אשת)
(כ)הר יצחק ניפוסי נע
שנפטרה ביום ג כז
יום לחדש ניסן שנת
השמ ליצירה תנצבה

(wife of)
the (honored) Rabbi Yishak Niposi, may his rest be in Eden,
who departed on the 3rd day, 27th day
of the month Nisan, year
5340 of the Creation, may her soul be bound up in the bond of eternal life

0.225×0.305×0.075 m.; blue-white marble; lower half preserved; note absence of final *mem* in date.

V (Pl. 14)

ם
יראו וינצלו עדי
מקול שאון מעי
ויעירו בבכים
עת יראו אזלה
יד חסדים נאים
במות אשת חיל
ותקבר מרים
אשת החכם כה
הר שבתי הכהן
שלבע ביום ו יג
כסליו השמא

...
Let my witnesses see and be saved
from the voice of the turmoil of my intestines
and in their weeping they will invoke
when they will see that the
hand of good mercies has run out
upon the death of the valiant lady.
And Miriam was buried,
wife of the sage and honored rabbi,
Rabbi Shabtai ha-Kohen,
who departed to her eternal home on the 6th day, 13th of
Kislev 5341

0.43×0.22×0.17 m.; gray marble; l. 7 Proverbs 31,10; l. 8 Numbers 20, 1; l. 1 has been obliterated.

VI (Pl. 14)

צין מצבת קבורת היקרה
והצנועה מרת אורדוניא
תמך אשת הגביר ונעלה
כהר שמואל ן רביול
שנפטרה ביום א ד לחדש
אדר שנת השסג תהא
נפשה צרורה בצרור
(החיים) אמן

A monument, tombstone of the dear
and chaste Lady Ordonia,
may her rest be honored, wife of the wealthy and eminent
honored Rabbi Samuel ibn Raviol,
who departed on the 1st day, 4th of the month
Adar, the year 5343, may
her soul be bound up in the bond of
(eternal life) Amen

0.40×0.49×0.08 m.; whitish marble. The use of a final *mem* in line 8 suggests that the third letter in the date on line 6 is also a final *mem* and not a *samekh*. The value for *mem* is 40, for *samekh* 60. The date under the latter reading would be 5363 or 1603.

VII (Pl. 15)

צ יו ן מצבת
קבורת הח
החכם הש(ם)
כ״מ״הר מרדכי
דוש ן ז״צ״ל
שנפטר יום
א יח לחדש
איי ר שנת
ה״ש״נד
ליצירה
תנצבה

A monument, a burial-
stone ..
of the complete sage
our honored teacher, Rabbi Mordecai
Dushan, of blessed memory,
who departed on day
1, 8th of
Iyyar, the year
5354
of the Creation
May his soul be bound up in the bond of eternal life

0.47×0.23×0.10 m.; whitish marble. The last two letters on line 2 stand for *ha-hakham* (the sage) which is written plene as the first word of line 3. This is standard scribal tradition. It should be noted also that though the scribe did not have room to finish *ha-shalem* on line 3, he did not repeat the word on line 4.

VIII (Pl. 15)

ש נ
(פ)נ י בעי(ר)
יעקב בר
(אש)ר נקרא (ל)בית אב

ן למתתה
(מ)כונה במצב
שנת השנו
כה בנין ערבי

. . .
. . . in the city
Jacob, son of Rabbi . . .
who was named as Beth Ab
. . .
who was called to the position
year 5356
honored Rabbi Binyan 'Arabi

0.31×0.225×0.05 m.; pinkish marble with mica; lower left quarter only preserved; hole indicates use as a well cover. The text is too fragmentary to make much sense: line 4, Ab Beth Din was the head of the judicial court if this is the correct reading; line 6 may also read *bokheh ba-matsav* (weep in the situation); line 8 may also read Rabbi Babin 'Arab.

IX (Pl. 15)

(י)קר ו(נעלה)
כהה סע(דיה)
שנפטר
לחדש שבט
השנו ליצירה ת(הא)
נפשו צרורה בצרור
החיים אמן ///

Dear and (eminent)
honored Rabbi Sa'a(diah)
who departed
in the month of Shebet
5356 of the Creation, may
his soul be bound up in the bond of
Eternal life Amen ///

0.275×0.245×0.07 m.; grayish marble; lower half preserved. There are indications of a

hole in the center of the stone suggesting that it was used as a well cover. Note use of final *mem* in Amen, line 7.

X (Pl. 15)

מצבת קבורת ה(יקר)
ונעלה המשכיל כהר
משה אלולנסי שנפטר
ביום א של חול המועד
של סכות השעא ליצר
תנצבה

Tombstone of the dear
and eminent, the learned honored Rabbi
Moses Al-Valensi, who departed
on the 1st day of the intermediate days
of Sukkoth, 5371 of the Crea(tion)
May his soul be bound up in the bond of eternal life

0.31×0.35×0.04 m.; grayish white limestone; line 5, the *heh* of the last word was apparently never added. The obverse has an inscription dated 1638 (see below no. XVI).

XI (Pl. 15)

מצבת בחורה
מרת מלכה תמך
אשת המשכיל
כ״ר משה נחמיש
יצ״ו נפטרה יום ה
כ״ו אלול השעט
ליצירה תהא
נצבה

Tombstone of the lass
Lady Malkah, may her rest be honored,
wife of the learned
honored Rabbi Moses Nahmias

may God protect and preserve her, departed the 5th day,
26th of Elul 5379
of the Creation, May
her soul be bound up in the bond of eternal life

0.42×0.16×0.05 m.; whitish marble with mica; large rosette with flanking flowers (lilies?).

XII (Pl. 15)

קבורת היקר הר
יהושע שלום זל"
נפטר יום א יד
לאייר שנת
ה׳ ש ץ
ת נ צ ב ה

Grave o the dear, the rabbi
Yehoshua Shalom, may his memory be blessed,
departed on the 1st day, the 14th
of Iyyar, the year
5 3 9 0
May his soul be bound up in the bond of eternal life

0.26×0.24×0.055 m.; whitish marble.

XIII (Pl. 16)

ציון מצבת קבורת
הנעלה החזן כהר
יצחק הכהן בכר
אברהם זל נפטר
ביום ד כז לחדש
אב שנת השצג

A monument, a burial stone
for the eminent cantor, the respected Rabbi
Isaac ha-Kohen, son of the respected Rabbi

Abraham, may his memory be blessed, departed
on the 4th day, 27th of the month of
Ab, the year 5393

0.40×0.30×0.12 m.; whitish marble.

XIV (Pl. 16)

צירן מצבת קבורת
הנעלה ונבון הר
משה הכהן זל
שנפטר ביום ד
( ) לחדש חשון
שנת השצה
תנצבה

A monument, tombstone of
the eminent and respected Rabbi
Moses ha-Kohen, may his memory be blessed,
who departed on the 4th day
( ) of the month Heshvan
year 5395
May his soul be bound up in the bond of eternal life

0.52×0.35×0.105 m.; bluish marble; in the year 5395 (=1634) Wednesday fell on the 3rd, 10th, 17th, and 24th of the month.

XV (Pl. 16)

צירן
מצבת קבורת
הנעלה ונבון
כהר רפאל הכהן
בכר אליא זצל
שנפטר ביום ו
ד׳ ימים לחדש

סיון שנת השצו
ח נ צ ב ה

A monument
tombstone of
the eminent and respected
the honored Rabbi Raphael ha-Kohen
son of the honored Rabbi Elia, may his sacred memory be blessed,
who departed on the 6th day,
4 days into the month of
Sivan, year 5396
May his soul be bound up in the bond of eternal life

0.46×0.28×0.09 m.; grayish stone; the grooves on the reverse indicate that the stone was used as part of the rim to a well. These grooves are caused by the raising of ropes attached to water-filled jars.

XVI (Pl. 16)

צירן מצבת
קבורת הבחורה
מרת חנה תמך
אשת כהר יוחנן
כהן יצו שנפטרה
בירם ו טו שבט
שנת השצח
ליצירה

A monument, tomb-
stone of the lass
Lady Hannah, may her rest be honored,
wife of the honored Rabbi Yohanan
Kohen, may God protect and preserve him, who departed
on the 6th day, 15th of Shebet
year 5398
of the Creation

0.31×0.35×0.04 m.; grayish-white limestone; line 5 has the final letter of the last word carved inside of the previous letter *resh* which extends to a line scored on the right side of the inscription. The engraver kept within his preset margins. The inscription on the reverse side of the stone is dated 1610 (see above no. X).

XVII (Pl. 16)

מצבת קבורת
הבחורה מרת
אסתר תמך
אשת הר
יוסף נרוש שנפט(רה)
יום (- --) לתמוז
התג תנצבה

Tombstone of
the lass, Lady
Ester, may her rest be honored,
wife of the Rabbi
Yoseph Neros, who departed
day ... of Tammuz
5403, may her soul be bound up in the bond of eternal life

0.29×0.21×0.07 m.; white marble with mica.

XVIII (Pl. 17)

בחייהם נצמדו
ובמותם לא נפרדו
ארוס וארוסתו ברשת
א ניצורו הבחור הר
מרדכי נרבין פטירתו
יום ו יב אייר והבחור
מרת רוסייטא תמך
פטירתה יום שק
ו אייר התכו

In their life they were coupled
and in their death they were not separated
fiancé and his fiancée in one net
they were preserved, the lad Rabbi

Mordecai Narbin, his death
the 6th day, 12 Iyyar, and the lass
Lady Rosita, may her rest be honored,
her death on the Holy Sabbath
6 Iyyar 5426

0.51×0.34×0.06 m.; grayish marble; large rosette in top center flanked by two smaller ones; lines 1-2 are a play on 2 Samuel 1, 23; line 6 the feminine determinative *heh* was omitted from the final word due to limitations of space.

XIX (Pl. 17)

תנצבה
ציון מצבת
קבורת האשה
מרת מזל
טוב תמך
אלמנת הר
יהודה אנוש
פטירתה יום
ג זך אדר א
שנת התכט

May her soul be bound up in the bond of eternal life
A monument, grave-
stone of the woman
Lady Mazal
Tob, may her rest be honored,
widow of the Rabbi
Yehudah Enosh,
her death day
3, 27th of Adar 1
year 5429

0.54×0.20×0.11 m.; gray marble. The year 5429 was a leap year during which an extra month of Adar was intercalated; the two months were designated as Adar 1 and Adar 2.

XX (Pl. 17)

מצבת קבורת
הבחורה הנעימה
מרת ריקא אשת
כר ציון פילוס
פטירתה יום ו
בך לחדש כסליו
שנת התלא ליצירה

Tombstone of
the lovely lass
Lady Rika, wife of
honored Rabbi Zion Philos
her death on the 6th day
22nd of the month Kislev
year 5431 of the Creation

0.45×0.365×0.11 m.; bluish marble.

XXI (Pl. 17)

תנצבה
אבכה לאבי
בכוחי ואוני
ואעתיר לקוני
לעולמו יקיצהו
נע מצבת קבורת
המשכיל כה משה
עמר נע פטירתו יו
ו י למנחם התמב

May his soul be bound up in the bond of eternal life
I shall weep for my father
in my strength and my sorrow
and I will entreat my Lord (that)
in His world, He will wake him up;

may his soul be in Eden, the gravestone of
the learned, honored Rabbi Moses
'Omer, may his soul be in Eden, his departure the 6th day
10th of Ab 5442

0.59×0.37×0.07 m.; reddish stone; the month of Ab is also referred to as Menahem Ab or Menahem (Consolation) because the 9th of Ab is the traditional mourning day for the destruction of the 1st and 2nd Temples in Jerusalem.

XXII (Pl. 18)

(זאת) ציון מצבת
קבורת הבחור המשכיל כר
יוסף בכר אברהם כנבלו
תנצבה שנפטר בקוצר
ימים ושנים מביתו לבית
עולמו הצדק ליל יום ה
ו לחדש כסליו שנת
(ה-ל-) ליצירה

(This is) a monument, a tomb-
stone for the learned boy, honored Rabbi
Yoseph, son of honored Rabbi Abraham Canabello,
may his soul be bound up in the bond of eternal life, who departed with shortened days and years from his house to his eternal
righteous home on the eve of the 5th day,
6th of the month Kislev, year
(5-3-) of the Creation

0.37×0.47×0.17 m.; grayish marble; top and bottom broken; the bottom line which contains the year of the epitaph is lost, but if we can restore a *lamed* as indicated by the slight line where the third letter would be, then a date of 157? or 167? might fit. The eve of the 5th day is Wednesday; the 6th of Kislev fell on a Wednesday in 5333 (1572), 5336 (1575), 5339 (1578), 5431 (1670), 5434 (1673), 5435 (1674), 5437 (1676), 5438 (1677).

XXIII (Pl. 18)

תנצבה
אנשי לבב שמעו לי

כי נלכדתי במריי ומעלי
וחטאי פרש רשת לרגלי
כי איך אעלה אל אבי
צעקה אשמיע ואגדיל
פרע
ואבכה במר נפש ואוסיף

May my soul be bound up in the bond of eternal life
Men of understanding listen to me
for I have been trapped in my disobedience and my fraud
and my sin has cast a net for my feet
for how will I rise up to my Father
a cry I will cause Him to hear, I will cause
a great riot
And I will weep with a bitter soul and shall add
...

0.41×0.44×0.07 m.; bluish marble; top half preserved. The first person of the poem indicates that the deceased had prepared his own epitaph, accordingly I have changed the regular formula on line 1. It may be possible to date this expiatory epitaph sometime after the collapse of the messianic movement of Shabbtai Zvi, i.e., the last third of the 17th century.

XXIV (Pl. 18)

בכ֗ה (יום)
ו֗ כח (לחדש)
ה֗ש (תהא נפשו)
צרור (בצרור החיים)

...
son of the honored Rabbi (who departed on day)
6, 28th (of the month ...)
53 - - (may his soul)
be bound up (in the bond of eternal life)

0.26×0.20×0.06 m.; pinkish marble; lower left corner preserved.

XXV (Pl. 18)

הנאהבים

the lovely (and the pleasant in their lives,
even in their death, they were not divided)

0.14×0.27×0.07 m.; gray stone; the verse is from 2 Samuel 1, 23.

XXVI (Pl. 18)

ויעקב תנצב(ה)

And Ya'akob, may his soul be bound up in the bond of (eternal life)

0.12×0.165×0.05 m.; bluish marble; last line partially preserved.

XXVII (Pl. 18)

(תנ)צבה
---- ב)כי וישאל ויתחלחל
----- ומשוש (ש)בת
וגסס(ה) כי לא (הובא)ה
בנח(ל)ה ב(ששי לש)בת
א לחדש טב(ת) ( )נה
נֹפֶ היקרה ונעימה מרת
נחמה תמֻך בת הנעלה
ומ(שכ)יל הרֹ משה מושקונה
יצו

May her soul be bound up in the bond of eternal life.
(He will raise?) a cry; he will ask and he will tremble
(Our pride?) and joy (Sabbath?)
Therefore she lingered in death for she could not be brought
to her plot on the (eve of the Sabbath)
1st of the month of Tebeth (5-)55
She was interred here, the dear and lovely Lady
Nehama, may her rest be honored, daughter of the eminent
and learned Rabbi Mosheh Moscona,
may the Lord protect and preserve him

0.415×0.28×0.045 m.; white marble; seven fragments; upper left corner missing containing initial words of lines 1-2; another fragment missing damaging end of lines 2-5; one of three rosettes in upper left corner missing.

L. 2-3 seem to be saying: a stranger will come and ask why this sadness, and the family will answer because our wonderful daughter Nehama fell deathly ill on the Sabbath.

L. 6. The first day of Tebeth fell on a Friday in 4955 (1194 CE), 5255 (1494 CE), and 5655 (1894 CE). If our restoration on line 5 is correct then *5255* would be the likely date. The style of the epitaph differs from the later ones to suggest that it is of Romaniote provenance. It is also possible that the story may suggest that she was buried on a Sunday, the first day after the Sabbath when she could be buried. Tebeth 1 fell on a Sunday in the year 5455 (1694 CE). L. 7. נפ stands for נקברה פה.

XXVIII (Pl. 19)

רפאל
(פטי)רתו יום ד
(לחדש) ניסן שנת
(----) (ליצ)ירה

... Raphael
... his death day 4 (of the week), ...
... (of the month) Nisan, the year
... of the Creation

0.36×0.23×0.09 m.; pinkish stone; right side broken.

XXIX (Pl. 19)

...
הישיש ונעלה
כ״ר ישועה קטלאני
בן המשכיל ונבון
כ״ר יוסף קטלאני זל
שנפטר לעה יום ג
(חדש)

...
the dear and eminent
honored Rabbi Yehoshua Catalani,

son of the learned and respected
honored Rabbi Yoseph Catalani, may his memory be blessed,
who departed to the world-to-come, the 3rd day
(month)

0.24×0.295×0.07 m.; stone; top and bottom broken; both sides preserved. A photograph of the stone without any translation or commentary was published by K. N. Triantaphyllou in his annotated 2nd edition of Σ. N. Θωμόπουλος, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, Πάτραι, 1950, p. 434.

XXX (Pl. 19)

(ת) נצבה
מה מכ
(ה) בחור
מרא

(May his soul) be bound up in the bond of eternal life
...
(the) lad
...

0.21×0.08×0.045 m.; white marble; all sides broken.

XXXI (Pl. 19)

אקונן על ישיש ירא אלהים
כל ימיו ויגוע וימות אליא
בכו עליו בניו וגם כל מיודעיו
קנה שם טוב בחייו וילך למסעיו
שב אשתו וביתו ואנשי שלומיו
נשמתו תעלה בישיבה עלינה
(---) תחת כנפי השכינה

I will mourn for the elderly one, a God-fearer
all of his days, Elia, "he breathed his last and died".
His sons wept for him and also all those who knew him.
He acquired a good reputation during his life, and he set out on his journey

(leaving) his wife and household and faithful friends.
His soul will rise up to the heavenly academy
(...) under the wings of the Divine Presence

0.41×0.51×0.07 m.; grayish stone; top half preserved; line 2, the phrase is from Genesis 25, 8.

APPENDIX A
(ed. Fränkel)

(...) מצבת קבורת
האשה הכבודה מרת
מירקדא תמך אשת
הגביר נעלה ונבון
כהר א ב ר ה ם
א ל ו י ל נ ס י יצו
נפטרה יום שק
כח אלול השעס
ליצירה תנצבה

(This is the) gravestone of
The honored woman, Lady
Mirkadah, may her rest be in peace, wife of
The wealthy, eminent and wise
The honored Rabbi Abraham
Al-Valensi, may the Lord protect and preserve him,
Who departed on the Holy Sabbath,
28 Elul 5379
Of the Creation. May her soul be bound up in the bond of eternal life

אמרו אתם, עתה אקום
הראיתם את ר יצחק
הרבית בקול, תורה לכל,
יצאת בת קול, והוא לוי
אני יצחק, עובד שחק

כבר נמחק, לעפר גוי
כף אדרי, פנה אדרי
יום רביעי גוע יצחק
הׁשּפ״ב תנצב״ה

Say ye, now I will rise.
Have you seen R. Yishak
Who preached Torah in public to all,
(But) there went out a still voice; and he was Levi.
I am Yishak, a servant of Heaven
Already my back has been reduced to dust;
My garment was bent: my glory has turned away.
4th day, Yishak died
5382. May my soul be bound up in the bond of eternal life

This epitaph was written by the deceased Yishak Levi, evidently a competent poet as well as a student and teacher of the Torah. Excluding the last line which consists of the date 5382 (1622) and the traditional formulary from the Book of Samuel, the remainder of the epitaph consists of eight lines, each of which is divided into eight syllables with every fourth syllable continuing an internal rhyme:

a -/--//a-/--(1
c -/--//a-/--(2
b -/--//b-/--(3
d -/--//b-/--(4
c -/--//c-/--(5
d -/--//c-/--(6
d -/--//d-/--(7
c -/--//d-/--(8

Comparing this schema which I believe is what the poet intended to the epitaph as published by Fränkel, we can note two stylistic and one grammatical discrepancies. The first word in line 4 probably should be יצאה (the feminine past tense) rather than יצאת (a variation on the feminine present tense); the difference between the *heh* and the *taf* is often confused by copyists. Unfortunately we do not have the stone itself to see if it were a 17th or a 20th century error.

Neither line 6 nor line 7 count eight syllables. Line 6 counts nine syllables which may be corrected by dropping the *lamed* (with poetic license) from לעפר . Line 7 counts seven syllables which may be corrected by adding another syllable to the first word כף such as כפף or כנף (see notes infra). Once again the lack of a picture or the stone itself makes it impossible to know for certain what the author intended. It is obvious, however, that the published form of the epitaph is not exact. I wish to epxress my thanks to Professor Ya'akov Mashiah for his comments on this and other epitaphs.

Notes

line 4 בת קול according to the Rabbis was the Heavenly Voice; it also meant the «still voice» (cf. *The Jewish Encyclopedia*, s.v. Bat Kol); the pun is clear if we understand that R. Yishak preached the Torah to the public out loud but his voice was weak and so his efforts produced only a whisper.

line 5 Psalm 89, 7 gives the meaning of שחק as Lord.

line 7 Psalm 57, 7 כפף נפשי (my soul is bowed down). Here it would be כפף אדרי (my glory is bowed down).

line 8 גוע is the Biblical verb for dying and differs in sentiment from the more common Rabbinic usage נפטר, i.e., he departed from his responsibilities as an observant Jew.

אשה חשובה הכבודה
מרת א ס ת ר תמ״ך
שנפטרה ביום ו׳ כ״ה
לחדש כסליו השפ״ח
ומצבת בנה הנער
משה גבאי ז״ל

An important and honored woman
Lady Ester, may her rest be honored,
Who departed on the 6th day, 25
of the month Kislev 5388
And the stone of her son, the youth
Moses Gabai, may his memory be blessed

חדש אדר שנת שצ״ג
תנצב״ה
ר...

Month of Adar, year 393
May his soul be bound up in the bond of eternal life
R(abbi ...

APPENDIX B
(Pl. 19)

(א)תה יי כן הוא
שמתי לציון מצ(בת)
קבורת הבחור

הסוב כהר מש(ה)
(נ)פוסי נע שנפט(ר)
(מ)ביתו לבית (עולמו)
ערב שק כ לח(דש)
כסלו משנת התו

You are the Lord: Indeed You are HE
I have established a monument, a tomb-
stone for the good lad,
honored Rabbi Mosheh
(Ni)posi, may his rest be in Eden, who departed
from his house to his eternal home
on the eve of the Holy Sabbath, 20th of the month
Kislev, of the year 5406

Location: Naupaktos in the small courtyard behind the school.
0.34×0.30×0.07 m.; marble; the other stones from Naupaktos are dated: 5305, 5306, 5341, 5351, 5357 (cf. Christopoulos in the work cited above note 6).
The Niposi clan shows up in Patras (see above no. IV) and also in Larissa (Rosanes, *Histoire*, IV, p. 280).

ABBREVIATIONS

בכר בן כבוד רב
זל זכרונו(ה) לברכה
זצל זכר צדיק לברכה
(ו)ימכ(ך) יהי מנוחתו כבוד
יצו ישמרהו צדיק ויגנהו
כ(ה)ר כבוד (הרב) רבי
כמהר כבוד מורנו הרב
נע נוחו(ה) עדן, נפשו(ה) עדן
שלבע שעלה לבית עולמו
שק שבת קודש
תמך תהא מנוחתה כבוד
תנצבה תהא נפשו(ה) צרורה בצרור החיים (1 Sam. 25, 29)

STEVEN BOWMAN

ΓΕΩΤΕΧΝΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΦΙΓΑΛΕΙΑΣ

(Σχέδ. 1 - 3· Πίν. 20 - 21)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος εὑρίσκεται περὶ τὰ 14 χλμ. ΝΔ. τῆς κωμοπόλεως Ἀνδριτσαίνης καὶ χρονολογεῖται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (βλ. Βιβλιογρ. ἀριθ. 5, 6, 7).

Ἐγένοντο διάφοροι κατὰ καιροὺς ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὴν πρώτην δεκαετίαν δὲ τοῦ 20ου αἰῶνος ἤρχισεν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας προσπάθεια ἀναστηλώσεως καὶ προστασίας αὐτοῦ. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1975 ἐπανήρχισε συστηματικὴ ἔρευνα μὲ στόχον τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὴν προστασίαν τοῦ μνημείου, εἰς τὴν προσπάθειαν δὲ αὐτὴν ἐντάσσεται ἕνα πρόγραμμα πολυεπιστημονικῆς συνεργασίας, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου ἡ Διεύθυνσις Τεχνικῆς Γεωλογίας τοῦ Ι.Γ.Μ.Ε. συμμετέχει ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ γεωλογικὸν-γεωτεχνικὸν μέρος (βλ. Βιβλιογρ. ἀριθ. 1, 2).

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἐξετάζονται αἱ γεωλογικαὶ συνθῆκαι τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ, αἱ συνθῆκαι θεμελιώσεως αὐτοῦ, ἡ πετρογραφικὴ ἐξέτασις τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑλικοῦ καὶ γενικώτερον, ἀπὸ γεωτεχνικῆς πλευρᾶς, οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐνδεχομένως συμβάλλουν εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὰς ὑφισταμένας σήμερον ζημίας τοῦ ναοῦ.

Η ΓΕΩΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Γεωλογία

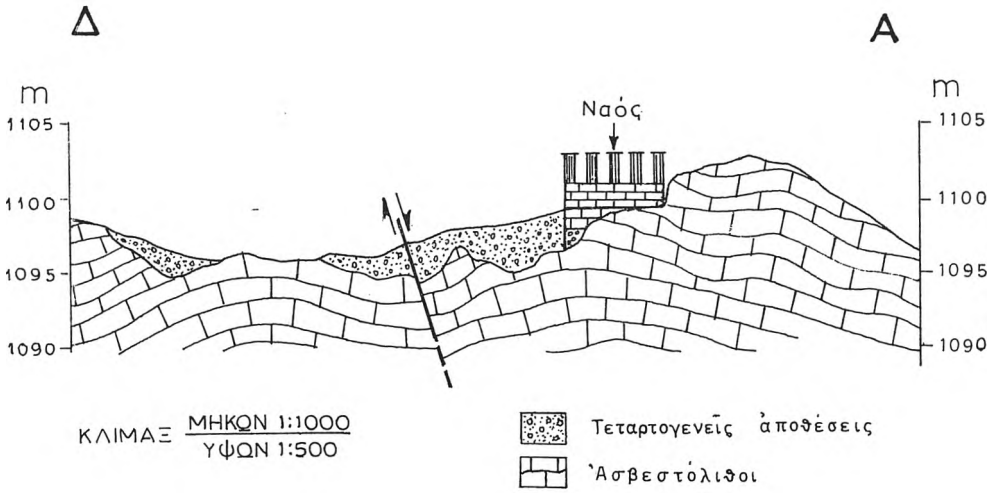
Ὁ ναὸς εὑρίσκεται εἰς ὑψόμετρον 1.130 μ. περίπου, ἐπὶ μικροῦ διαμορφωμένου ἀσβεστολιθικοῦ ἀντερείσματος, διευθύνσεως Β.-Ν. Εἰς τὴν γεωλογικὴν κατασκευὴν τῆς στενῆς περιοχῆς συμμετέχουν πλακώδεις κατὰ κανόνα ἀσβεστόλιθοι τοῦ Ἄνω Κρητιδικοῦ καὶ τεταρτογενεῖς χαλαραὶ ἀποθέσεις (Σχέδ. 1).

Οἱ ἀσβεστόλιθοι, οἱ ὁποῖοι γεωτεκτονικῶς ἐντάσσονται εἰς τὴν ζώνην Ὠλονοῦ - Πίνδου, ἀπαντοῦν εἰς στρώματα πάχους μέχρι 0.10 μ., εἶναι λευκοὶ ἕως λευκότεφροι, ἡμικρυσταλλικοὶ μὲ κατὰ θέσεις φλεβίδια ἀσβεστίτου ὡς καὶ κονδύλους κυρίως πυριτιολίθων. Ἐνίοτε ἐντὸς τῶν ἀσβεστολίθων παρεμβάλλονται φακοειδεῖς ἐνστρώσεις ἐρυθροφαίων ἀργιλικῶν σχιστολίθων ἢ σχιστωδῶν μαργῶν. Συχνά, πλὴν τῶν ἐπιπέδων στρώσεως, εἰς τοὺς ἀσβεστολίθους διακρίνονται ἴχνη ἀτελοῦς ἀρχομένης σχιστότητος.

Τὰ στρώματα παρουσιάζουν γενικὴν κλίσιν πρὸς Α., κυμαινομένην μεταξὺ 25° καὶ 40°, διακρίνονται δὲ ἀπὸ ἔντονον πτύχωσιν, μὲ ἄξονας πτυχῶν διευθύνσεως Β.-Ν. περίπου καὶ κλίσιν ἠπίαν πρὸς Ν., ὡς καὶ ἰσχυρὰν πολυσχιδῆ διάρρηξιν μὲ σημαντικὴν πολλάκις διεύρυνσιν τῶν ρωγμῶν (Πίν. 20 α).

Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἀνώμαλον ἀνάγλυφον, ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρᾶς καρστικῆς διαβρώσεως τῶν ἀσβεστολίθων, ἡ ὁποία διηυκολύνθη ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰν διάρρηξιν αὐτῶν. Αἱ διαβρωσιγενεῖς κοιλότητες πληροῦνται δευτερογενῶς ὑπὸ ἐρυθροῦ ἀργιλικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον πληροῖ συχνὰ καὶ τὰ διάκενα μεταξὺ τῶν στρωμάτων.

Αἱ τεταρτογενεῖς ἀποθέσεις συνίστανται ἐκ χαλαρῶν ἐρυθρῶν ἀργιλικῶν ἐδαφῶν μετὰ θραυσμάτων ἀσβεστολίθου, διαστάσεων συνήθως 0.03-0.06 μ. Αὗται ἀντιπροσωπεύουν μανδύαν ἐξ ἀποσαθρώσεως καὶ κερματισμοῦ τῶν ἀσβεστολίθων καὶ κορή-

Σχέδ. 1. Γεωλογικὴ δομὴ τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος.

ματα κλιτύων, περιορίζονται δὲ εἰς τὴν διαμορφουμένην χαραδροκοιλάδα δυτικῶς τοῦ ναοῦ μὲ πάχος κυμαινόμενον ἀπὸ ὀλίγα ἑκατοστὰ μέχρι 4 μ., πιθανῶς δὲ εἰς ὡρισμένας θέσεις καὶ μεγαλύτερον. Ἐντὸς τῶν συγχρόνων αὐτῶν ὑλικῶν συνεχίζονται σήμερον αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαί.

Τεκτονικὴ

Ὡς ἀνεφέρθη, τὰ ἀσβεστολιθικὰ στρώματα παρουσιάζουν κλίσιν 20°-40° πρὸς Α., ἐνίοτε ὅμως παρατηροῦνται κλίσεις ἰσχυραὶ ἢ κατακόρυφοι, ὀφειλόμεναι συνηθέστερον εἰς τὰς πτυχὰς τῶν στρωμάτων καὶ σπανιώτερον εἰς τὴν διάρρηξιν αὐτῶν. Εἰς τὸ σύνολόν της ἡ ἐξετασθεῖσα περιοχὴ χαρακτηρίζεται ἐκ μιᾶς διαδοχῆς ἀντικλινικῶν καὶ συγκλινικῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι πολλάκις διακόπτονται καὶ μετατοπίζονται λόγῳ τῶν διαρρήξεων καὶ μεταπτώσεων.

Εἰδικώτερον ὁ ναὸς εἶναι θεμελιωμένος ἐπὶ ἀντικλινικῆς πτυχῆς γενικῆς διευθύνσεως ΒΒΑ.-ΝΝΔ., ὁ ἄξων τῆς ὁποίας διέρχεται διαγωνίως διὰ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ κλίνει 15°-20° πρὸς Ν. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα ἡ σύμπτωσις τῆς μορφολογίας πρὸς τὴν τεκτονικήν, γεγονὸς εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται ἡ ἰσχυροτέρα κλί-

σις τοῦ πρανοῦς εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ ναοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἡ ἀνάγκη διαμορφώσεως τῆς περιοχῆς διὰ παχυτέρου ἐκεῖ ἐπιχώματος, κατὰ τὴν θεμελίωσιν αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν μακροσκοπικῶν παρατηρήσεων φαίνεται, ὅτι εἰς τὴν στενὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ αἱ κατακόρυφοι κινήσεις τῶν στρωμάτων δὲν συνοδεύονται ἀπὸ σοβαρὰν ἀμοιβαίαν μετατόπισιν αὐτῶν οὔτε ἀπὸ ἔντονα κατακλαστικὰ φαινόμενα. Γενικῶς ἡ περιοχὴ αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπικράτησιν τῆς τεκτονικῆς τῶν πτυχώσεων καὶ τὴν ἀπουσίαν μεγάλων ρηγμάτων καὶ σημαντικῶν μεταπτώσεων.

ΜΙΚΡΟΣΚΟΠΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΠΕΤΡΩΜΑΤΟΣ

Ἡ ὀρυκτολογικὴ δομὴ καὶ χημικὴ σύστασις τῶν ἀσβεστολίθων ἐξητάσθησαν ἐπὶ τεσσάρων δειγμάτων. Ἐκ τούτων τρία (Φ_1-Φ_3) ἦσαν ἀπὸ τοὺς ἀσβεστολίθους τοῦ ὑποβάθρου καὶ τὸ τέταρτον (Φ_4) ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ναοῦ.

Ἐκ τῆς μικροσκοπικῆς ἐξετάσεως ἐπὶ λεπτῶν τομῶν προέκυψεν, ὅτι τὸ πέτρωμα ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ἀσβεστίτην καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς στιφρὸς ἕως μικροκρυσταλλικός, μικροαπολιθωματοφόρος ἀσβεστόλιθος. Τοῦτο εἰς ὅλα τὰ δείγματα διελαύνεται ὑπὸ ἀκανονίστων φλεβιδίων, τὰ ὁποῖα κατὰ θέσεις διακόπτονται ὑπὸ μικρῶν στυλολίθων ἐξ ὀξειδίων-ὑδροξειδίων τοῦ Fe, ἀναμεμειγμένων ἐνίοτε καὶ μετ' ἀργιλικοῦ ὑλικοῦ. Ἐπίσης κατὰ θέσεις παρατηροῦνται ἐλάχιστοι κλαστικοὶ κόκκοι χαλαζίου, σπάνια φυλλάρια φυλλοπυριτικῶν ὀρυκτῶν, ὡς καὶ ἐλάχιστον ἀργιλικὸν ὑλικὸν ὑπὸ μορφὴν μικρῶν φωλεῶν. Τέλος, συμμετέχουν ὀλίγα ἀδιαφανῆ ὀρυκτὰ ὑπὸ μορφὴν κοκκίων ἢ ἀκανονίστων συγκεντρώσεων.

Τὸ ἀσβεστολιθικὸν ὑλικὸν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ διασχίζεται ὑπὸ πυκνοῦ δικτύου φλεβιδίων καὶ φλεβῶν ἀσβεστίτου, σημαντικοῦ κατὰ θέσεις εὔρους καὶ εἰς κρυστάλλους μέσου ἕως μεγάλου μεγέθους. Ἡ δομὴ τῶν κρυσταλλικῶν συγκροτήσεων παρέχει εἰς τὸ μικροσκόπιον σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς τεκτονικῆς καταπονήσεως τοῦ πετρώματος, γεγονὸς ἄλλωστε τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ μὲ ὅλα τὰ ἐξετασθέντα δείγματα.

Ἐπίσης ἐκ τῶν χημικῶν ἀναλύσεων προκύπτει, ὅτι πρόκειται περὶ καθαρᾶς συστάσεως ἀσβεστολίθων μὲ ηὐξημένον ἐνίοτε ποσοστὸν SiO_2 (βλ. πίνακα χημικῶν ἀναλύσεων).

Π ί ν α ξ

χημικῶν ἀναλύσεων δειγμάτων ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ

Ἀριθ. δείγματος	ΣΥΣΤΑΣΙΣ % ΕΝ ΞΗΡΩ					
	SiO_2	Fe_2O_3	Al_2O_3	CaO	MgO	Ἀπώλεια πυρώσεως
Φ_1	5,60	0,70	0,64	51,10	1,00	40,78
Φ_2	2,95	0,78	0,95	52,85	0,56	41,62
Φ_3	1,55	0,36	0,48	54,10	0,51	42,87
Φ_4	2,50	0,42	0,40	53,70	0,42	42,47

Τόσον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξετάσεων, ὅσον καὶ ἐκ τῶν μακροσκοπικῶν παρατηρήσεων

(δομή, τεκτονισμὸς κλπ.) συνάγεται, ὅτι τὸ ἀσβεστολιθικὸν ὑλικὸν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ προέρχεται ἐκ τῶν ἀσβεστολίθων τοῦ ὑποβάθρου.

ΥΔΡΟΓΕΩΛΟΓΙΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ὀρεινὴ μορφολογία τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ καὶ τὸ σημαντικὸν ὑψόμετρον αὐτοῦ ὑπαγορεύουν σημαντικὸν ὕψος ἀτμοσφαιρικῶν κατακρημνισμάτων (βροχῶν καὶ χιόνων). Ἐκ μετρήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐλήφθησαν ἀπὸ τὸν Μετεωρολογικὸν Σταθμὸν Ἀνδριτσαίνης, ἀναγομένων εἰς τὸ ὑψόμετρον τοῦ ναοῦ, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ὑπολογισθείσης βροχοβαθμίδος διὰ τὴν ὀρεινὴν μᾶζαν Παρνασσοῦ-Γκιώνας, προκύπτει, ὅτι τὸ ἐτήσιον ὕψος τῶν βροχοπτώσεων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει τὴν μεγίστην συχνότητα, φθάνει τὰ 1.300 χιλιοστά.

Ἀπὸ ὑδρογεωλογικῆς πλευρᾶς οἱ σχηματισμοί, οἱ ὁποῖοι παίζουν καθοριστικὸν ρόλον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ, εἶναι οἱ ἀσβεστόλιθοι καὶ αἱ τεταρτογενεῖς ἀποθέσεις. Ἐκ τούτων οἱ ἀσβεστόλιθοι εἰναι κατακερματισμένοι καὶ καρστοποιημένοι μὲ ηὐξημένον τὸ δευτερογενὲς πορῶδες, ὁ δὲ ναός, ὡς ἀνεφέρθη, ἔχει θεμελιωθῆ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἐπ' αὐτῶν καὶ μόνον τὸ δυτικὸν τμῆμα αὐτοῦ εἶναι ἐπὶ τεχνητοῦ ἐπιχώματος, ἀποτελουμένου κατὰ τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν καὶ ἐλαχίστου λεπτομεροῦς ὑλικοῦ.

Οἱ ἀσβεστόλιθοι ἐπομένως χαρακτηρίζονται ὡς ὑδροπερατὸς σχηματισμός, τοῦτο δὲ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν μορφολογίαν καὶ τεκτονικὴν τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ διευκολύνει τὴν ταχεῖαν ἀποστράγγισιν τοῦ κατεισδύοντος ὑπογείου ὕδατος καὶ δὲν δημιουργεῖται συνεπῶς μόνιμος ἢ παροδικὸς ὑδροφόρος ὁρίζων. Ἐπίσης τὸ τεχνητὸν ἐπίχωμα ὡς ἐκ τῆς συστάσεώς του εἶναι περατὸς σχηματισμός.

Αἱ τεταρτογενεῖς ἀποθέσεις εἶναι μικροῦ πάχους καὶ περιορίζονται δυτικῶς τοῦ ναοῦ ἐντὸς τῆς χαραδροκοιλάδος μὲ κλίσιν πρὸς ΝΔ. καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκφορτίζονται ταχέως, μὴ δυνάμεναι νὰ ἐπηρεάσουν τὴν ὑδρογεωλογικὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀσβεστολίθων τοῦ ναοῦ.

Αἱ ὑφιστάμεναι ὑδρογεωλογικαὶ συνθῆκαι εἰς τὴν περὶ τὸν ναὸν περιοχὴν διηρευνήθησαν περαιτέρω διὰ γενομένων δοκιμῶν εἰσπιέσεως ἐντὸς τῶν ἐκτελεσθεισῶν πέντε γεωτρήσεων, διὰ τῶν ὁποίων διεπιστώθη ἡ μεγάλη ὑδροπερατότης τῶν ἀσβεστολίθων (Σχέδ. 2). Ἐπίσης, διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως πιεζομετρικῶν σωλήνων ἐντὸς τῶν γεωτρήσεων καὶ τῆς συστηματικῆς παρακολουθήσεως τῆς στάθμης τοῦ ὕδατος ἐντὸς αὐτῶν ἐπὶ ἓν ἔτος, δὲν προσδιωρίσθη ἡ ὕπαρξις μονίμου ἢ παροδικοῦ ὑδροφόρου ὁρίζοντος.

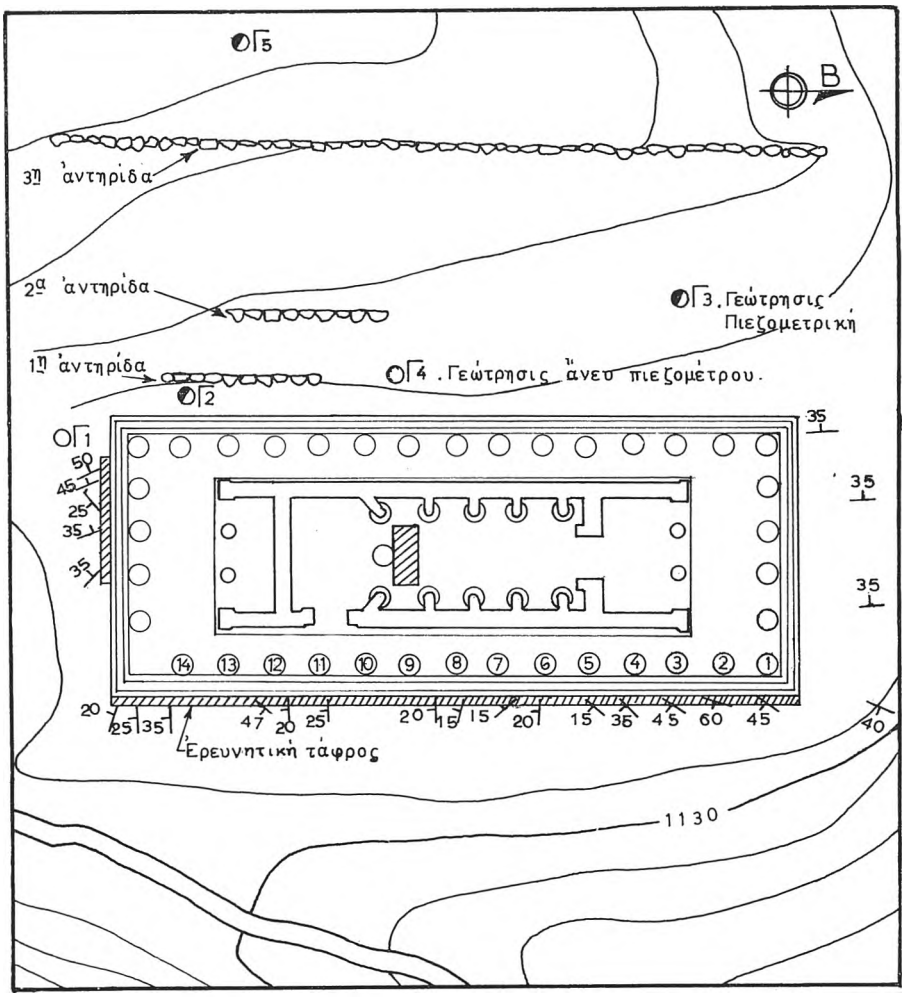
Ἐν συμπεράσματι, δὲν δημιουργοῦνται ἀπὸ ὑδρογεωλογικῆς πλευρᾶς συνθῆκαι δυνάμεναι νὰ ἐπηρεάσουν δυσμενῶς τὰς μηχανικὰς ἀντοχὰς τῶν ἀσβεστολίθων τοῦ ναοῦ (αὔξησις ὑδροστατικῶν πιέσεων κ.ἄ.).

ΑΠΟΣΑΘΡΩΣΙΣ, ΔΙΑΒΡΩΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΡΡΗΞΙΣ ΤΩΝ ΠΕΤΡΩΜΑΤΩΝ

Τόσον τὰ ἀσβεστολιθικὰ πετρώματα, ὅσον καὶ τὸ ὑλικὸν τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν ἔντονον φθορὰν ἀπὸ τὰς διεργασίας ἀποσαθρώσεως-διαβρώσεως. Μεταξὺ αὐτῶν αἱ

σημαντικώτεραι εἶναι ἡ δρᾶσις τοῦ ὕδατος (μηχανικὴ καὶ χημικὴ) καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν κλιματικῶν συνθηκῶν.

Ἡ χημικὴ δρᾶσις εὐνοεῖται ἀπὸ τὴν ὀρυκτολογικὴν σύστασιν τοῦ πετρώματος, τὴν λεπτοπλακώδη δομὴν τῶν στρωμάτων καὶ τὴν παρουσίαν πυκνοῦ δικτύου ἐπιφανειῶν ἀσυνεχείας. Ὡς ἐκ τούτου τὸ πέτρωμα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν παρουσιάζει ἔντονον ἀπο-

Σχέδ. 2. Κάτοψις τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν «ἀντηρίδων», τῶν ἐρευνητικῶν γεωτρήσεων (Γ1-Γ5) καὶ τῶν ἐρευνητικῶν τάφρων.

κάρστωσιν, μὲ μικρὰς διαβρωσιγενεῖς κοιλότητας καὶ σημαντικὴν διεύρυνσιν τῶν ρωγμῶν, σχηματιζομένης, εἰς τὰ πλησίον τῆς ἐπιφανείας ἀσβεστολιθικὰ στρώματα, ζώνης χαλαρώσεως καὶ ἐξασθενήσεως μὲ σοβαρὰν μείωσιν τῶν μηχανικῶν ἀντοχῶν αὐτοῦ.

Ἐπίσης αἱ διεργασίαι αἱ προκαλούμεναι γενικῶς ἀπὸ τὰς ὑφισταμένας κλιματικὰς

συνθήκας ἀποτελοῦν δυσμενῆ παράγοντα. Οὕτω, ἡ διαδοχικὴ μεταβολὴ τοῦ ὕδατος εἰς πάγον καὶ ἀντιστρόφως, συντελουμένη ἐντὸς τῶν ρωγμῶν καὶ πόρων, προκαλεῖ μέσῳ τῶν ἀναπτυσσομένων τάσεων βαθμιαίαν χαλάρωσιν τῶν ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων. Ἐπὶ πλέον αἱ μεταβολαὶ τῆς θερμοκρασίας τοῦ πετρώματος, λόγῳ τοῦ σημαντικοῦ εὔρους αὐτῶν, προκαλοῦν, συνεπείᾳ τῶν δημιουργουμένων θλιπτικῶν καὶ ἐφελκυστικῶν τάσεων, βαθμιαίαν ἐσωτερικὴν φθορὰν τοῦ πετρώματος. Τὸ μέγιστον εὖρος τῆς ἡμερησίας μεταβολῆς θερμοκρασίας ἀέρος κατὰ τοὺς μῆνας τοῦ θέρους διὰ τὴν κωμόπολιν τῆς Ἀνδριτσαίνης (ἔτος 1975) ἦτο τῆς τάξεως τῶν 15° C, τοῦτο δὲ ἀναμένεται μεγαλύτερον διὰ τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ.

Τέλος, ἡ μηχανικὴ καὶ ἡ χημικὴ δρᾶσις τοῦ ὀμβρίου ὕδατος καὶ τῶν περιεχομένων ἐντὸς αὐτοῦ στοιχείων, ὡς καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος, παίζουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν φθορὰν τοῦ πετρώματος.

Οἱ ἀνωτέρω παράγοντες καὶ μηχανισμοὶ ἰσχύουν καὶ διὰ τὸ ἀσβεστολιθικὸν πέτρωμα κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Τὰ ἴχνη τῆς δράσεως τούτων εἶναι ἐμφανῆ ἐπὶ τοῦ ναοῦ, ἰδιαιτέρως μὲ τὴν διεύρυνσιν τῶν ρωγμῶν, τὴν βαθμιαίαν ἀποκόμισιν τοῦ ὑλικοῦ, τὴν χαλάρωσιν τῶν ἁρμῶν καὶ τὴν βαθμιαίαν ἐξασθένησιν τοῦ πετρώματος. Ἐκ παρατηρήσεων εἰς τὰ διάφορα τμήματα τοῦ ναοῦ συνάγεται, ὅτι ἀπὸ τῆς κατασκευῆς του μέχρι σήμερον πιθανὸν νὰ ἔχῃ ἀποκομισθῆ ἐκ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τμημάτων αὐτοῦ λεπτὴ στιβάς, πάχους 0.003-0.006 μ., διαγραφομένων ἐν ἀναγλύφῳ φλεβιδίων ἐκ σκληροτέρου ὑλικοῦ (Πίν. 20 β).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάρρηξιν τοῦ πετρώματος αὕτη, ὡς ἀνεφέρθη, εἶναι ἔντονος. Τὰ ἀσβεστολιθικὰ στρώματα ἀποχωρίζονται ἢ διατέμνονται ἀπὸ πλῆθος ἐπιπέδων διαρρήξεως, τὰ ὁποῖα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐπίπεδα στρώσεως προκαλοῦν τὸν ἔντονον κερματισμὸν αὐτῶν. Αἱ συνθῆκαι αὐταὶ ὑποβιβάζουν τὴν συνήθως ὑψηλὴν διατμητικὴν ἀντοχὴν τῶν ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων καὶ ἐπιτρέπουν μὲ τὴν συνεπίδρασιν ἄλλων παραγόντων, ὡς αἱ ἰσχυραὶ σεισμικαὶ δονήσεις καὶ ἡ παρουσία ἀργιλικοῦ ὑλικοῦ κατὰ μῆκος τῶν ἐπιφανειῶν ἀσυνεχείας, τὴν ἀνάπτυξιν ὀλισθητικῶν τάσεων καὶ τὴν ἐκδήλωσιν μικρομετακινήσεων.

ΣΕΙΣΜΙΚΟΤΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Ὁ εὐρύτερος χῶρος τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐντάσσεται καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ ναοῦ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονον σεισμικότητα, καθ' ὅτι φιλοξενεῖ κέντρα ἐντόνου σεισμικῆς δράσεως. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων μέχρι σήμερον σεισμῶν, οἱ ὁποῖοι συνέβησαν κατὰ τὰ τελευταῖα 250 ἔτη, οἱ 20 ἦσαν καταστρεπτικοί.

Εἰδικώτερον ἡ στενὴ περιοχὴ τοῦ ναοῦ ἔχει πληγῆ ἀπὸ σεισμοὺς μεγάλης ἐντάσεως, ἡ ἐπίδρασις τῶν ὁποίων εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὰς μετακινήσεις τμημάτων τῶν κιόνων, κιονοκράνων κλπ. Οἱ σεισμοὶ οὗτοι εἶχον ἐπίκεντρον εἰς ἀπόστασιν μερικῶν χιλιομέτρων ἐκ τοῦ ναοῦ ἢ ἐξεδηλώθησαν εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν αὐτοῦ.

Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρονται δύο ἐπιφανειακοὶ σεισμοί (βάθους 34 καὶ 17 χλμ.), κατὰ τὰ ἔτη 1965 καὶ 1966, μεγάλου μεγέθους (6.0 καὶ 5.8), μὲ ἐπίκεντρον 3 χλμ. νοτίως τοῦ ναοῦ καὶ 17 χλμ. ἀνατολικῶς αὐτοῦ ἀντιστοίχως. Οἱ δύο αὐτοὶ σεισμοί, μὲ ἐπικεντρικὴν ἔντασιν VIII καὶ IX ἀντιστοίχως, προεκάλεσαν σημαντικὰς ζημίας ἐπὶ τοῦ ναοῦ,

ἀναμένεται δὲ ὅτι τυχὸν μεγάλης ἐντάσεως σεισμοὶ θὰ ἐπιδεινώσουν σοβαρῶς τὴν κατάστασιν αὐτοῦ, λόγῳ τῆς σχετικῆς χαλαρώσεως (Π ί ν. 20 γ). Ἡ εὐπάθεια τοῦ κτίσματος ἔναντι τῶν σεισμικῶν δονήσεων αὐξάνεται, λόγῳ τῆς ἀνομοιομόρφου θεμελιώσεως αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ τεχνητοῦ ἐπιχώματος καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου.

ΣΥΝΘΗΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ναὸς εἶναι ὀρθογωνικῆς διατομῆς μὲ διεύθυνσιν Β.-Ν., μήκ. 40 καὶ πλ. 17.50 μ. Οὗτος ἔχει οἰκοδομηθῆ ἐπὶ φυσικοῦ πρανοῦς μὲ ἠπίαν κλίσιν πρὸς ΝΔ., λόγῳ τῆς τοιαύτης δὲ μορφολογίας τοῦ ἐδάφους παρέστη ἀνάγκη ἐξομαλύνσεως τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑποβάθρου καὶ διαμορφώσεως τεχνητοῦ ἐπιχώματος. Οὕτως, ἡ θεμελίωσις τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἐπὶ ἀσβεστολίθων κατὰ τὸ μεγαλύτερον τμῆμα καὶ ἐπὶ τεχνητοῦ ἐπιχώματος εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ (Σ χ έ δ. 1). Εἰδικώτερον αἱ συνθῆκαι θεμελιώσεως εἰς τὰ διάφορα τμήματα αὐτοῦ εἶναι ὡς κάτωθι:

α) Ἡ βόρειος εὐθυντηρία ἑδράζεται ἐπὶ σειρᾶς ἐκ λαξευμένων ἀλλὰ ἀκανονίστου σχήματος πλακῶν, πάχους μέχρι 0.50 μ., αἱ ὁποῖαι ἑδράζονται ἐπὶ ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ δυτικὸν τοὐλάχιστον τμῆμα τῆς βορείου πλευρᾶς ἐμφανίζουν ἰσχυρὰν κλίσιν (60°-70°) πρὸς ΝΔ. Ἐκ διανοιγείσης τάφρου εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα (Σ χ έ δ. 2) διεπιστώθη ἡ παρουσία καρστικῆς κοιλότητος, μερικῶς πληρωθείσης ὑπὸ λεπτομεροῦς ἀργιλικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἀσβεστολιθικῶν λατυπῶν. Ἐνταῦθα παρετηρήθη, ὅτι αἱ πλάκες θεμελιώσεως ἐμφανίζουν δευτερογενῆ ρωγμάτωσιν μετὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ναοῦ, λόγῳ τῆς ἑδράσεως ἐπὶ ἀσβεστολίθων μὲ ἔντονον καρστικὸν ἀνάγλυφον (Π ί ν. 21 β).

β) Ἡ θεμελίωσις τῆς νοτίας εὐθυντηρίας διηρευνήθη εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν τμῆμα αὐτῆς διὰ τῆς διανοιγείσης τάφρου, μήκ. 6 καὶ βάθ. 0.15-0.20 μ. Ἀπεκαλύφθη τὸ ἀσβεστολιθικὸν ὑπόβαθρον εἰς τὸ πρὸς Α. τμῆμα αὐτῆς, ἐνῷ πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον ἡ εὐθυντηρία θεμελιοῦται ἐπὶ εὐμεγέθους ἀσβεστολιθικῆς πλακός. Οἱ ἀσβεστόλιθοι εἰς τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι ἐντόνως πτυχωμένοι καὶ διερρηγμένοι καὶ δὲν διεπιστώθη ἄργιλος ἐντὸς τῶν διαρρήξεων καὶ κοιλοτήτων. Ἐπίσης εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν ἐγένετο γεώτρησις, διὰ τῆς ὁποίας διεπιστώθη, ὅτι τὸ πάχος τοῦ ἐπιχώματος εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εἶναι 1.90 μ. καὶ συνίσταται ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν ποικίλων διαστάσεων (πάχ. 0.03-0.15 μ.). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς κατακορύφους μετακινήσεις δὲν δύνανται αὗται νὰ μελετηθοῦν, διότι ὁλόκληρον τὸ νοτιοδυτικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ (ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας) ἔχει ἀναστηλωθῆ.

γ) Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τὸ τεχνητὸν ἐπίχωμα, τὸ πάχος τοῦ ὁποίου προσδιωρίσθη εἰς 3.20 μ. διὰ τῆς ἐκτελέσεως τριῶν γεωτρήσεων, συνίστατο ἐξ ἀσυνδέτων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν ποικίλου πάχους καὶ λεπτοῦ ἐπιφανειακοῦ μανδύου ἐξ ἀργίλου καὶ ἀμμοχαλίκων. Ὁ ὑποκείμενος ἀσβεστόλιθος παρουσιάσθη λεπτοστρωματώδης, πολυπτυχωμένος, ἐντόνως διερρηγμένος καὶ ἀποκαρστωμένος μὲ ὑψηλὸν συντελεστὴν διαπερατότητος. Ἐντὸς τῶν ρωγμῶν παρετηρήθη ἀργιλικὸν ὑλικόν.

Διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τεχνητοῦ ἐπιχώματος καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν εἶχον κατασκευασθῆ τρεῖς ἀντηρίδες (Σ χ έ δ. 2). Δι' ἐρευνητικῆς ἐκσκαφῆς (βλ. Βιβλιογρ. ἀριθ. 6) διεπιστώθη, ὅτι αἱ τρεῖς ἀντηρίδες διεμόρφωνον τρεῖς βαθμίδας, εἰς βάθος δὲ ἐξετείνοντο μέχρι τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑποβάθρου καὶ ἀπετε-

λοῦντο ἐκ λαξευμένων ἀκανονίστων πλακῶν («ξερολιθιά»). Αἱ δύο ἐγγύτεραι πρὸς τὸν ναὸν ἐπληρώθησαν ἐξ ὁλοκλήρου δι' ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ἐνῷ ἡ τρίτη δι' ὑλικοῦ ποικίλης διαβαθμίσεως.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τήν θεμελίωσιν τῆς εὐθυντηρίας εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἀναφέρεται, ὅτι ἐδῶ παρουσιάζονται αἱ πλέον ἐμφανεῖς κατακόρυφοι μετακινήσεις, ἰδιαιτέρως εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα, ὅπου αἱ πλάκες τῆς εὐθυντηρίας κλίνουν πρὸς Δ. (ἐνῷ ὡρισμένοι κίονες κλίνουν πρὸς Α.). Ἡ παρατήρησις αὐτὴ ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ εὐθυντηρία ἑδράζεται ὄχι ἐπὶ τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ βράχου ἀλλὰ ἐπὶ πλακῶν ἀσβεστολιθικῶν ἀσυνδέτων καὶ μὴ καλῶς ἡρμολογημένων, αἱ ὁποῖαι ὑπέστησαν μετακινήσεις μεταβιβασθείσας εἰς τὴν ἀνωδομήν (εὐθυντηρία, κίονες). Ἡ διάνοιξις ὅμως ἐρευνητικῆς τάφρου εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἐξαγωγὴν ἀσφαλῶν συμπερασμάτων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θεμελίωσιν αὐτῆς.

δ) Διὰ τὴν διερεύνησιν τῶν συνθηκῶν θεμελιώσεως τῆς ἀνατολικῆς εὐθυντηρίας διηνοίγη τάφρος καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς, μεγίστου βάθους 0.70 μ. εἰς τὸ νότιον τμῆμα καὶ 0.25 μ. εἰς τὸ βόρειον. Διεπιστώθη, ὅτι ἡ εὐθυντηρία δὲν ἑδράζεται καθ' ὅλον τὸ μῆκος ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν ἀσβεστολίθων ἀλλὰ παρεμβάλλεται στρῶμα ἀργίλου, κατὰ θέσεις χαλικομειγοῦς, πάχους κυμαινομένου μεταξὺ 0.01 μ. (εἰς τὸ βόρειον τμῆμα), 0.25 μ. (εἰς τὸ μέσον περίπου) καὶ 0.70 μ. (εἰς τὸ νότιον τμῆμα). Πρόκειται περὶ ἀργίλου ὑψηλῆς πλαστικότητος μὲ μεγάλον δείκτην συμπιεστότητος, ἡ ὁποία πιθανῶς ἐτοποθετήθη ἐκεῖ (κατὰ τὸ μεγαλύτερον τοὐλάχιστον μέρος) διὰ τὴν ἐξομάλυνσιν τῆς ἐπιφανείας θεμελιώσεως ἐπὶ τῶν λαξευμένων ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων.

ε) Τέλος, διὰ τὴν διερεύνησιν τῶν συνθηκῶν θεμελιώσεως τοῦ σηκοῦ διηνοίγη τάφρος, διευθυνομένη Α.-Δ. Αὕτη συνήντησε τὸ ἀσβεστολιθικὸν ὑπόβαθρον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον (ἐγγὺς τοῦ στυλοβάτου τῶν ἡμικιόνων) εἰς βάθος 1.70 μ., εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἄκρον εἰς 2.80 μ. Τὸ ὑπόβαθρον ἑπομένως παρουσίαζε κλίσιν πρὸς Δ. περίπου 35°, ἡ ὁποία ἐκαλύφθη διὰ τεχνητοῦ ἐπιχώματος. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς τάφρου ἀπεκαλύφθη, ὅτι ὁ στυλοβάτης τοῦ κορινθιακοῦ κίονος ἑδράζεται ἐπὶ λαξευμένων ἀσβεστολιθικῶν δόμων, διατασσομένων ἐπὶ ἑπτὰ ἐπαλλήλων σειρῶν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον καὶ πέντε σειρῶν εἰς τὸ ἀνατολικόν (λόγῳ κλίσεως τοῦ ἐδάφους). Ὁ κατώτερος δόμος εἰς τὴν δυτικὴν καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν ἑδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑποβάθρου, ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν παρεμβάλλεται φαιὰ πλαστικὴ ἄργιλος μὲ σπανίας ψηφίδας, εἰς στρῶμα πάχους 0-0.50 μ. Τὸ δάπεδον τοῦ σηκοῦ ἀποτελεῖται ἐκ λαξευμένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ἑδράζονται ἐπὶ χαλαροῦ ἐπιχώματος ἐξ ἀσβεστολιθικῶν θραυσμάτων ποικίλων διαστάσεων (0.002-0.15 μ.), τὸ πάχος τοῦ ὁποίου δὲν διεπιστώθη καθ' ὅτι ἡ ἐκσκαφὴ δὲν προχώρησε μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ διάφορος θεμελίωσις τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ καὶ ἡ φόρτισις, τὴν ὁποίαν ὑπέστη τοῦτο, λόγῳ τῆς καταρρεύσεως τῆς ὀροφῆς καὶ τοῦ στυλοβάτου, δικαιολογοῦν τὴν θραῦσιν καὶ τὰς διαφορικὰς κατακορύφους μετατοπίσεις τῶν πλακῶν τῆς τάξεως τῶν μερικῶν ἑκατοστῶν (Π ί ν. 21 δ).

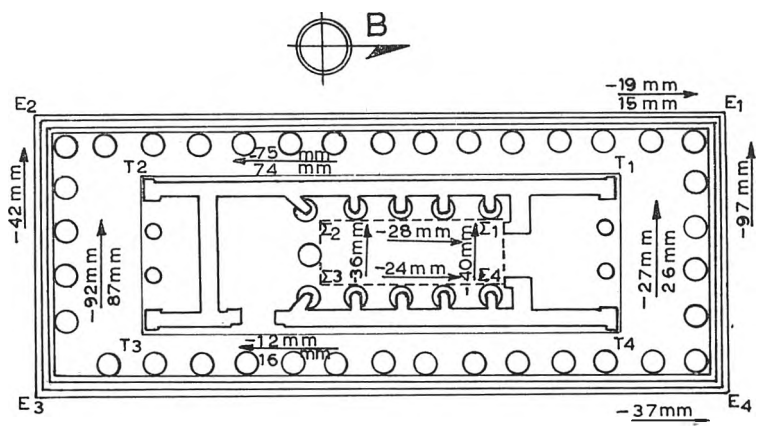
ΦΘΟΡΑΙ ΚΑΙ ΖΗΜΙΑΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ ὑλικὸν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ συνιστοῦν, ὡς ἀνεφέρθη, παχυστρωματώδεις ἀσβε-

στόλιθοι μὲ τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τοὺς ἀσβεστολίθους τοῦ ὑποβάθρου, ἤτοι ἔντονον διάρρηξιν, σχιστώδη ὑφὴν κ.ἄ.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν παραγόντων ἀποσαθρώσεως-διαβρώσεως, ἡ ἀρχικὴ ὑφὴ τοῦ ὑλικοῦ καὶ αἱ σεισμικαὶ δονήσεις ἔπαιξαν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὰς ζημίας τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ (Πίν. 21 α, γ).

Πυκνὸν δίκτυον λεπτῶν ρωγμῶν, παραλλήλως πρὸς ἐπίπεδα ἀτελοῦς σχιστότητος, καὶ σπανιώτερον ἀραιαὶ διαγώνιοι ρωγμαί, παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν κιόνων. Αἱ ρωγμαὶ αὐταί, εὖρους 0.01-0.02 μ., προῆλθον ἀπὸ τὴν δευτερογενῆ διεύρυνσιν ἀρχικῶς λίαν λεπτῶν διακλάσεων, λόγῳ τῆς δράσεως τῶν ἀποσαθρωτικῶν παραγόντων καὶ τῶν σεισμικῶν δονήσεων.

Σχέδ. 3. E1 -19 mm E2. Θέσεις χωροσταθμήσεων καὶ ὑψομετρικαὶ διαφοραὶ τῶν ἄκρων τῆς εὐθυντηρίας (E1-E4), τοιχοβάτου (T1-T4) καὶ σηκοῦ (Σ1-Σ4).

Τὸ ὑλικὸν ὅμως τοῦ ναοῦ ἐμφανίζει, πέραν τῶν ὁρατῶν ρωγμῶν, πυκνὸν δίκτυον λεπτῶν, μικροσκοπικῶν φλεβιδίων, συνήθως πληρουμένων ὑπὸ ἀσβεστίτου καὶ διακοπτομένων ἐνίοτε ὑπὸ λεπτοτάτων ρωγμῶν, πλήρων ὀξειδίου τοῦ σιδήρου. Τὸ δίκτυον τῶν λεπτοτάτων αὐτῶν φλεβιδίων-ρωγμῶν διευκολύνει τὴν εἰς βάθος δρᾶσιν τῶν φυσικῶν καὶ χημικῶν παραγόντων ἀποσαθρώσεως, ἡ ὁποία συνεχίζεται καὶ σήμερον, μὲ τελικὸν ἀποτέλεσμα τὴν χαλάρωσιν καὶ ἐξασθένησιν τοῦ πετρώματος.

Τέλος, αἱ μετακινήσεις τῆς θεμελιώσεως τοῦ ναοῦ καὶ αἱ συχναὶ σεισμικαὶ δονήσεις εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τὰς ζημίας αὐτοῦ.

ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟΙ ΔΙΑΦΟΡΙΚΑΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τόσον ἐκ μακροσκοπικῶν παρατηρήσεων, ὅσον καὶ ἐκ γενομένων χωροσταθμήσεων διεπιστώθησαν κατακόρυφοι μετακινήσεις τμημάτων τοῦ ναοῦ.

Ἐκ τῶν γενομένων παλαιότερον χωροσταθμήσεων διεπιστώθησαν διαφορικαὶ κατακόρυφοι μετακινήσεις τῶν ἄκρων εἰς τὰς διαφόρους βαθμίδας τοῦ ναοῦ (εὐθυντηρίας, στυλοβάτου, τοιχοβάτου) (Σχέδ. 3, κατὰ Θ. Γιαννακόπουλον, μὲ ὡρισμένας

διαφοράς, εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ βέλους ἐκ νεωτέρων μετρήσεων τοῦ Ε. Καποκάκη). Ἐξ ἑτέρων μετρήσεων εἶχε προκύψει, ὅτι τὰ δυτικὰ τμήματα τοῦ ναοῦ εὑρίσκονται ὁπωσδήποτε χαμηλότερον τῶν ἀντιστοίχων ἀνατολικῶν τμημάτων. Ἐκ νεωτέρων γενομένων συστηματικῶν χωροσταθμήσεων (προσδιορισμοὶ ὑψομέτρων) ἐπὶ μεγάλου ἀριθμοῦ σημείων κατὰ μῆκος τῆς εὐθυντηρίας, τοῦ στυλοβάτου, τοῦ τοιχοβάτου καὶ τοῦ σηκοῦ, προέκυψαν τὰ κάτωθι συμπεράσματα:

α) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα ἀντιστοίχως τῆς εὐθυντηρίας, τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ τοιχοβάτου, αἱ σημειωθεῖσαι διαφοραὶ μεταξὺ παλαιῶν καὶ νέων μετρήσεων ἦσαν εἰς ὡρισμένα σημεῖα τῆς τάξεως τῶν 0.001-0.005 μ. (Σ χ έ δ. 3).

β) Ἐπεβεβαιώθησαν αἱ ὑψομετρικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν τμημάτων τοῦ ναοῦ, εἰς τὰ ἐπίπεδα τῆς εὐθυντηρίας, τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ τοιχοβάτου, αἱ μεγαλύτεραι δὲ κατακόρυφοι μετακινήσεις παρατηροῦνται εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ στυλοβάτου καὶ ὄχι τῆς εὐθυντηρίας.

γ) Γενικῶς αἱ μετακινήσεις τοῦ στυλοβάτου παρακολουθοῦν τὰς μετακινήσεις τῆς εὐθυντηρίας, τὰ ἀντίστοιχα δὲ μέγιστα τῶν κατακορύφων μετακινήσεων συμπίπτουν καὶ ἐντοπίζονται εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ. Τὰ μέγιστα αὐτὰ εἶναι 0.18 μ. διὰ τὴν εὐθυντηρίαν, 0.22 μ. διὰ τὸν στυλοβάτην καὶ 0.105 μ. διὰ τὸν τοιχοβάτην.

δ) Ἐκ μετρήσεων κατὰ διεύθυνσιν Α.-Δ. εἰς τὴν βόρειον καὶ νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ προκύπτει, ὅτι αἱ μετακινήσεις εἰς τὰ ἐπίπεδα τῆς εὐθυντηρίας, τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ τοιχοβάτου εἶναι ὁμαλαὶ καὶ ὁμοιόμορφοι πρὸς Δ., μὲ διαγραφομένην ἐλαφρὰν κύρτωσιν εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν.

ε) Παρετηρήθη, ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κατακορύφου ἐπιπέδου εἰς τὰ μεγέθη τῶν μετακινήσεων στυλοβάτου καὶ εὐθυντηρίας, τὸ μέγιστον τῆς ὁποίας εἶναι 0.02 μ. Τοῦτο δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ἐὰν ὑποτεθῇ, ὅτι ἡ θεμελίωσις εἰς τὴν εὐθυντηρίαν διαφέρει ἐκείνης τοῦ στυλοβάτου, γεγονὸς τὸ ὁποῖον δύναται νὰ διαπιστωθῇ μὲ τὴν διάνοιξιν ἐρευνητικῆς τάφρου ἀντιστοίχως εἰς τὸ πτερὸν καὶ τὴν εὐθυντηρίαν.

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΝ ΤΑΦΡΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑΣ

Ὡς ἀνεφέρθη, διὰ τῆς διανοιγείσης τάφρου κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς εὐθυντηρίας, διεπιστώθη, ὅτι αὕτη δὲν ἑδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑποβάθρου, ἀλλ' ἐπὶ παρεμβαλλομένου ἀργιλικοῦ στρώματος, πάχ. 0.01-0.60 μ. (συνήθως ὅμως 0.05-0.10 μ.).

Γενικῶς αἱ μεγαλύτεραι κατακόρυφοι μετακινήσεις, τῆς τάξεως τῶν 0.075 μ., παρατηροῦνται εἰς τὰς θέσεις ἑδράσεως τῶν κιόνων καὶ τοῦ μεγαλυτέρου πάχους τῆς ἀργίλου, μὲ ἐλαχίστας ἐξαιρέσεις. Συνεπῶς αἱ κατακόρυφοι μετακινήσεις δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν, κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος, εἰς τὰς καθιζήσεις τοῦ ἀργιλικοῦ στρώματος, αἱ ὁποῖαι ὑπελογίσθησαν εἰς 20% περίπου τοῦ ἀρχικοῦ πάχους τῆς ἀργίλου. Οὕτω, μὲ τὴν ἐπιβολὴν τῶν φορτίων ἔλαβον χώραν καθιζήσεις τοῦ ἀργιλικοῦ στρώματος κάτωθεν τῶν πλακῶν τῆς εὐθυντηρίας (τὸ πάχος καὶ ἡ σύστασις τοῦ ἀργιλικοῦ ὑλικοῦ ποικίλλει καὶ ἐπομένως ἡ συμπεριφορά του ἀναμένεται τοπικῶς ὁμοιόμορφος. Αἱ θέσεις μὲ μηδαμινὸν πάχος ἐλήφθησαν ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς).

Ἀκολούθως καὶ προοδευτικῶς ἡ κατασκευὴ ὑπέστη χαλάρωσιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν παραγόντων ἀποσαθρώσεως καὶ τῶν σεισμικῶν δονήσεων καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν μεταλλίνων συνδέσμων (εὐθυντηρίας καὶ βαθμίδων). Οὕτω, σήμερον ὅλοι οἱ ἁρμοὶ ἔχουν διευρυνθῆ σημαντικῶς (0.02-0.03 μ.) καὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν τοῦ ὕδατος μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔκπλυσιν τῆς ὑποκειμένης ἀργίλου. Συγχρόνως διευκολύνεται ἡ συνεχιζομένη διάβρωσις τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑλικοῦ τῶν χειλέων τῶν ἁρμῶν, ἡ ὁποία διευρύνει συνεχῶς αὐτούς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ἓν μέρος τῶν κατακορύφων μετακινήσεων συνετελέσθη βραδύτερον (δηλαδὴ μετὰ τὴν ἄμεσον καθίζησιν ἐκ τῆς φορτίσεως) εἴτε ὡς γενικὴ περίπτωσις καθιζήσεως, λόγῳ στερεοποιήσεως, εἴτε λόγῳ ἐκπλύσεως μέρους τοῦ ἀργιλικοῦ ὑλικοῦ (ἰδίως μετὰ τὴν διεύρυνσιν τῶν ἁρμῶν). Ὁ ρόλος ἑκάστης τῶν δύο αὐτῶν διαδικασιῶν καὶ ἡ συμμετοχή των εἰς τὰς συνολικὰς παραμορφώσεις ὑπῆρξεν ἄνισος εἰς τὰς διαφόρους θέσεις κατὰ μῆκος τῆς εὐθυντηρίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΚΗΣ (M. Sc., Ph. D., Engineering Geology)
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΖΙΤΖΙΡΑΣ (D.I.C., Engineering Geology)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ἀνδρονοπούλου, Β., Κούκη, Γ., Τζίτζιρα, Α., Γεωτεχνικὴ μελέτη τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, Γεωτεχνικαὶ Ἔρευναι, ἀριθ. 3, Ι.Γ.Μ.Ε., Ἀθῆναι 1976.

2. Ἀνδρονοπούλου, Β., Κούκη, Γ., Τζίτζιρα, Α., Εἰδικὴ γεωτεχνικὴ μελέτη τῆς περιοχῆς τοῦ Ναοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος (Β΄ φάσις μελέτης), Γεωτεχνικαὶ ἔρευναι, ἀριθ. 6, Ι.Γ.Μ.Ε., Ἀθῆναι 1977.

3. Ambraseys, N., The earthquakes of 1965-66 in the Peloponnesus, Greece, A field report. Bulletin of the Seismological Society of America, 1967, v. 57, no 5, pp. 1025-1046.

4. Cooper, F., The Temple of Apollo at Bassai. Unpublished Ph. D. thesis, University of Pesylvania, 1970.

5. Γιαλούρη, Ν., Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος Βασσῶν, ΠΑΕ 1959, σ. 155-59.

6. Γιαλούρη, Ν., Ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν ἐν Βάσσαις Φιγαλείας ναὸν τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, ΑΑΑ VI (1973), σ. 39-53.

7. Γιαλούρη, Ν., Ὁ ἐν Βάσσαις Φιγαλείας ναὸς τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, Ὀλυμπιακὰ Χρονικά, 1970, σ. 98 κ.ἑ.

8. Κοκκινόπουλου, Ε., Τάσιου, Θ., Οἱ σεισμοὶ τῆς Πελοποννήσου τοῦ Ἀπριλίου 1965. Ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα, ἀριθ. 18, Ε.Μ.Π., Ἀθῆναι 1966.

9. Λαλεχοῦ, Ν., Γεωλογικὴ δομὴ τῆς Κεντρο-Δυτικῆς Πελοποννήσου. Γεωλογικαὶ Ἀναγνωρίσεις, ἀριθ. 53, ΕΘΙΓΜΕ, Ἀθῆναι 1974.

TERRES CUITES ARCHITECTURALES DU MUSÉE ÉPIGRAPHIQUE

(Fig. 1-3; Pl. 22-33)

Le Musée Épigraphique* conserve une petite collection de terres cuites architecturales dont la chronologie va de la première moitié du VIe siècle av. J.-C. au IIIe siècle ap. J.-C. Nous ne connaissons ni les provenances, ni les circonstances exactes dans lesquelles la collection a été rassemblée puis déposée au Musée Épigraphique. Quelques types sont inédits, mais la plupart des pièces rejoignent des séries ou des groupes stylistiques déjà étudiés dans les publications des fouilles de l'Acropole, de l'Agora, du Céramique, de toute la ville d'Athènes et de l'Attique; elles ne sont pourtant pas négligeables: le nombre permet de mieux évaluer l'importance d'une production, d'apprécier plus exactement la part relative des importations et des fabrications locales, et d'affiner notre connaissance des styles et de la chronologie. Le plan du catalogue tient compte de la technique du décor et de la typologie des motifs.

A. Décor simplement peint.

B. Décor en relief: rinceaux.

C. Décor en relief: motifs floraux.

D. Décor en relief: motifs floraux et animés.

Pour chaque technique ou chaque type, les pièces sont classées, autant que faire se peut, par ordre chronologique**.

A. DÉCOR SIMPLEMENT PEINT

1. EM Π. 14 (Fig. 1 a; Pl. 22 a-b).

Fragment de sima de rampant gauche cassée à gauche, à droite et en bas. La face supérieure est très endommagée et l'arête postérieure y est totalement abattue. A cause de sa minceur, l'extrémité droite de la sima a été arrachée, mais à l'arrière de la cassure droite subsiste encore le joint qui venait au contact du recouvrement de la pièce immédiatement voisine à droite. L. 0,112; H. 0,095; Prof. 0,07 m.

* Madame D. Peppa-Delmousou, Directrice du Musée Épigraphique, m'a offert avec la plus grande générosité d'étudier puis de publier cette collection dont elle avait donné une présentation préliminaire dans l'*ArchDelt* 25 (1970): Chroniques, p. 14-15, Pl. 8-10. Sa sollicitude ne m'a jamais fait défaut pendant les semaines passées au Musée Épigraphique où j'ai bénéficié constamment d'une aide matérielle attentive et de précieux encouragements. Je la prie de bien vouloir accepter l'expression de ma profonde reconnaissance.

** La droite et la gauche sont toujours celles du spectateur.

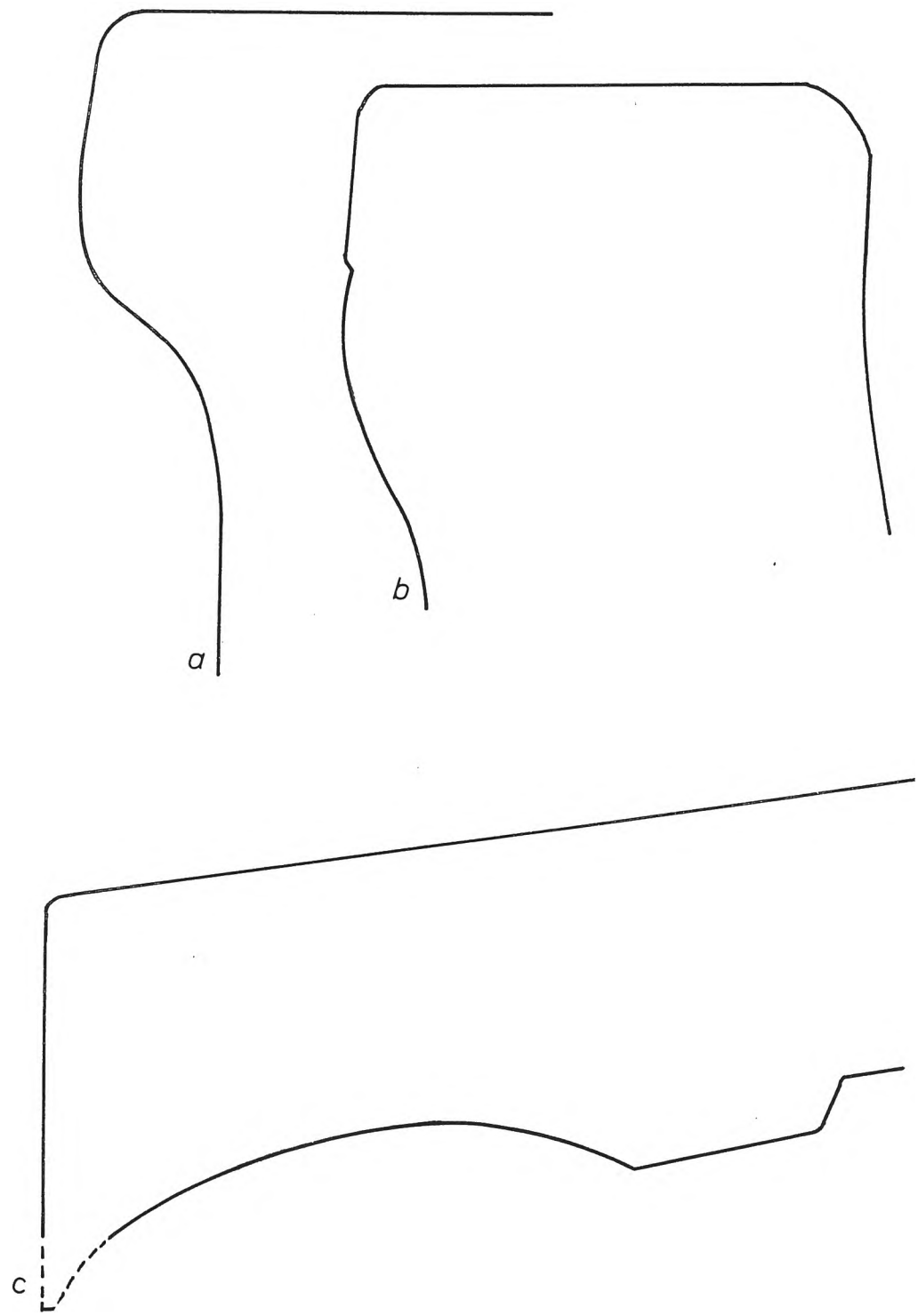

Fig. 1. Profils: a. **1**. EM П. 14, b. **5**. EM П. 15, c. **2** et **3**. EM П. 16 α et β.

Argile rose en profondeur, beige verdâtre en surface, mêlée de beaucoup de brique pilée en grains moyens et petits, rouges et bruns; fine couche de couverte blanchâtre sur la face antérieure ainsi qu'au revers où elle a été recouverte d'un badigeon jaunâtre dont on voit encore quelques traces.

Au revers également, un listel court le long du bord supérieur où il est très endommagé, et fait retour le long du joint droit sur une largeur de 0,016 à 0,018 m.

A la face antérieure, un cavet peu profond est surplombé par un bandeau (H. or. 0,038 m) dont l'arête inférieure paraît avoir été, dès l'origine, assez émoussée. Le décor à contours incisés est réservé sur un fond marron dont on ne saurait dire si le peintre l'a voulu tel, noir ou rouge[1]. Sur le cavet, deux filets réservés, larges de 0,006 à 0,007 m, dessinent des feuilles doriques dépourvues de nervure médiane; chaque branche verticale du filet extérieur est commune à deux feuilles. Sur le bandeau, des arcs de cercles concentriques dessinent en correspondance la retombée des feuilles; un peu plus haut, le fond brun s'interrompt horizontalement pour laisser place à une bande réservée. L. du motif 0,063 m. Dans l'ensemble, le dessin est soigné.

Le décor est en tous points identique sur deux simas de Corinthe à fond rouge[2]. Sur une sima d'Éleusis à fond noir[3], un filet noir supplémentaire souligne le bord supérieur du bandeau de couronnement. Par contre, la seule retombée des feuilles décore le bandeau des simas IV et V de l'Acropole[4] (fond rouge) et la courbe supérieure du bec-de-corbin au toit 14 (fond rouge) et dans la série 15 (fond noir) de Delphes[5]. Le motif est partout soigneusement dessiné. Le cavet très plat de la sima V de l'Acropole fait exception[6] dans un ensemble où il est généralement prononcé quoique sans excès. Ici le rapport de la hauteur du bandeau à la profondeur du cavet (0,038 : 0,027=1,4) permet de classer la sima dans le groupe dit des «cavets peu accentués»[7]; toutefois on ne peut plus apprécier l'importance relative du bandeau dans la hauteur totale. Si l'on admet que les simas à cavet plat et celles que couronne un bec-de-corbin peuvent être datées vers 560-550 av. J.-C.[8], on peut placer EM Π. 14 dans le courant du second quart du VIe s.

2 à 4. EM Π. 16 α, β et γ (Fig. 1 c; Pl. 22 c-f).

Trois fragments de tuiles de rive.

Argile jaune grisâtre, de texture et de couleur homogènes sur toute l'épaisseur, mêlée d'une grande quantité de brique pilée en grains de tous calibres, bruns et noirs. Une couverte jaune verdâtre assez épaisse recouvre les faces antérieures et supérieures ainsi que le soffite. Les matériaux pourraient donc être corinthiens.

Comme sur toutes les tuiles de type «corinthien», on note à la face supérieure un rebord latéral assez bas, amorcé à gauche sur β, un peu mieux conservé à droite sur γ (H. 0,004 m). Le soffite est concave

1. *FD* II, p. 203 sur les variations de couleurs dues à la qualité et à l'épaisseur des vernis d'une part, à la cuisson d'autre part.

2. *Corinth* XV 2, A. N. Stillwell, *The Potters' Quarter, The Terracottas*, nos 59 et 60, p. 280-281, pl. 58.

3. Koch, p. 78. *GFR*, p. 35 et 77 (16) (n° 70). *PGM*, p. 130, pl. LXII, 2.

4. *TdA* I, p. 10-12, fig. 10 et 11.

5. *FD* II, p. 49 à 52, pl. 1, 10 à 12 et 99.

6. *TdA* I, fig. 11. La fausse antéfixe qui surmonte la sima peut être datée sans difficulté du second quart du siècle.

7. *FD* II, p. 57-59.

8. *Ibid.*, p. 62.

(corde 0,09; flèche 0,016 m). Bien que les fragments soient très épaufrés, la courbe ne se prolongeait sans doute pas jusqu'au bord inférieur de la tuile mais y laissait place à un méplat qui faisait fonction de larmier. Au-delà du soffite, la tuile ne repose sur le toit que par un cadre saillant dont le retour est amorcé le long du bord droit sur α et du bord gauche sur β (P l. 22 c-d). Prof. de la bande d'appui antérieure 0,03 m±; elle est dépourvue de couverte sur α et β.

A la face supérieure, à droite sur α, à gauche sur β, une incision parallèle au bord latéral, et donc perpendiculaire à la face antérieure, marque la limite de la zone protégée par le couvre-joint. A 0,03 m de cette incision (d'après α et β) et à 0,053 m du joint (d'après γ), un trou rond (diam. 0,015; prof. 0,03 m), percé à partir de la face supérieure, contenait une cheville qui retenait le couvre-joint (P l. 22 d). La longueur de celui-ci peut donc être restituée à (0,03+0,015+0,053)×2=0,196 m. Dans la cassure arrière de γ, on remarque un second trou pour une cheville qui fixait la tuile aux voliges, car elle paraît l'avoir complètement traversée[9].

Décor: à la face supérieure, le long du bord antérieur, bande noir-marron profonde de 0,02 à 0,023 m. A la face antérieure (seulement d'après β), sur fond noir-marron, une branche de laurier réservée, à feuilles sessiles groupées par deux et s'évasant vers la droite. Au soffite, d'avant en arrière:

- un rais-de-cœurs sur fond noir-marron: le contour des cœurs (l. 0,009 m) ainsi que leur nervure médiane en V, sont réservés. Continu d'un cœur à l'autre, le contour enserre une plage circulaire noire tracée au compas. L. du motif 0,047 m. Un losange, dont on voit encore la pointe sur β, séparait les cœurs;
- un filet réservé: prof. 0,006 m;
- une bande noire (prof. 0,017 m) décorée d'un astragale réservé à perles rondes et pirouettes fuselées; L. du motif 0,032 m;
- une zone réservée (prof. 0,015 m) venant au contact de la bande d'appui antérieure.

2. EM Π. 16 α (Fig. 1 c; Pl. 22 c, e).

Fragment cassé à gauche, à l'arrière et à droite, et recomposé de trois morceaux. Dans la cassure droite, petite zone de la paroi du trou de cheville à 0,125 m du bord antérieur. Face antérieure très martelée; partie antérieure du soffite totalement abîmée. L. 0,275; H. à la face antérieure 0,055; Prof. 0,175 m.

3. EM Π. 16 β (Fig. 1 c; Pl. 22 d-f).

Fragment cassé à gauche, à l'arrière et à droite. Dans la cassure gauche, paroi du trou de cheville à 0,085 m du bord antérieur. Partie antérieure du soffite totalement abîmée. L. 0,165; H. à la face antérieure 0,057; Prof. 0,14 m.

4. EM Π. 16 γ.

Petit fragment cassé de tous côtés sauf à droite où le joint partiellement conservé présente une anathyrose très saillante le long de la seule face supérieure. Dans les cassures gauche et arrière, parois de deux trous de cheville (cf. ci-dessus). L. 0,075; H. or. au joint droit 0,058; Prof. 0,095 m.

Deux documents permettent de situer ces tuiles de rive dans le style et la chronologie du Ve s.:

9. Sur ce mode de fixation du couvre-joint, *TdA* II, p. 4; série V: fig. 1 et p. 7; série XIII: fig. 2 et 17, p. 14-15. Huebner 1973, p. 78 et n. 61. *AM* 79 (1964), Suppl. 55, 4. Pour la fixation des tuiles aux voliges, *TdA* II, fig. 2, 17, 21, 28, 30 et 31.

- une tuile de rive du Musée National de Copenhague[10]: même argile («light yellowish clay with grits»), même trou de cheville, même hauteur à la face antérieure (0,065 m, hauteur atteinte par nos fragments si l'on restitue la partie inférieure de la frise de laurier), même soffite malheureusement incomplet: on conserve le méplat antérieur, mais de la courbe concave ne subsistent que le rais-de-cœurs et une petite plage de l'astragale[11]; le dessin du rais-de-cœurs est identique (cœurs arrondis séparés par des yeux circulaires et des losanges), disposé au même rythme sur la même profondeur; la polychromie rouge/noir est évidemment plus riche qu'ici; plus riche également la branche de laurier où les feuilles se groupent par trois comme sur la série XIII de tuiles de rive de l'Acropole[12];

- la sima XVI de l'Acropole[13]: on y retrouve l'association du rais-de-cœurs et du soffite strictement concave—la courbe concave s'achevant au bord antérieur de la bande d'appui[14]—, la même succession des éléments du décor aux profondeurs respectives identiques, enfin la légère inclinaison des pirouettes. En revanche, les cœurs sont proportionnellement plus étroits et plus espacés, et leur contour sinueux[15].

Ces similitudes indiquent une origine commune, un unique atelier où des mains différentes exécutaient divers projets décoratifs. Il faut ici renoncer à dater le rais-de-cœurs tout à fait exceptionnel et la frise de feuilles de laurier trop banalement groupées par deux; mais la frise à trois feuilles de la tuile de Copenhague et de la série XIII de l'Acro-

10. P. J. Riis, Greek and Roman Architectural Fragments in the Danish National Museum, *Acta Archaeologica* VII (1936), n° 8, p. 232-234, fig. 5. N. Breitenstein, *Danish National Museum, Catalogue of Terracottas*, Copenhague 1941, n° 181, p. 20-21, pl. 19.

11. Visible sur la photo donnée par N. Breitenstein, mais non reproduit sur le dessin donné par P. J. Riis où manquent également les minces tiges qui portent les corymbes, alors qu'elles sont visibles sur la photo.

12. *TdA* II, p. 14-15, fig. 2, 17 et 18, pl. 7. La hauteur de la face antérieure est sensiblement la même; le soffite plat n'est décoré que d'une bande rouge. P. 15: «In Eleusis befinden sich Traufziegel und Traufgeisa mit ähnlicher Stirnbemalung»: peut-être le soffite de ces «Traufgeisa» est-il également décoré de rais-de cœurs. Voir également le «Traufgeison» XX, p. 18, fig. 29. Enfin, deux fragments de l'Acropole sont dessinés sous les nos 7 et 8 dans le premier fascicule de l'*ArchEph* 1837 et commentés par Rangabé dans le fascicule de décembre de la même année, p. 52 à 55: les dessins ne permettent pas de rattacher ces fragments à la série XIII de l'Acropole, mais évoquent plutôt une variante.

13. *TdA* I, p. 35-37, fig. 39, 40 et 42, pl. 6. Huebner 1973, p. 110, pl. 57, 4.

14. Si, comme il est probable, la tuile de Copenhague avait, intacte, le même profil, l'association du rais-de-cœurs et du soffite strictement concave serait jusqu'à maintenant exclusive, et comme telle contribuerait à caractériser la production d'un même atelier.

15. Sur une sima rampante du Céramique (Huebner 1973, p. 110-111 et 138, fig. 10, pl. 57, 3), les cœurs sont plus pleins et plus serrés que sur la sima XVI et rappellent à cet égard les tuiles du Musée Épigraphique et de Copenhague. Toutefois, loin de plaider en faveur d'une date haute pour cette sima (env. 470 av. J.-C., p. 111), la comparaison avec le décor de l'épistyle et des poutres du temple de Poseidon au Sounion (p. 110, n. 138) suggère au contraire que la sima du Céramique est plus tardive que le temple: on notera sur ce dernier édifice l'arrondi parfait de l'espace qui sépare les cœurs; même arrondi entre des cœurs très pansus sur l'échine d'un chapiteau du temple d'Athéna au Sounion conservé au Musée de l'Agora (*Bildlexikon*, p. 111, fig. 151); par contre, la sima du Céramique ressemble beaucoup au kymation lesbique peint sur le larmier du Propylon du Pompeion vers 400 av. J.-C. (*Pompeion*, p. 87-88, planche en couleur et fig. 119 et 123).

pole est contemporaine des plus anciens emplois du motif dans la céramique, sur le col d'un cratère du Louvre dû au Peintre «des Satyres laineux»[16] et sur le col d'une hydrie de Londres due au Peintre des Niobides[17], les deux vases datant du milieu du Ve s. L'évolution ultérieure du motif n'offre plus de parallèles aussi satisfaisants.

Les palmettes, les fleurs de lotus et la composition de la sima XVII de l'Acropole sont si proches de celles de la sima XVI qu'on ne peut guère les espacer dans le temps; peut-être même faut-il les attribuer au même atelier. P. Jacobsthal, E. Buschor et A. K. Orlandos ont dès longtemps signalé les ressemblances de la sima XVII avec celle du temple de Poseidon au Sounion[18], ce qui date l'ensemble vers 440. Ainsi, les tuiles du Musée Épigraphique peuvent être situées, directement ou indirectement, dans les années 450-440 av. J.-C.

5. EM Π. 15 (Fig. 1 b; Pl. 22 g).

Court fragment de sima cassée à gauche, à droite et en bas, de sorte qu'on ne peut préciser s'il appartenait à une sima de rampant ou de rive. L. 0,115; H. 0,098; Ép. or. à la face supérieure 0,068 m.

Argile rose foncé à tonalité ocre, mêlée d'une grande quantité de brique pilée en grains moyens et petits, bruns et noirs; épaisse couverte beige rosé sur toutes les faces extérieures.

Le profil principal en *cyma reversa* est couronné par un listel (H. or. 0,028 m) à peine saillant: ils sont séparés par un sillon garni d'un filet rouge (on note une bavure de vernis rouge sur le listel).

Le décor est réservé sur fond noir. A gauche subsiste la moitié droite d'une palmette qui comportait sept feuilles autour d'un cœur rouge en forme d'écaille; les feuilles latérales sont arrondies et retombent à peine; la feuille médiane est lancéolée. A droite, une fine tige monte vers la gauche puis se recourbe vers la droite et porte à son extrémité une fleur de lis dont deux pétales latéraux sont complets, les extrémités du pétale central et des autres pétales latéraux ayant disparu. Une tige végétale (L. 0,007 à 0,008 m) bombée sous la palmette, s'infléchit sous le lis. Sur le listel, une branche de laurier à feuilles sessiles, groupées par deux, évasées vers la droite et parcourues par une nervure grise. A la face supérieure, le long du bord antérieur, une bande pourpre (prof. 0,008 m).

Le profil[19] et la palmette rattachent ce fragment à la série XX de l'Acropole qui, selon Buschor, provient du même toit que la série XXI. Avec les séries XVII à XIX[20],

16. Louvre CA 3482: P. Devambez, *Revue des Arts* VII (1957), p. 123, fig. 1; J. D. Beazley, *JHS* 79 (1959), p. 17; *ARV*², 613, 3; P. Devambez, Un cratère à volutes attique du milieu du Ve siècle avant notre ère, *MonPiot* 55 (1967), p. 78-79, pl. III.

17. Londres, B.M. E 198: J.D. Beazley, *Attic Red-figured Vases in American Museums*, Cambridge 1918, p. 146 fig. 88 et p. 150 n° 34; *ARV*², 606, 79.

18. P. Jacobsthal, *Die Ornamente der griechischen Vasen*, p. 156, pl. 133 c; *TdA* I, p. 36-38, fig. 41, pl. 7; A. K. Orlandos, *ArchEph* 1953-1954 III, p. 3-5, fig. 1, 2 et 3; voir en dernier lieu Huebner 1973, p. 112 et W. B. Dinsmoor Jr., *AJA* 78 (1974), p. 211 à 228, ill. 12 et 13, pl. 42, fig. 12 et 14. On reconnaît sur l'une et l'autre simas la même base carrée du lotus et l'extrémité nettement retombante des sépales; si l'on supprime par la pensée la «coquille» qui occupe le centre de la palmette sur les séries XVII et XIX de l'Acropole, on y retrouve une palmette tout à fait comparable à celle de la sima du Sounion. Sur la date des frontons et l'achèvement du temple de Poseidon au Sounion vers 440, voir en dernier lieu A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts*, Tübingen 1974, p. 82-86.

19. *PGM*, p. 79, pl. XXXIII 7.

20. Séries XVII à XXI, *TdA* I, p. 36 à 44, pl. 7 à 10.

et une sima remployée pour la couverture d'une tombe[21], elles semblent constituer la production d'un unique atelier dont l'activité se laisse assez bien dater par comparaison avec les décors peints sur le marbre: rappelons ici (cf. ci-dessus) les ressemblances de la série XVII avec la sima du temple de Poseidon au Sounion; par ailleurs, si la forme de la palmette et tout particulièrement des feuilles latérales ressortit encore au style sévère, la fleur de lis à l'extrémité d'une fine tige adventice plus ou moins sinueuse rappelle l'épicranitis et le chapiteau d'ante de la Stoa Poikilè[22], la sima de l'Héphaisteion et celle du temple d'Arès[23]. Mais sur tous ces marbres, l'influence du strict schéma classique où palmette et fleur de lotus sont équivalentes, contrebalance la fantaisie introduite par le dessin des tiges végétales et conserve à la fleur de lis l'importance d'un élément structurel de la frise. Ici au contraire, la gratuité du jeu décoratif éclate dans la place considérable laissée à la fleur inclinée et dans l'enchevêtrement de ses pétales. La frise n'est plus seulement linéairement répétitive: une palmette sur deux devient le centre d'une composition convergente qui annonce les stèles de la fin du siècle. Sans doute peut-on dater ces séries de 440-430 environ.

6. EM Π. 75 (Pl. 22 h).

Fragment de palmette d'antéfixe cassée en haut, à gauche et en bas, très épaufrée à droite où les cinq feuilles latérales sont pourtant presque complètes. Très nombreux éclats sur la surface. L. 0,12; H. 0,12; Ép. 0,048; L. or. reconstituée 0,07× 2=0,14 m.

Argile vieux rose mêlée à de la brique rouge pilée en grains moyens et petits. Couverte crème en fine couche sur la face antérieure et au revers, en simple badigeon sur les tranches.

Le décor est réservé sur le fond plus sombre qui ne subsiste plus qu'en gris autour du cœur et en jaunâtre entre les feuilles. Le cœur rouge est cerné d'un filet réservé. Les feuilles aux extrémités arrondies, sont assez raides, à peine fléchies.

Les dimensions, les couleurs de l'argile et des vernis, enfin la forme des feuilles permettent de rapprocher ce fragment des antéfixes à acanthes qui décoraient le Pompeion d'époque classique[24]; peut-être même est-ce l'une d'elles: en effet, la palmette y mesure 0,14 m de long, le fond est orangé, le dessin paraît identique. Notre fragment pourrait donc être daté aux environs de 400 av. J.-C.[25].

21. O. Alexandri, *ArchDelt* 23 (1968): Chroniques, p. 42, Pl. 24 α. Huebner 1973, p. 118, n. 166.

22. L. Shoe Meritt, The Stoa Poikile, *Hesperia* 39 (1970), p. 236-238, 247-248, 250-251, pl. 64.

23. Sur la sima de l'Hephaisteion, W. B. Dinsmoor, Observations on the Hephaisteion, *Hesperia Suppl.* V (1941), p. 110-116, fig. 41 à 43; H. Koch, Studien zum Theseustempel, *AbhLeipzig* 47 (1955), p. 65-66, fig. 67. Sur la sima du temple d'Arès, W. B. Dinsmoor, The Temple of Ares at Athens, *Hesperia* 9 (1940), p. 31 à 34, fig. 11 et 12. Une nouvelle répartition des blocs de simas entre les deux temples, annoncée par L. Shoe Meritt, *l.c.*, p. 237, n. 12 et par J. Travlos, *Bildlexikon*, p. 270, fig. 344, a été étudiée et publiée par W. B. Dinsmoor Jr., The roof of the Hephaisteion, *AJA* 80 (1976), p. 223-246, pl. 37-40 (voir en particulier ill. 7).

24. *Kerameikos-Heft* 1, W. Hoepfner, *Das Pompeion*, 1971 fig. 15. Huebner 1973, p. 84-85, pl. 58, 1, suppl. 5, 1. *Pompeion*, p. 73-75, fig. 98 à 101.

25. *Pompeion*, p. 112-113.

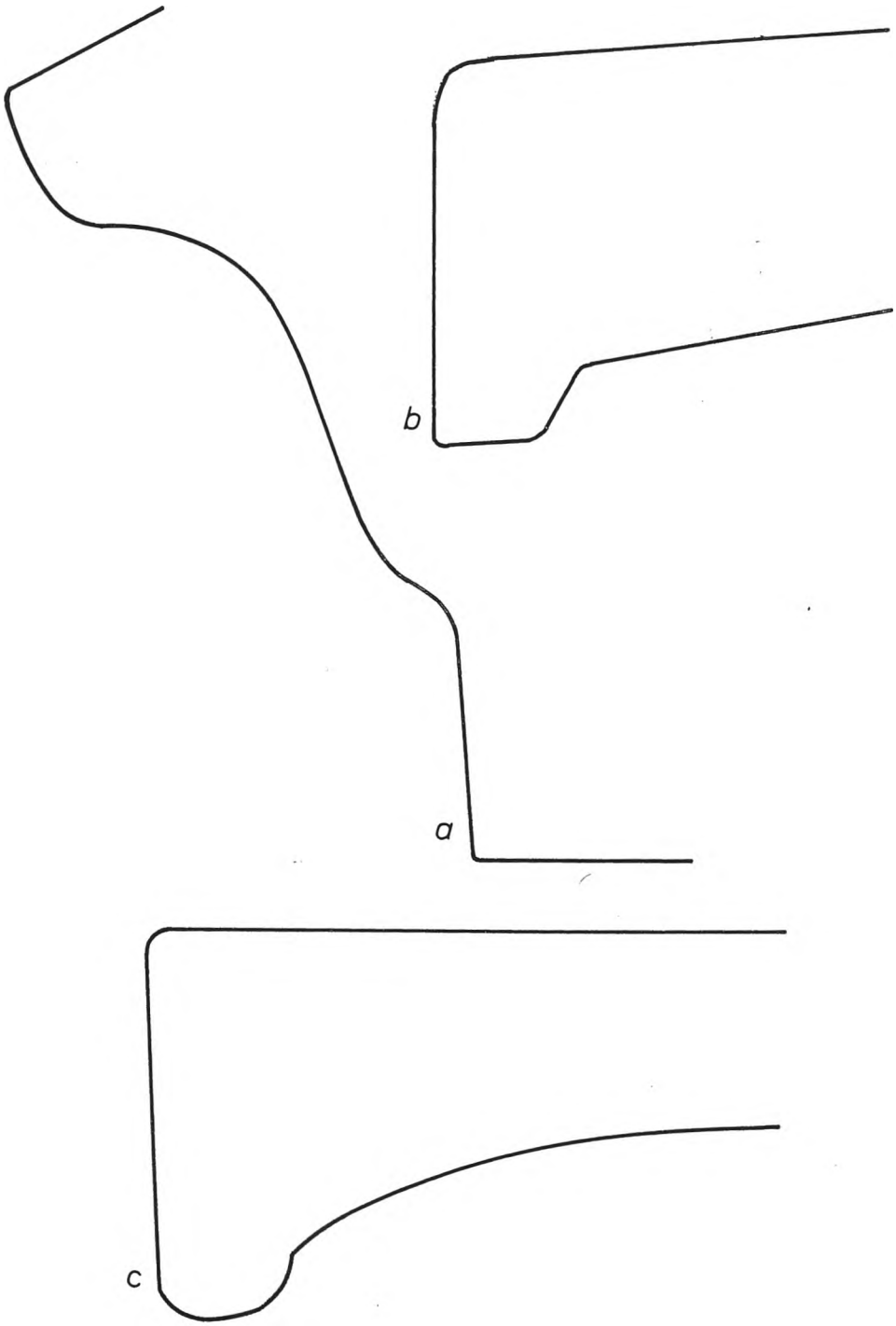

Fig. 2. Profils: a. 7. ЕМ П. 9, b. 8. ЕМ П. 12, c. 9. ЕМ П. 10.

7 à 9. EM Π. 9, EM Π. 12 et EM Π. 10 (Fig. 2; Pl. 23 a-f).

Ces trois fragments n'appartiennent certainement pas au même toit — du moins ne peut-on associer en toute certitude l'une ou l'autre des tuiles de rive à la sima — mais ils proviennent d'une même production qui est bien attestée en Attique (cf. ci-dessous) et que leurs caractères communs contribuent à définir:

-argile ocre-brun, tantôt plus pâle et grisâtre, tantôt plus rouge, mal épurée (petits graviers grains de calcaire blanchâtre), mêlée d'un abondant dégraissant de fin calibre, constitué d'un peu de brique pilée et de beaucoup de sable; la texture est très serrée, généralement bien cuite et dure, mais par endroits pulvérulente;

- l'usage d'une couverte de même argile prenant un ton chamois est attesté sur la sima EM Π. 9 mais peut être remplacé par un simple lissage comme sur les deux tuiles de rive;

- le fond est uniformément recouvert d'un vernis rouge, lie-de-vin (EM Π. 9 et EM Π. 12) ou vermillon (EM Π. 10); le décor n'est pas réservé, mais repeint en blanc sur le fond;

- les motifs sont quasi immuables:

- sur la face antérieure des tuiles de rive et au bandeau inférieur qui lui correspond sur la sima, un double méandre continu alternant avec des carrés ou des rectangles croisillonnés;

- sur le profil principal de la sima et au soffite des tuiles de rive, une frise de «palmettes» et de «fleurs de lotus» alternées et indépendantes; on note l'absence de toute tige végétale. Les palmettes comportent 7 feuilles plus ou moins élancées, jaillies d'un cœur ou plus exactement d'un pédoncule triangulaire, à l'exception des feuilles latérales extrêmes issues d'une spirale qui s'enroule vers l'extérieur de la palmette. D'un motif à l'autre, parfois dans la même palmette, les feuilles peuvent s'élargir régulièrement ou brusquement, suivre une courbe régulière ou s'élancer d'abord verticalement puis se «casser» pour rejoindre l'horizontale. Le pétale central de la fleur commence par un pédoncule triangulaire et se prolonge en une tige fine plus ou moins tôt renflée vers l'extrémité supérieure. Les pétales latéraux en «lame de faux»[26] forment à leur naissance une spirale qui fait pendant à celles des palmettes; leur contour extérieur peut être très incurvé et donner l'impression qu'ils sont pourvus à la base d'une sorte d'ergot (cf. EM Π. 10). Bien que le dessin y soit toujours très irrégulier, les fragments du Musée Épigraphique sont du même niveau stylistique (cf. ci-dessous).

7. EM Π. 9 (Fig. 2 a; Pl. 23 a-b).

D. Peppa-Delmousou, *l.c.*, p. 14, pl. 8 α.

Sima de rampant gauche recomposée de 5 morceaux. A gauche, le recouvrement est arraché aussi bien de la tuile plate que du chéneau. L'extrémité droite est arrachée, mais à l'arrière de la cassure subsiste encore le joint latéral et l'on observe sur la tuile plate la trace du recouvrement. Il manque enfin, en haut à droite, un morceau important qui devait avoir été retenu, dès l'antiquité, à l'aide d'une cheville de bronze encore en place. L. 0,615; L. utile 0,585 m.

L'amincissement de la pièce de la gauche vers la droite joue essentiellement sur la tuile et non sur l'épaisseur du chéneau. La tuile ne reposait que par un cadre saillant dont ne sont conservés que les côtés antérieur (Prof. or. 0,065 m; peint en lie-de-vin) et gauche (L. or. 0,063 à 0,07 m); au lit de pose, deux simas contiguës n'étaient jointives que sur la profondeur de la bande d'appui antérieure.

Argile ocre pâle grisâtre; couverte chamois sur toutes les faces.

Décor: outre le méandre sur le bandeau inférieur en retrait (H. or. 0,042 m) et la frise sur le profil en *cyma recta* (L. du motif 0,125 à 0,145 m), on note des zones obliques blanches sur le listel de couronnement (H. or. 0,022 m).

26. Pour cette comparaison, cf. Huebner 1973, p. 102.

8. EM Π. 12 (Fig. 2b; Pl. 23c, e).

Fragment de tuile de rive cassée à gauche, à l'arrière et à droite. L. 0,105; H. or. 0,058; Prof. 0,068 m.

Argile ocre plus foncée que sur la pièce précédente, tendant au violacé en profondeur. L'usage du vernis violine pourrait permettre d'associer ce fragment à la sima précédente.

Décor: à la face antérieure, restes du méandre et rectangle entier. Au soffite, larmier plat usé (Prof. or. 0,019 à 0,02 m) raccordé par une petite bande biaise au plan principal; le motif déborde sur cette bande; il reste la feuille centrale et deux feuilles latérales droites de la palmette, ainsi que le pétale gauche du lotus.

9. EM Π. 10 (Fig. 2c; Pl. 23d, f).

Fragment de tuile de rive cassée à gauche, à l'arrière et à droite; face supérieure et soffite très usés. L. 0,16; H. or. 0,062 à la face antérieure; Prof. 0,09 m.

Argile ocre très fine quoique mal épurée; simple lissage; vernis vermillon sur toutes les faces.

Décor: sur la face antérieure, un swastika du méandre et un carré (L. du motif 0,135 m). Au soffite, larmier plat (Prof. 0,02 m) puis cavet où subsistent les 5 feuilles centrales d'une palmette et une partie des trois pétales d'une fleur de lotus.

Ces trois fragments sont de la même qualité et du même niveau stylistique que deux séries de tuiles de rive largement représentées au Céramique et très vraisemblablement attribuables aux tours du Dipylon reconstruites en 306 av. J.-C.[27]. L'indication est précieuse, car en l'état actuel des trouvailles et des publications, il est malaisé de suggérer des comparaisons et plus encore de jalonner la persistance de ce motif apparu pour la première fois sur le vêtement de la coré 683 de l'Acropole[28]. Il a pourtant connu un réel succès sur simas[29] et tuiles de rive[30], au point d'être ultérieurement interprété en sombre sur clair[31].

10. EM Π. 34 (Pl. 24a).

Palmette faîtière cassée en bas et mutilée sur les côtés, martelée d'éclats sur la face A, très usée sur la face B. L. 0,135; H. 0,115; Ép. 0,047 m.

27. *Ibid.*, p. 101 à 109, pl. 65.

28. G. M. A. Richter, *Korai*, Londres 1968, p. 77.

29. Huebner 1973, p. 105 n. 124 et pl. 64, 4. A l'Agora les simas A 891 et A 685 sont peintes sur fond rouge. Elles sont profilées elles aussi en *cyma recta*, ainsi que la sima Anagnostopoulou au Musée de l'Acropole.

30. *I bid.*, p. 101-103, fig. 8-9, pl. 65, 2 à 7; p. 141, nos 22 et 23, pl. 73, 6 et 74, 4; p. 105 n. 125, liste à laquelle il faut ajouter à l'Agora d'Athènes A 405, A 628 et A 934 où le motif est réservé sur fond noir, A 442, A 885, A 1692, A 1840 et A 2448 où il est peint sur fond rouge comme sur le fragment CA 1693 du Musée du Louvre. Voir également une sima attique conservée à Copenhague (P. J. Riis, *l.c.*, n° 11, p. 235-236, fig. 7b) dont le soffite présente un décor similaire (cf. en particulier les palmettes) tandis que la frise de la face antérieure est comparable ou légèrement postérieure à celles que l'on trouve sur plusieurs tuiles de Pella et de Vergina datées aux environs de 320 av. J.-C. (cf. ci-dessous).

31. Il s'agit essentiellement de tuiles de rive. Fouilles de l'Odéon: P. Kastriotis, *ArchDelt* 5 (1919): Supplément, p. 5, Fig. 10 *a*; du même, *ArchEph* 1917, p. 229-230, fig. 1; *GFR*, p. 113 (96). Acropole: *TdA* II, série XXIX, p. 25, fig. 29 et 34. Céramique: Huebner 1973, p. 130, 141 n° 24 et 143, pl. 74, 2. Agora, A 1841.

Argile rose foncé, très serrée, mêlée de très peu de brique pilée, simplement lissée (pas de couverte). Les feuilles ont été d'abord sommairement réservées et le fond passé au vernis brun noirâtre; puis les feuilles ont été peintes avec un enduit épais, beige rosé, qui sur les bords recouvre parfois le vernis brun.

Sur la face A, feuille médiane très abîmée, deux feuilles gauches et le bord de la troisième, trois feuilles droites et une partie de la quatrième. Sur la face B, plages de la feuille médiane et de quatre feuilles droites.

A défaut de parallèle, on note que la disposition relative et la forme des feuilles très étirées vers le haut avant de retomber mollement, apparentent étroitement la palmette à celles qui décorent en clair sur sombre la sima et les tuiles de rive précédentes. La pièce date probablement de la première moitié du IIIe s.

11. EM Π. 17 (Fig. 3 a; Pl. 24 b-c).

Fragment de tuile de rive cassée à gauche (les cadres d'anathyrose ont été abattus, il reste le fond du joint), à l'arrière et à droite. En outre, à la face supérieure, le rebord latéral gauche est cassé; le larmier est très usé et de gros éclats endommagent la face antérieure. L. 0,15; H. à la face antérieure 0,056; Prof. 0,098 m.

Argile rose clair mêlée de brique pilée en grains moyens bruns. Couverte blanche.

Le décor est réservé sur fond marron-noir: à la face antérieure, double méandre alternant avec des carrés où un filet rouge entoure un damier à quatre carreaux noirs. Au-delà du listel qui forme larmier (Prof. 0,016 m), le soffite profilé en cavet porte une frise de palmettes et de fleurs de lotus reliées par des tiges végétales en S couchés, à spirales convergentes sous les palmettes. Celles-ci ordonnent 11 feuilles raides et inégalement épaisses autour d'un cœur en pelte rehaussé de rouge. La fleur de lotus comportait au moins 7 éléments, 2 sépales et 5 pétales, ou 7 pétales, initialement très élancés puis brusquement recourbés et «coupés» à la verticale au travers de leur épaisseur. A gauche, restes d'une fleur, à droite d'une palmette.

L'argile, la facture et le style du décor n'excluent pas une origine corinthienne pour cette tuile qu'il faut dater de l'époque hellénistique. Pourtant, la raideur étriquée des éléments végétaux empêche que l'on trouve des parallèles exacts dans la production authentiquement corinthienne où ils sont généralement plus épanouis, plus courtauds et plus mous. Mais il est vain de chercher la moindre ressemblance avec ce que nous connaissons de la production attique de cette époque. Peut-on songer à une imitation de corinthien? En tout cas, la pièce a sans doute été fabriquée dans la première moitié du IIIe s.

12. EM Π. 13 (Fig. 3 b; Pl. 24 d-e).

Important fragment de sima de rampant gauche, la pente de la tuile descendant vers la droite. Pièce cassée à gauche, à droite et à l'arrière, et très abîmée à la face antérieure. L. 0,41; H. or. 0,21; Prof. 0,20; Ép. de la tuile plate à la cassure 0,075 m.

Argile rouge, mal épurée, contenant de très nombreux petits cailloux et une grande quantité de brique pilée en grains moyens et fins de couleur brune. Sur les trois faces exposées à l'air, couverte beige-grisâtre. La face antérieure est totalement recouverte de vernis pourpre sur lequel le décor est repeint à l'enduit blanc.

Aucun décor au soffite. Sur la face antérieure, le bandeau inférieur (H. or. 0,048 m) qui forme un dièdre aigu avec le lit de pose, porte un double méandre alternant avec des carrés; dessin irrégulier; L. du motif 0,14m±. Sur le profil principal en ovolo, frise de palmettes et de fleurs de lotus alternées et

reliées par des tiges végétales en S couchés, à spirales convergentes sous le lotus. On devine à gauche les restes d'une «fleur de lotus», puis une palmette qui comportait neuf feuilles minces et très effilées: on aperçoit encore la feuille supérieure gauche, la feuille médiane et les quatre feuilles droites à l'état de plages de couleur ou de traces. A droite, une «fleur» ordonne sur un arceau deux petits sépales au contour interne sommairement dentelé et cinq longs pétales semblables aux feuilles de la palmette, à l'exception du pétale médian lancéolé; l'arceau prend appui sur les spirales convergentes. A la cassure droite, traces des extrémités de deux feuilles de palmette. L. du motif 0,135 m. Sur le listel de couronnement saillant de 0,007 et haut de 0,037 m, apparaissent, malgré les éclats, les contours sommaires de deux oves blancs.

Cette pièce est l'œuvre du même artisan athénien qui a peint une grande sima du Céramique[32], la «sima rouge», récemment attribuée à la fontaine du Dipylon en compagnie d'une sima de rive à rinceaux identique à celle de la Stoa Sud de Corinthe et comme elle, fabriquée à Corinthe. Même justifiée par la hauteur identique des simas de rampant et de rive, l'association n'est pas très convaincante: l'auteur note lui-même que le lieu de trouvaille de la sima à rinceaux est inconnu, celui de la sima rampante très vague, et que la forme du toit de la fontaine reste imprécise. Il est en outre peu probable que le toit de cet édifice relativement restreint ait fait l'objet de deux commandes distinctes adressées l'une à un atelier corinthien, l'autre à un atelier athénien[33]. Même s'il est maintenant certain que la Stoa Sud de Corinthe est plus récente que ne le pensait O. Broneer[34], l'association ne laisse pas de surprendre du seul point de vue esthétique: on accepte mal que la sima rampante n'ait pas eu la qualité de la sima de rive. La composition très lâche de la frise et la facture très grêle des éléments floraux, à peine distincts l'un de l'autre, situent les simas du Céramique et du Musée Épigraphique au même niveau stylistique que les dernières tuiles attiques décorées en sombre sur clair que nous avons évoquées ci-dessus[35], et les datent donc assez tard dans la seconde moitié du IIIe siècle, sinon même vers la fin du siècle[36].

32. Huebner 1973, p. 97-101, pl. 64, 3.

33. A moins d'imaginer qu'un importateur athénien ait eu en stock des simas à rinceaux corinthiennes qu'il suffisait de compléter par une sima rampante.

34. O. Broneer, *Corinth* I 4, *The South Stoa*, p. 94-99. Cette date a été admise à titre d'hypothèse dans *FD* II, p. 161-162. Déjà R. Martin avait proposé une date plus basse: *REG* 69 (1956), p. 215 et *Manuel* I, p. 295. Les fouilles récentes ont confirmé que la Stoa Sud n'est pas antérieure à 300 av. J.-C.: C. K. Williams II, *Hesperia* 41 (1972), p. 165-174; 42 (1973), p. 23-27; 47 (1978), p. 5-6, 14 et 20; 48 (1979), p. 129-130. J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford 1976, p. 228.

35. Contrairement à G. Huebner qui date les tuiles de rive citées ci-dessus n. 31 de 300 av. J.-C. env. (*l.c.*, p. 130 et 143), je les crois plus tardives; en particulier E 21 reproduite *ibid.* fig. 21 et pl. 74, 3 est certainement encore plus tardive.

36. L'attribution des terres cuites à la fontaine du Dipylon reste hypothétique, mais n'est pas exclue: la nouvelle date de la sima corinthienne coïncide bien avec celle de la réfection des remparts et des transformations du Dipylon entre 306 et 280 av. J.-C. (G. Gruben, *AA* 1964, col. 419; Huebner 1973, p. 106-108; *Pompeion*, p. 138); il n'est pas impossible que le toit de la fontaine, qui remontait au troisième quart du IVe siècle (G. Gruben, *AA* 1969, p. 39), ait été refait à cette occasion; mais il faut momentanément du moins, renoncer à lui attribuer une sima rampante que n'exigent d'ailleurs pas les reconstitutions architecturales proposées (*ibid.*, p. 38, fig. 12; *Pompeion*, fig. 147). Le combat livré par Philippe V au Dipylon en 200 av. J.-C. a fortement endommagé le Pompeion qu'il a fallu réparer (*Pompeion*, p. 138); n'en a-t-il pas été de même pour la fontaine? Dans ce cas, et à condition que la fontaine ait reçu un fron-

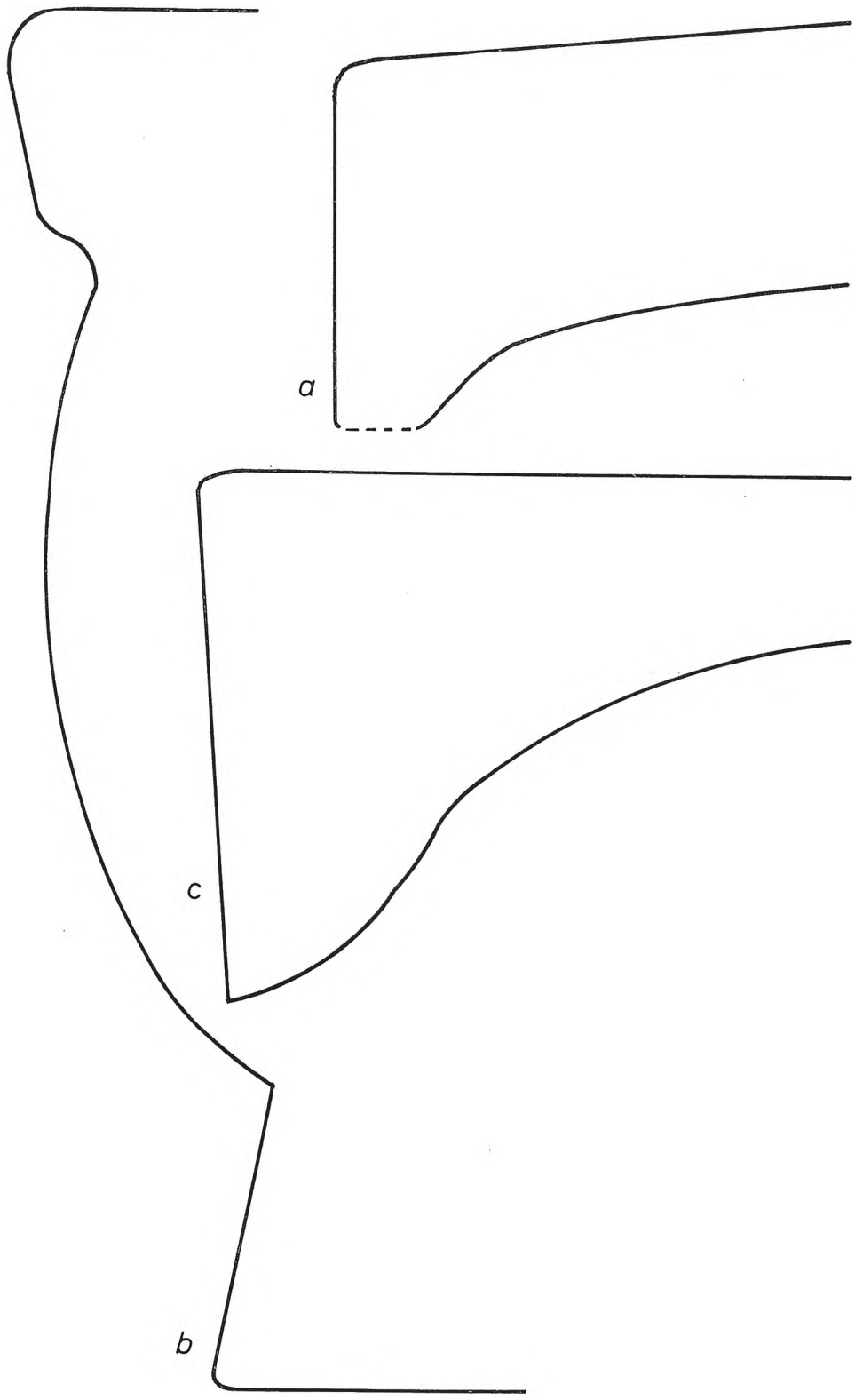

Fig. 3. Profils: a. **11.** EM П. 17, b. **12.** EM П. 13, c. **23.** EM П. 11.

B. DÉCOR EN RELIEF: RINCEAUX

13. EM Π. 25 (Pl. 24 f).

Petit fragment d'un panneau droit de sima cassé en bas, à gauche et à droite; à la face antérieure, contre la cassure gauche, quelques aspérités sont tout ce qui reste de la crinière d'une gargouille. L. 0,097; H. 0,08; Ép. or. en haut 0,03 m.

La facture est corinthienne: argile rose tendant au chamois, très bien épurée, mêlée d'une très grande quantité de brique pilée en grains moyens et petits de couleur brune. Couverte beige foncé très épaisse sur toutes les faces exposées; le relief y est en partie moulé.

Décor: on note l'absence d'une moulure de couronnement. Sur le fond peint d'un très beau pourpre, le décor réservé s'enlève en relief. Une épaisse feuille d'acanthe retombe vers la droite; ses nervures bien marquées se prolongent par de longs piquants. Il en surgit, montant vers le haut et la droite, une large tige à quatre cannelures; au sommet de la courbe, un léger renflement de la tige, un «nœud», marque la naissance d'une feuille d'acanthe horizontale qui la prolonge et d'où devaient surgir deux tiges cannelées à angle vif et enroulées en spirales, l'une occupant l'extrémité du panneau, l'autre en partie conservée revenant vers le pied d'acanthe.

La qualité, le décor et le style du fragment imposent le rapprochement avec une sima complète conservée au Musée National d'Athènes[37] et avec un fragment de panneau gauche décollé de sa tuile plate conservé au Musée d'Épidaure[38]. Les trois pièces sont contemporaines, elles ont été fabriquées à Corinthe et sortent probablement de moules voisins. Avec une seconde sima du Musée National[39], elles se distinguent des autres simas à rinceaux en terre cuite en ce qu'elles ne présentent pas de moulure de couronnement, suivant un principe illustré à Épidaure à la Tholos, aux Propylées Nord, au temple d'Artémis et au temple L[40], ainsi qu'au temple de Némée[41]. A l'origine donc, le principe serait argien — comme l'est celui des panneaux découpés à jour — et il aurait été adopté par les ateliers corinthiens dès qu'ils ont transposé les rinceaux du marbre dans la terre cuite. Or la sobriété du motif, l'étirement de la tige cannelée, la plénitude légère des spirales qui s'équilibrent mutuellement, apparentent ces simas de terre cuite à celle

ton, la «sima rouge» pourrait être attribuée à ce nouvel état de l'édifice où elle serait associée à la sima à rinceaux de facture attique trouvée dans les environs (Huebner 1973, p. 98-99, pl. 63, 2); en effet, si cette sima de rive est incontestablement une copie attique de la sima corinthienne, rien n'impose qu'elle ait été chronologiquement aussi proche de son modèle que l'écrit G. Huebner (*ibid.*), et rien ne s'oppose à ce qu'elle soit datée du début du IIe siècle: sa facture ressemble assez à celle de la sima de la Stoa du Milieu à l' Agora d' Athènes (cf. ci-dessous).

37. B. H. Hill, *The Temple of Zeus at Nemea*, Princeton 1966, p. 19 et n. 49, fig. 24. Huebner 1973, pl. 76, 2. La facture est incontestablement corinthienne.

38. Inédit, à paraître parmi les terres cuites d'Argolide; L. 0,16; H. or. du panneau sans la tuile plate 0,09 m. Le fond paraît avoir été peint en bleu.

39. B. H. Hill, *o.c.*, fig. 23. Deux éléments complets sont conservés. Ils sont arquées et proviennent donc d'un édifice arqué ou circulaire.

40. G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.*, Paris 1961: Tholos, pl. 43; Propylées Nord, p. 265, fig. 72 et 73, pl. 76, 1 et 2 et pl. 77, 1; temple d'Artémis, p. 211-212, pl. 59, 1; temple L, p. 236, pl. 69, 1; sur l'ensemble, p. 328-331 et 414-416.

41. B. H. Hill, *o.c.*, p. 17-19, fig. 22 et 25, pl. XIII et XVII.

du temple d'Asclépios[42]. Sans doute faut-il dater EM Π. 25 aux environs de 360 av. J.-C. Elle serait donc la plus ancienne sima de terre cuite à rinceaux[43] que nous connaissions; elle réduit assez sensiblement l'intervalle de temps qu'il est convenu d'établir entre les premières simas à rinceaux de marbre et leurs homologues en terre cuite[44]; enfin et surtout, elle suggère que l'absence de moulure de couronnement n'est pas (ou pas seulement) une invention des architectes-décorateurs épidauriens, mais une solution pratique adoptée par les tuiliers corinthiens: découpés à jour, ou plus exactement moulés à jour, des rinceaux de terre cuite eussent été incontestablement fragiles; un fond discret et très limité pouvait y remédier sans que l'on s'écartât trop de l'audace épidaurienne. De toute façon, la sima moulurée du temple de Tégée indique qu'en dix ou quinze ans dans le second quart du siècle, sculpteurs et tuiliers avaient inventé conjointement toutes les solutions techniques utiles à l'interprétation du thème des rinceaux, et qu'ils en avaient déjà tiré tout le parti décoratif possible. Désormais, les rinceaux varieront, mais non point fondamentalement les trois présentations possibles: à jour, sur panneau simple ou sur panneau mouluré, cette dernière présentation prenant définitivement l'avantage à partir du IIIe siècle.

14 à **21**. Toit identique à celui de la Stoa du Milieu (P l. 25 a-h).

Six fragments de panneaux de sima ont été fabriqués avec le(s) même(s) moule(s) que la sima de la Stoa du Milieu[45]; un fragment de panneau de décor identique mais de facture légèrement différente peut relever d'une autre fabrication ou de réfections (**20**. EM Π. 30); enfin une gargouille léonine est identique à celles de la Stoa. Il n'est pas impossible que ces fragments proviennent de fouilles anciennes effectuées dans la région de cet édifice, mais la provenance peut aussi être tout autre, si la production du même atelier a été abondante et dispersée sur toute la ville[46]. Il va de soi qu'il ne peut être proposé d'autre date que celle de la Stoa du Milieu, dans le second quart du IIe s.

42. *Architecture de l'Argolide*, pl. 34, 1 et 2. On notera également le même épanouissement de la gargouille, de la truffe à la crinière.

43. Les plus anciennes seraient jusqu'à présent celles du Thersiléion à Mégalopolis et de la Stoa Sud à Olympie, cette dernière pouvant remonter au milieu du IVe siècle (A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten*, Munich 1972, p. 240-245), tandis que la première ne daterait finalement que de la seconde moitié du siècle (Huebner 1973, p. 135, n. 237).

44. Elle renforce ainsi la possibilité d'un classement chronologique des simas à rinceaux des plus simplement aux plus richement moulurées. L'évolution n'est cependant pas aussi linéaire. Une double descendance à partir des simas du temple de Tégée d'une part et de celui d'Apollon à Delphes d'autre part (Huebner 1973, p. 134-136) ne rend pas non plus compte de toutes les interférences de détails.

45. Homer A. Thompson, Excavations of the Athenian Agora, *Hesperia* 17 (1948), p. 151, pl. XXXVIII, 2. J. Travlos, *Bildlexikon*, p. 233 et 239, fig. 306.

46. Cf. une sima jadis conservée à la Tour des vents: M. Schede, *Antikes Traufleistenornament*, Strasbourg 1909, n° 40, p. 58-59, pl. VI. Une sima trouvée lors des fouilles de la 3e Éphorie dans le quartier des rues Apellou, Eupolidos et Lykourgou: *ArchDelt* 23 (1968): Chroniques, p. 42, Pl. 25 α.

14 à **19**. EM Π. 26 à 29, 31 et 32 (Pl. 25 a-e).

Trois fragments, **14**, **15** et **16**, permettent de décrire la fabrication et le décor de la sima grâce à leur état de conservation. Mais les argiles employées varient de couleur d'un fragment à l'autre et seront décrites pour chacun. Ces variations ne peuvent être attribuées à la seule cuisson, et l'on distingue au moins trois bancs d'argile principaux — rose, jaune et rouge foncé — qui ont fourni l'essentiel du matériau mêlé d'une importante quantité de brique pilée en grains gros et moyens, bruns et noirs. Les couvertes varient aussi d'un fragment à l'autre.

La tuile plate n'est conservée que sur **14** (Pl. 25 a, c). A la face supérieure, elle est pourvue de rebords latéraux trapézoïdaux. Le joint latéral n'est en contact avec la tuile voisine que sur une profondeur de 0,15 m à partir de la face antérieure, après quoi il marque un léger retrait; la zone de contact n'est pas pourvue de cadres d'anathyrose. Au lit de pose, couche de couverte beige orangé. Le décor du soffite comporte d'avant en arrière: un filet réservé (prof. 0,006 m); une bande brun orangé (prof. 0,035 m) sur laquelle se détachent, réservées, des perles légèrement ovales et des pirouettes en losanges très étirés; une bande réservée (prof. 0,07 m); un mince filet rouge qui limitait le surplomb de la sima.

Également pourvue d'une couche de couverte beige orangé (**14**), la face antérieure de la tuile plate fait saillie (0,025 m) sous le panneau vertical et constitue ainsi le bandeau inférieur que l'on rencontre habituellement à la face antérieure de toutes les simas[47]. Sa face supérieure est peinte en marron orangé, et sa face antérieure (H. or. 0,053 m) est décorée, en réservé sur le même fond marron orangé, d'un méandre continu alternant avec des carrés croisillonnés.

Le panneau vertical se compose toujours de trois couches d'argile. L'une, à l'arrière, contient de la chamotte et fait office de support; l'autre, à l'avant, présente une texture plus fine et plus serrée; elle contient beaucoup moins de brique pilée mais un peu de sable, et elle a servi à remplir la matrice du décor sur une épaisseur bien supérieure à celle de celui-ci et sur une surface égale à celle du panneau; les deux couches ont été plaquées l'une contre l'autre, probablement sans séchage préalable, en tout cas avant que la seconde couche ait été sèche, car leurs épaisseurs irrégulières se compensent sur toute la longueur et la hauteur du panneau dont l'épaisseur totale va s'amincissant de bas en haut. Enfin une couche de couverte plus ou moins fine recouvre la face antérieure par trempage ou passage à la brosse.

Le panneau **16** donne de précieuses indications sur la technique de fixation: à la cassure inférieure apparaissent des trous que l'artisan pratiquait avec ses doigts dans l'argile fraiche et molle pour que le panneau, une fois sec, offre une meilleure prise aux ajouts d'argile destinés à le fixer sur la tuile plate. Ces ajouts remplissent encore partiellement les trous, empâtent la base du panneau vers l'arrière et portent des traces digitales (Pl. 25 d).

Il n'y a pas de cadres d'anathyrose aux joints latéraux des panneaux. Chaque panneau est couronné d'un listel saillant de 0,013 m et haut de 0,025 m dont on ne sait s'il a été décoré.

Le motif de rinceaux est centripète: il se dirige du joint vers la gargouille[48]. Il se détache en réservé et en couleur sur un fond rouge qui peut virer par endroits au brunâtre ou au noir. Au joint, un demi-bouquet d'acanthes se compose d'une demi feuille dressée (partout arrachée) et d'une feuille latérale retombante, peinte en noir et bordée de rouge-vif sur **15** et **16**, entièrement rouge sur **14**. Entre elles surgit une grosse tige tossadée noire qui monte jusqu'à être tangente au listel; un nœud l'interrompt et donne naissance à une très large feuille engainante, cannelée en acanthe, peinte de noir et ourlée de rouge. Il s'en échappe de bas en haut et de l'extrémité vers le centre de la sima:

47. Pour évoquer toujours la présence de la tuile plate, le bandeau inférieur en a rarement la hauteur (cf. ci-dessous **22**. EM Π. 23) sauf à époque tardive où l'artisan ne prend plus la peine de maquiller le montage des chéneaux. Notre sima est probablement l'un des premiers exemples de cette négligence.

48. Sur la composition centripète, voir M. Schede, *o.c.*, p. 59-60, et *Architecture de l'Argolide*, p. 330.

- une tige très saillante, recreusée en canal, immédiatement enroulée en spirale vers le bouquet d'acanthe initial et apparemment réservée;

- une fine tige descendant vers le bas et s'élargissant en pédoncule sur lequel se fixe une fleur en forme de pelte, noire (**14**) ou rouge (**15**);

- une grosse tige torsadée noire, qui descend presque verticalement jusqu'au bandeau et s'interrompt par un nœud, lequel donne naissance à une feuille d'acanthe d'où surgit une grosse spirale noire (**15**) ou réservée, saillante et creusée en canal;

- enfin une fine tige horizontale, ondulée, rouge, au bout de laquelle s'épanouit un fleuron circulaire rouge, à bords saillants et à dix pétales imprimés en creux. Au joint (**16**), au-dessus de la demi-feuille d' acanthe, se dresse une demi-fleur à calice campaniforme très évasé et à gros cœur ovoïde entre lesquels pousse une fine tige noire qui revient vers le cœur et porte à son extrémité un bouton floral noir.

Aucune autre couleur n'a été conservée que celles qui ont été indiquées. Celles-ci varient d'une pièce à l'autre, de sorte qu'au contraste fortement marqué entre le rouge et le noir s'ajoutaient de constantes variations de chéneau en chéneau.

14. EM Π. 27 (Pl. 25 a, c).

Panneau gauche muni de la tuile plate; celle-ci est cassée à l'arrière et à droite; le panneau lui-même est cassé en haut et à droite; son joint est très endommagé; la pièce est recomposée de deux fragments. L. 0,28; H. 0,195; Prof. 0,024 m. A droite, la trace d'implantation de la gargouille est partiellement conservée. Au joint gauche, le demi-motif initial a disparu; la première spirale et le fleuron ouvert sont en partie arrachés. L'argile de la tuile plate et de la plaque arrière du panneau est rose, tendant en profondeur vers l'orangé et le grisâtre; la chamotte est brune, de tous calibres. L'argile dans laquelle le relief est moulé est beige grisâtre. La couverte est beige orangé.

15. EM Π. 26 (Pl. 25 e).

Panneau droit, décollé de la tuile plate, conservant une partie du joint droit, cassé en haut et à gauche à peu près dans l'axe de l'émissaire d'eau. La tête de lion est arrachée. L. 0,315; H. 0,14; Ép. en bas 0,10 m. L'argile de la plaque arrière est uniformément jaune foncé, avec une importante chamotte brune et noire. L'argile de la couche antérieure est de même couleur; son épaisseur diminue de gauche à droite.

16. EM Π. 29 (Pl. 25 b, d).

Panneau gauche arraché de la tuile plate et très endommagé en bas, cassé à droite et présentant de nombreux éclats en haut. L. 0,21; H 0,16; Ép. 0,09 m en bas. L'argile de la plaque postérieure est rouge très foncé; celle de la plaque antérieure et du relief est ocre. La couverte devait être très mince: elle ne subsiste plus qu'à l'état de pellicule blanchâtre. La fleur campaniforme, les tiges torsadées, la feuille d'acanthe supérieure et la première spirale sont en partie conservées. Des erreurs techniques commises au moment du remplissage de la matrice ont provoqué les nombreuses boursoufflures qui ont favorisé l'éclatement et l'arrachement du décor.

17. EM Π. 28.

Panneau droit détaché de la tuile plate, cassé à gauche presque dans l'axe de l'émissaire d'eau dont le bord est également cassé. Très nombreux éclats sur le listel et sur le décor dont ne subsistent plus que la partie médiane et la tige avec le bouton floral dans l'angle supérieur droit. L. 0,305; H. 0,17; Ép. 0,085 m. L'argile de la plaque arrière est rose très foncé à rouge (proche de celle de EM Π. 27), celle de la plaque antérieure, ocre. Couverte beige. Nombreuses traces de couleurs.

18. EM Π. 31.

Fragment de panneau droit cassé de tous côtés. L. 0,145; H. 0,16; Ép. 0,08 m. Pour les deux couches, même argile rouge très cuite à nuances violettes, vieux rose ou rouge vif en profondeur. Pellicule de couverte beige sur la face antérieure et au revers, passée probablement à la brosse. On conserve le bout de la feuille d'acanthe supérieure, le départ de la fine tige qui conduit au fleuron ouvert, une partie de la deuxième portion de tige torsadée, le départ de la tige qui conduit à la fleur en pelte et un ressaut à droite qui est la dernière trace de la spirale.

19. EM Π. 32.

Petit fragment de panneau droit conservant le joint droit, cassé sur les autres côtés et situé non loin de l'angle supérieur droit. L. 0,10; H. 0,08; Ép. 0,063 m. Les couleurs de l'argile, en particulier la même séquence de nuances identiques de l'extérieur vers l'intérieur, et l'épaisseur du fragment font penser qu'il appartient au même panneau que le fragment précédent, mais il y a une lacune entre eux deux. Partie montante de la première tige torsadée, bord de la fleur campaniforme et arrachement de la petite tige et de son bouton floral.

20. Variante: EM Π. 30 (Pl. 25 f).

Panneau droit cassé en haut le long du listel, à gauche et en bas. L. 0,09; H. 0,14; Ép. 0,05 m.

Les différences tiennent à:

- l'argile uniformément ocre brun dans l'épaisseur, très fine, très serrée, contenant quelques impuretés et mêlée de sable;
- la facture: le panneau est beaucoup plus mince que les autres et on ne reconnaît pas dans l'épaisseur les deux couches habituelles. Le bandeau inférieur est peu saillant; il n'appartient pas en propre à la tuile plate d'ailleurs amorcée au revers, mais il est moulé avec le panneau. L'absence de couverte, probablement usée, ne suffit pas à expliquer les différences du décor plus serré, aux éléments plus étriqués. La torsion de la tige n'est pas traitée par de petits sillons incisés dans un relief de section semi-circulaire, mais par la juxtaposition de petits boudins verticaux (voir la sima de Lycosoura, M. Schede, *o.c.*, pl. VI 39).

21. Tête de lion EM Π. 33 (Pl. 25 g-h).

Gargouille décollée du chéneau et très endommagée: seuls subsistent le front, les tempes, les yeux, les pommettes avec le haut des joues et la mâchoire supérieure; deux trous marquent encore l'emplacement des narines. L. 0,13; H. 0,10; Prof. 0,095 m.

Argile rouge disposée dans le moule par couches successives qui apparaissent dans les cassures. L'intérieur a été laissé rugueux. A la surface extérieure, une couverte beige-chamois en très fine pellicule sert de support à un vernis brunâtre.

La surface extérieure a fait l'objet de nombreuses reprises après démoulage[49]. Maintenant abîmés, les sourcils étaient très boursoufflés, resserrés en gros bourrelets au-dessus de la racine du nez. Celui-ci était large et plissé; une tache rouge subsiste à sa naissance. Le globe de l'œil, peint en noir, est petit mais saillant; une incision circulaire dégage l'iris rouge et saillant au milieu duquel un trou rond ponctue

49. Ces retouches distinguent le «fini» des gargouilles de la Stoa du Milieu de celui des gargouilles de la Stoa Sud I (second état, IIIe siècle) qui leur ont servi de modèle: R. Nicholls, Architectural Terracotta Sculpture from the Athenian Agora, *Hesperia* 39 (1970), p. 127-128, pl. 37.

la pupille. Court, épais et très décollé du globe de l'œil, le bord des paupières est extérieurement isolé par un profond sillon. La paupière inférieure est gonflée. L'angle externe de l'œil se prolonge par deux sillons qui isolent la tempe triangulaire; le sillon inférieur délimite la pommette en haut. Un repli de peau arqué descend de l'aile du nez et se subdivise en deux: l'un prolonge l'arc jusqu'au bord de la lèvre supérieure, l'autre remonte vers le milieu de la joue et forme la limite inférieure de la pommette. Celle-ci est très saillante. La mâchoire supérieure conserve deux molaires de chaque côté. Le côté gauche est légèrement plus haut que le côté droit.

22. EM Π. 23 (Pl. 26 a, c).

Fragment de petite sima de rive munie d'une gargouille léonine, cassée à gauche, à droite et à l'arrière. La hauteur originelle est conservée à l'avant, mais au lit de pose, la tuile est cassée au delà du soffite. L. 0,13; H. 0,103; Prof. 0,11; Ép. or. à la face supérieure 0,037 m.

Argile rouge au cœur, violette dans la presque totalité de l'épaisseur, s'éclaircissant vers l'extérieur; elle est mal épurée, à moins que les nombreux graviers qu'elle contient n'aient servi de dégraissant. Couverte beige rosé sur toutes les faces exposées.

Au soffite, une zone déprimée (prof. 0,037 m) met en valeur un petit listel antérieur saillant (saillie 0,005; prof. 0,009 m), peint en marron foncé, qui fait office de larmier; puis la tuile se prolonge en revenant au niveau de ce listel; elle est malheureusement cassée.

Au revers du chéneau, à la face supérieure de la tuile plate, s'ouvre l'embouchure circulaire de l'émissaire d'eau dont le volume tronconique s'amincit vers l'avant de la sima.

La face antérieure présente de bas en haut:

- un bandeau inférieur plus haut que la tuile plate proprement dite, saillant et peint en marron foncé: H. or. 0,031 m;

- un panneau vertical haut de 0,067 m portant le décor de rinceaux et la gargouille: à gauche de celle-ci, une feuille d'acanthe verticale donne naissance à une grosse tige montante torsadée; la feuille est cannelée, pourvue d'une nervure centrale en relief et son bord ourlé «retombe» vers l'avant; elle était peinte en noir ou en brun. La mâchoire inférieure du lion est implantée sur le bandeau inférieur de la sima de manière à conserver à l'émissaire d'eau une pente suffisante. La partie centrale du mufle — nez, lèvres, mâchoires et langue — est totalement abrasée. Le dessous du menton, d'abord horizontal, s'incline ensuite vers l'avant pour rejoindre la pente de la langue. Les crocs jointifs divisent la gueule en trois compartiments d'égale largeur; à droite et à gauche, de larges babines se déploient en entonnoir strié; les joues sont traitées comme sur la gargouille précédente: même repli de peau descendu en arc de l'aile du nez, mêmes pommettes saillantes, mêmes tempes triangulaires délimitées par la «patte d'oie» issue de l'angle externe de l'œil; celui-ci ainsi que le front et la racine du nez sont traités de manière identique: en particulier, le front court est parcouru par une dépression centrale et deux dépressions latérales en arrière des sourcils eux-mêmes divisés en deux masses musculaires dont l'une surplombe la racine du nez. La crinière est assez bien conservée: au-dessus du front, une raie médiane divise trois rangs de mèches striés; au-dessus des tempes, en retrait de la première rangée de mèches, deux oreilles assez hautes et bien formées présentent l'esquisse maladroite de quelques détails intérieurs. Sous les oreilles, il n'y a que deux rangées de mèches postérieures lisses revenant vers l'avant;

- un listel de couronnement très saillant (0,01 m), haut de 0,007 m et peint en rouge, qui passe aussi par-dessus la tête de lion.

La facture des rinceaux et de la tête de lion n'étant pas fondamentalement différente de celle que l'on observe sur la sima de la Stoa du Milieu, on peut dater EM Π. 23 dans le courant du IIe siècle av. J.-C.

23. EM Π. 11 (Fig. 3 c; Pl. 26 b).

En Grèce, le décor des toits ne paraît pas avoir connu le méandre en relief avant le

chéneau de la Tholos d'Épidaure[50]; c'est pourquoi il a paru moins arbitraire de faire place à EM Π. 11 dans un chapitre consacré aux simas à rinceaux.

Fragment de tuile de rive cassé à gauche, à droite et à l'arrière. L. 0,145; H. or. à la face antérieure 0,082 ± ; Prof. 0,115; Ép. or. à l'arrière 0,025 m±.

Argile rouge-brun très foncée, mal broyée (granules beiges), mêlée de sable et d'un peu de brique grossièrement pilée. Seul le soffite présente quelques traces de couverte beige.

Il s'incline fortement vers l'avant suivant un profil légèrement sinueux plutôt que concave; le bord inférieur de la tuile formait larmier: une tuile de profil comparable a été trouvée à Délos[51]. A la face antérieure, le relief dessine un double méandre alternant avec des carrés croisillonnés (L. du motif 0,083 m); restes de vermillon sur le fond ainsi qu'à la face supérieure.

Ces tuiles de rive à décor en relief sont répandues dans tout le monde grec vers la fin de l'époque hellénistique et durant l'époque romaine: on les trouve à Abdère, Olbia, Assos[52], Pergame[53], en Asie Mineure[54], à Délos, à Athènes enfin[55]. Il n'est pas impossible que la mode soit originaire d'Asie Mineure où les motifs courants (tresses, méandres) sont traités en relief dès l'époque archaïque, en particulier à la base des antéfixes qui s'encastrent dans les tuiles de rive, alors que Sparte et Corinthe semblent n'avoir jamais rien produit d'équivalent, non plus qu'Athènes avant une date récente.

C. DÉCOR EN RELIEF: MOTIFS FLORAUX

1. Feuilles d'acanthe, tiges végétales, fleurons et palmettes: onze séries d'antéfixes.

Neuf séries d'antéfixes, souvent représentées par une seule pièce, sont décorées en relief sur le même schéma; elles ont été groupées et classées d'après la qualité générale du travail, à défaut de véritable critère chronologique. Deux autres séries s'y rattachent avec une légère variante du schéma fondamental. Vers la fin de l'époque hellénistique, le motif végétal s'enrichit parfois d'une tête d'Athéna (cf. ci-dessous, chapitre D). Ces diverses séries sont largement complétées par des trouvailles faites en Attique et à Athènes même, à l'Acropole, à l'Agora et au Pompeion; sur ce dernier site, elles viennent de faire l'objet de trois études complémentaires[56].

50. *Architecture de l'Argolide*, pl. 43.

51. *EAD* V, p. 108, fig. 142.

52. *ATK*, pl. 1 et 7.

53. Koch, p. 26. *Altertümer von Pergamon* IX, E. Boehringer und Fr. Krauss, *Das Temenos für den Herrscherkult*, Berlin 1937, p. 133 et pl. 42 b. *ATK*, p. 21 à 24, n. 77 et 78. Deux exemplaires au Musée du Louvre (CA 1486 bis).

54. Musée du Louvre CA 6229 avec la mention «Cappadoce».

55. Au Musée du Céramique, Z 404. Au Pirée: I. Metzger, Piraeus-Zisterne, *ArchDelt* 26 (1971): Meletai, p. 78, n° 185, Pl. 19.

56. Huebner 1973, p. 121, 127-128, pl. 70, 5 et 6. G. Huebner in *Pompeion*, p. 230 à 237. Huebner 1976, plus particulièrement pour les antéfixes à décor végétal et animé.

Au bas du schéma fondamental, un pied de trois feuilles d'acanthe: au premier plan, l'acanthe médiane, triangulaire, présente la totalité de sa face externe; les feuilles latérales, repliées suivant leur nervure médiane, étirent au second plan la moitié de leur face externe aux extrémités retombantes. Derrière elles (sur elles), une tige surgit de part et d'autre de la feuille médiane; elle s'écarte de l'axe de la pièce et s'interrompt par un nœud sur lequel pousse une feuille engainante. Au sein de cette feuille surgissent deux nouvelles tiges: l'une monte et s'enroule vers le centre de la pièce en une première spirale; l'autre en retombant prolonge la courbe amorcée par la première tige et subit le même traitement qu'elle: un nœud l'interrompt sur lequel pousse une nouvelle feuille engainante; deux nouvelles tiges en surgissent; l'une achève en une seconde spirale l'enroulement amorcé par la tige initiale; l'autre s'enroule vers le bord de l'antéfixe en une troisième spirale qui diverge de la seconde. Un fleuron ouvert s'épanouit en biais vers le haut et l'extérieur entre la première et la seconde spirale. Un bouton de fleur pend dans l'axe de la pièce entre les spirales centrales. Une palmette couronne l'ensemble.

L'histoire du motif se déroule dans un contexte presque exclusivement athénien. Sans faire état des premières manifestations du schéma fondamental[57], il suffit ici de noter les premiers exemples bien datés de cette composition, liée à l'introduction des vasques d'acanthe dans le décor architectural, la céramique et la toreutique sous l'influence de la sculpture funéraire[58]: ainsi, trois séries d'antéfixes quasi semblables, fabriquées dans le même atelier attique et simplement peintes ont pris place sur la stoa de Brauron vers 416 av. J.-C., sur le Pompeion vers 400 av. J.-C. et quelques années plus tard sur un édifice d'Éleusis encore non identifié[59]. De l'Érechthéion nous ne connaissons que les antéfixes

57. Il n'y a pas lieu de retracer ici l'histoire des compositions dont le schéma fondamental se décrit comme deux tiges végétales disposées en S verticaux affrontés et surmontés d'une palmette. De ses origines ioniennes aux stèles archaïques attiques puis aux antéfixes attiques du Ve s. (*TdA* II, fig. 59, 68, 69, 74, 87 à 94, pl. 7, 8 et 10; W. Züchner, Fragmente auf der Akropolis und im Asklepieion, *AA* 51 (1936), col. 320 et 323, fig. 10 et 11; *FD* II, série 66, pl. 52 et série 68, pl. 53; *ArchDelt* 20 (1965): Chroniques, p. 46-47 et Fig. 3, Pl. 41 ou *BCH* 92 (1968), Chronique, p. 733-734, fig. 1; Huebner 1973, fig. 1, 2, 5 b, 9 a, pl. 62, 2 et 3; 65, 1; suppl. 5, 2), ce schéma subit des interprétations et reçoit des enrichissements divers dont notre motif est un exemple parmi d'autres. Tout se passe ici comme si le pied d'acanthe masquait les spirales inférieures des tiges végétales (Huebner 1973, fig. 4, 5 a, pl. 58, 1; 61, 1 et 2; 62, 1; suppl. 5, 1). Le dispositif interverti (S verticaux adossés, donc spirales supérieures divergentes) n'est attesté qu'à la tholos d'Athènes (Homer A. Thompson, *Hesperia Suppl.* IV, p. 69, fig. 54 et pl. en coul.), au sanctuaire de Némésis à Rhamnonte (B. Pétrakos, *PraktAE* 1975, p. 33-34, pl. 13) et au Céramique (Huebner 1973, fig. 12, pl. 66, 5 et 6), alors qu'il l'est très fréquemment sur les stèles attiques et sur les antéfixes de fabrication corinthienne (Delphes, *FD* II, pl. 55; Olympie, «petites antéfixes aux acanthes», par exemple Huebner 1973, pl. 70, 4; antéfixes inédites d'Argos et d'Épidaure). Les deux schémas se surimposent et se superposent sur les grands acrotères de marbre du Sounion, du Parthénon, de l'Héraion d'Argos et de Tégée, et là encore, comme sur les stèles, la vasque d'acanthe «masque» les spirales inférieures (H. Gropengiesser, *Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel*, Mainz 1961, pl. VI, X, XIV, XXI et XXIX). Même principe sur quelques antéfixes attiques tardives comme celles de Hyampolis (*JHS* 16 (1896), p. 299, fig. 4) et quelques séries identiques conservées aux Musées d'Épidaure, Chalkis et de Volos (provenant de Skotoussa).

58. Sur ce sujet, voir en dernier lieu *FD* II, p. 146-147 et *Pompeion*, p. 230-231.

59. Ch. Bouras, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος, Athènes 1967, p. 115-117, fig. 83 et 84. Une meilleure «lecture» des fragments conservés à Brauron a permis à G. Huebner de restituer à la base du décor un pied d'acanthe à trois feuilles (Huebner 1973, p. 89-90, pl. 62, 1, fig. 5 a) et de rapprocher ces antéfixes d'une série du Céramique (*ibid.*, p. 83-84, pl. 58, 1, suppl. 5, 1) et d'une série d'Éleusis (*ibid.*, pl. 61, 2 et fig. 4). Pour les antéfixes du Pompeion, voir aussi *Kerameikos-Heft* 1, W. Hoepfner, *Das Pompeion*, Athènes 1971, p. 19 à 21, fig. 13 et 15 et *Pompeion*, p. 73-75, fig. 98-100.

d'époque romaine, mais à supposer qu'elles reproduisent les pièces originelles, elles laissent présumer que le motif fut très tôt interprété en relief[60]. Plus avant, les jalons se perdent qui nous auraient conduits de la fin du Ve jusque vers 310, c'est-à-dire jusqu'aux antéfixes de Vergina et de Pella[61]. Mais il suffit d'évoquer les stèles attiques et les décors des chéneaux de Delphes, d'Épidaure, de Némée, de Tégée pour comprendre que les artisans de la terre cuite se soient essayé à jouer ainsi des ressources du relief. Les stèles funéraires permettent au moins de dater peu après le milieu du IVe siècle la reprise du fleuron ou de la petite palmette en coquille au cœur de la palmette principale[62]; elles illustrent aussi, avec les chapiteaux corinthiens de la Tholos et du temple L d'Épidaure, une évolution dans la présentation du fleuron ouvert vu de haut sous une légère inclinaison[63]. La postérité de ces antéfixes est à la fois considérable, longue (jusqu'au Bas-Empire) et dispersée: le type se retrouve jusqu'à Pergame[64].

60. G. Ph. Stevens et J. M. Paton, *The Erechtheum*, Cambridge 1927, p. 79, pl. XVI et XVIII. W. Züchner, *l.c.*, col. 323 à 326, fig. 14 à 17. H. Moebius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*, 2e ed., 1968, p. 22-23, pl. 4 b.

61. Antéfixes de Vergina (Palatitza) dont neuf exemplaires sont conservés au Musée du Louvre: L. Heuzey et H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1872, p. 460, pl. 12; Ch. I. Makaronas, *Makedonika* I (1941), p. 489, fig. 25; K. A. Rhomaios, Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, Athènes 1951, p. 107, fig. 69; M. Andronikos, Ch. Makaronas, N. Moutsopoulos, G. Bakalakis, Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας, Athènes 1961, pl. XXIV 2. Antéfixes de Pella: G. Daux, *BCH* 82 (1958), Chronique, p. 764 et 765, fig. 17; Ch. Makaronas, *ArchDelt* 16 (1960): Chroniques, p. 80-82, Pl. 68. Les antéfixes de Vergina ont d'abord été datées, comme le palais, vers 270, d'après le style de l'architecture et la trouvaille fortuite d'une monnaie de Lysimaque dans les fondations: *BCH* 63 (1939), Chronique, p. 317; *BCH* 79 (1955), Chronique, p. 279; *BCH* 86 (1962), Chronique, p. 802; M. Andronikos, Ch. Makaronas *et al.*, *o.c.*, p. 29-30; M. Andronikos, *Vergina, The Prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace*, Coll. *S.I.M.A.* XIII (1964), p. 3, 5 et 6. Pour Pella, le style des mosaïques a d'abord été le premier indice chronologique; ainsi Ph. Petsas les datait de 300 av. J.-C.: cf. par exemple *La Mosaïque gréco-romaine*, Paris 1963, p. 41 et 50 n. 27. Mais K. Schefold (*Die Griechen und ihre Nachbarn*, Berlin 1967, p. 228, pl. 241) les datait de 320 av. J.-C. Ch. Makaronas a récemment réuni tous les arguments archéologiques et stylistiques en faveur de cette date haute qu'il attribue également au palais de Vergina, justement en raison des ressemblances de ses mosaïques et de ses terres cuites architecturales avec celles de Pella: cf. Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς Πέλλης dans Ἀρχαία Μακεδονία, Thessalonique 1970, p. 162 à 167, pl. XIII à XIX. Voir aussi St. Grobel-Miller, The Philippeion and Macedonian Hellenistic Architecture, *AM* 88 (1973), p. 194 n. 27 et *passim*. Plus précisément encore pour une date dans les premières années du règne de Cassandre, à partir de 316 av. J.-C.: J. Touratsoglou, *ArchDel* 30 (1975): Meletai, p. 165-184, pl. 70-71.

62. G. Conze, *Attische Grabstelen*, pl. 319 n° 1535, pl. 323 nos 1543 et 1544, pl. 324 nos 1545, 1546 et 1555. H. Moebius, *o.c.*, p. 47 et 54 sq., pl. 35a, 45a, 47b, 49f, 68a.

63. G. Conze, *o.c.*, pl. 51, nos 237 et 164; pl. 57 n° 216; pl. 62 n° 273; pl. 331 n° 1572; pl. 343 n° 1623; pl. 349 n° 1656; pl. 352 n° 1649; pl. 365 n° 1709. Chapiteau de la Tholos d'Épidaure, *Architecture de l'Argolide*, pl. 47 à 50. Au temple L, le fleuron du chapiteau corinthien est plus étiré que sur la plupart de nos antéfixes, mais la présentation est la même: *ibid.*, pl. 70. Voir aussi les appliques sur quelques lécythes attiques à partir du second quart du IVe siècle: E. A. Zervoudaki, *AM* 83 (1968), pl. 20, 1 et 2 et pl. 21, 1.

64. Voir par exemple *ArchEph* 1968, Chroniques, p. 25-26, pl. IB α. Délos: *EAD* VI, p. 108-109, fig. 92 (Poseidoniastes de Berytos). Samothrace, grande stoa, *Hesperia* 34 (1965), p. 108, pl. 30d et *Samothrace* 4 II *The Altar Court*, p. 98, fig. 98. Pergame, Arsenal, *Pergamon* X, pl. 26 b et finalement temple d'Artémis à Éleusis: *Unedited Antiquities of Attica*, Chap. V, pl. VI. Voir également un motif dérivé sur des antéfixes de l'Agora romaine (A. K. Orlandos, *ArchEph* 1964, p. 19-20, fig. 22) et de Daphni (*ArchDelt* 16 (1960): Chroniques, p. 69, Pl. 50 δ).

24 à **35**: série représentée par 12 fragments (Pl. 26 d-g).

Ils sont tous réalisés dans une argile orangée à ocre, qui tend au jaune grisâtre (**26**) au fur et à mesure qu'elle est plus cuite; ou bien elle a été mal épurée, ou bien le sable et les petits graviers qu'elle contient y ont été introduits comme dégraissant au même titre que de la brique pilée brune de calibre varié et de répartition irrégulière. La texture des pièces est toujours très serrée et la surface du décor parfaitement lisse, car le matériau tassé a exprimé un «lait d'argile»[65] au contact de la matrice. La pièce une fois sèche, ou même cuite une première fois, un engobe crème, qui a blanchi à la cuisson, a été passé en couche plus ou moins épaisse par brossage ou, plus sûrement, par trempage sur les faces exposées aux intempéries (**34** et **35**); il servait de support aux couleurs[66]. La longueur de la base varie de 0,15 à 0,17 m suivant l'importance de la marge laissée de chaque côté du décor. La hauteur peut être restituée à 0,24 m env.

Le décor présente les particularités suivantes: une zone inférieure lisse accroît la hauteur de l'antéfixe et met le motif en valeur; une bande réservée (**24** à **27** et **31**) longe la base de l'antéfixe. Le fond est passé au vernis noir. Les feuilles d'acanthe sont en principe striées de manière à offrir de petits bourrelets juxtaposés, et leur bord festonné s'ourle vers l'extérieur; toutefois les reprises après démoulage et avant cuisson sont nombreuses; l'acanthe centrale est rouge pourpre (**27**); sans doute les acanthes latérales étaient-elles réservées et leurs bords parfois rehaussés de rouge ou de brun (**33**). Les tiges sont réservées; toutefois, elles présentent parfois une tonalité plus sombre (**26** et **33**): la polychromie pouvait donc varier; les tiges spiralées sont recreusées à angle plus ou moins vif, les autres sont cannelées; la troisième spirale s'orne d'une feuille adventice qui remonte vers le fleuron latéral. Celui-ci se compose d'un pédoncule, de deux sépales largement écartés, d'un petit cœur ovale et bombé au centre d'une conque autour de laquelle sont disposés neuf pétales pointus recreusés à angle vif le long de leur nervure médiane. Entre les spirales centrales, un pédoncule analogue (**24**, **26**, **28** et **29**) porte le bouton floral pendant sur lequel se resserrent les sépales (**26**). De même, un pédoncule et deux sépales horizontaux supportent le fleuron ouvert qui sert de cœur à la palmette; les sept pétales de ce fleuron présentent leur face extérieure et sont traités à la manière des acanthes en petits bourrelets juxtaposés aux extrémités arrondies (**25**, **26** et **28**). Les trois fleurons sont peints en lie-de-vin ou en brun (**28**). La face antérieure de la palmette est légèrement concave; ses treize feuilles sont contiguës, pointues et recreusées à angle vif le long de leur nervure médiane (cf. fleurons latéraux); elles paraissent être restées réservées.

24. EM Π. 39 (Pl. 26 d).

Antéfixe recomposée de deux fragments et munie du départ du couvre-joint à l'arrière. Quatre feuilles sont cassées à leurs extrémités; l'angle inférieur droit manque. L. or. 0,16; H. 0,225; Prof. 0,09 m. Le relief est parfaitement lisse mais l'engobe a totalement disparu, laissant une patine blanchâtre. Le relief des feuilles d'acanthe et du fleuron médian est mal venu: si le bord festonné et ourlé est perceptible, les surfaces sont presque tout à fait lisses.

25. EM Π. 40 (Pl. 26 e).

Antéfixe conservant le départ du couvre-joint à l'arrière, endommagée à la face antérieure où le

65. Cette pellicule de «lait d'argile» ou d'«argile de ressuage» donne un aspect fini, voire poli, aux pièces qui ont perdu tout ou partie de leur engobe, à condition naturellement qu'elles ne soient pas trop usées (**24** et **32** par exemple).

66. Sur cette opération, voir par exemple *Pompeion*, p. 233. Il est certain que l'engobe a été cuit; la cuisson l'a blanchi et souvent rendu friable, semblable à celui qui recouvre les lécythes à fond blanc. Ici, sa mauvaise adhérence et l'excellente apparence des surfaces dont il a disparu (cf. ci-dessus n. 65) laissent au moins supposer que les pièces ont été cuites avant qu'il ne soit posé, vernissé puis fixé par une seconde cuisson peut-être plus rapide.

sommet de la palmette, les fleurons et la base de l'antéfixe sont cassés ou martelés d'éclats. L. 0,17; H. 0,235; Prof. 0,135 m. Argile plus cuite que pour la pièce précédente, et plus rose. L'engobe beige subsiste à l'état de fine pellicule et s'écaille. Le relief assez mal venu garde des contours incertains et de nombreuses bavures, sauf pour les feuilles d'acanthe et le fleuron central où les incisions ont été reprises avant la pose de l'engobe.

26. EM Π. 41 (Pl. 26 g).

Antéfixe conservant le départ du couvre-joint mais cassée en haut; nombreux éclats sur toute la surface, en particulier sur les fleurons et à l'angle inférieur gauche où l'extrémité de la feuille d'acanthe et la troisième spirale ont disparu. L. or. 0,13; H. 0,18; Prof. 0,13 m. L'argile très cuite a pris une teinte jaune grisâtre. L'engobe beige est bien conservé encore qu'écaillé par endroits. Il n'y a plus trace de couleur, mais seulement sur le relief des tiges et sur le fleuron droit une tonalité plus sombre: il se peut que les tiges aient été peintes, ou que l'engobe se soit assombri à la cuisson. Le relief est très bien venu, le travail soigné.

27. EM Π. 42.

Base d'antéfixe cassée en haut et à gauche. L. 0,145; H. 0,08; Ép. 0,025 m. Argile extrêmement cuite, noircie par endroits et très dure. Engobe épais blanchi par la cuisson. Il apparaît nettement que le relief était réservé, à l'exception de l'acanthe centrale peinte en rouge, et que le vernis noir du fond remontait assez haut sur les parois des tiges; à droite, il ne s'étend pas jusqu'à l'extrême bord de l'antéfixe, mais longe seulement la troisième spirale et sa feuille adventice à la manière d'une ombre portée par le relief. En bas, bande réservée haute de 0,012 m±.

28. EM Π. 43.

Partie médiane d'une antéfixe recomposée de deux fragments, cassée en bas sous les spirales médianes, ayant perdu le fleuron gauche et l'extrémité de la palmette. L. 0,17; H. 0,095; Ép. en bas 0,045 m. L'engobe excessivement mince a pris sur la palmette la tonalité ocre-rose de l'argile. Dans la zone des spirales, le vernis noir du fond a viré au brunâtre et remonte sur les parois du relief par ailleurs réservé. Les fleurons sont lie-de-vin.

29. EM Π. 44.

Fragment d'antéfixe cassée de tous côtés et très usée, mais munie du départ du couvre-joint. Restent la seconde spirale droite, les spirales centrales, le bouton floral et des traces des fleurons gauche et central. L'engobe et le «lait d'argile» ont totalement disparu, et la chamotte apparaît abondante sur toutes les faces. L. 0,13; H. 0,12; Prof. 0,08 m.

30. EM Π. 45.

Fragment d'antéfixe cassée de tous côtés et extrêmement usée. Restent, plus ou moins bien conservés, une petite partie du pied d'acanthe, les quatre spirales centrales, le fleuron gauche, le bouton floral et le départ des feuilles inférieures de la palmette. L'engobe très épais ne subsiste que dans les creux et la chamotte apparaît par endroits. L. 0,17; H. 0,132; Prof. 0,095 m.

31. EM Π. 46.

Angle inférieur gauche d'une antéfixe conservant la pointe inférieure gauche de l'acanthe médiane, l'acanthe gauche, la seconde et la troisième spirales gauches. L. 0,095; H. 0,095; Ép. 0,04 m. Une ligne horizontale légèrement incisée délimitait la bande réservée restée plus claire que la zone du relief où le fond a pris une tonalité jaunâtre. H. or. de la bande réservée 0,015 m. Le relief des acanthes est mal venu à l'exception de leurs bords.

32. EM Π. 47.

Angle inférieur droit d'une antéfixe cassée en haut et à gauche. Restent le bord droit et une partie du bord inférieur, l'acanthe, le bord de la seconde spirale et la troisième spirale complète. Argile mal cuite et poreuse; restes d'engobe blanc dans les creux; relief bien venu. L. 0,07; H. 0,08; Ép. 0,04 m.

33. EM Π. 48.

Tout petit fragment cassé de tous côtés, situé à droite, conservant un petit bout de la tige montante, le pédoncule du fleuron, la seconde spirale, le début de la troisième et une partie de l'acanthe latérale. L. 0,06; H. 0,09; Ép. 0,03 m. Sur le bord de l'acanthe et dans la rainure de la spirale, reste de vernis brunâtre.

34. EM Π. 49 (Pl. 26 f, à gauche).

Moitié gauche d'une palmette; encore manque-t-il la feuille inférieure et l'extrémité des deux feuilles suivantes. Deux pétales du fleuron central restent encore. L. 0,08; H. 0,155; Ép. à l'extrémité de la feuille supérieure 0,034 m. Argile très cuite devenue rose; la chamotte brune apparaît au revers; engobe relativement épais sur la face antérieure, en fine pellicule sur la tranche, à l'état de trace au revers. Pièce soigneusement réalisée.

35. EM Π. 50 (Pl. 26 f, à droite).

Partie supérieure d'une palmette: trois feuilles à gauche, feuille médiane, deux feuilles à droite. L. 0,115; H. 0,08; Ép. 0,033 m. Argile très cuite devenue rose; engobe réparti comme précédemment.

Cette série se rattache directement à d'autres séries du Céramique datées d'abord du premier quart du IVe siècle[67] puis après 350[68]; elle évoque aussi deux antéfixes de Copenhague[69] et une autre au Musée de l'Acropole[70]. L'excellente facture des fleurons latéraux se retrouve sur les antéfixes publiées de Vergina (cf. ci-dessus n. 61); celle du fleuron

67. Huebner 1973, p. 127, pl. 70, 5.

68. *Pompeion*, p. 233, 257 a, b et c; il ne me semble pas que l'on puisse établir de véritable écart chronologique entre Z 93 et Z 338; tout au plus le relief de Z 338 est-il moins bien venu; mais semblables différences sont fréquentes même à l'intérieur d'une série provenant du même moule.

69. P. J. Riis, *l.c.*, nos 12 et 13, p. 237-238, fig. 9. N. Breitenstein, *o.c.*, p. 64, nos 605 et 606, pl. 73.

70. *TdA* II, série XXVI, p. 58, fig. 77 et 81 en haut.

central et du bouton suspendu est un peu plus détaillée sur une série de Pella[71]. Pour les feuilles d'acanthe, la stèle d'Euphanès du Pirée[72] offre un parallèle précieux et d'autant plus convaincant que les feuilles des palmettes flamboyantes y sont traitées comme sur les antéfixes de Vergina. Les séries du Céramique et du Musée Épigraphique peuvent donc être datées du dernier tiers du IVe siècle.

36. EM Π. 51 (Pl. 27 a).

Ce fragment isolé, cassé de tous côtés et très usé, offre des ressemblances avec la série précédente — haute base lisse, même traitement des acanthes — mais également des différences: matrice plus forte, tige spiralée ronde et non creusée. Le bouton floral paraît avoir été analogue. L. 0,15; H. 0,125; Prof. 0,095 m. Argile rose foncé à rouge, de couleur homogène en profondeur, contenant du sable naturellement ou à titre de dégraissant. Il n'apparaît pas de chamotte. Restes d'engobe blanchâtre dans les creux, sans trace de couleur.

Les séries suivantes se signalent par l'absence de base lisse (chaque fois que l'état de conservation permet d'en juger), par un bouton floral et des fleurons latéraux plus sommaires, par un cœur de palmette simple, même si le pédoncule et les deux sépales sont parfois esquissés, enfin par des feuilles de palmette à bouts arrondis. Mais la technique de fabrication reste invariée.

37 à **45:** série de neuf fragments (Pl. 27 b-e).

Ils sont réalisés dans une argile rouge généralement bien cuite, contenant des impuretés (gros grains de calcaire en particulier), du sable, naturellement ou par adjonction, et de la brique irrégulièrement broyée et répartie. Après séchage et peut-être une première cuisson, les pièces ont été trempées dans un engobe blanc relativement épais à la face antérieure, beaucoup plus mince sur les tranches et au revers. Très souvent, il «noie» la moitié inférieure du décor (comparer **37** et **38** où l'engobe est très épais à **40** où il a disparu et laisse le relief particulièrement net).

Les feuilles d'acanthe sont traitées comme précédemment, mais plus sèchement; sauf peut-être sur **37**, la feuille médiane n'a plus de contour propre: le pied d'acanthe forme une masse indifférenciée; la pointe retombante des feuilles latérales se perd dans le bord inférieur de l'antéfixe. La corolle des fleurons latéraux n'est pas détaillée: elle est formée d'un rebord oblique simplement dentelé et strié. Les reprises donnent au bouton floral des formes variées, d'interprétation incertaine. Le cœur de la palmette est en forme d'écaille très haute, bombée et cernée d'un méplat. Le fond est noir, les rinceaux réservés; le bord supérieur des acanthes, la naissance des tiges cannelées, le bouton floral pendant, les fleurons latéraux, le cœur et les feuilles de la palmette sont rouge vermillon.

37. EM Π. 52 (Pl. 27 b).

Antéfixe munie du départ du couvre-joint, cassée en bas à gauche et en haut où le cœur et les feuilles sont presque totalement détruits. L. or. restituée 0,09×2=0,18; H. 0,155; Prof. 0,055 m. Les parties sail-

71. *ArchDelt* 16 (1960), Pl. 68. Mais il n'est pas certain que ces antéfixes comptent parmi les plus anciennes du site.

72. H. Moebius, *o.c.*, p. 25-26, pl. 10 a.

lantes du relief sont usées et l'engobe en a disparu. Les couleurs sont soigneusement appliquées, mais très passées.

38. EM Π. 53 (Pl. 27 c).

Antéfixe cassée en haut et en bas, très épaufrée sur les bords. Le couvre-joint est arraché, mais l'antéfixe est épaissie par les ajouts d'argile qui servaient à l'y fixer. L. or. 0,18; H. 0,14; Ép. 0,075 m. Le relief est peu accusé et l'épaisseur de l'engobe en atténue encore les contrastes. Le vernis rouge sommairement appliqué laisse des bavures rouges sur le cœur de la palmette, le bouton floral et les fleurons latéraux.

39. EM Π. 54.

Antéfixe cassée de tous côtés, sauf à l'angle inférieur droit. L'acanthe gauche, la troisième spirale gauche, la moitié des fleurons et la palmette ont disparu. Le départ du couvre-joint est conservé. L. 0,185; H. 0,16; Ép. 0,085 m. L'engobe subsiste dans les creux; ailleurs, le relief est si usé que la chamotte apparaît, très grossièrement pilée. Traces de rouge aux bords supérieurs des acanthes. L'antéfixe comportait une base lisse.

40. EM Π. 55 (Pl. 27 d).

Fragment d'antéfixe cassé de tous côtés sauf à droite. Les spirales centrales, le bouton floral, la deuxième spirale droite et le fleuron droit sont conservés. L. 0,12; H. 0,11; Ép. 0,034 m. Remarquable de netteté, le relief a perdu toute trace d'engobe, à l'exception d'une tonalité, d'un voile blanchâtre, alors que l'argile tend un peu au violet.

41. EM Π. 56 (Pl. 27 e).

Partie supérieure d'une antéfixe recomposée de trois morceaux, conservant les spirales centrales, une partie de la seconde spirale droite, le fleuron droit et la palmette sans l'extrémité de la feuille médiane. Le fleuron droit est très abîmé. L. 0,15; H. 0,18; Ép. 0,055 m. L'argile très cuite a pris une teinte rose foncé où apparaissent nettement sable et impuretés alors que la chamotte est très rare. L'engobe épais noie le relief.

42. EM Π. 57.

Fragment de palmette: quatre feuilles latérales gauches, la feuille médiane sans son extrémité, trois feuilles latérales droites. L. 0,145; H. 0,115; Ép. 0,04 m. Argile rouge foncé très dure et très cuite; de très nombreuses impuretés, outre la chamotte, apparaissent dans la cassure inférieure. L'engobe épais porte du noir entre les feuilles et du rouge foncé sur les feuilles. Restes d'engobe sur les tranches et au revers. Comme les trois fragments suivants, cette palmette est légèrement concave.

43. EM Π. 58.

Fragment de palmette cassée en bas: cinq feuilles droites intactes, feuille médiane et première feuille gauche cassées, deux feuilles gauches intactes. L. 0,14; H. 0,10; Ép. 0,042 m. Engobe blanc au centre des feuilles, portant du pourpre un peu passé; restes d'engobe sur les tranches.

44. EM Π. 59.

Fragment de palmette cassée en bas et à droite: quatre feuilles gauches. L. 0,075; H. 0,10; Ép. 0,03 m. L'engobe crème garde des traces jaunâtres: quelques restes d'engobe sur la tranche des feuilles.

45. EM Π. 60.

Fragment de palmette cassée en haut, en bas et à gauche: cinq feuilles gauches dont deux ont perdu leur extrémité. L. 0,10; H. 0,085; Ép. 0,042 m. Légères traces d'engobe dans et entre les feuilles.

Le traitement des feuilles d'acanthe, des fleurons latéraux, du cœur et des feuilles de la palmette (feuilles concaves et non plus creusées à angle vif) permettent à nouveau de rapprocher cette série de deux ou trois groupes du Céramique situés à l'époque hellénistique tardive[73] et surtout de plusieurs exemplaires inédits de l'Agora parmi lesquels certains ont été trouvés dans un contexte archéologique du Ier siècle av. J.-C.[74].

46. EM Π. 63 (Pl. 27 f).

Large palmette cassée à droite et en bas; seul le côté gauche est à peu près intact. L. 0,14; H. 0,125; Ép. 0,03 m. Argile vieux rose mêlée de chamotte brune. Engobe crème sur les deux faces et sur la tranche. Pas de trace de couleur. Le cœur est gros, les feuilles sont larges, arrondies du bout, concaves à fond plat.

47. EM Π. 62 (Pl. 27 g).

Palmette cassée en bas: la feuille inférieure droite manque, mais à gauche on voit encore le bord de la spirale supérieure. L. 0,115; H. 0,135; Ép. 0,035 m. Argile rose foncé à brunâtre contenant de nombreuses impuretés (grains de chaux, graviers) et une abondante chamotte à grains moyens et petits. Engobe crème sur lequel le vernis rouge a laissé des traces beiges et jaunâtres. Le cœur de la palmette est pointu, la feuille centrale légèrement lancéolée; toutes les feuilles sont concaves à fond plat.

Ces deux pièces de bonne qualité peuvent être encore datées de l'époque hellénistique, sans autre précision possible. EM Π. 62 se rattache à un groupe du Céramique qui aurait transposé en relief et remplacé au milieu du IVe siècle tout ou partie des antéfixes peintes du Pompeion[75]. Toutefois la lourdeur des tiges, leur disposition simplifiée, l'incongruité de la fleur de lis, les fleurons latéraux racornis et négligés, la forme du cœur et des feuilles de la palmette indiquent, pour cette série du Céramique, une date beaucoup plus basse, qui n'est sans doute pas antérieure au IIe siècle av. J.-C.[76].

73. *Pompeion*, p. 233-234, fig. 258 et 259 a et b.

74. A 197, A 656, A 1614, A 2278, A 3823, A 3948 etc....

75. *Pompeion*, p. 233, fig. 256 a et b. N. Breitenstein, *o.c.*, p. 64, n° 607, pl. 73.

76. De manière générale pour les types dont nous traitons ici, les palmettes à feuilles larges, arrondies du bout, concaves à fond plat (et non creusées à angle vif), n'apparaissent qu'assez tard dans l'époque hellénistique et à l'époque romaine: ainsi à Délos les antéfixes de l'Établissement des Poseidoniastes de Berytos, à Athènes celles de l'Agora Romaine, enfin celles de Daphni (cf. ci-dessus n. 64).

48. EM Π. 64 (Pl. 28 a).

Antéfixe cassée en bas, à gauche, en haut et à droite. L. or. 0,92×2=0,184; H. 0,23; Prof. 0,08 m. Argile vieux rose tendant au brun en profondeur, au rouge brique en surface. L'engobe blanc a laissé quelques traces dans les creux et donné une tonalité blanchâtre à la surface. La base est garnie d'un astragale de perles ovales et de pirouettes fuselées. Les acanthes sont traitées en petits bourrelets verticaux juxtaposés, prolongés par des piquants. Les fleurons latéraux sont sommairement constitués d'un gros cœur bombé et d'une courte corolle irrégulière. Le bouton floral se rattache par une tige au cœur de la palmette, creux, plan et cerné d'un méplat. Les feuilles concaves et disjointes les unes des autres sont plus arquées que dans les séries précédentes. La palmette tout entière est légèrement concave.

L'astragale et la vasque d'acanthe sont tout à fait semblables sur un groupe du Céramique qui aurait remplacé à l'époque impériale le groupe précédemment cité; plusieurs antéfixes inédites de l'Agora, dont certaines sont archéologiquement datées du Ier siècle av. J.-C.[77], offrent une similitude complète de motif et de facture avec EM Π. 64.

49. EM Π. 65 (Pl. 28 b).

Très grande antéfixe dont la partie inférieure est presque totalement mutilée et le pourtour de la palmette très endommagé. Il reste le fleuron gauche, la trace plus ou moins complète des spirales centrales, du bouton et du cœur de la palmette, les cinq feuilles gauches, la feuille médiane et la première feuille droite. L. 0,20; H. 0,26; Prof. 0,08 m.

Les cassures permettent d'observer:

- un noyau central limité en hauteur au niveau des épaules de l'antéfixe, s'amincissant vers la droite et très épais au niveau du couvre-joint; deux paquets d'argile le composent: l'un à gauche, rouge en profondeur, tendant au beige vers la surface, l'autre à droite, plus beige;
- devant ce noyau, la couche d'argile rouge qui remplissait la matrice;
- derrière, les ajouts d'argile rouge qui assurent l'assemblage de l'antéfixe et du couvre-joint sont disposés en deux pans inclinés de part et d'autre de l'arête médiane de l'antéfixe et s'amincissent vers le haut.

A partir de l'épaule de l'antéfixe et jusqu'en haut, les couches antérieure et postérieure viennent au contact l'une de l'autre. L'argile n'est apparemment pas épurée; elle contient de petits graviers, des grains de chaux, et elle est mêlée à de la chamotte grossièrement pilée. L'engobe a laissé une tonalité blanchâtre à la face antérieure. Le décor se signale par l'excroissance qui tient lieu de fleuron latéral, par un cœur triangulaire et par des feuilles très étirées et très serrées.

50. EM Π. 61 (Pl. 28 c).

Base d'antéfixe cassée en haut au niveau du cœur de la palmette, et en bas sauf à l'angle inférieur droit. A l'arrière, le couvre-joint est amorcé. L. or. 0,095×2=0,19; H. 0,15; Prof. 0,09 m. Il s'agit donc d'une pièce très grande. Argile rose foncé à violacé, comportant de très nombreuses impuretés. Traces d'engobe sur le fond. Relief très usé, mais aussi très peu soigné: acanthes sommairement striées, spirales extrêmes presque effacées, corolles des fleurons latéraux rapidement esquissées (pourtant le pédoncule et les sépales sont bien indiqués), bouton floral réduit à un losange.

77. *Pompeion*, p. 233, fig. 256 c.

51. EM Π. 66 (Pl. 28 d).

Fragment cassé en haut, à gauche et en bas, extrêmement usé, gardant les restes d'un motif comparable: deux spirales divergentes (la troisième ayant été omise), un fleuron et le départ de deux ou trois feuilles de palmette. L. 0,08; H. 0,095; Ép. 0,032 m. Argile brune contenant graviers et grains de chaux. Traces d'un engobe blanchâtre. Motif très tassé.

La dégénérescence du motif indique pour ces trois pièces une date très avancée, dans les deux ou trois premiers siècles de notre ère.

Une importante variante du schéma caractérise les trois fragments suivants: deux tiges au lieu d'une poussent de chaque côté de l'acanthe médiane[78]; d'abord collée contre elle, la tige centrale suit un cours sinueux avant de former la première spirale; la seconde tige ne subit donc qu'une subdivision. Issue de la troisième spirale, une petite feuille adventice borde l'extrémité retombante de l'acanthe latérale. Par ailleurs, il est assuré que EM Π. 37 et donc EM Π. 38 portaient une palmette flamboyante.

52 et **53**. EM Π. 37 et EM Π. 38 (Pl. 28 e-f).

Deux fragments d'antéfixes exécutées dans une argile ocre tendant au rouge foncé à l'intérieur, à l'orangé brunâtre à l'extérieur, contenant du sable, de tout petits graviers blancs et beaucoup de brique pilée en grains moyens bruns. Les pièces ont été plongées dans un engobe beige dont il reste des traces sur la face antérieure et sur les faces internes du couvre-joint. Seule EM Π. 38 a gardé des restes de couleur: le fond est noir; des rehauts rouge vif soulignent les bords des feuilles et la naissance des tiges médianes. Exception faite des variantes notées ci-dessus, le pied de feuilles d'acanthe, les tiges végétales et le bouton floral pendant se décrivent comme ci-dessus pour les fragments **24** à **35**. Les fleurons obliques comportent un petit pédoncule, un cœur en forme de petite palmette à sept feuilles convexes et contiguës, et sept pétales contigus, pointus et creusés à angle vif. De la palmette principale reste sur EM Π. 37 la feuille inférieure gauche relevée vers le haut: la palmette était donc flamboyante.

52. EM Π. 37 (Pl. 28 e).

Fragment d'antéfixe munie du départ du couvre-joint, cassée en bas à gauche et en haut. Le relief usé est en outre martelé d'éclats. L. or. 0,152; H. 0,125; Prof. 0,12 m. Pellicule d'engobe beige sans trace de couleur. Le motif ne s'est pas toujours très nettement dégagé de la matrice.

53. EM Π. 38 (Pl. 28 f).

Quart inférieur droit d'une antéfixe avec le départ du couvre-joint. Restent la feuille d'acanthe, une

78. Dans la juxtaposition de deux tiges en lieu et place de la première subdivision de la tige initiale, on peut déceler l'influence en retour de certaines antéfixes péloponnésiennes initialement très marquées par l'art attique (Bassae, H. Moebius, *o.c.*, pl. 4 a; antéfixes aux acanthes d'Olympie, cf. Huebner 1973, pl. 70, 2 à 4; antéfixes encore inédites d'Argos et d'Épidaure). Sur les stèles, cette juxtaposition n'intervient pas avant la seconde moitié du IVe siècle: H. Moebius, *o.c.*, pl. 10, 15, 17 etc...

partie des spirales avec la feuille adventice descendante et le fleuron. L. 0,07; H. 0,15; Prof. 0,10 m.

Le type est très largement représenté au Céramique[79], à l'Agora[80], à l'Acropole[81] et dans les environs d'Athènes[82]. Il a été exporté à Épidaure et à Pergame (cf. ci-dessus n. 64). Enfin, il a contaminé le type précédent: une palmette flamboyante surmonte un schéma de tiges subdivisées sur les antéfixes de la Grande Stoa de Samothrace[83]. **52** et **53** ainsi que les antéfixes du Céramique et de Pergame paraissent être au même niveau stylistique que la série **24** à **35** ou à peine plus négligées et peuvent être ainsi datées de la fin du IVe ou du début du IIIe siècle.

54. EM Π. 6 (Pl. 28 g).

Antéfixe cassée en bas et en haut, munie du départ du couvre-joint. L. 0,165; H. 0,14; Prof. 0,08 m. Argile rouge foncé, mal épurée, mêlée de sable, très cuite, très serrée et très dure. Engobe crème sur la seule face antérieure. L'antéfixe porte une signature dont seuls les trois derniers caractères sont lisibles: (. . .)POY (H. or. du timbre 0,015±; diam. de l'*omicron* 0,012 m).

D'après les signatures attestées, deux restitutions sont possibles: ΑΙΓΙΠΥΡΟΥ et ΔΙΟΔΩΡΟΥ. Du second fabricant nous ne connaissons jusqu'à maintenant que des antéfixes portant une Athéna casquée (cf. ci-dessous **75**. EM Π. 5, chapitre D). La petite place occupée par les trois lettres conservées rend la restitution du premier nom plus vraisemblable; mais Aigipyros ne paraît pas non plus avoir fabriqué d'antéfixes de ce type; le schéma et le style de ses antéfixes à décor strictement végétal les apparentent immédiatement aux n^os^ **37** à **49**; enfin, sa production ne se date pas sans controverses (cf. ci-dessous **80**. EM Π. 7, chapitre D), mais ne semble pas devoir être abaissée au-delà du Ier siècle av. J.-C. Or **54** peut être complété sur le modèle de l'antéfixe du Céramique Z 141 et dans le style de Z 139, toutes deux datées de l'époque impériale[84]. Il faudrait alors ou bien abaisser encore les dates d'Aigipyros, ou bien songer à une copie tardive du timbre. Du seul point de vue chronologique, la signature de Diodôros serait donc plus vraisemblable.

79. Huebner 1973, p. 71 et 127, pl. 70, 6. *Pompeion*, fig. 260 a, p. 233 et 236 où je renvoie le lecteur pour l'étude stylistique.

80. A 273, A 1007, A 2450 etc. . .

81. *TdA* II, série XXIV, p. 58, fig. 80.

82. D. O. Schilardi, *ArchEph* 1968, Chroniques, p. 25-26, pl. IB α.

83. J. R. Mc Credie, *Hesperia* 34 (1965), p. 108 et pl. 30 d. *Samothrace* 4 II, K. Lehmann et D. Spittle, *The Altar Court*, 1964, p. 98 et 135, fig. 198. Datée dans le courant du IIIe siècle par F. Salviat, *BCH* 86 (1962), p. 302 et 304; à partir de 250 par J. J. Coulton, *o.c.*, p. 281; dans la première moitié du IIIe siècle dans K. Lehmann, *Samothrace, A Guide to the Excavations and the Museum*, 4e ed. 1975, p. 82-85.

84. *Pompeion*, fig. 260 b et 261 a, p. 236. Entre ces deux séries paraît se situer une antéfixe de Pella, *ArchDelt* 16 (1960), p. 82, Pl. 69 α.

2. Acanthe, tiges végétales, fleurs de lotus et palmettes: une sima.

55 à 59. EM Π. 18 à 21 et EM Π. 74 (Pl. 29 a-e).

Cinq fragments d'une même série (même matrice) qu'il faut compléter par trois fragments du Céramique (Z 244, Z 410, Z 411) et leur matrice (Z 231)[85]. Plus qu'à moitié conservée sur **55**, la longueur originelle peut être restituée à 0,54 m env.; d'après **55** et **57**, la hauteur originelle atteignait 0,187 à 0,19 m.

Argile fine, vieux rose, violacée en profondeur, beige orangé vers la surface ou dans les zones minces, mêlée d'une petite quantité de brique pilée; après démoulage, elle a été recouverte d'une mince couche d'engobe beige rosé à la face antérieure et au soffite.

Chaque pièce se composait d'une tuile plate et d'un panneau d'abord profilé en *cyma recta* et décoré en relief, puis fixé en surplomb au bord antérieur de la tuile; ainsi **55** et **57** se sont décollés de la tuile (Pl. 29 a-b), tandis qu'au bas du panneau de **56** (Pl. 29 c), le relief est empâté par les ajouts d'argile destinés à consolider et à masquer l'assemblage des deux pièces; d'ailleurs, la hauteur du bandeau peint est légèrement supérieure à l'épaisseur réelle de la tuile. Les joints sont pourvus de cadres d'anathyrose sur la profondeur de la tuile et jusqu'à mi-hauteur de la *cyma recta* (Pl. 29 d); au-dessus, ils sont plats. Une découpe arrondie préalablement pratiquée dans le panneau (**55**, Pl. 29 a) était en dernier lieu masquée par une gargouille dont subsistent huit grosses mèches lisses et sinueuses. Au soffite (**56**, Pl. 29 d-e), entre un listel antérieur formant larmier (prof. 0,016 m) et le lit de pose, une bande déprimée (différence de niveau 0,014; prof. 0,054 m) est décorée d'une frise de palmettes et de lotus, traitée en majeure partie, mais non sans incohérence, en clair sur sombre; sont réservés et ont peut-être été repeints en blanc le cœur et les interstices entre les feuilles des palmettes, les tiges qui entourent les palmettes et s'achèvent en spirales divergentes ornées chacune d'une feuille adventice, les pétales latéraux du lotus, très effilés, et le pétale central lancéolé, monté sur un pédoncule triangulaire; sont traités en sombre le fond, en haut et en bas de la frise, les feuilles des palmettes et un rehaut sur le pétale central du lotus. De part et d' autre de la bande décorée, un filet blanc. A la face antérieure, le bandeau inférieur porte un double méandre continu réservé sur un fond brun clair (**56**, Pl. 29 c); le profil en *cyma recta* (Pl. 29 a-c; H. or. 0,128 m) est décoré de palmettes et de lotus reliés par des tiges disposées en arceaux (L. or. du motif 0,13 à 0,134 m; une fleur au-dessus de la gargouille; une demi-fleur au joint). Les tiges sont recreusées; jointifs sous le lotus, les arceaux s'achèvent sous les palmettes en spirales divergentes ornées d'une feuille d'acanthe adventice. A la naissance du lotus, une vasque de trois feuilles d'acanthe: la feuille médiane, triangulaire et très large, passe devant les deux feuilles latérales qui s'étirent horizontalement; au-dessus, deux sépales verticaux s'écartent à peine des pétales latéraux; le contour interne des pétales et des sépales est ourlé d'un petit renflement arrondi; les uns et les autres sont parcourus par une nervure incisée; deux incisions verticales isolent la nervure saillante du pétale central lancéolé. Chaque palmette comporte un petit pédoncule, deux sépales très évasés, un cœur en demi-ovale, bombé et cerné d'un filet saillant, et treize feuilles contiguës et concaves. La feuille centrale est lancéolée. Sous chaque palmette, entre les spirales, pendent un pédoncule triangulaire et deux feuilles très évasées; sous chaque lotus, un losange. Un listel sans décor, mais peut-être peint (cf. **58**), couronne la sima (H. or. 0,02 m). D'après **58** et **59**, le fond a dû être peint en noir.

55. EM Π. 18 (Pl. 29 a).

Panneau cassé à gauche et décollé de la tuile plate; la gargouille s'est décollée; à droite, le joint est intact. L. 0,31; H. 0,147; Ép. or. en bas 0,057 m. L'épiderme de la face antérieure est attaqué par la mousse.

85. Huebner 1973, p. 133, 137 et 139, fig. 20, pl. 72, 3 et 4. L'auteur cite un fragment de l'Agora A 1754 comme pouvant appartenir au même toit; mais des différences de dimensions et de décor excluent cette hypothèse: il s'agit d'une série différente. Pour une troisième série de plus petit format, *ibid.*, p. 133 et 137, n° 8.

56. EM Π. 19 (Pl. 29 c-e).

Fragment cassé à gauche, en haut et à l'arrière. L. 0,175; H. 0,153; Prof. 0,145 m. L'épaisseur de la tuile plate diminue vers la gargouille; le panneau s'épaissit vers le joint.

57. EM Π. 20 (Pl. 29 b).

Extrémité gauche d'une sima cassée en bas; départ du bandeau inférieur; pièce très attaquée par la mousse. L. 0,15; H. 0,153; Ép. or. en bas au joint 0,056 m.

58. EM Π. 21.

Petit fragment cassé à gauche, en bas et à droite. L. 0,14; H. 0,075; Ép. or. en haut 0,025 m. Traces marron clair à la face supérieure, sur le listel de couronnement, le fond du relief, les incisions du pétale central et au creux des feuilles de palmette.

59. EM Π. 74.

Tout petit fragment conservant une spirale droite avec sa feuille adventice, le cœur et le départ des feuilles d'une palmette. L. 0,12; H. 0,055; Prof. 0,04 m. Le fond du relief est noir.

Aucun caractère de cette sima n'échappe à la tradition attique, ni la forme et le décor du soffite, ni le profil antérieur très en faveur à Athènes dans la seconde moitié du Ve siècle avant d'être diffusé dans tout le monde grec[86], ni surtout la frise végétale en relief: les chapiteaux de la façade Ouest et du portique Est de l'Érechthéion ainsi que les chapiteaux des antes du porche des Caryatides ont donné le modèle de la frise liée par des arceaux et de la vasque d'acanthe à la naissance des lotus[87]. Les fines tiges végétales recreusées et les feuilles d'acanthe adventices sont fréquentes sur les marbres décorés dans la tradition de l'Érechthéion[88]. Toutefois, l'absence d'ornements intermédiaires et le rythme serré de la frise rappellent plus exactement la sima de Bassae[89] tandis que la composition plus massive du lotus dressé et le modelé de ses pétales se trouvent sur le couronnement sculpté au-dessus des orthostates de la Tholos d'Épidaure[90]. Mais la palmette, le pédoncule et les deux sépales qui en soutiennent le cœur et qui se répètent sous les spirales, l'acanthe médiane dressée à la base du lotus (et non retombée comme à l'Érechthéion), enfin le style et le rendu du relief imposent d'attribuer cette sima à l'atelier qui a produit vers la fin du IVe siècle les antéfixes de la série **24** à **35**. De même que

86. *PGM*, p. 92 à 96, pl. XLI à XLVII.

87. *The Erechtheum*, pl. XVI, XIX, XX, XXVI, XXIX et XXXVI 1, 2, 3 et 5.

88. H. Moebius, *Studia Varia*, Wiesbaden 1967, p. 83-87, pl. 23, 24 et 25, 4.

89. M. Schede, *o.c.*, pl. III, 17.

90. *Architecture de l'Argolide*, pl. 44, 4. Voir aussi, pour la forme générale du lotus et des feuilles de palmette, mais dans une composition plus lâche, la sima du Nymphée de Naoussa, *PraktAE* 1965, p. 145, pl. 54 ε et (1968), p. 71, pl. 48 α et β et pl. 49 α. Même forme du lotus sur les simas et tuiles de rive de Pella et de Vergina, *ArchDelt* 16 (1960), p. 82, Pl. 67.

les artisans corinthiens ont pris le relais des marbriers argiens pour fabriquer les simas à rinceaux devenues familières à l'œil du public, les ateliers attiques ont assuré une production complète (simas et antéfixes) dans le style sans cesse repris de l'Érechthéion.

3. Acanthe et palmette: deux antéfixes différentes.

60. EM Π. 77 (Pl. 29 f).

Fragment d'antéfixe cassée en haut, à gauche et en bas. Rien n'est conservé du couvre-joint. L. 0,195; H. 0,105; Ép. 0,065 m.

Argile vieux rose, tendant au violacé aux endroits où elle est très cuite, à l'orange puis au beige vers la surface. Restes d'un engobe blanchâtre entre les feuilles et dans leur nervure.

Autour d'un cœur ovoïde pointu, légèrement bombé et cerné d'un filet, s'ordonnent sept feuilles flamboyantes creusées à angle vif suivant une nervure médiane; les deux feuilles inférieures naissent à la base du cœur et le contournent légèrement; deux autres naissent aux deux-tiers de sa hauteur; cinq se groupent au sommet; sur la base du cœur, arrachement d'une feuille d'acanthe en relief. L'extrémité des feuilles n'est conservée qu'à droite.

Cette pièce s'intègre dans l'une des séries d'antéfixes en terre cuite de l'Odéon d'Agrippa. Elle date donc du dernier quart du Ier siècle av. J.-C.[91].

61. EM Π. 76 (Pl. 29 g).

Fragment d'antéfixe cassée en haut, à gauche et en bas. Restent une petite partie des feuilles médiane et supérieure gauche, les deux feuilles supérieures droites presque complètes et l'extrémité de la feuille suivante. L. 0,14; H. 0,13; Ép. 0,038 m.

Argile beige rosé en profondeur, jaune grisâtre vers la surface, mêlée d'une chamotte brune et noire, simplement lissée à moins qu'un engobe beige ait été passé qui ne se distingue pas de la masse. Chaque feuille est si largement creusée qu'elle semble réduite à ses contours en forme de bourrelets arrondis. Le style paraît dérivé de celui de la pièce précédente.

4. Fleur de lotus, tiges végétales, palmette: une sima et cinq séries d'antéfixes.

62. EM Π. 22 (Pl. 29 h).

Petit fragment de sima cassé en bas et à droite, et décollé de la tuile plate; le joint gauche et le listel de couronnement au-dessus de la *cyma recta* sont très épaufrés. Le fragment paraît appartenir à une sima de rive plutôt que constituer l'extrémité d'une sima de rampant. L. 0,094; H. 0,11; Ép. en bas 0,051; H. or. du listel 0,02 m.

Argile beige rosé, franchement rose vers le revers, très serrée, mêlée d'une grande quantité de brique très finement pilée. Engobe chamois sur toutes les faces et sur le joint gauche.

Tous les éléments du décor sont creusés à angle vif suivant une nervure médiane. A gauche, le joint passe par le milieu du pétale central d'un lotus dont le pétale latéral s'étire et s'évase en lame de

91. Homer A. Thompson, The Odeion in the Athenian Agora, *Hesperia* 19 (1950), p. 49-50, fig. 6, pl. 37 (à droite). Antéfixe analogue inédite au Céramique: Z 126.

faux; à droite, au-dessus de la palmette, pointe d'un pétale gauche semblable. La palmette comporte un pédoncule incisé, un petit cœur lisse et plat, six feuilles flamboyantes rigides et soudain recourbées à leur extrémité, une feuille médiane très effilée. Les tiges végétales dessinaient des arceaux ou des S très aplatis, s'achevant sous les palmettes en spirales divergentes ornées d'une feuille adventice.

Deux fragments inédits du Céramique sont sortis de la même matrice: Z 246 et Z 413 orné de rouge; une sima vraisemblablement identique est conservée au British Museum[92]; leur style très sec les apparente aux antéfixes de l'Odéon (cf. ci-dessus), et permet de les dater de cette époque, ou même plus tard.

63 à **70** (P l. 30 a-f).

Le même motif décore cinq séries avec quelques variantes qui seront signalées pour chacune. Le registre inférieur est encadré par deux tiges en S affrontés et obliques; sur la spirale inférieure se greffe une tige adventice qui remonte en S le long des bords verticaux de l'antéfixe. Une demi-palmette surgit dans l'angle des spirales supérieures et étire sa feuille médiane parallèlement à la tige principale, les quatre autres feuilles minces, courtes et espacées se disposant en oblique vers la fleur de lotus. Celle-ci est à demi fermée et se compose de deux longs sépales souvent striés et de trois pétales plus ou moins longs, lisses et traités en relief simplement arrondi comme les feuilles de la demi-palmette. Un pédoncule relie la fleur au cœur losangé de la palmette principale qui comporte neuf feuilles.

63 à **66**. EM Π. 80 à 83 (P l. 30 a-b).

Argile vieux rose très mal épurée, contenant de nombreux cailloux et mêlée d'une grande quantité de brique pilée brune. Relativement claire en surface, elle est plus foncée en profondeur ou lorsqu'elle est très cuite (**64** et **65**). Après démoulage, les pièces ont été trempées dans un engobe épais, beige grisâtre, qui a noyé le relief et couvert toutes les surfaces.

Les tiges végétales sont plates; leur extrémité forme au centre de la spirale supérieure un œil circulaire et bombé. Les sépales et le pétale central naissent sur le pédoncule triangulaire dont le sommet rejoint le cœur de la palmette; celui-ci est plat, lisse et cerné d'un filet très mince (**64**). Les feuilles de la palmette principale sont fines, étirées, leurs extrémités arrondies, leur relief aplati; sur la feuille médiane, il est légèrement recreusé (**63** et **66**, P l. 30 a-b).

63. EM Π. 80 (P l. 30 a).

Antéfixe recomposée de deux fragments, munie du départ du couvre-joint à l'arrière, cassée en bas à gauche, à l'épaule droite et en haut. L. 0,155; L. or. 0,09×2=0,18; H. 0,215; Prof. 0,105 m.

En bas à droite, quatre hastes obliques groupées par deux et un *omicron*, ce qui peut se lire soit [...]ΛΛΟ[Y], soit [...]MO[Y]; H. des caractères 0,02 m. Aucune signature n'atteste la première lecture; pour la seconde, on songerait à MAΞIMOY (cf. ci-dessous) ou à EYNOMOY (antéfixes inédites de l'Agora): mais jusqu'à présent, il semble qu'aucun d'eux n'ait fabriqué d'antéfixes de ce type (cf. ci-dessous).

92. H. B. Walters, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Londres 1903, C 905, p. 294, avec la bibliographie antérieure dont on retiendra surtout S. Birch, *History of Ancient Pottery*[2], Londres 1873, p. 116, n° 99.

64. EM Π. 81.

Palmette d'antéfixe cassée à son extrémité supérieure et en bas où la spirale supérieure gauche est amorcée. Nombreux éclats sur le cœur et sur les feuilles. L. 0,125; H. 0,125; Ép. 0,06 m.

65. EM Π. 82.

Idem. Épaufrures sur le pourtour du fragment. L. 0,13; H. 0,13; Ép. 0,06 m.

66. EM Π. 83 (Pl. 30 b).

Fragment de palmette conservant les feuilles médiane et supérieure droite ainsi que trois feuilles supérieures gauches. Relief assez net. L. 0,10; H. 0,09; Ép. 0,033 m.

67. EM Π. 79 (Pl. 30 c).

Fragment isolé, cassé en haut et en bas; au revers, l'amorce des deux pans inclinés du couvre-joint épaissit la pièce vers le bas. Nombreuses épaufrures sur le pourtour, éclats à la face antérieure. L. 0,14; H. 0,155; Ép. en bas 0,08 m.

Argile rouge violacé, très mal épurée (nombreux petits cailloux), mêlée d'une grande quantité de brique pilée en grains de tous calibres. Engobe blanc grisâtre sur toutes les faces: la pièce y a été trempée après démoulage.

Le cœur est ovoïde avec un sillon médian. La nervure de la feuille centrale est saillante, le relief des autres feuilles arrondi. Les épaules de l'antéfixe sont découpées suivant les spirales supérieures extrêmes. Bien que la pièce soit très usée, le travail paraît soigné.

68. EM Π. 36 (Pl. 30 d).

Bas d'une antéfixe munie du départ du couvre-joint, cassée en haut et à l'angle inférieur droit. L. 0,16; L. or. 0,085×2=0,17; H. 0,12; Ép. 0,07 m.

Même argile que précédemment. Engobe bis verdâtre très épais: le relief est noyé. La fleur de lotus très courte, aux sépales lisses, est reliée au cœur par un pédoncule long et épais. Les épaules de l'antéfixe sont découpées suivant les spirales supérieures extrêmes.

Au bas, signature ΑΘΗΝΑ[ΙΟΥ]; H. max. des caractères 0,016 m.

69. EM Π. 78 (Pl. 30 e).

Fragment de palmette cassée en haut, à gauche et en bas. L. 0,11; L. or. 0,085×2=0,17; H. 0,085; Ép. 0,04 m.

Même argile que précédemment. L'engobe a disparu, laissant apparaître des traces de lissage sur le cœur et entre les feuilles.

Très gros cœur bombé, cerné d'un mince filet: les quatre feuilles droites et la feuille médiane sont larges, courtaudes et traitées en relief arrondi.

70. EM Π. 35 (Pl. 30 f).

Bas d'une antéfixe très usée à droite et à gauche. L. 0,16; H. 0,15; Ép. 0,085 m.

Argile rouge brique, contenant beaucoup de cailloux et mêlée de brique grossièrement pilée. Sur toutes les faces, l'engobe blanc grisâtre a noyé le relief et les contours.

Les tiges sont parcourues par une cannelure concave. Au bas, signature ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ; H. max. des caractères 0,02 m. La matrice présente des défauts: la demi-palmette gauche est remplacée par un bourrelet descendu de l'angle gauche du losange et le *kappa* est comme disloqué.

Ces sinq séries comptent parmi les derniers avatars d'un motif créé et diffusé par les artisans corinthiens: à la fin du IVe s. ou au début du IIIe s., il apparaît simultanément sur la Stoa Sud de Corinthe, à Pérachora, Delphes, Épidaure, Lousoi et Dodone; on le trouve un peu plus tard à Sicyone, Kassopè et Olympie; sur presque tous ces sites, plusieurs séries reproduisent le même motif; les fabricants corinthiens ne varient plus guère leur répertoire et les artisans locaux perpétuent les traditions à la faveur des réparations ou par manque d'imagination[93]. Les ateliers athéniens paraissent adopter le motif à la fin de l'époque hellénistique, et durant toute l'époque impériale se succèdent de nombreuses séries le plus souvent anonymes[94].

Actuellement, la chronologie de ces antéfixes ne peut être établie que sur des indications de provenance, sur le contexte archéologique bien daté de certaines trouvailles de l'Agora — mais ce contexte ne donne qu'un *terminus ante quem* — et sur quelques comparaisons stylistiques.

Apollonios a signé au moins[95] quatre séries différentes. Les deux premières, très proches, sont représentées par trois exemplaires trouvés à l'Agora dans un remblai daté de la fin du Ier siècle ou du début du IIe siècle ap. J.-C.[96], et par divers exemplaires

93. Je rappelle ici les diverses séries connues en les classant par site et approximativement par ordre chronologique. Corinthe: Stoa Sud, *Corinth* I 4, O. Broneer, *The South Stoa and its Roman Successors*, Princeton 1954, p.86-87, pl. 19, 1; 20, 1 et 2; 21, 1; en outre, le site a fourni une douzaine d'autres séries qui ne sont que partiellement publiées: *Corinth* IV 1, p. 14 sq., fig. 5 *b*, 9 à 11 et 12 aux n°s 10 et 13; l'une d'entre elles porte le timbre ΑΦΡΟΔΕΙΣΙΟΥ, une autre inédite le timbre ΑΦΡΟΔΙΣ[ΙΟΥ]; enfin sur deux séries, le cœur de la palmette est remplacé par une tête barbue (série inédite) et une gorgone: *Corinth* IV 1, fig. 12 n° 12 (cf. ci-dessous n. 143). Pérachora, stoa du port: J.-J. Coulton, *BSA* 59 (1964), p. 122-128 (fig. 13), pl. A et B; fontaine: R. A. Tomlinson, *BSA* 64 (1969), p. 214, pl. 57 b. Delphes: *FD* II, série 76, p. 152 et 168, pl. 57 et 128; toit 81, p. 158-159 et 209 fig. 11, pl. 65 à 67 et 129; toit 82, p. 163-164 et 209 fig. 11, pl. 69 et 129; série 85, p. 175-176 et 210 fig. 12, pl. 72-73; série 86, p. 176-177 et 210 fig. 12, pl. 73; série 94, p. 183, pl. 76 et 77; série 95, p. 183-184, pl. 77. Les antéfixes d'Épidaure se répartissent en une quinzaine de séries allant de la fin du IVe siècle av. J.-C. au second siècle ap. J.-C. (publication à venir). Lousoi: *ÖJh* IV (1901), p. 63, fig. 139 et 141. Dodone: S. Dakaris, *ArchEph* 1959, série 1, p. 166-167, pl. 10 α, β et γ; série 2, p. 167, pl. 10 γ au milieu et à droite; série 3, p. 166-167, pl. 11 α; du même auteur à propos des mêmes pièces, *Antike Kunst*, Beiheft I (1963), p. 37, pl. 19, 3 et 4. Sicyone: quatre séries non publiées, dont l'une à tête féminine. Kassopè, katagôgion: S. Dakaris, *PraktAE* 1952, p. 348-350, fig. 26 à 28; *PraktAE* 1954, p. 207, fig. 8; stoa annexe: Ganymède occupe la place de la fleur de lotus, S. Dakaris, *ibid.*, p. 207-208, fig. 9; *Ergon* 1954, p. 28-29, fig. 34; *ArchEph* 1959, pl. 11 γ. Olympie, trois séries: *Olympia* II, pl. 91, 8 et 124, 3; *Olympiabericht* IV, p.71-72, fig. 38. Un exemple de fabrication locale à l'aide d'une matrice importée non pas d'Athènes, mais de Corinthe, les antéfixes des thermes de Palaiopolis à Corfou: V. G. Kallipolitis, *PraktAE* 1961, p. 123, pl. 73 β.

94. Exemples d'antéfixes non timbrées à l'Agora: A 287, A 888 à 890, A 894, A 1003, A 1079, A 1080, A 1275, etc... A l'Acropole: *TdA* II, séries XXVII, XXX et peut-être XXXII, p. 58 et 61, fig. 82 et 83.

95. Il n'est pas certain qu'il soit l'auteur de la signature incomplète qui figure sous A 1475 (antéfixe du même type que les autres, enrichie d'une tête de gorgone à la place du cœur de la palmette). L'antéfixe A 1086 assez négligée, porte une signature au nominatif avec un *nu* inversé et un *sigma* lunaire. Comme pour les antéfixes signées par Athenaios (cf. ci-dessous), il est difficile de faire la part exacte des facteurs qui peuvent diversifier une ou plusieurs productions.

96. *Agora* V, p. 22-23 et 43-44, pl. 49: G 205 (inv. 805) et G 207 (inv. A 803) proviennent de matrices différentes; G 206 (inv. A 804) se rattache à l'une ou à l'autre.

inédits dont quelques provenances semblent indiquer que leur fabrication pourrait remonter à la seconde moitié du Ier siècle av. J.-C.[97], ce à quoi ne contrevient pas la graphie des signatures; la facture de ces séries est assez soignée. La troisième série porte une signature analogue à celle de la seconde, mais un décor plus fruste[98]. La quatrième série, représentée à l'Acropole, à l'Agora et au Céramique[99], est beaucoup plus négligée et de conception moins heureuse: le registre inférieur est mal venu; le cœur et la feuille médiane de la palmette sont hypertrophiés, les autres feuilles raides et courtes; dérivée des deux précédentes, la signature se signale par la barre horizontale du *nu*; aucune provenance ne suggère de date pour ces deux séries. Plusieurs hypothèses peuvent expliquer les variations du motif et des signatures: un seul fabricant produisant des séries de qualités différentes, contemporaines ou progressivement moins soignées; une «maison» où deux générations au moins usent de la même signature avec une graphie variable; une série initiale, puis des pièces de remplacement qui copient approximativement la ou les premières signatures.

Les fragments **63** à **67** s'apparentent à la meilleure production d'Apollonios, tandis que le style des antéfixes d'Eunomos paraît plus ancien. De Maximos, on ne connaît qu'une série inédite attestée par une antéfixe de l'Agora et par CA 1801 du Louvre. Le registre inférieur est assez sommaire, la palmette tout à fait comparable à celle de la série négligée d'Apollonios. Dès lors, il n'est pas impossible de restituer ΜΑΞΙΜΟΥ au bas des antéfixes **63** à **66** et de les dater du Ier siècle ap. J.-C., à condition de supposer que Maximos a fabriqué, comme Apollonios et sur des modèles identiques, des séries de qualités inégales. Le fragment **69** est postérieur aux séries négligées.

Athénaios a signé cinq séries différentes. Une tête de gorgone enrichit le décor végétal de l'une d'entre elles[100]; celui des quatre autres reste du type courant. La première, attestée à l'Agora, au Céramique et au Louvre[101], et la seconde, représentée par **68** et d'autres pièces de l'Agora, paraissent être de même niveau stylistique et se présentent comme des copies maladroites des deux premières séries d'Apollonios. A l'une ou à

97. A 1312 (*ibid.*), A 1289, A 1290 et A 1291 sont de la même série (même matrice) que A 803 (G 207); les lettres de la signature sont basses, espacées et en faible relief; la composition du registre inférieur est relativement aérée et s'étire en hauteur; le pédoncule qui relie la fleur de lotus au cœur de la palmette est long et lisse; la palmette est élancée. A 181 est de la même série que A 805 (G 205): les lettres sont plus hautes, leur relief plus fort et plus large de sorte que la signature est plus compacte; la composition générale est un peu plus tassée, le pédoncule horizontalement strié, le cœur de la palmette moins régulier et recreusé.

98. C. Watzinger, Die Ausgrabungen am Westabhang, V, *AM* 26 (1901), p. 311, fig. 4: on note la composition encore plus compacte, les demi-palmettes sommaires, la disparition de la palmette entre les spirales latérales, le pédoncule court, le cœur étiré vers le bas.

99. *TdA* II, série XXVIII, p. 52 et fig. 82. Agora A 425, A 647 et A 658. Huebner 1976, p. 178, pl. 63, 7.

100. A 3374 inédite. Les tiges sont cannelées comme sur les deux dernières séries simplement végétales.

101. A 630, *Agora* V, p. 71, pl. 49. Z 202, Huebner 1976, pl. 63, 6. Louvre ED 1938.

l'autre, il faut rattacher des antéfixes conservées au Musée de Marathon[102] et une pièce du British Museum qui proviendrait, comme celle du Louvre, de la villa d'Hérode Atticus à Marathon[103]: ainsi Athénaios aurait travaillé dans la première moitié du IIe siècle ap. J.-C. ou même dès la fin du Ier siècle (Hérode Atticus est né à Marathon en 101 ou 102 ap. J.-C. dans la propriété de son père). Sur la troisième série, les tiges sont recreusées, la palmette reste identique et la signature comparable aux deux précédentes, avec des caractères un peu plus grands; un exemplaire a été trouvé à l'Agora dans un contexte au milieu du IIIe siècle[104]. Sur deux exemplaires inédits d'une quatrième série[105], le décor est identique à celui de la précédente, mais les caractères de la signature, quoiqu'inchangés, sont irrégulièrement disposés et le *nu* inversé.

Hérakleidès signe deux séries dont le décor similaire a été obtenu par deux matrices différentes. L'une, sans défaut, a servi pour une antéfixe de l'Acropole et plusieurs antéfixes de l'Agora dont un exemplaire a été trouvé dans un contexte archéologique du début du IVe siècle ap. J.-C.[106]. L'autre matrice, moins soignée, avait pour défaut essentiel une incision sinueuse qui descendait de l'angle gauche du cœur de la palmette au sommet de l'*alpha*; en outre, le relief est moins net et les lettres moins régulières: en particulier, les barres obliques du *kappa* sont tout à fait floues et séparées de la haste verticale. L'antéfixe du Louvre ED 1937, huit pièces de l'Agora et EM Π. 35 proviennent de cette seconde matrice. Les deux séries ne diffèrent pratiquement pas des deux dernières séries d'Athénaios[107]. Il ne paraît donc pas impossible de les dater dans le courant du IIe siècle.

102. Huebner 1976, p. 178 n. 20.

103. H. B. Walters, *o.c.*, C 902, p. 294 avec la bibliographie antérieure. Au Louvre, ED 1938=N 4463 a été acquise en 1824 avec la première partie de la collection E. Durand à laquelle elle appartenait. Or le premier *Inventaire de la Collection Durand*, établi en 1824, ne comporte aucune indication de provenance, non plus que les copies de cet inventaire ni *l'Inventaire des céramiques antiques* dressé entre 1866 et 1877 par W. Froehner qui donne la première lecture exacte du timbre. En revanche, *l'Inventaire des Musées Impériaux* de 1857, dans lequel la pièce est enregistrée pour la première fois sous le numéro N 4463, porte la mention «terre cuite trouvée à Marathon», sans doute d'après la provenance reconnue ou attribuée par L.J.J. du Bois à des antéfixes identiques qui auraient été trouvées à Marathon et seraient passées de la collection du Comte de Choiseul-Gouffier à celle de Lord Elgin (L.J.J. du Bois, *Catalogue d'antiquités égyptiennes, grecques et romaines qui composent l'une des collections d'objets d'art formées par Feu M. Léon Dufourny*, Paris 1819, p. 74 n. 1; A. Boeck, *CIG* I (1828), n° 542, p. 489) puis au British Museum (cf. ci-dessus).

104. A 680=K 141 dans *Agora* V, p. 58-59 et 71, pl. 49.

105. A 1314 et A 1964.

106. *TdA* II, série XXIX, p. 58, fig. 83. *Agora* V, p. 82-83 et 107, pl. 49, A 808 (M 245), A 749 b et une vingtaine d'autres fragments.

107. Faire la comparaison *ibid.*, pl. 49, où la palmette des antéfixes d'Heracleidès ne paraît plus trapue que parceque les antéfixes sont inclinées vers l'arrière.

5. Palmettes découpées à jour: deux simas.

71. EM Π. 84 (Pl. 31 a-b).

Fragment de sima de rive en forme de demi-palmette cassée en haut et en bas, conservant le joint droit. La concavité du revers et l'épaississement considérable de la pièce vers le bas indiquent l'appartenance à une sima. L. 0,12; H. 0,225; Prof. 0,085 m.

Argile uniformément orangée, fine, très épurée, mêlée peut-être de sable très fin, en tout cas de brique très finement pilée. Elle est légèrement plus beige en surface, mais il ne semble pas qu'elle ait reçu ni engobe ni couverte: elle était susceptible d'un lissage parfait sur lequel elle a reçu directement un vernis brunâtre qui couvre toutes les faces. Outre la demi-feuille médiane, trois feuilles gauches et la pointe d'une quatrième sont conservées. Partiellement découpées à jour, elles se détachent sur un fond à la face antérieure.

Les dimensions laissent imaginer une sima très haute, à l'instar de celles d'Olympie[108] et d'Éleusis[109]. Par ailleurs, la sima de rive du temple de Poseidon au Sounion[110] confirme que ce type de simas découpées à jour a été réinventé en Attique au milieu du Ve siècle: ce peut être en effet une réminiscence des simas archaïques surmontées de fausses antéfixes[111]. Il est malaisé de proposer une date pour ce fragment; les feuilles paraissent plus rigides que sur la sima d'Éleusis (dernier tiers du Ve siècle); mais l'argument ne suffit pas à justifier une date probablement plus basse.

72. EM Π. 24 (Pl. 31 c-d).

Panneau de sima de rive décollé de la tuile plate, cassé à gauche et à droite où une partie du joint est pourtant conservée à l'angle inférieur droit; recomposée de deux fragments, la gargouille léonine est amputée d'une grande partie de sa mâchoire inférieure; la proximité du joint droit suffirait à indiquer qu'il s'agit d'une gargouille d'angle. Immédiatement à gauche de la crinière, une feuillure diminue l'épaisseur du panneau à la face supérieure duquel une autre feuillure lui correspond qui en diminue la hauteur. L. 0,215; H. 0,15; Prof. 0,205 m.

Argile rouge brique foncé, de couleur stable sur toute l'épaisseur, mal épurée ou mêlée de sable grossier (nombreux petits cailloux blancs) et d'une grande quantité de brique pilée en grains moyens et petits. Engobe crème verdâtre sur toutes les surfaces.

La similitude avec une sima d'angle de l'Héliè (Pl. 31e) est immédiate[112]. Elle indique peut-être la même provenance. Mais surtout, elle montre que la réduction de la hauteur et de l' épaisseur du panneau facilitait sa jonction avec une palmette angulaire qui faisait fonction d'acrotère latéral et commençait peut-être une suite de fausses antéfixes.

Le mufle et une partie de la crinière (trois rangs de mèches au-dessus du front jusque derrière les oreilles, deux rangs sur les côtés) ont été moulés; mais après démoulage, certaines mèches ont été reprises

108. *GFR*, p. 51 et 119 (123) (148) avec la bibliographie antérieure, essentiellement M. Schede, *o.c.*, p. 35 et 39 sq., pl. III 19. Plus récemment, Huebner 1973, p. 111.

109. *Ibid.*, p. 111, fig. 11, n. 142 avec la bibliographie antérieure.

110. W. B. Dinsmoor Jr., *AJA* 78 (1974), p. 224-227, ill. 16-21, pl. 43-45.

111. L'exemple le plus clair est celui de la sima V de l'Acropole, *TdA* I, p. 11-12, fig. 11. Mais il en est d'autres, à Delphes par exemple, où la fausse antéfixe était rapportée.

112. *The Athenian Agora* XIV, Homer A. Thompson and R. E. Wycherley, *The Agora of Athens*, 1972, p. 71, pl. 42 d (cf. ci-dessous n. 120).

tandis que d'autres étaient ajoutées. Les deux rangs postérieurs sont entièrement modelés et masquent les ajouts d'argile qui fixent la gargouille au panneau: sur la pièce de l'Agora, on a fait l'économie du dernier rang et laissé l'argile brute. Chaque mèche est large, sommairement tronconique et parcourue de deux ou trois sillons. Au bord du front, une seule oreille est conservée, en forme de conque intérieurement striée.

Large et profond (l. de tempe à tempe 0,105; prof. 0,098 m), le mufle n'est pas particulièrement tourmenté. Le profil est droit, le nez est plat; une assez large dépression axiale anime le front; les arcades sourcilières ne sont pas très marquées mais le prolongent plutôt vers l'avant et se haussent à peine au-dessus de la racine du nez. La profondeur est également accusée par de longues stries qui dessinent les moustaches sur un volume très étiré vers les joues. Les pommettes sont à peine mises en valeur par une légère dépression temporale. Le mufle est donc très doucement modelé dans un cône régulier dont la truffe serait le sommet. Les détails qui animent la gargouille n'en ont que plus d'importance: la truffe est bien dégagée; trois plis latéraux froncent le nez plat; autant la paupière inférieure est courte jusqu'à disparaître, autant la paupière supérieure très épaisse aggrandit l'œil rond; un cercle incisé isole la pupille; les babines retroussées ne sont pas excessivement volumineuses. Ni vraiment féroce (mais l'absence de la mâchoire inférieure gène l'appréciation), ni particulièrement triste, l'expression est presque indifférente. Le travail est très soigné.

La sobriété du modelé rend les gargouilles de l'Héliè assez exceptionnelles. Le volume du mufle et de la crinière, leur importance relative, le nez plat et large en prolongement de la dépression du front, les arcades sourcilières plutôt avancées que volumineuses, la place et la forme des oreilles, la disposition et le traitement des mèches rappellent beaucoup la fausse gargouille du Parthénon[113]. Mais pour accentuer les effets de celle-ci, le sculpteur traite séparément les éléments de l'anatomie au détriment de la ronde unité qui caractérise EM Π. 24. Certaines des premières gargouilles d'Olympie sont de ce point de vue plus discrètes et l'on y retrouve une assez proche conception des volumes et de l'expression[114]; d'autres, ainsi qu'une tête de lion d'Éleusis et les gargouilles du temple d'Asclépios à Épidaure et de la Tholos de Delphes, sont comparables pour le traitement du nez et du front[115], d'autres encore pour la forme des yeux et des paupières[116], mais la manière même dont ces derniers sont traités rappelle surtout des copies effectuées aux IIe et Ier siècles pour remplacer les premières séries[117]. A ces détails près, EM Π. 24 se situe donc dans une tradition de la seconde moitié du Ve et du début du IVe siècle.

A quel état de l'édifice attribuer A 2284 ou les deux gargouilles? La première enceinte carrée date du début du Ve siècle; dans le troisième quart du IVe, des pièces ont été installées dans la partie occidentale du bâtiment; elles étaient vraisemblablement couver-

113. G. Fougères, *L'Acropole d'Athènes, Le Parthénon* I (1910), pl. 41 et 42.

114. *Olympische Forschungen* IV, F. Willemsen, *Die Löwenkopf-Wasserspeier vom Dach des Zeustempels*, 1959, U 51 pl. 26, U 55 pl. 28.

115. *Ibid.*, U 48 pl. 23, U 51 pl. 26, U 59 pl. 32 (profil du nez), U 65 pl. 35, U 72 pl. 37; tête de lion d'Éleusis pl. 41 en bas et 42 en haut; gargouilles du temple d'Asclépios à Épidaure pl. 49, de la Tholos de Delphes pl. 52.

116. U 3 pl. 6, U 23 pl. 11, U 24 pl. 12, U 51 pl. 26; voir aussi sur ce point les gargouilles du temple d'Asclépios à Épidaure pl. 49.

117. *Ibid.*, pl. 86 et 88 à 92.

tes; le lanterneau fut construit au milieu du IIe siècle[118]; fortement endommagée en 86 av. J.-C., l'Héliè fut reconstruite dans le courant du IIe s. ap. J.-C.[119], et A 2284, trouvée en excellent état dans une couche romaine tardive, appartient selon ses inventeurs à ce dernier état[120]. Ces gargouilles auraient donc été fabriquées au IIe siècle de notre ère dans un style classicisant, plutôt que remployées dans le dernier état de l'édifice, après avoir servi, par exemple au IIe siècle, voire au IVe siècle av. J.-C. En tout état de cause, l'hypothèse d'un remploi ne me paraît pas devoir être définitivement rejetée.

D. DÉCOR EN RELIEF: MOTIFS FLORAUX ET ANIMÉS

Ce chapitre réunit des antéfixes où le décor végétal s'enrichit d'une représentation mythologique, humaine ou animale. Sur les pièces **73** à **79**, il reproduit le motif des antéfixes **34** à **54**, mais une tête d'Athéna casquée remplace l'acanthe médiane (**73** à **76**), une tête de gorgone la totalité de la vasque d'acanthe (**77** et **78**) et une autre tête de Méduse le cœur de la palmette (**79**). Une tête barbue occupe le centre d'une palmette flamboyante (**80**) tandis que deux petits dauphins symétriques se glissent sous une autre (**81**).

73 à **76**. EM Π. 67, 68, 5 et 69 (Pl. 32 a-d).

Quatre fragments issus de matrices différentes. Les tiges s'étirent vers le haut; les spirales extrêmes retombent jusqu'aux acanthes latérales, tandis que les spirales centrales surmontent le casque. Le type d'Athéna reste invariable. Le cou est à peine indiqué (**73**, **74** et **75**); le visage ovale est plein, le nez long et un peu fort, la bouche droite; les yeux sont écartés; une mèche frisée descend derrière les oreilles vers les épaules. Le casque est rejeté en arrière; on en distingue la calotte, le cimier qui semble se dresser entre les spirales supérieures de **75**, le nasal et les œillères. La taille de la tête ne varie pas nécessairement en fonction de celle de l'antéfixe; elle décroît dans l'ordre des numéros **74**, **73**, **75** et **76**. Le style de ce dernier est difficile à apprécier en raison de l'usure de la pièce; mais les trois premiers sont de même niveau stylistique.

73. EM Π. 67 (Pl. 32 a).

Antéfixe munie du départ du couvre-joint, cassée en haut, épaufrée sur les fleurons; quelques éclats sur la tête et à l'angle inférieur droit. L. or. 0,165; H. 0,155; Prof. 0,09; H. de la tête 0,072 m. Argile rouge contenant beaucoup de brique pilée dans le couvre-joint, moins dans l'antéfixe. Engobe beige en couche mince sur la face antérieure et sur le revers, un peu accumulée dans les cannelures des tiges. Le fond était peint en noir, mais il n'est pas certain qu'un vernis ait également couvert le relief. Les acanthes sont godronnées et derrière leurs extrémités retombant au premier plan, on en distingue une autre, plus haute, au second plan.

118. *Agora* XIV, p. 63 à 65.

119. *Ibid.*, p. 71.

120. MM. Homer A. Thompson et W. Willson Cummer ont bien voulu me donner tous compléments d'information sur les circonstances de la trouvaille et l'appartenance de A 2284, et m'autoriser à en reproduire une photographie. En outre, M. Thompson m'a guidée à deux reprises dans les reserves de la Stoa d'Attale, m'apportant ainsi pour ce travail une aide précieuse. Ce m'est ici une agréable occasion de les remercier profondément pour leur accueil et leur contribution.

74. EM Π. 68 (Pl. 32 b).

Fragment conservant seulement la tête d'Athéna, les trois spirales et l'acanthe gauche. L. 0,12; H. 0,125; Prof. 0,04; H. de la tête 0,09 m. Argile rouge très cuite contenant de très nombreuses impuretés et probablement du sable. Restes d'engobe beige dans les cannelures et sous le menton d'Athéna. Le relief est très saillant; l'acanthe est fruste, mal venue, contrairement à la tête malheureusement un peu usée. L'encolure du vêtement apparaît au-dessus de l'acanthe.

75. EM Π. 5 (Pl. 32 c).

D. Peppa-Delmousou, *l.c.*, p. 14, pl. 9 α.

Antéfixe munie du départ du couvre-joint et cassée en haut. En bas, à droite et à gauche, appendices d'argile qui n'ont pas été enlevés. L. or. 0,18; H. 0,14; Prof. 0,085; H. de la tête 0,062 m. Argile rose foncé mal épurée (petits cailloux blancs) et mêlée de beaucoup de brique pilée en grains moyens et petits. Très fine pellicule d'engobe. Les acanthes sont lisses et le fleuron latéral est remplacé par un pédoncule et un gros bouton. Contrairement aux pièces précédentes, l'antéfixe n'est pas découpée suivant les spirales latérales. La hauteur des lettres de la signature ΔΙΟΔΩΡΟΥ varie de 0,012 à 0,018 m; le *ômega* est très ouvert. Il s'agit de la signature du fabricant et non de l'archonte Diodôros dont le timbre différent mentionne la magistrature sur quelques tuiles de l'Odéon[121].

76. EM Π. 69 (Pl. 32 d).

Petit fragment cassé de tous côtés mais conservant le départ du couvre-joint. L. 0,10; H. 0,08; Prof. 0,09; H. de la tête 0,058 m. Argile rose foncé, très cuite, très dure, mêlée de sable et d'un peu de brique pilée. Engobe beige en très fine pellicule sur toutes les faces. L'acanthe droite est godronnée, la tête très usée.

Ce type est représenté par de nombreuses séries au Céramique[122], à l'Agora[123], dans Athènes[124] et en Attique[125]. Il a été exporté à Lousoi[126]. Le schéma végétal ne change pas, mais seulement la facture de ses éléments (acanthes, tiges, fleurons souvent transformés en étoiles, palmette). Les indices chronologiques sont rares et imprécis. On trouve quelques figurines d'Athéna casquée à l'époque hellénistique tardive[127]. Dans le même temps, le décor végétal de certaines stèles funéraires se complète d'un buste ou d'une

121. *Hesperia* 19 (1950), p. 50, fig. 7, 2, pl. 38 b. Sur l'archontat mal daté de Diodôros, S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle, Études chronologiques et prosopographiques*, Paris 1976, p. 6-7 et S. Follet, *REG* XC (1977), p. 49 n. 10. La mention de la magistrature (et accessoirement l'usage du cartouche) ainsi que la graphie différente des signatures distinguent nettement celles des archontes Dionysios et Diodôros de celles que nous avons rencontrées jusqu'à présent, y compris sur EM Π. 5, et qui sont plus sûrement des signatures de fabricants.

122. Trois séries (matrices différentes): Huebner 1976, p. 176-178, pl. 63, 1-3; pour le type d'Athéna, p. 176 et n. 9.

123. Au moins huit séries différentes.

124. O. Alexandri, *ArchDelt* 23 (1968): Chroniques, p. 71, Pl. 40 α (rue Lekka).

125. Éleusis, Égine et d'autres sites d'après Huebner 1976, p. 177.

126. W. Reichel et A. Wilhelm, *ÖJh* 4 (1901), p. 63-64, fig. 140.

127. S. Besques, *Catalogue raisonné des terres cuites grecques et romaines du Musée du Louvre* III, p. 327, pl. 403 g et i, mais elles proviennent de la région de Tarse.

tête censés représenter le mort[128]. Les antéfixes les plus soignées peuvent être encore datées de la seconde moitié du IIe ou du Ier siècle av. J.-C.[129]. Du point de vue typologique, les séries à «grande tête» comptent parmi les plus anciennes — du moins sont-elles encore relativement bien venues[130] — tandis que les séries les plus dégénérées présentent toutes de «petites têtes». Si les signatures de Diodôros (**75**)[131] et de Panpheilos («petite tête»)[132] n'indiquent aucune date précise, la graphie de Mikion («petite tête»)[133], d'époque impériale avancée, se trouve justifiée par le contexte archéologique de ses antéfixes (courant du IIIe siècle ap. J.-C.); or l'antéfixe de la rue Lekka, d'époque romaine tardive («petite tête»)[134], et celles de Panpheilos sont du même niveau stylistique, auquel **76** semble bien appartenir. **74** pourrait être du début de notre ère, **75** et **73** lui étant proches mais postérieures.

77 et **78**. EM Π. 70 et 71 (Pl. 32 e-f).

Deux antéfixes d'une même série. Argile rouge très foncé, mêlée de graviers, de petits éclats de marbre et de beaucoup de brique pilée. Fine pellicule d'engobe blanchâtre. Des traces de couleur subsistent un peu partout à l'état noirâtre, sans qu'on puisse décider ni de leur ton ni de leur répartition d'origine.

L'essentiel du motif est constitué par une gorgone au visage ovale, large et plein, et aux joues rebondies (**78**); de lourds bandeaux frisés descendent en triangle sur le front, effleurent les sourcils et cachent la moitié des oreilles; le nez est fort, les orbites sont larges et les sourcils épais. La bouche horizontale et fermée laisse pendre une langue arrondie qui couvre en partie le menton. Deux serpents symétriques contournent la chevelure, se rapprochent, se dressent à la verticale en ondulant légèrement puis inclinent leurs têtes à l'opposé l'une de l'autre. Deux larges ailes symétriques épousent la courbe de la chevelure et des serpents et se déploient jusqu'aux bords de la pièce; une surface alvéolée évoque les petites plumes qui couvrent la partie musculaire, tandis que les rémiges sont rendues par quelques stries arquées. Deux serpents surgis à mi-longueur des ailes en longent un peu les bords inférieurs, puis descendent en s'écartant du visage, forment un nœud plat et repartent vers les angles où ils inclinent leurs têtes. Sur les ailes, de part et d'autre des serpents médians, deux tiges cannelées amorcent le schéma connu de subdivisions successives et de spirales.

77. EM Π. 70 (Pl. 32 e).

Antéfixe cassée en haut et en bas, mais munie du départ du couvre-joint. L. or. 0,20; H. 0,16; Prof. 0,10 m.

128. H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch*, 1961, G 1 à G 3, p. 15 à 18 et 115, pl. 1.

129. Ainsi au Céramique Z 178 qui paraît être la plus ancienne de toutes: Huebner 1976, p. 177, pl. 63, 1.

130. Céramique Z 178; Agora A 255, A 335, A 637 et A 2694; ici **74**, **73** et **75**.

131. A l'Agora, A 291, assez négligée et à petite tête, porte sur le listel inférieur, à gauche, trois lettres ΔIO qui ne sont pas forcément la signature de Diodôros, car on ne voit pas pourquoi elle ne serait pas complète, le listel étant intact.

132. Agora A 985.

133. Agora A 1287, A 1313 et A 2298; Céramique Z 163.

134. Ci-dessus n. 124. A l'Agora A 621, A 711 et A 1265 ainsi que les antéfixes de Lousoi proviennent de la même matrice ou d'une matrice voisine, de même que **76**.

78. EM Π. 71 (Pl. 32 f).

Idem. Seul le bord gauche est conservé. L. 0,197; H. 0,12; Prof. 0,10 m.

Cette série ne paraît pas être attestée ailleurs. La composition elle-même est originale; le plus souvent en effet, la figure remplace un élément mineur d'un motif végétal par ailleurs fidèle, jusque dans les moindres détails, à la typologie courante: ainsi les têtes d'Athéna prennent la place de l'acanthe médiane (ci-dessus **73** à **76**) et nous verrons que diverses gorgones plus ou moins bien caractérisées s'inscrivent au centre de la palmette, laissant intact le registre inférieur (ci-dessous **79** et les exemples cités n. 93 et 146); sur des antéfixes de l'Agora, une gorgone langue tirée, sans ailes ni serpents, remplace le seul lotus pendant dans le schéma végétal si souvent reproduit par Apollonios, Maximos, Athénaios et Héracleidès (ci-dessus **63** à **70**)[135]; étroitement encerclée dans un clipeus, pourvue de deux ailes minuscules, le visage bordé par un bourrelet qui rappelle les serpents, elle remplace aussi le lotus dans une série représentée à l'Acropole et à l'Agora[136]; mais deux tiges adventices en S horizontaux bordent alors la base de l'antéfixe suivant un schéma attesté en Italie[137]. Or très souvent la composition des antéfixes figurées italiennes, contrairement à celle des antéfixes grecques, réserve la plus grande partie du registre inférieur à la figure[138]. Le même parti est adopté pour notre série qui conserve intact le motif végétal mais le repousse entièrement au-dessus de la gorgone.

Ainsi destiné à couvrir l'espace rectangulaire libéré au bas de l'antéfixe, le motif apotropaïque juxtapose des éléments hétérogènes dont seule l'association peut être relativement bien datée. La conception parfaitement «humaine» de la tête, le rendu exclusivement plastique des traits, la présentation de face et la faible profondeur des modelés qui empêchent toute vision de profil, l'ovale du visage, enfin la coiffure très typée qui redouble l'impression de profondeur en suggérant son propre développement à l'arrière du fond, définissent l'un des types de gorgoneion du haut classicisme («ausgeprägter mittlerer Typus») qu'illustrent surtout les interprétations de Phidias et de son entourage pour l'égide et le bouclier d'Athéna[139]; mais la formulation particulière que nous obser-

135. Antéfixes inédites de l'Agora A 570, A 571 et A 3588. Athénaios lui-même place une gorgone sur une de ses séries (ci-dessus n. 100). Ici, comme partout où il est employé dans cette étude, le terme de «gorgone» me paraît mieux convenir que celui de «Méduse», car toutes ces têtes sont des avatars non pas du «type beau» plus rarement représenté (cf. ci-dessous **79**) mais des gorgoneia qui ornent l'égide d'Athéna sur toutes les copies tardives d'originaux créés par Phidias ou dans son entourage et sa postérité: J. Floren, *Studien zur Typologie des Gorgoneion*, Münster 1977, p. 139 à 176 (cf. ci-dessous n. 140).

136. *TdA* II, série XXXI, p. 58, fig. 83; à l'Agora, antéfixes inédites A 1014, A 1223, A 1238, A 2288 et A 4199; la gorgone peut d'ailleurs être remplacée par une fleur en forme de pelta (?): C. Watzinger, *l.c.*, p. 311, fig. 5. Les tiges sont recreusées, comme sur certaines antéfixes d'Athénaios et sur celles d'Héracleidès.

137. H. Mielsch, *Römische Architekturterrakotten und Wandmalereien im Akademischen Kunstmuseum Bonn*, 1971, n° 37, p. 25-26, fig. 35.

138. *Ibid.* sur la typologie et la diffusion des antéfixes romaines de ce genre à partir de la seconde moitié du Ier siècle av. J.-C., p. 37 à 49. Voir les compléments apportés par le compte-rendu très illustré de cet ouvrage par E. Fabbricotti, *Archeologia Classica* XXVII, 1 (1975), p. 57-64, pl. XXVI à XXXI qui réunit tous les types dans un tableau récapitulatif.

139. La physionomie de la gorgone relève du «ausgeprägter mittlerer Typus» selon l'expression

vons ici — la disposition triangulaire, le fort débord latéral et la facture des bandeaux striés en mèches ondulées, ainsi que l'ovale plongeant du visage — renvoie moins directement à l'original qu'à une série de copies de la Parthénos échelonnées entre le Ier siècle av. et le IIe siècle ap. J.-C. (par exemple torse de Baltimore, Athéna Ludovisi, bouclier de l'Athéna de Patras, Athéna de Pergame à Berlin, Parthénos de Copenhague) où l'on observe en outre que la langue est parfois exagérément allongée et que la moitié inférieure des oreilles est indiquée, sans doute par référence au gorgoneion original du bouclier[140]. Dès le milieu du Ve siècle, deux serpents encerclent parfois la chevelure[141] et la survie de ce motif jusqu'à l'époque impériale est attestée par certaines antéfixes déjà citées (ci-dessus et n. 136) et surtout par le bouclier Strangford, d'ailleurs sans doute fort infidèle sur ce point à l'original[142]; seul l'abandon du nœud plat que forment normalement les serpents permet de situer nos antéfixes dans une tradition aussi longue: on le constate épisodiquement à partir du dernier tiers du Ier siècle, mais alors les serpents surgissent au-dessus de la tête[143]; il y a donc ici contamination de deux formules, et de surcroît, les serpents s'allongent démesurément pour assurer une relation tout à fait artificielle avec le motif végétal du registre supérieur. Normalement, à moins que la tête ne soit encerclée de serpents, ceux-ci sortent de la chevelure pour border le visage; la cohérence organique est ici sacrifiée à la disproportion des serpents qui occupent un registre entier. Enfin, les ailes largement déployées ne se comprennent, surtout à Athènes, que par référence au bouclier de l'Athéna du Varvakeion[144]; en tout état de cause, le gorgoneion tel qu'il est ici coiffé et pourvu d'ailes apparaît au plus tôt à l'époque julio-claudienne et n'est fréquemment représenté qu'à partir du règne de Trajan[145]. Ces antéfixes très hétéroclites ne sont sans doute pas antérieures à la première moitié du IIe siècle après J.-C.

79. EM Π. 72 (Pl. 33 a).

Antéfixe cassée en bas et à droite, épaufrée à gauche et très usée. L. 0,12; H. 0,16; Ép. 0,072 m.

de J. Floren, qui vient de lui consacrer une étude minutieuse et neuve: *o.c.*, p. 116 à 176 et plus particulièrement, à propos des Athénas du Ve siècle, p. 139 à 176, pl. 11 à 15.

140. *Ibid.*, p. 150-151, 153, 155-159, 167 (sur le gorgoneion du bouclier de l'Athéna Médicis), pl. 14, 4 et Annexe B; sur l'extension de ce type à d'autres copies tardives de la Parthénos ou d'autres Athénas du haut classicisme, p. 168 n. 198.

141. *Ibid.*, p. 170 et n. 210.

142. *Ibid.*, p. 158 et 161-162. J. Floren, *Boreas* 1 (1978), p. 32-38.

143. Par exemple sur le Mars Ultor du Capitole: C. Vermeule, *Berytus* XIII (1959), p. 44, pl. VII, 24; ou sur un sarcophage d'Athènes de l'époque antonine: E. Buschor, *Medusa Rondanini*, Stuttgart 1958, p. 26, pl. 36, 4.

144. E. Buschor, *o.c.*, pl. 16, 3. J. Floren, *o.c.*, p. 185, pl. 14, 1. N. Leipen, *Athena Parthenos, A reconstruction*, Toronto 1971, p. 3-4, fig. 2-3.

145. Kl. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin 1978, V 3, pl. 35, 2, p. 57-58; VII 7, pl. 52, 1 et 2, p 78-79; V 15 et 16, pl. 40, 3 à 4, p. 64-65 V 19, pl. 42, 1, p. 66; VII 22, pl. 6L, 1, p. 87. Voir aussi le bouclier de l'Athéna d'Épidaure: E. Buschor, *o.c.*, p. 28 et pl. 14, 4.

Argile violacée contenant de très nombreux petits cailloux et de la brique pilée que ne masque pas une fine pellicule d'engobe beige.

De la palmette restent la feuille centrale, six feuilles gauches plus ou moins complètes et le départ de deux feuilles droites; elles sont pointues et concaves. Au centre de la palmette, une tête de Méduse très usée; le nez est arasé; on aperçoit encore l'œil droit, la couronne de cheveux sur le front et deux mèches latérales, enfin une large raie qui sépare au sommet de la tête deux petites ailes.

Seule l'antéfixe inédite de l'Agora A 1089 permet de restituer un registre inférieur décoré sur le schéma végétal des pièces précédentes et de dater cette série du IIe ou du Ier siècle av. J.-C. Comme à Corinthe, Sicyone et sur la plupart des séries athéniennes[146], la représentation figurée remplace ici l'élément le moins important du motif végétal. Avec une antéfixe de Messène où l'on retrouve un visage très allongé, une chevelure largement déployée et deux courtes ailes de part et d'autre d'une large raie, cette série reflète la diffusion restreinte du «type beau» dans le domaine de l'architecture[147].

80. EM Π. 7 (Pl. 33 b).

D. Peppa-Delmousou, *l.c.*, p. 14-15, pl. 9 β.

Antéfixe munie du départ du couvre-joint mais cassée en haut. L. or. 0,175; H. 0,17; Prof. 0,18 m.

Argile rouge brique, mêlée à du sable. Sur la face antérieure, un épais engobe blanchâtre a noyé le relief mal venu.

Sur le listel inférieur, signature ΑΙΓΙΠΥΡΟΥ (H. max. des lettres 0,024 m). Au-dessus du listel, deux petites tiges spiralées. Une tête d'homme barbu coiffé d'un pilos occupe le centre de la composition. La longue barbe s'étale assez largement; les mèches sont individualisées. La bouche est droite, le nez fort; on ne distingue plus que les orbites et le bord du pilos descendant assez bas au-dessus des oreilles. La tête est encadrée par deux registres de feuilles flamboyantes; entre le premier registre et les spirales inférieures, en oblique, un petit fleuron sommaire.

Le type et la signature étaient déjà connus grâce à K. Pittakis[148]. Il est aussi attesté par une antéfixe inédite du Louvre CA 1800, par sept exemplaires du Céramique[149] et par cinq exemplaires inédits de l'Agora[150]. Par ailleurs, Aigipyros a signé trois antéfixes de l'Agora décorées du motif végétal si souvent rencontré: vasque d'acanthe,

146. Cf. ci-dessus n. 93. En outre, à époque tardive, la gorgone prend sur les antéfixes des visages si variés qu'elle finit par n'être plus identifiable; de plus, les types se multiplient: à Sicyone, visage féminin joufflu et austère; à Corinthe, tête barbue (silène ou satyre?), visage féminin comparable à celui de Sicyone (*Corinth* IV 1, p. 17, fig. 12, A 124), tête d'enfant aimable (éros?), tête d'enfant maussade, gorgoneion (*Corinth* IV 1, p. 17, fig. 12, 2 à 4, A 41, A 44 et A 42) et visage féminin hideux; à Athènes, rue Amphiktyonos, visage poupin (*ArchDelt* 22 (1967): Chroniques, p. 49-54, Pl. 71 δ; *BCH* 94 (1970), p. 894 et 898, fig. 26); au Céramique, Huebner 1976, p. 179 et 182-183, pl. 64, 3 et 5 à 8; au British Museum (provenance d'Athènes), tête d'éros ou de femme: H. B. Walters, *o.c.*, C 903, p. 294; à l'Agora A 720, A 2610, A 4270 etc...

147. E. Buschor, *o.c.*, p. 26, pl. 37, 2.

148. D. Peppa-Delmousou, *l.c.*, Les dimensions données par K. Pittakis, *ArchEph* 1859, p. 1895, n° 3674 (L. 0,019; H. 0,15 m) indiquent qu'il s'agit d'une autre pièce que celle du Musée Épigraphique.

149. Huebner 1976, p. 179-182, pl. 64, 1 et 2.

150. Homer A. Thompson, *Hesperia* 19 (1950), p. 50; A 204, A 1017, A 1050, A 1073 et A 2027.

tiges cannelées, fleurons et palmettes[151]. Il ne semble pas que les deux types d'antéfixes puissent être archéologiquement datés. Par contre, deux dates très éloignées sont également plausibles pour les tuiles corinthiennes au timbre sinistroverse du même Aigipyros: d'une part, treize exemplaires en ont été trouvés dans la couche de destruction du premier état de l'Odéon d'Agrippa et appartiennent incontestablement[152] à cet état (dernier quart du Ier siècle av. J.-C.); d'autre part, deux tuiles semblables couvraient une tombe du Céramique que son matériel permet de dater de la fin du IVe ou du début du IIIe siècle[153]. Il est exclu de descendre globalement la chronologie de l'ensemble des tombes; une seule hypothèse résoudrait la contradiction: supposer que les tuiles de l'Odéon ont été remployées; mais il est peu vraisemblable qu'un stock de tuiles se soit conservé intact pendant deux siècles et demi au moins. La graphie de la signature plaiderait plutôt en faveur d'une date basse, mais sans contrevenir vraiment à la date haute. Le style des antéfixes à decor purement végétal n'est certainement pas antérieur au IIe siècle av. J.-C.[154]; si l'on considère que les deux petites spirales et l'esquisse des deux fleurons latéraux sont une réminiscence de ce décor, la chronologie stylistique se trouve encore abaissée. La palmette aux feuilles d'abord raides puis brusquement recourbées, au relief arrondi et sommairement nervuré (il faut restituer au-dessus de la tête deux feuilles latérales et la feuille médiane avec une nervure en relief dégagée par deux incisions) est d'époque romaine et non hellénistique[155]. Enfin, la composition générale qui isole les deux petites spirales de la palmette, est d'inspiration beaucoup plus italienne que grecque: tous les types étudiés ou cités jusqu'à maintenant glissent la figure sous le motif végétal ou la lui superposent sans qu'il s'écarte de la typologie courante[156]; ici, la figure humaine disloque la composition végétale[157] à son profit. L'étude stylistique des antéfixes — la seule qui soit actuellement possible — laisse donc subsister la contradiction archéologique.

151. *Ibid.* A 1357, A 1358 et A 2629.

152. *Ibid.*, p. 50: «The following stamps occur on terracotta roof tiles found either in or immediately overlying the destruction debris of the Odeion and all may safely be associated with the building»; et p. 55: «The presence of the thirteen Aigipyros tiles which, as we shall see below, are contemporary with the original construction of the building, . . .». Les carnets de fouille confirment que ces treize fragments de tuile ont été trouvés dans la couche de destruction sus-dite. Il n'y a donc pas de raison de mettre en doute cette appartenance, cf. Huebner 1976, p. 179: «Der durch den Grabungszusammenhang gegebene Befund im Kerameikos revidiert die Chronologie des Agoraziegels (*sic*), der nicht notwendig dem Odeion zugewiesen werden muss. . .».

153. *Kerameikos* IX, U. Knigge, *Der Südhügel*, 1976, p. 30 et tombe **364**, p. 160, pl. 12, 4, pl. 68, 1 et pl. 73, 1 à 5.

154. Cf. *Pompeion*, p. 233-234, fig. 258 a et b et 259 a et b («späthellenistisch»).

155. *Études Péloponnésiennes* I, W. Vollgraff, *Le Sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos*, 1956, pl. V, au milieu, la troisième à partir du haut. La série est datée du Ier siècle ap. J.-C. par les trouvailles des Thermes B. *Pompeion*, fig. 260 b («kaiserzeitlich»).

156. Cf. ci-dessus à propos de **79** et n. 144.

157. E. Fabbricotti, *l.c.*, pl. XXXI avec les divers types.

81. EM Π. 8 (Pl. 33 c).

Antéfixe épaufrée sur le bord droit et très usée mais complète. Au revers, départ des pans inclinés du couvre-joint. L. or. 0,15; H. or. 0,225; Prof. 0,08 m.

Argile rose pâle, mêlée de brique très finement pilée, à peine masquée par un engobe beige grisâtre qui ne couvre que la face antérieure. Le revers de l'antéfixe, extrêmement plat, n'a pas été travaillé et conserve encore toutes ses aspérités; le couvre-joint commence brusquement.

Le relief mal venu manque de netteté. On note de bas en haut, un bandeau saillant (H. or. 0,031 m), une zone plane, deux baguettes superposées (H. totale 0,01m±) puis la composition végétale. Au centre de celle-ci, une ou plusieurs feuilles ne sont plus distinctes; six feuilles latérales d'une palmette viennent s'y greffer; leurs extrémités sont enroulées en coquille; les feuilles inférieures sont nervurées; la feuille médiane, très large, est ourlée d'un mince bourrelet. Deux dauphins symétriques paraissent plonger sous la palmette; leurs queues en touchent les feuilles inférieures.

Cette pièce a été importée d'Italie, et plus précisément de la région de Rome ou d'Étrurie, si l'on en juge par la provenance de pièces identiques ou similaires[158]; dans la typologie établie par H. Mielsch, elle prend place au niveau stylistique VIII des types dits «décoratifs» et serait ainsi datée de la fin du Ier ou du début du IIe siècle après J.-C.

Ainsi les antéfixes réunies dans ce chapitre permettent-elles de mesurer l'influence du goût italien sur les tuiliers athéniens: ses manifestations variables vont, sans nécessaire succession chronologique, de l'emprunt discret et parfaitement assimilé (**73** à **76** et **79**) à l'importation (**81**) en passant par l'inspiration directe (**77**, **78**) et l'imitation (**80**).

Athènes, avril 1977 *MARIE-FRANÇOISE BILLOT*

LISTE DES ABRÉVIATIONS USUELLES

Koch: H. Koch, Studien zu den Campanischen Dachterrakotten, *Römische Mitteilungen* 30 (1915), p. 1 à 115.

GFR: E. Douglas van Buren, *Greek Fictile Revetments in the Archaic Period*, New-York 1923.

TdA I et II: E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis* I, *Die Simen*, Berlin 1929; II, *Stirnziegel*, Berlin 1933.

PGM: L. T. Shoe, *Profiles of Greek Mouldings*, Cambridge Mass. 1936.

ATK: Å. Åkerström, *Die architektonischen Terrakotten*, Lund 1966.

FD II: *Fouilles de Delphes* II, *Topographie et Architecture*, Ch. Le Roy, *Les terres cuites architecturales*, Paris 1967.

Huebner 1973: G. Huebner, Dachterrakotten aus dem Kerameikos von Athen, ein Beitrag zur Bauornamentik des 5. und 4. Jhs. v. Chr., *AM* 88 (1973), p. 67 à 143, pl. 57 à 76, suppl. 5.

Huebner 1976: G. Huebner, Antefixa Deorum Athenarum, *AM* 91 (1976), p. 175 à 183, pl. 63 et 64.

Pompeion: Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen X. W. Hoepfner, *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten*, Berlin 1976.

En mai 1980, quelques compléments bibliographiques ont été ajoutés sur les épreuves dans la mesure de la place disponible.

158. H. Mielsch, *o.c.*, p. 43-44, n°s 1, 8, 10, 12 à 16 avec la bibliographie; le n° 1 peut être complété grâce à une antéfixe de la maison républicaine du Palatin (*NSc* 1967, p. 308, fig. 30, n. 19 f; cf. E. Fabbricotti, *l.c.*, p. 59 et pl. XXXI). **81** se rattache directement aux n°s 13 et 16 de H. Mielsch; cf. N. Breitenstein, *o.c.*, n° 949, p. 99-100, pl. 131.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΜΑΓΓΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

(Σχέδ. 1-9· Πίν. 34-35)

I

Γιά τό μελετητή τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 11ου αἰώνα ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τῶν Μαγγάνων, πού ἵδρυσε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος στήν Κωνσταντινούπολη, παρουσιάζει πολλαπλό ἐνδιαφέρον. Ὅπως τή γνωρίζουμε μέσα ἀπό τίς ἱστορικές πηγές, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἦταν πιθανότατα τό σπουδαιότερο ἀπό τά μνημεῖα τοῦ 11ου αἰώνα στή Βασιλεύουσα καί εἶχε κτιστεῖ μέ τόσες ἀξιώσεις καί τόσες δαπάνες, ὥστε νά τή συγκρίνουν μέ τήν ἴδια τήν Ἁγία Σοφία[1]. Τό μνημεῖο θαυμάστηκε πολύ[2], συνδέθηκε μέ ἱστορικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς καθώς καί μέ ἕνα μεγάλο αὐτοκρατορικό καθίδρυμα πού σχετιζόταν ἄμεσα μέ τήν πολιτιστική δραστηριότητα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καί τῶν λογίων τοῦ περιβάλλοντός της. Στό πνεῦμα τῶν νέων ἐπιστημονικῶν τάσεων, πού γίνεται προσπάθεια νά διασυνδεθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική μέ τήν οἰκονομική ἱστορία[3], ἡ τεράστια ἐπένδυση χρημάτων πού ἀπαιτήθηκε γιά τό μοναστήρι καί τό ἀνάκτορο τῶν Μαγγάνων δημιουργεῖ εὐκαιρίες γιά νέες ἔρευνες καί πολύτιμες διαπιστώσεις.

Εἰδικότερα στή μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 11ου αἰώνα, τῆς καλύτερης ἐποχῆς γιά τή λεγόμενη Ἑλλαδική «Σχολή», τό καθολικό τῆς Μονῆς τῶν Μαγγάνων γίνεται πολύτιμο ἐφ' ὅσον εἶναι τό μοναδικό ἴσως σύγχρονο μνημεῖο στήν Πρωτεύουσα, μέ τό ὁποῖο μποροῦν νά γίνουν συσχετισμοί. Ἔτσι στίς προσπάθειες συνθετικῶν μελετῶν γιά τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου αἰώνα πού ἔγιναν τά τελευταῖα χρόνια, ἡ ἐκκλησία τοῦ Τροπαιοφόρου θεωρήθηκε πάντοτε τό ἀντιπροσωπευτικό μεγάλο ἔργο τῆς Πρωτεύουσας στά τέλη τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων. Στό ἐρώτημα ποιοί ὑπῆρξαν οἱ νέοι τύποι ναῶν κατά τήν ἐποχή αὐτῆς τῆς ἀκμῆς καί ποιός ὁ ρόλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως στή δημιουργία καί τή διάδοσή τους[4], ἡ σημασία τοῦ ἐξεταζόμενου μνημείου θεωρεῖται κύρια.

1. Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, τ. 6, 185-186, Ἔκδ. Émile Renauld, Paris, 1967, II, σ. 61-63: «...ὁ πρὸς τοὺς ἑτέρους ναοὺς ἐκείνῳ ἀγὼν οὐ πάντῃ κατώρθωτο, ἀλλὰ πρὸς ἕνα τῶν πάντων ἀμιλληθείς, τὰ δευτερεῖα ἠνέγκατο...»· βλ. ἐπίσης Cyril Mango, The Art of the Byzantine Empire, Englewood Cliffs, 1972, σ. 218-220, ὑποσημ. 173.

2. Βλ. Χριστόφορος Μιτυληναῖος, Εἰς τήν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τήν ἐν τοῖς Μαγγάνοις, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, Ἔκδ. Kurtz, Leipzig, 1903, σ. 61-62.

3. Βλ. C. Mango, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale, Travaux et Mémoires 6 (1976), σ. 351-365, passim.

4. Charles Delvoye, L'architecture byzantine au XIe siècle, Supplementary Papers of the 13th In-

Ὁ σχετικά μεγάλος ἀριθμός πληροφοριῶν πού διασώθηκε γιά τό ἵδρυμα καί τό μοναστήρι τοῦ Τροπαιοφόρου δημιουργεῖ ἄριστες προοπτικές γιά τή γενική ἔρευνα γύρω ἀπό τό θέμα. Γιά τήν ἀρχιτεκτονική ὅμως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τά πράγματα εἶναι τελείως διαφορετικά. Ὅλες οἱ προθέσεις τῶν ἐρευνητῶν, πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, μένουν γιά τήν ὥρα ἀνεκπλήρωτες καί ἴσως θά μείνουν γιά πάντα. Τό μνημεῖο δέν μπορεῖ νά καταλάβει τή θέση πού τοῦ ταιριάζει στήν ἐπιστήμη καί οἱ λόγοι γι᾽ αὐτό εἶναι ἀφ᾽ ἑνός ἡ πολύ κακή κατάσταση διατηρήσεώς του καί ἀφ᾽ ἑτέρου ὁ ἐλλιπέστατος τρόπος τῆς παρουσιάσεως καί δημοσιεύσεως τοῦ ὑλικοῦ πού σώθηκε. Ὅπως εἶναι πολύ γνωστό, ἀπό τό τεράστιο συγκρότημα τοῦ 11ου αἰώνα δέ σώζονται παρά μόνο θεμέλια καί ὑποδομές. Τά ἀνάκτορα κατεδαφίστηκαν περί τό 1200[5], ἡ ἐκκλησία τόν πρῶτο αἰώνα μετά τήν τουρκική κατάκτηση καί τά ὑπόλοιπα ἐξαρτημένα κτίρια ἄγνωστο πότε. Σήμερα, σ᾽ ἕναν ἐγκαταλειμμένο χῶρο, ἀπρόσιτο στούς ἐπισκέπτες, νότια ἀπό τά παλάτια τῶν Σουλτάνων, δέ σώζονται παρά πενιχρά λείψανα ἀπό τό περιώνυμο στήν ἐποχή του ἀρχιτεκτονικό συγκρότημα.

II

Ἡ ἔρευνα γιά τήν τέχνη καί τήν ἀρχιτεκτονική τῆς Μονῆς τῶν Μαγγάνων ἀρχίζει τό καλοκαίρι τοῦ 1921[6], ὅταν τά γαλλικά στρατεύματα τῆς συμμαχικῆς κατοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού στρατοπέδευαν στήν περιοχή, ἐπιχείρησαν τίς πρῶτες ἀνασκαφές. Ἡ ἐργασία ἦταν πρόχειρη καί βιαστική ἀλλά τόν ἑπόμενο χρόνο προσλήφθηκε ὡς τεχνικός σύμβουλος ὁ Demangel, ὁ ὁποῖος μεθόδευσε τό σκάψιμο καί σέ συνεργασία μέ τόν Ἐρνέστο Mamboury τίς ἀποτυπώσεις. Ἀργότερα ἡ περιοχή ἐγκαταλείφθηκε καί τά ἐρείπια ξανασκεπάστηκαν ἀπό τά χώματα καί τή βλάστηση.

Τό βιβλίο τῶν δύο ἐρευνητῶν τυπώθηκε στό Παρίσι μετά ἀπό δεκαέξι ὁλόκληρα χρόνια. Σ᾽ αὐτό δόθηκαν τά σχέδια τῶν ἀποτυπώσεων καί συνοπτικές περιγραφές ὅλων τῶν εὑρημάτων τῆς περιοχῆς, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ξεχωρίζουν τά ἐρείπια τῆς Μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου Χριστοῦ, πιθανότατα τοῦ 14ου αἰώνα[7], ἕνα ἁγίασμα τῆς Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν (;)[8] καί τέλος τό συγκρότημα τῆς Μονῆς τοῦ Τροπαιοφόρου[9]. Ἡ ταύτιση τῶν ἐρειπίων τοῦ καθολικοῦ της ἔγινε μέ ἀρκετή βεβαιότητα καί ἀργότερα θεωρήθηκε ὀρθή ἀπό τόν Janin[10] καί ἄλλους ἐρευνητές, ἔτσι ὥστε νά γίνει γενικά ἀποδεκτή. Τά πρόσφατα

tern. Congress of Byz. Studies, Oxford, 1966, σ. 53-58, καί André Grabar, L'art byzantin au XIe siècle, CA 17 (1967), σ. 261.

5. Νικήτας Χωνιάτης, Ἱστορία, Ἰσαάκιος Ἄγγελος, βιβλίο III, 6 (Βόννη, 1835, σ. 581).

6. R. Demangel-E. Mamboury, Le quartier des Manganes, Paris, 1939, σ. 1-5, Historique des fouilles.

7. Ὅ.π., σ. 49 κ.ἑ.

8. Ὅ.π., σ. 93 κ.ἑ.

9. Ὅ.π., σ. 19 κ.ἑ.

10. R. Janin, La géographie eccléssiastique de l'empire byzantine: Constantinople, Les églises et les monastères, Paris, 1969, σ. 70-76, 199-207, 527-529.

βιβλία τοῦ Thomas Mathews[11] καί τοῦ W. Müller-Wiener[12] γιά τίς ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού περιλαμβάνουν στή βιβλιογραφία τους ὅλα τά νεώτερα δημοσιεύματα, δέν ἔχουν τίποτα σχεδόν νά προσθέσουν μετά ἀπό τό βιβλίο τῶν Demangel καί Mamboury γιά τό καθολικό τῶν Μαγγάνων. Ἀντιθέτως περιορίζουν τήν πιθανότητα νά βρεθοῦν παλιές φωτογραφίες ἤ σχέδια ἀπό τοπικά ἀρχεῖα, τά ὁποῖα συστηματικά ἐρεύνησαν οἱ συγγραφεῖς τους. Ἡ πιθανότητα ἄλλωστε νά προστεθοῦν νέα οὐσιαστικά στοιχεῖα μέ μιά νέα ἀνασκαφή καί μιά νέα τεκμηρίωση τῶν ἐρειπίων φαίνεται πολύ περιορισμένη καί μειώνεται ὅσο περνοῦν τά χρόνια. Ἔτσι φθάνουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ μοναδική πηγή συγκεκριμένων πληροφοριῶν γιά τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ μοναστηριοῦ καί τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου παραμένει (καί πολύ πιθανόν θά μείνει γιά πάντα) τό βιβλίο τῶν δύο ἀνασκαφέων του.

III

Σκοπός τῆς παρουσιαζόμενης ἐργασίας εἶναι νά συμβάλει στήν ἀποσαφήνιση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ. Πράγματι τά δύο σχέδια ἀποτυπώσεως τοῦ Mamboury (μιά κάτοψη καί τομές τῶν ὑποδομῶν τῆς ἐκκλησίας[13] καί μιά δεύτερη τῶν ἐλάχιστων λειψάνων τῆς ἀνωδομῆς στό ὕψος τοῦ δαπέδου της[14]) (Σχέδ. 1) ἀφήνουν πολλά ἐρωτηματικά, γιά τά ὁποῖα τό συνοπτικό κείμενο τοῦ βιβλίου τηρεῖ ἀπόλυτη σιωπή. Ἡ ἀσάφεια αὐτή ἔγινε αἰτία νά διατυπωθοῦν ἄλλοτε εἰκασίες γιά τόν τύπο τοῦ ναοῦ[15] καί ἄλλοτε νά λέγεται μέ λύπη ὅτι ὁ τύπος παραμένει ἄγνωστος[16]. Ἑρμηνεύοντας λοιπόν τά λειψά ντοκουμέντα τῶν δύο κατόψεων καί συγκρίνοντας μέ ἄλλα βυζαντινά ἐκκλησιαστικά κτίρια, θά ἀποτολμήσουμε μερικές καθαρά ἀρχιτεκτονικές παρατηρήσεις γιά τήν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, πού ἀφοροῦν στό δομικό ὀργανισμό του καί σέ κάποια ἰδιομορφία στηρίξεως τοῦ τρούλλου του, θά ὁδηγήσουν στόν ἀποκλεισμό κάποιων ὑποθέσεων γιά τόν τύπο πού ἐφαρμόστηκε καί στήν ὑποστήριξη μιᾶς μόνο ἀπ' αὐτές.

Στή συγκεκριμένη αὐτή προσπάθεια ἡ συμβολή τῶν διαφόρων κειμένων, στά ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ ἐκκλησία τοῦ Τροπαιοφόρου, εἶναι μηδαμινή. Μέ ἐξαίρεση τήν Ἄννα Κομνηνή πού μνημονεύει[17] τό πεντάτρουλλο σχῆμα καί τή βραχύτατη ἀναφορά τοῦ

11. The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey, University Park, 1976, σ. 200-205.

12. Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen, 1977, σ. 136-137, ὅπου καί πλήρης βιβλιογραφία.

13. Demangel-Mamboury, ὅ.π., πίν. IV καί VI.

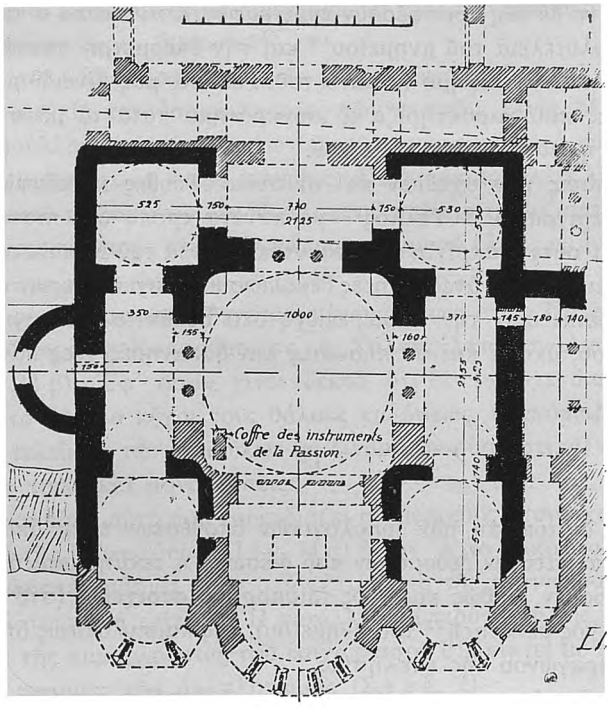
14. Ὅ.π., πίν. V.

15. C. Mango, ὅ.π., σ. 363, 364, τοῦ ἴδιου, Byzantine Architecture, New York, 1976, σ. 231, εἰκ. 252, τοῦ ἴδιου, A Note on Panagia Kamariotissa and Some Imperial Foundations of the Tenth and Eleventh Centuries at Constantinople, DOP 27 (1973), σ. 130-131, A. Grabar, ὅ.π.

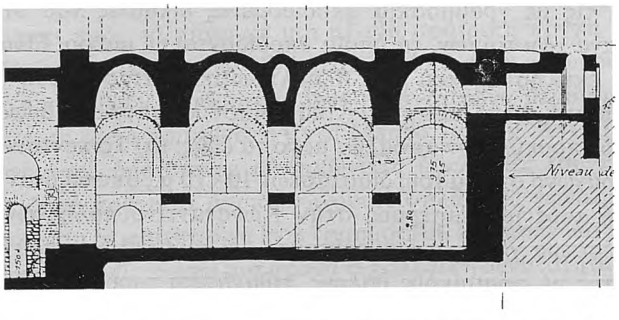
16. Charles Delvoye, ὅ.π., σ. 54.

17. Κατά τούς Demangel-Mamboury (ὅ.π., σ. 26) οἱ ὁποῖοι ὅμως δέ δίνουν συγκεκριμένη παραπομπή στό κείμενο τῆς Ἀλεξιάδος. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι πρόκειται γιά κάποια παρανόηση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου.

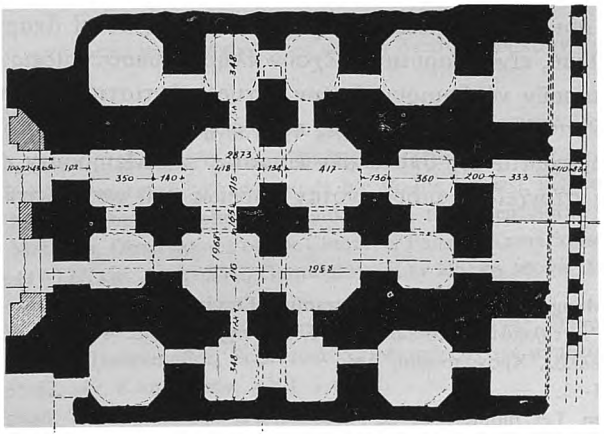
α

β

γ

Σχέδ. 1. Κωνσταντινούπολη. Ἅγιος Γεώργιος Μαγγάνων: α, γ. Κατόψεις στό ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καί τῶν ὑποδομῶν του, β. Τομή κατά πλάτος τοῦ ναοῦ (Κατά E. Mamboury).

Clavijo[18], τά κείμενα δέ μᾶς προσφέρουν περιγραφές. Κοινό τόπο σ' αὐτά ἀποτελοῦν τά σχετικά μέ τήν πολυτέλεια τοῦ μνημείου[19] καί τήν ὑπέρμετρη σπατάλη τοῦ δημόσιου χρήματος. Ὅσο γιά τό περίφημο κείμενο τοῦ Ψελλοῦ, μᾶς δίνει[20] μιά εἰκόνα τῆς γενικῆς ἀτμόσφαιρας πού χαρακτήριζε τό συγκρότημα κατά τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, ἀλλά οὔτε μιά λέξη γιά τόν τύπο τοῦ ναοῦ.

Οἱ τροποποιήσεις τῶν σχεδίων καί οἱ συνακόλουθες κατεδαφίσεις καί ἐκ νέου ἀνεγέρσεις πού περιγράφει ὁ Ψελλός[21] μέ κανένα τρόπο δέν πιστοποιήθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή καί οὔτε διακρίνονται στά ντοκουμέντα τοῦ Mamboury. Στίς ὑποδομές δέν διαπιστώνονται ἁρμοί ἤ ἀνεξάρτητες θεμελιώσεις προγενέστερων φάσεων. Τό πράγμα ὅμως ἑρμηνεύεται ἀπό τήν καθιερωμένη στό Βυζάντιο ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, ἀκόμα καί σέ πλούσιες καί δαπανηρές νέες κατασκευές.

IV

Πρίν ἀπό τή διατύπωση τῶν τυπολογικῶν ὑποθέσεων εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνει ἡ ἐξέταση τῶν πραγματικῶν δεδομένων πού διέσωσε ἡ τεκμηριωτική ἐργασία τῶν Demangel καί Mamboury, καθώς καί ἑνός ἰδιόμορφου στοιχείου (στό ὁποῖο ἤδη στράφηκε ἡ προσοχή ἑνός μελετητῆ[22] τοῦ μνημείου), τῆς καμπυλώσεως δηλαδή τῶν γωνιῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου τῆς ἐκκλησίας.

Ἀναλύοντας τήν κάτοψη τοῦ ναοῦ στό ὕψος τοῦ δαπέδου του (Σχέδ. 1α) μποροῦμε νά διαχωρίσουμε τίς μέ γραμμοσκιά ἀποδιδόμενες εἰκασίες τοῦ Mamboury ἀπό τά πραγματικά λείψανα τῶν τοίχων, τά ὁποῖα ἀποδίδονται μέ μαῦρο. Εἶναι ἀμέσως φανερό ὅτι στό ἱερό τῆς ἐκκλησίας, πού ἔχει ὁλοκληρωτικά καταστραφεῖ, ὅλα ὅσα δίνει τό σχέδιο εἶναι ὑποθετικά. Ἀπό τά πραγματικά λοιπόν λείψανα τῆς ἀνωδομῆς καί τή διάταξη τῶν ὑποδομῶν προκύπτουν ἀσφαλῶς μόνο τά ἑξῆς: (α) Τό κεντρικό τμῆμα τοῦ ναοῦ μέ τό ἐντελῶς τετράγωνο σχῆμα του, διαστάσεων 10×10 μ., σκεπαζόταν μέ μεγάλο τροῦλλο. Θά ἦταν ἀπό τούς μεγαλύτερους στήν Κωνσταντινούπολη τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων. (β) Τά τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα, μέ τό ἐντελῶς τετράγωνο σχῆμα τους, σκεπάζονταν ἐπίσης μέ σφαιρικούς θόλους, πιθανότατα τρούλλους. (γ) Διαμορφωνόταν ἕνα σταυροειδές σχῆμα, τό ὁποῖο ὅμως δέν εἶχε τό πλάτος τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ἀλλά διαχωριζόταν ἀπ' αὐτόν μέ ὀγκώδεις τοίχους. Οἱ τοῖχοι αὐτοί ἀπαρτίζονται ἀπό πεσσούς σέ σχῆμα γάμμα, εἶναι βαρύτατοι, ἔχουν πλήρεις ὑποστηρίξεις στίς ὑποδομές καί πάχος 1.60 μ. Μποροῦν νά δημιουργήσουν ἰσχυρές ἀντιστηρίξεις πλαγίων ὠθήσεων. (δ) Δυτικά ἀπό τό ναό ἀναπτυσσόταν ἕνας πολύ ἐπιμήκης χῶρος, νάρθηκας ἤ προστῶο. Τά ἐγκάρσια διαφράγματά του ἀποτελοῦν εἰκασίες τοῦ Mamboury. (ε) Ἕνα ἄλλο ἐπίμηκες σέ κάτοψη στοιχεῖο διαμορφωνόταν βορείως τοῦ ναοῦ. (στ) Μπροστά ἀπό τό

18. Βλ. Cyril Mango, The Art of the Byzantine Empire, σ. 219-220.
19. Μιχαήλ ὁ Ἀτταλειάτης, Ἱστορία (Ἔκδ. Βόννης, 1853, σ. 47-48).
20. Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, ὅ.π.
21. Ὅ.π., σ. 61-63.
22. Cyril Mango, Les monuments de l'architecture, σ. 363-364.

ναό ὑπῆρχε αἴθριο, μέ περιμετρικά διατεταγμένα τυφλά ἀψιδώματα καί ἀβαθεῖς κόγχες, λείψανα τῶν ὁποίων ἔχουν διασωθεῖ[23].

Τό περισσότερο ἰδιόμορφο στοιχεῖο τῆς κατόψεως εἶναι οἱ καμπύλες ἐπιφάνειες πού διαμορφώνουν τίς κατ' ἐσοχήν γωνίες τῶν πεσσῶν. Εἶναι βέβαιο ὅτι ψηλά, στή στήριξη τοῦ τρούλλου καί σέ κάθε γωνία τοῦ τετραγώνου πού κάλυπτε, δέν ὑπῆρχαν κανονικά σφαιρικά τρίγωνα ὅπως συνήθως, ἀλλά κάποια ἄλλη λύση. Ἡ καμπύλωση αὐτή τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου δέν εἶναι συνηθισμένη στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική[24]. Μπορεῖ νά ἀνήκει σέ ναούς τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ (ὅπως στήν Παλαιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας[25], τήν Ἁγία Φωτεινή Θηβῶν[26] ἤ τήν ἐκκλησία τοῦ Μπουγιούκ-ἀντᾶ τῆς Ἀμάστρας[27]), σέ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους (ὅπως στήν Πατλέινα[28]) ἤ σέ ψευδοοκταγωνικούς (ὅπως στήν Καμαριώτισσα τῆς Χάλκης[29] καί τόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πρέσπας[30]) (Π ί ν. 34 β). Ἐφ' ὅσον γίνει δεκτό ὅτι δέν ὑπῆρχε διακοπή τῆς καμπύλης χαράξεως ἀπό τό δάπεδο μέχρι τούς θόλους καλύψεως, ἡ ἀπόπειρα νά σχεδιασθεῖ τό πρός τά πάνω τελείωμα τῶν καμπύλων (κυλινδρικῶν οὐσιαστικά) ἐπιφανειῶν τῶν πεσσῶν, ὁδηγεῖ σέ τρεῖς καί μόνο λύσεις:

Α'. Ἡ πρώτη εἶναι αὐτή πού προσιδιάζει σέ μερικούς σταυρικούς ναούς, ὅπως στήν Παλαιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας (Π ί ν. 34 α) ἤ τόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πρέσπας (Π ί ν. 34 β). Ἡ καμπυλότητα σβήνει μέσα στήν ἐπιφάνεια τῆς περιγεγραμμένης σφαίρας πού διαμορφώνει τά σφαιρικά τρίγωνα. Ἡ κατάλληλη ὑπερύψωσή της, μέχρι τό σημεῖο στό ὁποῖο ἡ ἀκτίνα τῆς καμπυλότητας τοῦ τοιχοπεσσοῦ συμπίπτει μέ ἐκείνην τῆς σφαίρας, ἐξαφανίζει τίς γραμμές τῆς ἀλληλοτομίας (Σ χ έ δ. 2).

Β'. Ἡ δεύτερη ἀντίθετα εἶναι ἡ λύση στήν ὁποία ἡ κυλινδρική ἐπιφάνεια ξεχωρίζει καί ὁλοκληρώνεται πρός τά πάνω μέ μιά ἀβαθή σφαιρική κόγχη (Σ χ έ δ. 3). Εἶναι ἡ λύση τῶν ψευδοοκταγωνικῶν ναῶν: Ψηλότερα ἀπό τά τόξα μετώπου, ὀκτώ στό σύνολο, ἔρχονται νά σχηματισθοῦν ὀκτώ μικρά σφαιρικά τρίγωνα μεμονωμένα ἤ ἑνοποιημένα ἀνά δύο. Μιά τέτοια λύση προτείνει ὁ Cyril Mango γιά τόν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων[31] ὑπαινισσόμενος ὁμοιότητες μέ ἀρμενικές ἐκκλησίες (συγκεκριμένα τοῦ τύπου τοῦ Achtamar), ὅπου πράγματι διαμορφώνονται ψηλά στίς γωνίες ἀβαθή κογχάρια.

Γ'. Ἡ τρίτη λύση δέ φαίνεται νά ἔχει ἐφαρμοσθεῖ. Κατασκευαστικά ὅμως θά μποροῦσε νά ὑπάρξει καί νά μᾶς δώσει μιά ἀκόμα τυπολογική δυνατότητα γιά τήν ἐξεταζόμενη

23. Τήν αὐλή αὐτή ἀναφέρει ὁ Clavijo, ὅπως καί τήν ὀκτάπλευρη κρήνη, στό μέσο τῆς ὁποίας σώθηκε ἡ μιά μόνο πλευρά.

24. C. Mango, ὅ.π.

25. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά στήν Μανωλάδα, ΕΕΠΣΠΘ Δ' (1970), σ. 233-264.

26. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ Ἁγία Φωτεινή Θηβῶν, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 144-147.

27. Semavi Eyice, Amasra «Büyükada» sinda bir Bizans Kilisesi, Belleten XV (1951), σ. 469-492.

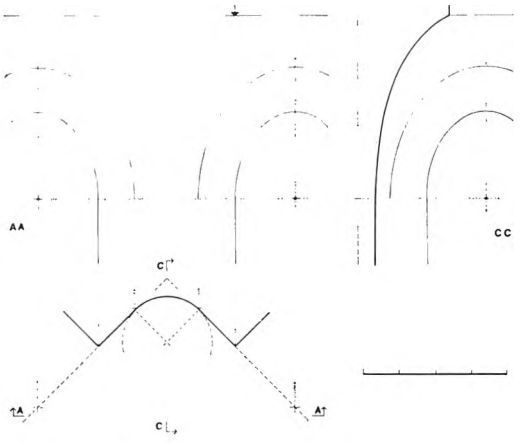
28. Krastjv Mijatev, Die Mittelalterliche Baukunst in Bulgarien, Sofia, 1974, σ. 110, εἰκ. 120.

29. Thomas Mathews, Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Hebeliada (Chalke), DOP 27 (1973), σ. 117-127, καί Ἀριστείδης Πασαδαῖος, Ἡ ἐν Χάλκῃ Μονή Παναγίας Καμαριωτίσσης, ΑΕ 1971, σ. 1-55.

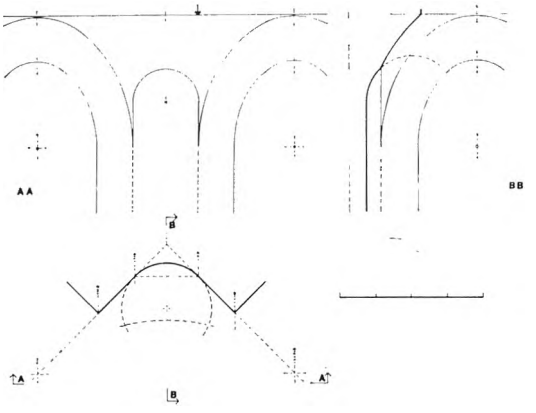
30. Νικόλαος Μουτσόπουλος, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 6-7, πίν. 12-13, καί Στυλιανός Πελεκανίδης, Βυζαντινά καί Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 55-62, εἰκ. 8 καί 9, πίν. XVII, 1 καί 2.

31. Cyril Mango, Les monuments de l'architecture, σ. 363-364.

ἐκκλησία: Ἂν τά ἄκρα τοῦ σχήματος γάμμα πεσσοῦ γεφυρωθοῦν μέ ἕνα τόξο μετώπου στό ὕψος τῶν τεσσάρων κυρίων τόξων, μπορεῖ νά διαμορφωθεῖ μιά κωνική ἤ μᾶλλον κολουροκωνική πιά ἐπιφάνεια, δηλαδή ἕνα ἡμιχώνιο (Σ χ έ δ. 4). Δέ θά πρέπει στή θέση αὐτή νά ἀντιταχθεῖ ὅτι τά κωνικά ἡμιχώνια εἶναι ἄγνωστα στήν Πρωτεύουσα, γιατί σέ

Σχέδ. 2. Πρώτη περίπτωση ἀναπαραστάσεως τῆς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, σέ κάτοψη, ὄψη καί τομή.

Σχέδ. 3. Δεύτερη περίπτωση ἀναπαραστάσεως τῆς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, σέ κάτοψη, ὄψη καί τομή.

ὑποδομές τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος[32] στήν ἴδια τήν περιοχή τῶν Μαγγάνων, καθώς καί σέ πύργους τῆς γειτονικῆς Νικαίας[33], ἀπαντοῦν παραδείγματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ τῆς θολοδομίας.

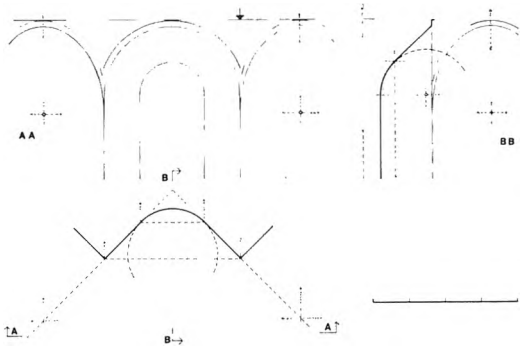
32. Demangel-Mamboury, ὅ.π., σ. 57, εἰκ. 57, πίν. IX.

33. A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris, 1884, πίν. XXI, 2, καί Alfons-Maria Schneider - Walter Karnapp, Die Stadtmauer von Iznik (Nikaea), Ist. Forsch. 9 (1938), σ. 35, πίν. 47-49.

V

Ἡ τυπολογική ἀνάλυση τοῦ ναοῦ τῶν Μαγγάνων, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, παρουσιάζει ξεχωριστό ἐνδιαφέρον γιά τή μελέτη τῆς ἀφετηρίας τύπων πού ἐπισημαίνονται κατά τήν 11η ἑκατονταετία στήν Ἑλλάδα. Κατά τόν André Grabar[34] στό ἐξεταζόμενο κωνσταντινουπολίτικο μνημεῖο βρίσκεται ἴσως τό πρότυπο τῶν ἠπειρωτικῶν (ἤ σταυροειδῶν) ὀκταγωνικῶν ναῶν τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς, ἐνῶ κατά τόν Cyril Mango[35] συνδέεται μέ τούς ψευδοοκταγωνικούς, ἴσως τή Νέα Μονή τῆς Χίου καί τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἡ παλιά ἄποψη τῶν Demangel καί Mamboury, ἀόριστα διατυπωμένη[36], ἦταν ὅτι κατά βάση ὁ ναός εἶναι σταυροειδής.

Ἡ παραπάνω σύνδεση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί μέ τίς δύο παραλλαγές τοῦ ὀκτα-

Σχέδ. 4. Τρίτη περίπτωση ἀναπαραστάσεως τῆς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, σέ κάτοψη, ὄψη καί τομή.

γωνικοῦ προϋποθέτει τήν ἀποδοχή μιᾶς ὄχι σωστῆς γενικεύσεως. Ἀπό τήν ἀρχή πρέπει νά διευκρινισθεῖ ὅτι μεταξύ τῶν τρουλλαίων ἐκκλησιῶν μέ ὀκταγωνική στήριξη, ἀφ' ἑνός μονόχωρων «νησιωτικῶν» καί ἀφ' ἑτέρου σταυροειδῶν «ἠπειρωτικῶν», δέν ὑφίσταται οὐσιαστική σχέση[37]. Ἡ γενίκευση, πού ἔγινε στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα (églises à trompes d'angle) καί δυστυχῶς ἐπικράτησε, εἶναι τελείως ἄστοχη[38], χωρίς ἐρείσματα οὔτε στόν κατασκευαστικό ἤ τό μορφολογικό τομέα, οὔτε (τό σπουδαιότερο) στήν ἀντίληψη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας.

34. A. Grabar, ὅ.π.

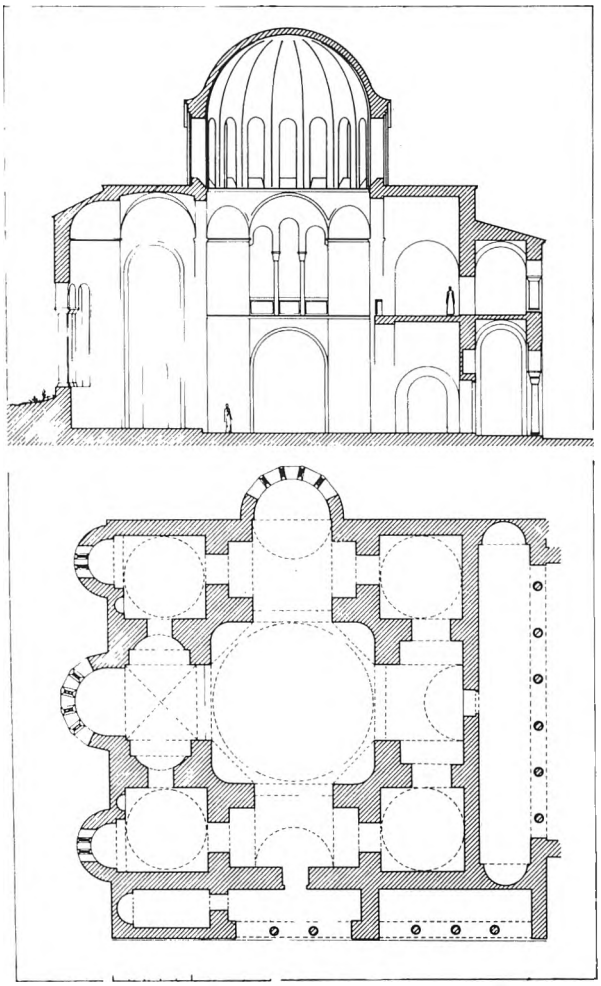
35. C. Mango, A Note on Panagia Kamariotissa, σ. 130, 132.

36. Demangel-Mamboury, ὅ.π., σ. 24 καί 26. Σταυροειδή στίς γενικές γραμμές δέχεται τό ναό καί ὁ Cyril Mango, βλ. Byzantine Architecture, σ. 231 καί Les monuments de l'architecture, σ. 363.

37. Charalambos Bouras, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ Θ' (1977-78), σ. 21-32.

38. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth, 1965, σ. 361, ὑποσημ. 1.

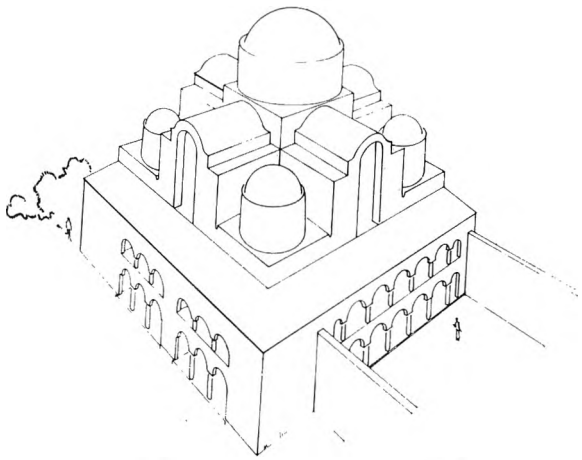
Ἐφαρμόζοντας τήν τρίτη ἀπό τίς λύσεις τῆς πρός τά πάνω ἀπολήξεως τῶν καμπυλωμένων στήν κάτοψη τοιχοπεσσῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Τροπαιοφόρου, μποροῦμε νά δοῦμε ἕνα πρῶτο σχέδιο ὑποθετικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς ἀνωδομῆς της, μέ ὀκταγωνική τή στήριξη τοῦ μεγάλου τρούλλου της. Σ' αὐτό δόθηκε ἡ κατάλληλη διάταξη

Σχέδ. 5. Ὑποθετική ἀναπαράσταση τοῦ ναοῦ τῶν Μαγγάνων ὡς σταυροειδοῦς ὀκταγωνικοῦ. Κάτοψη καί κατά μῆκος τομή.

τῶν θόλων, ὥστε νά μήν ὑπάρχουν κατασκευαστικές ἀντινομίες. Τά πρός Βορρᾶ, Νότο καί Δυσμάς στοιχεῖα διασπάστηκαν (ἀπό πλευρᾶς τρόπου καλύψεως) σέ τρία μέρη, ἀπό τά ὁποῖα τό μεσαῖο ὑπερυψώθηκε δίνοντας (σέ ἕναν ἤ σέ δύο ὀρόφους, ἀδιάφορο) τήν κεραία τῆς σταυροειδοῦς διατάξεως, ἐνῶ τά πλάγια ταπεινώθηκαν σέ στάθμη χαμηλότερη ἀπό τίς γενέσεις τῆς καλύψεώς της καί σκεπάστηκαν μέ ἐγκάρσια τοποθετημένους κυλινδρικούς θόλους. Στό σχέδιο ἀναπαραστάσεως ὁ τροῦλλος στηρίζεται σέ κωνικά ἡμιχώνια, μέ τόν τρόπο πού ἀναφέρθηκε προηγουμένως (Σ χ έ δ. 5).

Τό μεγάλο ὕψος τῆς ἐκκλησίας, πού ἰδιαίτερα μνημονεύει ὁ Clavijo, ὁδηγεῖ στήν περίπτωση αὐτή σέ μιά διώροφη διάταξη μέ γυναικωνίτη. Ἔτσι σχεδιάστηκε ἡ τομή τῆς ἀναπαραστάσεως (Σ χ έ δ. 5). Οἱ τροῦλλοι τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων δέν μποροῦσαν ὅμως παρά νά εἶναι ἐξωτερικά ἐλεύθεροι κι αὐτό μέ τή σειρά του συνεπάγεται τήν ἀπομόνωση τῶν ὑπερώων πάνω ἀπό κάθε κεραία, πράγμα ἀσφαλῶς δυσεξήγητο. Θετικό ἐπιχείρημα γιά τήν προτεινόμενη ὀκταγωνική λύση εἶναι ἡ ὕπαρξη ἀφ' ἑνός μέν τοῦ πρός Βορρᾶ προσκτίσματος τοῦ καθολικοῦ (πού θά ὑποβοηθοῦσε τήν ἀντιστήριξη σέ δεύτερη σειρά) καί ἀφ' ἑτέρου τῆς μεγάλης κόγχης στό νότιο τοῖχο, τῆς ὁποίας τό ἄνοιγμα ἐναρμονίζεται μέ τό ὑποτιθέμενο πλάτος τῆς νότιας κεραίας. Τό πελώριο πάχος τῶν τοίχων τῶν γωνιοπεσσῶν ὅμως μέ κανένα τρόπο δέ δικαιολογεῖται, δεδομένου ὅτι οἱ ἐγκάρσιες στενές καμάρες δημιουργοῦν ἱκανοποιητικές ἀντωθήσεις τῶν στοιχείων στηρίξεως τοῦ τρούλλου. Ἡ λύση πού ἀναγκαστικά σχεδόν προκύπτει στό χῶρο

Σχέδ. 6. Σχηματική ἀναπαράσταση τοῦ καθολικοῦ τῶν Μαγγάνων ὡς ναοῦ σταυροειδοῦς ὀκταγωνικοῦ. Προοπτικό.

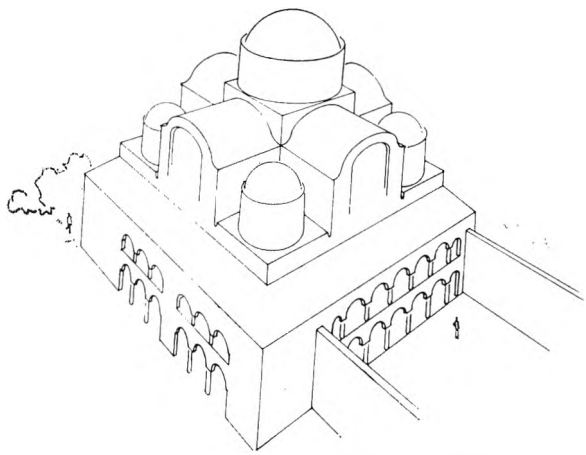
τοῦ ἱεροῦ μέ μεγάλες μάζες τοιχοποιίας φαίνεται ἐπίσης τελείως ἀδικαιολόγητη. Ὁ ἴδιος ὁ χῶρος, ἔξω ἀπό τό τετράγωνο τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου μέ τή διασταύρωση τῶν καμαρῶν, δείχνει ἄπλαστος, ἐνῶ ἡ ἐξωτερική διάταξη τῶν στεγῶν στίς ἀντίστοιχες θέσεις δέν ἔχει τίποτα ὅμοιο στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική (Σ χ έ δ. 6).

Ἀλλά καί ἄν ἀκόμα γίνει δεκτή ἡ ὕπαρξη τῆς λύσεως αὐτῆς, μέ κανένα τρόπο δέ θά ἔβλεπε κανείς τό καθολικό τῶν Μαγγάνων ὡς τό κωνσταντινουπολίτικο πρότυπο τῶν ἠπειρωτικῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν. Ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἐξεταζόμενη ἐκκλησία εἶναι κατά τριάντα τουλάχιστο χρόνια μεταγενέστερη ἀπό τό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ[39] καί δεκαπέντε ἀπό τή Σωτήρα τοῦ Λυκοδήμου στήν Ἀθήνα[40], οἱ δια-

39. Βλ. Manolis Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint Luc, CA 19 (1969), σ. 127 κ.ἑ., καί Μανόλης Χατζηδάκης, Περί μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ νεώτερα, Ἑλληνικά 25 (1972), σ. 298 κ.ἑ.

40. Τό ἔτος 1031 θεωρεῖται ὅριο ante quem γιά τό ναό. Βλ. Γ. Σωτηρίου εἰς ΕΜΜΕ Α' (1927), σ. 80-83.

φορές, πού φαίνονται σέ μιά πρώτη σύγκριση μέ τά έλλαδικά μνημεῖα, εἶναι τόσο οὐσιώδεις ὥστε ἀποκλείουν κάθε συσχετισμό: (α) Οἱ γενικές ἀναλογίες τῶν ἑλλαδικῶν κτιρίων εἶναι περισσότερο ἐπιμήκεις. (β) Τά τετράγωνα, ἴσα σέ μέγεθος, τρουλλοσκέπαστα γωνιακά διαμερίσματα εἶναι ἄγνωστα στούς ἑλλαδικούς ὀκταγωνικούς ναούς. (γ) Τό διαγραφόμενο ὀκτάγωνο δέν ἔχει ἰσοδύναμες τίς πλευρές του, ὅπως συμβαίνει στά ἑλλαδικά παραδείγματα. (δ) Τό ἱερό βῆμα δέ διαμορφώνεται τρίκλιτο, ὅπως στήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἀσφαλῶς κατ' ἄλλο τρόπο. (ε) Ἡ διάρθρωση τῶν ὄγκων τῆς ἐκκλησίας ἐξωτερικά εἶναι τελείως διαφορετική ἀπό ὁτιδήποτε εἶναι γνωστό στόν ἑλλαδικό χῶρο.

Σχέδ. 7. Σχηματική ἀναπαράσταση τοῦ καθολικοῦ τῶν Μαγγάνων ὡς ἐλεύθερου σταυρικοῦ ναοῦ. Προοπτικό.

VI

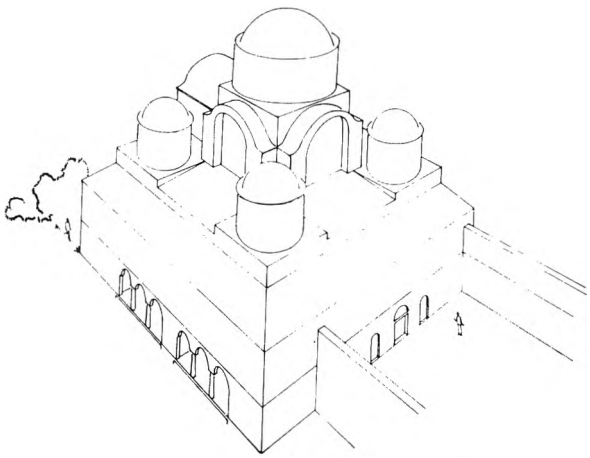
Τά παραδείγματα τῆς Παλαιοπαναγιᾶς στή Μανωλάδα καί τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς Θηβῶν (Π ί ν. 35 α), μέ τόν τρόπο διασταυρώσεως τῶν τοίχων τους καί τή διαμόρφωση τῶν λοφίων ἡ ὁποία ἀναφέρθηκε, δείχνουν ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα νά ἀναπαρασταθεῖ ἡ ἐκκλησία τοῦ Τροπαιοφόρου ὡς ναός τύπου ἐλεύθερου σταυροῦ. Τά τρουλλοσκέπαστα τετράγωνα γωνιακά διαμερίσματα θά μποροῦσαν νά ταπεινωθοῦν, ἔτσι ὥστε οἱ τροῦλλοι τους νά διαγράφονται ἐξωτερικά ἐλεύθεροι καί ὁ σταυρός νά ὑπερυψωθεῖ σέ τρόπο, ὥστε νά προβληθοῦν οἱ κεραῖες του ὡς δεσπόζοντα στοιχεῖα στίς τέσσερις προσόψεις. Στή στάθμη τοῦ δαπέδου ὁ ναός δίνει τήν ἐντύπωση σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ἡ ἐξωτερική ὅμως διάταξη δείχνει ὅτι ὑφίσταται σημαντική διαφορά (Σ χ έ δ. 7).

Τή λύση αὐτή θά θεωρήσουμε καί πάλι ἀπίθανη καί ἀπορριπτέα καί ὁ λόγος εἶναι ἁπλός. Οἱ δύο παχύτατοι γωνιοπεσσοί, πού παρεμβάλλονται μεταξύ τοῦ κεντρικοῦ τρουλλαίου χώρου καί τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὄχι μόνο δέν ἔχουν κανένα κατασκευαστικό

νόημα, ἀλλά καί στεροῦν τό χῶρο ἀπό τή συνέχειά του καί τό σταυρικό του συμβολισμό. Θά ἦταν μεγάλο λάθος νά ὑποθέσει κανείς ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοί σέ συνδυασμό μέ ζεύγη κιόνων ἀποτελοῦσαν ἀφόρτιστα τύμπανα γιά τή διαμόρφωση τριβήλων[41] κάτω ἀπό τή σταυρική καμάρα. Τό πελώριο πάχος, 1.60 μ., ἀποκλείει ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο.

VII

Ἀπομένει ἡ τρίτη λύση ἑνός μονόχωρου τρουλλαίου ναοῦ μέ περίστωο. Ἴσως αὐτή θά θεωροῦσαν ὡς πιθανότερη καί οἱ Demangel καί Mamboury, ὅταν σχεδίαζαν τήν κάτοψη σέ ἀποκατάσταση. Στό κείμενό τους μιλοῦν γιά ναό σταυροειδή, ἀλλά τά δύο τόξα κατακλίσεως στό βόρειο καί τό νότιο τμῆμα ὑπονοοῦν κατά μῆκος διατεταγμένες

Σχέδ. 8. Σχηματική ἀναπαράσταση τοῦ καθολικοῦ τῶν Μαγγάνων ὡς μονόχωρου τρουλλαίου ναοῦ μέ περίστωο. Προοπτικό.

καμάρες πού δέν ταιριάζουν στόν τύπο αὐτό. Στήν ἀσφαλῶς πιθανότερη τρίτη λύση, ὁ τετράγωνος τρουλλοσκεπής χῶρος ὑπερυψώνεται μόνος του στό μέσο καί τό περίστωο ταπεινώνεται γιά νά συνδέσει ἁπλῶς τά τρουλλοσκεπή γωνιακά διαμερίσματα. Ἡ λύση ἱκανοποιεῖ, γιατί μόνο ἔτσι δικαιολογοῦνται τά μεγάλα πάχη τῶν γωνιακῶν τοιχοπεσσῶν ὅπως καί οἱ πρός τά ἔξω ἰσχυρές παραστάδες, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦσαν ὡς ἀντηρίδες. Ἡ σχετικά μεγάλη διάμετρος τοῦ τρούλλου, 10 μ.[42], δημιουργοῦσε δυσανάλογα μεγάλες πλάγιες ὠθήσεις, οἱ ὁποῖες προκειμένου νά ἀντιστηριχθοῦν σέ μιά διάταξη ἁπλῆς Kuppelhalle ὁδήγησαν στούς παχύτατους τοίχους. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ πλευρά τοῦ

41. Στό σχέδιο τῶν Demangel καί Mamboury (ὅ.π., πίν. V) προτείνεται ἡ λύση τῶν τριβήλων στήν ἀποκατάσταση τῆς κατόψεως χωρίς καμιά δικαιολογία.

42. Ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ μόλις ξεπερνᾶ τά 8.50 μ. καί τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου εἶναι 6.90 μ. περίπου.

ἱεροῦ καθώς καί ἡ κόγχη του εἶχαν τήν ἀνάλογη πρός τό ναό ὑπερύψωση. Τό σχέδιο (Σχέδ. 8) μιᾶς σχηματικῆς ἀναπαραστάσεως τῶν ὄγκων τοῦ κτιρίου ἐξωτερικά δείχνει ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονική αὐτή λύση εἶναι λογική καί ἁρμονική.

Ἡ μονόκλιτη τρουλλαία ἐκκλησία, πού ὑψώνεται τολμηρά χωρίς πλάγιες ἀντιστηρίξεις καί πλαισιώνεται ἀπό ἕνα χαμηλωμένο περιμετρικό στοιχεῖο, εἶναι πολύ γνωστή στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική τῆς λεγόμενης «Σχολῆς» τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ χρήση ἐλαφρῶν τούβλων, σέ ὅλες τίς θολωτές κατασκευές ἐκεῖ, ἐπέτρεπε τή στατική ἰσορροπία τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ τύπου. Πρόχειρα θά μποροῦσε κανείς νά ἀναφέρει τά παραδείγματα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας[43], τῆς πρώτης φάσεως τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει[44], τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Νικαίας[45] καί τοῦ καθολικοῦ τῆς Ὁλυμπιώτισσας στήν Ἐλασσώνα[46] στόν ἑλληνικό χῶρο.

Τό πρόβλημα, εἶναι φανερό, ἐντοπίζεται στόν τρόπο καλύψεως τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, σέ συσχετισμό μέ τήν ἀσυνήθιστη διάπλαση τῶν καμπυλωμένων γωνιῶν τῶν τεσσάρων τοιχοπεσσῶν. Θεωρητικά θά μποροῦσαν νά εἶχαν ἐφαρμοσθεῖ, τόσο ἡ λύση Α΄, ὅσο καί ἡ λύση Β΄. Στή δεύτερη περίπτωση (ὅπου οἱ καμπυλωμένες γωνίες κατέληγαν σέ ἀβαθεῖς κόγχες, λίγο χαμηλότερα ἀπό τή στεφάνη τοῦ τρούλλου) τό καθολικό τοῦ Τροπαιοφόρου θά συνδεόταν ἀφ' ἑνός μέ τούς διαφόρους ψευδοοκταγωνικούς ναούς καί ἀφ' ἑτέρου μέ ἁρμενικά καί ἄλλα γεωργιανά παραδείγματα. Ὁ τύπος ὅμως τῶν ψευδοοκταγωνικῶν, ἐφαρμοζόμενος κατά κανόνα σέ μικρῆς κλίμακας κτίρια, εἶναι ἕνα μεταγενέστερο καί ἐκφυλισμένο παράγωγο τοῦ μονόχωρου ὀκταγωνικοῦ[47], ἔτσι ὥστε νά φαίνεται ἀπίθανο τό νά ἔχει ἐμφανισθεῖ σέ ἕνα τόσο σπουδαῖο μνημεῖο ἀπό τόσο νωρίς.

Τή δεύτερη λύση (τῆς διαμορφώσεως δηλαδή αὐτοτελῶν κογχῶν στή ζώνη τῶν λοφίων) ἀποδέχεται ὁ Cyril Mango[48], γιατί αὐτό διευκολύνει τή σύνδεση τοῦ μνημείου μέ τό Achtamar καί σέ συνέχεια μέ ἄλλα ἁρμενικά καί γεωργιανά πρότυπα. Δέν ἀποκλείεται οἱ ἀπόψεις αὐτές νά βροῦν ἐρείσματα ἀπό μελλοντικές ἔρευνες. Τό μοναδικό γιά τήν ὥρα ἐπιχείρημα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή εἶναι ἡ μορφή τῶν παραστάδων μεταξύ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καί τῶν κογχαρίων, πού διασώθηκε στό ἄθριο τοῦ ναοῦ τῶν Μαγγάνων καί θυμίζει δέσμη βεργίων[49]. Σ' αὐτή ὁ Cyril Mango βλέπει μιά καθαρά ἁρμενική μορφή λίθινων στοιχείων[50], κατασκευασμένη ἐδῶ ἀπό τοῦβλα. Τό ἐπιχείρημα ὅμως δέ φαίνεται νά εὐσταθεῖ ἄν κανείς προσέξει ὅμοιες μορφές σέ μιά λίγο προγενέστερη ἐκκλησία, κατασκευασμένη ἀπό κωνσταντινουπολίτες τεχνίτες: στή Μητρό-

43. Alexander Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London, 1912, σ. 317, εἰκ. 105, καί Thomas Mathews, The Byz. Churches, σ. 40-58.

44. Van Millingen, ὅ.π., σ. 118, εἰκ. 36, καί Th. Mathews, ὅ.π., σ. 3-14.

45. Theodor Schmidt, Die Koimesis-Kirche von Nikaia, Berlin-Leipzig, 1927, passim.

46. Γεώργιος Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ΄ καί ΙΔ΄ αἰῶνος, ΕΕΒΣ Δ΄ (1927) σ. 327.

47. Charalambos Bouras, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ Θ΄ (1977-78), σ. 21-32.

48. Cyril Mango, Les monuments de l'architecture, σ. 363-364.

49. Demangel-Mamboury, ὅ.π., σ. 23, εἰκ. 22.

50. Cyril Mango, ὅ.π.

πολη τοῦ Cernigov[51] (περί τό 1036), μνημεῖο ἄμεσα συσχετιζόμενο μέ τήν Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου, ὅμοιες ἀκριβῶς δέσμες στολίζουν τήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας.

VIII

Ξαναγυρίζοντας στήν ἐξέταση τῆς περιπτώσεως, κατά τήν ὁποία ὁ μονόχωρος ναός εἶχε αὐτοτελεῖς κόγχες στίς γωνίες, στό ὕψος τῆς ζώνης τῶν λοφίων, θά πρέπει νά ἐξετάσουμε τό ἐνδεχόμενο τῆς τυπολογικῆς ὁμοιότητας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων μέ τό καθολικό τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου. Τά ἱστορικά δεδομένα εἶναι πολύ θετικά γιά μιά τέτοια ὑπόθεση. Τά δύο μνημεῖα κτίστηκαν σχεδόν συγχρόνως[52] ἀπό ἀρχιτέκτονες ἄμεσα σχετιζόμενους μέ τήν αὐλή τοῦ Βυζαντίου καί μέ ἄφθονα καί τίς δύο φορές οἰκονομικά μέσα. Ἡ διασύνδεση τοῦ ἐξεταζόμενου μνημείου μέ τό πρότυπο τῶν «νησιώτικων» ὀκταγωνικῶν τοῦ 11ου αἰώνα, μέ κανένα τρόπο δέ σημαίνει (ὅπως ἤδη σημειώθηκε) καί κάποια σχέση μέ τά ὀκταγωνικά μνημεῖα τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Καί ἄλλοτε παρατηρήθηκε[53] ὅτι ἡ ἀναπαράσταση τοῦ μονόχωρου τρουλλαίου ναοῦ μέ ὀκτώ κόγχες, ἡ ὁποία θά συνέδεε τά δύο καθιδρύματα τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ. Ἄν ἡ ἀρχική παραδοχή (ὅτι δηλαδή ὑπῆρχε συνέχεια τῆς μορφῆς τῆς κατόψεως ἀπό τό δάπεδο ὡς τή ζώνη τῶν θόλων) δέν ἰσχύει, τότε θά μποροῦσε κανείς νά ὑποθέσει ὅτι ὑπῆρχαν ἀβαθεῖς κόγχες στό πάχος τῶν τεσσάρων παχύτατων πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, σέ ὕψος μεγαλύτερο ἀπό τά τόξα πού γεφύρωναν τά ἀνοίγματα στίς τέσσερις κύριες πλευρές τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου.

Στή Νέα Μονή ἀκριβῶς ὑπάρχει ὁ ἀσυνήθιστος αὐτός χωρισμός τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ σέ ζῶνες μέ διαφορετική κάτοψη: στήν κατώτερη ζώνη διαμορφώνονται ὀρθογώνιοι σέ κάτοψη σηκοί, ἐνῶ τό ὀκτάκογχο σχῆμα δημιουργεῖται στήν ἀμέσως ψηλότερη. Μιά ἰδιομορφία μάλιστα τῆς Νέας Μονῆς ἐνισχύει πολύ τήν ὑπόθεση αὐτή: στή μετάβαση ἀπό τήν κατώτερη στήν ψηλότερη ζώνη, οἱ γωνίες καμπυλώνονται (μέ τή βοήθεια μαρμάρινων κοσμητῶν) σέ τρόπο, ὥστε νά διευκολύνεται ὁ σχηματισμός τῶν γωνιακῶν κογχῶν ἀμέσως ψηλότερα (Πίν. 35 β).

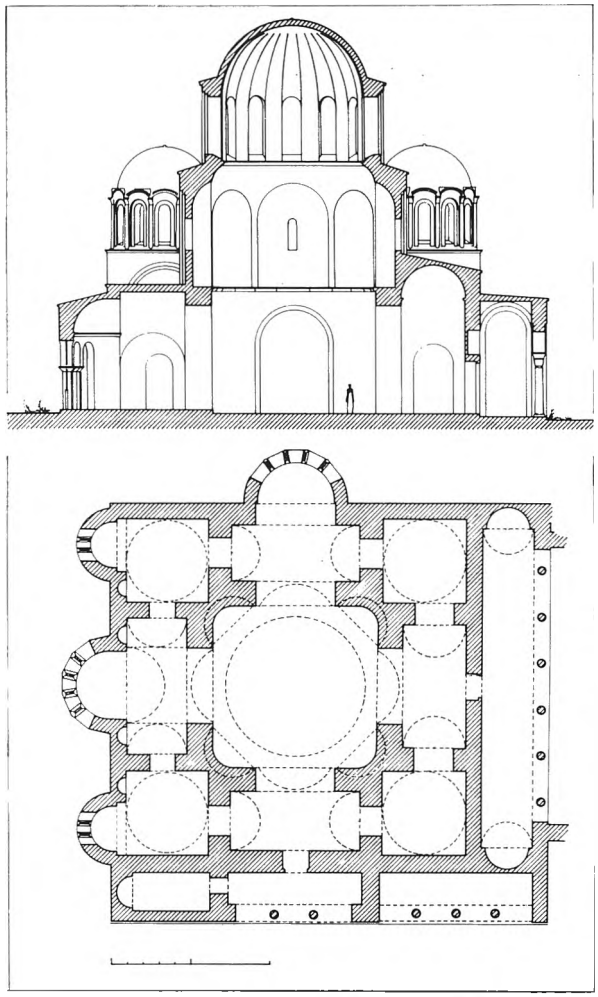
Δέ θά μπορούσαμε λοιπόν νά ἀποκλείσουμε γιά τά Μάγγανα μιά τυπολογική λύση παρεμφερή μέ τῆς Χίου, ὅπως φαίνεται στήν ἀναπαράσταση τοῦ Σχεδίου 9: τέσσερις κόγχες καί τέσσερα τοξωτά ἀνοίγματα στήν κάτω ζώνη καί ὀκτώ κόγχες στήν ἀμέσως ἑπόμενη. Τό πράγμα ὅμως ἀκόμα κι ἔτσι ἀρχίζει νά γίνεται πολύπλοκο καί ἀνακύπτουν διαφορές μέ τή Νέα Μονή, ὄχι μόνο ὡς πρός τή διάταξη τοῦ περιμετρικοῦ περιστώου πού δέν ὑπάρχει ἐκεῖ, ἀλλά καί ὡς πρός τήν ἴδια τήν ἀρχιτεκτονική σύλληψη: ἡ ἐκ-

51. Hartmut Schäfer, Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert, Ist. Mitt. 23-24 (1973-74), σ. 214, ὑποσημ. 74, πίν. 91, 2, George Heard Hamilton, The Art and Architecture of Russia, Harmondsworth, 1975, σ. 16-17, πίν. 4-4.

52. Τό καθολικό τῶν Μαγγάνων ἀνάγεται στό διάστημα 1042-1045 (βλ. Cyril Mango, ὅ.π., σ. 363). Τῆς Νέας Μονῆς, σύμφωνα μέ νεώτερες ἔρευνες, στό διάστημα 1043-1049.

53. Χαράλαμπος Μπούρας, Βυζαντινές «Ἀναγεννήσεις» καί ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου καί τοῦ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1969), σ. 266-267.

κλησία τῆς Νέας Μονῆς, μέ τήν πολυπλοκότητα τῆς ἐσωτερικῆς της μορφῆς (ζεύγη κιονίσκων σέ δύο ζῶνες, ἐλλειπτικά τόξα κτλ.) ἀλλά συνάμα μέ τό μονοσήμαντο γύρω ἀπό ἕναν ἄξονα χῶρο της, δείχνει νά προέρχεται ἀπό τή μίμηση ἑνός πολύπλοκου προ-

Σχέδ. 9. Ὑποθετική ἀναπαράσταση τοῦ ναοῦ τῶν Μαγγάνων ὡς «νησιώτικου» ὀκταγωνικοῦ. Κάτοψη καί κατά μῆκος τομή.

τύπου, πού φαίνεται πολύ δύσκολο νά εἶναι τό ἴδιο μέ ἐκεῖνο (ἄν ὑπάρχει) τῆς ἁπλούστατης κατόψεως τοῦ ναοῦ τῶν Μαγγάνων.

Μετά ἀπό ὅλα αὐτά ἀρχίζει νά φαίνεται πιθανότερη ἡ ἐφαρμογή τῆς πρώτης γεωμετρικῆς λύσεως (Σχέδ. 2) στήν κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ χώρου: ἡ καμπύλη ἐπιφάνεια κατάλληλα ὑπερυψωνόμενη ἔσβηνε μέσα στήν ἐπιφάνεια τῆς περιγεγραμμένης σφαίρας τῶν τεσσάρων λοφίων, τά ὁποῖα στήριζαν τόν τροῦλλο.

Τελειώνοντας ἔτσι τή διερεύνηση τῶν λύσεων πού μποροῦσαν νά προκύψουν ἀπό τήν κάτοψη πού μᾶς ἄφησε ὁ Mamboury, φθάνουμε στό νά θεωρήσουμε ὡς πιθανότερο ὅτι ὁ περίφημος ναός τοῦ Τροπαιοφόρου ἦταν μονόχωρος τρουλλαῖος μέ ἀσυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις. Γύρω ἀπό μιά ἁπλή τετράγωνη αἴθουσα, μέ ἰδιόμορφη διάπλαση τῶν λοφίων τά ὁποῖα στήριζαν τόν τροῦλλο, ἔτρεχε ἕνα ἰσόγειο περίστωο πού σχημάτιζε τρουλλωτά παρεκκλήσια στίς τέσσερις γωνίες του.

Ἀθῆναι, Νοέμβριος 1978 *ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ*

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

(Σχέδ. 1 - 7· Πίν. 36 - 37)

Τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης, ἑνὸς τῶν ἀρτιώτερον σωζομένων μεσαιωνικῶν φρουρίων τοῦ Αἰγαίου, ἡ κάτοψις ἔχει δοθῆ κατ' ἐπανάληψιν, πάντοτε ὅμως μετ' ἐλλείψεων, διότι τοῦτο ἐχρησίμευεν ὡς στρατιωτικὸν ὀχυρὸν καί, συνεπῶς, αἱ λεπτομέρειαί του ἐθεωροῦντο ὡς στρατιωτικὸν μυστικὸν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Λέσβου, τὸ 1912, τοῦτο ἤρχισε φθειρόμενον ὀλίγον κατ' ὀλίγον μὲ ἀποκορύφωμα τὴν συστηματικὴν καταστροφήν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Μυτιλήνης. Οἱ τοῖχοι του ἐκρημνίζοντο καὶ ἐξ αὐτῶν ἀφηροῦντο κυρίως οἱ γωνιόλιθοι. Μέγα κτύπημα ὅμως εἰς αὐτὸ ὑπῆρξεν ἡ καταστροφὴ τοῦ βορειοανατολικοῦ βραχίονος τοῦ τείχους τοῦ Κάτω Κάστρου, διὰ νὰ διέλθῃ ἡ περὶ τὸ φρούριον παραθαλασσία ὁδός. Ζημίας ὡσαύτως ὑπέστη τμῆμα τοῦ Κάτω Κάστρου ἐκ τῆς μετατροπῆς τμήματος αὐτοῦ εἰς ἀποθήκην τοῦ Δήμου, διότι ἠχρηστεύθη ἡ Βορεία Πύλη, ἠνοίχθη ἄλλη καὶ ὁ χῶρος ἔλαβε μορφὴν ἐντόνως ἀγοραίαν.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ 1926, ὅτε ὁ Καθηγητὴς Α. Ὀρλάνδος ἐπεσκέφθη τὴν Μυτιλήνην καὶ ἐμελέτησε τὸν Μεντρεσέν, ὑπῆρχεν ἀκόμη ἓν τζαμὶ εἰς τὸ Κάστρον καὶ μερικὰ τηλεβόλα εἰς τὰς ἐπάλξεις του[1], ὄχι βεβαίως τὰ ὡραῖα χάλκινα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Hasluck, ἔργα τέχνης, ἐὰν κρίνωμεν ἐξ ἐκείνων τῆς Χίου, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται εἰς τὸ Μουσεῖόν της.

Ὁ Σ. Χαριτωνίδης ἠσχολήθη συστηματικῶς μὲ τὴν συντήρησιν καὶ τὴν μερικὴν ἀναστήλωσιν τοῦ Κάστρου, ἐπιδιώξας τὴν θεραπείαν πραγματικῶν πληγῶν αὐτοῦ ἢ τὴν ἐκτέλεσιν θεαματικῶν ἔργων, ὡς ἐζήτουν οἱ ἐντόπιοι. Ἀνεστήλωσε τμήματα τοίχων διὰ νὰ τὸ ἐξασφαλίσῃ ἀπὸ τῆς παραβιάσεως, ἀπεμάκρυνεν ἐπιχώσεις, ὅπου ἦτο ἀναγκαῖον, ἐκρήμνισε σύγχρονα προσκτίσματα καὶ ἀπεκάθαρε τὰ τείχη ἀπὸ κονιάματα. Πρῶτος ἐπίσης ἤρχισε τὴν συντήρησιν καὶ ἀναστήλωσιν τῆς Πυριτιδαποθήκης[2].

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος συνέχισε τὴν ἐργασίαν τοῦ Χαριτωνίδου μὲ τὴν συντήρησιν κυρίως τοῦ Μεγάλου Περιβόλου. Οὕτως ἀποκατεστάθησαν τὰ δάπεδα τοῦ προστώου τῆς Πυριτιδαποθήκης καὶ τῶν δωματίων αὐτῆς, τὰ ὁποῖα μετεβλήθησαν εἰς ἀποθήκας ἀρχαίων, καὶ ἀνεστηλώθη κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους της ἡ κλῖμαξ, ἡ ὁδηγοῦσα ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τοῦ πύργου εἰς τὰ τείχη. Σημαντικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο καὶ εἰς τὸ Κάτω Κάστρον εὐθὺς μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1966 γενομένην ὑπὸ τοῦ Δήμου παραχώρησιν

1. Ὁ Μεδρεσὲς τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 8 (1929), σ. 122-123.

2. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 239 κ.ἑ.

αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν. Οὕτως ἀποκατεστάθη ἡ Βορεία Πύλη, ἐφράχθη ἡ ὑπὸ τοῦ Δήμου ἀνοιγεῖσα εἴσοδος εἰς τὸ τεῖχος, ἀπεμακρύνθη ἡ ἐκ σιδηροφύλλων στέγη τοῦ προμαχῶνος καὶ ἀπεκομίσθησαν μεγάλαι ἐξωτερικαὶ ἐπιχώσεις, αἱ ὁποῖαι καθίστων εὔκολον τὴν πρόσβασιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Ὡς ἐκ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει, δεσπόζουσαν ἐπὶ τῆς ἀρχαίας νήσου τῆς Μυτιλήνης, τὸ σημερινὸν Κάστρον καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως. Λείψανα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος κατὰ χώραν δὲν φαίνονται πλὴν τμήματος στοᾶς πιθανῶς ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς τοῦ Κάστρου. Ἡ ἀνασκαφή, ἡ ὁποία ἐγένετο ἐντὸς καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου τὸ 1913, οὐδὲν ἀπέδωσεν. Ἄλλωστε αἱ ἐπιχώσεις ἐντὸς τοῦ Κάστρου κυρίως, εἶναι τόσον ὑψηλαί, ὥστε νὰ ἀποθαρρύνουν μίαν τοιαύτην προσπάθειαν, ὡς συνέβη μὲ τὸν Κυπαρίσσην[3], ὁ ὁποῖος συνήντησεν, ἐκτὸς τῶν τάφρων του, ἐπιχώσεις ὕψους 7 μ., χωρίς, ὅπως φαίνεται, νὰ φθάσῃ μέχρι τῶν ἀρχαίων στρωμάτων.

Τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, τὴν ὁποίαν ἐπεσήμανεν ὁ Ὀρλάνδος[4] πλησίον τοῦ Μεντρεσὲ τοῦ Κάστρου, δὲν ἐπανεῦρεν ὁ Χαριτωνίδης, ὁπωσδήποτε ὅμως ἐκ τῶν λοιπῶν κινητῶν ἀρχαίων, τὰ ὁποῖα οὗτος δημοσιεύει εἰς τὴν σημαντικὴν μελέτην του[5] περὶ τῶν βασιλικῶν τῆς νήσου, πρόδηλον εἶναι ὅτι ἐντὸς αὐτοῦ θὰ ὑπῆρχε χριστιανικὸς ναός.

Ὁ W. D. Rouse διηγεῖται[6] περὶ τῆς εὑρέσεως αἰολικοῦ κιονοκράνου πλησίον τοῦ Κάστρου:

The ground near the fort is full of remains. Lately, as stone was wanted for building, the workmen dug in it at random, and turned up, among other things, a number of inscriptions, some sculptured fragments, and a fine capital of peculiar type, which may be called the «Lesbian», for it is of a kind apart. One like it is figured in Koldewey's Lesbos, plate 16. It has two volutes much larger than the Ionic and a fan-shaped ornament between. I was unable to get a sketch of this, as it had been buried again.

Εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβήτητος ἡ μαρτυρία τοῦ Rouse περὶ τῆς εὑρέσεως αἰολικοῦ κιονοκράνου, τὸ ὁποῖον τώρα εὑρίσκεται εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἡ μεγάλη ἀπόστασις τῆς Κλοπεδῆς — τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον ἀνέσκαψεν ὁ Εὐαγγελίδης[7] καὶ ὁπόθεν προέρχονται τὰ αἰολικὰ κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύει ὁ Koldewey — ἀποκλείει τὴν ἐκ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μεταφορὰν τοῦ κιονοκράνου εἰς Μυτιλήνην, ὅπου ἄφθονος ὑπῆρχεν ἡ οἰκοδομικὴ ὕλη.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῶν ἐργασιῶν, τὰς ὁποίας ἔκαμα εἰς τὸ Κάστρον κατὰ τὰ ἔτη 1965-1969, ἐξεπονήθησαν νέα σχέδια αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Νικ. Καλλιοντζῆ, ἀκριβέστερα τῶν γενικῶν σχεδίων, τὰ ὁποῖα δίδονται ὑπὸ τοῦ Koldewey καὶ τοῦ Paton κυρίως. Ἐπειδὴ ταῦτα θὰ εἶναι χρήσιμα εἰς τὴν μελέτην τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου, τὰ παραθέτω ἐν συνεχείᾳ μετὰ συντόμου ὑπομνηματισμοῦ.

3. ΠΑΕ 1913, σ. 117-118.
4. Ὁ Μεδρεσές, σ. 123.
5. Παλαιοχριστιανικὴ Τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σ. 17 κ.ἑ.
6. BSA (1895-96), σ. 148, Ἰ. Δ. Κοντῆς, Λεσβιακὸ Πολύπτυχο, σ. 51.
7. ΑΔ 9 (1924-25) Παράρτημα, σ. 41-44 εἰκ. 1-6, ΠΑΕ 1927, σ. 57-59 εἰκ. 1-3.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Τὸ Κάστρον τῆς Μυτιλήνης ἐκτείνεται εἰς μῆκος 300 μέτρων περίπου ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ. καὶ εἰς πλάτος 150-270 περίπου μέτρων ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. (Σ χ έ δ. 1). Ὁ πυρήν του, ἀναγόμενος εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, δέχεται συνεχῶς προσθήκας καὶ ὑφίσταται ἀλλαγάς, μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος. Χάρις εἰς τὴν στρατιωτικὴν χρησιμότητά του διατηρεῖται πάντοτε εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ὡς φαίνεται ἐκ παλαιῶν φωτογραφιῶν[8] ὁ πέριξ αὐτοῦ τόπος ἦτο γυμνὸς δένδρων, δι' ἀμυντικοὺς λόγους, μόνον δὲ ἐξωτερικῶς τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὴν ὑπῆρχον νεκροταφεῖα τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων τὸν χῶρον καταλαμβάνουν τὰ παραπήγματα τῆς Ἐπάνω Σκάλας[9] (Π ί ν. 36 β).

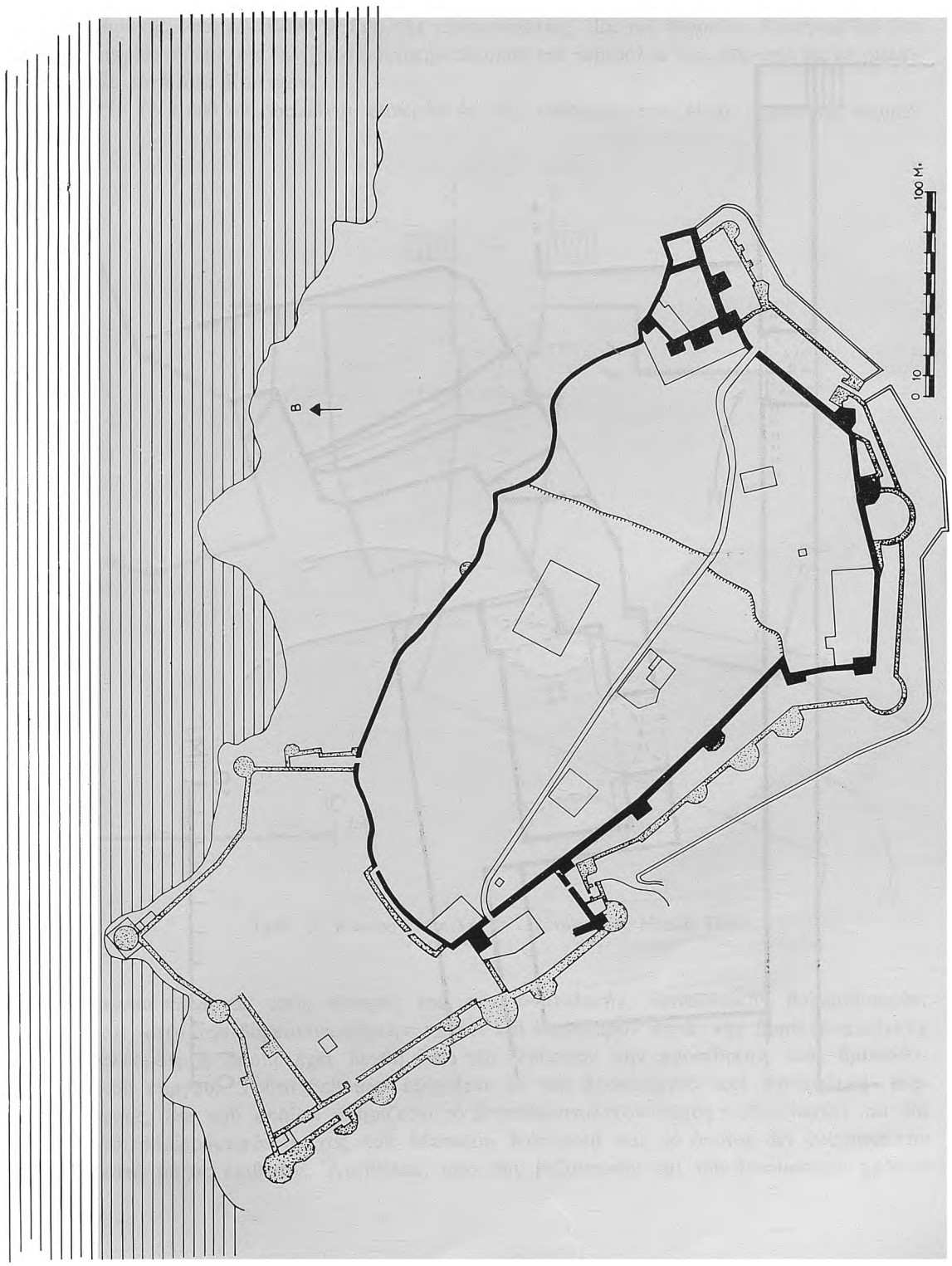
Τὸ Μεσαῖον Κάστρον. Τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ Κάστρου εἶναι προσιτὸν διὰ δύο πυλῶν, τῆς λεγομένης Ὀρτὰ Καποὺ καὶ τῆς Νοτίας Πύλης. Ἡ Ὀρτὰ Καποὺ (Μεσαία Πύλη) χρονολογεῖται ἐκ τῆς παρ' αὐτὴν ἐπιγραφῆς εἰς τὸ 1770. Ἐσώτερον ὑπάρχει ἡ παλαιοτέρα πύλη τοῦ Φραγκίσκου Γατελούζου, χρονολογουμένη ἐκ τῆς ὑπὲρ αὐτὴν ἐνεκτισμένης ἐπιγραφῆς εἰς τὸ 1371 (Π ί ν. 36 α). Ἡ πύλη αὕτη ὁδηγεῖ εἰς μεγάλην αὐλήν, εἰς τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἄλλη πύλη, παλαιοτέρα, διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχεταί τις εἰς τὸ Μεσαῖον Κάστρον (Σ χ έ δ. 2).

Ἡ Νοτία Πύλη εἶναι καὶ αὐτὴ διπλῆ. Διὰ διαδρόμου σχηματιζομένου ὑπὸ τῶν πλευρῶν τοῦ προτειχίσματος εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ Κάστρου, διερχόμεθα δι' ἐστεγασμένου διὰ καμάρας διαδρόμου-πύλης καὶ εἰσερχόμεθα εἰς ἐπιμήκη αὐλήν, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ὁποίας παλαιοτέρα πύλη ὁδηγεῖ ἐντὸς τοῦ Κάστρου (Σ χ έ δ. 3).

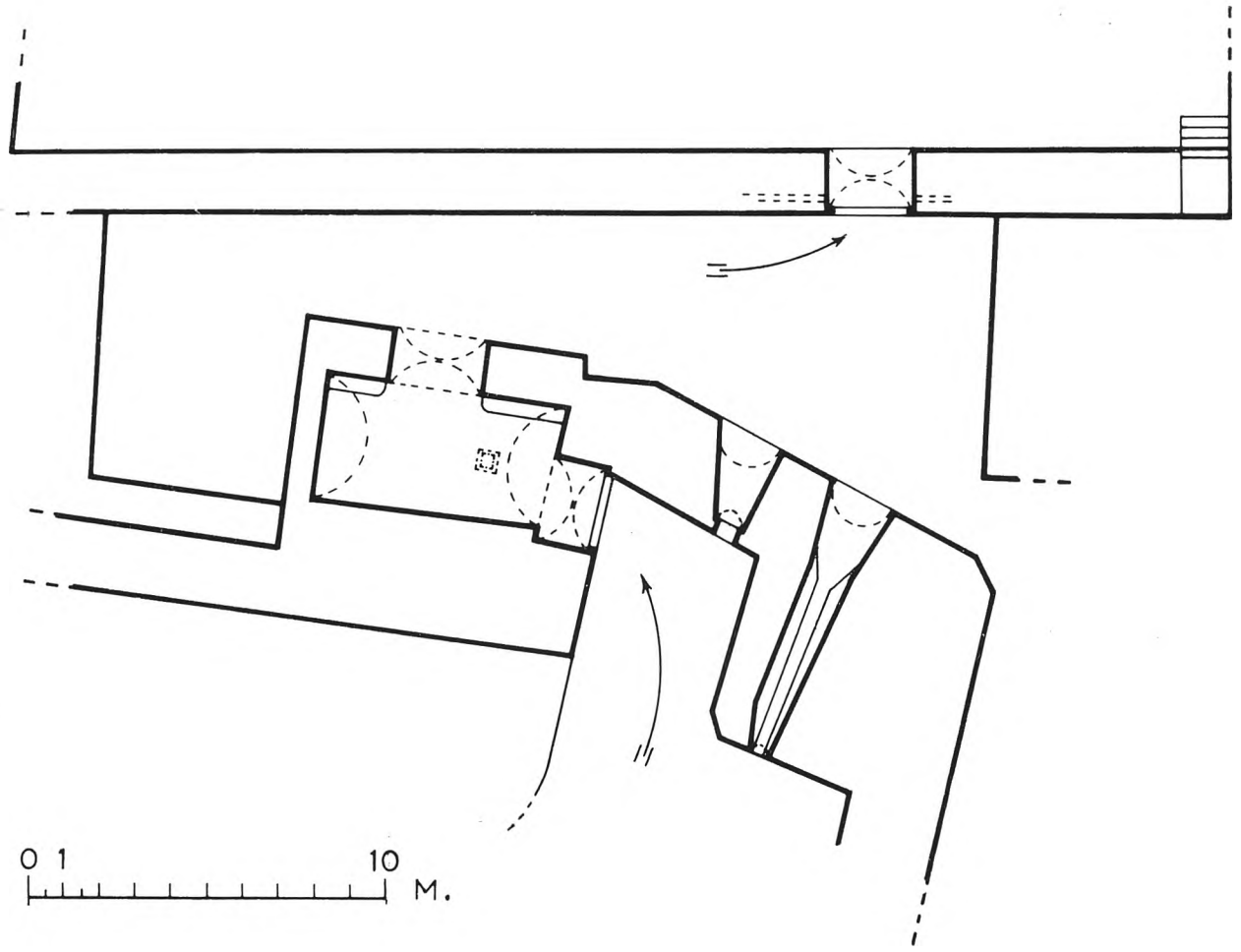
Εἰς τὸν τοῖχον τοῦ προμαχῶνος, ὁ ὁποῖος προστατεύει ἀπὸ ΒΑ. τὸν διάδρομον, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ εἰς τὴν Νοτίαν Πύλην, εἶναι ἐνεκτισμένα, ὑψηλά, μάρμαρον μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν Γατελούζων, ἕτερον μάρμαρον μὲ τὰ αὐτὰ ἐμβλήματα καὶ τρίτον ἐπίμηκες, φέρον ἐντὸς τριῶν ἀβαθῶν φατνωμάτων: (1) τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων, (2) τὸν διπλοῦν αὐτοκρατορικὸν ἀετὸν φέροντα εἰς τὸ στῆθος τὰ ἐμβλήματα τῶν Γατελούζων· εἰς τὰς ἄνω γωνίας τοῦ φατνώματος ὑπάρχουν τὰ διπλᾶ Β τῶν Παλαιολόγων, (3) ἁπλοῦν ἀετὸν βαδίζοντα πρὸς ἀριστερά. Μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω μαρμάρων εὑρίσκεται ἐνεκτισμένη τουρκικὴ ἐπιγραφή. Εὐθὺς μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸ Ἄνω Κάστρον διὰ τῆς Νοτίας Πύλης, δεξιὰ ὑψοῦται ὁ Μέγας Περίβολος, μὲ τὸν ὁποῖον θὰ ἀσχοληθῶμεν ἰδιαιτέρως.

Ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ Κάστρου οἰκοδομημάτων πρέπει νὰ μνημονευθῇ ὁ Μεντρεσές, γνωστὸς ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Καθηγητοῦ Α. Ὀρλάνδου, καὶ ἡ ὑπόγειος κρύπτη, συγκρότημα πολλῶν δωματίων. Πλησίον τῆς κρύπτης διατηροῦνται τὰ ἐρείπια κομψοῦ τουρκικοῦ τζαμιοῦ. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ Ἄνω Κάστρου σώζεται, μὲ βαρείας βλάβας ἀλλὰ δυνάμενον ἀκόμη νὰ ἐπισκευασθῇ, τὸ συγκρότημα τῶν φυλακῶν. Τελευταία πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἡ δεξαμενὴ τοῦ Κάστρου, ἐν χρήσει ἀκόμη καὶ σήμερον διὰ τὰς ἐργασίας τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων. Αὕτη κατεσκευάσθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίας

8. Ἰ. Δ. Κοντῆς, Λεσβιακὸ πολύπτυχο, σ. 172, εἰκ. 76.
9. IG XII, 2 πίν. I, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, πίν. 1-2.

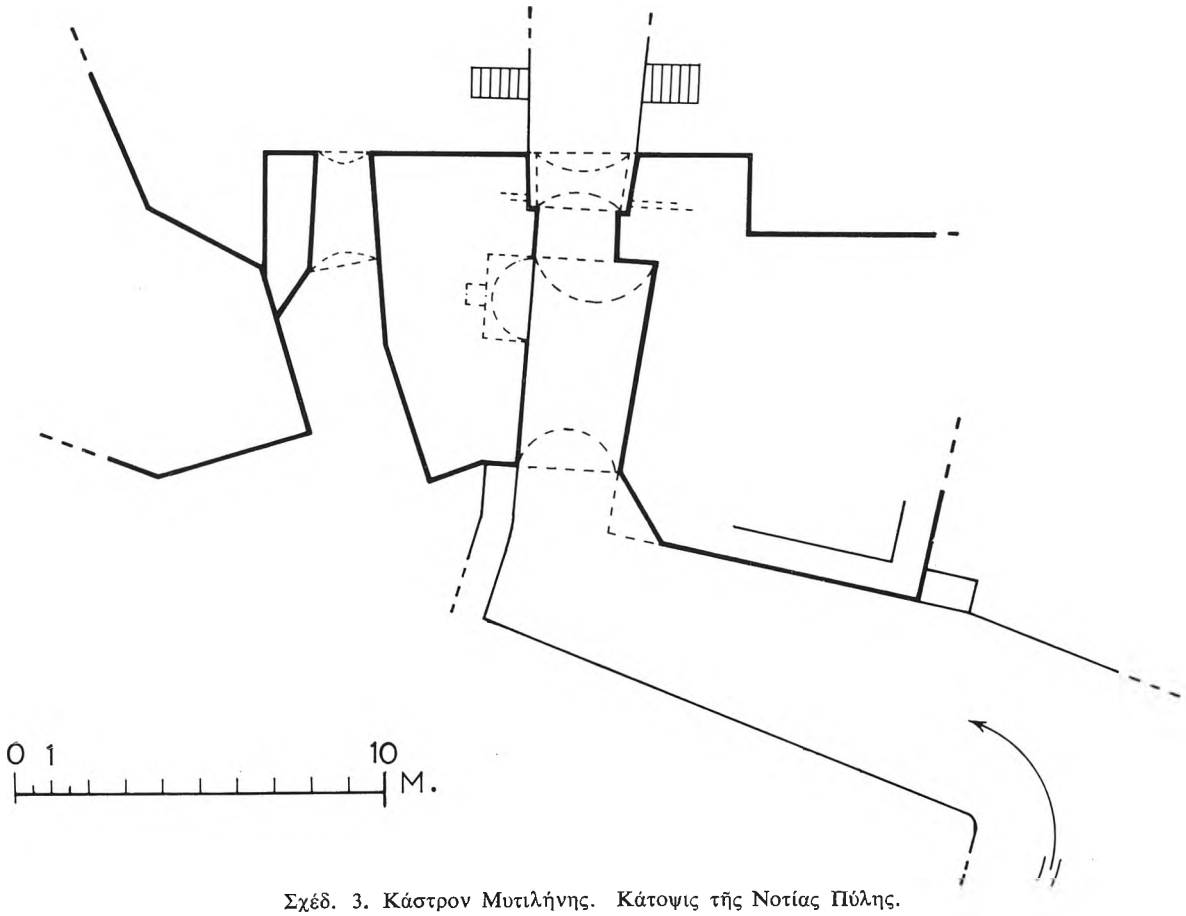
Σχέδ. 1. Κάτοψις τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης

Σχέδ. 2. Κάστρον Μυτιλήνης. Κάτοψις τῆς 'Ορτὰ Καπού.

στοᾶς πιθανῶς, τῆς ὁποίας τμῆμα ἐπιστυλίου καὶ σπόνδυλοι τῶν κιόνων ἀφέθησαν ὑπὸ τῶν κατασκευαστῶν τῆς δεξαμενῆς εἰς τὴν θέσιν των καὶ εἶναι ὁρατοί. Ἔναντι τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχει μικρὰ κρήνη τῆς τουρκοκρατίας. Ἐκ τοῦ Μεσαίου Κάστρου διὰ δύο μικρῶν πυλῶν, εἰς τὴν βορειοδυτικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου του, ἠδύνατό τις νὰ φθάσῃ εἰς τὸ Κάτω Κάστρον.

Τὸ Κάστρον, ὡς εἶναι φανερὸν ἐκ τῆς κατόψεώς του, εἶναι ἰδιαιτέρως ὠχυρωμένον κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς του, νοτιοανατολικήν, νοτιοδυτικήν, βορειοδυτικήν, καὶ κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν καὶ ὀλιγώτερον κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν πλευράν, ἡ ὁποία ἔχει δεχθῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων τὴν προσθήκην ἑνὸς ἡμικυκλικοῦ πύργου. Τοῦτο βεβαίως ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ἀποκρήμνου καὶ βραχώδους ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται τὸ βορειοανατολικὸν τεῖχος (τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὸ βορειοδυτικὸν τεῖχος τοῦ Μεσαίου Κάστρου) καὶ τὸ ὁποῖον δὲν ἐπέτρεπε τὴν κατὰ μάζας ἐπίθεσιν. Ἀντιθέτως, ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν γενουατικῶν χρόνων

Σχέδ. 3. Κάστρον Μυτιλήνης. Κάτοψις τῆς Νοτίας Πύλης.

ἡ νοτιοανατολικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ δέχεται ἰδιαιτέρας φροντίδας, εἰς αὐτὰς δὲ τὰς πλευρὰς εὑρίσκομεν τοὺς ἰσχυροτέρους καὶ μεγαλυτέρους πύργους, οἱ ὁποῖοι ἐξυπηρετοῦν τὴν παλαιάν, τὴν πρὸ τῆς χρήσεως τῆς πυρίτιδος, ἀμυντικὴν πολεμικὴν τέχνην. Ἀξιοσημείωτος διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα του εἶναι ὁ πολυγωνικὸς κεκλιμένος πύργος, κτισθείς, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τῶν Γατελούζων[10], ἀφοῦ φέρει ἐντειχισμένην πλάκα μὲ τὰ οἰκόσημα αὐτῶν, τῶν Παλαιολόγων καὶ παράστασιν ἀετοῦ βαδίζοντος[11]. Οὕτως ἡ νοτιοανατολικὴ καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ προστατεύονται ὑπὸ ἕνδεκα ἰσχυρῶν πύργων, ἰδιαιτέρως δὲ ὁ Μέγας Περίβολος, ὁ ὁποῖος πλὴν τῶν πέντε πύργων διέθετε καὶ τάφρον.

Οἱ Τοῦρκοι, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Μυτιλήνης τὸ 1462, ὠχύρωσαν τὸ Κάστρον μὲ ἰδιαιτέραν φροντίδα, προσθέσαντες νέον τεῖχος, ἐξωτερικῶς τοῦ παλαιοῦ κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν καὶ νοτιοδυτικὴν πλευρὰν καὶ προμαχῶνα ἐπὶ πλέον, διότι ἡ τάφρος τοῦ Κάστρου κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν οὔτε ὕδατος ἐπληροῦτο οὔτε βάθος εἶχε, λόγῳ τοῦ βραχώδους ἐδάφους[12].

Ἡ Ὀρτὰ Καποὺ κτίζεται τὸ 1770, ἐνῷ τὸ Κάτω Κάστρον φαίνεται παλαιότερον, ἐὰν στηριχθῶμεν ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πύργου τοῦ Ἀπτουλαϊρεδίν, χρονολογουμένης εἰς τὸ 1501. Ἡ ὀχύρωσις τῶν Τούρκων ὅμως διαφέρει τῆς παλαιοτέρας. Ἡ πολεμικὴ τακτικὴ ἔχει ἀλλάξει καὶ τὸν κύριον ρόλον παίζουν τὰ τηλεβόλα. Οὕτω, λοιπόν, οἱ πύργοι εἶναι κανονιοστάσια πλέον καὶ δὲν χρησιμεύουν διὰ τὴν ἀτομικὴν ἄμυναν τῶν στρατιωτῶν.

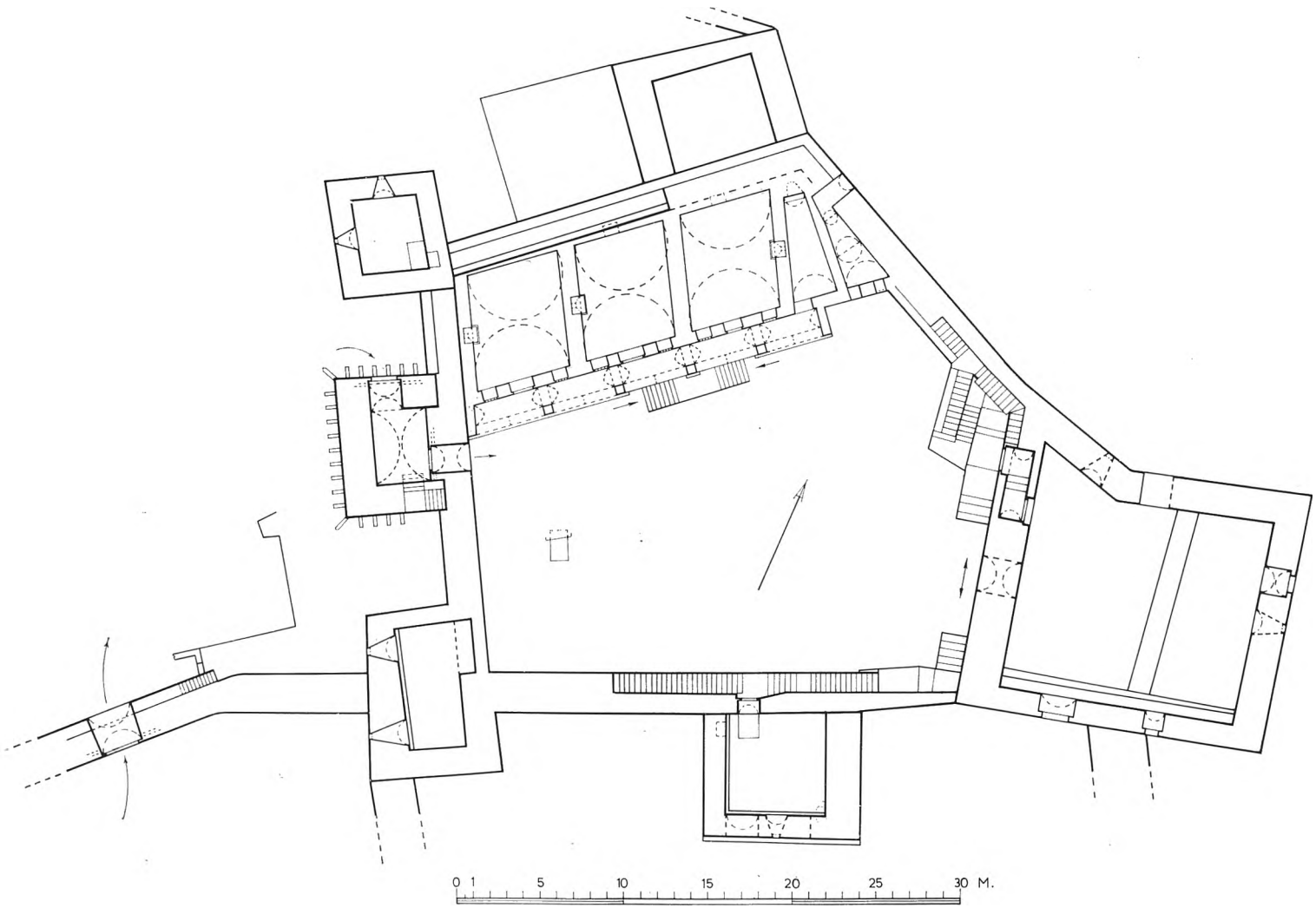
Ὁ Μέγας Περίβολος. Ὁ Μέγας Περίβολος εἶναι τὸ ὀχυρώτερον σημεῖον τοῦ Κάστρου, τελευταῖον καταφύγιον τῶν ὑπερασπιστῶν του καὶ καταλαμβάνει τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν τοῦ φρουρίου, εἶναι δὲ κατεσκευασμένος μετὰ ἰδιαιτέρας φροντίδος καὶ ἐπιμελείας. Ἀπὸ Β. καὶ Α. εἶναι σχεδὸν ἀπρόσιτος, στηριζόμενος ἐπὶ ἀποκρήμνων βράχων (Π ί ν. 37 α). Εἰς τὰς ἄλλας πλευρὰς ἐπροστατεύετο διὰ τάφρου, ἡ ὁποία φαίνεται μόνον εἰς τὴν βορειοδυτικὴν πλευρὰν σχεδὸν πλήρης λίθων. Ἀναμφιβόλως θὰ ὑπῆρχε κινητὴ γέφυρα ἑνώνουσα τὴν εἴσοδον τοῦ περιβόλου μὲ τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς τάφρου. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν περίβολον εἶναι ἰδιαιτέρως ὀχυρά, ἀνοιγομένη εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν πύργου, εὑρισκομένου εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὅλου συγκροτήματος καὶ προστατευομένου ἑκατέρωθεν ὑπὸ δύο ἄλλων πύργων (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 37 β).

Διὰ δευτέρας εἰσόδου εἰσερχόμεθα εἰς τὴν Μεγάλην Αὐλήν. Ἀριστερά, δηλαδὴ βορειοδυτικῶς, τὸν χῶρον καταλαμβάνει ἡ λεγομένη Πυριτιδαποθήκη, οἰκοδόμημα ἀποτελούμενον ἐξ ἡμιυπογείου καὶ τοῦ ὑπερυψωμένου ἰσογείου. Τὸ ἡμιυπόγειον ἀποτελεῖται ἐξ ἓξ χώρων, ἤτοι τριῶν μεγάλων δωματίων, ὄχι ὀρθογωνίων, καὶ τριῶν μικροτέρων, ὧν τὰ δύο ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των. Τὸ ἕκτον, μικρότατον πάντων, εἶναι προσιτὸν καὶ αὐτὸ ἐκ τῆς αὐλῆς. Τὰ τρία μεγάλα δωμάτια διαθέτουν στενομήκη προθάλαμον.

10. F. W. Hasluck, The Monuments of the Gattelusi, BSA 15 (1908-9), σ. 261 εἰκ. 12, Χαριτωνίδης, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 242 Πίν. 214 β, Χαριτωνίδης, Οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης, Λεσβιακὰ Δ (1962), σ. 74 εἰκ. 8.

11. Hasluck, ἔ.ἀ., σ. 262 ἀριθ. 1.

12. Χαριτωνίδης, Λεσβιακὰ Δ (1962), σ. 75.

Σχέδ. 4. Κάστρον Μυτιλήνης. Κάτοψις τοῦ Μεγάλου Περιβόλου.

Ἁπάντων ἡ στέγη εἶναι καμαρωτή. Τὸ ἰσόγειον, προσιτὸν διὰ στενῆς διπλῆς κλίμακος, ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων δωματίων (τὸ τέταρτον στενόμηκες) μὲ καμαρωτὴν ὀροφὴν καὶ μιᾶς ἀκανονίστου σχήματος δεξαμενῆς, προσιτῆς δι' ἀνοίγματος εὑρισκομένου ὑψηλά. Τὰ τέσσαρα δωμάτια φέρουν ἐμπρὸς προστῷον στηριζόμενον ἐπὶ θλαστῶν τόξων, τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ κτιστῶν πεσσῶν (Σ χ έ δ. 5).

Εἰς τὸν τοῖχον τῆς κλίμακος, ἡ ὁποία φέρει εἰς τὸ προστῷον της πυριτιδαποθήκην, εὑρίσκεται ἐνεκτισμένη ἐπιγραφὴ δημοσιευμένη ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου[13] καὶ τοῦ Ἐμμ. Δαβίδ[14].

Ὁ Χαριτωνίδης κάμνει τὴν ὑπόθεσιν[15], χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιμένῃ, ὅτι ἡ Loggia, ἡ μνημονευομένη ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς ὡς κατασκευασθεῖσα ὑπὸ τοῦ τελευταίου Γατελούζου, τοῦ Νικόλα, τὸ 1460, πιθανὸν νὰ κατελάμβανε τὸν χῶρον τῆς Πυριτιδαποθήκης ἢ ἀκόμη νὰ ἔχῃ σχέσιν μὲ τὴν κατασκευήν, τὴν ὁποίαν ἐστήριζον οἱ κιλλίβαντες εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ κεντρικοῦ ἐξωτερικοῦ πύργου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Μεγάλου Περιβόλου.

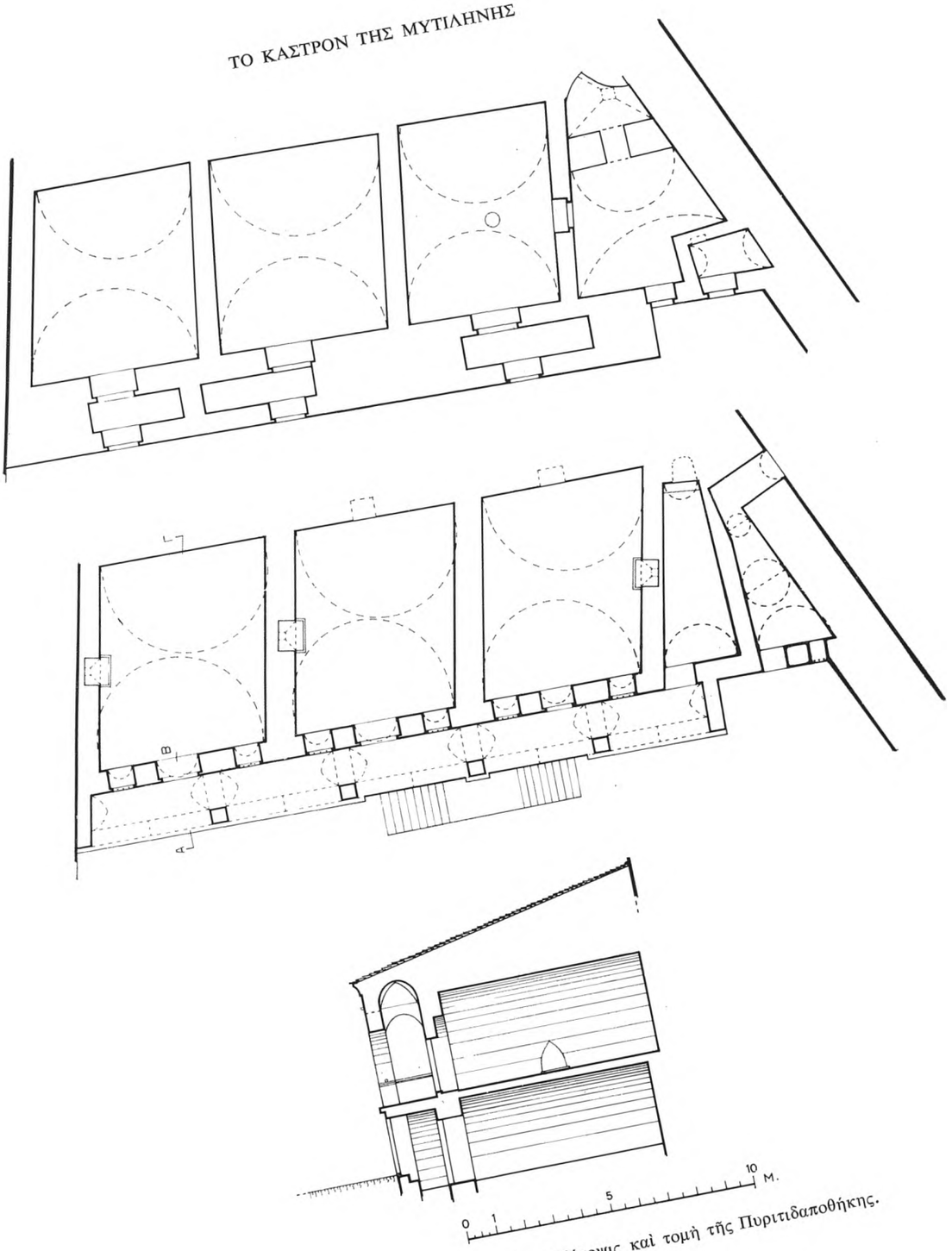
Ὡς πυριτιδαποθήκη ἐχρησίμευε τὸ ἡμιυπόγειον, ἐνῷ τὸ ἰσόγειον προωρίζετο διὰ τὴν διαμονὴν τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὰ τρία μεγάλα δωμάτια διαθέτουν καὶ ἑστίαν, τὰ δύο εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν, τὸ τρίτον εἰς τὴν ἀνατολικήν. Ἕκαστον δωμάτιον ἐφωτίζετο ὑπὸ δύο μικρῶν μετὰ σιδηροῦ κιγκλιδώματος παραθύρων, πλὴν τοῦ τετάρτου δωματίου, τὸ ὁποῖον ἐφωτίζετο μόνον ἐκ τῆς θύρας. Ἡ στέγη τῆς πυριτιδαποθήκης εἶναι κεραμοσκεπὴς καὶ μονοκλινής, κάτω δὲ τοῦ γείσου της φέρει πέντε λιθίνας ὑδρορρόας (Σ χ έ δ. 6).

Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς, ἐντὸς τοῦ τείχους, ὑπάρχει στενὴ λιθίνη κλῖμαξ, ἡ ὁποία φέρει εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ περιβόλου. Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους της, διὰ μικρᾶς θύρας, εἰσήρχετό τις εἰς τὸν πύργον, ὁ ὁποῖος προστατεύει τὸν περίβολον ἀπὸ Ν.

Ἡ ἐσωτερικὴ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου ἀποτελεῖται ὑπὸ ὁλομαρμάρου τοίχου. Ὡς παρετηρήθη[16], ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι κατεσκευασμένος, σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου, ἐκ μαρμάρων τοῦ θεάτρου. Εἰς αὐτὸν ὑπάρχουν ἀνοίγματα, ἓν ἀριστερὰ θύρας εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους, μὲ ὑπέρθυρον ἐκ τραχύτου Μιστεγνῶν, προσιτὸν ἄλλοτε διὰ ξυλίνης αἰρετῆς κλίμακος, τῆς ὁποίας τὸ ἕτερον ἄκρον ἐστηρίζετο ἐπὶ πλατυσκάλου τῆς ἑλικοειδοῦς κλίμακος, ἡ ὁποία εὑρίσκεται εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τῆς αὐλῆς, καὶ δεύτερον ἄνοιγμα τοξωτὸν ὑψηλά, εἰς τὸ κέντρον τοῦ τοίχου, φραγμένον νῦν. Τοῦτο θὰ ἐχρησίμευεν ὡς παράθυρον ἢ ὡς θύρα ἐξώστου τοῦ ὀρόφου. Σημειωτέον, ὅτι ὁ τοῖχος εἶναι ἐπισκευασμένος εἰς τὸ ἄνω μέρος του, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς τοιχοδομίας.

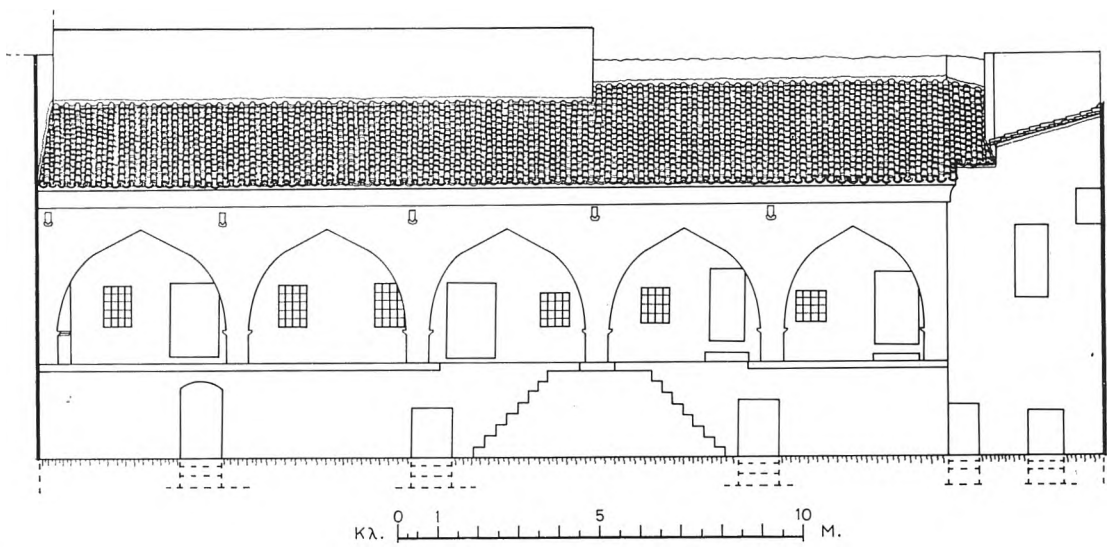
Διὰ τῆς θύρας, ἡ ὁποία μνημονεύεται ἀνωτέρω, εἰσερχόμεθα εἰς διάδρομον, μήκους 4 περίπου μέτρων, κατεσκευσμένον ἐντὸς καὶ παραλλήλως τοῦ ἐκ μαρμάρων τοίχου.

13. Νέος Ἑλληνομνήμων 7 (1908), σ. 342-343.
14. Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911), σ. 94-95.
15. Χαριτωνίδης, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 242.
16. Πετράκος, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 457 Πίν. 335 δ.

Σχέδ. 5. Κάστρον Μυτιλήνης. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Πυριτιδαποθήκης.

Οὗτος εἰς τὸ νότιον ἄκρον του κατέληγεν εἰς ἄλλην θύραν, ἥτις ἔφερεν εἰς εὐρύχωρον προθάλαμον μὲ παράθυρα εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευράν του. Πέραν τοῦ προθαλάμου, τὸ ἀνατολικόν, ἔσχατον, ἄκρον τοῦ Κάστρου καταλαμβάνει ἕτερον δωμάτιον μὲ παράθυρα πρὸς Ν. καὶ Α. Ὡς ὁ Χαριτωνίδης παρετήρησε[17], τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια τοῦ περιβόλου καὶ ἡ σχετικὴ πολυτέλεια εἰς τὴν κατασκευήν των ὁδηγοῦν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ταῦτα ἦσαν ἡ ἐπίσημος κατοικία τοῦ Κάστρου, χρονολογουμένη εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Ἡ παλαιότης ἄλλωστε τῆς κατασκευῆς αὐτῆς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὸ συγκρότημα τῶν δύο δωματίων δὲν συνδέεται ὀργανικῶς, κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, μὲ τὸν ὑπόλοιπον περίβολον.

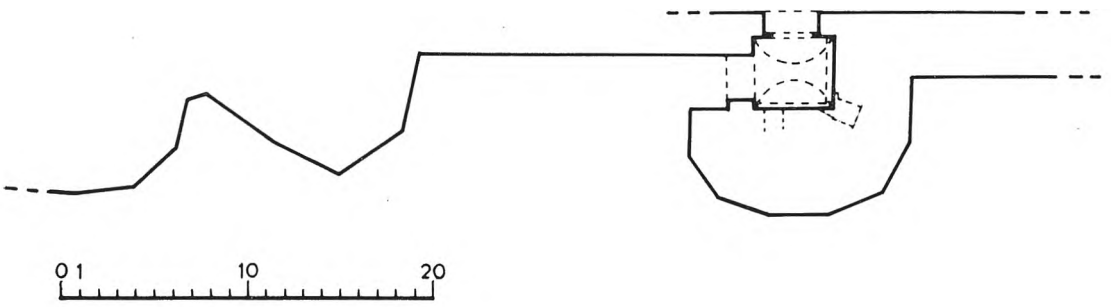
Σχέδ. 6. Κάστρον Μυτιλήνης. Ὄψις τῆς Πυριτιδαποθήκης.

Ὀρθογώνιος πύργος, πλὴν τῶν ἤδη ἀναφερθέντων, προστατεύει τὸν Μέγαν Περίβολον καὶ ἀπὸ Ν.

Τὸ Κάτω Κάστρον. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς Μυτιλήνης, ὀχυρωθὲν συστηματικῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, εἶναι προσιτόν, ἐξωτερικῶς, διὰ τῆς Βορείας Πύλης (Σ χ έ δ. 7), ἥτις ὁδηγεῖ εἰς στενομήκη αὐλήν, ἐξ ἧς δι' ἄλλης πύλης εἰσήρχετό τις εἰς τὸν ἀναπεπταμένον χῶρον τοῦ Κάτω Κάστρου. Σήμερον ἡ μορφὴ τοῦ ἐδάφους ἔχει ὑποστῆ μεταβολήν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου λιμένος, διότι εἰς τὸ παρελθὸν ἡ θάλασσα ἔφθανε μέχρι τοῦ τοίχου τοῦ Κάτω Κάστρου, τὸ ὁποῖον ἐπροστατεύετο εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο διὰ κανονιοστοιχίας τριῶν πυροβόλων à fleur d'eau. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ Κάστρου, τοῦ ὁποίου μέρος κατελάμβανον αἱ ἀποθῆκαι τοῦ Δήμου, ὠνομάζετο Saplija. Τὴν Σαπλιτζὰν προστα-

17. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 241.

τεύει ἐξωτερικῶς μέγας πύργος, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολόγησις εἶναι βεβαία λόγῳ τοῦ ὅτι ὑπάρχει εἰς αὐτὸν ἐντειχισμένη τουρκικὴ ἐπιγραφή[18], ἔχουσα ὡς ἑξῆς: «Στὸν καιρὸ τῆς βασιλείας τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζὶτ υἱοῦ τοῦ Μεχμὲτ-Χάν, τοῦ ὁποίου τὸ κράτος ἂς εἶναι παντοτεινὸ καὶ ἂς αὐξηθῆ ἡ νίκη του, οἰκοδομήθηκε ὁ πανύψηλος αὐτὸς πύργος μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ στρατιωτικοῦ ταξιάρχου Μυτιλήνης Ἀπτουλαϊρεδίν. Ὁ Θεὸς ἂς εὐκολύνει τὴν πραγμάτωση τῶν θελημάτων του. 1501». Ὁ ἐκδότης τῆς ἐπιγραφῆς Π. Σαμάρας, σχολιάζων αὐτὴν λέγει: «Ἡ ἀναμνηστικὴ αὐτὴ ἐπιγραφὴ ἔχει μεγάλη ἱστορικὴ σπουδαιότητα γιατὶ μαρτυρεῖ ἀνακαίνιση τοῦ Γενοατικοῦ φρουρίου τῆς Μυτιλήνης, 39 χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ πύργος αὐτὸς τοῦ κάστρου ἔγινε στὰ 1501, δηλαδὴ τὴν ἴδια χρονιὰ ποὺ πολεμικὰ καράβια τῆς Γαλλίας, τῆς Ἱσπα-

Σχέδ. 7. Κάστρον Μυτιλήνης. Κάτοψις τῆς Βορείας Πύλης.

νίας καὶ τῆς Βενετίας πολιόρκησαν εἴκοσι ἡμέρες τὴν Μυτιλήνη. Ὁ Βαγιαζὶτ μόλις ἔμαθε τὴν πολιορκία τῆς Μυτιλήνης ἀπέστειλε εἰς βοήθειάν της δύο πασσάδες τὸν Ἐρσὲκ Ἀχμὲτ πασσᾶ καὶ τὸν Σινὲκ πασσᾶ μὲ μεγάλο στόλο, ἀλλὰ οἱ Χριστιανοὶ ναύαρχοι μόλις ἔφθασαν οἱ Τοῦρκοι, ἔλυσαν τὴν πολιορκία καὶ ἀπέπλευσαν». Ὑπάρχει καὶ δευτέρα ἐπιγραφὴ εἰς τὸν πύργον, ἡ ὁποία δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ μεταφρασθῇ.

Τὴν χρονολογικὴν διάκρισιν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ Κάστρου ἔκαμεν ἤδη ὁ Σεραφεὶμ Χαριτωνίδης εἰς δύο δημοσιεύματά του[19], τὰ ὁποῖα ἀνενέωσαν τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὸ σημαντικὸν αὐτὸ μνημεῖον τῆς Μυτιλήνης. Οὕτω τὸ ἀνατολικὸν διαμέρισμα τοῦ μεγάλου περιβόλου χρονολογεῖται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἐνῷ ὁ ὑπόλοιπος περίβολος εἶναι ἔργον τῶν Γατελούζων (ἐξαιρουμένης τῆς ἐντὸς τοῦ περιβόλου πυριτιδαποθήκης, κατασκευασθείσης ὑπὸ τῶν Τούρκων), ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἐντειχισμένου, οἰκοσήμου αὐτῶν μὲ τὴν παράστασιν ἀετοῦ μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας καὶ τῶν ἐμβλημάτων τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν Γατελούζων. Ἀξίζει νὰ παρατηρηθῇ,

18. Π. Ι. Σαμάρα, Ἀνέκδοτες τουρκικὲς ἐπιγραφές, Λεσβιακὸν Ἡμερολόγιον 1950, σ. 273-274.

19. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 239-243, Οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης, Λεσβιακὰ Δ (1962), σ. 69-75 πίν. I-V.

ὅτι ὑπὸ τὸ οἰκόσημον εὑρίσκονται ἐντειχισμένα ἀνάγλυφα μονομάχων, ἤδη δημοσιευμένα[20].

Ἡ ἔσω τῆς Ὀρτὰ Καποὺ πύλη χρονολογεῖται εἰς τὸ 1373 ἐκ τοῦ ἄνω αὐτῆς εὑρισκομένου οἰκοσήμου, φέροντος ἐστεμμένον ἀετόν, μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων, ἐμβλήματα τῶν Γατελούζων καὶ ἐπιγραφῆς[21].

Ὁ Hasluck (ἔ.ἀ.) ἀναφέρει καὶ τουρκικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸ τύμπανον τῆς πύλης, χρονολογουμένην εἰς τὸ ὀθωμανικὸν ἔτος 1186 (=1839), τὴν ὁποίαν ἀποδίδει (μετ' ἐρωτηματικοῦ) εἰς ἐπισκευὴν γενομένην ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ὁ τοῖχος τῆς πύλης τοῦ Φραγκίσκου Γατελούζου δὲν ἑνοῦται εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν του μὲ τὸν μέγαν πύργον, ὅστις εὑρίσκεται ἐκεῖ καὶ τὸν ὁποῖον ὁ Χαριτωνίδης, ἐκ τῆς τοιχοδομίας του (πληθὺς ἀρχαίων μαρμαροπλίνθων), χρονολογεῖ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς καὶ τὸν συνεχόμενον πρὸς τὸν πύργον τοῖχον, ὁ ὁποῖος βαίνει ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ. διακοπτόμενος μόνον ὑπὸ πύλης, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους θὰ ἀπετέλει καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ βορείου λιμένος καὶ τῆς πόλεως εἴσοδον. Ἡ πύλη αὕτη ἐνισχύεται ὑπὸ μεγάλου πύργου, ὅστις θὰ ἐπροστάτευεν ἐπίσης καὶ τὴν δεξαμενὴν τοῦ ὕδατος, ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ Ἄνω Κάστρου, εὑρισκομένη ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ πύργου.

Ὁ περίβολος, εἰς ὃν εἰσέρχεταί τις διὰ τῆς πύλης τοῦ Φραγκίσκου Γατελούζου, εἶναι κατεστραμμένος κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν πλευράν, ἀντικατασταθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων δι' ἄλλου.

Πλησίον τῆς Ὀρτὰ Καποὺ καὶ νοτίως αὐτῆς, ὑπάρχει ἐνεκτισμένον τεμάχιον μαρμάρου μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν Παλαιολόγων, λείψανα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀετοῦ καὶ ἐπιγραφήν.

Ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν προκαλεῖ, εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος μετὰ προσοχῆς παρατηρεῖ τὰ διάφορα μέρη τοῦ Κάστρου τῆς Μυτιλήνης, ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων εἰργασμένων λίθων, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐνεκτισμένος εἰς τὰ τείχη καὶ τὰ οἰκοδομήματά του. Ἤδη ὁ Χαριτωνίδης παρετήρησεν, ὅτι ἡ μεγάλη χρῆσις τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ συνδέεται μὲ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ δὴ μὲ τὰς «ἀρχαιοτέρας φάσεις της»[22]. Τότε, εἶναι φυσικόν, ὑπῆρχε περισσότερον ὑλικὸν ἐξ ἀρχαίων κτηρίων, ὡς δὲ ἐπεσήμανα, τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἔχει συγγένειαν ἀρχιτεκτονικὴν μεταξύ του, ἀναλόγως τῆς θέσεως εἰς ἣν εὑρίσκεται ἐνεκτισμένον. Δηλαδή, ἑνὸς ἀρχαίου κτηρίου, τὸ ὁποῖον διελύετο χάριν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ Κάστρου, τὰ μέλη του ἐκτίζοντο σχεδὸν ὁμοῦ, ὅπως π.χ. ὁ μαρμάρινος ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ μεγάλου περιβόλου προέρχεται ἐκ τοῦ θεάτρου[23]. Λίθοι ὅμως ἐκ τοῦ θεάτρου εὑρέθησαν διεσκορπισμένοι ἐντὸς τοῦ Κάστρου καὶ παρατηροῦνται ἐνεκτισμένοι εἰς τὸν πύργον τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς, ὅπου εἶναι ἱδρυμένος ὁ κοντὸς τῆς σημαίας, ὡς καὶ εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀπτουλαϊρεδίν, πλησίον τοῦ ὁποίου, εἰς τὴν παραστάδα τῆς βορειοδυτικῆς πύλης, εἶναι ἐνεκτισμένη καὶ ἡ ἐπιγραφὴ IG XII 2, 156.

Θὰ ἦτο ἴσως ἄσκοπον νὰ ἀναφερθοῦν λεπτομερῶς τὰ παρατηρούμενα εἰς τοὺς τοί-

20. L. Robert, Les gladiateurs dans l'Orient grec, σ. 223.
21. Hasluck, BSA 15 (1908-9), σ. 262 ἀριθ. 2.
22. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 241.
23. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 456-457.

χους τοῦ Κάστρου ἀρχαῖα λείψανα ἢ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτυμβίων, βωμίσκων ὡς οἱ δημοσιευθέντες ὑπὸ τοῦ Β. Καλλιπολίτου[24]. Μεταξὺ ὅμως τῶν μεσαιωνικῶν λειψάνων, τῶν ὑπὸ τῶν Γατελούζων καταλειφθέντων, πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ἡ γνωστὴ σαρκοφάγος, ἡ κειμένη πλησίον τῶν ἐρειπίων τοῦ τζαμιοῦ εἰς τὸ Ἄνω Κάστρον, μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν Γατελούζων καὶ τῶν Παλαιολόγων ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Hasluck[25], μετὰ πιθανότητος δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ σαρκοφάγος ἐχρησίμευσεν ὡς τάφος τοῦ Φραγκίσκου Α΄ καὶ τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ

24. Λεσβιακὰ Γ (1959), σ. 41-54.
25. Ἔ.ἀ., σ. 264.

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΤΗΣ ΔΙΟΔΟΥ ΤΩΝ ΘΕΩΡΩΝ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

(Π ί ν. 38 - 40)

Τά τρία ἀνάγλυφα Μ. Λούβρου 696 (Π ί ν. 38-40), πού βρέθηκαν τό 1864 ἀπό τόν E. Miller στή δίοδο τῶν θεωρῶν, στά ἀνατολικά τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Θάσου, ἔχουν ἐπανειλημμένα συζητηθεῖ[1]. Ὡστόσο ἡ ἑρμηνεία τῶν παραστάσεών τους, πού ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης, παραμένει ἀκόμα προβληματική, παρόλο πού ταυτίζονται ἐπιγραφικά οἱ περισσότερες ἀπό τίς μορφές πού εἰκονίζονται σ' αὐτά. Πρίν ὅμως ἀπό τή συζήτηση τῶν ἑρμηνευτικῶν προβλημάτων κρίνεται σκόπιμο νά δοθεῖ μιά σύντομη περιγραφή τῶν ἀναγλύφων[2].

Πλάκα Ι (Π ί ν. 38 α-β, 40): Ἔχει ὕψος 0.93, μῆκος 2.08 καί μέγ. πάχος 0.37 μ. Οἱ πλάγιες πλευρές της εἶναι ἁδρά δουλεμένες, μέ ἀναθύρωση πρός τήν μπροστινή ὄψη τῆς πλάκας. Στό μέσο τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς ἀνοίγεται ὀρθογώνια κόγχη, βάθους 0.22 μ., πού τό πλαίσιό της εἶναι διαμορφωμένο ὡς περίθυρο μιᾶς πραγματικῆς ἰωνικῆς θύρας[3] μέ ταινιωτά τό κατώφλι, τίς παραστάδες καί τό ἀνώφλι. Δύο ἀνάγλυφοι κιλλίβαντες στηρίζουν, πάνω ἀπό τό θύρωμα αὐτό, ἕνα ἁπλό γεῖσο, στό μέτωπο τοῦ ὁποίου ἔχει χαραχτεῖ ἡ μεταγενέστερη ἐπιγραφή: *Ἀρ]ιστοκράτης Ἔρωτος*. Ἀριστερά ἀπό τήν κόγχη παριστάνεται ἕνας κιθαρωδός κατενώπιον, πού κρατάει μέ τό ἀριστερό του χέρι κιθάρα. Φοράει χιτώνα καί μακρύ δίπλακα. Τό ἀριστερό σκέλος, λυγισμένο στό γόνατο, ἀποδίδεται ἀπό τό πλάι. Στά δεξιά τοῦ κιθαρωδοῦ, στό ἀριστερό πέρας τῆς πλάκας, μιά γυναικεία μορφή σέ πλάγια ὄψη κινεῖται πρός τόν κιθαρωδό ἕτοιμη νά τόν στεφανώσει· τό στεφάνι πού κρατοῦσε στά σηκωμένα χέρια της ἦταν μετάλλινο πρόσθετο, ὅπως δείχνουν δύο σωζόμενες ὀπές προσήλωσης. Ἡ μορφή αὐτή φοράει ἄζωστο πέπλο μέ ἀπόπτυγμα. Τό χῶρο τῆς πλάκας δεξιά ἀπό τήν κόγχη

1. Κυριότερη βιβλιογραφία: E. Miller. RA 12 (1865), σ. 438 κ.ἑ. πίν. 24-25 καί Le Mont Athos, Vatopedi et l'île de Thasos, 1889, σ. 202 κ.ἑ., 391 κ.ἑ. O. Rayet, Monuments de l'art antique I (1884), πίν. 20-21. G. Mendel, BCH 24 (1900), σ. 553 ὑποσημ. 1. F. Studniczka, ÖJh 6 (1903), σ. 159 κ.ἑ. εἰκ. 99-101. IG XII 8, 358. Ch. Picard, Manuel II, 1 (1939), σ. 88 κ.ἑ. εἰκ. 40-43. G. Lippold, Griechische Plastik, 1950, σ. 116 ὑποσημ. 4 πίν. 40, 1. J. Pouilloux, Ét. Thas. III (1954), σ. 59 κ.ἑ., 210, 340 κ.ἑ. G. Daux, CRAI 1954, σ. 469 κ.ἑ. Ch. Picard, Ét. Thas. VIII (1962), σ. 48 κ.ἑ., 146 κ.ἑ. εἰκ. 16 καί 34. Guide de Thasos, 1967, σ. 37 κ.ἑ., 169 εἰκ 12 καί 104. E. Berger, Das Basler Arztrelief, 1970, σ. 44, 51 εἰκ. 51 καί 53. H. Hiller, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr., 1975, σ. 99 κ.ἑ.

2. Εὐχαριστῶ θερμά τή συνάδελφο κ. Α. Σαμαρᾶ-Kauffmann γιά τίς πληροφορίες σχετικά μέ τίς διαστάσεις τῶν ἀναγλύφων πλακῶν καί ἄλλες λεπτομέρειες, καθώς καί τή Διεύθυνση τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου γιά τήν ἄδεια δημοσίευσης τῶν φωτογραφιῶν τῶν Π ί ν. 38 καί 39.

3. Βλ. A. Büsing-Kolbe, JdI 93 (1978), σ. 117 κ.ἑ. εἰκ. 23. G. Hornbostel-Hüttner, Studien zur römischen Nischenarchitektur, 1979, σ. 34 κ.ἑ.

κατέχουν τρεῖς γυναικεῖες μορφές πού εἰκονίζονται, σέ πλάγια ὄψη πρός τά ἀριστερά καί προβάλλουν ἐλαφρά τό δεξιό σκέλος. Ἡ πρώτη μορφή φοράει χιτώνα καί μακρύ λοξό ἱμάτιο μέ ἀπόπτυγμα· μέ τά δυό της χέρια κρατάει μία ταινία μέ ἑνωμένες τίς ἄκρες. Ἡ μεσαία φοράει ἀνοιχτό πέπλο καί κρατάει μέ τό δεξιό της χέρι μιά μακριά ταινία, ἐνῶ μέ τό χαμηλωμένο ἀριστερό ἕνα ἀντικείμενο πού μοιάζει μέ σύριγγα. Ἡ δεξιά, τέλος, μορφή φοράει χιτώνα καί ἱμάτιο πού πορπώνεται στόν ἀριστερό ὦμο· μέ τό ἀνασηκωμένο δεξιό χέρι κρατοῦσε ἴσως ἕνα λουλούδι πού θά ἦταν ἔνθετο (ὑπάρχει ὀπή προσήλωσης), ἐνῶ μέ τό ἀριστερό ἔλκει τό χιτώνα της. Καί οἱ τρεῖς μορφές εἶχαν στήν κεφαλή πρόσθετα μετάλλινα στεφάνια, ὅπως δείχνουν οἱ ὀπές προσήλωσης (διατηροῦνται 24 ὀπές στήν κεφαλή τῆς ἀριστερῆς μορφῆς, 15 στῆς μεσαίας καί 17 στῆς δεξιᾶς). Ὅπως καί οἱ δύο ἄλλες μορφές πού εἰκονίζονται στό ἀριστερό μέρος τῆς πλάκας, πατᾶνε σ' ἕναν ἐξέχοντα κανόνα, κάτω ἀπό τόν ὁποῖο ὑπάρχει ἕνα ἁπλό κοῖλο κυμάτιο. Ἐπάνω ἀπό τήν κόγχη, στίς ταινίες τοῦ ἀνωφλιοῦ, εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Νύμφησιν κ Ἀπόλλωνι Νυμφηγέτηι θῆλυ καὶ ἄρσ/εν ἅμ βόληι προσέρδεν, ὅιν οὐ θέμις οὐδὲ χοῖρον· / οὐ παιωνίζεται.*

Ἀπό τήν ἐπιγραφή, πού ἀποτελεῖ ἕναν κανονισμό λατρείας[4], βεβαιώνεται ἡ ἑρμηνεία τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ὡς Ἀπόλλωνα, πού παριστάνεται ἐδῶ ὡς Κιθαρωδός, καί ταυτίζονται οἱ τρεῖς τουλάχιστο γυναικεῖες μορφές, δεξιά ἀπό τήν κόγχη, μέ τίς Νύμφες[5]. Γιά τή μορφή πού στεφανώνει τόν Ἀπόλλωνα προτάθηκαν διάφορες ἑρμηνεῖες. Σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατέστερη πρόκειται γιά τήν ἀδελφή τοῦ Ἀπόλλωνα, τήν Ἄρτεμη[6], πού λατρευόταν στή Θάσο σέ ἰδιαίτερο ἱερό, στήν πλαγιά ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τή δίοδο τῶν θεωρῶν. Ἡ μορφή ἔχει ἑρμηνευτεῖ ἐπίσης ὡς Πειθώ, Ἀθηνᾶ[7] ἤ τέταρτη Νύμφη[8].

Πλάκα ΙΙ (Π ί ν. 39 α, 40): Ἔχει ὕψος 0.93, μῆκος 0.87 καί μέγ. πάχος 0.30 μ. Ἡ ἀριστερή πλευρά τῆς πλάκας εἶναι κατά τό μισό περίπου τοῦ πλάτους της ἐντελῶς λεία· ἄρα τό μέρος αὐτό ἦταν ὁρατό. Πέρα ἀπό αὐτή τή λεία ἐπιφάνεια ὑπάρχει ἕνα κάπως λοξό καί σέ συνέχεια ἀκανόνιστο κόψιμο πρός τό πίσω μέρος τῆς πλάκας (βλ. σχετικά Π ί ν. 40), πού εἶναι, ὅπως καί ἡ πίσω πλευρά, ἀδρά δουλεμένο. Ἀδρά δουλεμένη εἶναι καί ἡ δεξιά πλευρά, μέ ἀναθύρωση πρός τό μέρος τῆς μπροστινῆς ὄψης τῆς πλάκας. Στό μέσο περίπου τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς εἰκονίζεται ὁ Ἑρμῆς, πού ἀναγνωρίζεται ἀπό τά εἰκονογραφικά του στοιχεῖα. Παριστάνεται σέ διασκελισμό πρός τά ἀριστερά, προβάλλοντας τό δεξιό σκέλος τοῦ βάθους. Ἡ κεφαλή καί τά σκέλη εἰκονίζονται σέ πλάγια ὄψη, ὁ κορμός σέ 3/4. Φοράει χλαμύδα, πού πορπώνεται στό δεξιό ὦμο, καί κωνικό πίλο στήν κεφαλή. Σηκώνει ὡς τό ὕψος περίπου τῶν ὤμων, τεντωμένο

4. Γιά ἀνάλογους κανονισμούς λατρείας στή Θάσο βλ. Ch. Picard, BCH 47 (1923), σ. 241 κ.ἑ. J. Pouilloux, BCH Suppl. V (1979), σ. 140 ὑποσημ. 4.

5. Οἱ G. Daux, RA 29-30 (1948), σ. 245 κ.ἑ., καί J. Pouilloux, ὅ.π., σ. 59 κ.ἑ., θεωροῦν πιθανό ὅτι οἱ ἐπιγραφές εἶναι νεώτερες κάπως ἀπό τά ἀνάγλυφα. Πρβλ. Th. Kraus, Hekate, 1960, σ. 72 ὑποσημ. 352.

6. F. Studniczka, ὅ.π., σ. 171. H. Lechat, REA 15 (1913), σ. 366 ὑποσημ. 2. Ch. Picard, MonPiot 40 (1944), σ. 128 ὑποσημ. 2, 133 ὑποσημ. 2 καί Ét. Thas. VIII (1962), σ. 146. B. Sismondo Ridgway, The Severe Style in Greek Sculpture, 1970, σ. 106.

7. J. Pouilloux, ὅ.π., σ. 341 καί Archaeology 1955, σ. 204.

8. Ch. Picard καί P. De La Coste-Messelière, FdD IV.2 (1928), σ. 5 ὑποσημ. 3. Th. Kraus, Hekate, 1962, σ. 72.

πρός τά ἐμπρός, τό δεξιό του χέρι μέ ἀνοιχτή τήν παλάμη. Στό χαμηλωμένο ἀριστερό κρατάει τό κηρύκειο, τοῦ ὁποίου τό πίσω μέρος σώζεται ἀνάγλυφο· τό ἐμπρός ἦταν ἔνθετο χάλκινο, ὅπως δείχνουν τά σωζόμενα λείψανα. Πίσω ἀπό τόν Ἑρμῆ, σπρωγμένη στό δεξιό ἄκρο τῆς πλάκας, εἰκονίζεται μιά γυναικεία μορφή σέ πλάγια ὄψη πρός τά ἀριστερά. Φοράει χιτώνα μέ μακρύ κόλπο, πού φτάνει ὡς τό ἐπάνω μέρος τῶν μηρῶν, καί στό κεφάλι εἶχε πρόσθετο στεφάνι, ὅπως δείχνουν οἱ 28 σωζόμενες ὀπές προσήλωσης· κρατάει στά δυό της χέρια ἕνα στεφάνι. Προβάλλει ἐλαφρά τό δεξιό σκέλος τοῦ βάθους. Καί οἱ δυό μορφές πατᾶνε σ' ἕναν ἐξέχοντα κανόνα, σάν τόν κανόνα τῆς πλάκας I, κάτω ἀπ' τόν ὁποῖο ὑπάρχει ἐπίσης ἕνα ἁπλό κοῖλο κυμάτιο. Πάνω στόν κανόνα αὐτόν εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Χάρισιν αἶγα οὐ θέμις οὐδὲ χοῖρον*. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή πιστεύεται ὅτι ἀναφέρεται καί στίς τρεῖς γυναικεῖες μορφές πού εἰκονίζονται στήν πλάκα III, τήν ὁποία θά περιγράψουμε ἀμέσως πιό κάτω. Ἡ γυναικεία μορφή πίσω ἀπ' τόν Ἑρμῆ ἑρμηνεύτηκε ἐπίσης ὡς Ἑκάτη[9] καί Μαία[10].

Πλάκα III (Π ί ν. 39 β, 40): Ἔχει ὕψος 0.93, μῆκος 0.93 καί μέγ. πάχος 0.265 μ. Ἡ δεξιά πλευρά τῆς πλάκας παρουσιάζει τίς ἴδιες τεχνικές ἰδιομορφίες μέ τήν ἀριστερή πλευρά τῆς πλάκας II: εἶναι δουλεμένη λεία στό μισό περίπου τοῦ πλάτους της, αὐτό πού γωνιάζει μέ τήν μπροστινή πλευρά. Πέρα ἀπό τή λεία αὐτή ἐπιφάνεια ἔχουμε ἐπίσης ἕνα λοξό καί ἀκανόνιστο πρός τά πίσω κόψιμο (βλ. σχετικά Π ί ν. 40). Στήν ἁδρά δουλεμένη ἀριστερή πλευρά της ὑπάρχει ἀναθύρωση πρός τήν μπροστινή ὄψη. Στήν πλάκα III εἰκονίζονται τρεῖς γυναικεῖες μορφές σέ πλάγια ὄψη πρός τά δεξιά. Ἡ πρώτη δεξιά μορφή φοράει χιτώνα μέ μακρύ κόλπο, πού φτάνει ὡς τά γόνατα, καί μακρύ ριχτό ἱμάτιο, πού καλύπτει τούς δυό ὤμους καί τούς βραχίονες. Δέν ξέρουμε ἄν κρατοῦσε κάτι στό ὑψωμένο μπροστά ἀπό τό στῆθος ἀριστερό χέρι· μέ τό κάπως χαμηλωμένο δεξιό κρατάει ἕνα στρογγυλό ἀντικείμενο, ἴσως καρπό. Ἡ μεσαία μορφή φοράει χιτώνα καί κοντό λοξό ἱμάτιο. Μέ τό σηκωμένο ἀριστερό της χέρι κρατάει ἕνα στεφάνι, ἐνῶ μέ τό δεξιό ἀνασηκώνει τό χιτώνα της. Τέλος, ἡ τρίτη μορφή, στό ἀριστερό ἄκρο τῆς πλάκας, φοράει χιτώνα καί μακρύ ριχτό ἱμάτιο, πού σκεπάζει τά χέρια ὡς τούς καρπούς. Μέ τό σηκωμένο ἀριστερό της κρατάει ἕνα ἀντικείμενο πού ἔχει τό σχῆμα αὐγοῦ καί μέ τό δεξιό ἕνα στεφάνι. Οἱ τρεῖς μορφές φοροῦσαν ἐπίσης πρόσθετα στεφάνια, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ὀπές προσήλωσης (διατηροῦνται 18 ὀπές στήν κεφαλή τῆς ἀριστερῆς μορφῆς, 27 στῆς μεσαίας καί 26 στῆς δεξιᾶς)· προβάλλουν ἐλαφρά τό ἀριστερό σκέλος τοῦ βάθους καί πατᾶνε πάνω σέ ἐξέχοντα κανόνα, ὅμοιο μέ τήν ἀντίστοιχη λεπτομέρεια τῶν πλακῶν I καί II. Οἱ τρεῖς μορφές τῆς πλάκας III ἑρμηνεύονται ἀπ' ὅλους τούς ἐρευνητές ὡς Χάριτες, πού ἀναφέρονται, ὅπως σημειώσαμε, στήν ἐπιγραφή τῆς πλάκας II.

Δέν εἶναι πρόθεσή μου ἡ συζήτηση τοῦ προβλήματος, ποιά ἀκριβῶς ἦταν ἡ θέση τῶν τριῶν αὐτῶν ἀναγλύφων στή δίοδο τῶν θεωρῶν. Οἱ διάφορες ἀπόψεις γιά τό θέμα αὐτό συγκεντρώθηκαν ἀπό τόν G. Daux, CRAI 1954, σ. 472 κ.ἑ. Τό πρόβλημα, πού φάνηκε πρός στιγμή νά βρῆκε τή λύση του μετά τήν ἀποκάλυψη, κατά τίς ἀνασκαφές

9. F. Studniczka, ὅ.π., σ. 170. Ch. Picard, BCH 47 (1923), σ. 260 καί MonPiot 40 (1944), σ. 128 ὑποσημ. 2. J. Pouilloux, Ét. Thas. III (1954), σ. 341.

10. Ch. Picard, Ét. Thas. VIII (1962), σ. 147.

1954 κ.έ., τῆς ὀρθογώνιας κόγχης μέ τά ἴχνη ἑνός βωμοῦ στό μέσο τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου τῆς διόδου, ἐξακολουθεῖ νά ἀπασχολεῖ τήν ἔρευνα. Τό ὕψος καί τῶν τριῶν πλακῶν, 0.93 μ., εἶναι ἴσο μέ τό ὕψος δύο δόμων τῆς πρόσοψης τοῦ νοτιοανατολικοῦ αὐτοῦ τοίχου. Ἔτσι, οἱ πλάκες ΙΙ καί ΙΙΙ, σύμφωνα καί μέ τίς τεχνικές τους λεπτομέρειες, τοποθετοῦνται στίς γωνίες πού σχηματίζουν οἱ πλάγιες πλευρές τῆς κόγχης αὐτῆς μέ τό μέτωπο τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν κόγχη. Ἐξάλλου τό πλάτος τῆς κόγχης εἶναι ἴσο μέ τό μῆκος τῆς πλάκας Ι. Ἡ διάσταση αὐτή, σέ συνδυασμό μέ τή στυλιστική ὁμοιογένεια καί τό ἴσο ὕψος τῆς πλάκας Ι μέ τίς πλάκες ΙΙ καί ΙΙΙ, θεωρήθηκε ἀρχικά ὡς ἀποφασιστική ἔνδειξη γιά τήν τοποθέτηση τῆς πλάκας Ι στό βάθος τῆς κόγχης[11]. Ὁ Daux[12] ὡστόσο, ἀναφερόμενος σέ ὁρισμένες ἀρχιτεκτονικές λεπτομέρειες τῆς πλάκας αὐτῆς, δέν ἀπέκλεισε καί τήν περίπτωση τῆς τοποθέτησής της στό μέτωπο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου τῆς διόδου, δηλαδή ἀπέναντι ἀπό τήν κόγχη, ἄν καί ἐπισήμανε τίς δυσκολίες, καθώς καί τήν ἔλλειψη κάθε σχετικῆς ἔνδειξης στή θέση αὐτή. Μέ τήν ἀνακάλυψη ἑνός τοίχου πρόχειρης κατασκευῆς στό βάθος τῆς κόγχης, κατά τίς ἀνασκαφές τοῦ 1957, ὁ F. Salviat[13] θεώρησε ὅτι τό πρόβλημα βρῆκε τήν ὁριστική του λύση καί ὅτι εἶναι ἀπίθανο ἡ πλάκα Ι νά κατεῖχε τό βάθος τῆς κόγχης. Τάχτηκε ἔτσι μέ τό μέρος τῆς παλιᾶς ἄποψης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ τρεῖς πλάκες δέν διακοσμοῦσαν ἕνα βωμό, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Studniczka[14], ἀλλά τίς δυό παρειές τῆς διόδου[15]. Δέν ἀποκλείεται ὅμως ὁ πρόχειρος αὐτός τοῖχος νά εἶναι μεταγενέστερος ἀπό τήν ἀρχική μνημειακή κατασκευή τῆς διόδου καί τῆς κόγχης. Ἀλλά καί στήν ἀρχική κατασκευή τῆς κόγχης θά μπορούσαμε νά σκεφτοῦμε ἕναν παρόμοιο τοῖχο, πού σέ ἀντίθεση μέ τούς μεγάλους δόμους τῶν μακρῶν τοίχων τῆς διόδου, ἦταν κατασκευασμένος πρόχειρα μέ μικρές πέτρες. Αὐτή τή σκέψη ὑποστηρίζουν, νομίζω, οἱ ἐνδείξεις πού μᾶς δίνουν οἱ πλάγιες πλευρές τῶν μικρῶν πλακῶν ΙΙ καί ΙΙΙ (πρβλ. τά σχέδια στόν Π ί ν. 40). Μία ἀπό τίς πλάγιες ὄψεις τους, ἡ δεξιά τῆς πλάκας ΙΙ καί ἡ ἀριστερή τῆς πλάκας ΙΙΙ, παρουσιάζουν ἀναθύρωση· ἄρα πρός αὐτές τίς πλευρές συνεχιζόταν ἡ μνημειακή κατασκευή τοῦ μετώπου τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου. Ἀντίθετα, τό λοξό, κάπως ἀκανόνιστο καί χωρίς ἀναθύρωση κόψιμο πού, ὅπως ἀναφέραμε στήν περιγραφή, παρατηρεῖται στήν ἄλλη τους πλευρά, δείχνει, νομίζω, ὅτι μέ αὐτή τήν πλευρά συνδεόταν ἕνας τοῖχος χτισμένος μέ μικρές πέτρες, παρόμοιος μέ τόν πρόχειρο τοῖχο στό βάθος τῆς κόγχης. Δέν μπορῶ ὅμως νά προχωρήσω περισσότερο στήν ἀναπαράσταση τῆς κατασκευῆς πρίν ἀπό τή δημοσίευση τῶν ἀνασκαφέων ἤ ἔστω πρίν ἀπό τή λεπτομερειακή ἀποτύπωση ὅλων τῶν στοιχείων τῆς κάτοψης τῆς κόγχης. Πιστεύω ὡστό-

11. G. Daux, CRAI 1954, σ. 475 κ.έ. G. Roux, BCH 79 (1955), σ. 359. J. Pouilloux, Archaeology 1955, σ. 204

12. Ὅ.π., σ. 477.

13. BCH 82 (1958), σ. 242 καί 806 καί τελευταία BCH Suppl. V (1979), σ. 109 κ.έ.

14. Βλ. πιό πάνω ὑποσημ. 1. Πρβλ. καί A. Michaelis, AJA 5 (1890), σ. 417 κ.έ. εἰκ. 37-41 καί Strasburger Antiken, 1901, σ. 23 εἰκ. 20. C. Fredrich, AM 33 (1908), σ. 233 κ.έ.

15. Ch. Picard, CRAI 1913, σ. 376 κ.έ. καί MonPiot 20 (1913), σ. 69. Ἐπίσης Manuel II, 1 (1939), σ. 88 κ.έ. CRAI 1954, σ. 480. J. Pouilloux, Ét. Thas. III (1954), σ. 240 καί BCH Suppl. V (1979), σ. 129 κ.έ.

σο ὅτι ἡ ἄποψη γιά τήν τοποθέτηση τῶν πλακῶν ΙΙ καί ΙΙΙ στό μέτωπο τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοίχου, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν κόγχη, καί τῆς πλάκας Ι στό βάθος τῆς κόγχης αὐτῆς ἐνισχύεται, ἐκτός ἀπό τά ἄλλα στοιχεῖα, πού σημείωσε ἤδη ὁ Daux, καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ παράσταση, ὅπως θά προσπαθήσω νά δείξω, ἔχει μιά ἑνότητα περιεχομένου, πού ἐπιβάλλει τήν ἔνταξη καί τῶν τριῶν πλακῶν στό ἴδιο ἀρχιτεκτονικό σύνολο.

Ἤδη ὁ C. Fredrich, IG XII 8, σ. 89, προσπάθησε νά συσχετίσει τόν Ἀπόλλωνα τῆς πλάκας Ι μέ τούς θεωρούς, χαρακτηρίζοντάς τον ὡς Ἀπόλλωνα Πύθιο[16]. Πέρα ἀπό τίς ἐπιφυλάξεις, πού σημειώθηκαν ἤδη ἀπό ὁρισμένους ἐρευνητές[17], σχετικά μέ τήν ἰδιαίτερη ὑπόσταση τοῦ θεοῦ ὡς Πυθίου, ἡ σύνδεση τοῦ Ἀπόλλωνα τοῦ ἀναγλύφου πού ἐξετάζουμε μέ τήν ἀρχή τῶν θεωρῶν εἶναι, νομίζω, βασικά σωστή. Ἡ συνάρτηση ὅμως τῆς λατρείας του μέ τίς Νύμφες, πού ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή, στό χῶρο τῆς διόδου τῶν θεωρῶν μᾶς ὁδηγεῖ, ὅπως πιστεύω, σέ ἄλλα συμπεράσματα ὡς πρός τήν ἰδιαίτερη ὑπόστασή του.

Ἕναν τόπο καθιερωμένο στίς Νύμφες θά τόν περίμενε κανείς στό φυσικό ὕπαιθρο[18] καί ὄχι μέσα στή δίοδο. Ἡ λατρεία τῶν Νυμφῶν σ' αὐτό τό χῶρο δέν ἑρμηνεύεται ἀπό τά συνηθισμένα δεδομένα. Στήν ἀναζήτηση μιᾶς ἰδιαίτερης σχέσης τους μέ τήν ἀρχή τῶν θεωρῶν μᾶς διευκολύνει ἀκριβῶς ἡ παρουσία τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἡ λατρεία του, κυρίως στή Δῆλο, συνδέεται στενά μέ τούς πρώτους μυθικούς θεωρούς: τίς δύο Ὑπερβόρειες Παρθένους[19], πού, μέ τή συνοδεία τῶν πέντε Περφερέων, πρῶτες πρόσφεραν τίς «ἀπαρχές» στό θεό[20]. Τή λέξη Περφερέες ὁ Ἡσύχιος ἑρμηνεύει: «θεωροί». Ἡ παράδοση δέν κάνει ἄλλο λόγο γι' αὐτούς, οἱ μυθικές ὅμως θεωρικές Παρθένοι, πού μένουν καί πεθαίνουν στή Δῆλο[21], φέρνοντας μέ τή γέννηση τοῦ θεοῦ πρῶτες αὐτές τίς προσφορές τους, καθιερώνουν τή λατρεία του. Ἡ παράδοση τίς ἀποθεώνει[22]. Τό σπουδαιότερο μέρος τοῦ τελετουργικοῦ κατά τά Δήλια περιεῖχε ἐκτέλεση ὕμνων στήν Ἀπολλώνια Τριάδα καί, ἰδιαίτερα, παλιῶν ὕμνων πού σύνθεσε ὁ μυθικός Ὠλήν ἀπό τή Λυκία γιά

16. Πρβλ. καί V. Grace, AJA 50 (1946), σ. 35.

17. H. Seyring, BCH 51 (1927), σ. 184 κ.ἑ. J. Pouilloux, ὅ.π. (ὑποσημ. 15), σ. 240 κ.ἑ. F. Salviat, BCH 82 (1958), σ. 266.

18. Βλ. γενικά U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, 1960, σ. 58 κ.ἑ. W. Fuchs, AM 77 (1962), σ. 245. M. Nilsson, GGrR I³ (1967), σ. 245 κ.ἑ.

19. Γιά τά ὀνόματα, πού ἀναφέρονται συνήθως κατά ζεύγη, βλ. Ἡρόδ. IV 33 καί 35. Παυσ. V 7 καί 8. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Der Glaube der Hellenen I (1926), σ. 103 ὑποσημ. 2. H. Gallet de Santerre, Délos primitive et archaïque, 1958, σ. 165 κ.ἑ.

20. Ἡρόδ. IV 33. N. Κοντολέων, Ὁδηγός τῆς Δήλου, 1950, σ. 12.

21. Βλ. τά ἀποτελέσματα τῶν γαλλικῶν ἀνασκαφῶν στή Δῆλο, F. Courby, CRAI 1923, σ. 238 κ.ἑ. Ch. Picard-J. Replat, BCH 48 (1924), σ. 247 κ.ἑ. Guide de Délos, 1965, σ. 94 ἀριθ. 32, 97 κ.ἑ. ἀριθ. 41.

22. Μιά ἀντίστροφη διαδικασία δέχτηκε λογικά ἡ ἔρευνα: οἱ Ὑπερβόρειες Παρθένοι σχετίζονται στενότερα μέ τήν Ἄρτεμη, πού ἡ λατρεία της εἶναι παλιότερη ἀπό τοῦ Ἀπόλλωνα στή Δῆλο. Πρόκειται μᾶλλον γιά προαπολλώνιες θεότητες τῆς βλάστησης καί τῆς γονιμότητας, βλ. U. von Wilamowitz-Moellendorff, ὅ.π., σ. 103. N. Κοντολέων, Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἄμαντον, 1940, σ. 443. H. Gallet de Santerre, ὅ.π., σ. 133, 136, 167. M. Nilsson, GGrR I³ (1967), σ. 549. E. Simon, Die Götter der Griechen, 1969, σ. 160. Μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ νέου θεοῦ ὑποβιβάζονται, ὅπως ἔγινε καί σέ ἄλλα μέρη ὅπου εἶχε διάδοση ὁ μύθος τους, πρβλ. Παυσ. VIII 53, 7. M. Nilsson, Griechische Feste, 1906, σ. 208.

τίς Ὑπερβόρειες Παρθένους[23]. Ἕναν ἀνάλογα σημαντικό ρόλο στίς λατρεῖες τῆς Δήλου παίζει καί ὁ χορός τῶν παρθένων πού ἀπό τόν ὁμηρικό ποιητή καλοῦνται Κοῦραι Δηλιάδες[24] καί εἶναι Νύμφες[25]. Ἡ ἀρχή τους χάνεται μέσα στό μύθο. Ποιά ἡ σχέση τους μέ τίς Ὑπερβόρειες Παρθένους εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ. Εἶναι ὡστόσο τόσο παλιές, ὅσο ἐκεῖνες[26] καί, ὅπως ἐκεῖνες, σχετίζονται μέ τό σπουδαιότερο μέρος τοῦ τελετουργικοῦ κατά τά Δήλια, πού ἐκτελεῖται ἀπό αὐτές[27]. Γιά τόν ὁμηρικό ποιητή εἶναι «Ἑκατηβελέταο θεράπναι»[28]. Ἡ ἰδιόμορφη λέξη Δηλιάς δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά σήμαινε, στήν ἀρχή τουλάχιστον, τήν καταγόμενη ἀπό τή Δῆλο «θεράπνη» τοῦ θεοῦ. Ἀναλογικά μέ τή λέξη Δηλιάς (ναῦς)[29] — πού εἶναι ταυτόσημη μέ τή λέξη Θεωρίς[30] — θά σήμαινε μᾶλλον γενικότερα τή σχετιζόμενη μέ τίς δηλιακές θεότητες καί τά Δήλια. Ὁ Homolle[31] ὑποθέτει ὅτι τό ὄνομα στίς κόρες τῆς Δήλου θά ἐπικράτησε ἀπό τούς χορούς παρθένων πού ἔστελναν ἄλλες πόλεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ὅπου οἱ Δηλιάδες θά ἀντιστοιχοῦσαν πρός τούς Δηλιαστές, τούς ἐπιφορτισμένους μέ τίς θεωρικές ἀποστολές στή Δῆλο[32]. Ἄν ἔτσι ἔχει τό πράγμα, πρέπει νά θεωρήσουμε τίς Δηλιάδες τῶν ἀπώτερων χρόνων τῆς λατρείας ὡς κάτι ἀντίστοιχο μέ τίς μυθικές γυναικεῖες ἀποστολές τῶν Ὑπερβορείων, ὅπως τίς θεωρεῖ ἡ παράδοση: θεωρικές ἀντιπροσώπους ὁρισμένων περιοχῶν[33], πού παραμένουν γιά κάποιο χρονικό διάστημα στή Δῆλο. Τήν ὑπόθεση ἐνισχύει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ χορός τῶν Δηλιάδων ἔψαλλε τούς ὕμνους σέ διάφορες διαλέκτους μέ ἄριστη προφορά[34]. Σχετίζονται ἔτσι οἱ κόρες αὐτές ὄχι μόνο μέ τήν ἀρχή τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνα στό νησί, ἀλλά καί μέ τίς πανάρχαιες θεωρικές ἀποστολές[35]. Ἐκεῖνο πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τό θέμα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ εἶναι ὅτι

23. Ἡρόδ. IV 35. Παυσ. V 7 καί 8.

24. Ὁμ. Ὕμν. Ἀπόλλ. 157. Πρβλ. L. Weber, RhM 82 (1933), σ. 193. Γιά τό διαχωρισμό τοῦ ὕμνου σέ δύο μέρη, πρός τόν Δήλιο καί τόν Πύθιο Ἀπόλλωνα, βλ. M. Nilsson, GGrR I[3] (1967), σ. 553 ὑποσημ. 3. O. Regenbogen, Kleine Schriften, 1961, σ. 30 κ.ἑ.

25. Καλλίμαχος, Εἰς Δῆλον, 256.

26. Εὐρ. Ἑκ. 458 κ.ἑ. Καλλίμαχος, Εἰς Δῆλον. 256 κ.ἑ., 323 κ.ἑ.

27. Ὁ Gallet de Santerre, ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 181 ὑποσημ. 6 καί 245 ὑποσημ. 6, σημειώνει ὅτι ὑπάρχει πιθανότητα σχέσης τους μέ τίς παλιότερες λατρεῖες τῆς Δήλου καί τίς Ὑπερβόρειες Παρθένους. Πρβλ. Καλλίμαχος, Εἰς Δῆλον, 296 κ.ἑ. M. Nilsson, GGrR I[3] (1967), σ. 381, 548. Ὁ L. Weber, RhM 82 (1933), σ. 205, 227, τίς ταυτίζει μέ τίς Ὑπερβόρειες Παρθένους.

28. Ὁμ. Ὕμν. Ἀπόλλ. 157.

29. Liddell-Scott στή λ. *Δηλιάς*. RE V A2, στ. 2238 στή λ. *θεωρίς* (L. Ziehen).

30. Σούδα στή λ. *θεωρίς*. Καλλίμαχος, Εἰς Δῆλον, 314.

31. Daremberg-Saglio II, 1, σ. 55 ὑποσημ. 13 στή λ. *Delia*.

32. Ἐνδεικτική στή συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Nilsson, Griechische Feste, 1906, σ. 146, ὅτι Δήλια καλοῦσαν τίς γιορτές στή Δῆλο οἱ ἐκτός Δήλου, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ Ἀπολλώνια. Πρβλ. καί τήν ἀντίστοιχη διαφορά στήν ὀνομασία τῆς γιορτῆς στούς Δελφούς (Πυθιάς-Πυθαΐς).

33. Ὁ Nilsson, GGrR I[3] (1967), σ. 549, σημειώνει ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ μύθου τῶν Ὑπερβορείων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ πραγματικές ἀποστολές προσφορῶν.

34. Ὁμ. Ὕμν. Ἀπόλλ. 162 κ.ἑ. P. Roussel, Délos, 1925, σ. 27. H. Gallet de Santerre, ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 136, 199. Ἰ. Κακριδῆ, Μελέτες καί ἄρθρα, 1971, σ. 7 κ.ἑ. Πρβλ. καί L. Weber, RhM 82 (1933), σ. 195.

35. Ὁ Νόννος, Διονυσ. IX 261, ὀνομάζει τίς ἀντίστοιχες θεραπαινίδες τοῦ Ἀπόλλωνα στούς Δελφούς Θεωρίδες.

οἱ Δηλιάδες ἀναφέρονται στήν παράδοση ὡς Νύμφες, ὅπως σημειώθηκε πιό πάνω. Μόνο μέ τίς Νύμφες αὐτές μποροῦν, ὅπως πιστεύω, νά σχετιστοῦν οἱ Νύμφες πού εἰκονίζονται στήν πλάκα Ι τῶν ἀναγλύφων ἀπό τή δίοδο τῶν θεωρῶν τῆς Θάσου.

Ἀλλά καί ἡ πομπή τῶν Χαρίτων (Πίν. 39 β) εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογη, στά ἐξωτερικά της στοιχεῖα, μέ τό χορό τῶν Νυμφῶν. Μιά στενή σχέση τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνα μέ τίς Χάριτες, ὅπως πιστεύουν οἱ ἐρευνητές, ὑπαινίχτηκαν οἱ καλλιτέχνες τοῦ λατρευτικοῦ του ἀγάλματος, Τεκταῖος καί Ἀγγελίων, πού παρέστησαν τό θεό νά τίς κρατάει στό χέρι του[36]. Θεωροῦνται γενικά προαπολλώνιες θεότητες τῆς φύσης, πού ἔχουν σχέση μέ τή γέννηση[37]. Κατά τόν Nilsson[38] εἶναι οἱ ἴδιες ἀπό τίς ὁποῖες προέκυψαν οἱ Ὑπερβόρειες Παρθένοι. Ὁ Gallet de Santerre[39] πιστεύει ὅτι σέ σχέση μέ αὐτές λατρεύτηκε ὁ Ἀπόλλων στή Δῆλο ὡς Κιθαρωδός. Ὅτι στά ἀνάγλυφα τῆς Θάσου δέν πρόκειται, ὅπως ὑποστήριξαν ὁρισμένοι ἐρευνητές[40], γιά τίς Χάριτες τῆς Πάρου μέ τόν καταστα-λαγμένο χθόνιο χαρακτήρα ὑποδεικνύει, νομίζω, ἡ ἑρμηνεία τῆς παράστασης, μέ τίς μορφές πού προσέρχονται κρατώντας τίς προσφορές τους καί φορώντας τά (χρυσά;) στεφάνια τους, σ' ὅλα ἀντίστοιχες μέ τή χαρμόσυνη πομπή τῶν Νυμφῶν τῆς πλάκας Ι.

Νύμφες καί Χάριτες, παλιές θεότητες τῆς Δήλου, ὑποδέχονται τό νέο θεό. Αὐτό τό τελετουργικό μιᾶς μυθικῆς γιορτῆς ἐπαναλαμβάνουν στά ἱστορικά χρόνια οἱ Δηλιάδες. Μέ τίς Νύμφες καί τίς Χάριτες τῶν ἀναγλύφων τῆς Θάσου ἔχουμε, ὅπως πιστεύω, μιά μεταφορά σέ θεϊκή σφαίρα τῆς πομπῆς πού κατά τά Δήλια πορεύεται στό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Ἄρτεμης. Αὐτή, ἡ Ἄρτεμη, πρώτη κυρίαρχη προαπολλώνια θεά τῆς Δήλου, ὡς μυθική θεωρίς στά ἀνάγλυφα τῆς Θάσου[41], σπεύδει νά ὑποδεχτεῖ τόν ἀδελφό της, πού ἡ ἐπιφάνειά του ἔχει συντελεστεῖ καί δηλώνεται μέ τήν κατενώπιον παράστασή του. Τοῦ προσφέρει τό στέφανο[42], πού στά κλασικά χρόνια εἶναι τό ἀπαραίτητο «ἀριστεῖον» τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνα[43]. Οἱ στέφανοι αὐτοί ἀποτελοῦσαν σημαντικό μέρος τοῦ θησαυροῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήλου καί τούς κρεμοῦσαν στούς τοίχους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα[44], πού ὑποδηλώνεται πιθανόν μέ τήν πόρτα στό μέσο τοῦ ἀναγλύφου μας.

Οἱ ἑπτά γυναικεῖες μορφές πού εἰκονίζονται στά ἀνάγλυφα τῆς Θάσου θά πρέπει, νομίζω, νά θεωρηθοῦν ὡς πομπική ἑνότητα, ὡς Κοῦραι Δηλιάδες. Εἶναι οἱ Νύμφες πού εἰκονίζονται στήν πλάκα Ι καί οἱ Χάριτες τῆς πλάκας ΙΙΙ, στίς ὁποῖες περιλαμβά-

36. Παυσ. ΙΧ 35, 3. Πλούτ. Περί Μουσ. 14.

37. Rocher, ML I, 1, σ. 876 κ.ἑ. στή λ. *Chariten* (Stoll). M. Nilsson, Griechische Feste, 1906, σ. 413. E. Simon, ὅ.π. (ὑποσημ. 22). Γιά τήν ἰδιαίτερη λατρεία τους στή Δῆλο βλ. καί R. Pfeiffer, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 15 (1952), σ. 29 κ.ἑ.

38. Ὅ.π., σ. 207 ὑποσημ. 4.

39. Ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 246 ὑποσημ. 2, 250 ὑποσημ. 8.

40. Ch. Picard καί P. De La Coste-Messelière, FdD IV.2 (1928), σ. 5 ὑποσημ. 3. J. Pouilloux, Ét. Thas. III (1954), σ. 336. E. Schwarzenberg, Die Grazien, 1966, σ. 15 κ.ἑ.

41. Μένει καί αὐτή στή χώρα τῶν Ὑπερβορείων, Πίνδ. Ὀλ. ΙΙΙ 25.

42. Πρβλ. παρόμοια σκηνή στόν κωδωνόσχημο κρατήρα τῶν Συρακουσῶν, CVA III 1 πίν. 15-16. Beazley, ARV², σ. 1053 ἀριθ. 32.

43. Βλ. τελευταῖα J. Coupry, Inscriptions de Délos, 1972, σ. 42.

44. P. Roussel, Délos, 1925, σ. 25.

νεται καί ἡ μορφή πού συνοδεύει τόν Ἑρμῆ στήν πλάκα II[45]. Ἀνήκει καί αὐτή πιθανότατα στό χορό τῶν Χαρίτων, ἀπό τίς ὁποῖες δέν διακρίνεται εἰκονογραφικά. Ἐξάλλου ἡ ἐπιγραφή πού ἀναφέρει τίς Χάριτες δέν εἶναι γραμμένη ἐπάνω στήν πλάκα III μέ τίς τρεῖς μορφές, ἀλλά στήν πλάκα II μέ τόν Ἑρμῆ. Μιά τέταρτη Χάρις δέν παρουσιάζει δυσκολίες ἑρμηνείας, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν Χαρίτων δέν εἶναι ὁπωσδήποτε ὁρισμένος[46]. Οἱ Χάριτες μαζί μέ τίς Νύμφες συνιστοῦν τόν ἀριθμό ἑπτά, πού ἦταν σημαντικός γιά τούς Δελφούς ἀλλά εἶχε μιά ξεχωριστή σημασία γιά τή Δῆλο. Ἡ ἡμέρα τῆς γέννησης τοῦ θεοῦ ἦταν ἡ ἕβδομη τοῦ μηνός· τότε οἱ ἱεροί κύκνοι πετᾶνε ἑπτά φορές πάνω ἀπό τή Δῆλο[47]· ἡ τοπική παραδοσιακή γιορτή τελοῦνταν κατά τόν Ἀριστοτέλη κάθε ἑπτά χρόνια[48]· τέλος, ἑπτά ἦταν οὐσιαστικά οἱ πρῶτοι θεωροί στή Δῆλο (οἱ δύο Ὑπερβόρειες Παρθένοι καί οἱ πέντε Περφερέες πού ἀναφέρει ἡ παράδοση). Δέ γνωρίζουμε ἄν ἦταν καθορισμένος ὁ ἀριθμός τῶν Δηλιάδων, ἀλλά ἡ πλειάδα τῶν Νυμφῶν καί τῶν Χαρίτων τῶν ἀναγλύφων μας ἀποτελεῖ, νομίζω, συμβολικό ἀριθμό καί ἀναφέρεται στά πρῶτα μυθικά Δήλια, κατά τά ὁποῖα μέ τήν Ἄρτεμη ὡς κορυφαία τοῦ χοροῦ γιορτάστηκε ὁ ἐρχομός τοῦ Ἀπόλλωνα ἀπό τή χώρα τῶν Ὑπερβορείων στή Δῆλο καί ἐγκαινιάστηκε ὁ θεσμός τῆς θεωρίας[49], ὅπως μᾶς δίνει τή σκηνή σέ συμπυκνωμένη εἰκόνα ἡ παράσταση τοῦ μηλιακοῦ ἀμφορέα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[50]. Μιά ἀνάλογη ἑρμηνεία ἔχει προταθεῖ καί γιά τήν παράσταση τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τῶν Δελφῶν, ὅπου ἡ σύνθεση θεωρήθηκε ὡς «ἡ πρώτη ἐξ ὅλων τῶν Πυθαΐδων»[51].

Στούς ἱστορικούς χρόνους οἱ μετέχοντες στή γιορτή τοῦ Ἀπόλλωνα Δηλίου ἦταν γιορταστικά ντυμένοι μέ πολυτελή καί πολυποίκιλτα ἐνδύματα[52]. Ὁ χορός τῶν κορῶν τῶν ἀναγλύφων μας, μέ τά παλαιικά ἰωνικά φορέματα, ἐνέχει ἴσως καί μιά ἀναφορά στήν παλιά πανιώνια σύναξη τῆς Δήλου, πού γιά τόν 5ο π.Χ. αἰώνα ἦταν ἤδη ἕνας θρύλος[53]. Τά ἐνδύματα λοιπόν τῶν μορφῶν αὐτῶν, πού ὁρισμένοι ἐρευνητές θεωροῦν ἀρχαϊστικά, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀποδόθηκαν ἔτσι μέ πρόθεση. Ἡ παράταξη τοῦ Ἑρμῆ καί τοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν, πού φοροῦν (χρυσά ;) στεφάνια καί προσέρχονται μέ τίς προ-

45. Γιά τήν ἑρμηνεία της ὡς Ἑκάτης ἤ Μαίας βλ. ὑποσημ. 9 καί 10. Ὁ Th. Kraus, Hekate, 1960, σ. 72, ἀμφιβάλλει γιά τήν ἑρμηνεία αὐτή καί θεωρεῖ τή μορφή ὡς δευτερότερη θεότητα, ὅμοια μέ τίς ὑπόλοιπες Νύμφες καί Χάριτες τῶν ἀναγλύφων.

46. Ὁ ἀριθμός τῶν τριῶν Χαρίτων ἀποκρυσταλλώνεται γιά πρώτη φορά στόν Ἡσίοδο, Θεογ. 907 κ.ἑ. Παυσ. IX 35, 1 καί 3, ἀλλά ὁ Ὅμηρος, Ἰλ. Ξ 267, 275, μιλάει γιά ἕνα ὁλόκληρο γένος Χαρίτων.

47. Καλλίμαχος, Εἰς Δῆλον, 249 κ.ἑ.

48. Ἀθην. Πολ. 54.

49. Ὁ J. Pouilloux, ὅ.π. (ὑποσημ. 40), σ. 59, 238, 240, ἑρμηνεύει τίς παραστάσεις τῶν ἀναγλύφων ὡς «théories divines» καί «théories sacrées».

50. M. Nilsson, ARW 16 (1913), σ. 313. K. A. Pfeiff, Apollon, 1943, σ. 25 κ.ἑ. E. Simon, ὅ.π. (ὑποσημ. 22), σ. 126 εἰκ. 120. P. E. Arias - M. Hirmer, Tausend Jahre Griechische Vasenkunst, 1960, πίν. 22.

51. P. De La Coste-Messelière καί G. Mirè, Delphes, 1957, σ. 325. Β. Πετράκος, Τό Μουσεῖον τῶν Δελφῶν, 1970, σ. 13. Πρβλ. Χ. Καρούζου, Δελφοί, 1974, σ. 121 κ.ἑ.

52. Πλουτ., Νικίας 3. Θεόφρ. στόν Ἀθήν. X 424 f. Ὁμ. Ὕμν. Ἀπόλλ. 147 κ.ἑ. Γενικά βλ. R. Tölle, Frühgriechische Reigentänze, 1964, σ. 73 κ.ἑ.

53. Θουκυδ. III 104, 2.

σφορές τους, εἶναι τελετουργική. Ἴσως, λοιπόν, καί ἡ μορφή τοῦ Ἑρμῆ σχετίζεται κάπως εἰδικότερα μέ τήν παράσταση.

Στή θρακική Αἶνο ὁ Ἑρμῆς λατρευόταν κατά τόν Καλλίμαχο ὡς Ἑρμῆς Περφεραῖος[54]. Ἡ λέξη θύμισε ἀπό παλιά στή φιλολογική ἔρευνα τούς Περφερέες τοῦ Ἡρόδοτου[55], πού γλωσσολογικά εἶναι ἄλλη μορφή τῆς λέξης Ὑπερβόρειοι[56] στό αἰολικό ἰδίωμα. Γιά τό ἱερό στήν Αἶνο ὁ Ch. Picard[57] δέχτηκε ὅτι ἀποτέλεσε ἕνα σταθμό τῆς πομπῆς τῶν Ὑπερβορείων Παρθένων. Ἡ παρουσία τοῦ Ἑρμῆ σέ μιά θεωρική πομπή εἶναι δικαιολογημένη ὡς πομποῦ, ὅπως ἦταν ἄλλωστε καί οἱ Περφερέες[58]. Σέ μιά ἐρυθρόμορφη πυξίδα στή Φερράρα[59] ἡ παρουσία του στή Δῆλο κατά τή γέννηση τοῦ Ἀπόλλωνα ἐπιβεβαιώνεται καί ἐπιγραφικά. Στά ἀνάγλυφα τῆς Θάσου, λοιπόν, ὁ Ἑρμῆς ἐπέχει τή θέση τοῦ μετέπειτα συχνά ἀναφερόμενου στίς ἐπιγραφές ἀρχιθεώρου[60]. Καί ὅπως ἡ Ἄρτεμη, πού σέ πολλά μέρη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου προῆλθε καί ξεχώρισε ἀπό τίς τάξεις τῶν Νυμφῶν, παριστάνεται στά ἀνάγλυφα τῆς Θάσου ὡς προεξάρχουσα τοῦ χοροῦ τῶν Νυμφῶν[61], ἔτσι καί ὁ Ἑρμῆς εἶναι ἀπό τήν ἀντίθετη πλευρά ὁ «Χαρίτων ἡγεμών»[62].

Ὁ C. Fredrich, IG XII 8, σ. 89, κάνοντας μιά σύντομη εἰσαγωγή στή δημοσίευση τῶν ἐπιγραφῶν τῶν θεωρῶν τῆς Θάσου, σκέφτηκε, ὅπως εἴπαμε καί πιό πάνω, ὅτι ὁ Ἀπόλλων τῶν ἀναγλύφων θά πρέπει νά σχετίζεται μέ τόν Ἀπόλλωνα Πύθιο. Ἐκτός ἀπό τούς ἄλλους λόγους πού ἔκαναν μερικούς ἐρευνητές νά μή δεχτοῦν τή σύνδεση αὐτή καί παρόλο πού ὑπῆρχε ναός τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα ἐπάνω στήν ἀκρόπολη τῆς Θάσου, ὑπάρχουν καί ὁρισμένες ἄλλες ἐνδείξεις λατρείας, πού δυσκολεύουν τή συσχέτιση μέ τόν Ἀπόλλωνα Πύθιο. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ παιάνας συνδέεται βασικά μέ τόν Ἀπόλλωνα τῶν Δελφῶν[63]. «Δελφοὶ μὲν οὖν, ὡς ἤσθοντο, παιᾶνα συνθέντες... ἐκάλουν τὸν θεὸν ἐξ Ὑπερβορέων ἐλθεῖν», κατά τόν Ἀλκαῖο[64]. Ἀλλά ὁ λατρευτικός κανονισμός τῶν ἀναγλύφων τῆς Θάσου ἀπαγορεύει ρητά τόν παιάνα: «οὐ παιωνίζεται».

54. Βλ. R. Pfeiffer, SBAKMünchen 10 (1934), σ. 23 κ.ἑ. E. Diehl, RhM 92 (1943), σ. 177 κ.ἑ.

55. R. Pfeiffer, ὅ.π., σ. 30. J. Bousquet, RA 29-30 (1948), σ. 123 κ.ἑ.

56. Περίληψη τῶν φιλολογικῶν συζητήσεων βλ. A. B. Cook, Zeus II, 1 (1925), σ. 495 ὑποσημ. 6. Βλ. καί M. Nilsson, GGrR I[3] (1967), σ. 549.

57. RHRel. 132 (1947), σ. 98 κ.ἑ. Βλ. καί H. Gallet de Santerre, ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 169 ὑποσημ. 5.

58. Βλ. L. Weber, RhM 82 (1933), σ. 196, 225 κ.ἑ.

59. Beazley, ARV[2], σ. 1277 ἀριθ. 22. N. Alfieri-P. E. Arias-M. Hirmer, Spina, 1960, σ. 182, T. 27C.

60. Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ. 56. Th. Homolle, BCH 15 (1891), σ. 121. RE VA2, στ. 2240 στή λ. *Theoroi* (Ziehen). Ὁ P. Zanker, Hermes, 1965, σ. 118 κ.ἑ., διαπιστώνει ὅτι ἀπό τό β΄ τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ὑπάρχει σταθερός τύπος Ἑρμοῦ ὡς «gerade Ankommender, bewundernd grüssender Zuschauer mit erhobener Hand» σέ μυθικές σκηνές μέ θεότητες, ἐνῶ στό β΄ τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἕνας «vorbildlicher Adorant». Ὁ τεχνίτης τοῦ ἀναγλύφου τῆς Θάσου διατηρεῖ τόν τύπο τοῦ Ἑρμῆ τῶν παλιότερων παραδειγμάτων τῆς ἀγγειογραφίας.

61. Ὁμ. Ὀδ. ζ 102 κ.ἑ. F. Studniczka, ÖJh 6 (1903), σ. 171. M. Nilsson, GGrR I[3] (1967), σ. 246, 499.

62. Corn. Theol. Gr. 16. Βλ. F. Studniczka, ὅ.π., σ. 161. RE III, στ. 2159 ἀριθ. 35 στή λ. *Charites* (Escher). RE VIII, στ. 786 στή λ. *Hermes* (Eitrem).

63. M. Wegner, Das Musikleben der Griechen, 1949, σ. 14 καί Musik und Tanz (Archaeologia Homerica III, 1968), U 33.

64. Ἀπόσπ. 307c. K. A. Pfeiff, Apollon, 1943, σ. 26.

Ἐξάλλου στούς Δελφούς ὁ χορός τῶν παρθενικῶν κορῶν, ἀντίστοιχων τῶν Δηλιάδων, ὑποδέχεται τό θεό, πού ἔρχεται ἀπό τή χώρα τῶν Ὑπερβορείων, στούς ἤχους τῶν αὐλῶν καί τῆς λ ύ ρ α ς[65]. Σύμφωνα μέ τόν Ἀλκαῖο «ὅτε Ἀπόλλων ἐγένετο, κοσμήσας αὐτὸν ὁ Ζεὺς μίτρᾳ τε χρυσῇ καί λ ύ ρ ᾳ... εἰς Δελφοὺς πέμπει» καί «ἐπιδημοῦντος Ἀπόλλωνος θερινόν τι καὶ ἡ λ ύ ρ α περὶ τὸν θεὸν ἁβρύνεται»[66]. Ἀντίθετα στή Δῆλο: τά «ἐξ Ὑπερβορείων ἱερὰ μετ' αὐλῶν καὶ συρίγγων καὶ κ ι θ ά ρ α ς εἰς τὴν Δῆλόν φασι τὸ παλαιὸν στέλλεσθαι»[67]. Εἶναι φανερή, νομίζω, στά ἀνάγλυφά μας ἡ πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη νά διακρίνει τή δηλιακή ἀπό τή δελφική μυθική θεωρία.

Ἡ δελφική θεωρία εἰκονίζεται πιθανότατα στήν παράσταση τοῦ πόλου τῆς καρυάτιδας πού ἀποδιδόταν παλιά στό θησαυρό τῶν Κνιδίων στούς Δελφούς[68]. Ἐδῶ ἔχουμε τόν Ἀπόλλωνα μέ λύρα ἀνάμεσα σέ ἑπτά γυναικεῖες μορφές καί τόν Ἑρμῆ. Καθώς ἡ καρυάτιδα ἀποτελοῦσε οὐσιαστικά τή μόνιμη θεωρική ἀντιπρόσωπο τῆς ἱδρύτριας πόλης[69], ἡ ἑρμηνεία ὅτι μέ τήν ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ πόλου της ἔχουμε τήν ἀποκρυσταλλωμένη παράσταση μιᾶς πρώτης μυθικῆς θεωρίας εἶναι ἴσως πολύ πιθανή. Τό «οὐ παιωνίζεται» τῆς ἐπιγραφῆς τῆς πλάκας Ι τῶν θασίτικων ἀναγλύφων ἀποτελεῖ, νομίζω, ἀποφασιστική ἔνδειξη γιά τή διάκριση τῆς παράστασης τῶν ἀναγλύφων αὐτῶν ἀπό τήν παράσταση τοῦ πόλου τῆς δελφικῆς καρυάτιδας[70]. Δέν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο ὅτι ἀπό τή δελφική παράσταση λείπει ἡ μορφή τῆς Ἄρτεμης, πού στή δηλιακή λατρεία παίζει βασικό ρόλο[71], οὔτε εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἀπόλλων κρατάει ἐκεῖ λύρα[72]. Ὁ Ἀπόλλων Κιθαρωδός πιθανότατα συνδέεται κατά παράδοση μέ τόν Ἀπόλλωνα Δήλιο[73],

65. Πίνδ. Πυθ. Χ 38 κ.ἑ.

66. Ὅ.π. (ὑποσημ. 64).

67. Πλουτ. Περί Μουσ. 14.

68. Βλ. F. Poulsen, Delphi, 1920, σ. 108 κ.ἑ. καί Delphische Studien, 1924, σ. 55 κ.ἑ. Ch. Picard καί P. De La Coste-Messelière, FdD IV.2 (1928), σ. 4 κ.ἑ. ὑποσημ. 3 εἰκ. 1, παρένθ. πίν. I-II. P. De La Coste-Messelière καί G. Mirè, Delphes, 1957, σ. 319 κ.ἑ. πίν. 56-59. G. Richter, BCH 82 (1958), σ. 93, 99 κ.ἑ. πίν. VI. Ἀνάπτυξη τῆς παράστασης τοῦ πόλου βλ. καί Ch. Picard, Manuel I (1935), σ. 327 εἰκ. 95.

69. Ἡ E. Simon, RA 1972, σ. 219, θεωρεῖ τίς δελφικές καρυάτιδες ὡς Νύμφες καί ὡς τίς «besseren Fürsprecherinnen beim delphischen Apollon». Πρβλ. G. Lippold, Griechische Plastik, 1950, σ. 66 ὑποσημ. 11.

70. Ἀλλιῶς ἑρμηνεύουν τό «οὐ παιωνίζεται» οἱ Ch. Picard, Manuel II, 1 (1939), σ. 90 («un thambos religieux suspend les respirations égales et les voix divines pour l'hommage muet à la lyre») καί J. Pouilloux, Ét. Thas. III (1954), σ. 341 («Instant solennel que cette rencontre silencieuse où se scelle l'alliance de deux mondes»). Πρβλ. E. Schwarzenberg, Die Grazien, 1966, σ. 4 ὑποσημ. 4, καθώς καί F. Studniczka, ÖJh 6 (1903), σ. 161, πού τό ἐξηγεῖ ὡς ἀπό ἐπίδραση τῆς λατρείας τῶν Χαρίτων τῆς Πάρου.

71. Βλ. H. Gallet de Santerre, ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 252 κ.ἑ. Ἡ παρουσία τῆς θεᾶς στήν παράσταση τοῦ μηλιακοῦ ἀμφορέα τοῦ Ἐθν. Μουσείου (ὑποσημ. 50) ἐνισχύει κατά τόν M. Wegner, Das Musikleben der Griechen, 1949, σ. 15, τήν ἑρμηνεία ὅτι πρόκειται γιά τόν Ἀπόλλωνα Δήλιο.

72. Πρβλ. τή λευκή κύλικα τῶν Δελφῶν (Ἰω. Κωνσταντίνου, ΑΕ 1970, σ. 27 κ.ἑ. πίν. 10-11), τήν ὑδρία στό Βατικανό τοῦ ζωγράφου τοῦ Βερολίνου (Beazley, ARV², σ. 209 ἀριθ. 166).

73. Βλ. H. Gallet de Santerre, ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 246 ὑποσημ. 2, 250 ὑποσημ. 8, 267. Πρβλ. τόν κορμό τοῦ Ἀπόλλωνα Κιθαρωδοῦ, Μ. Δήλου Α 4092 (G. Bakalakis, BCH 60 (1936), σ. 59 κ.ἑ. εἰκ. 1-3. J. Marcadé, BCH 74 (1950), σ. 181 ὑποσημ. 3, 204 εἰκ. 16). Ἡ σύνδεση τοῦ Κιθαρωδοῦ μέ τόν Πύθιο ἀπό τόν K. A. Pfeiff, Apollon, 1943, σ. 17 κ.ἑ., στηρίζεται σέ ὑστερότερα παραδείγματα, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ ἴδιος, σέ ἀντίθεση μέ τόν «eigentlich delphischen Gott» τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πρβλ. καί E. Simon, Opfernde Götter, 1953, σ. 102 ὑποσημ. 75.

ὅπως ὑπαινίσσεται καί ἡ παλιότερη παράσταση τοῦ μηλιακοῦ ἀμφορέα στό Ἐθνικό Μουσεῖο[74]. Στή Δῆλο «ὑπ' αὐλῷ καὶ κιθάρᾳ... ἐχόρευον»[75] καί στά νομίσματα τῆς Δήλου εἰκονίζεται ὄχι λύρα ἀλλά μόνο κ ι θ ά ρ α[76].

Ἡ Θάσος εἶχε, ὅπως εἶναι γνωστό, κάποιους παλιούς δεσμούς μέ τή Δῆλο, ἀφοῦ ὁ ἱδρυτής τῆς πόλης, ὁ Θάσος, ἦταν κατά τόν Καλλίμαχο γιός τοῦ Ἄνιου, γιοῦ καί ἱερέα τοῦ Ἀπόλλωνα Δηλίου[77]. Στενότερες βέβαια ἦταν οἱ σχέσεις της μέ τήν Πάρο. Γιά τήν ἀρχή τῶν θεωρῶν, εἰδικότερα, πού ἦταν ἀρκετά παλιός θεσμός στή Θάσο[78], πιστεύεται ὅτι μεταφυτεύτηκε ἀπό τήν Πάρο. Ἀπό τήν ἱστορία πάντως τῆς Θάσου καί τῆς Πάρου δέν ἀνιχνεύουμε καμιά ἔνδειξη ὡς ἀφορμή γιά τήν ἵδρυση τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα καί τήν κατασκευή τῆς κόγχης καί τῶν ἀναγλύφων, πού θεωροῦνται σύγχρονα μέ τήν ἐν γένει ἀναδιοργάνωση τῆς διόδου τῶν θεωρῶν[79]. Οἱ κατασκευές αὐτές ὡστόσο, σύμφωνα μέ τήν ἑρμηνεία πού προτάθηκε πιό πάνω, θά μποροῦσαν νά δικαιολογηθοῦν πειστικά, ἄν συνδεθοῦν μέ τήν εἴσοδο τῆς Θάσου στή Δηλιακή-Ἀθηναϊκή Συμμαχία τό 478/7 καί πιθανότατα μέ τήν καθιέρωση (ἤ ἐπάνάληψη;) θεωρικῆς ἀποστολῆς στή Δῆλο, πού τιμᾶται πανηγυρικά τά χρόνια αὐτά μέ τήν ἐπιλογή της ὡς ἕδρας τῆς Συμμαχίας, ὅπως παλιότερα ἦταν γιά τήν πανιώνια σύναξη, καί μέ τή θεμελίωση τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπό ἕνα μέρος τῶν εἰσφορῶν[80] πού οἱ συμμαχικές πόλεις καταθέτουν στό ἱερό τοῦ θεοῦ. Στά καθήκοντα τῶν θεωρῶν, πού γενικά χαρακτηρίζονται ὡς ἐπόπτες κατά κύριο λόγο τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων[81], θά πρέπει νά συμπεριλαμβανόταν ἡ ὀργάνωση τῶν θεωρικῶν ἀποστολῶν, πού πρέπει νά ἦταν, στήν ἀρχή τουλάχιστον, ἀπό τά πρωταρχικά καθήκοντα τῶν θεωρῶν γενικά[82], ἀνεξάρτητα ἄν στή Θάσο δέν τό

74. Ὅ.π. (ὑποσημ. 50). Γιά τήν πρώιμη μορφή αὐτῆς τῆς κιθάρας βλ. M. Wegner, ὅ.π. (ὑποσημ. 71), σ. 29 κ.ἑ. καί Musik und Tanz (Archaeologia Homerica III, 1968), U 10. R. Tölle, Frühgriechische Reigentänze, 1964, σ. 70.

75. Λουκ. Περί Ὀρχήσ. 16.

76. Ch. Seltman, Greek Coins, 1960, σ. 90 πίν. XII, 12. P. Franke-M. Hirmer, Die griechische Münze, 1972, σ. 111 πίν. 162 ἀριθ. 526. T. Hackens, BCH Suppl. I (1973), σ. 209 κ.ἑ.

77. J. Pouilloux, Ét. Thas. III (1954), σ. 46,335. H. Gallet de Santerre, ὅ.π. (ὑποσημ. 19), σ. 173 κ.ἑ., 268 κ.ἑ. Μιά ἐπιγραφή, πού ἀναφέρει: *Ἀ[π]όλλωνι καὶ Ἀνίω[ι]*, βρέθηκε στήν περιοχή τῆς διόδου τῶν θεωρῶν, βλ. IG XII Suppl. 367. J. Pouilloux, ὅ.π., σ. 331, ὑποσημ. 3.

78. J. Pouilloux, ὅ.π., σ. 242, 262 κ.ἑ. RE Suppl. XIII (1973), στ. 511 κ.ἑ. στή λ. *Presbeia* (D. Kienast).

79. G. Daux, RA 29 (1948), σ. 244 κ.ἑ. καί CRAI 1954, σ. 471 κ.ἑ. G. Roux, BCH 79 (1955), σ. 359. J. Pouilloux, BCH 79 (1955), σ. 81 καί BCH Suppl. V (1979), σ. 134, 139.

80. Βλ. W. Schuller, Die Herrschaft der Athener im Ersten attischen Seebund, 1974, σ. 169 κ.ἑ.

81. Ἁρποκρατίων στή λ. *Θεωρός: τοὺς τὰ θεῖα φυλάττοντας*. Βλ. J. Pouilloux, ὅ.π. (ὑποσημ. 77), σ. 240 κ.ἑ. F. Salviat, BCH 82 (1958), σ. 265 κ.ἑ. καί BCH Suppl. V (1979), σ. 107. Ἐπίσης RE XVIII 4, στ. 1837 στή λ. *Paros* (O. Rubensohn) γιά τούς θεωρούς τῆς Πάρου.

82. Σύμφωνα μέ τόν Ἁρποκρατίωνα *θεωροὶ καὶ οἱ εἰς θεοὺς πεμπόμενοι*. Ὁ L. Weber, RhM 82 (1933), σ. 204, ἑρμηνεύοντας τό σχετικό χωρίο τοῦ Ἡρόδοτου γιά τίς Ὑπερβόρειες Παρθένους, διαπιστώνει φάσεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ «jüngste stellt die Überbringung des φ ό ρ ο ς durch die Abgesandten der einzelnen Stämme dar, nachdem an Stelle der ursprünglichen π ο μ π ο ί die θ ε ω ρ ο ί getreten waren». Οἱ θεωροί τῆς Θάσου ἔχουν κάποια κοινά σημεῖα μέ τούς Ἀθηναίους Δηλιαστές, ὅπως λ.χ. ἡ σταθερή ἄσκηση τοῦ ἀξιώματος ἀπό τίς ἴδιες ἀριστοκρατικές οἰκογένειες, βλ. J. Pouilloux, ὅ.π. (ὑποσημ. 77), σ. 239.

ἐπιβεβαιώνουν γραπτές μαρτυρίες. Μπορεῖ γιά κάποιους λόγους νά ἀτόνησε ἡ σημασία τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ στή Θάσο πρός ὄφελος πολιτικῶν σκοπῶν, εἶναι πολύ πιθανό ὅμως ὅτι ἀναθερμάνθηκε μέ τή Δηλιακή-'Αθηναϊκή Συμμαχία, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀναδιοργανωθεῖ καί ἡ δίοδος τῶν θεωρῶν.

Ἄν τά ἀνάγλυφα τῆς διόδου τῶν θεωρῶν σχετίζονται πράγματι, σύμφωνα καί μέ τήν ἑρμηνεία πού ὑποστηρίχτηκε πιό πάνω, μέ μιά πρώτη ἀποστολή θεωρίας τῶν Θασίων στή Δῆλο, κερδίζουμε καί ἕνα ἐξωτερικό χρονολογικό στοιχεῖο γιά τήν κατασκευή τους. Θά πρέπει δηλαδή νά ἔγιναν ἀμέσως μετά ἀπό τό χρόνο τῆς εἰσόδου τῆς Θάσου στή Δηλιακή-'Αθηναϊκή Συμμαχία.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ

LES GROTTES DE LÉRA ET DE L' ARKOUDIA EN CRÈTE OCCIDENTALE AUX ÉPOQUES PRÉHISTORIQUES ET HISTORIQUES*

(Figs. 1-13; Pls. 41-50)

Alors même que les archéologues découvraient les richesses de la Crète centrale et orientale, la partie occidentale de l' île était considérée — et le resta longtemps — comme le domaine réservé d'une faune sauvage; l'installation humaine y apparaissait comme sporadique et tardive.

C'est une toute autre image qui, depuis une dizaine d'années et en grande partie grâce aux travaux de I. Tzedakis, aux explorations de P. Faure et aux prospections de S. Hood, se substitue à celle-ci. Les sites se multiplient sur la carte et leur occupation paraît souvent avoir été fort longue. Mais si la répartition géographique des installations humaines à chaque époque se dessine plus nettement, il reste néanmoins pour chacune d'entre elles de nombreux problèmes sans solution. Pour les aborder il importe que le matériel archéologique de la région soit, par des publications, mis à la disposition des chercheurs. Cette étude n'a donc pas d'autre prétention que de contribuer à la diffusion d'une documentation déjà fort riche.

En effet, nos connaissances sur les diverses phases culturelles en Crète occidentale sont encore très inégales. Alors que les données fournies par quelques sites fouillés viennent étayer les renseignements puisés dans de nombreux textes sur les époques romaine et hellénistique, les périodes classique, archaïque et géométrique sont encore obscures.

Si le Minoen Récent III commence à être bien connu grâce aux rapports de fouilles du Kastelli de La Canée, le Minoen Récent I est encore énigmatique, alors que de nouveaux vestiges datant du Minoen Moyen et du Minoen Ancien apparaissent constamment. Une grande partie du matériel de ces périodes provient des grottes qui existent par dizaines dans les calcaires karstiques de la Crète occidentale. C'est de ces sites que provient également la majorité du matériel néolithique et c'est cette époque et ce type de sites qui posent encore le plus de problèmes.

Qu'elles aient fait l'objet d'une prospection ou d'une fouille, ces cavernes livrent toujours un matériel mélangé, qui appartient à des types connus et qui atteste souvent une occupation permanente du site. Cette utilisation constante contribue certainement à la perturbation des niveaux, quand ceux-ci n'ont pas été complètement bouleversés

* Abréviations page 243.

par les fouilleurs clandestins. Tel est le cas des deux grottes de Léra et de l'Arkoudia, dont la fouille a eu lieu sous la direction de C. Davaras[1], dans des conditions qui ne permettaient guère un enregistrement systématique des trouvailles.

Cette étude, qui porte très évidemment la marque de ces conditions, nous a été confiée par R. Treuil, à qui C. Davaras avait proposé d'assurer la publication du matériel; que l'un et l'autre trouvent ici l'expression de nos remerciements les plus vifs. Elle a pu être menée à bien au Musée de La Canée, au cours d'un séjour de trois semaines pendant lequel la bienveillance et l'amabilité de J. Papapostolou et de C. Efstratiou ont beaucoup amélioré les conditions matérielles de notre tâche. Nous devons remercier enfin l'U.E.R. d'Art et d'Archéologie de l'Université de Paris I, pour la subvention qu'elle a bien voulu nous accorder.

LA GROTTE DE LÉRA

Le site

Connue et décrite par P. Faure depuis 1960[2], la grotte de Léra est située près du sommet de la colline qui surplombe le petit port naturel de Stavros, à l'extrémité Nord-Ouest de la péninsule d'Acrotiri Kydônias. La large ouverture de la grotte, donnant vers l'Ouest est visible de loin, aussi bien de la plaine avoisinante que de la mer. Pour y accéder, il faut néanmoins escalader environ 100 m de pente, inclinée à 30-35° et couverte d'épineux qui poussent sur un maigre sol rouge parmi des rochers anguleux. On comprend pourquoi, bien que son entrée soit très visible, elle a pu servir de refuge au siècle dernier à l'«andarte» Léràs, dont elle a conservé le nom.

A une époque tardive, trois niches rectangulaires ont été taillées dans la paroi rocheuse, à droite de l'ouverture[3]. L'accès s'effectue par un passage qu'un large pilier de stalactite divise en deux baies étroites. Ce passage conduit à une première petite salle, haute d'environ 2,50 m, dont le sol, très irrégulier, est recouvert de pierres d'environ 0,30 m de diamètre. De cette salle, on accède à la salle principale, beaucoup plus grande, très sombre et très humide. Elle est aussi très impressionnante; deux piliers, formations stalagmitiques massives, relient le sol au plafond qui, comme les parois, est modelé en formes ovales, longues et effilées. Le niveau du sol actuel — après la fouille — est d'environ 1,50 m plus bas que celui de la première salle; d'après P. Faure, la majorité des tessons néolithiques auraient été trouvés dans la partie droite de cette pièce[4]. Au fond de la salle et à gauche se trouve une petite réserve naturelle d'eau, dont la largeur ne dépasse

1. Davaras C., Σπήλαιον 'Αρκουδιώτισσας. Σπήλαιον Λερᾶ (σπήλαιον τοῦ Πανός), *AD* 22 (1967): Chronika, p. 495-496.

2. Faure P., Nouvelles recherches de spéléologie et de topographie crétoises, *BCH* 84 (1960), p. 189-220; p. 213.

3. Faure P., La grotte de Léra (Kydônias) et la nymphe Akakallis, *KC* 15-16 (1961-62), p. 195-199; p. 195-196.

4. Faure P., *BCH* 84 (1960), p. 213.

pas 60 cm, appelée le «lac»; ici furent trouvées les figurines classiques et hellénistiques, ainsi qu'une bonne partie des tessons du M.R. III B. La dernière salle se trouve derrière ce point d'eau; on y accède par trois passages étroits, que l'on ne peut franchir qu'en rampant sur le sol gluant et mou dont le niveau se perd dans l'obscurité, tandis que de grosses gouttes tombent du plafond, que l'on respire mal et que l'on n'y voit guère. Nous n'avons pu, faute d'équipement approprié, pénétrer dans cette salle, où P. Faure a vu des cendres et des offrandes entassées aux pieds de formations stalagmitiques évoquant des personnages drapés[5]. C'est cette pièce qui a livré la plus grande quantité d'objets votifs.

De l'entrée abritée, la vue s'étend sur le large, la petite crique et la plaine voisine. A proximité de la grotte, cette plaine est actuellement recouverte de sable fin. Mais, à quelque 500 m de là, commence la plaine en terra rossa, dont le nom, «Nérokambos», évoque la présence d'eau. P. Faure y signale des tessons néolithiques et des obsidiennes[6]; R. Treuil reconnaît l'existence de plusieurs sites préhistoriques dans la région, mais aucun vestige qui soit antérieur au M.A.[7].

Nous avons nous-mêmes, à deux reprises, prospecté des terrains accessibles dans la plaine et n'avons trouvé qu'une seule obsidienne; par contre, des tessons néolithiques, brunis, appartenant à un bol ouvert, sont visibles dans une coupe du sol au bord de la route au lieu-dit Kalathas et à 1 m de la surface[8].

La séquence chronologique

Bien que le matériel datable de la grotte de Léra soit de qualité médiocre, que les pièces entières manquent, que la décoration — quand elle existe — ne soit jamais spectaculaire, ce matériel est remarquable par sa diversité et par la longueur de la séquence qu'il reflète.

Les époques préhistoriques sont représentées par toutes les phases du Néolithique, surtout les plus anciennes, suivies d'une séquence complète du Minoen Ancien; le Minoen Moyen y figure peu, alors que le Minoen Récent est exclusivement représenté par le M.R. III B.

Les quelques tessons identifiables de la période géométrique sont d'excellente facture. Quant aux époques historiques proprement dites, elles y figurent toutes: peu d'objets appartiennent à l'archaïsme, mais les époques classique, hellénistique et romaine sont richement représentées par des vases et des objets cultuels.

Paris, avril 1975 *ANNE GUEST-PAPAMANOLI - ANNA LAMBRAKI*

5. *Fonct. cav. crét.*, p. 141, pl. XIX.
6. Faure P., *op. cit.*, p. 213.
7. Treuil R., Les sites Néolithiques de Crète Occidentale, *BCH* 94 (1970), p. 5-25; p. 10.
8. Cet emplacement semble correspondre à celui signalé par P. Faure.

I. ÉPOQUES PRÉHISTORIQUES

Méthode de travail

En triant le contenu des 57 caisses qui renfermaient le matériel produit par la fouille, nous avons en premier lieu retenu les tessons[9] qui, d'après un caractère défini, étaient attribuables à l'une des deux grandes divisions chronologiques. Nous avons ensuite réparti le matériel préhistorique entre le Néolithique et l'Age du Bronze d'après les critères les plus significatifs, à savoir: le façonnage à la main, les surfaces brunies et les formes pour les tessons néolithiques; les décors et les formes pour ceux de l'Age du Bronze.

Pour que l'identification du matériel néolithique soit aussi exacte que possible, nous l'avons surtout effectuée par comparaison avec la céramique commune provenant de la fouille de J. Evans à Knossos en 1957-1960, qui se trouve au Musée stratigraphique de Knossos et que, grâce à l'aimable permission de M. Popham, nous avons pu examiner en détail. Ce n'est qu'ensuite que nous avons recherché des parallèles dans les publications.

Pour la céramique de l'Age du Bronze, les comparaisons se fondent sur les publications existantes et sur la connaissance de tessons exposés dans les Musées.

Nous aimerions exprimer ici notre gratitude à L. Courtois, chargée de recherches au C.N.R.S., à qui nous devons de pouvoir reconnaître certaines pâtes céramiques, à J.C. Echallier, qui nous a donné d'utiles indications sur certaines techniques de décoration, et surtout à P. Bordet, directeur de recherches au C.N.R.S., dont les précieux conseils ont guidé nos recherches sur les argiles.

L'illustration de la céramique est constituée par des dessins composant des figures et des photos composant des planches; le même tesson peut, bien entendu, figurer dans l'une et l'autre séries.

Séquence préhistorique

Le matériel appartenant aux époques préhistoriques représentait environ 60% de l'ensemble de la céramique datable. Bien que les diverses périodes soient inégalement représentées, la séquence chronologique est remarquable par sa longueur et sa diversité.

En effet, le Néolithique crétois est présent dès ses toutes premières phases pour être plus abondant au N.A. II et au N.M.; la rareté apparente du N.R. doit être due à la difficulté de le reconnaître avec certitude parmi la masse des tessons.

Le Minoen Ancien est représenté par un matériel extrêmement varié et abondant. Au contraire, le Minoen Moyen n'est attesté que par quelques tessons fins et décorés; le Minoen Récent I est absent, alors que la masse du matériel tardif appartient au M.R. III, époque pour laquelle la documentation sur l'occupation du territoire occidental de la Crète s'enrichit constamment.

9. En l'absence d'éléments de datation, nous avons jugé superflu de présenter en détail les ossements qui, à l'exception d'une molaire de bovidé adulte, provenaient d'ovicapridés.

On étudiera l'ensemble de ce matériel par ordre chronologique, sur la base des critères déjà définis; mais il est clair qu'en l'absence de données stratigraphiques, cette classification reste, dans une large mesure, sujette à révision.

NÉOLITHIQUE

La quantité de céramique néolithique qui a été retenue et enregistrée représente environ 50% de l'ensemble du matériel préhistorique. De qualité fort variable, elle ne comporte pourtant aucun décor. Cette absence, peut-être fortuite, peut-être due au pillage intensif qu'avait subi la grotte, limite notre choix de critères de classification à l'aspect des surfaces — étroitement lié lui-même à la qualité de la matière et au rapport de celle-ci avec le milieu d'enfouissement — et aux formes.

Matière première et environnement

Les moyens limités dont nous disposions ne nous ont pas permis d'approfondir les recherches au sujet de la composition des pâtes céramiques et de leur origine. Une première approche, fondée sur l'examen de coupes de tessons sous un fort grossissement, a permis de distinguer des dissemblances de matière entre céramiques apparemment homogènes et inversement. Par exemple, des tessons à surface brillante, de couleur semblable et d'épaisseur voisine, ne sont pas issus de la même ressource argileuse.

Nous pouvons, très grossièrement, distinguer deux catégories d'argile naturelle. La première, très homogène, comporte un taux élevé de petits quartz éclatés de granulométrie peu variée, également répartis, quelques grains de calcite pléochroïque et de rares nodules ferrugineux; les vides laissés par des brins végétaux sont fréquents et la pâte présente une structure longitudinale. Il peut s'agir d'un limon argilo-marneux présent dans la terra rossa locale[10]. La deuxième, de loin la plus courante, est marquée par une répartition moins homogène de quartz éclatés de granulométrie très échelonnée, par la présence de nodules ferrugineux fréquents et surtout par celle de nombreux grumeaux argileux; on y observe également les vides laissés par les brins végétaux et par le retrait horizontal. Ces grumeaux — qui sont invisibles à l'œil nu — peuvent se former facilement dans une matière argileuse si celle-ci est placée dans un creux et soumise à des engorgements d'eau et à des dessèchements alternés; la présence des grumeaux est sans rapport avec la finesse des parois et la finition de la surface: la même ressource est utilisée pour des céramiques aussi bien fines que grossières. Selon toute vraisemblance, il s'agit de la terra rossa même qui se trouve accumulée dans les cavités des calcaires karstifiés de la plaine du Nérokambos[11].

Aspect des surfaces et problèmes technologiques

En l'absence de stratigraphie, il nous a semblé illusoire de poursuivre la tentative

10. Aubert G., Boulaine J., *La Pédologie*, Paris 1972, p. 77.
11. Moret L., *Précis de Géologie*, Paris 1967, p. 218-222.

d'identification des ressources argileuses, qui est longue et onéreuse. Pour faciliter néanmoins la tâche de ceux qui auront l'occasion de mener une recherche sur un matériel stratifié et pour nous faire une idée plus nette du travail fourni pour la fabrication d'un vase au Néolithique Ancien, nous avons essayé de vérifier s'il est possible de reproduire des poteries à surface brillante avec cette argile naturelle locale.

Les surfaces des tessons néolithiques de Léra sont de deux types, parfois associés, et d'un troisième qui sera considéré à part. Le premier type, que l'on retrouve sur des tessons d'épaisseur variable, mais plus fréquemment sur ceux de céramique fine, présente une surface uniformément lisse qui, en lumière latérale, révèle des stries horizontales plus ou moins brillantes; à la loupe, la pellicule brillante s'avère transparente. Le second type correspond à des vases à parois épaisses; la surface brillante s'étale inégalement et ne recouvre qu'une partie de la paroi[12]; les parties brillantes sont moins dures — quelques-unes se rayent à l'ongle — que les parties mates d'un même tesson. Le troisième type est celui de la céramique à surface ondulée.

La gamme des couleurs des surfaces va du gris très foncé[13] (H10) et du gris (E10) au gris-brun clair (D81) et du brun foncé (H32) au rouge-jaune (F48) et au brun rouge (F44). S'il est certain qu'une couleur est parfois associée à une forme comme le gris très foncé — presque noir — pour les louches et le brun rouge pour la céramique à surface ondulée, il est non moins certain que la couleur n'est pas un critère de cuisson absolu, car elle s'altère souvent, même sur des céramiques bien cuites, suivant la teneur de la pâte et du milieu d'enfouissement en débris organiques. Une indication sur cette teneur nous est fournie par la présence dans les coupes de traces de carbone plus ou moins proches d'une des deux surfaces. Comme à Knossos[14], la surface intérieure est souvent plus foncée. Ce phénomène peut être dû soit à la cuisson, soit au contenu du vase, soit à l'interaction de ces deux facteurs. Les conditions de la cuisson sont extrêmement difficiles à évaluer: la température a dû dépasser 575° pour que de nombreux quartz aient éclaté au sein de la pâte.

Nous avons, avec des échantillons choisis dans la terra rossa des cavités karstiques, à trois endroits différents de la plaine voisine et à quelque 0,30 m de la surface actuelle, essayé de reproduire des surfaces brillantes identiques à celles du Néolithique Ancien. Nous avons pour cela façonné six échantillons qui, après séchage, furent traités comme suit: 1. surface mouillée et frottée avec un autre tesson; 2. surface mouillée et frottée avec une obsidienne, puis après un nouveau séchage, enduite de gras d'agneau; 3. surface mouillée, frottée avec un silex et, après un nouveau séchage, enduite de gras de bœuf; 4. surface mouillée à l'huile végétale et frottée avec un instrument de bois lisse; 5. surface mouillée et frottée avec un os plat d'agneau; 6. surface mouillée, frottée avec un os plat d'agneau et, après séchage, enduite de gras d'agneau.

Après cuisson à 600°, seul l'échantillon n° 2 a donné une surface brunie brillante

12. Ces remarques correspondent à celles qui ont été faites sur le matériel de Knossos; Furness A., The Neolithic Pottery of Knossos, *BSA* 48 (1953), p. 94-134; p. 103, 117.

13. Les couleurs ont été désignées d'après le *Code Expolaire* d'A. Cailleux et G. Taylor.

14. Furness A., *op. cit.*, p. 103.

très proche de celles des céramiques néolithiques. Puisque seule l'obsidienne a produit cet effet, il semble que la pellicule argileuse brillante — qui n'est autre que l'accumulation en surface des éléments colloïdaux — ne puisse être obtenue que par un instrument dont la matière soit un verre ou une substance analogue.

Nous n'avons pas essayé de reproduire la technique de la céramique ondulée, qui semble plus complexe. En effet, si l'on examine des coupes sous un fort grossissement, il apparaît sous la surface transparente et brillante une mince couche argileuse d'un rouge-jaune intense, qui est directement appliquée sur la pâte argileuse et qui se trouve ainsi prise entre les deux. Cette couche colorée n'apparaît que sur la céramique à surface ondulée.

Formes

La distinction entre céramique fine et céramique grossière n'est opérée qu'en fonction de l'épaisseur des parois (céramique fine jusqu'à 7 mm, céramique grossière au-delà de 7 mm); elle n'implique aucune caractérisation de la matière, la même pâte ayant souvent servi aux deux. De même, des formes identiques se rencontrent avec des parois fines ou épaisses.

Ces formes sont souvent évoquées par un seul tesson; en effet, le volume et l'état du matériel étaient tels qu'ils interdisaient toute tentative de recollage systématique, surtout en l'absence d'un technicien. Dans ces conditions, il nous a semblé préférable, plutôt que de proposer des reconstitutions aléatoires, d'essayer de dégager les caractères significatifs des fragments pour les rattacher à des types connus. C'est pour cette raison qu'il était nécessaire d'établir une comparaison précise avec la grande masse du matériel sélectionné par J. Evans à Knossos.

Bases

Les bases retenues ont été classées en fonction de la forme de leur fond et de l'inclinaison de leur paroi par rapport à l'horizontale, qui permet de déterminer le type de forme du vase.

Formes ouvertes: (Fig. 1, B5, B4, B2, B6, B19, B18, B14, B17, B16, B9).

Les bases les plus fréquentes sont celles qui ont un fond plat et une paroi légèrement convexe formant un angle de 45° à 80° avec l'horizontale. Une variante de ces formes présente un fond convexe et une proéminence à la circonférence de la base. Leur diamètre varie de 6 à 12 cm et est indépendant de l'épaisseur de la paroi: par exemple, le n° B18 a un diamètre de 12 cm, alors que le n° B4, plus fin, a un diamètre de 14 cm. Les formes ouvertes sont courantes aussi bien dans les premières couches que dans la couche III du néolithique de Knossos[15].

15. *Knossos Neol.*, p. 196; 212, fig. 40 1; 41 1.

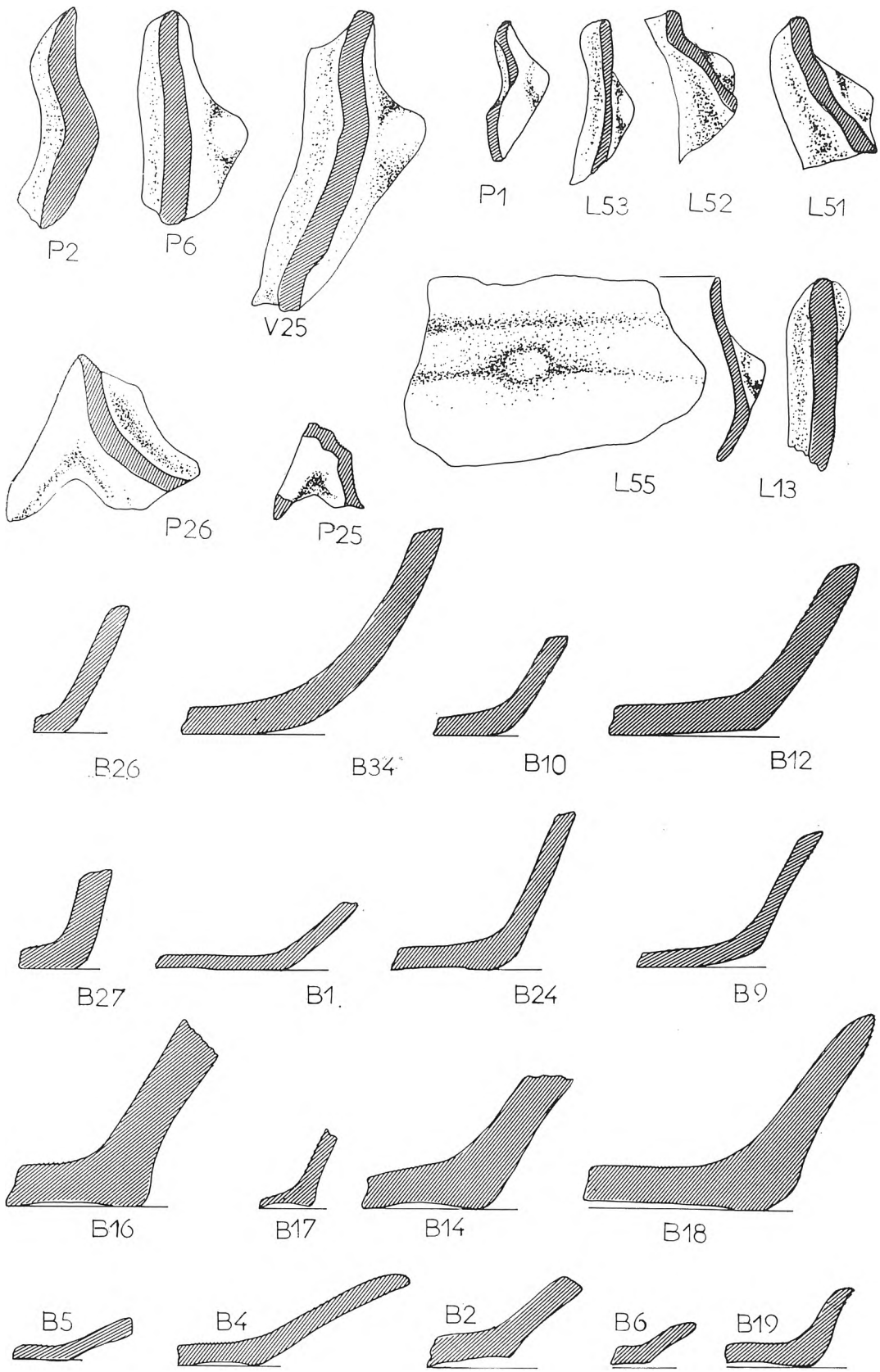

Fig. 1. Céramique néolithique de Léra.

Formes droites: (Fig. 1, B24, B27).

Nous désignons par formes droites des bases planes auxquelles font suite des parois rectilignes qui forment avec l'horizontale un angle voisin de 90°. Le n° B27 a un diamètre de 24 cm et le n° B24 de c. 10 cm. Seuls quatre tessons de ce type ont été enregistrés, qui pourraient correspondre à deux ou trois formes différentes[16].

Formes fermées: (Fig. 1, B1, B12, B10, B34, B26).

Elles sont définies par des parois incurvées faisant suite à des bases soit planes, soit légèrement concaves, dont les diamètres se situent autour de 10 cm. Cette forme de base est aussi courante que celle qui correspond aux formes ouvertes et, comme elle, se rencontre à Knossos à partir des couches VIII et VII et se retrouve jusque dans la couche III[17].

Bases hautes sur pied: (Fig. 1, P25, P26).

Sept pieds de forme plate, modelés sans rupture à partir de la partie inférieure de la base, indiquent la présence de quatre récipients de céramique fine et trois de céramique grossière, hauts sur pieds. Nos exemplaires devaient appartenir à des formes voisines de celle reconstituée par A. Furness[18], c'est-à-dire avoir une base concave reposant sur trois ou quatre pieds, forme qui est difficile à dater. Des tessons semblables se trouvent, en effet, à Knossos, aussi bien dans la couche V que dans la couche III A.

Fragments de panse avec mamelons

Les tessons qui présentent un épaississement circulaire sur leur paroi — ce que nous appelons mamelon — ont été classés à part. A l'intérieur de cette catégorie, nous distinguons trois groupes définis en fonction de l'emplacement du mamelon sur la paroi et de son importance par rapport au récipient.

Mamelons situés sur l'épaule ou sur la panse, au niveau d' un changement de courbure: (Fig. 1, L55, L53, P1, P2; Pl. 41, L55).

Les tessons de ce type que nous avons enregistrés appartiennent à une vingtaine de vases dont l'épaisseur des parois et la forme varient. Les exemplaires L55 et L53 ont des parois fines de 4 mm et un diamètre à la lèvre de 14 cm, alors que cette même forme est donnée à trois récipients dont les parois sont deux fois plus épaisses. Des profils semblables à ceux-ci se rencontrent dans la couche III B de Knossos[19]. Une variante de ce type, représentée par quatre vases aux parois épaisses de 8 mm, est caractérisée par des protubérances plus marquées (Fig. 1, V25, P6), qui affectent un profil aigu comme celui

16. *Ibid.*, fig. 41 2; 43 2.
17. *Ibid.*, fig. 42 2; 39 2,7.
18. Furness A., *op. cit.*, p. 131, fig. 15 6.
19. *Knossos Neol.*, fig. 34 27.

de certains vases provenant de la couche IV de Knossos[20]. Nous classons dans ce même groupe des tessons aux parois épaisses de 6 mm ayant un mamelon circulaire volumineux. Ces derniers pourraient appartenir à une forme courante qui porte, au niveau du diamètre maximal, trois ou quatre mamelons alternant avec des tenons perforés.

Mamelons situés sur l'épaule et indépendants de la courbure du vase: (Fig. 1, L51, V25, P6, L52).

Les exemplaires de ce groupe sont peu nombreux: ils appartiennent à trois vases dont les parois ont entre 3 mm et 6 mm d'épaisseur et dont le diamètre supérieur est de c. 10 cm.

Mamelons situés sous la lèvre: (Fig. 1, L13).

Ce dernier groupe compte six tessons appartenant à quatre récipients différents. Il est à noter que leur paroi est rigoureusement rectiligne.

Tenons et anses

Nous avons enregistré quelques tenons, mais surtout une grande quantité d'anses verticales, larges et plates, modelées sans rupture à partir de la paroi; elles appartiennent au type connu sous le nom de «strap handle»[21], que nous appelons anses en ruban. Elles sont classées en fonction de leur forme, de leurs dimensions, de leur emplacement sur la paroi et de la forme de cette dernière.

Tenons en trompette non perforés situés sur une panse convexe: (Fig. 2, A25; Pl. 41, A25).

Deux exemplaires de ces tenons ont été trouvés appartenant à deux vases aux parois fines (4 mm) et d'un diamètre voisin de 10 cm. Ce type se rencontre fréquemment dans les couches VIII et VII de Knossos, où il est dénommé «trumpet lug»[22].

Tenons perforés horizontalement situés sur une panse convexe: (Fig. 2, A20; Pl. 41, A20).

Trois tenons de ce type appartiennent l'un à un vase aux parois fines (5 mm), les autres à des vases aux parois grossières (1 cm). Ce type de tenon-mamelon est courant dans la céramique commune des couches V et IV de Knossos.

Anses en ruban à bords relevés: (Fig. 2, A5, A10).

Quelques huit exemplaires présentent cette particularité, qui est connue sous le

20. *Ibid.*, fig. 30 29.
21. Furness A., *op. cit.*, p. 108.
22. *Knossos Neol.*, p. 208, fig. 25 6,7.

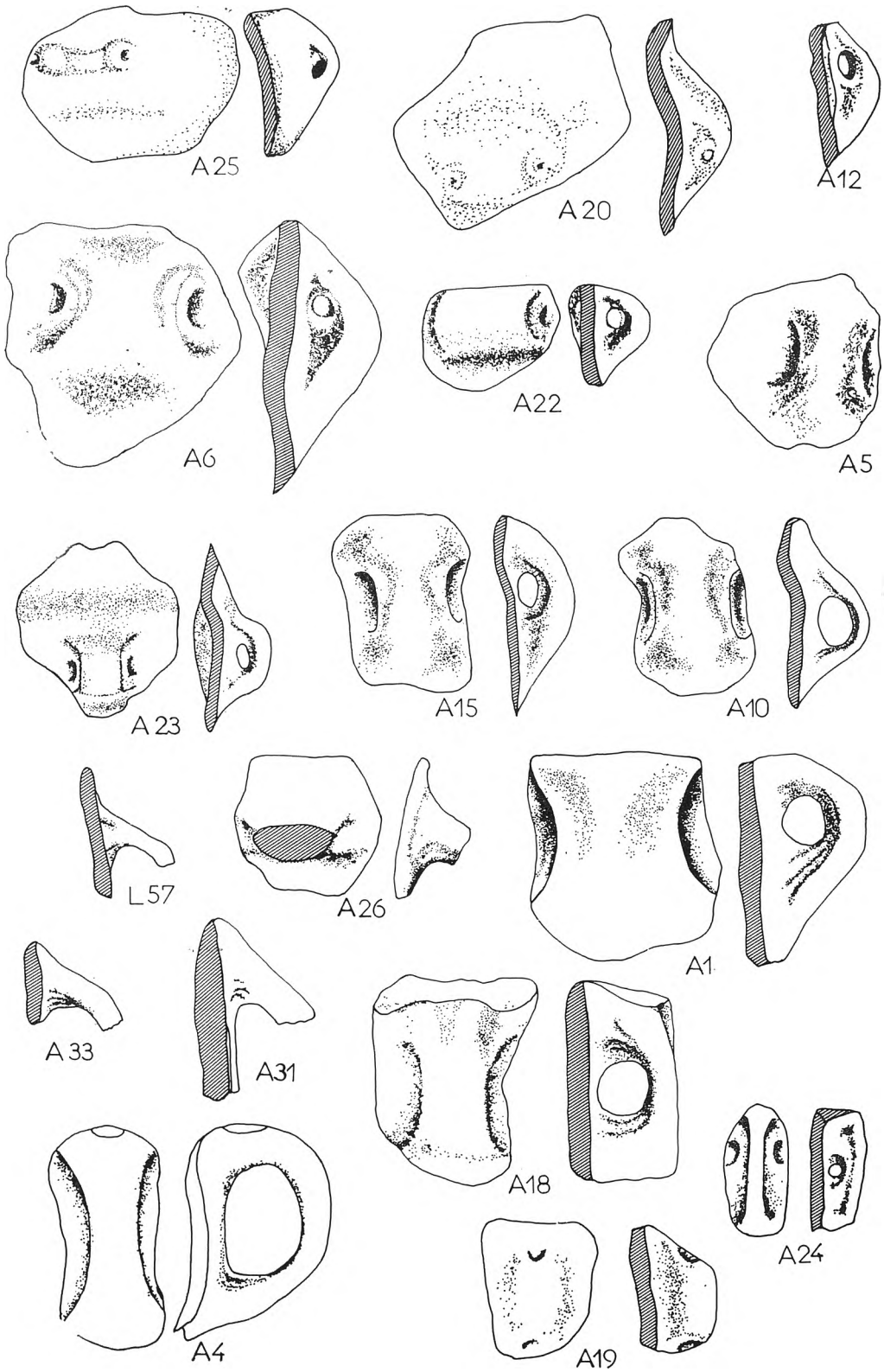

Fig. 2. Céramique néolithique de Léra.

nom de «saddle effect» et qui se rencontre surtout dans les premières couches de Knossos[23].

Anses en ruban à perforation ovale situées sur une épaule ou sur une panse droite: (Fig. 2, A12, A6).

Les anses de ce type appartiennent à neuf récipients différents, dont l'épaisseur des parois varie de 6 mm à 1 cm. C'est un type courant à Knossos, surtout dans la couche IV[24].

Petites anses en ruban à profil carré et perforation ovale situées sur une panse droite: (Fig. 2, A23; Pl. 41, A23).

Seuls quatre exemplaires provenant de quatre vases distincts à parois fines (3 mm) ont été trouvés. Des anses semblables apparaissent sporadiquement dans les couches IV et III de Knossos.

Anse tubulaire en ruban située sur une panse droite: (Fig. 2, A22).

Cette anse était unique et nous n'avons pu en trouver qu'une autre similaire dans la céramique commune de la couche III A de Knossos.

Anses en ruban situées au bord d'une paroi droite: (Fig. 2, A15, A10, A1).

Les anses de ce groupe proviennent d'une dizaine de vases dont l'épaisseur de paroi varie entre 3 et 9 mm. Des exemplaires de profil semblable se trouvent dans la couche IV de Knossos[25].

Anses en ruban à perforation ovale situées sur une panse courbe: (Fig. 2, L57).

Ces anses, assez courantes, appartiennent à quelque six ou sept vases, fins et grossiers; des anses de profil similaire existent dans les couches IV et III de Knossos[26].

Anses en ruban à large ouverture ovale situées près du bord: (Fig. 2, A26, A33, A31).

Les anses de ce type appartiennent à six vases différents dont l'épaisseur des parois varie de 5 mm à 1 cm. Leur ouverture est suffisante pour que quatre doigts puissent s'y introduire. Nous avons vu des exemplaires semblables dans la couche IV de Knossos.

Anses à section circulaire et ouverture large situées près de la lèvre: (Fig. 2, A4).

Nous avons enregistré cinq anses de ce type, appartenant à quarte vases dont l'épaisseur de paroi est de 5 mm et à un cinquième qui est en céramique grossière. L'exemplaire n° A4 présente, à son sommet et près de la lèvre, une petite surface circulaire qui devait porter un décor plastique aujourd'hui disparu. Ce type n'est pas courant; il se

23. *Ibid.*, p. 203.
24. *Ibid.*, fig. 31 14; 29 13,16.
25. *Ibid.*, fig. 29 18; 31 21.
26. *Ibid.*, fig. 40 6; 43 1.

rencontre néanmoins dans la masse de la céramique de la couche IV de Knossos. Deux autres de ces anses ont à leur sommet une petite surface concave qui semble avoir été formée par la pression d'un pouce dans la pâte encore humide.

Anse étroite de forme rectangulaire et à perforation circulaire: (Fig. 2, A18).

Il s'agit d'un exemplaire unique à Léra, pour lequel nous n'avons pas trouvé de parallèle à Knossos. Le sommet et la base de l'anse sont aplanis comme pour former une prise et la perforation est à la taille d'un index; on peut en conclure qu'il s'agit probablement d'un vase à boire, destiné à être tenu avec trois doigts.

Tenon vertical de forme rectangulaire à dos plat et petite perforation circulaire: (Fig. 2, A24).

Nous n'avons trouvé qu'un seul tenon de ce type: sa forme, très particulière, trouve des parallèles à Phaistos[27].

Tenon vertical à perforation circulaire verticale situé près de la lèvre: (Fig. 2, A19).

Ce tenon est classé dans le Néolithique en raison de sa facture. Nous n'avons pu trouver aucun parallèle à Knossos; seul un vase provenant de ce site exposé au Musée d'Héracleion présente des tenons verticaux, mais jumelés comme ils le seront au Bronze Ancien.

Tenons horizontaux à petite perforation verticale situés à 2 cm du bord: (Fig. 5, A7, A16, A28).

Les cinq tenons de ce type appartiennent à des vases fins brunis, de diamètres variant de 12 à 16 cm. Seul l'exemplaire A7 présente une protubérance sur le bord.

Tenons horizontaux à double perforation verticale: (Fig. 5, A34).

Les deux seuls exemplaires proviennent du même vase, dont l'épaisseur de paroi est de 4 mm. Les tenons à perforation verticale simple ou double sont rares à Knossos[28]. Ils sont plus courants à Phaistos[29] et se rencontrent également à Saliagos[30]. Plus tard ils existeront à Chios[31] et ils seront courants à Poliochni Bleue[32]. Ce type de tenon apparaît donc au Néolithique et devient fréquent au début de l'Age du Bronze aussi bien dans le Sud que dans le Nord de la mer Égée.

27. *Phaistos Neol.*, p. 69, fig. 68 14.
28. Furness A., *op. cit.*, p. 123, fig. 5b, p. 129, pl. 32b.
29. *Phaistos Neol.*, p. 69, fig. 71 14; 93 1.
30. Evans J.D., Renfrew C., *Excavations at Saliagos near Antiparos*, Oxford 1968, fig. 46 3; 57 5.
31. Furness A., Some Early Pottery of Samos, Kalimnos and Chios, *PPS* 9 (1956), p. 173-212; p. 190, pl. XIX 10.
32. *Poliochni* I, tav. LXI k,i.

Lèvres

Les tessons provenant du bord supérieur des vases ont été classés en fonction de l'inclinaison de leur paroi par rapport au plan horizontal défini par le diamètre de ce bord. D'après ce critère, nous distinguons des formes ouvertes, droites et fermées. D'autres, irrégulières, échappent à toute classification.

Formes ouvertes: (Fig. 3, L31, L36, L28, L30, L33, L29, L35).

Dans ce large groupe se trouvent classées les lèvres dont la paroi intérieure forme avec l'horizontale un angle aigu voisin de 70°. La plupart de ces tessons ont des parois épaisses de 7 mm à 1,2 cm; l'épaisseur d'une même paroi peut d'ailleurs varier de 5 mm et la partie la plus épaisse n'a pas d'emplacement fixe (L33, L35). Les diamètres oscillent entre 21 et 26 cm. Il est à noter que même sur des exemplaires à paroi épaisse (L33), les deux surfaces sont bien brunies. Bien que des vases ayant une inclinaison de paroi voisine de celles-ci se retrouvent dans les couches IV et III de Knossos[33], ces formes ouvertes, qui sont probablement celles de bols ou d'assiettes, sont très difficiles à dater, car elles sont courantes pendant tout le Néolithique dans les régions égéennes.

Formes droites: (Fig. 3, L10, L14, L17, L59, L25).

Ces formes sont définies par l'angle à peu près droit que forment l'intérieur de la paroi et le plan horizontal de l'embouchure. Une douzaine de vases différents semblent avoir eu des formes droites dont les diamètres s'échelonnent entre 14 et 21 cm. L'épaisseur des parois est de 5 à 8 mm et peut varier de 3 mm sur un même tesson (L17). La relation diamètre/épaisseur de paroi est en général proportionnelle, les parois épaisses de 6 à 8 mm correspondant à des diamètres de c. 20 cm (L17), alors que celles qui sont plus fines correspondent à des diamètres de c. 14 cm (L10); quelques tessons qui font exception ont des parois épaisses correspondant à un diamètre de 14 à 15 cm. Les formes droites se rencontrent dans la céramique fine et grossière des couches V, IV et III B de Knossos[34], ainsi que dans celle de Phaistos[35].

Formes fermées: (Fig. 3, L1, L3, L4, L5, L6).

Ce groupe, qui compte six à sept exemplaires de céramique fine, est defini par des parois qui, à 2 ou 3 cm du bord, s'incurvent pour former avec l'horizontale des angles obtus de 100 à 110°. L'épaisseur des parois est de 2 à 5 mm et varie pour un même tesson, le point le plus épais étant invariablement situé au point d'inflexion. Les diamètres sont voisins de 17 cm et semblent proportionnels aux épaisseurs des parois, sauf pour l'exemplaire L3 qui a une paroi fine de 5 mm et un diamètre large de 20 cm. Ces tessons pourraient appartenir à des bols globulaires, forme longtemps courante en Crète[36].

33. *Knossos Neol.*, fig. 29 1,5; 30 5; 34 15.
34. *Ibid.*, fig. 22 3; 30 8; 33 5,6.
35. *Phaistos Neol.*, p. 65, fig. 62 11,12.
36. *Knossos Neol.*, fig. 22 12; 23 37; Furness A., *BSA* 48 (1953), fig. 11 3; 12 25.

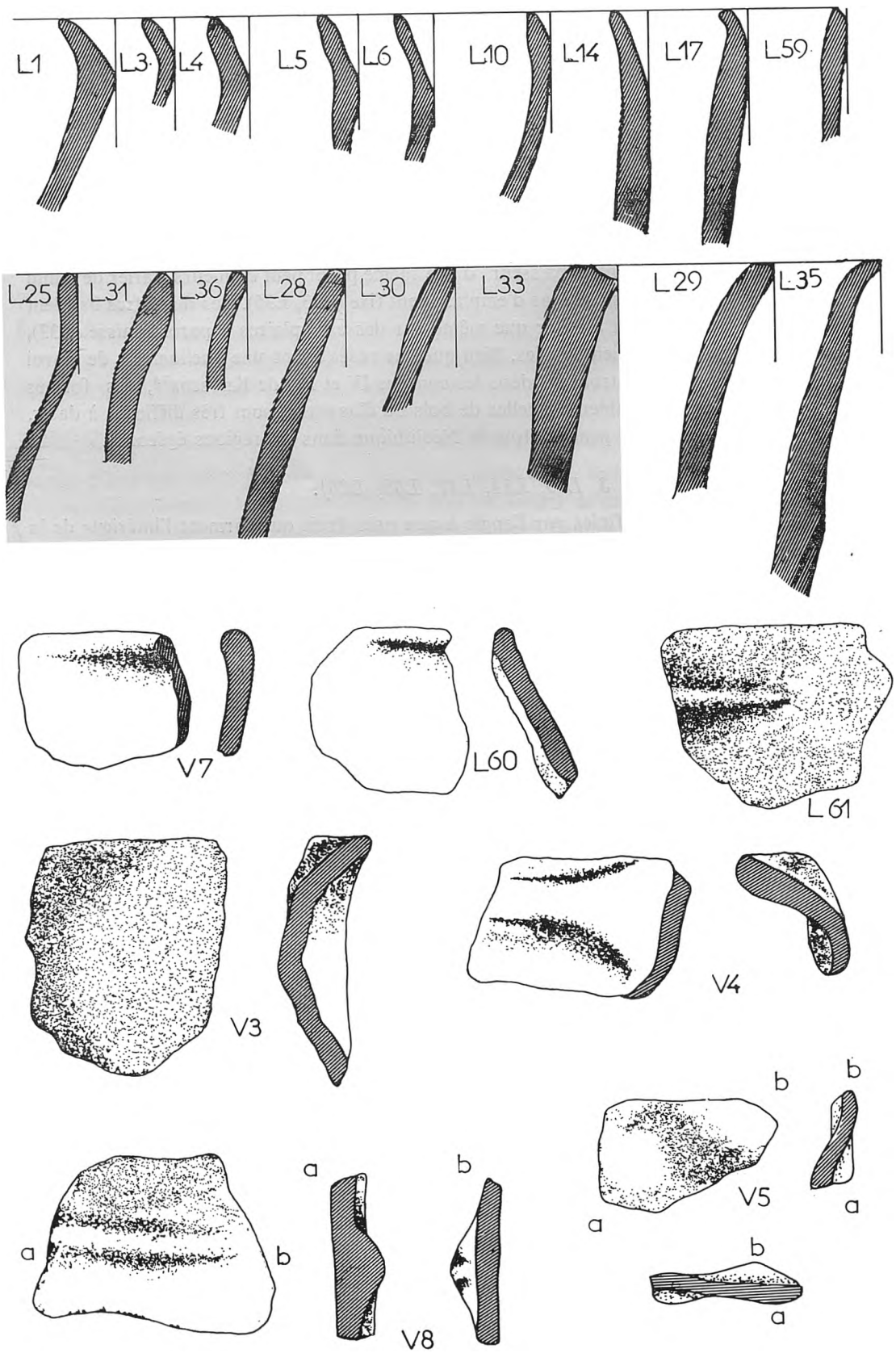

Fig. 3. Céramique néolithique de Léra.

Formes irrégulières: (Fig. 3, V7, L60, L61, V3, V4, V8, V5).

Dans ce groupe se trouvent des fragments de bords ayant appartenu à des récipients non circulaires. Les fragments V7, L60, L61 et V8 sont rigoureusement plats; les deux premiers présentent un rebord circulaire épaissi dont le volume décroît pour se fondre dans la paroi; les deux derniers ont un épaississement du même type qui s'efface en angle aigu en plein milieu d'une surface plane. Les parois des tessons V3, V4 et V5 s'incurvent de manière irrégulière.

Nous ne connaissons pas de parallèles à ces tessons, qui sont parmi les meilleurs exemplaires de céramique fine que nous ayons enregistrés, avec leurs surfaces dures et brillantes dont la plupart ont une couleur différente à l'intérieur et à l'extérieur.

Louches

(Fig. 4, de V14 à V18)

Ce groupe est formé par une dizaine d'objets en terre cuite identifiés comme anses de louches. En effet, à l'extrémité de ces anses a été conservée une petite partie des cuillerons, qui affectent une forme plus ou moins creuse (Fig. 4, V14, V13; Pl. 41, V14, V13). Ces fragments, comme ceux des formes irrégulières, ont une couleur différente sur chacune de leurs surfaces, qui dans tous les cas sont très brillantes. La section des anses est hémisphérique, large de c. 2 cm (Fig. 4, V16, V18), la partie convexe étant toujours la partie supérieure (Fig. 4, V16). Ce sont surtout leurs extrémités qui permettent de les dater: en effet deux d'entre elles (Fig. 4, V17, V18; Pl. 41, V17) appartiennent au type connu à Knossos sous la dénomination de «flap handle», qui se limite aux couches IX, VIII et VII[37].

Pichets à surface ondulée

(Fig. 5, de D5 à D10)

Ce groupe est constitué par une dizaine de tessons, d'épaisseur variable, de facture inégale, mais provenant d'une forme commune, celle d'un pichet (Fig. 5, D7, D8, D9, D10; Pl. 41, D9), dont nous avons reconnu huit exemplaires distincts. Ces pichets sont hauts d'environ 15 à 20 cm, ont une panse globulaire dont les parois sont plus épaisses et le diamètre plus large que ceux du reste du vase, un col haut qui aboutit à une lèvre d'un diamètre voisin de 8 cm (Fig. 5, D7, D8), avec parfois une légère concavité qui sert de bec verseur. Leur surface porte deux types de finition. Ce sont d'abord des stries verticales, ondulées et parallèles, qui ont marqué la pâte avant le brunissage et la cuisson; celles-ci se trouvent surtout sur le col. D'autres stries, très larges et espacées, s'appliquent parfois sur le col, mais surtout sur la panse des pichets; elles ont des bords irréguliers comme si elles avaient été tracées après cuisson au moyen d'un instrument tran-

37. *Ibid.*, p. 205, fig. 25 13-15; 45.

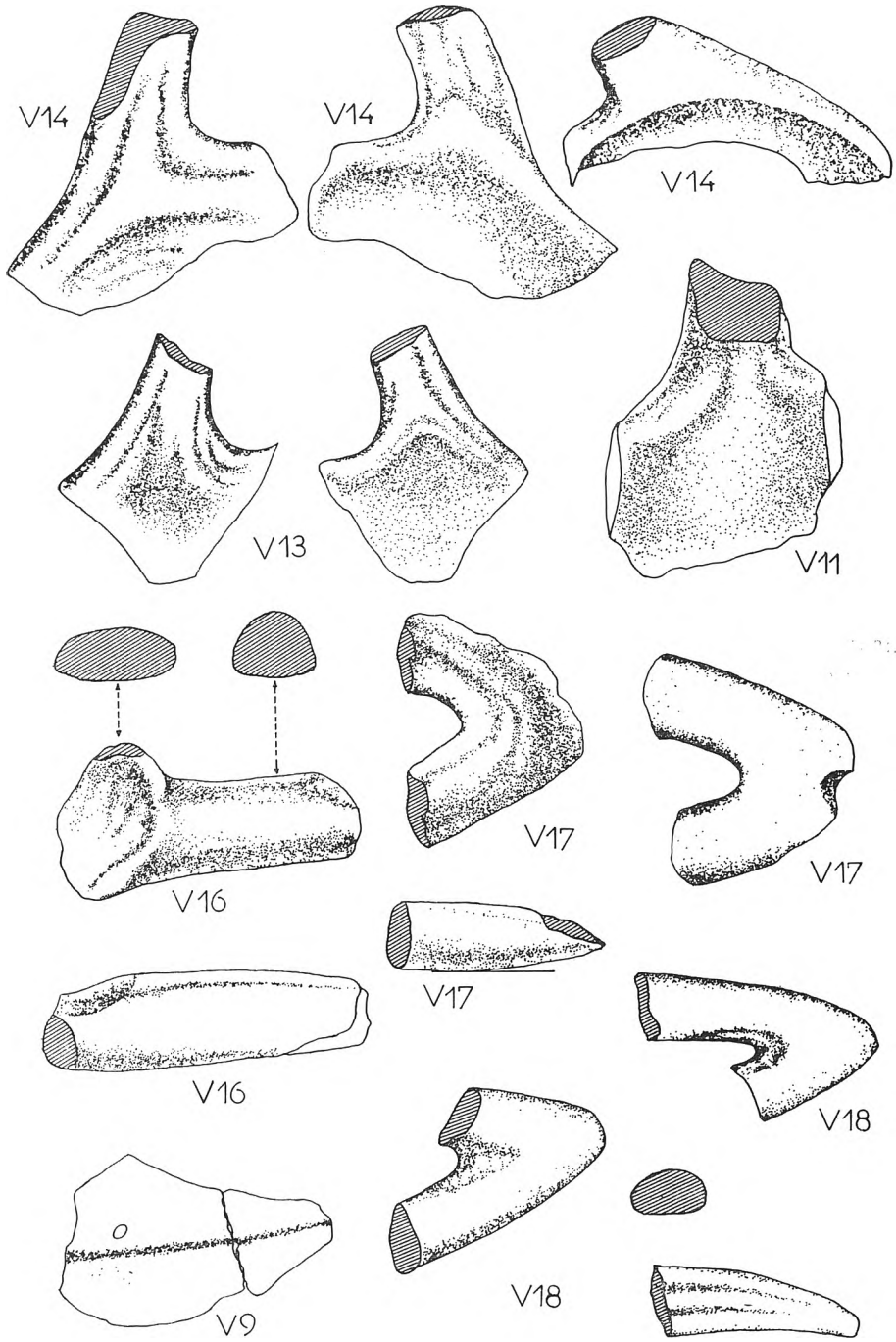

Fig. 4. Céramique néolithique de Léra.

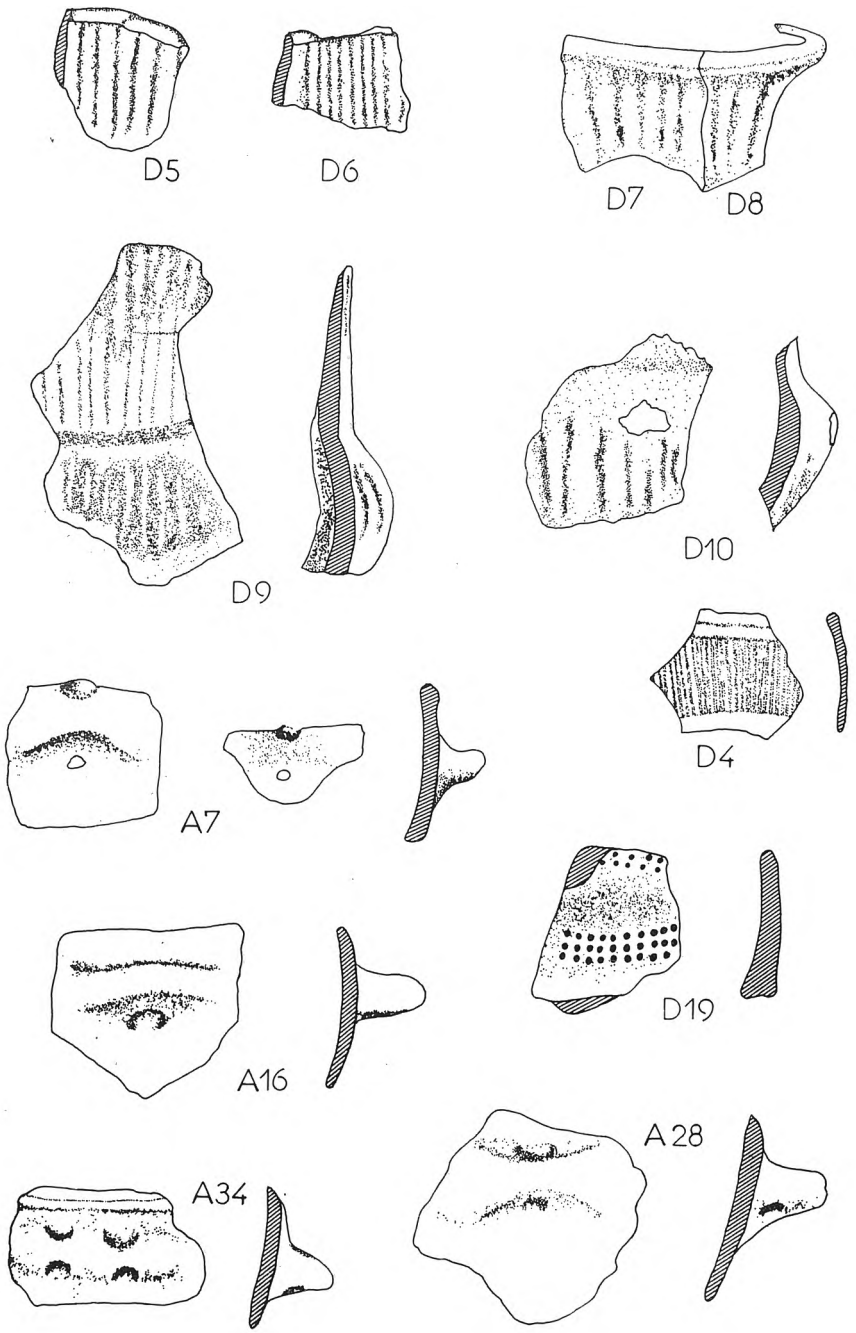

Fig. 5. Céramique néolithique de Léra.

chant afin de porter un autre décor, peut-être une peinture: encore n'en avons-nous trouvé aucune trace. Certains de ces tessons (Fig. 5, D5, D6; Pl. 41, D6, D7) trouvent leurs parallèles dans la variété fine de la céramique à surface ondulée abondante dans la couche III de Knossos[38]; ceux qui portent les deux types de stries sont peut-être semblables[39] à la céramique grattée, la «scratched ware» de Knossos[40], qui se situe à la fin du Néolithique.

Formes indéterminées

Deux tessons ayant appartenu à des vases dont la paroi variait de 6 mm à 2 cm portent sur leur surface rouge et très brillante deux séries de cavités circulaires peu profondes (Fig. 5, D19; Pl. 42, D20). Ce décor trouve un parallèle assez proche à Phaistos[41].

Un autre tesson (Fig. 5, D4), de facture exceptionnelle, est difficile à situer. Il provient d'un bord et porte, sur une paroi fine de 2 mm, une finition de surface qui diffère de celle de la céramique à surface ondulée, tout en utilisant le même principe: les stries extrêmement fines et droites s'inscrivent dans une bande horizontale, la surface noire est très brillante et dure. Nous ne connaissons pas de parallèle à ce fragment dans le Néolithique crétois.

L'occupation de la grotte au Néolithique

Si l'étude du matériel néolithique de Léra ne peut apporter de réponses satisfaisantes quant au type d'implantation et au mode de subsistance des premiers occupants de la Crète occidentale, elle permet néanmoins d'aborder de manière concrète certains aspects du problème, notamment ceux de la situation dans le temps et des affinités culturelles de cette installation.

Datation: L'attribution chronologique de cette céramique est certes rendue difficile par l'absence de stratigraphie et par la banalité de la plupart des formes; certains des critères de datation retenus peuvent pourtant bien être situés par rapport à la séquence établie à Knossos.

C'est ainsi que le groupe des anses de louches, les quelques anses à bords relevés et les tenons en trompette non perforés situent une petite partie du matériel au N.A. I.

Plus aléatoire est la datation de tessons ayant appartenu à des formes courantes. Par exemple, les formes du type du bol à lèvre incurvée sont attribuées au N.A. I parce qu'elles sont celles de petits vases en céramique fine; mais cette forme existe également

38. *Ibid.*, p. 225, pl. 52; Furness A., *op. cit.*, p. 125.

39. Nous n'avons pas vu de céramique grattée dans le matériel provenant de la fouille à Knossos en 1957-60.

40. Furness A., *op. cit.*, p. 131.

41. *Phaistos Neol.*, p. 77, fig. 72 11; 105 13,15.

au N.M. et au N.R., et même dans le voisinage immédiat de Léra[42], bien qu'il s'agisse là de récipients beaucoup plus larges et frustes.

Malgré ces incertitudes, il se dégage quelques constantes à partir desquelles nous pensons pouvoir conclure que la majeure partie de ce matériel date du N.A. II: en effet, une trentaine d'anses, quelques panses à mamelons et quelques formes droites ont leur pendant exact dans la couche IV de Knossos.

La grotte semble avoir été un peu moins intensément fréquentée au N.M. A part l'attribution certaine à cette époque des quelques tessons en céramique ondulée, une partie des anses et des panses à mamelons ont des parallèles dans la céramique de la couche III de Knossos. Les pichets en céramique à surface ondulée et grattée doivent appartenir à la fin du N.M. ou au début du N.R.

Cette dernière phase du Néolithique est discrètement attestée par la présence des tessons brunis décorés de séries de cavités circulaires et des tenons en céramique brunie rouge perforés verticalement.

Affinités et origines: Pour le matériel néolithique de Léra nous avons volontairement, dans la mesure du possible, limité nos parallèles au seul site de Knossos, dont la stratification est claire. L'impression qui se dégage est celle d'une parenté constante avec Knossos dès les premiers temps du Néolithique. Le matériel de Léra confirme donc l'hypothèse[43] selon laquelle c'est à Knossos, et non pas dans le Péloponnèse, comme l' avait suggéré P. Faure[44], qu'il faut chercher les origines du peuplement de la Crète de l'Ouest. Il semble que la grotte de Gérani ait livré un matériel qui, lui aussi, confirme cette hypothèse[45]. Ce n'est qu'après le N.M. que les deux régions se différencient et c'est peut-être à partir de cette époque que l'extrémité Ouest de la Crète entre en contact avec Cythère et le Sud du Péloponnèse.

Fonction: S'il est certain que les occupants de Léra appartenaient à la même culture que ceux de Knossos, il est non moins certain que la céramique trouvée dans la grotte a été fabriquée dans son voisinage immédiat et qu'il ne s'agit pas d'importations. Malgré cela, il serait prématuré d'admettre qu'une grotte aussi sombre et humide ait servi d'autre chose que d'abri temporaire, à une époque où les techniques architecturales étaient aussi évoluées qu'au N.A. I. Aucune autre trace d'habitat n'est connue pour les débuts du Néolithique dans la région; au Kastelli de La Canée — pour l'instant du moins — l' installation ne paraît pas antérieure au N.R.[46]. Les quelques tessons épars que P. Faure et nous-mêmes avons reconnus dans la baie de Kalathas sont probablement déplacés et en tous cas impossibles à dater.

La seule affirmation que le matériel de Léra permette d'avancer est que l'intensité de la fréquentation de cette caverne correspond au schéma qui se dégage à la suite des

42. Jantzen U., Die Kumaro-Höhle, dans Matz F., *Forschungen auf Kreta, 1942* (1951), p. 1-12.

43. Treuil R., *BCH* 94 (1970), p. 24.

44. Faure P., Recherches sur le peuplement des montagnes de la Crète. Sites, cavernes et cultes, *BCH* 89 (1965), p. 27-63; p. 63.

45. Treuil R., *op. cit.*, p. 19-20; *Phaistos Neol.*, p. 125.

46. Tzedakis I., Ἀνασκαφή Καστελλίου Χανίων, *AD* 21 (1966): Chronika, p. 425.

fouilles de 1969-70 à Knossos[47], à savoir que: le N.A. I est peu présent avec des techniques et des formes évoluées, que le N.A. II domine par sa masse de céramique commune, que le N.M. apparaît nettement, mais peu, et que le N.R. est difficile à localiser.

Nous espérons qu'une fouille stratifiée permettra dans le futur d'avoir quelques indications sur le type des premières installations en Crète occidentale.

AGE DU BRONZE

Contrairement au matériel néolithique, celui de l'Age du Bronze offre l'image d'une mosaïque formée de tessons représentatifs de nombreux styles connus et datés en Crète et même dans les îles et sur le continent. Il s'ensuit que l'attribution chronologique peut, au lieu d'être le but de l'étude, servir de critère de classification; ainsi la céramique de l'Age du Bronze sera-t-elle présentée non pas en fonction de sa forme et de son décor, mais de la datation déjà admise d'après ces critères. En raison de la grande diversité de ce matériel, il est impossible d'aborder les problèmes de technologie et de matière pour chacun des styles attestés, d'autant que la plupart d'entre eux sont beaucoup mieux connus et représentés sur d'autres sites crétois.

Une exception à cet état de choses est constituée par la céramique striée qui, malgré sa fréquence en Crète occidentale, vient seulement de faire l'objet d'une publication[48] et, pour cette raison, mérite d'être examinée plus attentivement.

MINOEN ANCIEN I

Cette période est représentée par deux types de céramique: la céramique striée et le style de Pyrgos.

Céramique striée

(Fig. 6; Pl. 42, S14b, S23, S11, S10, S4)

Très différente de la céramique néolithique aussi bien de facture que de formes, elle a pourtant un trait commun avec celle-ci, c'est qu'il s'agit de récipients utilitaires. Nous avons enregistré un grand nombre de tessons, appartenant à une trentaine de vases différents, dont la surface est couverte de stries imprimées dans la masse. Ces stries sont de deux sortes: *les premières*, de longueur et de largeur variables, s'étalent irrégulièrement sur une surface mate; il s'agit de la technique correspondant à la «scored ware» (S17 à S25); *les secondes*, d'intervalle et de largeur variables, sont régulières et parallèles et sillonnent des surfaces portant un engobe gras de même couleur que la pâte qui ressemble à un brunissage (de S11 à S10).

47. Evans J.D., Neolithic Knossos, The Growth of a Settlement, *PPS* 37 (1971) II, p. 95-117; p. 106-109.

48. Warren P., Tzedhakis J., Debla, an Early Minoan Settlement in Western Crete, *BSA* 69 (1974), p. 299-342.

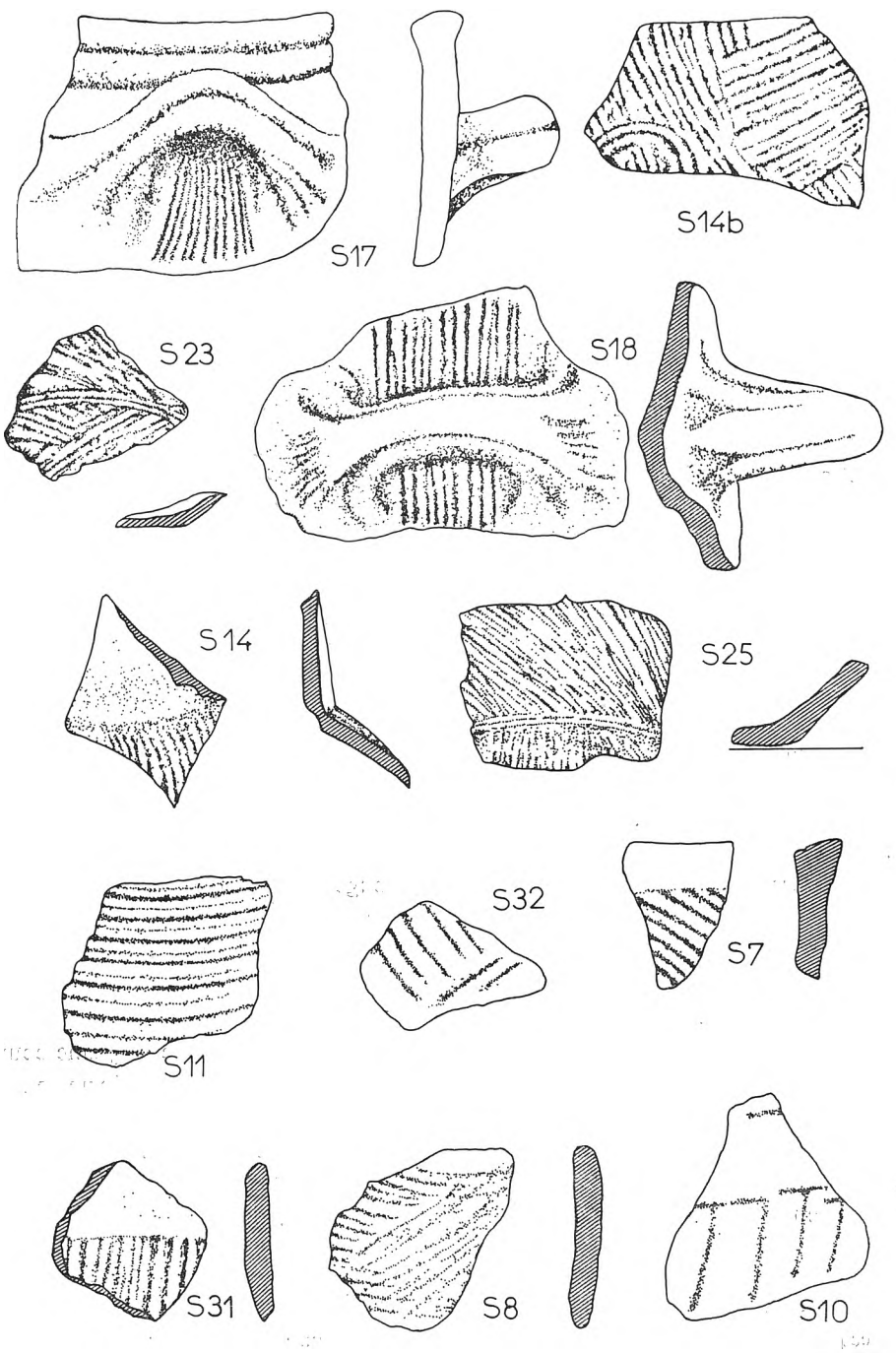

Fig. 6. Céramique M.A. de Léra.

Bien que les deux types soient distincts, nous les considérons ensemble parce qu'il existe des types de décor intermédiaires, parce qu'une des formes — le bol — porte indifféremment l'un ou l'autre type de stries et parce que la même matière semble avoir été utilisée pour les deux.

Matière première

Une bonne part de cette céramique devait utiliser, comme au Néolithique, une ressource locale caractérisée par la présence de grumeaux argileux, mais devait avoir une provenance différente car elle contient parfois des micas blancs non orientés. Les grumeaux sont peu nombreux et se trouvent surtout au cœur de la coupe, cependant que les parties voisines des surfaces ont une structure litée due peut-être au surfaçage. C'est aussi au cœur des coupes que l'on observe des orientations variées de la pâte provoquées par le façonnage à la main. D'autres vases des deux types sont faits à partir d'une argile naturelle à quartz éclatés, fins, bien calibrés et également répartis, avec quelques micas blancs et de rares calcites, qui ferait penser à un limon ou à un colluvium de limon et de terra rossa: l'identification de cette ressource, qui doit en tout cas se situer dans la région, nécessite des moyens techniques et une étude approfondie qui dépassent nos possibilités.

Aspect des surfaces et problèmes technologiques

Si on observe à la loupe les surfaces des céramiques striées mates, on s'aperçoit non seulement que les stries ont des largeurs, longueurs et profondeurs différentes, mais que leurs sections sont parfois concaves, parfois plates et qu'en tout cas il n'y a pas d'excédent de pâte sur leur bord: l'instrument qui produit cet effet ne peut pas être une brosse[49]; il doit plutôt s'agir d'un peigne de potier à dents irrégulières et peu profondes, peut-être en schiste[50]. Des instruments semblables, utilisés différemment, ont dû produire les stries régulières du deuxième type de décor.

La surface, dans ce dernier cas, est toujours rouge (EF28/26) et porte un engobe gras très fin. Les couleurs des surfaces striées mates varient du brun rouge (F43) ou brun rouge foncé (H42) au brun gris (E62) ou brun jaune foncé (F62) et au gris foncé (H10).

Les coupes de la céramique à engobe et à stries régulières présentent peu de traces de matière organique. Au contraire celles de la céramique striée mate montrent fréquemment deux ou trois zones nettement distinctes: soit une surface rouge ou jaune couvrant une paroi gris noir, soit un cœur gris foncé inséré entre deux surfaces fortement colorées. Cet aspect témoigne non seulement de la présence de matière organique, mais peut-être aussi de techniques de cuisson différentes ou d'un choix de ressources argileuses nouvelles. En effet, aussi bien les coupes uniformément cuites que celles qui sont stratifiées présentent un retrait longitudinal très marqué qui, dans les dernières, se situe

49. Il est généralement admis que ces surfaces ont été égalisées avec une brosse, d'où leur appellation grecque «βουρτσιστά». P. Warren propose soit une brosse dure en paille ou en bois, soit un instrument en os ou en obsidienne; Warren P., Tzedhakis J., *op. cit.*, p. 323.

50. Camps-Fabrer H., *Matière et art mobilier dans la préhistoire nord-africaine et saharienne*, Paris 1964, p. 434.

dans la couche rouge. Ceci est le propre de terres argileuses contenant des argiles smectiques — peut-être de la montmorillonite — qui s'imperméabilisent à basse température.

Quoi qu'il en soit, la majorité de ces vases ont des parois fines et durcies.

Formes

Tous les fragments de céramique striée semblent avoir appartenu à deux formes: les cruches et les bols.

Seule la céramique striée mate a servi à des cruches, forme dont nous avons reconnu une dizaine d'exemplaires. L'épaisseur de leurs parois est voisine de 6 mm; leur diamètre de base varie de 10 à 16 cm; le seul diamètre d'embouchure qui soit mésurable est de 10 cm. Les bases sont rigoureusement plates et recouvertes de stries.

Si les cruches sont toutes en céramique striée mate, les bols, eux, ont aussi bien des surfaces mates que des surfaces à engobe fin et à stries régulières horizontales (Fig. 6, S11), verticales (Fig. 6, S31, S10) ou obliques (Fig. 6, S7). Cette variété compense la grande régularité de la forme. En effet, les dimensions des bols varient peu: les parois ont fréquemment une épaisseur comprise entre 6 et 8 mm, les diamètres des bases sont voisins de 24 cm, alors que ceux des embouchures oscillent entre 20 et 26 cm.

Les anses sont verticales pour les cruches et horizontales pour les bols et paraissent appliquées sur une paroi préalablement striée pour les recevoir. Ce détail, comme le fait que les stries recouvrent le dessous des bases plates (Fig. 6, S23, S25), indiquent bien qu'il s'agit d'une technique et non pas d'un décor. Les anses rapportées tout comme l'égalisation des surfaces par striage et les formes de cette céramique sont étrangères au Néolithique.

Affinités

La céramique striée est une production locale abondante en Crète de l'Ouest[51]. Sa présence à Débla clarifie surtout sa position par rapport à la céramique des phases postérieures[52]. Mais, sa relation avec le Néolithique crétois ainsi que ses origines sont encore peu claires[53]. Elle semble par ailleurs avoir connu une large diffusion dans l'Égée. Les quelques exemplaires trouvés à Cythère[54] sont vraisemblablement des importations de la Crète voisine. On la retrouve au Nord à Poliochni, dans la période Bleue évoluée[55], et à Troie I[56]. Sur ce dernier site, elle apparaît comme une importation que

51. Faure P., *BCH* 84 (1960), p. 213-216.

52. Warren P., Tzedhakis J., *op. cit.*, p. 323-324; 326.

53. Warren P., Tzedhakis J., *op. cit.*, p. 338; Hood S., Stratigraphic Excavations at Knossos, 1957-61, *KC* 15-16 (1961-62), p. 92-96; p. 93, où la céramique striée figure comme contemporaine des styles de Pyrgos et d'Agios Onoufrios ainsi que de quelques tessons néolithiques Dans la fouille de l'établissement néolithique de Knossos, elle apparaît dans les derniers niveaux, qui sont perturbés; *Knossos Neol.*, p. 225.

54. *Kythera*, p. 80, pl. 16 41,46.

55. *Poliochni* I, tav. LXXIX d-i.

56. *Troy* I, p. 53-54, pl. 251-252 et bibliographie.

Blegen suppose être égéenne. D'autre part P. Warren souligne l'existence de formes parallèles dans la culture de Yortan[57].

Céramique du style de Pyrgos

(Fig. 7, D3, D1, D2; Pl. 42, D3, D1)

Les tessons du style de Pyrgos que nous avons recueillis proviennent de quatre calices différents. Leur parois très fines (3 à 4 mm) est uniformément gris noir et leur décor lustré ne laisse pas de doute sur leur appartenance.

Ces fragments de calices trouvés à Léra s'ajoutent à ceux provenant de la grotte de Platyvola[58] et confirment les rapports directs de l'Ouest avec le centre de la Crète au M.A. I.

MINOEN ANCIEN II

Cette période est surtout représentée par de petits groupes de céramique fine de types connus qu'il est relativement simple de dater, mais dont il est plus difficile de dire s'il s'agit de fabrications locales ou d'importations. A part ces groupes, une bonne partie de la céramique commune d'attribution incertaine doit appartenir au M.A. II: nous n'en avons retenu que le groupe à perforations horizontales alignées.

Calices à décor plastique

(Fig. 7, P28, P30; Pl. 42, P28, P30)

Cette catégorie est représentée par quelque trois ou quatre pieds de calices, dont l'argile semble appartenir au type local. L'épaisseur des parois est de 5 à 7 mm. L'un d'entre eux (P28) a pour section non pas un cercle, mais un polygone régulier inscrit dans un cercle: il présente une série de pans verticaux étroits; un autre offre des stries horizontales régulières imprimées dans la pâte. Leur surface porte un engobe gras, gris et luisant, qui ressemble à celui des bols en céramique striée.

A Myrtos un exemplaire comparable appartient à la période I du site[59]. Dans le Nord, ce décor apparaît à Poliochni à la période Bleue évoluée et à la période Verte[60].

Céramique incisée et pointillée

(Fig. 7, D16; Pl. 43, D16)

Il s'agit d'un seul grand tesson, d'une matière uniformément grise, fine et dure, qui provient du bord d'un vase à parois droites, épaisses de 6 mm, et diamètre d'embouchure de 14 cm. La surface, légèrement brillante, porte un décor triangulaire formé de

57. Tzedhakis J., Warren P., Debla, *AAA* V (1972), p. 66-72; p. 72 (bibliographie).

58. Tzedakis I., Ἀνασκαφή σπηλαίου Πλατυβόλα, *AD* 22 (1967): Chronika, p. 504-505, Pl. 376, 378 γ, ε.

59. *Myrtos*, p. 103, fig. 41 P39, P41, pl. 33D.

60. *Poliochni* I, tav. XXI; CVIII e.

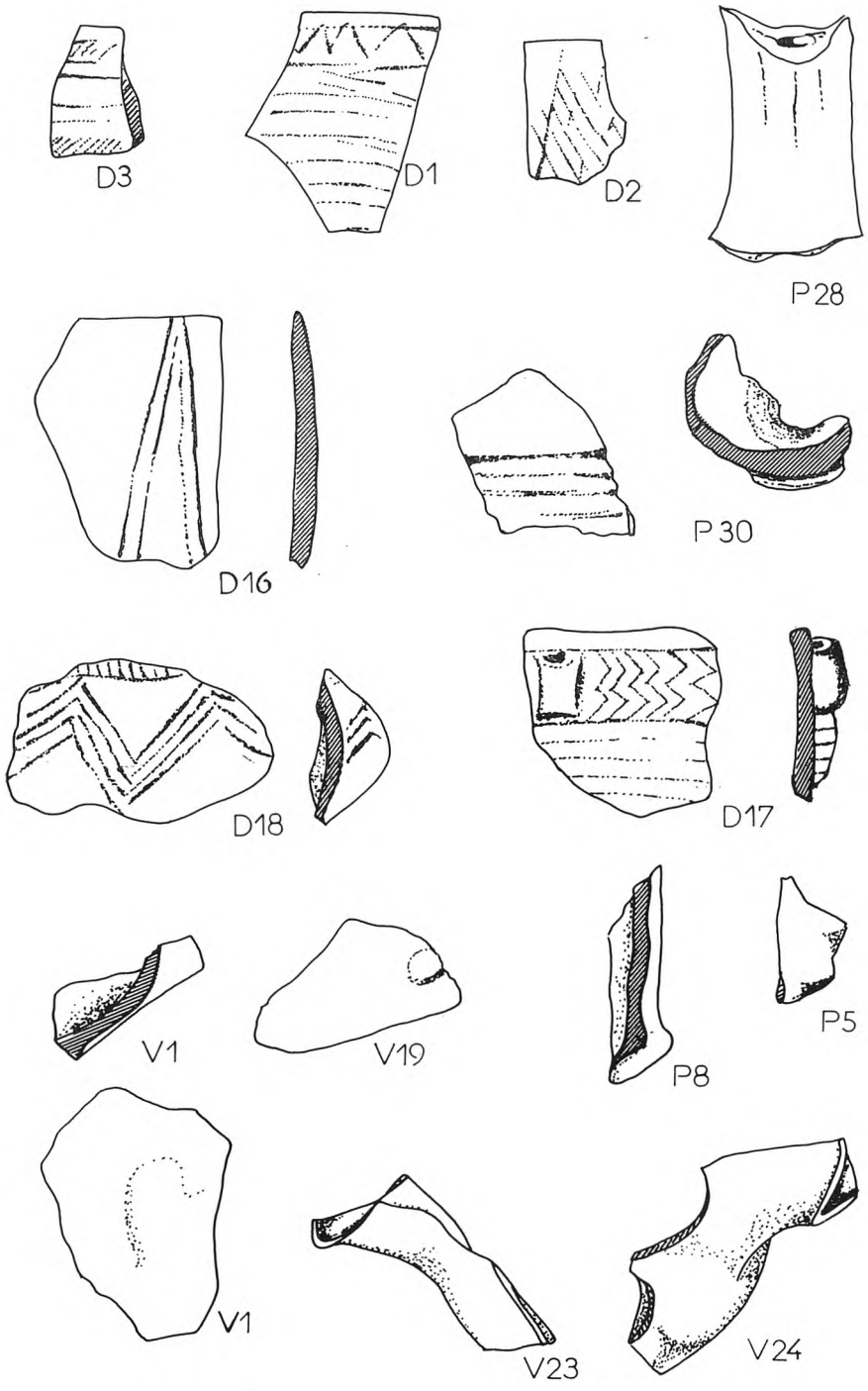

Fig. 17. Céramique M.A. I et M A. II de Léra.

deux lignes incisées parallèles et de deux autres lignes parallèles dont l'une, à l'extérieur, est incisée et l'autre, à l'intérieur, pointillée.

Malgré son allure cycladique, il est difficile de proposer une provenance pour ce tesson, pour lequel les parallèles crétois les plus proches sont trois fragments trouvés à Myrtos et datés de la période I du site[61].

Céramique grise incisée

(Fig. 7, D17, D18; Pl. 43, D17, D18)

Nous avons enregistré quatre tessons de ce type ayant appartenu à deux vases de petites dimensions: une pyxide à parois droites et un petit vase globulaire. Les parois ont une épaisseur de 5 mm et sont en une matière grise, dure et apparemment homogène. Les surfaces rigoureusement mates, portent un décor incisé en zigzag ou en lignes parallèles. Cette céramique, de caractère nettement cycladique, commence à être bien connue en Crète de l'Ouest[62].

Céramique du style de Vassiliki

(Fig. 7, V1, V19)

Ce type de céramique est représenté par quelques tessons provenant d'au moins deux vases, vraisemblablement des cruches à bec verseur. Deux tessons appartiennent à des becs, dont l'un porte une pastille en relief caractéristique. Les parois fines de 5 mm sont en une matière argileuse homogène. Les surfaces, lisses et légèrement brillantes, présentent les colorations typiques du décor flammé. Il semble que le style de Vassiliki soit abondamment représenté dans la grotte de Platyvola[63].

Saucières en Urfirnis

(Fig. 7, V23, V24; Fig. 8, L9; Pl. 43, V24, V29)

Les quelques tessons de cette catégorie que nous avons enregistrés proviennent de la lèvre et du bec de deux saucières. Leurs parois fines de 2 à 3 mm sont en une matière très homogène. Les surfaces foncées, presque noires (H10-F10), portent l'irisation typique de l'Urfirnis. L'une des formes semble proche du type IV de J. Caskey[64]; l'autre, un peu lourde, s'apparente plutôt à celles de Platyvola qui, selon I. Tzedakis, seraient de facture locale[65]. Mais les quelques observations que nous avons pu faire sur nos fragments ne permettent pas de déterminer s'il sont d'origine locale ou, comme à Knossos[66], importés.

61. *Myrtos*, p. 103, pl. 33D.

62. Tzedakis I., *op. cit.*, p. 505, Pl. 378 α; du même, Ἀνασκαφή σπηλαίου Πλατυβόλα, *AD* 23 (1968): Chronika, Pl. 376 α-β.

63. Tzedakis I., *AD* 22 (1967): Chronika, p. 505, Pl. 378 δ.

64. Caskey J., The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29 (1960), p. 285-303; p. 285.

65. Tzedakis I., Ἀνασκαφή σπηλαίου Πλατυβόλα, *KC* 20 (1966), p. 328-330; p. 330.

66. Warren P., Knossos and the Greek Mainland in the Third Millennium B.C., *AAA* V (1972), p. 392-398; p. 396-398.

Pyxides en Urfirnis

(Fig. 8, A49, A48, A26, A26ι, A2; Pl. 43, A26, A48, A2)

Des fragments peu nombreux, mais importants, nous ont permis d'identifier trois ou quatre exemplaires différents de pyxides. Leur pâte céramique est homogène, mais moins que celle des saucières. L'épaisseur des parois est de 3 à 5 mm et le diamètre d'embouchure de 6 à 10 cm. Les surfaces, d'un gris très foncé (J10) ou d'un brun rouge (D44), ont un brillant métallique. Ce type de pyxide, qui est bien connu dans le Nord de l'Égée[67], et dans les Cyclades[68], se retrouve souvent en Crète[69] et en particulier en Crète occidentale[70]. Les exemplaires de Léra, qui devaient avoir une hauteur voisine de 12 cm, ont une panse globulaire, un col fermé et des tenons à double perforation verticale comme c'est souvent le cas à Poliochni[71]. Un seul exemplaire, d'excellente qualité (A26, A26ι), a de petites anses de section circulaire rapportées, caractère qui n'apparaît pas à Poliochni sur cette forme avant la période Rouge[72].

Céramique en Urfirnis de formes indéterminées

(Fig. 7, P8, P5)

Plusieurs tessons en céramique fine, dont les surfaces ont un reflet métallique gris très foncé (H10) ou rouge jaune (F48), appartiennent à des formes que nous n'avons pas pu déterminer. Il s'agit dans tous les cas de vases de petites dimensions (diamètres voisins de 10 cm).

Vases grossiers à perforation et à rebord horizontal

(Fig. 8, L42, L43, L45)

Ce groupe est caractérisé par une matière argileuse brun gris à gros grains apparents autant dans la coupe que sur la surface rugueuse. Nous avons distingué huit récipients différents dont l'épaisseur des parois varie de 1 à 1,5 cm et dont le diamètre d'embouchure est voisin de 26 cm. Tous ces vases caractérisés par une série de perforations alignées sous la lèvre et espacées de 1 à 3 cm. Deux exemplaires portent sur le bord un tenon plat vertical. Les formes, ouvertes et profondes, sont appropriées à la cuisson. Dans ce cas, les perforations autour du bord auraient permis un échappement régulier de la vapeur même lorsqu'un couvercle était posé sur le vase. Des fragments de vases semblables se trouvent dans le matériel provenant de Tigani à Samos et de Vathy à Kalymnos, où ils sont mis en parallèle avec des exemplaires du B.A. de Macédoine[73].

Un type très voisin, représenté par des tessons provenant de trois récipients diffé-

67. Lamb W., *Excavations at Thermi*, Cambridge 1936, fig. 26 (Classe A) et *Troy* I, pl. 223 b C4.

68. Renfrew C., *The Emergence of Civilisation*, Oxford 1970, pl. 8 14.

69. Xanthoudides S., *The Vaulted Tombs of Mesarà*, London 1924, pl. XXV 4291, 4293. Cette comparaison ne concerne que la forme.

70. Tzedakis I., *AD* 23 (1968): Chronika, Pl. 375.

71. *Poliochni* I, tav. XXX; XXXI b. i, XXXII h, k. i.

72. *Ibid.*, tav. CXLVI e; CLI c.

73. Furness A., *PPS* 9 (1956), p. 182; 189, pl. XVIII 2, XXII 15 et bibliographie.

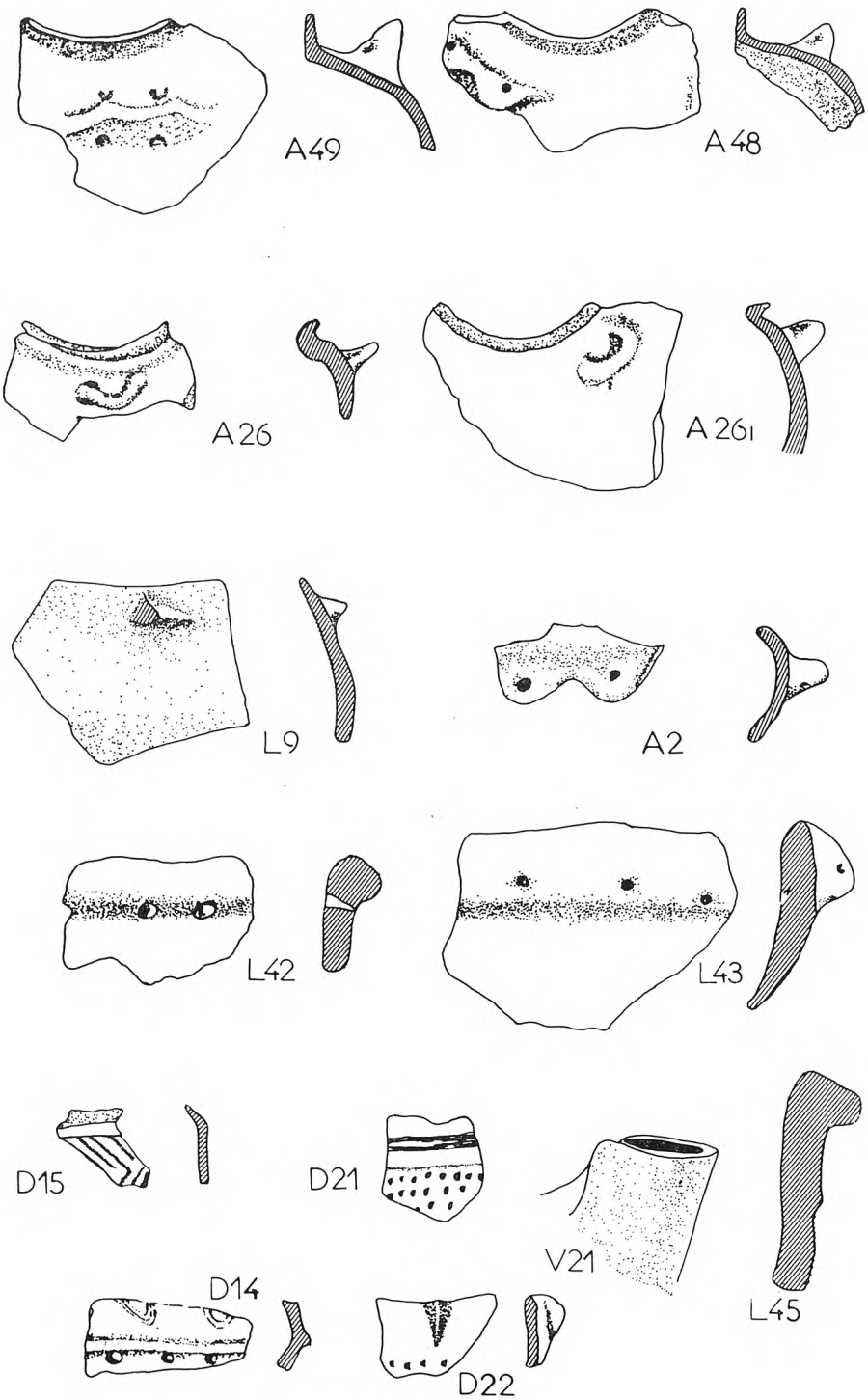

Fig. 8. Céramique M.A. II et M.M. I A de Léra.

rents, est celui dont la surface, couverte d'un engobe brun gris foncé (E61), porte deux séries parallèles de cavités peu profondes et circulaires, disposées obliquement ou parallèlement par rapport à l'horizontale de la lèvre, et ne traversant pas la paroi.

Dans la même matière que le premier de ces deux groupes sont modelés cinq vases caractérisés par un rebord horizontal (L45); ce type se rencontre dans les mêmes sites que le groupe à perforations dont il paraît contemporain.

Pithoi

Nous n'avons pu identifier qu'un seul pithos datable du M.A. Il est en argile rouge à gros grains apparents. Sa surface est recouverte d'une couche argileuse plus foncée et porte le décor à impressions digitales courant au M.A. II et au M.M. I A[74].

MINOEN MOYEN

Le matériel qui peut être attribué à cette période est très peu abondant: une dizaine de tessons décorés, quelques becs verseurs en céramique fine et un ou deux récipients en une matière fruste. Il est possible qu'une partie de la céramique commune d'identification incertaine date du M.M.

Céramique incisée

(Fig. 8, D15, D14; Pl. 44, D15, D14)

Deux tessons appartenant à deux vases différents dont la forme n'est pas identifiable portent un décor incisé. Leur matière est homogène et rouge, leurs parois sont fines de 2 à 3 mm et leurs surfaces sont mates; celle du tesson D15 est décorée d'un chevron incisé aux contours nets; celle du n° D14 porte peut-être un engobe argileux, dont la couleur rouge jaune (E46) est plus intense que celle de l'intérieur du vase. Elle est décorée de trois lignes aux contours irréguliers, sinueuses et parallèles, et de cavités circulaires peu profondes situées sous une bande horizontale en relief. Ces décors se rencontrent à Malia où ils sont datés du M.M. I A[75].

Céramique poinçonnée

(Fig. 8, D21, D22; Pl. 44, D21, D22)

Seuls deux tessons appartenant à deux petits vases représentent cette catégorie. Leur argile est très fine, de couleur brun pâle (C61). Les parois sont fines de 3 mm et les diamètres sont de c. 10 cm. Les surfaces, claires, sont décorées de bandes en peinture brun foncé (J62), mate, sur lesquelles se repartissent horizontalement des séries de petites cavités peu profondes dont un côté est droit et l'autre semi-circulaire. L'instrument qui a laissé ces traces doit probablement être façonné. Ce type de décor apparaît

74. *Kythera*, pl. 20 109-114.
75. van Effenterre H. et M., *L'Agora, Ét. Crét.* XVII, pl. I c398.

à Malia sur des gobelets datés du M.M. I A[76]; il existe également à Cythère dans des niveaux de la même époque[77].

Céramique du style de Kamarès

(Pl. 44, M60)

Ce type de céramique est représenté par trois tessons ayant appartenu à un seul grand vase de forme inconnue. L'argile ressemble, à première vue, à celle de la ressource locale. Les parois, épaisses de 1 cm, sont couvertes d'un engobe brun rouge foncé (J21), mat, sur lequel se détachent des motifs curvilignes en peinture blanche mate. La présence de cette céramique du M.M. II en Crète occidentale est connue depuis 1964[78].

Céramique sans décor

(Fig. 8, V21)

Deux ou trois becs en argile homogène, rouge et mate, devaient appartenir à des vases à bec verseur ponté, dont un bon exemplaire se trouve au Musée de La Canée[79].

MINOEN RÉCENT

Environ 25 à 30% de l'ensemble du matériel préhistorique appartiennent au Minoen Récent. Mis à part les quelques exemplaires de céramique continentale, la quasi-totalité est attribuable, d'après les décors peints, à la production locale du M.R. III B. La céramique fine et la céramique grossière sont présentes en quantités égales et toutes les deux portent des traces visibles du tournage.

Les ressources argileuses sont très diversifiées, même au sein d'une catégorie aussi homogène que la céramique fine du M.R. III B. Bien qu'il soit très possible que, parmi les tessons en pâtes argileuses diverses, il y ait des importations, rien ne nous permet de préciser une quelconque provenance. C'est pourquoi nous présentons ce matériel en fonction du décor et des engobes. Ces derniers sont aussi divers que les pâtes qu'ils recouvrent; il s'ensuit que leur état de préservation est aussi inégal. La plupart des formes appartiennent aux types connus de l'amphore à étrier et du bol. D'après les critères ci-dessus, nous avons distingué deux groupes de céramique fine du M.R. III B.

Céramique fine à engobe brillant et peinture orange

(Fig. 9, M52 à M58.1, à l'exception de M42; Pl. 44, M17, M10, M12, M58, M9, M52)

Ce groupe compte une quarantaine d'exemplaires en céramique fine. Les pâtes argileuses sont diverses; l'épaisseur des parois est souvent de 2 à 4 mm et ne dépasse pas

76. Chapouthier F., Demargne P., *Troisième Rapport, Ét. Crét.* VI, pl. VII c; van Effenterre H. et M., *Ét. Crét.* XVII, pl. LXXIII c1512.

77. *Kythera*, pl. 18 9.

78. Tzedakis I., *AD* 20 (1965): Chronika, p. 569.

79. Tzedakis I., *op. cit.*, Pl. 714 β.

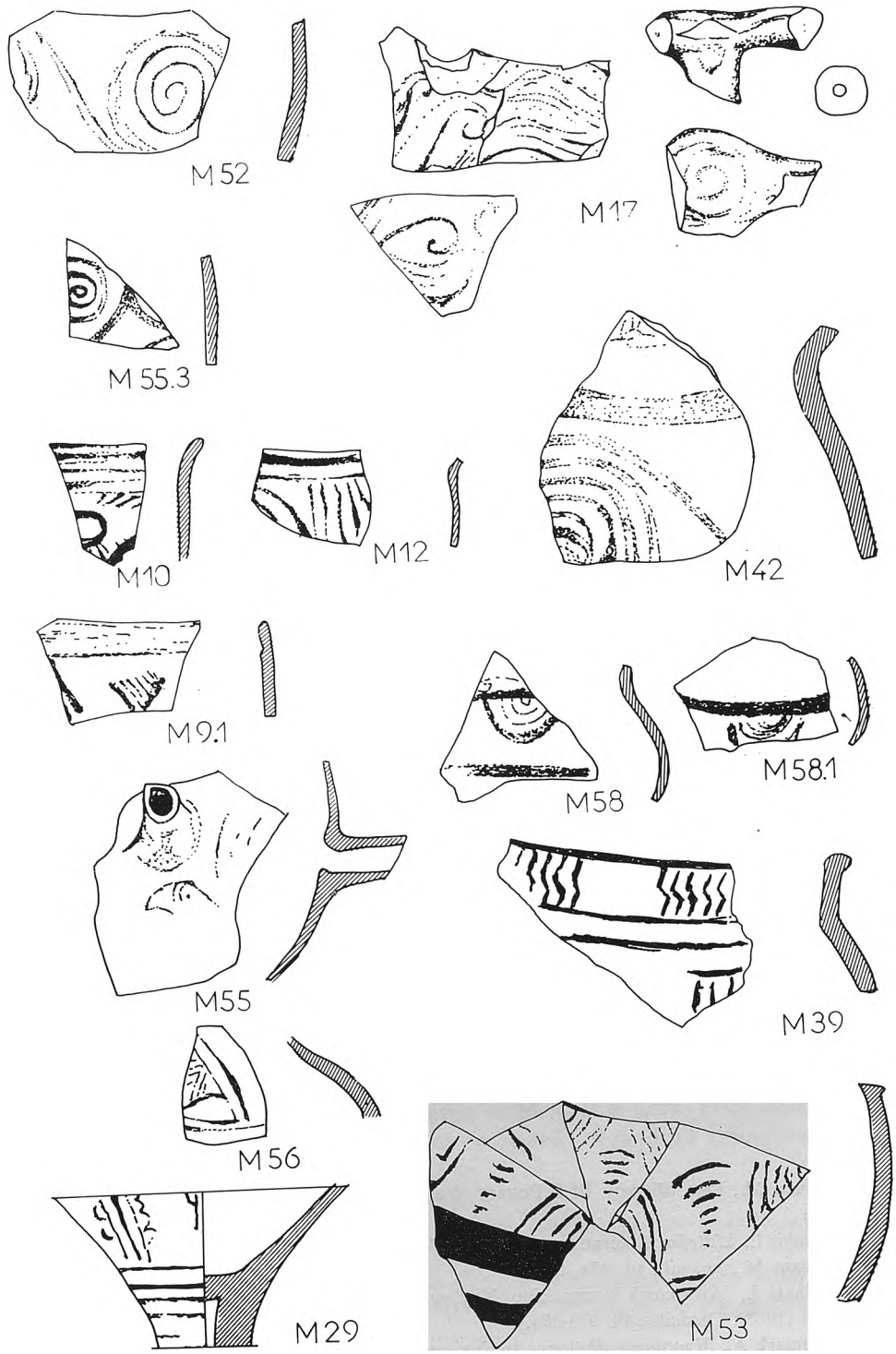

Fig. 9. Céramique M.R. III B de Léra.

7 mm; les engobes sont durs et savonneux, adhèrent bien à la surface et ne diffèrent que par leurs couleurs, qui vont du brun très pâle (C63/64) au brun clair (D54) et au brun rouge clair (C14/D24); parfois la couleur de l'intérieur est différente de celle de l'extérieur du vase. Les décors, qui appartiennent au répertoire connu du M.R. III B, sont presque toujours en jaune rouge (orange) (D56), de la même texture que l'engobe. Dans ce même groupe, nous avons classé quelques tessons qui n'ont gardé que leur engobe intérieur. Parmi les formes reconnaissables, nous avons identifié six amphores à étrier — dont l'exemplaire M17 — et une dizaine de bols dont le diamètre d'embouchure varie de 12 à 16 cm. Aussi bien les formes que les décors se retrouvent à Knossos[80] et mieux encore, dans l'importante installation de cette époque du Kastelli de La Canée[81].

Céramique fine à engobe mat et peinture foncée

(Fig. 9, M42, M55, M56, M39, M53; Pl. 44, M55, M54, M53, M56)

Ce groupe est constitué par des tessons provenant d'une vingtaine de vases distincts. Les argiles, bien que variées, apparaissent très claires et homogènes dans la coupe. Sur les parois intérieures sans engobe, les traces du tournage sont très nettes. L'épaisseur de ces parois varie de 3 à 7 ou 8 mm. L' engobe, d'un brun très pâle (C61) presque blanc (A41), est mat. Les motifs décoratifs appartiennent au même répertoire que ceux du groupe précédent, avec, parmi eux, un exemplaire assez rare (M55); leur couleur est toujours foncée, dans la gamme des bruns rouges foncés, bruns gris très foncés (J21/J61); elle est indifféremment brillante ou mate, parfois sur le même tesson; il semble donc que dans le deuxième cas elle ait perdu son brillant originel. D'une manière générale, ces surfaces sont plus altérées que celles du premier groupe. Les formes sont les mêmes; nous avons identifié quatre amphores à étrier, quatre ou cinq bols, de diamètres compris entre 13 et 20 cm, et deux vases globulaires à col vertical. Comme celle du groupe précédent, cette céramique trouve ses affinités picturales à Knossos[82] et au Kastelli de La Canée[38].

Céramique importée

(Fig. 9, M29)

Les seuls tessons de facture nettement différente sont ceux de deux vases à étrier et d'une coupe de l'H.R. III B[84], dont la provenance reste inconnue. Leurs parois sont épaisses de 5 mm et leur surface est recouverte d'un engobe brun rouge (D/E43/44), sur lequel le décor, le plus souvent linéaire, se détache en noir brillant. Bien qu'il y ait peut-être d'autres importations, rien ne permet de les situer.

80. Popham M., Late Minoan III B Pottery from Knossos, *BSA* 65 (1970), p. 192-202; pl. 49a, 52a, fig. 1 5.

81. Tzedakis I., L'atelier de céramique postpalatiale à Kydônia, *BCH* 93 (1969), p. 396-418; tabl. V.

82. Popham M., *op. cit.*, pl. 47a, 50a.

83. Tzedakis I., Ἀνασκαφή Καστελλίου Χανίων, *AD* 22 (1967): Chronika, p. 501-504; Pl. 375, 377 et *AD* 23 (1968): Chronika, Pl. 373-374.

84. Furumark A., *Mycenaean Pottery, Analysis and Classification*, Stockholm 1941, fig. 72 2.

Pithoi

Quelques fragments de cinq pithoi différents, en terre argileuse rouge ou jaune très fruste, à parois épaisses de c. 2 cm, dont deux portent les traces d'un engobe plus foncé à l'extérieur, sont ornés du décor cordé. Il est difficile de leur assigner une date plus précise que celle du M.R. en général.

MATÉRIEL LITHIQUE

Nous ne présentons ici le maigre matériel lithique de la grotte que pour mémoire, car rien ne permet de le dater; il comprend: -un fragment de grès, long de 10 cm, en forme de langue, dont la partie fine est aigue; -quelques galets ovoïdes avec, dans certains cas, une ou deux surfaces d'abrasion brillantes, qui ont pu servir comme broyeurs; -deux meules dormantes, de 12 cm de diamètre, avec une cavité sur chaque face; -une petite hache en pierre verte (serpentine?), longue de 7 cm, à talon plat, deux surfaces convexes symétriques et tranchant poli; -une petite pierre noire polie (stéatite?), qui pourrait être un résidu de la matière première employée pour la fabrication des sceaux ou un polissoir à céramique; et enfin -quelques poupées de calcaire, dont la forme est si évocatrice qu'elles pourraient facilement être prises pour des figurines.

La fréquentation de la grotte à l'Age du Bronze

La fréquentation de la grotte aux diverses phases de l'Age du Bronze semble avoir été de type variable et d'intensité inégale.

L'importante quantité de céramique utilitaire du M.A. I permet de supposer qu'à cette époque elle servait d'habitation ou du moins d'abri temporaire. La céramique striée, qui est une production locale abondante en Crète occidentale et qui est datée à Debla et à Knossos du M.A. I[85], se retrouve en petites quantités à Troie I, à partir du niveau I d, mais surtout dans les derniers niveaux de ce premier habitat[86]. Or, d'après des travaux récents, ces niveaux dateraient du B.A. II[87]. Plutôt que de proposer une date postérieure pour cette céramique, nous pensons qu'il s'agit d'un problème de durée du M.A. I par rapport à celle du B.A. II dans l'Égée du Nord-Est, et que, s'il y a eu diffusion, celle-ci a suivi une voie allant du Sud vers le Nord.

Quoi qu'il en soit, le M.A. I apparaît à Léra comme un moment de production intense aussi bien que de contacts avec le reste de la Crète, contacts que nous entrevoyons à travers les calices de Pyrgos. C'est cette ouverture vers les autres régions de la Crète, mais aussi vers le continent, qui caractérise le M.A. II à Léra. Pour affirmer qu'une céramique est locale ou importée en Crète occidentale, il faudrait naturellement — sauf

85. Warren P., Tzedhakis J., *BSA* 69 (1974), p. 324, 338; Hood S., *KC* 15-16 (1961-62), p. 93.

86. *Troy* I, p. 53-54.

87. Mellink M., Anatolian Chronology dans Ehrich R., *Chronologies in Old World Archaeology*, 1965, p. 101-131; p. 114-116; Deshayes J., Dikili Tash and the Origins of the Troadic Culture, *Archaeology* 25 (1972), p. 198-205; p. 200-201.

pour quelques cas très évidents — mener une étude particulière qui serait du plus haut intérêt. Mais en son absence on peut avancer l'opinion que la céramique grise incisée, courante dans la région, doit être de fabrication locale, que celle du style de Vassiliki pourrait provenir de Crète orientale et que les saucières et peut-être une ou deux pyxides en Urfirnis doivent être des produits helladiques. Au M.A. II il semble que le contact maritime entre l'Ouest de la Crète et le Sud du Péloponnèse se trouve établi; c'est certainement dans les quelques petits ports naturels de la côte Nord-Ouest de la Crète, comme celui de Stavros, qu'avaient lieu les départs et les arrivées des embarcations. Dans ce cas, la grotte de Léra, visible du large et permettant de surveiller la plaine, offre un premier — ou un dernier — point de repère idéal pour les navigateurs. Le caractère diversifié et sélectif des céramiques indique que les usagers de la grotte étaient de toutes origines.

Rien dans le maigre matériel du M.M. ne permet de déduire que la fréquentation de la grotte ait été aussi intense ni comparable à celle du M.A. II. Les quatre tessons de céramique fine décorée et les quelques fragments plus importants de récipients utilitaires n'autorisent aucune conclusion.

Si la grotte semble peu fréquentée au M.M., elle paraît abandonnée aux premières phases du M.R. Ce n'est qu'au M.R. III B, moment de grand essor de la ville voisine de Kydônia, qu'elle est à nouveau intensément fréquentée.

En effet, non seulement la présence de fragments de pithoi indique l'utilisation comme abri à cette époque, mais aussi l'importante quantité de céramique fine et surtout la présence d'amphores à étrier permet de supposer, pour la première fois de façon nette, qu'un culte était pratiqué à l'intérieur de la grotte, culte dont les époques ultérieures laisseront deviner certains aspects.

ANNE GUEST-PAPAMANOLI

II. ÉPOQUES HISTORIQUES

Méthode de travail

Au cours du premier tri nous avons recueilli et groupé par types les vases, figurines, bas-reliefs et lampes; puis nous les avons enregistrés, dessinés et photographiés sur place. Seules ont été retenues et publiées ici les pièces les mieux conservées et les plus caractéristiques, avec cependant, dans toute la mesure du possible, l'indication du nombre d' exemplaires appartenant à chaque série. C'est seulement après une étude détaillée des parallèles dans les publications et les musées que la classification chronologique a été établie.

Le classement du matériel est établi de la façon suivante: à l'intérieur de trois grandes phases couvrant chacune plusieurs périodes, viennent d'abord les types les plus significatifs, puis ceux qui sont connus et classés, pour terminer par le matériel non défini qui est réparti selon ses formes.

La hauteur des pièces est désignée par la lettre H., le diamètre par la lettre D. Chaque objet n'est illustré qu'une fois, soit dans les planches (photographies), soit dans les figures (dessins), sauf dans les cas où une double illustration est apparue utile.

Pour faciliter la lecture, le nombre des parallèles a été limité, les références biblio-

graphiques étant réduites aux ouvrages les plus connus, tel celui de F. Winter, *Die Typen der figürlichen Terrakotten*, 1903, qui sert d'ouvrage de référence pour le classement des figurines en terre cuite.

Séquence historique

La première phase étudiée (Phase A) regroupe les périodes antérieures au Ve siècle. Un nombre considérable de tessons provenant de grands vases représentent l'époque protogéométrique. L'époque géométrique, elle, ne nous livre que quelques tessons, tandis que la période archaïque, avec un matériel peu abondant, offre pourtant une assez grande variété de types.

La seconde phase (Phase B) couvre le Ve et le IVe siècles. Le matériel, qui est riche mais mal conservé, comporte de la céramique d'importation avec graffiti, des figurines en terre cuite fragmentaires et des lampes.

La troisième phase (Phase C) regroupe les époques postérieures au IVe siècle. L'époque hellénistique est richement représentée, tandis que l'époque romaine ne nous livre que d'assez pauvres vestiges. Seuls deux fragments de cruches du XIIe siècle représentent la période byzantine.

PHASE A

Les époques que recouvre la phase A sont représentées principalement par de la céramique. Une des trouvailles intéressantes de cette phase est une petite protome en terre cuite du type dédalique, malheureusement très mal conservée.

Céramique

(Fig. 10; Pl. 45)

A 1: *Tesson de céramique protogéométrique*; H. conservée 4,8 cm; argile brun clair; engobe brun clair; vernis brun foncé allant jusqu'au noir; décor conservé: fragments de cinq cercles concentriques alternativement épais et fins. Un segment de cercle très épais (env. 1,5 cm) borde les cercles concentriques, sans que nous puissions déterminer le type de décor qu'ils composent (Pl. 45).

A 2: *Tesson de céramique protogéométrique*; H. conservée 9,5 cm; argile brun clair; engobe brun clair; vernis brun foncé allant jusqu'au noir; décor conservé: fragments de trois cercles concentriques dont le plus petit est de moindre épaisseur. A proximité de ces cercles, une bande curviligne est dessinée à la main; il n'en reste que la trace, car le vernis s'est complètement écaillé. La paroi du vase est très fine et la qualité du travail est telle qu'il ne peut pas s'agir d'un produit local: il s'agit d'une importation des Cyclades ou de l'Argolide.

A 3: *Fragment de la lèvre d'un vase géométrique*; H. conservée 5,6 cm; D. 21 cm; argile brun foncé; engobe noir allant jusqu'au brun clair; décor conservé: le bord de la lèvre porte une fine bande, le col est décoré de zigzag, la jonction du col et de l'épaule est soulignée par trois bandes; sur la partie conservée de l'épaule, on distingue une bande horizontale d'où partent des traits verticaux. La qualité de l'argile et le travail plaident en faveur d'une origine locale.

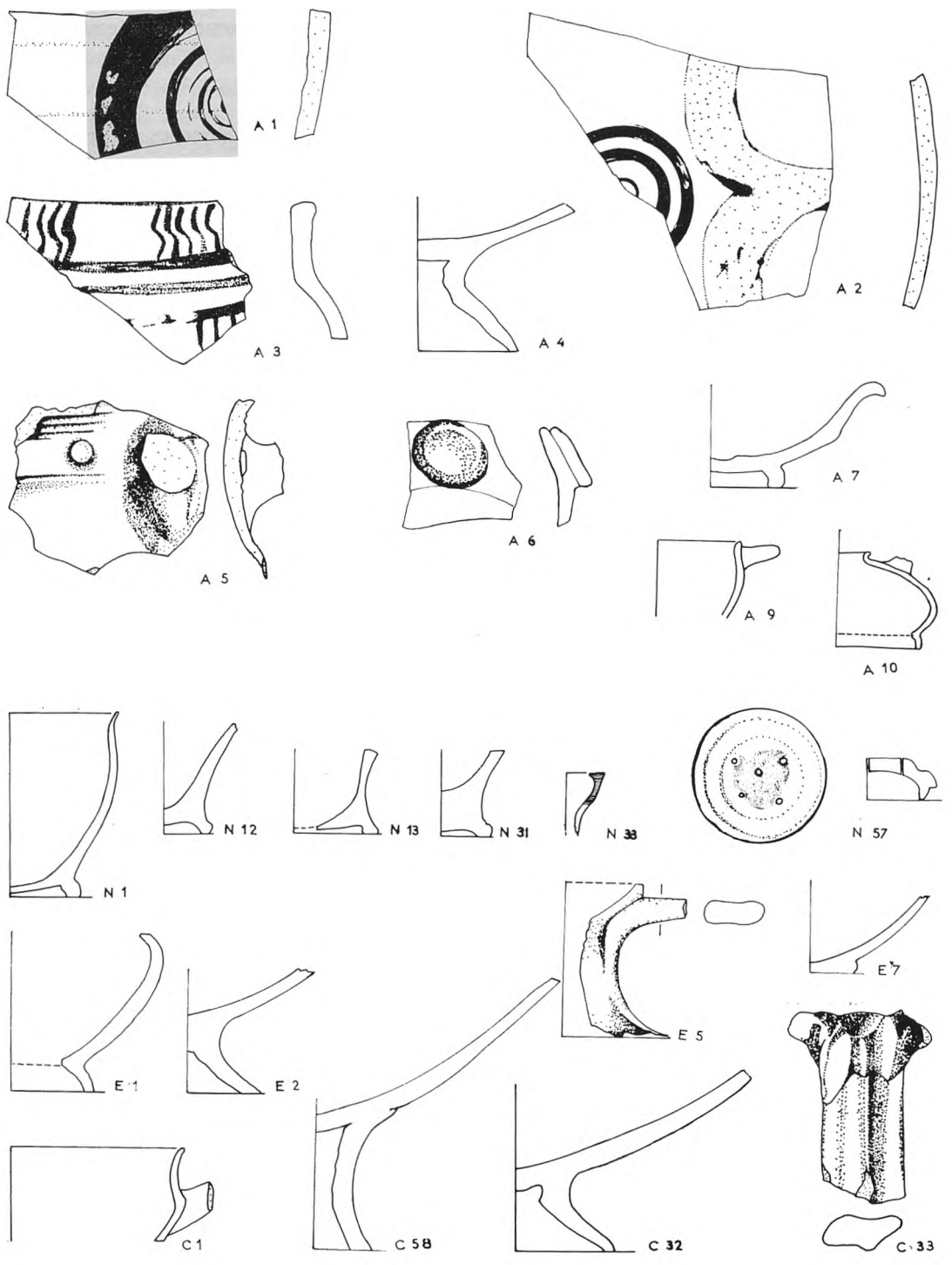

Fig. 10. Céramique archaïque et classique de Léra.

A 4: *Base de skyphos*; D. 6 cm; argile rouge; vernis noir mat très dilué.

Sept exemplaires similaires ont été recueillis. Il s'agit d'une fabrication locale de la période géométrique tardive.

A 5: *Fragment du col d'une cruche avec attache de l'anse*; D. 11 cm; argile grise, fine; vernis noir à reflets légèrement métalliques recouvrant les deux faces du fragment; sous la lèvre quatre rainures, trois en haut et une en bas, délimitent une bande sur laquelle s'attache l'anse; près du point d'attache se trouve une pastille en léger relief.

Trois fragments similaires ont été recueillis.

A 6: *Tesson non identifiable*; H. conservée 3,4 cm; argile grise, fine; la surface du tesson est divisée en deux parties dont l'une, légèrement en relief par rapport à l'autre, porte une pastille appliquée.

Trois fragments similaires ont été recueillis.

A 7: *Petite assiette*; D. 11,2 cm; argile rouge vif, fine; vernis noir mat allant par endroits juqu'au brun; le profil de l'assiette est caréné. Elle possède une base en anneau.

A 8: *Fragment d'assiette*; D. 13,2 cm; argile jaune clair; vernis noir mat. Cette assiette entre dans la même série que le n° **A 7**: il s'agit dans les deux cas d'imitations rhodiennes de la céramique attique, cf. *Lindos* I, pl. 124, n° 2587.

A 9: *Fragment de cotyle*; D. 4,7 cm; argile blanche, fine; vernis noir; engobe violet; l'espace compris entre les anses est décoré de zigzag; deux bandes, l'une en vernis noir, l'autre en engobe violet, séparées par des filets réservés, sont placées en dessous. L' anse porte en son milieu un coup de pinceau en vernis noir. Il s'agit d'une importation corinthienne.

A 10: *Fragment de la panse d'un aryballe*; D. maxim. 6,4 cm; argile blanche; vernis noir et brun; une bande de spirales reliées entre elles, flanquée de points, entoure le haut de l'épaule; sous cette bande sont placés trois filets, les deux premiers en vernis brun, le troisième en vernis noir; ils sont suivis d'une bande décorée de points. Il s'agit de céramique d'importation corinthienne (Pl. 45).

A 11: *Fragment d'un plat*; D. 24 cm; argile rouge, fine; vernis noir mat; engobe blanc et rouge; ce fragment se compose de trois tessons recollés; le décor est en bandes, la partie centrale du fragment porte du vernis noir, de même que le bord de la lèvre; entre ces deux parties s'intercale une large bande peinte à l'engobe blanc, bordée de deux rainures conservant des traces d'engobe rouge. Pour un type similaire, cf. *EAD* XV, pl. LI, n° 13 (Pl. 45).

Terres cuites

(Pl. 45)

A 15: *Fragment d'un relief moulé à représentation féminine*; H. conservée 5,7 cm; argile rouge; toute la surface est fortement écaillée, seuls les volumes du relief se distinguent. Le revers du fragment porte des traces de la pression exercée sur l'argile dans le moule. Le contour de ce relief, le volume de la chevelure et des épaules le rapprochent des protomes décrites par Higgins, *GTC*, pl. 11E, et par Coldstream, *Knossos*, pl. 33, nos 7-10 (Pl. 45).

A 16: *Tortue moulée*; longueur conservée 5,6 cm; argile blanche; le trou d'évent,

très petit, se trouve sur la partie inférieure de l'objet; la tête manque, les pieds sont rapportés. Les plaques de la carapace sont rendues par un léger bosselage de la surface (Pl. 45).

Deux exemplaires similaires ont été recueillis. Ils proviennent tous deux d'ateliers rhodiens.

Lampes

Onze brûleurs de lampes, fragmentaires, ont été recueillis. L'ouverture pour la mèche est assez plate; ils sont tous confectionnés dans une argile rouge grossière; le vernis noir qui les recouvrait est presque totalement écaillé.

Le matériel de cette première phase est remarquable par sa diversité. Le n° **A 5** représente un des tessons de *Bucchero*, d'assez belle texture, dont la provenance n'est pas connue. Il pourrait s'agir d'une importation d'Asie Mineure. Le matériel datant de l'époque archaïque, pour sa part, qu'il soit d'importation, comme le cotyle corinthien n° **A 9** ou les tortues rhodiennes n° **A 16**, ou qu'il soit de fabrication locale comme c'est le cas du relief moulé n° **A 15**, prouve par son caractère votif qu'un culte dédié sans doute à une divinité féminine était abrité dans la grotte de Léra, dès une période assez reculée.

PHASE B

Le matériel datant de cette phase, abondant et varié, provient surtout du voisinage du point d'eau sinon du fond même de ce petit bassin. Il comprend de la *céramique attique à figures rouges*, de la *céramique à vernis noir non décorée* et de la *céramique à vernis noir, estampée*. Les deux premières catégories portent des graffiti. Des lampes de fabrication locale à vernis noir figurent en abondance parmi notre matériel, ainsi que des figurines fragmentaires, dont les têtes, principalement, ont été conservées, car elles constituent la partie la plus résistante des figurines moulées; les traits ont été en partie estompés par leur long séjour dans l'eau.

Céramique

La céramique peinte datant des Ve et IVe siècles, trouvée dans la grotte de Léra, comporte uniquement de petits tessons de céramique à figures rouges, provenant le plus souvent d'ateliers attiques. Ces fragments appartiennent, pour la plupart, à des cratères et à des skyphoi (Pl. 45).

RG 1: *Fragment de cratère*; H. conservée 12,3 cm; argile rouge; vernis noir très détérioré; la face interne est recouverte d'un vernis noir dilué; le fragment se compose de deux tessons recollés; le décor conservé représente un jeune homme debout, la tête tournée vers la gauche, la main droite posée sur la hanche (Pl. 45).

RG 2: *Tesson provenant d'un cratère*; H. conservée env. 7 cm; argile rouge, fine; vernis noir à reflets bleutés; la face interne du tesson est recouverte d'un vernis noir allant jusqu'au brun; le décor représente un Silène allongé, le bras gauche tendu vers

l'arrière; la tête suit la même direction, les jambes manquent. Sous la figure les traces d'un méandre sont visibles (P l. 45).

RG 3: *Tesson provenant d'un cratère*; H. conservée 4 cm; argile rouge, fine; vernis noir très lustré sur les deux faces; le décor conservé représente la partie droite d'un torse masculin (P l. 45).

RG 4: *Fragment de la lèvre d'un cratère*; H. conservée 5 cm; argile rouge, fine; vernis noir très lustré allant jusqu'au brun, utilisé sur les deux faces; le décor se compose d'une couronne de feuilles de laurier, placée sous la lèvre du vase.

RG 5 a, b: *Deux tessons provenant de la lèvre d'un vase*; H. conservée env. 6 cm; argile rouge clair, fine; vernis noir lustré; la face interne est recouverte d'un vernis brunâtre lustré; engobes blanc et orange; le décor conservé représente: **a**) les pattes antérieures de la dépouille d'un félin et **b**) une partie d'un buste féminin. Le personnage est assis, la main posée sur le bras de son siège. La chair est peinte à l'engobe blanc; deux bracelets portés au poignet sont exécutés à l'engobe orange (P l. 45).

RG 6: *Tesson provenant d'une péliké*; H. conservée 8,7 cm; argile rouge, fine; vernis noir lustré allant jusqu'au brun sur les deux faces du tesson; le décor conservé consiste en une bande décorée de damiers et de méandres, au-dessus de laquelle on distingue les restes d'un décor floral stylisé.

RG 7: *Fragment du bas de la panse d'un skyphos*; H. conservée env. 6,3 cm; D. de la base 14,6 cm; argile rouge clair, fine; vernis noir dilué, sur les deux faces du fragment; le décor conservé représente les pieds de deux personnages affrontés, portant le long chiton; le personnage de droite devait tenir un bâton dont il ne reste que l'extrémité (P l. 45).

RG 8 a, b: *Deux tessons provenant de la lèvre d'un vase;* H. conservée env. 5,3 cm; argile rouge clair, fine; vernis noir lustré sur les deux faces; le décor consiste en une bande de languettes placées sous la lèvre et, sous cette bande, un motif floral en partie conservé.

RG 9: *Fragment de la partie centrale d'un couvercle de pyxis*; H. conservée env. 6,3 cm; argile orange, fine; vernis noir lustré sur la face supérieure du fragment; le décor conservé représente deux animaux opposés dos à dos, de part et d'autre d'un bouton médian dont il ne reste que le point d'attache (P l. 45).

RG 10: *Tesson*; H. conservée 1,8 cm; argile orange, fine; vernis noir lustré sur les deux faces; le décor conservé représente la partie droite d'un torse masculin; à gauche de l'épaule est gravée la lettre A; H. de la lettre env. 1 cm (P l. 45).

RG 11: *Tesson provenant d'un cratère*; H. conservée 6 cm; argile rouge clair, fine; vernis noir lustré; la face interne du tesson est recouverte d'un vernis verdâtre dilué; le décor conservé représente le cou et la nuque d'une femme (P l. 45).

RG 12: *Fragment de la base d'un skyphos*; D. 6 cm; argile rose, fine; vernis noir lustré sur les deux faces; engobe blanc; le décor consiste en une bande placée au-dessus de la base annulaire, peinte à l'engobe blanc et portant des traits rayonnants qui partent de la base.

Il est à noter que nous n'avons pas pu voir le fragment de céramique à figures rouges, publié dans l'*AD* 21 (1966): Chronika, Pl. 466 δ, qui porte un graffiti. Il s'agit d'un fragment provenant de la lèvre d'un vase. La partie située sous la lèvre est décorée d'une bande de languettes. Au-dessous un profil masculin a été conservé. Les lettres APAN ont été gravées à la pointe au-dessus et sur la tête du personnage.

La seconde catégorie de céramique datant de la phase B est la céramique à vernis noir. Elle est représentée essentiellement par des objets de petite taille, tels que des cotyles et des lampes. Ce sont précisément les cotyles qui portent les graffiti dédicatoires nous renseignant sur le culte abrité dans la grotte (Fig. 10 et 13; Pl. 46).

Formes ouvertes

N 1: *Cotyle fragmentaire*; D. de la base 4,6 cm; argile rouge clair, fine; vernis noir lustré; la face inférieure de la base porte deux cercles concentriques dont le plus petit est exécuté au vernis noir, tandis que le second est exécuté au vernis orange; sur la panse du cotyle, une inscription a été gravée à la pointe après la cuisson; H. des lettres env. 0,4 cm (Pl. 46).

N 2: *Base de cotyle avec partie de la panse*; D. 6,3 cm; argile blanchâtre allant jusqu'au rose; vernis noir lustré à reflets bleus.

N 3: *Fragment de la partie supérieure d'un cotyle avec anse*; D. 10 cm; argile orange; vernis noir à reflets bleus; il porte un graffiti; H. des lettres env. 2 cm.

N 12: *Fragment de la base d'un cotyle*; D. 3,5 cm; argile rouge foncé, fine; vernis noir à reflets bleus; la face inférieure de la base est recouverte du même vernis, à l'exception d'une bande réservée sur le bord.

Quarante-sept fragments appartenant à ce type de céramique ont été recueillis; ils sont, pour la plupart, d'origine attique.

N 13: *Fragment de petite coupe sans anse*; D. de la base 5,4 cm; argile brun clair; vernis noir très brillant recouvrant la totalité de la surface; des vases similaires ont été trouvés à Rhodes et à Athènes, cf. *Lindos* I, pl. 131, n° 2751, et *Agora* XXII, 2, fig. 9 et pl. 34, n° 926.

Formes fermées

N 31: *Base de lécythe*; D. 3,2 cm; argile rose; vernis noir à reflets bleus; la partie inférieure de la base porte un cercle exécuté au vernis orange foncé.

N 33: *Partie du col et de la lèvre d'un lécythe*; D. de la lèvre 2,8 cm; argile rose; vernis noir à reflets bleus; le col est réservé, la lèvre est recouverte de vernis sur ses deux faces.

Neuf fragments de lécythes appartenant à la même série ont été recueillis.

Autres formes

Outre les formes déjà décrites, un seul exemplaire d'une petite passoire a été trouvé.

N 57: *Petite passoire*; D. 4,2 cm; argile blanche; vernis noir lustré recouvrant la partie concave de l'objet ainsi que le sommet de sa partie convexe; la passoire comporte cinq trous. On ne distingue aucune trace de feu pouvant montrer qu'il s'agit d'un encensoir (Pl. 46).

La troisième catégorie de céramique de type attique est représentée par quelques fragments de *céramique estampée à vernis noir*. Ce type de céramique ne peut être daté avec précision. Toutefois, compte tenu des trouvailles de La Canée et de la qualité du vernis préservé sur les fragments, ces importations attiques ne doivent pas être antérieures

à la fin du Ve siècle. Les motifs décoratifs de ce groupe, regroupés à la Fig. 11, sous la lettre **D**, seront classés de **a** à **f**.

N 61: *Fragment du fond d'une coupe*; D. de la base 9 cm; argile grise, fine; vernis noir lustré à reflets métalliques; le fond de la coupe porte un décor estampé représentant un cercle orné de palmettes et délimité par deux bandes décorées de languettes (motif D, f, d, d).

N 63: *Fragment du bord d'une coupe*; D. env. 27,7 cm; argile rouge, fine; vernis noir lustré; la partie intérieure du fragment porte sous la lèvre trois rainures, sous lesquelles a été estampée une rangée de palmettes reliées par des arcs (motif D, e').

Un type de céramique rare parmi le matériel de Léra est la *céramique à engobe*: elle est représentée par sept fragments, dont la couleur est jaune dans six cas, rouge clair dans le septième (Fig. 10).

E 1: *Fragment de la base d'une coupe*; D. 8,2 cm; argile jaune foncé; engobe jaune clair recouvrant la totalité de la surface du fragment.

E 2: *Fond d'une coupe*; D. de la base 5 cm; argile orange; engobe jaune allant par endroits jusqu'au rouge orangé.

Deux autres fragments de même texture ont été trouvés.

E 5: *Partie haute d'une petite olpè avec jonction de l'anse*; H. conservée 5 cm; argile orange; traces d'engobe jaune foncé, allant jusqu'à l'orange sur toute la surface extérieure du fragment.

Un second fragment provenant de la panse d'une autre petite olpè, de texture identique au n° **E 5**, a été recueilli.

E 7: *Partie inférieure d'un petit récipient de forme fermée*; D. de la base 3 cm; argile orange, légèrement micacée; engobe rouge clair sur la face externe du fragment.

Le dernier type de céramique que nous examinerons, dans le cadre de la Phase B, est la *céramique grossière*, dont la majeure partie se compose de productions locales, décorées d'un vernis noir dilué, assez terne. Les formes les plus courantes sont les formes ouvertes. Toujours dans le contexte de la céramique grossière, nous examinerons également les quelques fragments de céramique non vernissée (Fig. 10 et 11).

L'argile de la céramique locale se caractérise par son aspect légèrement micacé; le vernis qui la recouvre est, comme nous l'avons déjà dit, de qualité médiocre et la forme courante est la coupe.

Formes ouvertes

C 1: *Fragment de la lèvre et partie de l'anse d'une coupe*; D. 11 cm; argile rose, légèrement micacée; vernis noir dilué, semi-lustré; le profil de la coupe est caréné: la partie inférieure est légèrement convexe, la partie supérieure concave; une anse horizontale est placée à la carène.

Quinze fragments de coupes similaires ont été recueillis.

C 32: *Fragment de la base d'une coupe à pied*; D. 6,4 cm; argile rose, légèrement micacée; vernis noir dilué, semi-lustré.

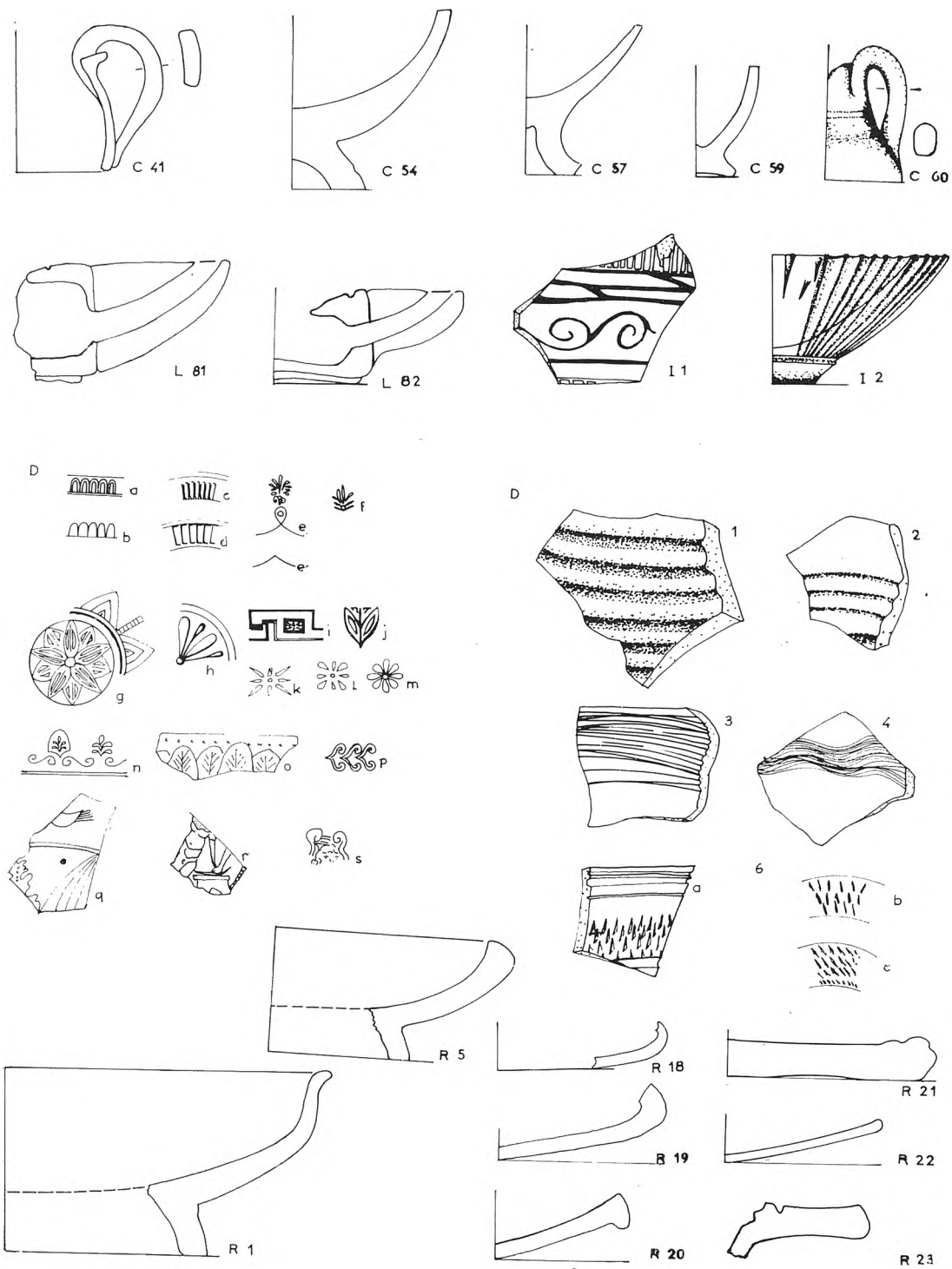

Fig. 11. Céramique classique et gréco-romaine de Léra.

Cinq exemplaires similaires ont été recueillis.

C 33: *Fragment de l'anse d'un canthare*; H. conservée 6,2 cm; argile grise, micacée; vernis noir, semi-lustré, très détérioré; l'anse en ruban, divisée en deux par une arête médiane qui court sur toute la longueur, porte à sa partie supérieure une rouelle.

Neuf exemplaires similaires ont été recueillis.

Formes fermées

C 41: *Fragment de la lèvre et anse d'une petite olpè*; H. conservée 4,6 cm; argile grise, très légèrement micacée; vernis noir semi-lustré, très détérioré; l'anse en ruban part de l'intérieur de la lèvre.

Treize fragments de récipients de forme fermée et de texture semblable à celle du n° **C 41** ont été recueillis.

C 54: *Fragment de la base d'un récipient à pied, de forme formée*; D. 4,6 cm; argile rose, micacée; vernis noir très dilué, allant jusqu'au brun.

Quatre fragments de *céramique grossière, non vernissée*, forment la totalité du matériel appartenant à cette catégorie, dont la provenance est indéterminée.

C 57: *Fragment de la base d'une coupe à pied*; D. 4,2 cm; argile jaune, fine.

C 58: *Fragment de la base d'un récipient de forme fermée*; D. 3,2 cm; argile jaune, fine.

C 59: *Fragment de la base d'une petite olpè*; D. 2,6 cm; argile brun clair.

C 60: *Partie haute d'une petite olpè*; H. conservée 4,4 cm; argile rouge foncé.

Lampes

La plupart des lampes recueillies dans la grotte de Léra et datant des Ve et IVe siècles sont des importations attiques; toutes sont faites au tour; elles ont un brûleur avec une ouverture particulière pour la mèche et sont dépourvues de tube central. Tant les importations attiques, au beau vernis noir lustré, que les lampes de production locale, à l'argile légèrement micacée et au vernis terne, sont d'un type très commun et aucun des exemplaires ne porte de dédicace ni d'autre inscription. Les anses des lampes recueillies sont horizontales et placées du côté opposé au brûleur (Fig. 11; Pl. 46).

L 81 et **L 82:** *Deux fragments de lampes avec brûleur*; argile rouge; vernis noir fortement lustré; les lampes sont basses et larges, le brûleur plutôt court et arrondi. La partie supérieure de la lampe s'abaisse légèrement vers l'intérieur; l'ouverture centrale, assez large, est bordée d'une rainure (Pl. 46).

L 84: *Fragment de lampe*; argile rose légèrement micacée; vernis noir dilué, semi-lustré; la partie supérieure de la lampe présente une forte inclinaison vers l'intérieur; l'ouverture centrale est large. Il s'agit d'une lampe de production locale.

Les brûleurs appartenant à ce type de lampes de production locale sont plus courts que ceux des lampes importées. Un grand nombre de fragments de lampes de cette série ont été trouvés: on peut estimer qu'ils correspondent à environ trois cents exemplaires.

L 85: *Lampe*; argile grise, fine; vernis gris noir mat; elle se caractérise par la forme allongée du brûleur, qui se termine par un léger angle; la partie supérieure de la lampe est horizontale et porte une rainure autour de l'ouverture centrale, qui est assez étroite.

Nous n'avons que trois exemplaires fragmentaires de ce type; plus récent que le précédent, il date de la fin du IVe siècle ou du début du IIIe.

Grilles

Trois fragments de grilles plates, circulaires, figurent parmi le matériel de Léra. Tous trois portent des traces de feu, ce qui permet d'affirmer qu'il s'agit de grilles de brûleurs et non pas de plaques décoratives. Le type du décor que portent les **GR 2** et **3** les place vers l'extrême fin du IVe ou le début du IIIe siècle. Le seul parallèle qui nous soit connu nous a été communiqué par V. Hadjimichali, que nous tenons à remercier. Il s'agit de deux fragments inédits, appartenant à une même plaque circulaire, percée de trous et portant un décor en creux. Les lettres NYM ont été conservées. Ces fragments provenant de Latô (1970-71) ont été trouvés dans un contexte du début du IIIe siècle (Pl. 46).

GR 1: *Fragment de grille circulaire*; D. 22 cm; épaisseur 1,3 cm; argile rouge foncé; le fragment, qui représente environ 1/6 de la plaque circulaire, est percé de cinq trous et porte un décor floral estampé (Pl. 46).

GR 2: *Fragment de grille circulaire*; D. 20 cm; épaisseur 0,5-1,4 cm; argile orange; la plaque est formée de colombins qui lui donnent un aspect dentelé; les formes décoratives sont rehaussées par des incisions faites à la pointe (Pl. 46).

GR 3: *Partie centrale d'une grille circulaire*; épaisseur 1,2 cm; argile orange, légèrement micacée; elle entre dans la même série que la précédente, mais le travail est moins fin.

Figurines en terre cuite

Représentations féminines

Le type de figurines correspondant à cette période est celui qui sort des ateliers attiques: le personnage féminin, assis sur un trône pourvu d'un haut dossier à ailettes, a une position frontale; les plis du chiton sont raides, les mains sont posées sur les genoux, les pieds reposent sur un tabouret. Sur la plupart des exemplaires, un pôlos coiffe le personnage, dont le visage est encadré par deux mèches de cheveux tombant sur les épaules (Pl. 46, 47 et 48).

F 1: *Femme assise au pôlos*; H. 13,5 cm; argile rouge; traces de couverte blanche; trou d'évent rectangulaire assez large, placé à mi-hauteur du dos; la face postérieure de la figurine n'est pas moulée. Le personnage, assis sur un trône à haut dossier, a les mains posées à plat sur les genoux; les pieds reposent sur un tabouret; la tête coiffée du pôlos est raide. Il s'agit d'un type hérité de l'archaïsme. Sa sévérité classique le situe aux environs de 450 (Pl. 46).

F 2: *Fragment de figurine féminine*; H. conservée 9,2 cm; argile rouge, fine; trou d'évent à mi-hauteur du dos; la partie postérieure n'est pas moulée; l'état de conservation de ce fragment acéphale est excellent.

F 3: *Figurine féminine du même type que la précédente*; H. conservée 13,5 cm; argile rouge, fine; trou d'évent en forme d'arc surélevé; la partie postérieure de la figurine n'est

pas moulée; le pôlos a été remplacé par un diadème; la forme de la tête permet de dater cette figurine des environs de 420 (P l. 46).

F 4: *Tête et partie du buste d'une femme assise*; H. conservée 7 cm; argile rouge vif; restes de couverte blanche dans les creux; la partie postérieure de la figurine n'est pas moulée; elle date des environs de 450.

F 5: *Tête féminine coiffée du pôlos*; H. conservée 3,2 cm; argile rouge foncé; traces de couverte blanche. Le personnage porte des pendants d'oreilles et on distingue clairement le péplos porté sur la tête au-dessus du pôlos; cette tête entre dans la même série que les figurines précédentes; elle date des environs de 420.

F 6: *Tête féminine au pôlos*; H. conservée 2,5 cm; argile rouge clair; travail soigné du milieu du Ve siècle, d'origine rhodienne.

F 7: *Tête féminine au péplos*; H. conservée 4,6 cm; argile blanche; cette tête se rattache au type rhodien de femme debout, du milieu du Ve siècle (P l. 46); cf. Coldstream, *Knossos*, pl. 33, n° 17, et *BMT*, pl. 37, n° 210.

F 8: *Tête féminine*; H. conservée 2,7 cm; argile rose; travail soigné; elle entre dans la même série que la précédente.

F 9: *Buste féminin*; H. conservée 7 cm; argile blanche, fine; restes de couverte blanche sur la totalité de la surface conservée; la partie postérieure de la figurine n'est pas moulée. Le personnage est coiffé d'un diadème; son front est orné d'une rangée de boucles; les deux mains sont repliées à la hauteur des seins; la main droite semble retenir la draperie, tandis que la gauche porte une offrande que le mauvais état de la surface empêche d' identifier. A l'endroit de la cassure, on distingue le départ de la surface horizontale que formaient les genoux repliés (P l. 47). Il s'agit d'un buste de porteuse d'offrandes assise, dont la position ressemble à celle de la femme assise, une main portée à la poitrine, que l'on trouve à Rhodes, cf. *Lindos* I, pl. 136, n° 2951-2.

F 10: *Tête féminine coiffée du sakkos*; H. conservée 4,6 cm; argile rouge clair, fine; toute la chevelure est recouverte par le sakkos, qui se termine en pointe, sauf au-dessus du front où une raie partage les cheveux en leur milieu (P l. 46). Cette tête est très proche de celles qui ont été publiées dans *Lindos* I, pl. 107, n° 2300 Ba.

F 11, F 12: *Deux têtes appartenant au même type de figurine* ont été trouvées; H. conservées 4,5 et 5,3 cm; elles sont toutes deux prises dans la même argile rose, légèrement micacée; des traces de couverte blanche sont discernables sur les deux fragments; leur état de conservation est très mauvais.

F 13: *Tête casquée*; H. conservée 5,4 cm; argile blanche; couverte blanche conservée sur la chevelure; le casque est pointu, avec des bords épais; la chevelure est flottante et retombe sur les épaules (P l. 46). Cette tête appartient à la série trouvée à Lindos (Amazone ou Athéna). Étant donné la qualité de l'argile, il est fort probable qu'il s'agisse d'une importation rhodienne, postérieure au Ve siècle, cf. *Lindos* I, pl. 133, n° 2870.

Deux cent soixante figurines environ du type du personnage féminin trônant ont été recueillies au fond du petit «lac». Elles sont fortement érodées par l'eau. Toutefois leurs traits, bien qu'assez estompés, nous permettent de les classer dans une même série du Ve siècle.

Trois têtes féminines en très mauvais état de conservation représentent un type de figurines du IVe siècle. Il s'agit d'une représentation de jeune femme, coiffée d'un petit

pôlos qui rappelle le petit calathos et qui est posé sur une chevelure flottante. Pour ce type de figurines, voir *BMT* I, pl. 161, n° 1173, ainsi que *Vrysses*, pl. 36α.

Représentations masculines et autres

Les représentations masculines sont sensiblement moins nombreuses que les féminines; elles sont pourtant assez diversifiées. Une grande partie d'entre elles représentent des Silènes accroupis; il est à noter qu'aucun exemplaire n'est ithyphallique. Un second type de représentation masculine est celui du personnage allongé, très courant dans la région de La Canée, rapellant l'«enfant assis par terre», mais se différenciant de celui-ci par les traits du visage qui sont ceux d'un personnage adulte. Un thème également courant est celui de l'*enfant en bas âge assis par terre*, à partir duquel sera créé à Rhodes celui du *jeune nègre endormi* (Pl. 47, 48).

F 14: *Silène accroupi*; H. 9,3 cm; argile rouge, légèrement micacée; des traces de couverte blanche subsistent dans les creux le long des jambes; la base est creuse; il n'y a pas de trou d'évent; la partie postérieure de la figurine n'est pas moulée. Le Silène est représenté accroupi, la main droite appuyée sur le genou droit replié; dans la main gauche, levée à la hauteur de l'épaule, il tient une coupe. Il s'agit d'une représentation de Silène de type rhodien ancien, qui a eu un grand succès dans le monde ionien. Notre exemplaire est de fabrication locale (Pl. 47).

Neuf fragments de figurines de Silènes de ce même type ont été recueillis. Toutes les têtes présentent les caractéristiques des Silènes ioniens: front large et dégagé, oreilles chevalines, barbe assez longue, pieds fourchus.

F 15: *Fragment de Silène portant un enfant*; H. conservée 7 cm; argile brune; la partie postérieure de la figurine n'est pas moulée. Le Silène au visage barbu et souriant est penché vers l'enfant qu'il tient assis sur son avant-bras gauche; sa main droite tient les jambes de l'enfant, qui nous est présenté de trois quarts, la main droite posée sur l'épaule de son porteur. C'est l'unique représentation de ce genre que nous ayons. Elle est postérieure aux précédentes et date de la seconde moitié du IVe siècle (Pl. 47).

F 16: *Acteur*; H. 10,6 cm; argile orange; quelques restes d'engobe rouge sont discernables sur la cape du personnage; la partie postérieure de la figurine n'est pas moulée. Le personnage se tient debout, la main droite appuyée sur un bâton. On distingue le ventre dodu et le court chiton qui laisse apparaître le phallus. Les plis de la cape, élément dominant, permettent de dater la figurine de la première moitié du IVe siècle. Il s'agit d'un type attique largement exporté et imité (Pl. 47).

F 17: *Tête de jeune homme*; H. conservée 4 cm; argile rouge, fine, mal cuite, ce qui explique la dégradation extrême du fragment; sa position frontale, la rigidité des formes placent cette tête dans le cadre de la période classique.

Trois exemplaires similaires ont été trouvés.

F 18: *Fragment de figurine du type de l'enfant assis par terre*; H. conservée 3,5 cm; argile rouge; restes d'engobe rose sur les parties nues du corps; la partie postérieure de la figurine n'est pas moulée; le fragment conservé représente la tête et une partie du buste (Pl. 48). Il s'agit d'un type très courant, illustré dans Winter, *Typen* II, pl. 266, n° 6.

F 19: *Fragment de figurine du type de l'enfant assis par terre*; H. conservée 4,3 cm;

argile rouge; restes de couverte blanche dans les creux; l'enfant est coiffé d'un bonnet (Pl. 48); pour ce type voir *Lindos* I, pl. 135, n° 2925.

Deux autres exemplaires identiques, exécutés à l'aide du même moule, ont été recueillis.

F 20: *Fragment de la tête d'un jeune enfant*; H. conservée 3,5 cm; argile rouge; seule une partie du visage joufflu a été conservée; la taille de la tête est sensiblement supérieure à celle des autres.

F 21: *Fragment de figurine de jeune nègre endormi*; H. conservée 4 cm; argile orange; couverte jaunâtre conservée dans le creux du bras et sous le menton. Ce fragment, qui conserve la tête et le bras droit, entre dans la série courante du jeune nègre accroupi, une jambe repliée sous lui, l'autre ramenée contre son corps, le bras sur lequel repose la tête étant lui-même appuyé sur le genou (Pl. 48). Ce fragment est de provenance rhodienne, cf. *BMT*, pl. 45, n° 261-2, et *Lindos* I, pl. 112, nos 2381-2.

F 22 a, b: *Deux fragments représentant un enfant en très bas âge*; H. conservées 12 cm et 4,2 cm; argile brun clair, identique pour les deux fragments. L'enfant, traité en bas-relief, est représenté de profil; il est assis dans les bras d'un personnage dont seuls les plis de l'habit ont été conservés; le fragment **a** porte sur les plis de l'habit des retouches faites à la main; les deux fragments appartiennent à la seconde moitié du IVe siècle (Pl. 48).

F 23, F 24: *Deux fragments de mains de joueurs de flûte*; H. conservée environ 3,5 cm; argile rouge clair, grossière, identique pour les deux fragments; le mauvais état de la surface empêche d'avancer une date précise.

F 25: *Fragment de figurine de personnage allongé*; H. 10,3 cm; argile orange clair; les deux faces de la figurine sont moulées; la base est creuse; il n'y a pas de trou d'évent. Un personnage masculin est représenté allongé sur une klinè; le buste relevé prend appui sur le bras gauche, la main droite est posée sur le pied gauche qui est replié, tandis que le pied droit est allongé. La tête du personnage est ornée d'une petite coiffe et légèrement penchée vers la droite. La position rappelle celle de l'enfant assis (Pl. 47). La date du IIe siècle proposée par Théophanidès dans *AE* 1948-49 A. Chron., pl. 18, nous paraît trop avancée. Ce type de figurine, assez commun en Crète (cf. *AD* 17 (1961-62): Chronika, Pl. 359 α), daterait plutôt selon nous de la fin du IVe siècle.

Six figurines fragmentaires de ce type ont été recueillies.

La grotte de Léra nous offre, dans le cadre de la phase B, un matériel très caractéristique du culte qui y était abrité; la diversité des types est grande, mais ils sont tous communs aux cultes rattachés à la fertilité et à la fécondité. Une grande partie de ce matériel est importée: tel est le cas de la céramique de luxe de provenance attique. Le matériel de fabrication locale se caractérise, lui, par un travail très peu soigné.

PHASE C

Le matériel postérieur au IVe siècle consiste en des fragments mal conservés: 1) d'une belle céramique importée à décor en relief, de l'époque hellénistique; 2) de céramique romaine grise estampée; 3) de céramique locale; 4) d'un nombre toujours considérable de lampes et 5) de terres cuites très caractéristiques du culte que continue à abriter la

grotte. Les figurines sont moins nombreuses que celles de la phase précédente. En revanche, la nouveauté de cette phase consiste en un nombre assez restreint de bas-reliefs moulés à représentations variées.

Datant du début de la phase C, des graffiti gravés sur la céramique à reliefs et sur des vases de grande taille continuent à mentionner les divinités vénérées à Léra.

Céramique

La *céramique peinte* de cette troisième phase n'est représentée que par trois fragments de petite taille; elle est du type *West Slope*.

CP 1: *Fragment de la lèvre d'un vase*; H. conservée 3,2 cm; argile brune, fine; vernis noir semi-lustré; engobe blanc; deux lignes incisées délimitent une bande de rectangles, de damiers et de simples treillis, gravés à la pointe. Au-dessous de cette bande ont été conservées d'infimes traces d'un décor à l'engobe orange. Pour le motif de la bande, voir *EAD* XXVII, pl. 44, n° 82.

CP 2: *Tesson peint*; H. conservée 2,3 cm; argile brune; vernis noir mat; engobe jaunâtre; le décor consiste en une série de petites feuilles pointues reliées par une série d'arcs. Pour ce motif, voir *EAD* XXVII, pl. 44, n° 93.

CP 3: *Tesson peint*; H. conservée 2,7 cm; argile rouge, fine; engobe blanc, presque effacé; le décor consiste en quelques vestiges d'un motif curviligne. Pour ce motif, voir *EAD* XXVII, pl. 40, n° D 8-14.

La *céramique à reliefs* ne nous est conservée que sous la forme de menus tessons, neuf environ, dont cinq appartiennent au même bol. Deux portent des graffiti (Fig. 11 et 13, **IN 14-15**).

S 1: *Bol*; D. 14,8 cm; argile rouge clair; vernis rouge brunâtre; la partie conservée se compose de cinq tessons recollés; le décor consiste en une bande d'enroulements bordant la lèvre du bol; la panse porte un motif floral stylisé indéterminable en raison de l' exiguïté de la partie conservée; le fond est décoré d'une rosette encadrée de feuilles imbriquées.

Les quatre autres tessons appartenant à ce type de céramique portent des motifs communs, illustrés sur la Fig. 11 et désignés par les lettres **D,g** à **s.** Pour ce genre de céramique, voir l'étude de F. Courby, *Les vases grecs à relief*, Paris 1922.

Une autre catégorie de céramique de luxe, recueillie dans la grotte, est la *céramique estampée*. Elle n'est représentée que par quatorze tessons et fragments de fonds de coupes de très petite taille. Néanmoins ils nous permettent de prendre connaissance des décors ou d'une partie des décors appliqués à ce type de céramique. Aucun des fragments ne porte de graffiti. Cette catégorie de céramique recouvre deux types: d'une part, la céramique hellénistique à décor estampé, composé principalement de motifs rectilignes, à vernis noir lustré, datant de l'extrême fin du IVe siècle ou du début du IIIe siècle; d'autre part, la céramique romaine à décor estampé, dont nous n'avons que quelques exemplaires fragmentaires, à vernis gris-noir mat, provenant de plats à base annulaire. L'en-

semble de ce matériel est à rapprocher de celui de Knossos publié par J.W. Hayes (Fig.11).

I 1: *Tesson de céramique à côtes*; H. conservée 5 cm; argile brun clair; vernis noir lustré; une bande horizontale, décorée de spirales reliées et d'un motif rectiligne gravés, est bordée de côtes anguleuses.

I 2: *Fragment du bas de la panse d'une œnochoé*; H. conservée 4,2 cm; argile rouge, fine; vernis noir fortement lustré; ce fragment est reconstitué à partir de trois tessons; les côtes rayonnantes partent de la base de la panse; deux panneaux décorés d'incisions linéaires ornent les deux faces du vase. Il s'agit d'un vase d'importation du début du IIIe siècle.

I 3 à **I 11:** *Fonds de plats à base annulaire*; D. de la base 10 à 14 cm; argile brun clair, assez fine, identique dans tous les cas; vernis gris noir mat; les motifs décoratifs placés au centre du plat en bandes circulaires correspondent aux n° **6 a**, **b**, **c** de la Fig. 11.

I 12: *Fragment de la lèvre d'un plat*; longueur conservée 8 cm; argile brun clair; vernis noir semi-lustré; le bord extérieur de la lèvre est décoré d'une bande d'oves et de fers de lances, cf. Hayes, *Knossos*, p. 254, fig. 3, n° 5.

I 13: *Fragment de la lèvre d'un vase de forme fermée*; H. conservée 3,5 cm; argile orange; vernis noir très détérioré; le décor placé sous la lèvre du vase se compose d'une large bande de traits cunéiformes, qui est bordée vers le bas d'un large trait incisé; cf. Hayes, *Knossos*, p. 255, fig. 6, n° 15, et *Agora* V, pl. 1, n° F 23.

I 14: *Tesson non identifiable*; H. conservée 4,5 cm; argile grise; traces de vernis noir mat; il est décoré de deux bandes superposées d'incisions linéaires: la bande supérieure porte de très fines incisions obliques, parallèles, tandis que la bande inférieure porte des incisions cunéiformes, également parallèles.

La troisième catégorie de céramique est celle qui regroupe des vases de fabrication locale ainsi que d'autres, surtout d'origine rhodienne, de *fabrication grossière*. Cette céramique peut être couverte d'un vernis noir très dilué (fabrications locales) ou bien n'avoir aucun décor (importations rhodiennes). Les formes sont essentiellement des formes ouvertes (Fig. 11 et 12).

R 1: *Fragment de coupe à pied*; D. de la lèvre 21 cm; argile orange; vernis noir très dilué allant jusqu'au brun; le bord de la lèvre est légèrement recourbé vers l'extérieur.

Quatre exemplaires similaires ont été receuillis.

R 5: *Fragment de coupe à pied*; D. de la lèvre 15,4 cm; argile rouge; vernis noir très dilué, écaillé; la lèvre présente un léger renflement vers l'extérieur avant de se terminer par un angle aigu infléchi vers l'intérieur.

Treize coupes ou fragments de coupes analogues ont été recueillis.

R 18: *Fragment de plat creux*; D. 11 cm; argile grise, légèrement micacée; vernis noir très dilué à reflets métalliques; le bord de la lèvre, dont il nous manque l'extrémité, est infléchi vers l'intérieur.

R 19: *Fragment de plat creux*; D. 19,1 cm; argile grise; vernis noir mat; le bord de la lèvre forme un épais bourrelet sur sa partie extérieure.

R 20: *Fragment d'assiette*; D. 28,1 cm; argile blanche, grossière; le fragment, com-

plètement plat, constitue une partie de l'extrémité de la lèvre, dont le bord est orné de trois bourrelets.

R 21: *Fragment du bord d'un plat*; D. 26,4 cm; argile jaune, fine; le fragment est caractérisé par la finesse de la paroi; la texture suggère une provenance rhodienne.

R 22: *Fragment de plat*; D. 57,4 cm; argile rose, fine; surface très écaillée; le bord de la lèvre est infléchi vers l'intérieur et s'épaissit vers l'extrémité.

R 23: *Fragment du bord d'un plat creux*; D. 27,3 cm; argile orange; restes d'engobe blanc; le bord de la lèvre forme un angle droit avec la paroi de la coupe et une forte rainure décore la surface de la lèvre. C'est le seul exemplaire de plat peint à l'engobe qui ait été recueilli.

R 29: *Fragment de vase avec anse*; H. conservée 6 cm; argile rouge, très cuite; vernis noir semi-lustré; l'anse en ruban porte à sa partie supérieure une rouelle: c'est un type d'anse que l'on rencontre fréquemment sur des vases de la fin du IIe siècle et du début du Ier.

Vingt exemplaires similaires ont été trouvés.

R 30 à **R 41:** *Boutons de couvercles de lékanès*; argile locale micacée de diverses teintes, allant du jaune foncé à l'orange foncé.

Quelques exemplaires de grands vases figurent parmi le matériel de Léra. Leur décor, quand il existe, est assez sommaire et leur date bien tardive: fin du IIe siècle et début du Ier.

R 51: *Fragment du bord d'une lékanè à couvercle*; D. 42,2 cm; argile brun foncé, très cuite; ce fragment se caractérise par la finesse de sa paroi.

R 52: *Fragment du bord et anse d'une petite olpè*; D. 37,5 cm; argile rouge, grossière; le fragment se compose de deux parties recollées; sur l'épaule est appliquée une petite anse horizontale, en ruban; le col porte une inscription dont la H. des lettres est d'env. 1 cm; la lèvre est retournée vers l'extérieur.

R 53: *Fragment de la lèvre d'un vase*; D. 37,4 cm; argile blanche; la fine paroi du col se termine par une lèvre au bourrelet extérieur très saillant.

Quelques fragments de céramique assez grossière portent des graffiti (Fig. 13, **IN 12** à **IN 24**).

Deux sortes de décor sont appliquées à cette catégorie de céramique. Le premier est fait de côtes, larges et espacées (Fig. 11, **D 1**) ou fines et rapprochées (**D 2**). Le second est exécuté à la brosse et forme soit des bandes striées rectilignes (**D 3**), soit des bandes curvilignes (**D 4**); cf. *Vrysses*, pl. 39α et références.

Les restes d'*amphores* récoltés à Léra consistent en un grand nombre d'anses appartenant à des amphores rhodiennes et quelques bases coniques dont deux semblent appartenir à des amphores de Chios. Toutes datent de la période impériale.

R 70: *Fragment du col et de l'anse d'une amphore*; D. env. 15 cm; argile jaune clair; la lèvre plate se divise à sa partie supérieure en deux légers bourrelets; le col est légèrement convexe et l'anse forme un angle à sa partie supérieure.

Sept fragments appartenant à la partie supérieure d'amphores similaires ont été recueillis.

Lampes

Dans l'ensemble des lampes datant de l'époque gréco-romaine, rares sont les exemplaires conservés intacts. Toutefois trois spécimens illustreront les types rencontrés dans le matériel de la fouille (Fig. 12; Pl. 48).

LB 1: *Lampe exécutée au tour*; longueur max. 9 cm; argile rose; vernis gris noir mat; le récipient est caréné; le bec long est en forme de bras d'ancre; une anse en ruban est attachée verticalement du côté opposé au bec (Pl. 48).

Quarante-trois fragments, appartenant à des types similaires et datant du IIe siècle ou du début du Ier, ont été recueillis.

LB 2: *Lampe moulée*; longueur 9,2 cm; argile jaune; engobe rouge foncé; la lampe est moulée en deux parties; elle est dépourvue d'anse et un poucier en S est placé à la droite du bec; le décor placé sur la partie supérieure consiste en des motifs végétaux stylisés traités en relief. Il s'agit d'une importation attique (Pl. 48).

Environ dix fragments provenant de lampes de ce type ont été recueillis.

LB 3: *Lampe moulée*; longueur max. 10,8 cm; argile rose clair; il n'y a pas de séparation entre le brûleur et le récipient; l'anse, placée du côté opposé au bec, est petite, verticale et pleine. La partie supérieure de la lampe est légèrement concave autour de l'ouverture centrale qui, du côté du brûleur, est flanquée d' une seconde ouverture plus petite. Autour de la dépression centrale, un décor de demi-cercles est traité en creux. Cette lampe date de la période romaine ou paléochrétienne (Pl. 48).

Un grand nombre de fragments, appartenant à environ cinquante exemplaires, ont été retrouvés.

Figurines en terre cuite

Représentations féminines

Bien moins nombreuses que celles de la phase précédente, les figurines à représentations féminines n'en sont pas pour autant moins diverses. Elles appartiennent pour la plupart à des types originaires de Tanagra. Le travail est soigné, mais le long séjour dans l'eau du petit «lac» a bien endommagé ces fragiles objets.

C'est à partir de fragments et surtout de têtes que le nombre total des figurines de cette période a pu être évalué à environ deux cents (Pl. 47 et 49).

FC 1: *Figurine féminine*; H. 14 cm; argile orange; le personnage est représenté debout, entièrement enveloppé dans son himation qu'il retient de la main droite repliée à la hauteur de la gorge, la main gauche pendant le long du corps. La figurine est entièrement moulée; sa base circulaire est creuse; elle ne porte pas de trou d'évent. Les détails ont été estompés sous l'action de l'eau. Toutefois la forme rigide de la figurine, ainsi que l' aspect caractéristique des plis du vêtement, nous permettent de la placer vers l'extrême fin du IVe siècle ou le début du IIIe (Pl. 47).

FC 2: *Figurine féminine*; H. 5,3 cm; argile rouge, très cuite; la figurine, entièrement moulée, est pleine. Le personnage se tient debout, enveloppé dans son himation sous lequel on distingue le chiton. La main droite pend le long du corps, tandis que l'avant-bras gauche, levé, retient les plis de l'habit. Les formes plus libres de cette figurine la placent vers le début du IIIe siècle (Pl. 49).

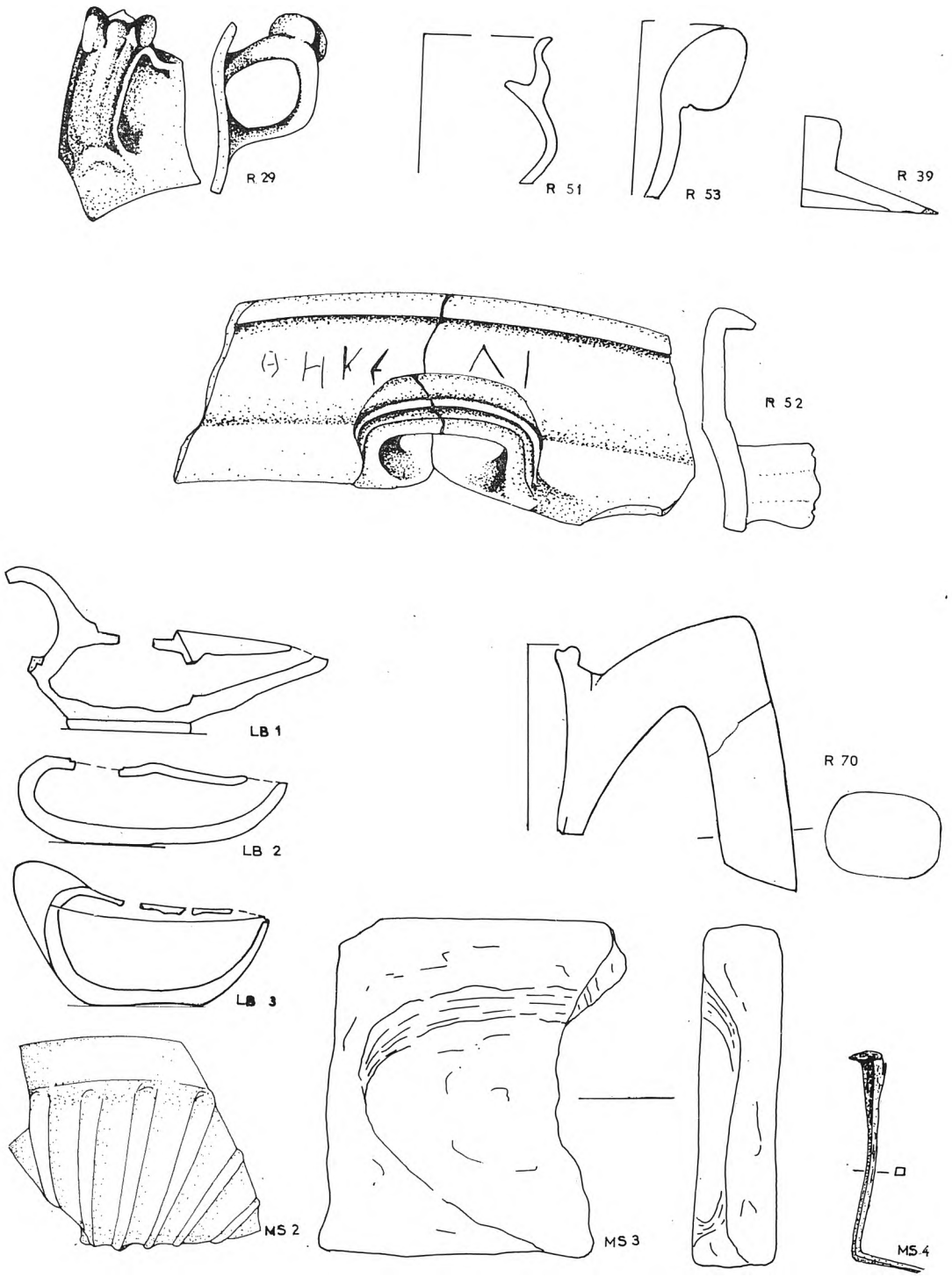

Fig. 12. Céramique gréco-romaine de Léra et objets divers.

Trois autres exemplaires ayant approximativement les mêmes dimensions ont été retirés du fond du petit «lac».

FC 3: *Fragment de figurine*; H. conservée 7 cm; argile d'un rouge très clair; la face postérieure manque; le fragment représente un tronc féminin qui, malgré son état fragmentaire, nous permet de voir clairement qu'au niveau de la cassure, le bras droit se séparait du corps et que les jambes esquissaient un certain mouvement. Ces traits, ainsi que la draperie du vêtement, permettent de dater la figurine des environs du milieu du IIIe siècle.

FC 4: *Fragment de figurine*; H. conservée 6 cm; argile rouge, très cuite; la face postérieure de la figurine, dont il ne reste qu'une partie, n'est pas moulée. Le fragment représente un personnage debout; la tête et les pieds manquent; il est vêtu d'un chiton à la haute ceinture; un himation enveloppe les épaules en guise de châle. La main droite est posée sur la hanche, la gauche pend le long du corps.

FC 5: *Fragment de figurine*; H. conservée 7,5 cm; argile orange; la face postérieure de la figurine manque. Le fragment représente le tronc et une partie des jambes d'un personnage en mouvement, enveloppé dans un himation. La position des jambes, suivie par celle de la draperie, suggère un mouvement vers l'avant. Il s'agit d'une importation rhodienne (P l. 49).

FC 6: *Fragment de figurine*; H. conservée 6,8 cm; argile brun clair, fine; les deux faces de la figurine sont moulées; elle porte des retouches séparant la masse des cheveux de celle des épaules et du cou. Le fragment représente le buste d'une jeune fille portant le chiton à ceinture haute; la tête est légèrement tournée vers la droite, les cheveux tombent sur les épaules en suivant la courbe du cou. Il s'agit d'un type propre aux ateliers de Tanagra (P l. 49).

FC 7: *Fragment de figurine*; H. conservée 4 cm; argile orange clair; le fragment représente le buste, sans la tête, d'un personnage habillé du chiton à ceinture haute, la main gauche posée sur la ceinture. Ce fragment de figurine, datant des environs de 250, est très proche d'un type d'Asie Mineure (P l. 49).

FC 8: *Tête de figurine*; H. conservée 3,7 cm; argile rouge vif; restes de couverte blanche dans les creux; la tête est légèrement penchée vers l'avant; le visage aux traits fins, les cheveux tirés en arrière et formant une natte qui entoure la tête, rapprochent ce fragment d'un type de figurine très courant, originaire de Myrina (P l. 49).

FC 9: *Tête de figurine*; H.conservée 3,8 cm; argile rouge foncé; le relief de ce fragment est assez endommagé; on voit toutefois que le personnage porte des pendants d'oreilles; ses cheveux sont séparés au milieu par une raie et forment un chignon au-dessus de la nuque; la tête est entourée d'un diadème. Il s'agit d'un type originaire de Tanagra (P l. 49).

FC 10: *Tête de figurine*; H. conservée 4,3 cm; argile orange; la partie droite du visage est complètement détruite; le personnage a des cheveux légèrement ondulés, formant un chignon au-dessus de la nuque; un diadème orne la tête.

FC 11: *Tête de figurine*; H. conservée 4,2 cm; argile rouge; le visage du personnage est en partie détruit, mais la coiffure est conservée; l'himation recouvre la tête, ne laissant apparaître la chevelure qu'au-dessus du front; des retouches séparent les plis du tissu de la masse des cheveux (P l. 49).

FC 12: *Tête de figurine*; H. conservée 6 cm; argile rouge; reconstituée à partir de

deux fragments, elle entre dans la série de la tête précédente, **FC 11**, mais elle s'en distingue par sa taille, sensiblement supérieure à celle des autres figurines.

Autres représentations

Les seules autres représentations sont un buste de Pan et deux fragments de figurines d'enfants (P l. 49).

FC 13: *Buste de Pan*; H. conservée 7 cm; argile rouge; le dieu est représenté sous son aspect plaisant, souriant, le torse nu, la main droite portée devant la bouche; le travail est très fin et prouve qu'il ne s'agit pas d'une fabrication locale. C'est un type de Pan hellénistique, aux yeux fendus, au visage joufflu et souriant, portant de petites cornes plantées verticalement au-dessus du front (P l. 49).

FC 14: *Fragment de figurine de jeune enfant portant un animal*; H. conservée env. 4 cm; argile rouge clair; restes de couverte blanche sur la totalité de la surface; la face postérieure de la figurine n'est pas moulée; le fragment représente la tête et une partie du buste d'un jeune enfant, coiffé d'un bonnet, qui porte dans ses bras un petit animal (P l. 49). Pour ce type de représentation, cf. Winter, *Typen* II, 276, 7.

FC 15: *Fragment de figurine de jeune enfant*; H. conservée env. 6 cm; argile rouge clair; couverte blanche sur la totalité de la surface; le fragment représente les jambes d'un jeune enfant en train de jouer avec un chien (P l. 49). Pour ce type de représentation, cf. Winter, *Typen* II, 282, 1.

Bas-reliefs moulés

Six fragments de bas-reliefs en terre cuite ont été recueillis à la fouille; ils sont assez mal conservés, ce qui empêche de les attribuer à un type précis. Toutefois une protubérance percée d'un trou vertical, placée sur la face postérieure de quelques reliefs, prouve qu'il s'agissait, au moins pour ces reliefs, d'objets décoratifs destinés à être accrochés sur les parois de la grotte (P l. 49).

RL 1: *Fragment de relief*; H. conservée 10,2 cm; argile rouge; restes de couverte blanche dans les creux; le fragment représente le buste d'un Éros, du type italiote, avec de petites ailes au sommet de la tête. La face postérieure porte une protubérance percée d'un trou vertical, qui devait servir à accrocher ce relief décoratif (P l. 49).

RL 2: *Fragment de relief*; H. conservée 6 cm; argile rouge foncé; le relief représente le bas du torse et les jambes d'un jeune enfant nu, sans doute un Éros, appuyé contre les branches d'un arbre.

RL 3: *Fragment de relief*; H. conservée 7 cm; argile rouge foncé; restes de couverte blanche dans les creux; le relief représente le torse d'un jeune enfant, sans doute un Éros; mais les détails ne sont plus discernables.

RL 4: *Fragment de relief*; H. conservée 6,5 cm; argile rouge fonce; restes de couverte blanche sur le bord du relief; engobes rouge et bleu; ce fragment représente l'enlèvement d'Europe. Le mauvais état de la surface empêche de distinguer les détails. Nous voyons toutefois Europe étendue sur le dos du taureau qui, tête basse, fonce en avant. Le fond du relief, conservant la couverte, porte des traces d'engobe bleu. Sur la partie inférieure

du ventre de l'animal est visible une faible trace d'engobe rouge. La face postérieure du relief porte une protubérance percée de deux trous (Pl. 49).

RL 5: *Fragment de relief*; H. conservée env. 6,5 cm; argile rouge foncé; le relief, très érodé, représente le buste d'un jeune homme assis, vu de trois quarts. Derrière lui se tient un autre personnage dont nous ne voyons qu'une partie du tronc et la main gauche posée sur l'épaule du premier. La composition fait penser à un relief funéraire.

RL 6 a, b: *Deux fragments de reliefs*; H. conservée env. 3 cm; argile rouge clair; le fragment **b** est plus cuit que le fragment **a**; ils représentent une tête de jeune enfant, vue de trois quarts; des boucles s'échappant du bonnet rond qui couvre la tête, encadrent le visage; la tête penchée vers la droite repose sur la main du personnage. Ces deux reliefs ont été exécutés à l'aide du même moule. Il est remarquable qu'ils se soient cassés tous deux exactement au même endroit (Pl. 49).

Parmi les reliefs moulés, il faut signaler encore des pétales de fleurs en rais-de-cœur, du type de ceux qui constituent la corolle encadrant certains motifs appliqués. Les nos 960 et 961 du catalogue du Musée de La Canée correspondent à deux reliefs circulaires ornés d'une simple corolle de pétales identiques aux nos **RL 7-9** (Pl. 49). Le centre du cercle est très dégagé et porte en applique une figurine moulée, sans doute un enfant en très bas âge, couché, les pieds croisés. Des pétales de fleurs identiques figurent parmi le matériel récolté à Délos, *EAD* XXIII, pl. 96, nos 1281, 1282.

Trois autres exemplaires, les nos **RL 10-12,** correspondent à des corolles doubles, analogues au n° 959 du catalogue du Musée de La Canée, qui est un disque encadré d'une double corolle florale. Le centre de ce disque est décoré d'un buste masculin moulé, traité en bas-relief.

Deux autres pétales, de tailles et de formes différentes, ont été également recueillis dans la grotte de Léra: **RL 13,** qui ressemble plus à une feuille d'eau qu'à un pétale; **RL 14,** qui est un pétale très arrondi.

Objets divers

(Fig. 12; Pl. 50)

Sous cette rubrique sont classés les objets qui ne sont pas datables ou pas identifiables.

MS 1: *Masque de Silène moulé appliqué*; H. conservée 6,3 cm; argile jaune foncé, fine; restes de vernis noir fortement lustré sur la totalité de la surface; le travail soigné et la qualité du vernis donnent à penser que cet objet sort des ateliers attiques. La forme du fragment pourrait faire supposer qu'il provient d'un réchaud, mais la finesse de la paroi infirme cette hypothèse (Pl. 50).

MS 2: *Fragment de coupe en verre*; H. conservée 7 cm; le verre est légèrement verdâtre; le fragment provient d'une coupe romaine à godrons (Pl. 50).

MS 3: *Fragment de base en marbre*; les dimensions conservées sont les suivantes: longueur 9 cm, largeur 10,6 cm, épaisseur 2,7 cm; une cavité ovale de 1,5 cm de profondeur est destinée à recevoir une offrande; le marbre est blanc, à gros cristaux.

MS 4: *Clou*; entier, mais tordu; longueur totale 9 cm; très corrodé; section carrée 4 mm; tête plate rectangulaire.

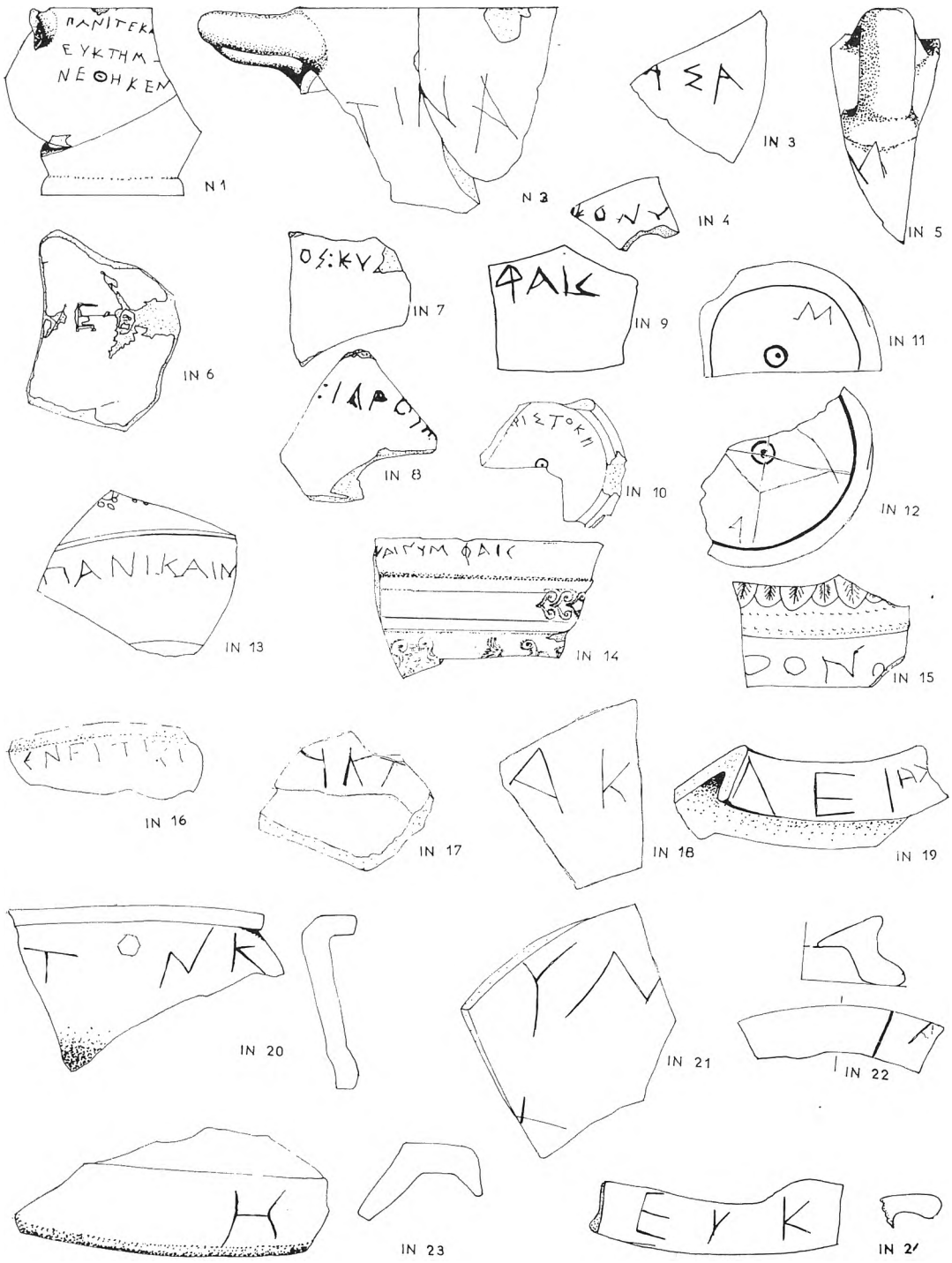

Fig. 13. Graffiti de Léra.

La phase C nous livre un matériel assez diversifié, mais qui continue néammoins à témoigner du culte de Pan et des Nymphes, déjà attesté dans la grotte, et à en préciser certains aspects.

Graffiti

(Fig. 12 et 13; Pl. 46)

Il nous a semblé plus simple de traiter l'ensemble des fragments à graffiti dans un chapitre séparé. L'ordre des inscriptions suit celui de la céramique, qui a déjà été traitée. En gros, les graffiti de la grotte de Léra datent de l'époque classique et de l'époque hellénistique. Les inscriptions sont généralement gravées sur la panse des vases. Mais quand le vase est de grande taille, nous avons des graffiti sur le bord de la lèvre et sur le col. Seules quatre inscriptions se trouvent gravées sous la base de trois cotyles et d'un vase grossier de grande taille.

Paul Faure a proposé de voir, dans le culte de la grotte de Léra, celui de la Nymphe Akakallis, cf. *KC* 15-16 (1961-62), p. 195-199, et *Fonct. cav. crét.*, p. 142; il nous semble difficile d'accepter ce point de vue, car les seules lettres A et K ne constituent pas un indice probant et, d'ailleurs, toutes les dédicaces déchiffrables mentionnent les Nymphes au pluriel.

N 1: Πανί τε κα[ὶ Νύμφαις] Εὐκτήμ[ων - - - ἀ]νέθηκεν.
N 3: - - - ΤΙΝΑ - - -
IN 3: - - - ΑΣΑ - - -
IN 4: - - - κο Νύ[μφαις - - -]
IN 5: - - - Ḣ- - -
IN 6: [- - - ἀ]νέθ[ηκεν- - -]
IN 7: - - - ος: Κυδ- - -
IN 8: - - - : ἰαρὸς
IN 9: [- - - Νύμ]φαις - - -
IN 10: - - - αριστο Κυ - - -
IN 11: - - - Ṁ - - -
IN 12: A, accompagné d'un signe illisible.
IN 13: Πανὶ καὶ Ν[ύμφαις - - -]
IN 14: - - - καὶ Νύμφαις
IN 15: - - - PON - - -
IN 16: - - - ĖNFITI - - -
IN 17: [- - -Ε]ὐκτ[ήμων? - - -]
IN 18: - - -AK̇ - - -
IN 19: - - - ΛĖIAX - - -
IN 20: - - - TONK̇ - - -
IN 21: [- - -Ν]ύμ[φαις - - -]
IN 22: ΙΑ - - -
IN 23: Η - - -
IN 24: - - -Εὐκ[τήμων? - - -]
R 52: [- - -ἀνέ]θηκεν

Ces graffiti nous livrent un nombre assez restreint de dédicaces qui, cependant, nous permettent de connaître les divinités vénérées dans la grotte de Léra: Pan et les Nymphes sont explicitement mentionnés. Le fragment **N 3** pourrait être restitué et donner [Π]ανί τ[ε καὶ Νύμφαις] écrit boustrophédon. Pour la restitution des graffiti **IN 7** et **IN 10**, nous proposerions volontiers de voir les lettres finales du nom patronymique des deux dédicants et les premières lettres de celui d'un personnage dédicataire. Ces lettres Κυδ[et Κυ[pourraient être, comme le propose Paul Faure *Fonct, cav. crét.*, p. 143, le début du nom de Kydon, fils de la Nymphe Akakallis et du dieu Hermès ou Apollon. Au sujet des graffiti **N 1, IN 17** et **IN 24,** nous renvoyons à J. et L. Robert, *Bull.* 1970, n° 457, qui au sujet de **N 1,** proposent: Πανί τε κα[ὶ Νύμφαις] Εὐκτήμ[ων τοῦ δεῖνος ἀ]νέθηκεν.

La fréquentation de la grotte aux époques historiques

Le matériel datant des époques antérieures au Ve siècle n'est pas très éloquent. En effet, si pour les périodes protogéométrique et géométrique il témoigne d'une fréquentation de la grotte, il ne livre aucune autre indication. L'époque archaïque, elle, est représentée par des vestiges plus significatifs. Il s'agit des deux tortues en terre cuite, objets votifs par excellence de cette période, et de la protome féminine de type dédalique. Ces objets, en liaison avec une céramique de caractère votif du M.R. III B, laissent supposer l'existence d'un culte ancien, autochtone, abrité dans la grotte. A l'époque archaïque, ce culte serait celui d'une divinité féminine.

C'est à partir du Ve siècle que le matériel recueilli témoigne clairement de l'existence d'un culte. Il s'agit du culte du dieu Pan et des Nymphes, lequel, lié à la nature, s'est substitué au culte autochtone préexistant. Les graffiti gravés sur la céramique ne laissent subsister aucun doute à ce sujet et les terres cuites plaident également en faveur d'un culte associé à la fécondité. En effet, outre les figurines féminines, les représentations de Silènes — et surtout du Silène porteur d'enfant, thème qui se rattache au mythe de l'enfance de Dionysos — et les figurines représentant un enfant en bas âge assis par terre font partie des dons offerts aux divinités protectrices de la fécondité et de l'enfance.

Par ailleurs, le grand nombre des lampes trouvées dans la grotte, que l'obscurité du lieu ne suffit pas à justifier, s'explique par des fêtes nocturnes célébrées en l'honneur des Nymphes et de Pan. Ces fêtes nocturnes étaient étroitement liées aux cultes agraires.

La période postérieure au IVe siècle nous livre des figurines féminines, mais aussi deux fragments fort intéressants représentant un enfant en très bas âge, assis dans les bras d'un personnage dont l'habit fait des plis. Il s'agit selon toute vraisemblance d'une représentation de Nymphe courotrophe. Le dernier type d'objets révélateurs d'un culte est constitué par des fragments de corolles appartenant à des reliefs floraux qui portent en leur centre une représentation d'enfant en bas âge couché, tels que nous les voyons au Musée de La Canée. Ce thème de l'enfant sortant du calice d'une fleur est des plus anciennement attestés en liaison avec les cultes de la fertilité et de la fécondité.

Le culte abrité dans la grotte de Léra est donc celui des Nymphes associées à Pan, tuteur de Dionysos. D'autre part, le culte des Nymphes courotrophes est très proche des cultes archaïques féminins et, dans notre cas, il est bien à sa place dans une grotte

possédant une réserve d'eau naturelle, élément fertilisateur avec lequel les Nymphes sont étroitement liées. Enfin Pan a bien sa place en Crète, à en croire la mythologie crétoise: cf. Ératosthène, *Catastérismoi* 27: «Ἐπιμενίδης ὁ τὰ Κρητικὰ ἱστορῶν φησι ὅτι (ὁ Αἰγίπαν) ἐν τῇ Ἴδῃ συνῆν αὐτῷ (τῷ Διὶ) ὅτε ἐπὶ τοὺς Τιτάνας ἐστράτευσεν».

ANNA LAMBRAKI

LA GROTTE DE L' ARKOUDIA

Le site

Beaucoup plus connue que la grotte de Léra, celle de la Panagia Arkoudiotissa, ou Arkoudia, est aussi très différente par son emplacement et sa configuration. Spacieuse et accessible, elle est l'un des sanctuaires chrétiens qui se trouvaient implantés à l'extrémité Nord-Est de l'Akrotiri (Kydônias).

Elle se compose d'une large ouverture suivie d'une grande salle[88] à la voûte élevée, qui se prolonge au Sud par un renfoncement de plus en plus étroit[89]. La figure stalagmitique de l'Ourse, le bassin surélevé d'eau fraîche[90] qui recueille le ruissellement du toit, la présence d'un puits à l'entrée, le paysage austère des environs s'accordent pour faire de cette caverne un lieu qui entre tous se prête au culte. C'est pourquoi, bien qu'elle soit située à l'écart des chemins de la plaine, cachée par les collines rocheuses qui l'entourent et protégée du côté de la mer par une côte accidentée exposée au Nord, la grotte a suscité depuis le milieu du XVIIIe siècle l'intérêt des voyageurs et explorateurs, qui nous en ont laissé plusieurs descriptions[91].

La découverte en 1942[92] de tessons et d'obsidiennes a éveillé l'intérêt des archéologues; parmi ceux qui l'ont visitée, P. Faure donne une description à laquelle il n'y a rien à ajouter[93]. Cette description coïncide avec ce qu'a constaté sur place R. Treuil en 1969 et 1973, à savoir que la masse de terre dans la grotte est considérable[94].

Si cette caverne a fasciné pèlerins, explorateurs et archéologues, elle a aussi attiré

88. P. Faure indique les mesures suivantes: longueur 42 m, largeur 27 m; *Fonct. cav. crét.*, p. 28; 145. A. Zois conteste l'exactitude de ces dimensions; Ζοΐς Α., *Κρήτη, Ἐποχή τοῦ Λίθου*, Ἀθήνα 1973, p. 207, note 669. Nous n'avons pas nous-mêmes mesuré la caverne.

89. Davaras C., *AD* 22 (1967): Chronika, p. 496, Fig. 1.

90. Raulin V.F., *Description physique et naturelle de l'île de Crète*, Paris 1869, p. 414-415.

91. Pococke R., *A Description of the East and Some Other Countries*, London 1743, 1745, vol. II, Part I, p. 263; Sonnini de Manoncourt C.N.S., *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottomane...* Paris 1801, vol. I, p. 382; Pashley R., *Travels in Crete*, Cambridge 1837, vol. I, p. 24; Raulin V.F., *op. cit.*, p. 91-92. Des extraits de ces œuvres sont groupés dans Platakis E., *Σπήλαια καί ἄλλαι καρστικαί μορφαί τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον 1973.

92. U. Jantzen l'a visitée en premier lors de la fouille du Koumarospilios et a vu des tessons classiques et postérieurs: Jantzen U. dans Matz F., *Forschungen auf Kreta, 1942*, p. 4-5 et Treuil R., *BCH* 94 (1970), p. 21.

93. *Fonct. cav. crét.*, p. 144-145.

94. Treuil R., *BCH* 94 (1970), p. 21, note 94 et Faure P., *BCH* 84 (1960), p. 212.

les pillards et les fouilleurs clandestins, dont l'action semble avoir été particulièrement dévastatrice: c'est certainement une des raisons pour lesquelles le matériel archéologique parvenu jusqu'à nous est d'une pauvreté déconcertante.

La méthode de travail

La fouille a eu lieu dans le fond de la grotte et dans la partie Est de la pièce centrale, par une série de sondages numérotés de T 1 à T 12, dont l'emplacement est visible sur le plan[95].

Nous avons eu à trier le contenu de sept tiroirs, où le matériel était groupé dans des sacs correspondant aux différents sondages. A la fin du tri, il s'est avéré que ce groupement n'avait pas d'intérêt particulier car on retrouvait dans tous les sacs le même mélange de vestiges d'époques diverses. C'est pourquoi nous avons classé les tessons sans tenir compte de leur origine topographique en ne considérant que leur appartenance à des séries connues: ils seront donc présentés en fonction de ces series.

La séquence chronologique

Au milieu d'une masse de céramique commune, qu'il est impossible de dater, figuraient de rares tessons de céramique fine de très belle qualité et d'autres de céramique grossière décorée.

Nous n'avons trouvé aucun tesson néolithique. Le M.A. et le M.M. sont à peine représentés et seul le M.R. III B est attesté par un petit lot de tessons fins.

Pour les périodes historiques, seules l'époque classique et l'époque hellénistique sont représentées par quelques tessons à vernis noir, un fragment de plaquette et quatre figurines.

ANNE GUEST-PAPAMANOLI - ANNA LAMBRAKI

ÉPOQUES PRÉHISTORIQUES

AGE DU BRONZE

La séquence, très lacunaire, est jalonnée par quelques tessons de céramique striée mate, datant du M.A. I, un petit groupe de pithoi et de vases grossiers à décor plastique, un seul beau fragment datable du M.M. II et plusieurs tessons peints du M.R. III B.

Pithoi et céramique grossière

Nous avons reconnu des fragments de sept grands vases utilitaires; trois d'entre eux sont des pithoi. Ceux-ci ont des parois épaisses de 1,5 à 2,5 cm; l'un d'eux porte le décor digital caractéristique du M.A. II, un autre un décor cordé qui doit le situer au M.R. I; le troisième, dont le diamètre est de 50 cm, porte un décor de pastilles circulaires appliquées sur une bande horizontale et date probablement du M.R. III.

95. Davaras C., *op. cit.*, p. 495, Fig. 1.

Les quatre autres fragments proviennent de formes non identifiées; parmi eux, deux ont des parois épaisses de c. 1 cm et portent un décor digital sur une bande horizontale appliquée, ainsi que des motifs sinueux incisés. Un autre récipient, dont l'épaisseur de paroi varie de 1 à 2 cm, est décoré de lignes horizontales et de zigzags incisés. Le dernier fragment appartient à un vase dont les parois sont de 8 mm et le diamètre d'embouchure de 26 cm; il porte un décor de pastilles hémisphériques alignées sur une bande verticale appliquée à partir de la lèvre.

Céramique du style de Kamarès

(Pl. 50, M8)

Le seul fragment de ce type provient d'une petite coupe à parois très fines (c. 2 mm), dont le diamètre supérieur est de c. 9 cm. Elle porte sous la lèvre et sur la paroi, sur un fond brun foncé brillant, un décor de croisillons exécutés en peinture blanche mate; des traces de ce motif sont encore discernables sur la panse, qu'il devait à l'origine recouvrir. Ce type de décor est bien connu dans le style de Kamarès au M.M. II[96].

Céramique fine à engobe brillant et peinture orange

(Pl. 50; M9, M11, M1, M2, M3, M4)

Les tessons de ce type appartiennent à une dizaine de vases distincts; ils sont contemporains et très proches de ceux trouvés dans la grotte de Léra; leurs parois, fines (entre 2 et 4 mm d'épaisseur), sont recouvertes d'un engobe dur, d'un brun très pâle (C 63/64) ou d'un brun rouge clair (C 14/D 24), sur lequel les motifs caractéristiques du M.R. III B se détachent en orange ou en brun foncé. Les formes identifiables sont celles de trois bols (M1, M3, M11), d'une amphore à étrier et de deux coupes à pied haut (M4, M7), ces trois derniers vases étant d'une facture un peu plus fruste que les bols. Les parallèles s'établissent à nouveau avec la céramique du M.R. III B de La Canée[97] et de Knossos[98].

Matériel lithique

L'outillage lithique, très pauvre, était atypique, à l'exception de deux belles obsidiennes. L'une est un fragment de l'extrémité d'une grande lame, large de 3,5 cm, dont la section est trapézoïdale. L'autre, longue de 4,5 cm, a une section triangulaire, large de 1 cm. Il s'agit probablement d'un perçoir.

La fréquentation de la grotte à l'Age du Bronze

Si la maigreur du matériel interdit toute conclusion, la qualité des quelques vestiges recueillis nous incite à penser que les éléments en notre possession ne sont pas représentatifs de l'utilisation de cette grotte.

96. Evans A., *The Palace of Minos,* vol. IV, 1, p. 132-133, fig. 100-101.
97. Tzedakis I., *BCH* 93 (1969), p. 401, fig. 16; 19; 20, tabl. V.
98. Popham M., *BSA* 65 (1970), pl. 47a, 49a.

Les pithoi — dont un est datable du M.A. II — donnent à penser qu'il devait y avoir à cette époque une occupation substantielle; la petite coupe du style de Kamarès, en «coquille d'œuf», n'est sans doute pas le seul vestige du M.M. II qui se trouvait dans la grotte; parmi les tessons de céramique fine du M.R. III B, quelques-uns ne sont peut-être pas des produits de la région.

S'il est impossible d'affirmer quoi que ce soit, on peut du moins supposer avec quelques vraisemblance, que l'utilisation de la grotte a été variée et intense au moins à partir du M.A. I et qu'à une époque indéterminable, mais antérieure au M.R. III B, elle a abrité un culte dont nous ne connaissons pas les formes particulières, mais qui ne peut guère ne pas avoir été lié au départ avec la figure stalagmitique de l'Ourse.

L'absence totale de traces d'occupation néolithique reste à confirmer: seuls de nouveaux sondages pourraient apporter une certitude à cet égard.

ANNE GUEST-PAPAMANOLI

ÉPOQUES HISTORIQUES

Le matériel datant des époques historiques est, lui aussi, bien pauvre; il nous livre cependant quelques indications sur le culte qu'abritait la grotte.

Les pièces décrites ci-dessous sont les éléments les plus significatifs du matériel que contenaient les sept caisses que nous avons triées: elles sont regroupées par types et classées par ordre chronologique. Mais nous n'avons pu voir les fragments de plaquettes de style sévère, représentant l'un Apollon citharède et l'autre Artémis chasseresse accompagnée d'une biche, dont les photographies ont été publiées dans *AE* 1960, pl. 237, et *BCH* 85 (1961), p. 897, fig. 6 et 7.

Céramique

Les premiers vestiges datant des périodes historiques sont un tesson de *céramique géométrique* de fabrication locale et un fragment de cotyle *corinthien archaïque*:

O 1: *Fragment de céramique géométrique*; H. conservée 6 cm; argile blanchâtre; engobe brun clair; vernis brun foncé; le fragment porte trois stries horizontales.

O 2: *Fragment de cotyle avec anse*; D. 5 cm; argile blanche, fine; vernis noir et brun; le décor du fragment se compose d'une large bande exécutée au vernis brun, bordée de deux filets peints au vernis noir. L'anse porte également en son milieu un coup de pinceau au vernis noir. La face interne du fragment est recouverte d'un vernis brun dilué.

La céramique des Ve et IVe siècles consiste d'abord en des fragments de skyphoi, sept au total, du type attique à vernis noir, dont deux portent des graffiti gravés sous la base.

O 18: *Fragment de la base d'un skyphos*; D. 6,2 cm; argile rose; vernis noir lustré; le centre de la base porte trois cercles concentriques exécutés au vernis orange. Une inscription est gravée sur la base; H. des lettres env. 0,4 cm.

O 19: *Fragment de la base d'un skyphos*; D. 6 cm; argile rose, fine; vernis noir lustré;

une fine bande est réservée sur la ligne de jonction de la base et de la panse; sur la base est gravée une inscription; H. des lettres env. 0,6 cm.

Deux autres formes figurent également parmi le matériel de l'époque classique: il s'agit d'une petite coupe, à profil caréné, fragmentaire, et d'un lécythe, également fragmentaire.

O 30: *Fragment d'une petite coupe*; D. 6 cm; argile rose, fine; vernis noir lustré à reflets bleus; pour la forme de cette petite coupe, cf. supra (grotte de Léra) Fig. 10, n° **C 1**. L'exemplaire de la grotte de l'Arkoudia est d'origine attique, tandis que celui de la grotte de Léra est de fabrication locale.

O 31: *Panse de lécythe*; H. conservée 9,4 cm; argile rouge vif; vernis noir lustré, très détérioré, et brun foncé; engobe blanc; le décor consiste en une large bande peinte à l'engobe blanc, qui recouvre la partie centrale de la panse, la base et le haut étant peints au vernis noir. L'épaule du lécythe est peinte à l'engobe et décorée de stries rayonnantes exécutées au vernis brun.

Les périodes postérieures au IVe siècle livrent des restes de belle facture, tels qu'un très petit fragment de base d'œnochoé de la période hellénistique et trois fonds de coupes à base annulaire, en céramique grise, d'époque romaine.

Quatre bases d'amphores, coniques, ont été recueillies; mais leurs dimensions réduites et leur état fragmentaire nous empêchent de les attribuer à un type défini.

Lampes

Deux brûleurs fragmentaires de lampes à vernis noir, datant du *Ve siècle,* et une anse verticale à ouverture circulaire, de l'*époque romaine,* sont les seuls vestiges de ce type qui aient été trouvés au cours des sondages dans la grotte.

Figurines en terre cuite

(Pl. 50 j-k)

Neuf fragments de figurines en terre cuite, datant du *Ve siècle,* appartiennent au type du personnage féminin, assis sur un trône au dossier formant des ailettes, les mains posées à plat sur les genoux et les pieds reposant sur un tabouret; un seul de ces fragments conserve la tête, qui est coiffée du pôlos: la face postérieure, non moulée, est plate, comme c'est le cas des figurines qui proviennent des ateliers locaux.

Datant également de la période classique, deux torses masculins, fragmentaires, ont été trouvés. L'un, en très mauvais état de conservation, semble appartenir à un personnage jeune. Le second, un peu plus grand, représente le torse et le bras gauche d'un jeune homme qui, la main gauche repliée à hauteur de la hanche, retient sa cape aux draperies assez rigides.

La période postérieure au IVe siècle ne nous livre que deux têtes appartenant à des figurines en terre cuite. L'une, très détériorée, ne nous révèle que la coiffure: il s'agit d'une épaisse natte encerclant la tête. La seconde, plus grande (H. conservée 6,5 cm), est une tête féminine légèrement penchée vers la droite. Les cheveux, ondulés, recouvrent les oreil-

les. Des rehauts enrichissent les boucles de la chevelure. Les traits sont fins, le travail est extrêmement soigné.

Bas-reliefs en terre cuite

(Pl. 50 l)

Deux fragments de bas-reliefs de style sévère, de dimensions très réduites, nous sont parvenus. L'un, exécuté dans une argile d'un rose très clair et recouvert d'une couverte blanche, représente la tête et une partie du corps d'une biche. Le travail très soigné et la bonne qualité de la texture le rapprochent des fragments publiés dans *AE* 1960, pl. 234, et *BCH* 85 (1961), p. 879, fig. 6 et 7. Le second, très mal conservé, représentait un personnage masculin, dont il ne reste qu'une jambe et un bras.

Graffiti

Des deux fragments de bases de cotyles trouvés dans la grotte de l'Arkoudia, l'un porte le mot NYNΦAN et l'autre IAPAI. Le mot NYNΦAN, à l'accusatif, ne se prête évidemment pas à désigner la divinité dédicataire. Ces deux graffiti ne nous permettent donc guère d'avancer d'hypothèses au sujet des dédicaces offertes dans la grotte de l'Arkoudia.

La fréquentation de la grotte aux époques historiques

Ces premiers sondages, effectués en divers points de la grotte de l'Arkoudia, nous permettent d'évaluer, très sommairement, l'importance de ce sanctuaire tout au long des époques historiques et d'appercevoir, peut-être, un aspect du culte qui y était abrité.

Les quelques vestiges de céramique recueillis nous informent sur l'existence possible d'un culte des Létoïdes, associé à celui des Nymphes. Artemis est représentée, sur la plaquette de style sévère, accompagnée d'une biche (*AE* 1960): nous-mêmes avons trouvé un fragment de plaquette, de style et de texture identiques à celui-ci, représentant une biche. Apollon citharède, apparu déjà sur une plaquette de style sévère (*AE* 1960), pourrait être présent dans notre matériel sous la forme de figurines en terre cuite, malheureusement fragmentaires, représentant un jeune homme. Mais les figurines féminines trônantes ne sont pas caractéristiques d'un culte précis. Au total, il serait imprudent d'essayer de déduire, de ces quelques trouvailles, la nature du culte qui était abrité dans la grotte: Artemis pourrait en être un des objets.

ANNA LAMBRAKI

ABRÉVIATIONS

AAA	*'Αρχαιολογικά 'Ανάλεκτα ἐξ 'Αθηνῶν.*
AD	*'Αρχαιολογικόν Δελτίον.*
AE	*'Αρχαιολογική 'Εφημερίς.*
Agora	*The Athenian Agora, Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens.*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique.*
BMT	Higgins R.A.: *Catalogue of the Terracottas in the Dep. of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, 1964.
BSA	*Annual of the British School at Athens.*
Bull.	*Bulletin Épigraphique.*
Coldstream, *Knossos*	Coldstream J.N.: *Knossos, the Sanctuary of Demeter*, Oxford 1973.
EAD	*Exploration Archéologique de Délos.*
Ét. Crét.	*Études Crétoises.*
Fonct. cav. crét.	Faure P.: *Fonctions des cavernes crétoises*, Paris 1964.
Hayes, *Knossos*	Hayes J.W.: Four Early Roman Groups from Knossos, *BSA* 66 (1971), p. 249-275.
Higgins, *GTC*	Higgins R.A.: *Greek Terracottas*, London 1967.
KC	*Κρητικά Χρονικά.*
Knossos Neol.	Evans J.D.: Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-1960, *BSA* 59 (1964), Part I, p. 132-240.
Kythera	Coldstream J.N., Huxley G.L.: *Kythera*, London 1972.
Lindos I	Blinkenberg Chr.: *Lindos, Fouilles et recherches, I, Les petits objets*, Copenhague 1931.
Myrtos	Warren P.: *Myrtos, an Early Bronze Age Settlement in Crete*, London 1972.
Phaistos Neol.	Vagnetti L. : L'insediamento neolitico di Festòs, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 34-35 (1972-73), p. 7-138.
Poliochni I	Bernabò Brea L.: *Poliochni, Città preistorica nell'isola di Lemnos*, vol. I, Roma 1964.
PPS	*Proceedings of the Prehistoric Society.*
Troy I	Blegen C., Caskey J., Rawson M., Sperling J.: *Troy*, vol. I, Princeton 1950.
Vrysses	Ζώης Α.: *'Ανασκαφή Βρυσῶν Κυδωνίας*, Ι, 'Αθήνα 1974.
Winter, *Typen* I, II	Winter F.: *Typen der figürlichen Terrakotten* I-II, Berlin u. Stuttgart 1903.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ ΣΤΟ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ*

(Σχέδ. 1-9· Πίν. 51-57)

Ἀπό τήν πρώτη δημοσίευση τῆς ἔρευνας τῶν Dilettanti (Grell, Gandy, Benfort)[1] ξέραμε πώς ὁ ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα ἤτανε κι αὐτός πλούσια διακοσμημένος μέ ζωγραφικά ἀρχιτεκτονικά κοσμήματα, φυτικά καί γεωμετρικά, σύμφωνα μέ τά πρότυπα τοῦ 5ου αἰώνα[2].

Ἡ μελέτη αὐτή, δημοσιευμένη τό 1817 καί τό 1833 σέ δεύτερη ἔκδοση, παραμένει, μέχρι καί σήμερα ἀκόμη, ἡ βασική μά καί ἡ πιό ὁλοκληρωμένη δουλειά πού ἔχει γίνει γιά τούς δυό ναούς τοῦ Ραμνούντα. Γιά τή ζωγραφική διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης εἶναι ἡ μοναδική, μέ ἐξαίρεση ἴσως τή μελέτη τοῦ Ὀρλάνδου «Note sur le sanctuaire de Nemesis à Ramnonte», ὅπου διορθώνοντας τόν Gandy στή μορφή τοῦ ἀντιθήματος τῆς ζωφόρου, βρίσκει τήν εὐκαιρία νά πεῖ δυό λόγια γιά τή διακόσμηση τῶν θράνων[3].

Ἄλλοι μελετητές[4] ἀσχολήθηκαν μέ τά ἀρχιτεκτονικά προβλήματα τοῦ ναοῦ καί, καθόλου μέ τή διακόσμηση.

Τελευταῖα[5] καί μέ ἀφορμή τή σχεδίαση τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης, πού βρίσκονται σπαρμένα στόν περίβολο τῶν ναῶν, ὅπως τ' ἄφησε ὁ Στάης ὕστερα ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ 1890 καί 1891[6], βρέθηκαν πολλά καινούργια στοιχεῖα πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἔχουμε μιά σχεδόν πλήρη εἰκόνα τῆς ζωγραφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ.

*Εὐχαριστῶ τόν Ἔφορο κ. Πετράκο πού πρόθυμα ἐπέτρεψε τήν παρουσίαση αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Τό κείμενο αὐτό χρωστᾶ πολλά στόν κ. Γιάννη Καραμῆτρο. Μέ τή γνωστή του προθυμία μοῦ παραστάθηκε ἀπό τήν ἀρχή καί ἡ πολύχρονη πείρα του, τό ἀλάνθαστο αἰσθητήριό του καί ἡ γρήγορη ἀντίληψή του στάθηκαν πολύτιμοι ὁδηγοί μου. Ὁ μαρμαρογλύπτης τοῦ Ραμνούντα κ. Νίκος Καραμαλῆς, μέ τή βαθιά του γνώση τοῦ ὑλικοῦ καί τῆς τεχνικῆς, βοήθησε ἀποφασιστικά στό ξεκαθάρισμα καί τήν ταύτιση τῶν κομματιῶν. Καί τούς δυό τούς εὐχαριστῶ θερμά. Ἀκόμη εὐχαριστῶ θερμά τήν Ἐπιμελήτρια δ. Ροζίνα Κολώνια πού ποικιλότροπα μέ βοήθησε.

1. Unedited Antiquities of Attika, London 1833, κεφ. VI.

2. Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθῆναι 1978, σ. 642.

3. BCH XLVIII (1924), σ. 316.

4. Plommer (BSA XL (1950), σ. 94-112), A. Trevor Hodge (The Woodwork of Greek Roofs, 1960 σ. 109-119), Dinsmoor (Hesperia 30 (1961), σ. 179-204), A. Trevor Hodge - R. A. Tomlinson (AJA 73 (1969), σ. 185-192), γιά νά περιοριστοῦμε στούς πιό κοντινούς.

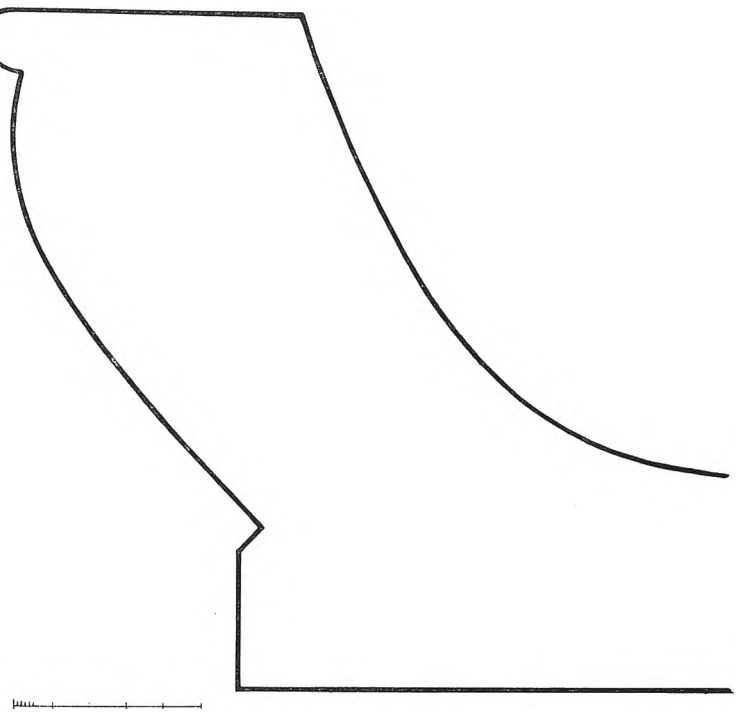
5. Τό 1975 ξανάρχισαν οἱ συστηματικές ἔρευνες στό Ραμνούντα ἀπό τόν Ἔφορο κ. Πετράκο. Ἀπό τήν ἀρχή προγραμματίστηκε καί τό «νοικοκύρεμα» τῶν ναῶν κι ἄρχισε, ἀπό τό Μάιο τοῦ 1976, ἡ ἀποτύπωση τῶν σκόρπιων μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης.

6. ΠΑΕ 1890, σ. 27-30, ΠΑΕ 1891, σ. 13-15.

Ἔτσι ἡ εἰκόνα πού μᾶς ἄφησε ὁ Gandy ξεκαθαρίζεται, τεκμηριώνεται, μά καί συμπληρώνεται μέ νέα στοιχεῖα ἀποφασιστικά γιά τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου.

Σ ί μ α. Τά ἀετώματα μά καί οἱ μακριές πλευρές τοῦ ναοῦ στέφονται σ' ὅλο τους τό μῆκος ἀπό σίμα, ὅπως καί στό «Θησεῖο»[7], στό Σούνιο[8] καί στό ναό τοῦ Ἄρη στήν Ἀρχαία Ἀγορά[9].

Ἡ σίμα ἀποτελεῖται ἀπό μιά κυρτή ἐπιφάνεια, μέ τομή ἰωνικοῦ κυματίου, πού καταλήγει πάνω σέ λεπτό ἀστράγαλο καί κάτω σέ χωριστή ἐπίπεδη ταινία (Σ χ έ δ. 1). Στά σχέδια τοῦ Gandy σχεδιάζεται ἀκόσμητη[10].

Σχέδ. 1. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Τομή τῆς σίμας.

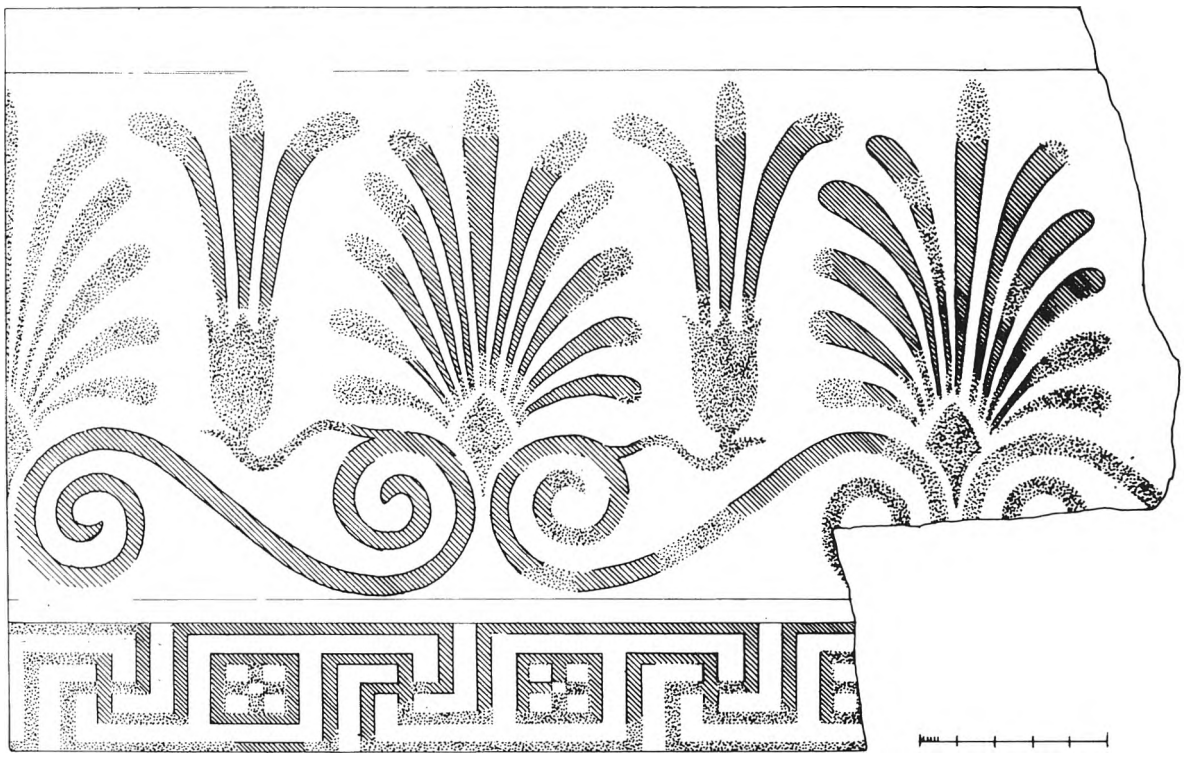
Ἡ ὕπαρξη διακόσμησης ἐπισημάνθηκε ἀπό τόν Μαστροκώστα[11] καί μέ τό ξεκαθάρισμα τῶν σωρῶν ἀπό θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στόν περίβολο τῶν ναῶν κι ἔξω ἀπ' αὐτόν βρέθηκαν λίγα κομμάτια, πού μᾶς δίνουν ὅλα τά στοιχεῖα γιά μιά βέβαιη ἀναπαράσταση.

7. Koch, Studien zum Theseustempel, Berlin 1955, σ. 55, 66. AJA 80 (1976), σ. 226 εἰκ. 3.
8. AJA 78 (1974), σ. 226 εἰκ. 1, 13. Ἡ σίμα ἐδῶ εἶναι διαφορετική στίς μακριές πλευρές τοῦ ναοῦ ἀπό τήν ἐπαέτια.
9. Hesperia 9 (1940), σ. 19 εἰκ. 9.
10. Ὅ.π., πίν. II, IV, XI.
11. ΠΑΕ 1958, σ. 97 πίν. 29β.

Δυό τουλάχιστο σίμες, μιά ἐπαέτια (Πί ν. 51 α)[12] καί τμῆμα μιᾶς τῆς μακριᾶς πλευρᾶς (Πί ν. 51 β), διατηροῦν ἴχνη ἀπό τό πλούσιο φυτικό κόσμημα πού κοσμοῦσε τή σίμα τοῦ ναοῦ (Σχέδ. 2).

Τό σχέδιο (ὑπογραμμός)[13], λεπτότατα χαραγμένο στήν ἐπιφάνεια τῆς σίμας, σώζεται σέ πολλές μεριές καί ἡ διαφορετική διάβρωση ζωγραφισμένων καί ἀζωγράφιστων μερῶν σώζει τή μορφή τοῦ κοσμήματος, ὅπου δέν ὑπάρχει τό χάραγμα.

Τό κόσμημα στήν κυρτή ἐπιφάνεια τῆς σίμας σχηματίζουν, σέ ρυθμική ἐναλλαγή,

Σχέδ. 2. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Τό κόσμημα τῆς σίμας. Ἀνάπτυξη.

ἀνθέμια καί ἄνθη λωτοῦ. Τά ἐνδεκάφυλλα ἀνθέμια συνδέουν ἀντικριστές ὁριζόντιες ἕλικες, τά ἄνθη τοῦ λωτοῦ φυτρώνουν ἀπό τή βάση τοῦ ἀνθεμίου καί ἀπό τίς ἕλικες πού σπειρώνονται πρός τά πάνω. Τά ἀνθέμια καί τά ἄνθη τοῦ λωτοῦ παρουσιάζουν μιά μικρή ἀπόκλιση πρός τά δεξιά ἀπό τόν κατακόρυφο ἄξονα στή σίμα τῆς μακριᾶς πλευρᾶς[14].

12. Τό κομμάτι εἶναι τό ἴδιο πού ξεχώρισε ὁ Μαστροκώστας καί συμπληρώθηκε στίς ἐργασίες τοῦ 1960-1963 (ΠΑΕ 1976, σ. 50).

13. Γιά τήν τεχνική τῆς ἐγκαυστικῆς καί βιβλιογραφία, βλ. Α. Ὀρλάνδου, ὅπ., σ. 646.

14. Τό παράδειγμα εἶναι μικρό γιά νά διακρίνει κανείς μιά ἀκόμη ἐπιβεβαίωση τῆς «λανθάνουσας κίνησης» τοῦ Ρωμαίου (Οἱ κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, σ. 101 κ.ἑ.). Ὅμως πάλι, τό νά ἀποδοθεῖ σέ ἁπλή ἀβλεψία, δέ θά 'ταν σύμφωνο μέ τήν ἐποχή του.

Ἡ ἐπίπεδη κάτω χωριστή ἐπιφάνεια στό κομμάτι τῆς μακριᾶς πλευρᾶς φαίνεται, ἀπό τά ἴχνη πού σώθηκαν, πώς ἤτανε κι αὐτή κοσμημένη μέ ἁπλό μαίανδρο ἐναλλασσόμενο μέ ἀβακωτό κόσμημα[15].

Ἡ πάνω, σέ λεπτό ἀστράγαλο, ἀπόληξη, ἄθλια διατηρημένη, δέ σώζει πουθενά κανένα ἴχνος διακόσμησης, πού θά ἤτανε φυσικό νά ὑπάρχει σάν χρωματιστή ταινία ἤ σάν ἀστράγαλος[16].

Τό κόσμημα τῆς σίμας τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης εἶναι τό ἴδιο μέ τό κόσμημα τῆς σίμας τοῦ «Θησείου»[17] καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρη[18], μόνο πού σ' αὐτούς τούς δυό ναούς δέν ὑπάρχει, ἤ δέ σώθηκε, τό κόσμημα τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας κάτω ἀπό τά ἀνθέμια καί τά ἄνθη τοῦ λωτοῦ.

Ἡ τομή τῆς σίμας φαίνεται ἐπηρεασμένη ἀπό τήν περίκλεια ἀρχιτεκτονική[19], μά διατηρεῖ τό λεπτό ἀστράγαλο στήν κορυφή της, ὅμοιο μέ τῆς σίμας τοῦ «Θησείου», τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρη καί τοῦ Σουνίου[20].

Σάν ἀπό τά τελευταῖα τοποθετημένο ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ ναοῦ, μπορεῖ νά συμβάλει ἀποφασιστικά στόν προσδιορισμό τοῦ terminus ante quem τῆς χρονολόγησης τοῦ ναοῦ μαζί μέ τ' ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀνωδομῆς σέ μιά καινούργια θεώρηση[21].

Ὁ ρ ι ζ ό ν τ ι ο γ ε ῖ σ ο. Κανένα ἀπό τά κομμάτια τοῦ ὁριζόντιου γείσου δέ σώζει ἴχνη διακόσμησης, γιατί, ἐκτεθειμένα στό ὕπαιθρο ἀπό τό 1890 τουλάχιστον, ἐλάχιστα διατηροῦν τήν ἀρχική τους ἐπιδερμίδα. Ἔτσι δέν μποροῦμε νά ξέρουμε ποιά ἦταν ἡ διακόσμησή τους, ἄν ἦταν κοσμημένη ἡ κάθετη ταινία στή ρίζα τους[22], οἱ ὁδοί ἀνάμεσα στούς προμόχθους καί ποιά ἦταν ἡ μορφή τοῦ κοσμήματος στήν τετράπλευρη ἐπιφάνεια στή γωνιά τοῦ γωνιακοῦ γείσου[23]. Καί ὁ Gandy τά σημεῖα αὐτά τά ἀφήνει λευκά[24].

Ὅμως στήν παλιά ἀποθήκη τοῦ Ραμνούντα, ἀνάμεσα στά θραύσματα πού περισυλ-

15. Τό ἴδιο κόσμημα στήν ἴδια θέση τό βρίσκουμε στίς πήλινες σίμες τῆς Ἀκρόπολης (Buschor, Die Tondäche der Akropolis, I. Die Simen, 1929, πίν. XXIII, XXIV).

16. Buschor, ὅ.π., πίν. XXI.

17. Koch, ὅ.π., σ. 65 εἰκ. 67.

18. Hesperia 9 (1940), σ. 32 εἰκ. 11.

19. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 557.

20. Hesperia 9 (1940), σ. 44 εἰκ. 16. Στήν ΑΕ 1953-54, Γ,΄ σ. 3 ὑποσημ. 2, ὁ Ὀρλάνδος διορθώνει τό λαθεμένο σχέδιο τοῦ Dinsmoor στήν τομή τῆς σίμας τοῦ Σουνίου. Ὁ Dinsmoor, Jr. τή σχεδιάζει σωστά στό AJA 78 (1974) καί στή σ. 223 εἰκ. 15.

21. Ὁ Δεσπίνης (Συμβολή στή μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου, Ἀθήνα 1971, σ. 55) δέχεται πώς τό χτίσιμο τοῦ ναοῦ σταμάτησε τό 431 καί ξανασυνεχίστηκε μέχρι τό τέλος τῆς δεκαετίας 430-420, βασισμένος σέ συγκριτικά συμπεράσματα τοῦ Möbius (Ornamente der griech. Grabstelen, 1929, σ. 16) καί τοῦ Jacobsthal (Ornamente griech. Vasen, σ. 194 ὑποσημ. 361), πού χρονολογεῖ τόν κορυφαῖο ἀνθεμωτό καλυπτήρα τοῦ ναοῦ, ὄχι μετά τό 420, ὕστερα ἀπό παρατήρηση τοῦ Meurer (JdI XI (1896), σ. 132 εἰκ. 20), ἀπό τή διπλή ἄκανθα πού ὑπάρχει στή βάση τοῦ ἀνθεμίου.

22. ΑΕ 1953-54, Γ΄, σ. 9 εἰκ. 7, 8. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 249 εἰκ. 144, 160 πίν. 35.

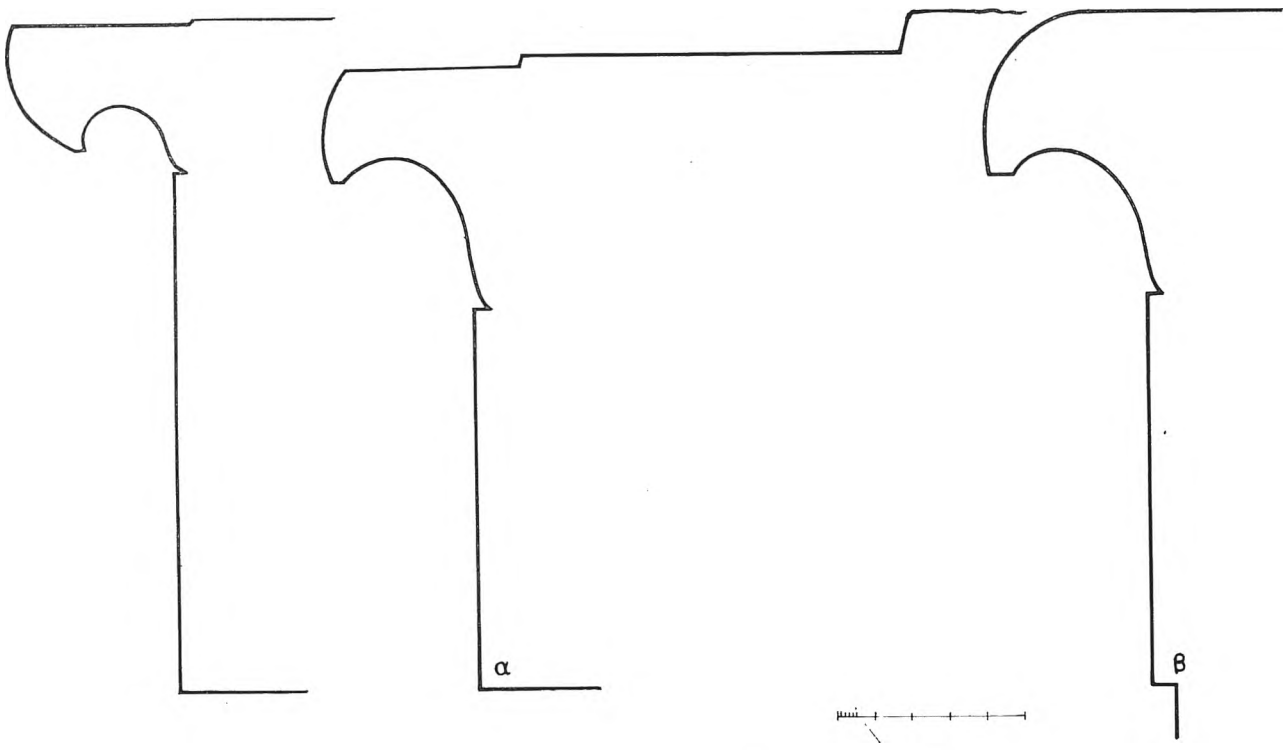
23. Ὁ Gandy εἶδε τό κόσμημα καί προσπάθησε νά τό σχεδιάσει. Ὁ Π ί ν. 52 α ἐδῶ, ἀπό τό ἡμερολόγιό του, πού ὁ κ. Πετράκος εἶχε τήν καλοσύνη νά μοῦ παραχωρήσει, εἶναι ἀκριβῶς αὐτή του ἡ προσπάθεια. Πάνω δεξιά σημειώνει ὁ ἴδιος πώς δέν μπόρεσε νά βρεῖ τήν ἀκριβή μορφή του.

24. Ὅ.π., πίν. VII.

λέχτηκαν κατά καιρούς, μερικά ἀπό τά δωρικά κυμάτια μέ τομή ἴδια μέ τό κυμάτιο πού στέφει τό ὁριζόντιο γεῖσο, διατηροῦν τό γνωστό τους φυλλωτό κόσμημα (Π ί ν. 52 β).

Τό ἴδιο κόσμημα θά πρέπει νά ὑπῆρχε καί στό δωρικό κυμάτιο τοῦ καταέτιου γείσου ὅπως τό σχεδιάζει ὁ Gandy[25].

Ὁ θ ρ ά ν ο ς (ὑποδόκιο) τῆς ὀροφῆς τοῦ πτεροῦ, κατασκευασμένος στό ἴδιο κομμάτι μέ τό ὁριζόντιο γεῖσο[26], δέ διατήρησε κι αὐτός τό κόσμημά του. Ὁ θράνος εἶναι

Σχέδ. 3. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Τομές τῶν τριῶν τύπων τῶν θράνων. Ὁ πρῶτος εἶναι τοῦ πτεροῦ, δουλεμένος στό ἴδιο κομμάτι μέ τό ὁριζόντιο γεῖσο.

ἁπλῆς μορφῆς, μιά ἐπίπεδη κάθετη ταινία, ὕψους 0.139 μ., καί ἕνα δωρικό κυμάτιο πού τήν ἐπιστέφει.

Ὁ Ὀρλάνδος ὑποθέτει πώς τό κόσμημα τοῦ διπλοῦ μαιάνδρου πού σχεδιάζει ὁ Gandy[27] στήν κορυφή τοῦ ἀντιθήματος τῆς ζωφόρου ἀνήκει στήν ταινία τοῦ θράνου.

25. Ὅ.π., πίν. II.

26. Τήν ἴδια κατασκευή συναντοῦμε στό ναό τοῦ Ἄρη (Hesperia 28 (1959), σ. 24 εἰκ. 13, 14) καί στό Σούνιο (ΑΕ 1953-54, Γ', σ. 9 εἰκ. 7).

27. Ὅ.π., πίν. III, V, IX.

Στηρίζει τήν ἄποψη αὐτή σ' ἕνα τμῆμα θράνου ἴδιας τομῆς, πού μᾶς δίνει τό σχέδιό του καί τόν ἀποδίδει στό ἐσωτερικό τοῦ προνάου[28]. Πράγματι, ἀνάμεσα στά θραύσματα τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ βρέθηκαν ἄλλοι δυό τύποι θράνων, ἐκτός ἀπό τό θράνο πού εἶναι στό ἴδιο κομμάτι μέ τό ὁριζόντιο γεῖσο. Ἔχουν τό ἴδιο ὕψος μ' αὐτόν (0.18 μ.) μά τά κυμάτιά τους, δωρικά κι αὐτά, εἶναι ψηλότερα καί διαφορετικῆς τομῆς καί ἡ κάθετη ταινία στενότερη.

Στόν ἕνα τύπο (Σ χ έ δ. 3, α) τό κυμάτιο θά εἶχε ὕψος 0.075 μ. μά μειώθηκε ὕστερα στό 0.061 μ. ἀπό λάξευση στήν πάνω του ἐπιφάνεια, γιά νά «πατήσει» ἡ δοκός καί οἱ μεταδόκιες πλάκες καί γιά τήν προστατευτική ταινία.

Ὁ ἄλλος τύπος (Σ χ έ δ. 3, β) εἶναι αὐτός πού σχεδιάζει ὁ Gandy[29] σάν ἀντίθημα τῆς ζωφόρου. Τό συνολικό ὕψος τοῦ κομματιοῦ δέν ἔγινε ἀκόμη κατορθωτό νά ἐξακριβωθεῖ γιατί κανένα δέ σώθηκε ἀκέραιο. Σώζεται μέχρι 0.31 μ.

Τό δωρικό κυμάτιο ἔχει τό ἴδιος ὕψος, 0.075 μ., μέ τό ἀρχικό τοῦ προηγούμενου καί εἶναι τῆς ἴδιας τομῆς μ' αὐτό μά λίγο βαρύτερο. Ἡ κάθετη ταινία εἶναι 0.105 μ. κι αὐτή καί ξεχωρίζει ἀπό τό ὑπόλοιπο κομμάτι μέ ὑποτομή, βάθους 0.0065 μ.

Σέ θραύσματα ἀπό αὐτόν τόν τύπο σώθηκε ὁ ὑπογραμμός τοῦ διπλοῦ μαιάνδρου (Π ί ν. 53 α). Μέ ἐπιμέλεια χαραγμένα ζεύγη γραμμῶν, ὁριζόντια καί κάθετα, ὁρίζουν τόν κάνναβο πού θά πλεχτεῖ τό μοτίβο, πού σ' ἀντίθεση μέ τήν ἀρχιτεκτονική ἐπιφάνεια ξεφεύγει τό ὕψος τῆς ταινίας. Τρεῖς ὁριζόντιες γραμμές, πού ὁρίζουν ἰσάριθμες ζῶνες, εἶναι χαραγμένες πάνω ἀπό τήν ταινία, στήν ἐπιφάνεια τοῦ κυματίου (Σ χ έ δ. 4). Στό κυμάτιο σώζονται τά ἴχνη, χάραγμα καί χρῶμα, τοῦ κοσμήματος ἀπό τετράγωνα συμβατικά φύλλα.

Σέ ἕνα θραῦσμα «περισυλλογῆς» τοῦ ἴδιου κυματίου (Π ί ν. 53 β) διακρίνονται καθαρά ὑπολείμματα ἀπό κόκκινο χρῶμα, ἔτσι πού νά μποροῦμε νά ποῦμε πώς τά φύλλα, σύμφωνα μέ τά πρότυπα τοῦ 5ου αἰώνα[30], ἐναλλάσσονταν κόκκινα καί μπλέ κάτω κι ἀντίστροφα πάνω. Τά περιθώρια καί οἱ νευρώσεις τῶν φύλλων σώζουν κι αὐτά τό μαῦρο χρῶμα τους.

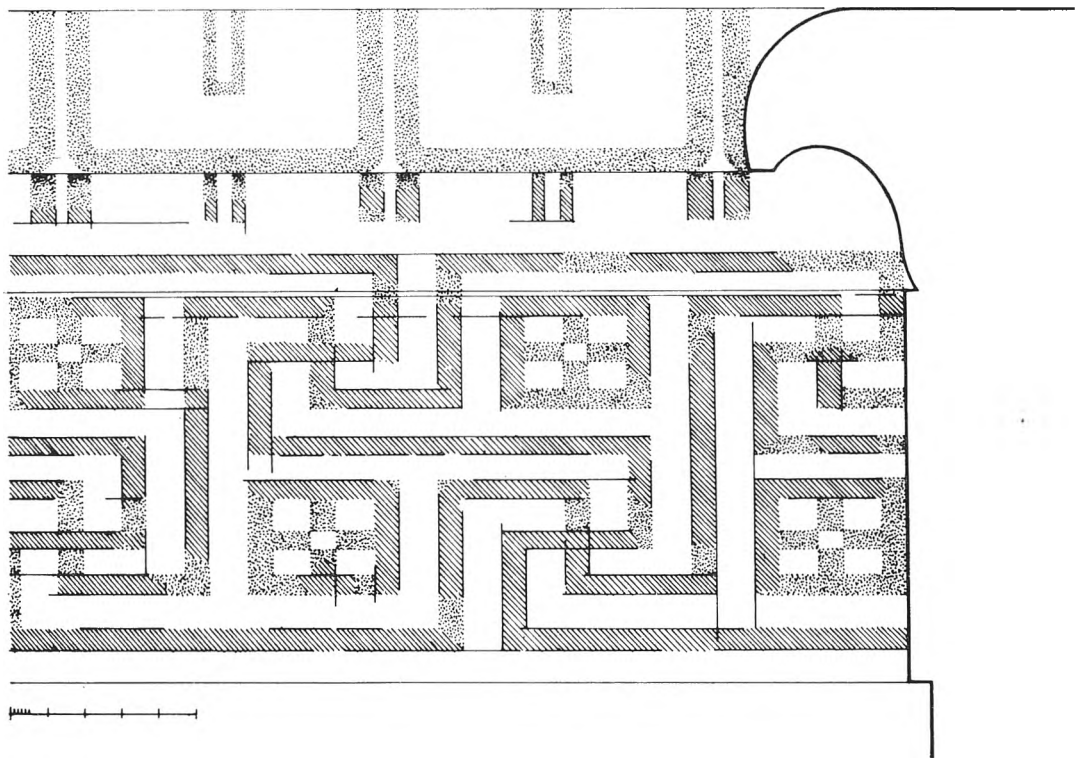
Δυό μικρά κομμάτια (Π ί ν. 54 α-β) ἀπό ταινία θράνου πού δέν ἀνήκει στόν προηγούμενο (β) τύπο, γιατί τό κομμάτι τελειώνει κάτω στό ὕψος τῆς ταινίας, σώζουν τόν κάνναβο ἀπό τό διπλό μαίανδρο τόν ἴδιο σέ διαστάσεις μέ τόν προηγούμενο, ἀλλά ἐλάχιστα πιό λεπτό. Σέ μερικά σημεῖα σώζεται τό χρῶμα τοῦ κοσμήματος, μαῦρο σέ λευκό βάθος.

Τό ἴδιο κόσμημα, τυπικό διακόσμησης θράνου, συναντοῦμε στό θράνο τοῦ «Θησείου»[31], τοῦ Σουνίου[32] καί στόν Παρθενώνα[33], πού ὅμως ὁ θράνος ἐδῶ τελειώνει κάτω ἀπό τήν ταινία σέ λέσβιο κυμάτιο.

Ἡ ὀ ρ ο φ ή. Ἀπό τίς δοκούς τῆς ὀροφῆς τοῦ πτεροῦ, στίς μακριές πλευρές τοῦ ναοῦ, σώθηκαν ἀρκετά κομμάτια ἀκέραια, καί στό ὁριζόντιο γεῖσο πάνω ἀπό τό θράνο

28. BCH XLVIII (1924), σ. 316 εἰκ. 7.
29. Ὅ.π., πίν. III.
30. Ἀ. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 647.
31. Koch, ὅ.π., σ. 101 εἰκ. 81, 82 πίν. 56[2].
32. AE 1953-54, Γ', σ. 10 εἰκ. 9, 10. 11, 13.
33. Ἀ. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 255 εἰκ. 162, 163.

ὑπάρχουν τά λαξεύματα γιά τή θέση τους. Ἔτσι οἱ διαστάσεις τῶν φατνωμάτων στή «χώρα» ἀνάμεσα στίς δοκούς καί τίς μεταδόκιες πλάκες μποροῦν νά προσδιοριστοῦν μέ ἀκρίβεια. Ἡ πάνω ὄψη τῆς δοκοῦ εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδη, χωρίς δηλαδή τό συνηθισμένο ἀκατέργαστο ἐξόγκωμα στή μέση γιά τήν τοποθέτηση, στό πλάι του ἀπό τή μιά καί τήν ἄλλη μεριά, τῶν πλακῶν μέ τά φατνώματα. Ἡ δοκός ἔχει ὕψος 0.207 μ., πλάτος στή βάση 0.36 μ. καί στέφεται ἀπό ἰωνικό κυμάτιο διακοσμημένο μέ κανόνα ἀπό αὐγά καί λόγχες ἀνάμεσα[34].

Σχέδ. 4. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Ὁ διπλός μαίανδρος καί τό κόσμημα τοῦ δωρικοῦ κυματίου τοῦ θράνου τοῦ β τύπου.

Τό κυμάτιο αὐτό ἐφαρμόζει μέ τό κυμάτιο στίς μεταδόκιες πλάκες σέ γωνία 45° καί σχηματίζει ἕνα κλειστό ὀρθογώνιο πλαίσιο πού περιβάλλει τά φατνώματα. Στίς γωνιές εἶναι ζωγραφισμένο, μισό στό κυμάτιο τῆς δοκοῦ καί μισό στῆς μεταδόκιας πλάκας, ἀπό ἕνα ἑπτάφυλλο ἀνθέμιο (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 55 α).

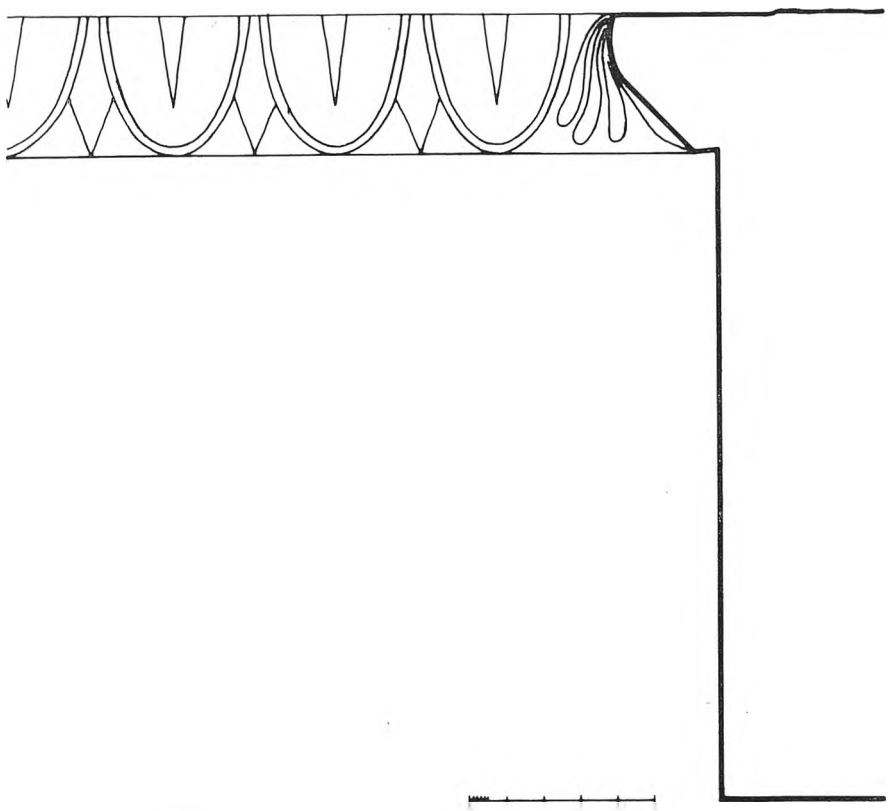
Οἱ δοκοί ἔχουν τήν ἴδια διακόσμηση καί μορφή μέ τοῦ Παρθενώνα[35], τοῦ ναοῦ τοῦ

34. Στά σχέδια τοῦ Gandy (ὅ.π., πίν. VI) σχεδιάζεται περίπου σωστά ἐκτός ἀπό τό ἀνθέμιο στίς γωνιές, πού λαθεμένα τό σχεδιάζει μέ ἰσχυρό κυματισμό, πού φτάνει τή συστροφή, στά φύλλα του.

35. Ἀ. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 499.

Ἄρη[36] καί τοῦ προνάου τοῦ «Θησείου»[37]. Στό Σούνιο τό κυμάτιο εἶναι λέσβιο μέ καρδιόσχημο κόσμημα[38].

Οἱ δοκοί τοῦ πτεροῦ τῶν στενῶν πλευρῶν εἶναι οἱ ἴδιες μά λίγο ψηλότερες (0.245 μ.)[39] ἀπό τῶν μακριῶν πλευρῶν καί πρέπει τίς ἴδιες νά ἀναζητήσουμε στόν πρόναο καί τόν ὀπισθόδομο πού κι ἐκεῖ οἱ διαστάσεις εἶναι μεγαλύτερες[40].

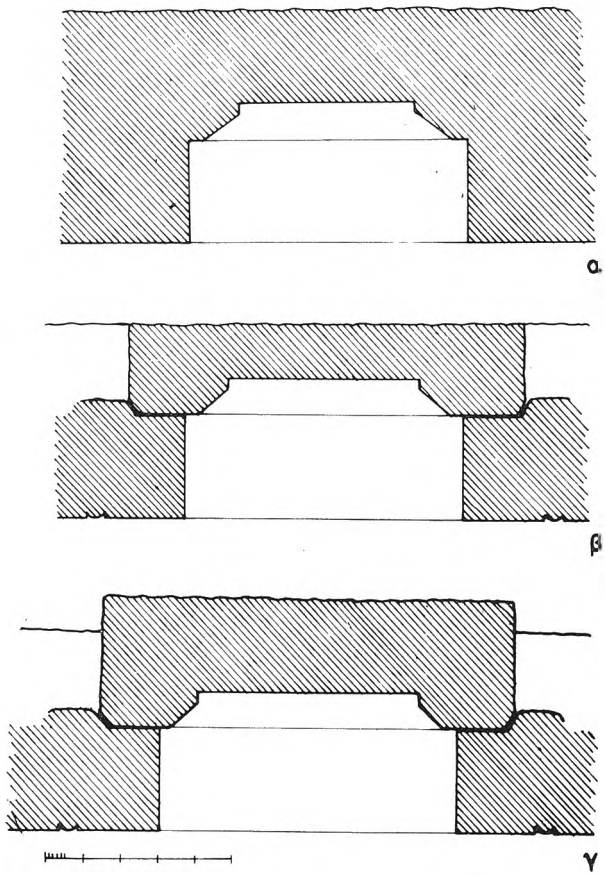

Σχέδ. 5. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Τομή τῆς δοκοῦ καί ὁ κανόνας ἀπό αὐγά καί λόγχες στό ἰωνικό της κυμάτιο.

Στά φατνώματα ὁ Hodge[41] διακρίνει τρεῖς τύπους καί κάνει μιά προσπάθεια νά τούς ἀποδώσει στή θέση τους. Καί οἱ τρεῖς τύποι ἔχουν τήν ἴδια μορφή, φάτνη μέ μιά κλιμακίδα (οὐρανίσκο) πλαισιωμένη μέ ἰωνικό κυμάτιο. Διαφέρουν ὅμως στίς διαστάσεις καί τόν τρόπο κατασκευῆς.

36. Hesperia 28 (1959), σ. 38 εἰκ. 21.
37. ΑΕ 1953-54, Γ', σ. 12 ὑποσημ. 1.
38. ΑΕ 1953-54, Γ', σ. 12 εἰκ. 12.
39. Ἀρκετά θραύσματα ἀπό αὐτές τίς δοκούς, ἀνάμεσά τους καί δυό ἀπό ἀκρινές, βρέθηκαν καί σχεδιάστηκαν.
40. BCH XLVIII (1924), σ. 317 εἰκ. 21.
41. The Woodwork of Greek Roofs, 1960, σ. 111-115 εἰκ. 23 πίν. XVI.

Στόν ἕνα τύπο (Σχέδ. 6, α) ἡ φάτνη εἶναι μονοκόμματη. Στούς ἄλλους δυό ὁ οὐρανίσκος μέ τό ἰωνικό κυμάτιο εἶναι δουλεμένος σέ χωριστές ὀρθογώνιες πλάκες[42] (καλύμματα)[43]. Οἱ κάτω διαστάσεις τῆς φάτνης εἶναι 0.159×0.159 μ. στό γ τύπο καί 0.149×0.149 μ. στούς ἄλλους δυό. Τό ὕψος καί στούς τρεῖς τύπους εἶναι τό ἴδιο, 0.075 μ. Τό κυμάτιο εἶναι 0.02 μ. Τό συνολικό ὅμως ὕψος ἀλλάζει. Στά μεγαλύτερα καλύμματα (γ)

Σχέδ. 6. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Τομές τῶν τριῶν τύπων τῶν φατνωμάτων.

καί στόν τύπο α ὁ οὐρανίσκος ἔχει πάχος 0.05 μ. Ἔτσι τό συνολικό ὕψος καί στούς δυό τύπους φτάνει τό 0.125 μ., στά μικρότερα καλύμματα ὁ οὐρανίσκος εἶναι πιό λεπτός (0.03 μ.) καί τό συνολικό ὕψος 0.105 μ.

Οἱ διαφορές αὐτές εἶναι καθοριστικές γιά τή θέση τους στήν ὀροφή τοῦ ναοῦ, μά

42. Hodge, ὅ.π., σ. 121.

43. Φάτνες μέ καλύμματα βρίσκουμε καί στήν ὀροφή τοῦ πτεροῦ τοῦ «Θησείου» (Koch, ὅ.π., σ. 62 πίν. 8, 14, 15) καί στίς στενές μόνο (;) πλευρές τοῦ Σουνίου (AJA 78 (1974), σ. 220 εἰκ. 4).

ἐδῶ θά περιοριστοῦμε νά ἐπισημάνουμε πώς ἡ ὀροφή καί ἡ διακόσμησή της ἦταν ὁμοιόμορφη στό πτερό καί τόν πρόναο-ὀπισθόδομο[44].

Στόν τύπο α δέ σώθηκε κανένα ἴχνος διακόσμησης, μά σέ πολλά θραύσματα ἀπό καλύμματα τῶν ἄλλων δυό τύπων σώθηκε ἄριστα ὁ ὑπογραμμός καί ἐπαληθεύεται ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Gandy[45]: κανόνας μέ αὐγά καί λόγχες στό κυμάτιο καί ἄστρο μέ 16 ἀκτίνες στόν οὐρανίσκο. Λείπει μόνο τό λεπτό χρωματιστό πλαίσιο στόν οὐρανίσκο καί στή βάση τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου πάνω στήν «πατούρα» τοῦ καλύμματος (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 55 β).

Στήν κάτω ἐπιφάνεια τῶν χωριστῶν κομματιῶν μέ τίς φάτνες στούς τύπους β καί γ, δυό χαραχτές γραμμές ὁρίζουν μιά ἐλαφρά κυρτή ταινία πού χωρίζει τήν πλάκα τῶν φατνωμάτων σέ τετράγωνα πού κλείνουν μέσα τους τίς φάτνες. Στήν ταινία σώθηκε ὁ ζωγραφιστός, μέ κίτρινο χρῶμα (ὤχρα), ἀστράγαλος καί ἴχνη ἀπό δυό παράλληλες χρωματιστές γραμμές, πού τόν πλαισιώνουν, ἔξω ἀπό τήν κυρτή ταινία (Π ί ν. 56 α).

Τήν ἴδια διακόσμηση βρίσκουμε στά φατνώματα τοῦ «Θησείου»[46] καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρη[47], μέ μικρές παραλλαγές.

Στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς φατνωματικῆς πλάκας στό «Θησεῖο» ὑπάρχει ἡ ἴδια κυρτή ταινία, καί στήν ἴδια διάταξη, μέ ζωγραφισμένο ἀστράγαλο. Στό ναό τοῦ Ἄρη ἡ ἴδια ταινία σχηματίζει ἕνα τετράπλευρο πλαίσιο χωριστά σέ κάθε φάτνη. Καί στούς δυό ναούς ἡ «πατούρα» τοῦ καλύμματος κοσμεῖται μέ ἕνα δεύτερο ἀστράγαλο.

Ἐ π ί κ ρ α ν ο π α ρ α σ τ ά δ α ς. Στά θραύσματα «περισυλλογῆς» στήν παλιά ἀποθήκη τοῦ Ραμνούντα βρέθηκε τό μοναδικό κομμάτι ἐπίκρανου παραστάδας, πού συμπληρώθηκε ἀργότερα μέ ἄλλα δυό θραύσματα ἀπό τό χῶρο (Π ί ν. 56 β). Ὁ ἄβακας στέφεται ἀπό λεπτό λέσβιο κυμάτιο καί ἀκολουθεῖ δωρικό κυμάτιο μέ ἀνάγλυφο ἀστράγαλο στή βάση του. Τό κομμάτι ἔχει σπάσει ἀκριβῶς κάτω ἀπό τόν ἀστράγαλο καί τό ὑποτραχήλιο δέν μπόρεσε νά συμπληρωθεῖ μέ βεβαιότητα. Ἀνάμεσα στά θραύσματα τῆς ἀποθήκης ὑπάρχουν ἀρκετά κομμάτια πού ἔχουν μιά ὁριζόντια ἀνάγλυφη, ἡμικυκλικῆς τομῆς, γραμμή. Ἀνάγλυφος ἀστράγαλος, στίς ἴδιες διαστάσεις μέ τόν προηγούμενο, κλείνει κάτω τό τέλειωμα τοῦ κομματιοῦ. Στή ζώνη πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στήν ἀνάγλυφη γραμμή καί τόν ἀστράγαλο, σέ δυό θραύσματα σώζεται, ἄριστα, ὁ ὑπογραμμός ἀπό φυτικό κόσμημα συνέχειας (Π ί ν. 57). Στό ἕνα ἀπ' αὐτά σώζεται τόσο, πού νά μᾶς ἐπιτρέπει νά τό ἀναπαραστήσουμε μέ σιγουριά (Σ χ έ δ. 8)[48]: ὁριζόντιες ἕλικες σέ δυό παράλληλες σειρές, πού τά ἄκρα τους σπειρώνονται ἀντικριστά καί ἀντιθετικά ἐναλλάξ πρός τά μέσα καί πρός τά ἔξω ἔτσι πού οἱ βλαστοί τους νά σχηματίζουν σέ ὁριζόντια διάταξη καρδιόσχημα πεδία. Αὐτά γεμίζουν μέ ἐννεάφυλλα ἀνθέμια πού φυτρώ-

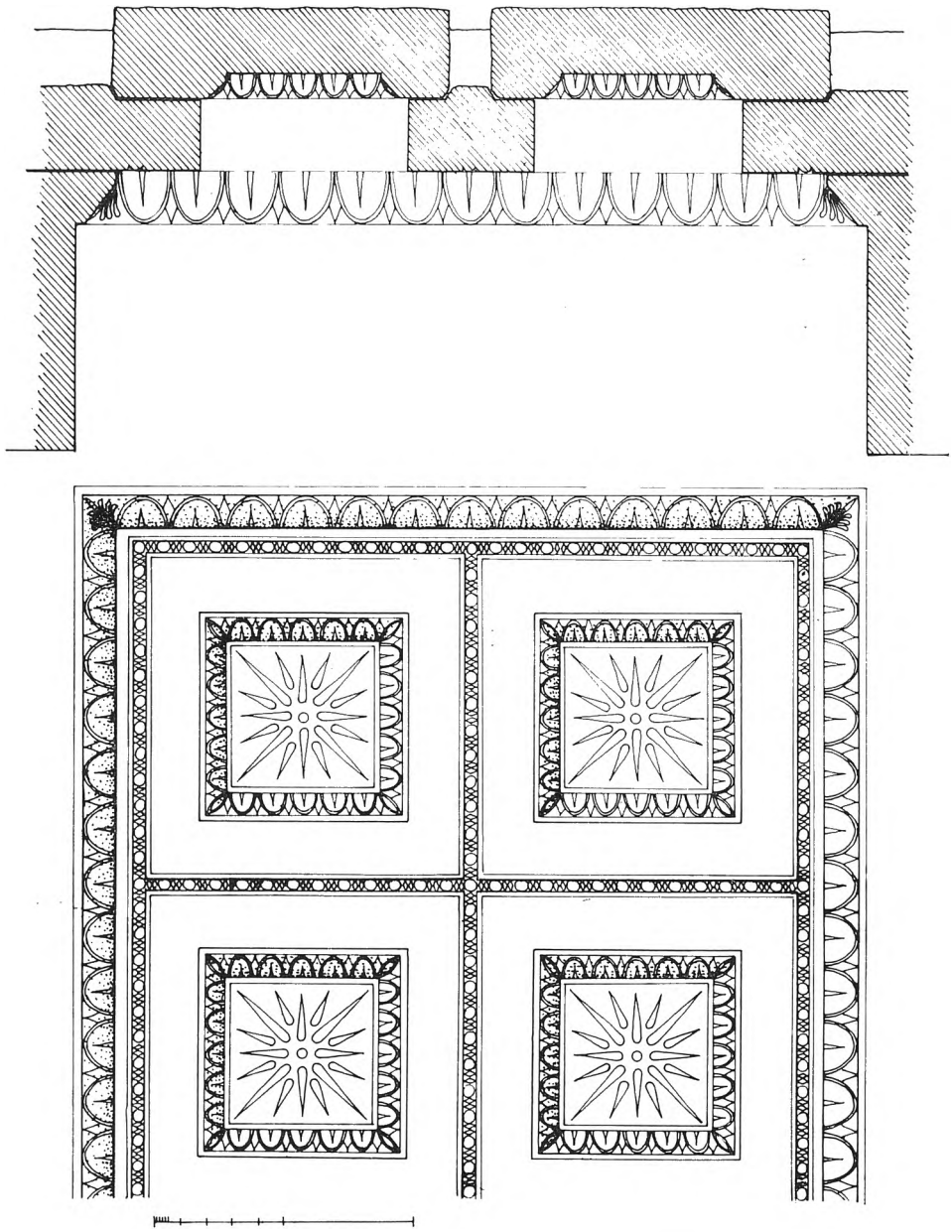
44. Ἡ μορφή τῆς ὀροφῆς ἐρευνᾶται αὐτή τή στιγμή καί οἱ ἀριθμοί πού δίνονται παραπάνω εἶναι ἐντελῶς χονδρικοί. Σάν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα, μαζί μέ τά ἄλλα προβλήματα τοῦ ναοῦ, θά δοθοῦν ἀναλυτικά διαστάσεις καί συμπεράσματα.

45. Ὅ.π., πίν. III.

46. Koch, ὅ.π., σ. 102-103 εἰκ. 82, 92 πίν. 56[4-5].

47. Hesperia 28 (1959), σ. 44 πίν. 6.

48. Στίς ἐργασίες τοῦ 1960-1961 τό διέκρινε ὁ κ. Πετράκος καί σχεδιάστηκε, χωρίς νά δημοσιευτεῖ, ἀπό τήν Αἴγλη Πλάτωνος.

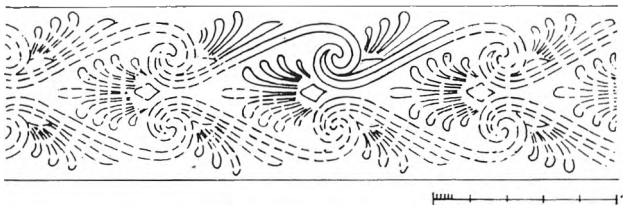

Σχέδ. 7. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Ἡ διακόσμηση τῆς ὀροφῆς. Ἀναπαράσταση.

νουν ἀνάμεσα ἀπό τίς σπεῖρες καί ἀπό ρομβόσχημη βάση. Στήν κορυφή τοῦ καρδιόσχημου πεδίου ἐξωτερικά καί γιά νά γεμίσει τό κενό ἀνάμεσα στή σπείρα καί τό βλαστό σχεδιάζονται μισά ἀνθέμια μέ τέσσερα φύλλα.

Ἡ φορά τῶν ἀνθεμίων, πού στά δυό κομμάτια πού σώθηκε ὁ ὑπογραμμός εἶναι ἀντίθετη, πρός τά δεξιά καί πρός τά ἀριστερά, δείχνουν πώς τό κόσμημα ἀνήκει σέ μέλη ἀρχιτεκτονικά ἴδια, μά σέ διαφορετική θέση στό κτίριο.

Ὁ ἀνάγλυφος ἀστράγαλος πάλι, ἴδιος σέ μορφή καί διαστάσεις μέ τόν ἀστράγαλο τοῦ ἐπίκρανου, τά συνδέει μέ τό ἐπίκρανο μιά καί πουθενά ἀλλοῦ στό ναό δέ βρέθηκε ἀνάγλυφο κόσμημα[49]. Ἔτσι ἡ ὑπόθεση, τό ὑποτραχήλιο τοῦ ἐπίκρανου τῆς παραστάδας νά εἶναι αὐτά ἀκριβῶς τά κομμάτια, πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν ἡ πιό πιθανή. Ὑπόθεση πού ἐνισχύεται ἀκόμη ἀπό τήν ἀναθύρωση τῆς κάτω ἐπιφάνειας τῶν κομματιῶν, πού ἐπιμελημένη τό ἴδιο μέ τήν ὄψη θά χρησίμευε, ἕνα τμῆμα της, σάν ὑποτομή ὁρατή τοῦ ὑποτραχηλίου.

Σχέδ. 8. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Τό κόσμημα τοῦ ἐπίκρανου τῆς παραστάδας (πρβλ. Π ί ν. 57).

Ἕνα ἀπό τά κομμάτια σώζεται σέ ὕψος 0.215 μ., μά δέ βρέθηκε ἀκόμη ἐπαφή πού νά τό κολλᾶ μέ τό ὑπόλοιπο τοῦ ἐπίκρανου καί ἔτσι τό ὕψος μόνο ὑποθετικά, γιά τήν ὥρα, μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ.

Πάνω ἀπό τήν ἀνάγλυφη γραμμή δέ διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ κοσμήματος πού θά ὑπῆρχε, ὅπως μαρτυροῦν σποραδικά ἴχνη τοῦ ὑπογραμμοῦ.

Μιά συγκριτική ἀντιπαράθεση μέ τά ἐπίκρανα παραστάδων τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Ἀττικῆς τοῦ 5ου αἰώνα κάνει τό δικό μας νά μή μοιάζει μέ κανένα ἀπό αὐτά. Σέ ὅλα τά ἐπίκρανα, ἐκτός ἀπό τό Σούνιο, ὁ ἄβακας στέφεται μέ μικρό κυμάτιο, λέσβιο στόν Παρθενώνα καί ἰωνικό στούς ἄλλους δυό, καί ἀκολουθεῖ τό δωρικό στή βάση του. Στό «Θησεῖο» κάτω ἀπό τό δωρικό κυμάτιο κι ὕστερα ἀπό μιά στενή ἐπίπεδη ταινία βρίσκουμε τήν ἀνάγλυφη γραμμή. Τό ὑποτραχήλιο, ἁπλῆς μορφῆς, μιά ἐπίπεδη φαρδιά ταινία, τελειώνει κάτω μέ ὑποτομή[50]. Στό ναό τοῦ Ἄρη τό ὑποτραχήλιο ἀρχίζει ἀμέσως κάτω ἀπό τό δωρικό κυμάτιο καί χωρίζεται μέ ὑποτομή σέ δυό ἀνισοϋψεῖς ἐπάλληλες ταινίες[51].

49. Τά κομμάτια πού σχεδιάζει ὁ Gandy (ὅ.π., πίν. XIII), μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση, δέν ἀνήκουν στό ναό. Γ. Δεσπίνη, ὅ.π., σ. 71.

50. Koch, ὅ.π., σ. 99 πίν. 57[2].

51. Hesperia 28 (1959), σ. 36, 37 εἰκ. 20.

Καί στούς δυό αὐτούς ναούς δέν ὑπάρχει ἀνάγλυφο κόσμημα. Στό Σούνιο[52] καί στόν Παρθενώνα[53], πιό σύνθετο, τό δωρικό κυμάτιο κάτω ἀπό τόν ἄβακα συμπληρώνεται μέ λέσβιο κυμάτιο μέ ἀνάγλυφο γλωσσωτό κόσμημα στόν πρῶτο καί μέ ἰωνικό κυμάτιο μέ ἀνάγλυφο κανόνα ἀπό αὐγά καί λόγχες στό δεύτερο[54]. Τό ὑποτραχήλιο, ἁπλή ἐπίπεδη ταινία καί στούς δυό ναούς δέν ἔχει διακόσμηση. Μόνο στό ὑποτραχήλιο τοῦ «Θησείου» ὁ Schaubert διέκρινε κόσμημα ἀπό ἀνθέμια καί ἄνθη λωτοῦ σέ δυό σειρές μέ ἀντιθετική διάταξη[55]. Τό ἴδιο κόσμημα μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς θά πρέπει ἴσως νά ὑπῆρχε καί στήν πάνω ζώνη τοῦ ὑποτραχηλίου τοῦ ἐπίκρανου τῆς παραστάδας τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης (Σ χ έ δ. 9).

Ἔτσι τό ἐπίκρανο τῆς παραστάδας παρουσιάζεται σάν τό πιό πλούσια κοσμημένο μέλος, σέ ἀντίθεση μέ τή λιτή δωρική αὐστηρότητα τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐντύπωση τῆς αὐστηρότητας θά μετριαζόταν ἀπό αὐτό τό ἀνάλαφρο μέλος, μά καί ἡ ἀντίθεση πού θά δημιουργοῦσε θά 'δινε, αὐτή ἀκριβῶς, τό μέτρο λιτότητας τοῦ ναοῦ. Σέ μᾶς σήμερα, σπαραγμένο ἀπό τόν καιρό, μά καί ἀπό ἀνθρώπινα χέρια[56], δίνει μέ τό κόσμημα τῆς βάσης τοῦ ὑποτραχηλίου ἕνα ἀκόμη τεκμήριο γιά τήν ἀσφαλή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ.

Ἡ ὁριζόντια διάταξη τῶν ἀνθεμίων σέ κλειστό περίγραμμα συναντᾶται στήν κεραμεική ἀπό τά τέλη κιόλας τοῦ 6ου αἰώνα[57], μά καί θυμίζει ἔντονα τό λεγόμενο λυροειδές κόσμημα στήν ἐπίστεψη τῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν.

Στήν ἀσπίδα τοῦ πήλινου πολεμιστῆ ἀπό τήν Ὀλυμπία[58] παίρνει τήν τελική του μορφή, πολύ κοντά στό δικό μας. Οἱ σπεῖρες ἔχουν τήν ἴδια διάταξη καί τά ἀνθέμια, πιό λεπτά καί μέ λιγότερα φύλλα, φυτρώνουν κι αὐτά ἀπό τό ἴδιο σημεῖο μά ἀπό μιά ἡμικυκλική γραμμή πού συνδέει τίς σπεῖρες.

Ἀπό ἐδῶ ἀκολουθώντας τήν ἐξελιχτική του πορεία μέσα στό χρόνο, πού τό πλουτίζει ὁλοένα σέ ρυθμό καί ποικιλία, θά συναντήσουμε, σέ κάποια χρονική στιγμή, τό δικό μας μέ τήν κλασική του αὐστηρότητα καί τήν ἀνάλαφρη χάρη[59].

Τό χρῶμα

Χρῶμα, ὅπως εἴπαμε κιόλας παραπάνω, σώθηκε στό θράνο, τό διπλό μαίανδρο καί τό κυμάτιο, μά καί στίς δοκούς καί τά φατνώματα. Ἔτσι πού μιά περιγραφή τῆς χρωματικῆς ποικιλίας στά κοσμήματα νά μήν ξεφεύγει τήν πραγματικότητα.

Τό κόσμημα τῆς σίμας καί τά περιθώρια καί οἱ νευρώσεις τῶν φύλλων στό δωρικό κυμάτιο τοῦ ὁριζόντιου γείσου παρουσιάζονται, στή θέση πού θά ὑπῆρχε τό χρῶ-

52. AE 1953-54, Γ', σ. 17 εἰκ. 16.

53. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 315-318 εἰκ. 215, 216 καί ἔγχρωμος πίνακας Γ' τόμου.

54. Ἴδιο σέ μορφή καί διακόσμηση σχεδιάζει ὁ Gandy (ὅ.π., πίν. VI) λαθεμένα γιά τό ναό τῆς Νέμεσης, προσθέτοντας ἕνα ἀνάγλυφο ἀνθέμιο στή γωνία.

55. Koch, ὅ.π., σ. 99 εἰκ. 83.

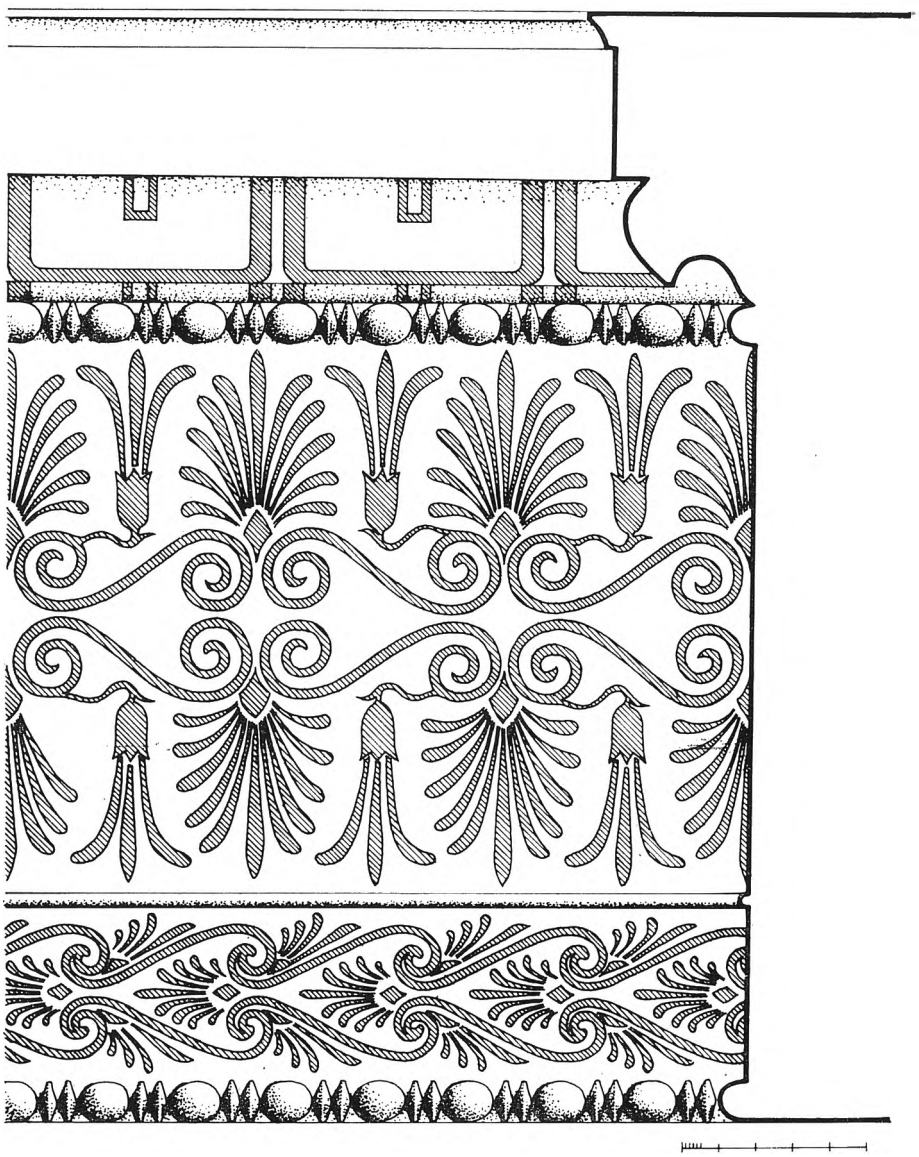
56. Γ. Δεσπίνη, ὅ.π., σ. 64, 65.

57. BCH LIV (1930), σ. 423 πίν. XX.

58. E. Kunze, Olympiabericht V, σ. 118 πίν. 70, 71.

59. Γιά τή χρονολόγηση τοῦ κοσμήματος θά ἀρκεστοῦμε ἐδῶ στήν καταγωγή του. Ἡ βαθύτερη ἔρευνα πάνω σ' αὐτό ἀνήκει στή γενικότερη ἔρευνα γιά τή χρονολόγηση τοῦ μνημείου καί πού θά γίνει ὅταν συγκεντρωθοῦν ὅλα τά ἀπαραίτητα γι' αὐτό στοιχεῖα.

μα, βαθύτατα διαβρωμένα. Ἀντίθετα ἡ ἐπιφάνεια τῶν φύλλων, πού ὅπως ξέρουμε ἀπό τό κυμάτιο τῶν θράνων θά ἦταν κι αὐτή χρωματισμένη, δέν ἔχει κανένα ἴχνος διάβρωσης (Π ί ν. 51 α-β, 52 β).

Σχέδ. 9. Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Πρόταση γιά ἀναπαράσταση τῆς διακόσμησης τοῦ ἐπίκρανου τῆς παραστάδας.

Ἔτσι ἀνακαλύπτουμε πώς σάν συγκολλητική ὕλη γιά τό χρῶμα χρησιμοποιήθηκε καί μιά κόλλα μέ ὀξειδωτικές ἰδιότητες. Ἡ χρησιμοποίηση πάλι μιᾶς δεύτερης κόλ-

λας σημαίνει καί ἕνα διαφορετικό σέ ποιότητα χρῶμα. Αὐτό τό διαφορετικό σέ ποιότητα χρῶμα εὔκολα μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τό λεπτό φύλλο χρυσοῦ πού στά ἴδια σημεῖα συναντοῦμε στόν Παρθενώνα[60], μιά κι ἡ ἐπικόλλησή του στό μάρμαρο θά ἀπαιτοῦσε μιά τεχνική διαφορετική ἀπό τήν ἐγκαυστική[61].

Ἔτσι τό κόσμημα τῆς σίμας θά πρέπει νά τό φανταστοῦμε χρυσό, ὅπως καί τά περιθώρια καί τίς νευρώσεις στό φυλλωτό κόσμημα στό δωρικό κυμάτιο τοῦ ὁριζόντιου γείσου. Τά φύλλα, δέ σώθηκε ἴχνος ἀπό χρῶμα, θά ἐναλλάσσονταν κι αὐτά μπλέ καί κόκκινα κάτω καί ἀντίστροφα πάνω, ὅπως καί στό κυμάτιο τῶν θράνων, μόνο πού σ' αὐτούς τούς τελευταίους τά περιθώρια καί οἱ νευρώσεις εἶναι μέ μαῦρο χρῶμα (Π ί ν. 53 β). Ὁ διπλός μαίανδρος, τό ἔχουμε ξαναπεῖ, εἶναι μαῦρος σέ λευκό βάθος.

Ἀπό τό χρωματισμό τῆς ὀροφῆς σώθηκε μόνο ἡ ἀνοιχτή ὤχρα (ocre jaune) στόν κανόνα ἀπό αὐγά καί λόγχες καί στό ἀνθέμιο τῆς γωνίας στό ἰωνικό κυμάτιο τῆς δοκοῦ (Π ί ν. 55 α) καί στόν ἀστράγαλο τῆς κάτω ἐπιφάνειας στίς φατνωματικές πλάκες. Ὁ Gandy μᾶς λέει πώς τό βάθος στόν οὐρανίσκο ἦτανε μπλέ καί πώς φαινότανε σέ ἀρκετές μεριές πράσινο χρῶμα στό ἰωνικό κυμάτιο πού τόν περιβάλλει[62].

Σήμερα δέν ὑπάρχει κανένα ἴχνος ἀπό αὐτά τά χρώματα, μά εὔκολα μποροῦμε νά τά δεχτοῦμε μιά καί τά ἴδια συναντοῦμε στήν ἴδια θέση στό ναό τοῦ Ἄρη καί τόν Παρθενώνα. Στό «Θησεῖο», ὅσοι καταπιάστηκαν μέ τό χρωματισμό τῆς διακόσμησης τῆς ὀροφῆς, ἔχει ὁ καθένας καί τή δική του γνώμη καί μάλιστα καθόλου σίγουρη[63].

Ὁ Gandy[64] ὑποθέτει πώς τό ἀστέρι στόν οὐρανίσκο ἦτανε χρυσό σέ μπλέ βάθος, μά θά πρέπει κι αὐτό νά ἦτανε μέ κίτρινη ὤχρα, ὅπως ὁ ἀστράγαλος καί ὁ κανόνας στό ἰωνικό κυμάτιο τῆς δοκοῦ. Τό ἴδιο τείνει νά πιστέψει καί ἡ M. Holland McAllister γιά τό ναό τοῦ Ἄρη[65].

Τήν ἴδια ὤχρα θά πρέπει νά ἀναζητήσουμε στά περιγράμματα στά αὐγά τοῦ κανόνα στό ἰωνικό κυμάτιο πού πλαισιώνει τόν οὐρανίσκο καί πού ὁ Gandy τά σχεδιάζει πράσινα[66].

Τό χρυσό στόν Παρθενώνα[67] ἀναπληρώνει ἐδῶ ἡ κίτρινη ὤχρα, ἕνα χρῶμα κοντινό του σέ ἀπόχρωση, λιγότερο ἐντυπωσιακό, μά πιό φτηνό σέ ἀξία.

Ἀπό τίς ζῶνες πού περιβάλλουν τόν ἀστράγαλο, τό ἰωνικό κυμάτιο καί τόν οὐρανίσκο, μόνο γιά τήν τελευταία μποροῦμε νά ποῦμε πώς ἦτανε κόκκινη.

Σέ ἕνα θραῦσμα ἀπό κάλυμμα (Π ί ν. 55 β) σώθηκε τό κόκκινο χρῶμα, ἴδιο σέ ἀπόχρωση μέ τό κόκκινο πού ὑπάρχει καί στό δωρικό κυμάτιο τοῦ θράνου.

Ἀπό τά σχέδια τοῦ Gandy περισσεύει τό κόσμημα ἀπό ἀνθέμια καί ἄνθη λωτοῦ, πού λαθεμένα βάζει στό θράνο[68] καί πού δέ βρέθηκε πουθενά[69].

60. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 646.
61. Ὅ.π., σ. 648.
62. Ὅ.π., σ. 46.
63. Koch, ὅ.π., σ. 101-104. Ὁ Koch ἀποφεύγει νά πεῖ τή δική του γνώμη.
64. Ὅ.π., σ. 46.
65. Hesperia 28 (1959), σ. 44.
66. Ὅ.π., σ. 49 πίν. XIII^{G} .
67. Α. Ὀρλάνδου, ὅ.π., σ. 646, ἔγχρωμος πίνακας Γ΄ τόμου.
68. Ὅ.π., πίν. III.
69. Ὁ G. Semper στό «Θησεῖο» (Der Stil, München 1878, τόμ. I πίν. VI) καί ὁ J. Durm στό ναό τοῦ

Τελειώνοντας τήν ἔρευνα αὐτή γύρω ἀπό τή ζωγραφική διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης, διαπιστώνουμε πώς καθόλου δέν ὑστερεῖ ἀπό τή διακόσμηση τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Ἀττικῆς τοῦ 5ου αἰώνα. Στολίστηκε κι αὐτός μέ τήν ἴδια φροντίδα, τὸ ἴδιο διακοσμητικό πρόγραμμα, ἔτσι πού νά δένεται ἀδελφικά μαζί τους.

Κι οἱ ζωγράφοι, οἱ τελευταῖοι μαστόροι, ἄφησαν τό ναό ἕτοιμο, νά καθησυχάζει τόν πόθο τοῦ ἀνθρώπου γιά ἀπόδοση δικαιοσύνης.

Ἰούλιος - Αὔγουστος 1979 *ΚΩΣΤΗΣ ΗΛΙΑΚΗΣ*

Ἀπόλλωνα στή Φιγάλεια (Die Baukunst der Griechen, Leipzig 1910, εἰκ. 240 a-b) σχεδιάζουν στίς ἐπίπεδες κάθετες ἐπιφάνειες τῶν δοκῶν καί στίς μεταδόκιες πλάκες τό ἴδιο κόσμημα. Νά ὑποθέσουμε πώς ὑπῆρχε στίς δοκούς τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης καί ὁ Gandy ἀπό παραδρομή τό μετέφερε, μαζί μέ τό κόσμημα τοῦ θράνου, μιά θέση πιό κάτω;

Ο ΕΡΜΗΣ ΤΗΣ ΗΛΙΔΟΣ

(Π ί ν. 58 - 60)

Τόν Ἰούλιο τοῦ 1967 στίς ἀνασκαφές πού ἔγιναν γιά τόν καθορισμό τοῦ χώρου κατασκευῆς τῆς ἀναρρυθμιστικῆς δεξαμενῆς τοῦ φράγματος Πηνειοῦ, σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν ἀγορά τῆς ἀρχαίας Ἤλιδος, ἀνασκάφτηκε τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης[1]. Ἐκτός ἀπό τούς δρόμους, τά σπίτια μέ τίς περίστυλες αὐλές καί τά ψηφιδωτά δάπεδα, τά ἐργαστήρια καί τούς κεραμικούς φούρνους, ἀποκαλύφτηκαν καί πλῆθος ἄλλα ἀντικείμενα μέ σημαντικότερο ἀνάμεσά τους τό ἄγαλμα γυμνοῦ ἄνδρα, πεσμένο σέ θέση πρηνή (Π ί ν. 58 α), στήν ἐπίχωση περίστυλης αὐλῆς ἑνός σπιτιοῦ τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα.

Τό ἄγαλμα, ἀπό πεντελικό μάρμαρο, στόν τύπο τοῦ «ἰσταμένου» Ἑρμοῦ (Π ί ν. 59 α), λίγο μεγαλύτερο ἀπό τό φυσικό[2], εἶναι ἀρκετά καλά διατηρημένο. Τοῦ λείπει τό κεφάλι ἀπό τή ρίζα τοῦ λαιμοῦ, τά χέρια — τό ἕνα ἀπό τό πάνω μέρος τοῦ βραχίονα — καί τά πόδια — τό δεξί ἀπό τό γόνατο καί τό ἀριστερό ἀπό τό μέσο περίπου τῆς κνήμης. Τό πάνω κομμάτι τῆς ἀριστερῆς κνήμης εἶναι συγκολλημένο στό γόνατο.

Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου ἔχει ἐλαφρά χτυπήματα στό στῆθος καί ἐντονότερα στήν περιοχή τῆς κοιλιᾶς, στή χλαμύδα καί ψηλά στόν ἀριστερό μηρό. Τά πλάγια τῶν λαγόνων, τό ἀριστερό στῆθος καί τό δεξιό μηρό σκεπάζει ἀσβεστολιθικό ἴζημα. Ὁ χρόνος καί ἡ ἔλλειψη ἔντονης στίλβωσης ἔχουν δώσει στό μάρμαρο τό χρῶμα τοῦ ἐλεφαντοστοῦ.

Στήν πίσω ὄψη τοῦ κορμοῦ διακρίνονται κανάλια τρυπανιοῦ (Π ί ν. 58 β), λεπτότερου στούς γλουτούς καί παχύτερου στή ράχη, πού μαρτυροῦν ἀδιαφορία γιά τήν ἐμφάνιση τῆς πίσω ὄψης. Αὐτό ἐξηγεῖται μόνο ἄν τό ἄγαλμα ἦταν τοποθετημένο σέ κόγχη ἤ τέτοια θέση πού νά εἶναι ἀθέατη ἡ πλευρά του αὐτή. Λεπτό τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καί γιά τήν ἐπεξεργασία τῆς ἥβης.

Ὁ ἀριστερός ὦμος εἶναι ὑψωμένος ἐνῶ ὁ δεξιός ἔχει ἔντονη κλίση πρός τά κάτω ἀκολουθώντας τό δεξί χέρι. Τό ἀριστερό ἀπομακρύνεται ἀπό τόν κορμό, οἱ μύες ὅμως τοῦ δεξιοῦ στήθους δέν παρουσιάζουν καμιά ἀλλοίωση ἀπό τήν κίνηση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Τό σῶμα μέ τή στάση αὐτή ἰσορροπεῖ καί δέ χρειάστηκε κανένα στήριγμα.

Ἀπό τή θέση τῆς σφαγῆς τοῦ λαιμοῦ συμπεραίνουμε ὅτι τό κεφάλι ἦταν στραμμένο πρός τό δεξιό ὦμο. Οἱ μύες τοῦ στήθους καί τῶν λαγόνων εἶναι ἀρκετά ἀναπτυγμένοι ἀλλά δέν τονίζονται ἰδιαίτερα, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ ἀνατομικές λεπτομέρειες.

1. ΑΑΑ Ι (1968), σ. 133 εἰκ. 6 καί σ. 134. Εὐχαριστίες ὀφείλω στόν κ. Γ. Παπαθανασόπουλο, τότε προϊστάμενο τῆς Ἐφορείας Ὀλυμπίας, γιά τήν παραχώρηση τῆς μελέτης καί στόν κ. Νικ. Γιαλούρη γιά τίς ὑποδείξεις καί τίς συμβουλές του.

2. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: Μέγ. σωζ. ὕψος 1.36, πλάτος ὤμων 0.542, πλάτος λαγόνων 0.21, πάχος τραχήλου 0.15 μ.

Στόν ἀριστερό ὑψωμένο ὦμο εἶναι ριγμένη ἡ χλαμύδα πού κρέμεται μπροστά, διπλώνεται στό ὕψος τοῦ στήθους πρός τά πάνω καί πέφτει πίσω ὡς τή μέση. Ἡ χλαμύδα σχηματίζει βαθιές πτυχές ἁδρά δουλεμένες, χωρίς μεγάλη χρήση τρυπανιοῦ.

Ἡ στήριξη γίνεται στό δεξί πόδι, ὅπως στόν Ἑρμῆ τοῦ Πραξιτέλους[3] (Πίν. 59 β), τόν Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου[4] (Πίν. 60 α), τόν Ἑρμῆ Φαρνέζε[5], τόν Ἑρμῆ τοῦ Βατικανοῦ[6] ἤ Ἀντίνοο (Ἑρμῆ τοῦ Belvedere) καί τόν Ἑρμῆ τῆς Θάσου[7].

Ἡ ὅλη ἐργασία τοῦ ἀγάλματος μαρτυρεῖ καλό τεχνίτη καί αὐτό μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά τό χρονολογήσουμε στόν 1ο π.Χ. αἰώνα, κατατάσσοντάς το στά καλά ἀντίγραφα ἑνός πραξιτελικοῦ ἤ μεταπραξιτελικοῦ ἔργου. Μιά καί τό κεφάλι λείπει, ἡ χρονολόγηση στόν 1ο π.Χ. αἰώνα μπορεῖ ἐπίσης νά βασιστεῖ στήν ἀπουσία στηρίγματος, στήν ἔλλειψη ἔντονης στίλβωσης πού εἶναι συνηθισμένη στά ρωμαϊκά ἀντίγραφα, στίς ἐλαφρά τονισμένες ἀνατομικές λεπτομέρειες, στήν περιορισμένη χρήση τρυπανιοῦ καί στή γενικά στέρεη δομή τοῦ σώματος, ἀντίθετη μέ τή συνηθισμένη χαλαρότητα τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων. Τόν κορμό τῆς Ἥλιδος χαρακτηρίζει νεανική δροσιά καί ζωντάνια ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τήν τυποποίηση, τήν ἀκαμψία καί τή σχηματοποίηση τῶν περισσότερων ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων.

Ἄν παραβάλουμε τόν κορμό τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ἥλιδος μέ τά ἄλλα ἀντίγραφα τοῦ τύπου «ἱσταμένου» Ἑρμοῦ πού προδίνουν πρωτότυπα τοῦ 5ου καί 4ου π.Χ. αἰ., διαπιστώνουμε μεταξύ τους διαφορές στή στήριξη, τή στάση, τή στροφή τοῦ κεφαλιοῦ καί τόν τρόπο διευθέτησης τῆς χλαμύδας πάνω στόν ἀριστερό ὦμο.

Ἔτσι, βλέπουμε ὅτι ἡ στήριξη στό δεξί σκέλος στόν Ἑρμῆ τῆς Ἥλιδος εἶναι κοινή μέ ἐκείνη στόν Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου, τόν Ἑρμῆ Φαρνέζε, τόν Ἑρμῆ τοῦ Βατικανοῦ-Belvedere καί τόν Ἑρμῆ τῆς Θάσου.

Ἡ κατακόρυφη τοποθέτηση τῆς χλαμύδας τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ἥλιδος παρατηρεῖται στόν Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου, Φαρνέζε, τοῦ Βατικανοῦ καί τῆς Ἀταλάντης[8] (Πίν. 60 β), ἐνῶ εἶναι λοξά τοποθετημένη στά ἀντίγραφα τοῦ Ἑρμοῦ Richelieu[9], τοῦ Κιλκίς[10], τῆς

3. Ch. Picard, Manuel d'Archéologie, La Sculpture, 1963, IV, I, πίν. IX εἰκ. 107.

4. A. Furtwängler, Meisterwerke, 1893, σ. 571, 4. W. Klein, Praxiteles, 1898, εἰκ. 390. H. Brunn-F. Bruckmann's, Denkmäler griechischer und römischer Skulptur, 1888-1947, πίν. 18. G. Lippold, Kopien, 1923, σ. 72. G. E. Rizzo, Prassitele, 1932, πίν. 113. E. Buschor, Maussolos und Alexander, 1950, σ. 50. M. Bieber, Sculpture of the Hellenistic Age, 1955, σ. 17 εἰκ. 14. Ch. Picard, ὅ.π., εἰκ. 360, πίν. 122.

5. Brit. Mus. Cat., Smith, Sculpture, III, ἀριθ. 1599, πίν. 4. G. E. Rizzo, ὅ.π., σ. 75, πίν. 119. M. Collignon, Statues funéraires, 1911, σ. 316. E. Pfull, JdI 43 (1928), σ. 25. Ch. Picard, ὅ.π., σ. 306 εἰκ. 125. G. Lippold, Griech. Plastik, 1950, σ. 275 πίν. 96.

6. W. Amelung, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums, II, ἀριθ. 53 πίν. 12.

7. A. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, 1860, σ. 19. Fredrich, AM 33 (1908), εἰκ. 236. J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, 1954, σ. 101, ἀριθ. 194. Φωτ. Ζαφειροπούλου, Τό Ἡρῶο τοῦ Κιλκίς, Κέρνος, 1972, πίν. 17,5.

8. Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖο, Κατάλογος Γ, ἀριθ. 240 σ. 156. AE II 1876, πίν. 22, 23. P. Arndt-W. Amelung, Einzelaufnahmen, ἀριθ. 635, 63 b. A. Furtwängler, Meisterwerke, σ. 505. G. Dickins, Hellenistic Sculpture, 1920, εἰκ. 41. G. Lippold, ὅ.π., σ. 197.

9. A. Furtwängler, Sammlung Somzée, 1895, σ. 10. G. Lippold, JdI 26 (1911), σ. 272 εἰκ. 2. D. Arnold, Die Polykletnachfolge, 1969, πίν. 13γ.

10. Φωτ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., σ. 149 εἰκ. 181.

Θάσου, τῆς Φλωρίνης[11], τῆς Ὀλυμπίας[12] (ἄγαλμα ἀφηρωισμένου νεκροῦ, Π ί ν. 60 γ, τοῦ τύπου Ἑρμοῦ Richelieu, τῆς οἰκογενείας τῶν Κλαυδίων) καί τοῦ Αἰγίου[13] (Π ί ν. 60 δ).

Ἡ στροφή τοῦ κεφαλιοῦ πρός τόν ἀριστερό ὦμο εἶναι ἴδια στά ἀγάλματα τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Πραξιτέλους, πού εἶναι καί τό μοναδικό πρωτότυπο, τοῦ Ἑρμοῦ Richelieu, τοῦ Ἑρμοῦ Βερολίνου ἀπό τή Μῆλο[14], καθώς ἐπίσης καί στό ἄγαλμα ἀπό τά Ἀντικύθηρα[15].

Μέ βάση τά κοινά χαρακτηριστικά πού διακρίνουμε στά πολυάριθμα ἀγάλματα τοῦ «ἱσταμένου» Ἑρμοῦ ξεχωρίζουμε τρεῖς τυπολογικές ὁμάδες. Κύρια χαρακτηριστικά τῆς πρώτης ὁμάδας εἶναι ἡ στήριξη τῆς μορφῆς στό ἀριστερό σκέλος μέ ἀντίστοιχη στροφή τοῦ κεφαλιοῦ πρός τά ἀριστερά καί ἡ λοξή τοποθέτηση τῆς χλαμύδας (μέ ἐξαίρεση τόν Ἑρμῆ τῆς Ἀταλάντης, πού στρέφεται δεξιά καί ἔχει χλαμύδα κατακόρυφα τοποθετημένη). Σ' αὐτήν ἀνήκει ὁ Ἑρμῆς Richelieu, ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἀταλάντης καί ὁ Ἑρμῆς τῶν Ἀντικυθήρων. Τό τελευταῖο θεωρεῖται ὅτι ἀντιγράφει πιστότερα τό πρότυπο τῆς ὁμάδας, ἕνα δηλαδή ἄγαλμα τοῦ 4ου αἰώνα, πού μέ τή σειρά του πάλι ἀντιγράφει ἕναν πολυκλείτειο τύπο τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Παράλληλα στήν ἴδια ὁμάδα τοποθετοῦμε τά ἀγάλματα τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Βερολίνου ἀπό τή Μῆλο, τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Αἰγίου καί τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Lansdowne ἀντίγραφα ὅλα τοῦ ἀρχικοῦ πολυκλείτειου τύπου.

Ἡ δεύτερη ὁμάδα ἀπηχεῖ ἕναν πραξιτελικό ἤ μεταπραξιτελικό τύπο Ἑρμοῦ καί περιλαμβάνει τόν Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου, τόν Ἑρμῆ Φαρνέζε, τόν Ἑρμῆ τοῦ Βατικανοῦ, τῆς Θάσου καί τῆς Ἤλιδος. Τά ἀγάλματα τῆς ὁμάδας Β ἔχουν κοινό χαρακτηριστικό τή στήριξη στό δεξί σκέλος, τή στροφή τοῦ κεφαλιοῦ πρός τά δεξιά καί τήν κατακόρυφη τοποθέτηση τῆς χλαμύδας (μέ ἐξαίρεση τῆς Θάσου).

Ἡ τρίτη ὁμάδα περιλαμβάνει ἀγάλματα ἀφηρωισμένων νεκρῶν μέ εἰκονιστικά χαρακτηριστικά, πού ἀνήκουν τυπολογικά σέ μία ἀπό τίς δύο προηγούμενες ὁμάδες. Στήν τρίτη ὁμάδα ἀνήκουν ὁ Γάιος Ὀφέλιος τῆς Δήλου[16], ὁ Ἑρμῆς ἀπό τό Κιλκίς, τό ἄγαλμα ἀπό τή Φλώρινα, τό ἄγαλμα ἀφηρωισμένου νεκροῦ τῆς οἰκογένειας τῶν Κλαυδίων τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας καί τό ἄγαλμα τοῦ Σέξτου Πομπηίου στό Λοῦβρο[17]. Εἰκονιστικά ἐπίσης χαρακτηριστικά ἔχουν τό ἄγαλμα 272 στό Μουσεῖο Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης, ὁ κορμός στό Μουσεῖο Θερμῶν στή Ρώμη[18] καί ὁ κορμός στό Museo Nuovo Capitolino[19].

Ἡ τυπολογική διάκριση τῶν ἀγαλμάτων τοῦ «ἱσταμένου» Ἑρμοῦ, πού ἐπιχειρήσαμε,

11. D. Arnold, ὅ.π., σ. 277. BCH 94 (1960), σ. 675 εἰκ. 4.

12. N. Γιαλούρη, AAA VI (1973), σ. 62 εἰκ. 4.

13. Ch. Picard, ὅ.π., σ. 311 εἰκ. 126. M. Collignon, ὅ.π., εἰκ. 202, 203, 204 σ. 319, 320.

14. G. Lippold, Kopien, σ. 24 κ.ἑ. καί σ. 184. C. Blümel, Kat. Berlin V, 1928, K. 237, σ. 86-87, 200.

15. AE 1902, σ. 153 πίν. 15-16.

16. Homolle, BCH 5 (1881), πίν. 12. Délos XIII, Thieme Becker S.V. Timarchides II. G. Richter, Three Critical Periods, 1951, σ. 54 εἰκ. III. G. Lippold, Griech. Plastik, σ. 366.

17. Louvre AA 1251. Clarac V, σ. 191 ἀριθ. 2320. Reinach R.S. I, σ. 168 ἀριθ. 6, C.16, ἀριθ. 61-77.

18. D. Arnold, ὅ.π., σ. 276, 12.

19. D. Arnold, ὅ.π., σ. 276, 9.

δέν ἑρμηνεύει καί τήν ἰδιότητα μέ τήν ὁποία παριστάνεται ὁ θεός. Γιά τόν Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου καί τοῦ Αἰγίου ἐπικρατοῦσε παλιότερα ἡ ἄποψη πώς δέν ἦταν παρά ἐπιτύμβια ἀγάλματα νεκρῶν πού εἰκονίζονταν στόν τύπο τοῦ χθόνιου Ἑρμοῦ. Ὡστόσο, ὁ καθηγητής Ν. Κοντολέων, μέ βάση μία ἀναθηματική ἐπιγραφή πού βρέθηκε στήν ἀγορά τῆς Ἄνδρου καθώς καί τή θέση πού βρέθηκε τό ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ, χαρακτήρισε τόν Ἑρμῆ σάν «Ἀγοραῖο»[20], ἐνῶ ἡ Σ. Καρούζου τόν ταυτίζει μέ τόν Ἑρμῆ ψυχοπομπό, ἐπειδή βρέθηκε μέ τό ἄγαλμα τῆς «Ἡρακλειώτιδος» πού ἀντίστοιχα ταυτίζεται μέ Κόρη-Περσεφόνη[21]. Ἡ Φ. Ζαφειροπούλου θεωρεῖ πιθανή τήν ἵδρυση τῶν δύο ἀγαλμάτων σέ ἕνα μνημεῖο-ἡρῶο μέσα ἤ κοντά στήν ἀγορά[22].

Τό βασικό κοινό χαρακτηριστικό ὅλων τῶν ἀγαλμάτων τοῦ τύπου τοῦ «ἱσταμένου» Ἑρμοῦ εἶναι ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ σάν νέου γυμνοῦ καί σφριγηλοῦ, μέ χλαμύδα ριγμένη στόν ἀριστερό ὦμο.

Τά χαρακτηριστικά αὐτά δέν μπορεῖ νά θεωρηθοῦν τυχαῖα. Ἀντίθετα πρέπει νά συνδεθοῦν μέ μία νέα ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα σχετικά μέ τίς λειτουργίες τοῦ θεοῦ. Ὁ Ἑρμῆς δέ λατρεύεται πιά μόνο ὡς ψυχοπομπός ἀλλά καί ὡς ἀθλητής[23], ὡς ἐναγώνιος[24], προστάτης τῆς ἀθλούμενης νεότητας καί «ἄρχων τῆς παλαίστρας καὶ τῶν γυμνασίων», μέσα στά ὁποῖα ἦταν ἱδρυμένα ἀγάλματα τοῦ θεοῦ ἤ ἑρμαϊκές στῆλες[25]. Τόσο ὁ Ἑρμῆς ὅσο καί ὁ Ἡρακλῆς τιμῶνται σάν «κατὰ παλαίστραν θεοὶ» καί «καθιδρυμένοι ἐν τῷ γυμνασίῳ θεοί»[26], αὐτή δέ ἡ εὐρύτερη ἀντίληψη ἦταν φυσικό νά ἐπιδράσει στούς καλλιτέχνες, ὥστε νά δημιουργήσουν τούς ἀνάλογους ἀγαλματικούς τύπους τοῦ θεοῦ.

Ὅπως ἀναφέραμε καί στήν ἀρχή, «ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἤλιδος» βρέθηκε στήν ἐπίχωση περίστυλης αὐλῆς οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος μέσα στήν ἀρχαία πόλη, στίς νότιες παρυφές τῆς ἀγορᾶς της, σέ χῶρο δηλαδή πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ νεκροταφεῖο, μιά καί τά νεκροταφεῖα τῆς πόλης ἔχουν ἐντοπιστεῖ πολύ μακρύτερα.

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ Ἦλις διέθετε παλαίστρα καί δύο γυμναστήρια στά ὁποῖα ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἀσκοῦνται, ἕνα μήνα τουλάχιστον πρίν ἀπό τούς ἀγῶνες, οἱ ἀθλητές πού θά μετεῖχαν στούς Ὀλυμπιακούς ἀγῶνες[27]. Στούς χώρους αὐτούς εἶναι πολύ πιθανό ὅτι εἶχαν ἱδρυθεῖ ἀγάλματα ἀφιερωμένα στόν ἐναγώνιο Ἑρμῆ καί κάποιο ἀπό αὐτά εἰκονίζει ἴσως τό ἄγαλμα πού παρουσιάζουμε.

Τήν ὑπόθεση αὐτή ἐνισχύει καί ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ταύτιση καί συγκόλληση μέρους τῆς ἀριστερῆς κνήμης τοῦ ἀγάλματος, πού εἶχε βρεθεῖ στίς παλιές ἀνασκαφές τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στήν Ἦλιδα ἀπό τόν Walter[28]. Ἡ κνήμη ἔχει

20. ΑΜ 76 (1961), σ. 91 κ.ἑ. ΑΕ 1964, Χρονικά, σ. 4 κ.ἑ.
21. Ch. Picard, IV, ὅ.π., σ. 363-364. ΑΜ 84 (1969), σ. 143 κ.ἑ.
22. Φωτ. Ζαφειροπούλου, ὅ.π., σ. 50.
23. Ἡ. Τσιριβάκου, ΑΑΑ V (1972), σ. 505-507.
24. RE VIII, στ. 755, 786. W. Röscher, ML, στ. 2368 (στή λ. Ἑρμῆς).
25. W. Röscher, ὅ.π., στ. 2348 (στή λ. Ἑρμῆς). Lexikon der alten Welt, 1270.
26. RE VII 1, στ. 786 κ.ἑ., XVIII$_2$ στ. 2495. M. Nilsson, Geschichte der griech. Religion.
27. Παυσανίας, Ἠλειακά VI, 23, 1, 4, 5.
28. Ἡ ταύτιση ἔγινε ἀπό τό γλύπτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Στ. Τριάντη στή διάρκεια πρόσφατων ἐργασιῶν στήν Ἦλιδα.

ὕψος 0.38 μ. καί, σύμφωνα μέ τό ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς[29], βρέθηκε «μεταξύ τῶν ἐρειπίων τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας» (δηλ. τῆς νότιας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Ἤλιδος, πάνω στήν ὁποία χτίστηκε ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική) καί τοῦ ἐπαρχιακοῦ δρόμου.

Νοέμβριος 1975 *Η. ΑΝΔΡΕΟΥ*

29. Εὐχαριστῶ τήν κ. Βερόνικα Μητσοπούλου-Leon, Διευθύντρια τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, γιά τήν ἔρευνα στά ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφῶν Ἤλιδος καί τίς πληροφορίες σχετικά μέ τήν κνήμη.

ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΛΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

(Πίν. 61 - 66)

Ἡ κατασκευή ἱκριώματος γιά τήν ἐπισκευή τῶν ψηφιδωτῶν στόν τροῦλλο τῆς Ἁγίας Σοφίας, μετά τούς σεισμούς τοῦ 1978, ἔδωσε τήν εὐκαιρία γιά μιά νέα παρατήρησή τους ἀπό κοντά, πού ἐνίσχυσε παλαιότερες σκέψεις μου γιά τήν ἐπανεξέταση τῆς παραδεγμένης σήμερα ἄποψης γιά τή χρονολόγησή τους[1].

Θά πρέπει ἐξαρχῆς νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ παρούσα προσπάθεια δέν ἀποβλέπει στή συνολική ἐξέταση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλλου, πράγμα πού θά ἀπαιτοῦσε ἐκτεταμένη μελέτη ἀλλά καί ἐπισταμένη ἔρευνα στήν ἴδια τήν κατασκευή του (μελέτη ὑποστρωμάτων κτλ.), πού δέν εἶναι δυνατό νά γίνουν σ' αὐτή τή φάση. Πρός τό παρόν θά ἐπιχειρηθεῖ μιά νέα προσέγγιση τῶν προβλημάτων πού βάζει ἡ χρονική ἀκολουθία τῶν διαφόρων μερῶν πού ἀπαρτίζουν τή σύνθεση καί οἱ δυνατές ὑποθέσεις χρονολόγησής τους.

Τό ψηφιδωτό τοῦ τρούλλου ἀποτελεῖται ἀπό τήν Ἀνάληψη, πού καταλαμβάνει ὅλο τό ἡμισφαίριο, καί μιά διακοσμητική ζώνη στή βάση του, πού περιέχει τίς γνωστές ἐπιγραφές. Ἡ σύνθεση τῆς Ἀνάληψης, μελετημένη ἐπανειλημμένα κατά τό παρελθόν, φαίνεται νά ἀποτελεῖ μιά ἑνότητα, πού μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ, γιά στυλιστικούς λόγους, στόν 9ο αἰώνα[2]. Ἡ διακοσμητική ζώνη πού περιτρέχει τή βάση τοῦ ἡμισφαιρίου ἔχει μέσο πλάτος 0.39 μ. καί συνίσταται σέ μιά γιρλάντα μέ φυτικά θέματα, στήν ὁποία ἐνσωματώνονται, στό ἀνατολικό τμῆμα, δύο τρίστιχες ἐπιγραφές.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Τό πλάτος τῆς ζώνης ὁρίζουν δύο σειρές ἀπό κόκκινες ψηφίδες κατασκευασμένες

1. Τίς σκέψεις αὐτές, μέ τήν ἐπανεξέταση τῆς παραδεκτῆς χρονολόγησης τοῦ κτιρίου, ἐξέφρασα κατά τή διάρκεια διαλέξεως στά πλαίσια τῶν διαλέξεων-μαθημάτων τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ε.Μ.Π. τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1977, κατά τήν παρουσίαση τῶν πρώτων συμπερασμάτων τῆς διατριβῆς μου πάνω στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, καί στίς ὁποῖες τότε εἶχα ὁδηγηθεῖ ἀπό τήν ἐξέταση τῶν προβλημάτων τοῦ κτιρίου.

2. A. Grabar, L'Iconoclasme Byzantin, Paris 1957, σ. 195, ὅπου καί κριτική τῆς προηγούμενης βιβλιογραφίας. Ἐπίσης R. Cormack, Ninth Century Monumental Painting and Mosaics in the Thessaloniki, London 1968 (δακτυλογραφημένη διατριβή). Τό θέμα τῆς χρονολόγησης τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ τρούλλου ἀπασχόλησε τούς μελετητές ἀπό τόν προηγούμενο αἰώνα καί διάφορες ἀπόψεις ἐκφράστηκαν, πού δέν κρίνεται σκόπιμο νά παρατεθοῦν σ' αὐτή τή θέση. Συνοπτική παρουσίαση ἐπιχείρησε ὁ O. Wulff, Die Koimesiskirche von Nikäa, Strasburg 1903, σ. 36-52.

ἀπό ὑαλόμαζα. Οἱ ἐπιγραφές εἶναι δύο, μεγαλογράμματες καί διατεταγμένες σέ τρεῖς στίχους. Ἡ βόρεια ἐπιγραφή (Π ί ν. 61-62) ἔχει μῆκος 1.08 μ. καί γράφεται:

† *ΜΗΝΙ ΝΟΕΜΒΡΙΩ ΙΝΔΙΚ*
ΤΙΟΝΙ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΤΟΥΣ
ΑΠΟ ΚΤΙΣΕΩΣ ΚΟΣΜΟΥ ,Ϛ

Ἡ νότια ἐπιγραφή (Π ί ν. 63 α-β) σώζεται σέ μῆκος 1.07 μ., ἡ ἀρχή καί τό τέλος της λείπουν καί γράφεται:

(Ε)ΠΙ ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟ(Υ ΗΜ)
(Ω)Ν ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΓΕΝ(ΕΤΟ)
(Σ)ΥΝ ΘΕΩ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ(ΤΟ)

Οἱ δύο ἐπιγραφές βρίσκονται στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς βάσης τοῦ τρούλλου, τοποθετημένες μάλιστα ὄχι συμμετρικά ὡς πρός τόν ἄξονα Ἀνατολῆς-Δύσης τοῦ κτιρίου, ὄντας ἡ βόρεια ἐπιγραφή πλησιέστερη πρός τόν ἄξονα, ἐνῶ ἡ νότια πιό ἀπομακρυσμένη. Ἡ προσεκτική παρατήρηση τῶν ἐπιγραφῶν δείχνει ὅτι δέν ἀνήκουν στήν ἴδια φάση κατασκευῆς μέ τή γιρλάντα[3]. Αὐτό εἶναι ἐμφανέστατο στή νότια ἐπιγραφή, πού ἡ ἀρχή καί τό τέλος της λείπουν, ἐνῶ ἡ γιρλάντα πού τήν περιβάλλει δεξιά καί ἀριστερά εἶναι ἑνιαίας κατασκευῆς. Δηλαδή κατά τήν ἐφαρμογή της βρῆκε τήν ἐπιγραφή καταστραμμένη στό βαθμό πού τή βλέπουμε σήμερα.

Τό γεγονός ὅτι τό νοηματικό περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν, γνωστό καί σχολιασμένο ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰώνα, εἴτε σώζεται ὁλόκληρο (βόρεια ἐπιγραφή), εἴτε ἀποκαθίσταται μέ τή συμπλήρωση ἑνός ἤ δύο γραμμάτων σέ κάθε στίχο (νότια ἐπιγραφή), δείχνει ὅτι αὐτές δέν ἀποτελοῦν τμήματα μεγαλύτερου συνόλου, ἀλλά εἶναι αὐτοτελεῖς καί ἀνεξάρτητες ἐπιγραφές πού σχημάτιζαν εἶδος πλαισίου[4].

Στή βόρεια ἐπιγραφή, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν κατακόρυφη γραμμή πού ὁρίζει τό πέρας τῶν ψηφίδων, ἡ ἀριστερή παρειά εἶναι καί ἡ ἀρχή τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ δεξιά παρειά, ὄχι εὐθύγραμμη ἀλλά καμπτόμενη πρός τά ἀριστερά, κυρίως στόν κάτω τρίτο στίχο, πρέπει νά ἀπέχει πολύ λίγο ἀπό τό ἀρχικό πέρας[5], ἐφόσον δέ λείπει κανένα γράμμα ἤ τμῆμα γράμματος γιά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ νοήματος (Π ί ν. 62 α-β).

Ἐπάνω καί κάτω, τήν ἐπιγραφή πλαισιώνει σήμερα κόκκινη ταινία, τήν ὁποία ἀπαρτίζουν δύο σειρές ψηφίδων ἀπό ὑαλόμαζα. Ἡ ταινία, ἐνῶ εἶναι ἑνιαία μέ τή γειτονική γιρλάντα, χωρίζεται ἀπό τήν ἐπιγραφή μέ ἁρμό συρραφῆς. Τό γεγονός γίνεται ἀμέσως κατανοητό σέ σύγκριση μέ τή νότια ἐπιγραφή πού σώζει τό ἀρχικό της πλαίσιο, μιά σειρά μεγάλες κεραμικές ψηφίδες. Ἡ βόρεια ἐπιγραφή δέ σώζεται σ' ὅλο τό ὕψος της, ὑπολείπεται, καθώς φαίνεται, μιά σειρά ἀπό μαῦρες ψηφίδες πάνω ἀπό τά

3. Βλ. J. Spiser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Mémoires, 1973, σ. 160, ὅπου συγκεντρώνεται καί ἡ βιβλιογραφία ἡ σχετική μέ τίς ἐπιγραφές.

4. Πρῶτος ἔκανε τήν παρατήρηση αὐτή ὁ Π. Παπαγεωργίου, Τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ τρεῖς ἀνέκδοτοι ψηφιδωταί ἐπιγραφαί, Ἑστία, 1893, σ. 218-219.

5. Τήν ἴδια γνώμη ἐκφράζει καί ὁ Π. Παπαγεωργίου, ὅ.π.

γράμματα, ὅπως διδάσκει ἡ ἀντίστοιχη διάταξη στή νότια ἐπιγραφή καί ἡ ἀνώμαλη συρραφή τῆς κόκκινης ταινίας μέ τήν πάνω ἐπιφάνεια τῶν γραμμάτων. Θά πρέπει μάλιστα νά ἐπισκευάστηκε ἐλαφρά κατά τήν τοποθέτηση τῆς κόκκινης ταινίας ἀπό ὑαλόμαζα, ὅπως δείχνουν μιά-δυό ψηφίδες πού προστέθηκαν γιά τήν πρός τά ἐπάνω συμπλήρωση τῶν γραμμάτων.

Ἡ νότια ἐπιγραφή δέ σώζεται σ' ὅλο τό μῆκος της, διατηρεῖ ἐντούτοις ὁλόκληρο τό ὕψος της, μαζί μέ τό ἀρχικό πλαίσιο, μιά κόκκινη ταινία ἀπό μεγάλες κεραμικές ψηφίδες. Στό μέσο περίπου τῆς ἐπιγραφῆς καί πάνω ἀπό τήν κόκκινη ἀρχική ταινία σώζεται, σέ μῆκος 0.42 μ., τμῆμα ψηφιδωτοῦ πού ἀποτελεῖ ἕνα σῶμα μαζί της καί πού συνίσταται σέ δυό-τρεῖς σειρές μαῦρες ψηφίδες, ἴδιες μ' αὐτές πού χρησιμοποιοῦνται στό βάθος μεταξύ τῶν γραμμάτων. Στή δεξιά ἄκρη τῆς ἐπιγραφῆς καί σέ μῆκος 0.40 μ. ἡ κόκκινη ταινία καταστρέφεται καί οἱ κατώτερες ψηφίδες τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀνάληψης εἰσχωροῦν στό χῶρο τῆς ἐπιγραφῆς (Πί ν. 63 α-β), ἐνῶ ἀντίθετα οἱ γειτονικές τους, ἀριστερότερα, ἀκολουθοῦν καμπυλούμενες τό περίγραμμα τοῦ προαναφερθέντος τμήματος, πού εἶναι ἐνιαῖο μέ τήν ἐπιγραφή. Δηλαδή τό βρῆκαν στή θέση αὐτή κατά τήν ἐφαρμογή τους. Ἀκόμα στό σημεῖο αὐτό ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δέν εἶναι ἐπίπεδη, ἀλλά σχηματίζει σαφέστατα εἰσέχουσα γωνία, καθώς τό παχύτερο, ὅπως φαίνεται, ὑπόστρωμα τῆς Ἀνάληψης ἐλαττώνεται προοδευτικά στήν προσπάθεια νά ἑνωθεῖ ὁμαλά μέ τό προγενέστερο στρῶμα. Παράλληλα ἡ γιρλάντα στά μέτωπα ὅπου συναντᾶ τήν ἐπιγραφή ἐμφανίζει ἀκανόνιστη ραφή, ἐνῶ ἡ κόκκινη ταινία πού τήν πλαισιώνει (δύο σειρές ἀπό ὑαλόμαζα) σταματᾶ στήν ἐπαφή μαζί της.

Τεχνικά χαρακτηριστικά

Πουθενά στίς ἐπιγραφές δέ γίνεται χρήση ὑαλόμαζας, πράγμα φυσικό γιά τό μαῦρο καί ἄσπρο χρῶμα, ἀλλά πού βλέπουμε νά ἰσχύει καί γιά τήν κόκκινη ταινία. Οἱ λευκές ψηφίδες εἶναι ἀπό μάρμαρο, οἱ μαῦρες ἀπό μαύρη πέτρα μέ λεπτά λευκά νεῦρα, ἕνα ὑλικό πού λίγο χρησιμοποιεῖται στήν Ἀνάληψη, στά σημεῖα πού χρειάζεται τό μαῦρο χρῶμα.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μωσαϊκοῦ παρουσιάζεται ἔντονα ταραγμένη, μέ βαθιές κυματώσεις, ἰδίως στή βόρεια ἐπιγραφή, σέ ἀντίθεση μέ τήν περίπου ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀνάληψης καί τῆς γιρλάντας (Πί ν. 64 α). Ἡ ψηφοθέτηση δέν ἔγινε μέ σταθερή πίεση τοῦ χεριοῦ, ἀλλά κάπως ἀνώμαλα, μέ ἀποτέλεσμα νά διακρίνονται ἀπό ψηφίδα σέ ψηφίδα μεγάλες διαφορές βάθους καί προσανατολισμοῦ. Τό κονίαμα ἐφαρμογῆς τῶν ψηφίδων ἔχει χρῶμα ὑπόλευκο (ἐλαφρά κρέμ) σέ ἀντίθεση μέ τό ἀντίστοιχο τόσο τῆς Ἀνάληψης ὅσο καί τῆς γιρλάντας, πού εἶναι ἀπόλυτα λευκό.

Η ΓΙΡΛΑΝΤΑ

Τό πλάτος τῆς γιρλάντας καθορίζεται, ὅπως εἰπώθηκε, ἀπό δύο σειρές κόκκινες ψηφίδες. Μέσα ἀπό αὐτές καί σέ ἕνα κίτρινο φόντο διαγράφεται τό κύριο σῶμα τῆς γιρλάντας, βαθύ μπλέ μέ διάσπαρτες γαλάζιες ψηφίδες, πού καταλήγει σέ μιά σειρά φύλλων. Τά φύλλα κατά ἑνότητες ἔχουν περίγραμμα πράσινο ἤ γαλάζιο ἐναλλάξ καί κλίνουν πρός τήν κατεύθυνση πού προχωρεῖ ἡ γιρλάντα, ἐνῶ οἱ κορυφές τους στρέφονται πρός τά πίσω κάθε ἕνα ἤ δύο φύλλα.

Γύρω ἀπό τό μπλέ σῶμα τυλίγεται μιά λευκή ταινία ἤ βλαστός· κάθε γύρισμά της πλαισιώνεται ἀπό δύο ἀστεροειδή ἄνθη καί δύο κισσόφυλλα, κάτω ἀπό τά ὁποῖα κρέμονται διάφοροι καρποί, ἀχλάδια, ρόδια κτλ. Ἀνάμεσα στά διαδοχικά γυρίσματα τοῦ βλαστοῦ παρεμβάλλονται διατεταγμένα σέ κατακόρυφες τριάδες φύλλα ἤ καρποί. Μέσα στό μπλέ φόντο ὑπάρχουν διάσπαρτες ψηφίδες χρώματος vermillon. Στά ἄκρα τῶν δύο ἀξόνων Ἀνατολῆς-Δύσης καί Βορρᾶ-Νότου σχηματίζονται ἰσάριθμοι δεσμοί κυλινδρικοῦ σχήματος (Πίν. 64 β), μέ διευρυμένα καί ἀναδιπλωμένα χείλη, ἀπ' ὅπου ξεκινᾶ ἤ καταλήγει ἡ γιρλάντα. Ὁριζόντιες γραμμές, λευκές στό κέντρο, γαλάζιες, τυρκουάζ καί βαθύ μπλέ στά ἄκρα, δίνουν μεταλλική ὑφή στούς κυλίνδρους, πού γύρω τους τυλίγεται κόκκινη ταινία σέ δύο ἀποχρώσεις[6].

Ὁ τύπος τῆς γιρλάντας, γνωστός ἀπό μικρογραφίες τῶν χρόνων μετά τήν Εἰκονομαχία, ἀποτελεῖ ἀναβίωση θεμάτων τῆς ὕστατης ἀρχαιότητας, ἐκφυλισμένη δηλαδή παραλλαγή στεφάνου σκεπασμένου μέ φύλλα δάφνης, τά ὁποῖα συγκρατεῖ μιά κορδέλα τυλιγμένη γύρω του σέ κανονικές ἀποστάσεις[7].

Τεχνικά χαρακτηριστικά

Παντοῦ, μέ μόνη ἐξαίρεση τό ἄσπρο χρῶμα, γίνεται χρήση ψηφίδων ἀπό ὑαλόμαζα. Τό μέγεθος τῶν ψηφίδων, 0.007 μ., εἶναι πολύ μικρότερο ἀπό αὐτό τῶν ψηφίδων τῶν ἐπιγραφῶν (0.010 μ.) ἤ τῆς Ἀνάληψης, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι σχεδόν ἀπόλυτα ἐπίπεδη.

ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΦΑΣΕΩΝ - ΧΡΟΝΙΚΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Ἐκτός ἀπό τίς δύο γνωστές ἐπιγραφές στό ἀνατολικό μέρος, πού παρεμβάλλονται διακόπτοντας τή γιρλάντα, ἡ συνέχειά της διαταράσσεται σέ δύο ἀκόμα σημεῖα στή βάση τοῦ ἡμισφαιρίου, πού ἐμφανίζονται σήμερα σάν ἐπισκευές. Ἡ πιό ἐμφανής εἶναι αὐτή κάτω ἀπό τόν πέμπτο, ἀπό τά νότια τῆς Παναγίας, Ἀπόστολο, μήκους περί τά 0.65 μ. (Πίν. 65 α-β), ἡ ὁποία παρουσιάζει τά παρακάτω στοιχεῖα: κατ' ἀρχήν δέν περιορίζεται στό πλάτος μόνο τῆς γιρλάντας, ἀλλά εἰσχωρεῖ καί μέσα στό ψηφιδωτό τῆς Ἀνάληψης, μέ τρεῖς σειρές γαλαζοπράσινες ψηφίδες, ἀνάκατα τοποθετημένες, πού διακόπτουν τό θέμα τῶν βράχων στή βάση. Τό κονίαμα ἐφαρμογῆς τῶν ψηφίδων τῆς ἐπισκευῆς σαφέστατα περνᾶ πάνω ἀπό τό κονίαμα καί τῆς Ἀνάληψης καί τῆς γειτονικῆς γιρλάντας.

Ἡ κόκκινη ταινία πού πλαισιώνει τήν ἐπισκευή, σχηματίζεται πάνω καί κάτω ἀπό μία σειρά μεγάλες κεραμικές ψηφίδες, ἀντί γιά ψηφίδες ἀπό ὑαλόμαζα. Στό σῶμα τῆς γιρλάντας, ἀντί ὑαλόμαζας, γίνεται χρήση μαύρων λίθινων ψηφίδων μέ λεπτές λευκές φλέβες, ἐνῶ παράλληλα δέν ὑπάρχουν οἱ διάσπαρτες χρώματος vermillon. Ἡ ψηφοθέτηση εἶναι ἄτακτη, μέ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια, τά λουλούδια καί τά κισσόφυλλα παραμορφώ-

6. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά συγκριθεῖ ἡ περιγραφή μ' αὐτή τῆς γιρλάντας στήν κόγχη τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. C. Mango - E. Hawkins, The Mosaics of S. Sophia at Istanbul: The Apse, DOP 19 (1965), σ. 115-148.

7. Γιά τή χρήση τοῦ θέματος στά βυζαντινά χειρόγραφα βλ. Alison Frantz, Byzantine Illuminated Ornament, Art Bulletin XVI (1934), σ. 67.

νονται, ἐνῶ δέν παρατηρεῖται τό χαρακτηριστικό πισωγύρισμα στίς κορυφές τῶν φύλλων.

Τό γύρισμα τῆς ταινίας-βλαστοῦ ἔχει μεγαλύτερο μῆκος ἀπό τό μέσο μῆκος τῶν ὑπολοίπων, ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας τοῦ ψηφοθέτη νά καλύψει ὅλο τό διαθέσιμο χῶρο, ἐνῶ στό ἀριστερό ἄκρο τῆς ἐπισκευῆς ἐπαναλαμβάνεται ἡ κατακόρυφη τριάδα φύλλων, παρά τή διατήρηση τῆς ἀντίστοιχης τριάδας ἀπό τήν ἀρχική γιρλάντα. Τό γεγονός ὅτι δεξιά καί ἀριστερά τῆς ἐπισκευῆς ἡ γιρλάντα ἀρχίζει μέ ἀκέραιο γύρισμα ταινίας, στό δέ μῆκος πού καταλαμβάνει ἡ ἐπισκευή δέ χωρᾶ ἀκέραιος ἀριθμός γυρισμάτων μέ τά σχετικά ἐνδιάμεσα διαστήματα, δείχνει ὅτι ἡ ἐπισκευή δέν πῆρε τή θέση καταστραμμένου τμήματος γιρλάντας, ἀλλά κάποιου ἄλλου θέματος, πού τή διέκοπτε καί πού πιθανό προχωροῦσε καί μέσα στό χῶρο τῆς Ἀνάληψης.

Ἡ σκέψη αὐτή σέ συνδυασμό μέ τή θέση τῆς ἐπισκευῆς, πού βρίσκεται σέ ἀντιστοιχία μέ τίς ἀντιδιαμετρικές ἐπιγραφές στήν ἀνατολική πλευρά, γεννᾶ τήν ἰδέα μήπως καί σ' αὐτή τή θέση διασώζονταν λείψανα προγενέστερου διακόσμου ἤ μᾶλλον ἕνα τμῆμα ἐπιγραφῆς πού σχημάτιζε ἀντίστοιχα πλαίσιο. Ἀκολουθώντας τήν ἴδια λογική ὑποθέτουμε ὅτι θά ἔπρεπε νά ὑπῆρχε καί κάτω ἀπό τόν ὄγδοο Ἀπόστολο κάτι ἀντίστοιχο.

Πράγματι ὑπάρχει μιά ἐπισκευή κάτω ἀπό τά πόδια τοῦ Ἀποστόλου αὐτοῦ, σέ μῆκος 0.70 μ., πού εἶναι περισσότερο εὐδιάκριτη πάνω ἀπό τήν κόκκινη ταινία, μέσα στήν Ἀνάληψη (Πίν. 66). Τά χαρακτηριστικά της εἶναι παρόμοια μέ τήν προηγούμενη. Μία περιοχή μέ γαλαζοπράσινες σκόρπιες ψηφίδες διακόπτει τό θέμα τῶν βράχων, ἐνῶ ἡ κόκκινη διαχωριστική ταινία γίνεται ἀπό κεραμικές μεγάλες ψηφίδες. Ἡ γιρλάντα κάτω ἀπό τήν ταινία δέν παρουσιάζει εὐδιάκριτα σημεῖα συρραφῆς (ἄλλωστε οἱ διάφορες ἐργασίες ἐπισκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν ἀπό τήν ἀρχή τοῦ αἰώνα ἔχουν ἀμβλύνει πολλά σημεῖα) ἀλλά κάποιες ἀνομοιομορφίες διακρίνονται: ἡ κακότεχνη ψηφοθέτηση καί παραμόρφωση ἀνθῶν καί κισσόφυλλων, ἡ ἀπουσία γαλάζιων καί vermillon διάσπαρτων ψηφίδων στό μπλέ βάθος, ἀκόμα μιά παραμόρφωση στό σχεδιασμό τῶν περιμετρικῶν φύλλων καί μιά διακοπή τοῦ μπλέ κορμοῦ ἀπό μιά σειρά κίτρινες ψηφίδες τοῦ βάθους πού βυθίζονται μέσα στή γιρλάντα, στήν πάνω δεξιά ἄκρη τῆς ἐπισκευῆς.

Ἴσως λοιπόν ἡ γιρλάντα νά βρῆκε ἤ νά διατήρησε περισσότερα ἀπό δύο τμήματα προγενέστερου διακόσμου, μέ τήν πρόθεση νά διαφυλάξει στοιχεῖα ἱστορικά (ὀνόματα, χρονολογίες κτλ.).

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΓΙΡΛΑΝΤΑΣ - ΑΝΑΛΗΨΗΣ

Κατ' ἀρχήν εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο ὅτι οἱ κόκκινες διαχωριστικές ταινίες ἀποτελοῦν ἕνα σῶμα μέ τή γιρλάντα, ἐφ' ὅσον ἡ ραφή γίνεται πάντα μεταξύ τῆς Ἀνάληψης καί τῆς κόκκινης ταινίας. Σέ ἀρκετά σημεῖα, λ.χ. δεξιά τῆς βόρειας ἐπιγραφῆς ἤ μεταξύ τοῦ τέταρτου καί πέμπτου ἤ τοῦ ἕβδομου καί ὄγδοου Ἀποστόλου, μερικές ψηφίδες τῆς Ἀνάληψης μπαίνουν σέ καταστραμμένα σημεῖα τῆς κόκκινης διαχωριστικῆς ταινίας. Δηλαδή ὁ ψηφοθέτης τῆς Ἀνάληψης βρῆκε τή γιρλάντα καί ὄχι τό ἀντίθετο. Στά σημεῖα μάλιστα πού τά πόδια τῶν Ἀποστόλων πλησιάζουν πολύ τήν ταινία, π.χ. τό ἀριστερό πόδι τοῦ τρίτου Ἀποστόλου ἤ τό δεξί τοῦ τέταρτου, ἀνάμεσα στό πόδι καί τήν ταινία χρησιμοποιοῦνται ἰδιαίτερα μικρές ἤ στενές ψηφίδες, ὥστε νά χωρέσουν στό δοσμένο διάστημα.

Ἀκόμη τό γεγονός ὅτι τό κονίαμα τῆς γιρλάντας εἶναι αὐτό πού ξεχειλίζει μετά τήν ἀκραία ψηφίδα καί τό γεγονός ὅτι στά σημεῖα πού ὁ ἀρμός ἔχει ἀνοίξει μέχρι 0.003 μ., ἤ ὅπου ἔχουμε μικροκαταστροφές, τό κονίαμα ἐφαρμογῆς τῶν ψηφίδων τῆς γιρλάντας εἶναι χρωματισμένο καί μέσα στόν ἀρμό, δείχνει ὅτι ἡ κατασκευή τῆς γιρλάντας πρέπει νά προηγήθηκε τῆς Ἀνάληψης.

Ἀποκαθίσταται μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ ἀκόλουθη σειρά στήν κατασκευή τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ τρούλλου:

Φάση I: οἱ ἐπιγραφές, λείψανο προηγούμενης διακόσμησης.

Φάση II: ἡ γιρλάντα.

Φάση III: ἡ Ἀνάληψη.

Φάση IV: οἱ ἐπισκευές τῆς γιρλάντας, στή δυτική πλευρά.

Ὅσον ἀφορᾶ τίς φάσεις II καί III θά μποροῦσαν νά ἀπέχουν χρονικά μεταξύ τους ἤ νά ἀποτελοῦν διαδοχικές φάσεις ἐργασίας τοῦ ἴδιου ψηφιδωτοῦ.

Τό δεύτερο θά φαινόταν κατ' ἀρχήν ἀντίθετο μέ τόν τρόπο κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν, πού γίνεται ἀπό πάνω πρός τά κάτω, ἀλλά θά μποροῦσε νά δικαιολογηθεῖ, ἄν σκεφθοῦμε ὅτι στό διαθέσιμο γιά διακόσμηση χῶρο προϋπῆρχαν οἱ ἐπιγραφές, πού ἔπρεπε νά ἐνσωματωθοῦν στό νέο πρόγραμμα καί ἐπομένως χρειαζόταν νά καθορισθεῖ πρῶτα τό τέλος τοῦ χώρου τῆς Ἀνάληψης. Μ' αὐτή τή λογική ἐξηγεῖται ἐπίσης γιατί ἡ κόκκινη διαχωριστική ταινία ἐνσωματώνεται στή γιρλάντα καί ὄχι στήν ἄκρη τῆς Ἀνάληψης, ὅπως φυσιολογικά θά γινόταν μ' ἕνα ψιφηδωτό πού ξεκινᾶ ἀπό πάνω καί καταλήγει κάτω, ὁρίζοντας πάντοτε τό τέλος του. Τή χρονική συγγένεια γιρλάντας - Ἀνάληψης ἐνισχύει ἡ ὁμοιότητα τῶν κονιαμάτων τους, ἀλλά ἡ στυλιστική ἀνάλυση θά δείξει ἄν μπορεῖ νά σταθεῖ ὁ συλλογισμός γιά μεγάλη χρονική ἀπόσταση τῶν φάσεων II καί III ἤ ὄχι.

Ἡ μορφή αὐτῆς τῆς γιρλάντας, γνωστῆς τόσο ἀπό χειρόγραφα ὅσο καί ἀπό μνημεῖα, ἔλκει τήν καταγωγή της, ὅπως λέχθηκε προηγουμένως, ἀπό τό 500 περίπου, ἀλλά ξαναεμφανίζεται μετά τήν Εἰκονομαχία γύρω στά μέσα τοῦ 9ου καί τό 10ο αἰώνα. Στή μνημειακή ἐφαρμογή της, τό πλησιέστερο μέ τό δικό μας παράδειγμα, βρίσκεται στήν κόγχη τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη, χρονολογημένο στόν 9ο αἰώνα. Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο παραδειγμάτων, παρατηρημένη καί παλαιότερα[8], βρίσκεται τόσο στά ἐπιμέρους θέματα, ὅσο καί στή χρήση καί θέση τῶν χρωμάτων, παρ' ὅλη τήν ἐμφανή βέβαια διαφορά στήν ποιότητα τῆς ἐργασίας.

Κατ' ἀρχήν λοιπόν φαίνεται πιθανή καί ἡ χρονολόγηση τῆς γιρλάντας στά χρόνια πού ἀκολούθησαν τή διακόσμηση τῆς κόγχης τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Κωνσταντινούπολη, μετά τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας[9]. Σέ ἀντίστοιχη ἐποχή ἀποδίδεται βάσει στυλιστικῆς ἀνάλυσης καί ἡ Ἀνάληψη, μέσα στό γενικότερο θριαμβευτικό πνεῦμα πού ἐπικρατεῖ αὐτά τά χρόνια σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία καί στό ὁποῖο ὀφείλονται πολλές ἀνάλογες ἐργασίες.

Φαίνεται πιθανότερο λοιπόν οἱ φάσεις II καί III νά μήν ἀπέχουν χρονικά πολύ

8. Τήν ὁμοιότητα ἔχει ἐπισημάνει ἀπό παλαιότερα ὁ C. Mango, Documentary Evidence on the Apse Mosaic of St. Sophia, BZ 17 (1954), σ. 395-402, ὅπου ἀναφορές στήν καταγωγή τοῦ τύπου.

9. Ἄποψη γιά πολύ μεταγενέστερη χρονολόγηση τῆς γιρλάντας στόν 11ο αἰώνα κατά τή διάρκεια

μεταξύ τους, ἀλλά νά ἀποτελοῦν ἴσως κατασκευαστικά στάδια τοῦ ἴδιου ἔργου, ἐκτελεσμένα ὅμως ἀπό διαφορετικά χέρια. Πολύ λιγότερο ἱκανός ἦταν ὁ ψηφοθέτης τῆς γιρλάντας.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

Οἱ ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις γιά χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν στό δεύτερο μισό τοῦ 9ου αἰώνα βασίστηκαν στήν πεποίθηση ὅτι εἶναι σύγχρονες μέ τό ψηφιδωτό τῆς Ἀνάληψης, ὁπότε μέσα σ' αὐτό τό χρονικό διάστημα ἀναζητήθηκε καί βρέθηκε ἕνας ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης μέ τό ὄνομα Παῦλος[10]. Γιά τήν ἀκρίβεια βρέθηκαν δύο, ἕνας μεταξύ 858 καί 867 καί ἕνας δεύτερος ἀπό τό 880 μέχρι καί μετά τό 885. Τώρα πού ἡ ἀρχική παραδοχή ἀποδεικνύεται ἀβάσιμη, πρέπει νά ἐξετάσουμε τίς πιθανές ἐκδοχές ἀπό τήν ἀρχή.

Ὅπως εἰπώθηκε, ἡ δεξιά παρειά τῆς βόρειας ἐπιγραφῆς μέ τή χρονολογία πρέπει νά ἀπέχει λίγο ἀπό τό ἀρχικό πέρας. Ἂν κρίνουμε ἀπό τό ἀριστερό ἄκρο τῆς ἴδιας πού εἶναι ἡ ἀρχή καί ἔχει περιθώριο ἀπό μιά μόνο σειρά μαύρων ψηφίδων σέ ἐπαφή μέ τά γράμματα, τότε καί κάτω δεξιά, στή θέση τῆς χρονολογίας, δέ μένει χῶρος παρά γιά 3 ἤ 4 τό πολύ ἐπί πλέον ψηφίδες, δηλαδή γιά ἕνα μόνο γράμμα. Ἡ ἄποψη ἔχει ἐκφρασθεῖ ἀπό παλιά ἀπό τόν Π. Παπαγεωργίου, ἀλλά ἡ μόνη πιθανή ἐκδοχή πού τελικά ἀποδεχόταν[11], σέ συνδυασμό μέ τήν 4η ἰνδικτιώνα, ἦταν τό ἔτος 6005, δηλαδή 456, ἄποψη πού σύντομα ἀπορρίφθηκε σέ συσχετισμό μέ τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος τήν ἐποχή αὐτή ὀνομαζόταν μέ βεβαιότητα Ἀνδρέας καί ὄχι Παῦλος[12]. Στή συνέχεια οἱ συνδυασμοί τοῦ ϛ μέ ἕνα γράμμα δέν ἔγιναν δεκτοί, μέ τό σκεπτικό ὅτι οἱ συμπτώσεις μέ τήν 4η ἰνδικτιώνα μετά τό 6005 ἀπαιτοῦν περισσότερα ἀπό δύο γράμματα[13]. Αὐτό πράγματι συμβαίνει, ἐκτός ἄν χρησιμοποιηθεῖ ἡ πρωτοβυζαντινή χρονολόγηση ἀπό κτίσεως κόσμου, πού δίνει ὁ Grumel, βασιζόμενος στό Πασχάλιο Χρονικό[14], ὁπότε συνδυασμούς μέ τήν 4η ἰνδικτιώνα ἔχουμε στά χρόνια ϛ Ε (495), ϛ Κ (510), ϛ Ν (540), ϛ Π (570), ϛ C (690) καί ἄν θέλουμε νά ἐξαντλήσουμε κάθε περιθώριο συνδυασμῶν, τό ϛ ΡΙ (600) μ' ἕνα σύμπλεγμα ΡΙ μέ τό Ι κάτω ἀπό ἕνα Ρ ἀτροφικό (ὅπως στό «*ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ*» τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς). Μετά τίς χρονολογίες αὐτές μόνο τό 6500 (991) καί τό 6800 (1291) δίνουν 4η ἰνδικτιώνα, ἐφόσον ἐξακολουθοῦμε νά χρησιμοποιοῦμε τήν

ἐπισκευῆς, στήν ὁποία ἀποδίδει καί τή μορφή τῆς ἐνθρονης Παναγίας στήν κόγχη, παρουσιάζει ὁ R. Cormack, ὅ.π., Appendix 1.

10. Πρῶτος ἐξέφρασε τήν ἄποψη ὁ Smirnov, Viz. Vrem 7 (1900), σ. 60-67. Τήν ἴδια γνώμη ἀσπάζονται καί οἱ A. Grabar, O. Wulff καί R. Cormack, βλ. ὑποσημ. 2. Ἀντίθετα, προγενέστερη χρονολόγηση προτείνουν οἱ Π. Παπαγεωργίου, βλ. ὑποσημ. 4, J. Laurent, Sur la date des églises St. Demetrius et St. Sophie, BZ 1895, σ. 431, καί Kurth, Die Mosaikinschriften von Salonik, AM 22 (1897), σ. 468-470.

11. Στήν πρώτη σχετική δημοσίευση ὁ Π. Παπαγεωργίου δέχεται τέσσερις συνδυασμούς καί προτείνει τό 571 ὡς ἐπικρατέστερη πιθανότητα, ἀλλά στή συμπληρωματική του δημοσίευση, Ἑστία 1893, σ. 317, παραδέχεται ὡς μόνο πιθανό τό συνδυασμό 495.

12. Βλ. J. Laurent, ὅ.π.

13. Ὅμοια ὅπως στήν ὑποσημ. 12.

14. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 73-84 (L'ère Protobyzantine) καί στό ἴδιο Table chronologique générale.

πρωτοβυζαντινή χρονολόγηση, πού δέν μπορεῖ ὅμως νά ἐπεκταθεῖ τόσο ἀργά. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἄλλωστε, σύμφωνα μέ τίς φάσεις κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ πού δόθηκαν προηγούμενα, θά ἔπρεπε ἡ Ἀνάληψη νά χρονολογηθεῖ στόν 11ο ἤ 14ο αἰώνα, περιπτώσεις πού ἀποκλείονται μέ βάση τή στυλιστική της ἀνάλυση. Οὔτε ἀντίστοιχα βρίσκουμε ἐπίσκοπο μέ τό ὄνομα Παῦλο στή Θεσσαλονίκη αὐτούς τούς αἰῶνες, μέ τήν ἐπιφύλαξη πάντοτε τῶν μεγάλων κενῶν πού ὑπάρχουν στίς σχετικές πηγές.

Ἔχουμε ἑπομένως γιά τή χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς ἕνα κατώτατο ὅριο, τά τέλη τοῦ 7ου αἰώνα. Αὐτό γιά πρώτη φορά φαίνεται νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ, πού ἀποδίδεται στόν 8ο αἰώνα, ἀλλά δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τά ψηφιδωτά τῆς κόγχης, στά ὁποῖα βασίζεται συνήθως αὐτή ἡ χρονολόγηση, μποροῦν νά ἀποτελέσουν μέ βεβαιότητα μόνο ἕνα ὅριο ante quem γιά τό κτίριο.

Ἐξετάζουμε κάθε μιά ἀπό τίς παραπάνω πιθανότητες, σέ συνδυασμό μέ τήν ὕπαρξη ἤ μή ἀρχιεπισκόπου Παύλου στό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν ἀντίστοιχη ἐποχή. Γιά τό 495 γνωρίζουμε ὅτι ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἦταν ὁ Ἀνδρέας, στόν ὁποῖο ἤδη ἀπό τό 482 ἀπευθύνει ἕνα γράμμα ὁ Πάπας Φῆλιξ ὁ Γ', ἐνῶ ἀκόμη στά 497 βρίσκεται στό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως ἀναφέρεται σ' ἄλλο γράμμα πού δόθηκε ἀπό τούς ἀποκρισάριους τῆς Ἀλεξανδρείας στούς ἀπεσταλμένους τοῦ Πάπα Ἀθανασίου[15]. Τόν Ἀνδρέα διαδέχθηκε ὁ Δωρόθεος, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό ἕνα γράμμα τοῦ Ὁρμίσδα στά 515, πού ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ δεύτερος πῆρε τή διαδοχή πρίν λίγο καιρό, πιθανό τόν προηγούμενο χρόνο[16]. Δηλαδή στά 510 ἀκόμη ἐπίσκοπος ἦταν ὁ Ἀνδρέας.

Τό Δωρόθεο διαδέχθηκε ὁ Ἀριστείδης, πληροφορία πού σώζεται στό βίο τοῦ Ἁγίου Δαβίδ. Γνωρίζουμε ἀπό τό συγγραφέα τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου ὅτι χάρη στήν ἐπέμβαση τοῦ εὐσεβῆ ἐρημίτη, ὁ Ἰουστινιανός μετέφερε τήν ἕδρα τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπό τό Σίρμιο στή Θεσσαλονίκη καί ὅτι ὁ Ἅγιος δέν εἶχε σ' αὐτή τήν ὑπόθεση μέ τό μέρος του παρά τόν ἀπεσταλμένο τοῦ Ἀριστείδη καί τό λαό[17]. Ἡ μεταφορά ἔγινε στά 535, δηλαδή ὁ Ἀριστείδης κατέχει τό θρόνο πρίν ἀπό τήν ἡμερομηνία αὐτή ἀλλά δέν ξέρουμε μέχρι πότε τόν κατέχει. Μέχρι τό 540 μᾶς χωρίζουν 5 χρόνια πού ἦταν ἀρκετά γιά διαδοχή ἤ ὄχι.

Στά ἑπόμενα χρόνια ἡ σειρά διαδοχῆς τῶν ἐπισκόπων μᾶς εἶναι ἄγνωστη, ὅπως καί ἡ ἁπλή γνώση τῶν ὀνομάτων τους. Γιά τό 570 ἑπομένως δέ γνωρίζουμε τίποτα.

Στά χρόνια τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ Α' (590-604) βρίσκουμε στή Θεσσαλονίκη τόν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐσέβιο νά κατέχει τό θρόνο, ὅπως δείχνει ἡ συχνή ἀναφορά του στίς παπικές ἐπιστολές[18], ἀπό τό Νοέμβριο τοῦ 597 μέχρι τό τέλος τοῦ 603. Πρόκειται γιά τόν ἴδιο Ἀρχιεπίσκοπο πού ἀναφέρεται στά θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καί πού ἀρνήθηκε νά στείλει στόν αὐτοκράτορα Μαυρίκιο ἕνα λείψανο τοῦ Ἁγίου[19].

15. Jaffe, 617 γράμμα τοῦ Φήλικος τοῦ Γ' (πρίν τό 492) στόν Ἀνδρέα, ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, Thiel: Epistolae Roman. Pontif. Genninae I ρ 629, τό 497 στούς ἀπεσταλμένους τοῦ Πάπα Ἀθανασίου.

16. L. Petit, Les évêques de Thessalonique, Échos d'Orient III-IV (1899-1901), σ. 144.

17. Βλ. ὅ.π., σ. 144-145.

18. Βλ. ὅ.π., σ. 213.

19. Migne, P.G., τ. 116, σ. 1240.

Στά 691, στήν ἐν Τρούλλῳ Σύνοδο, δέν ὑπογράφει ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἴσως λόγω τῆς ἀντίθεσης τοῦ Πάπα στή σύγκληση αὐτῆς τῆς Συνόδου. Ὁ Petit μέ βάση μιά πληροφορία πού δίνεται στό βίο τοῦ Ἁγίου Δαβίδ τῆς Θεσσαλονίκης καί πού ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκταφή τοῦ σώματος τοῦ Ἁγίου ἔγινε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Σέργιο, διάδοχο τοῦ ἡγουμένου Δημητρίου, συμπεραίνει ὅτι ὁ Σέργιος πρέπει νά κατεῖχε τό θρόνο γύρω στά 690, μιά πού ὁ Δημήτριος φέρεται νά ἔζησε 150 χρόνια μετά τόν Ἅγιο (ὁ Δαβίδ πέθανε στά 527-535)[20]. Βέβαια μιά τόσο ἀόριστη πληροφορία δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀποκαταστήσουμε μέ βεβαιότητα τό Σέργιο στόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης στά 690.

Ἔτσι μένουν τρεῖς περιπτώσεις, τό 540, 570 καί 690, γιά τίς ὁποῖες δέν μποροῦμε νά ἀπορρίψουμε τό ἐνδεχόμενο νά ἀναφέρονται στή χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν. Οἱ δύο πρῶτες ἀναφέρονται στόν 6ο αἰώνα, ἐπί Ἰουστινιανοῦ Α΄ καί Ἰουστίνου Β΄ ἀντίστοιχα, ἐνῶ ἡ τρίτη στόν 7ο, ἐπί Ἰουστινιανοῦ Β΄, κατά τήν πρώτη βασιλεία του.

Ἡ μελέτη τῶν ἴδιων τῶν ἐπιγραφῶν δέ φαίνεται νά μᾶς βοηθᾶ περισσότερο στόν ἐντοπισμό τῆς πραγματικῆς χρονολογίας. Ἡ ἀπάντηση θά πρέπει στό ἑξῆς νά ἀναζητηθεῖ ἀπό ἄλλες πηγές, στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικῆς ἤ ἱστορικά, στά ὁποῖα δέ θά ἐπεκταθεῖ ἡ παρούσα ἐργασία, γιατί ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς εὐρύτερης μελέτης τοῦ κτιρίου.

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

20. Βλ. L. Petit, ὅ.π., σ. 214.

A GROUP OF GRAVES EXCAVATED AT HALIEIS

(Figs. 1-7; Pls. 67-83)

To the memory of Dr. N. Verdelis

In May 1958, the late Dr. Nicholas Verdelis, then the Ephor of Antiquities of the Argolid and Corinthia, excavated a number of classical graves exposed by leveling for a road near Porto Cheli[1]. He considered the graves to be part of the necropolis of ancient Halieis and decided to incorporate the finds with those from the city when excavation of the city site was undertaken by M.H. Jameson for the University of Pennsylvania[2]. It was agreed that he would collaborate with the writer in a joint publication of the necropolis and the finds. Unfortunately, his untimely death made it necessary to carry on the study without the benefit of his knowledge of the area[3].

1. A brief report of the excavation appeared in G. Daux, *BCH* 84 (1960) 688. More detailed descriptions, taken from interviews with Dr. Verdelis, were published in two Greek newspapers, *Ethnos* 27 May 1958 and *Eleftheria* 22 May 1959. Exploration of the Halieis necropolis was first undertaken in 1909 when A. Philadelpheus uncovered some burials in the area and noted extensive grave robbing. See *Praktika* (1909) 182. Shortly before the excavation in 1958, A. Kyrou noticed that levelling for the Kosta road was endangering ancient burials. He rescued a number of whole vessels and sherds which are now stored in the Nafplion Museum. I have included these finds in the catalogue under separate headings. In 1966, C.K. Williams, II, while surveying the necropolis, discovered remains of late geometric burials exposed by weathering. These finds have also been included in the catalogue as Cat. Nos. 154-157. Beginning in 1973, W. Rudolph, field director for the Indiana University - University of Pennsylvania land excavation at Halieis, continued exploration of the necropolis immediately to the south of the main area excavated by Dr. Verdelis. Corinthian, Argive, and Laconian pottery of the archaic period was found as well as some classical Attic pottery. See W. Rudolph, *Hesperia* 45 (1976) 240-252.

2. In antiquity, the necropolis was located along the south side of the road leading from a gate on the southeast side of Halieis and running towards Hermione. See M.H. Jameson, *Hesperia* 38 (1969) 340. At present, the necropolis is part of the adjoining properties of A. Kalogeropoulou and D. Pikoula.

3. This lack was in part remedied by Mrs. K. Verdelis who generously made available photographs and notebooks from the necropolis excavation. While studying the necropolis material at Nafplion, I received assistance from the late S.I. Charitonides, Mrs. E. Protonotariou-Deilaki, Ephor of Antiquities of the Argolid and Corinthia, and Ch. Kritzas, the Epimelete. P. Aupert of the French School at Athens kindly discussed with me comparative material from the French School excavations at Argos. J.R. McCredie, Director of the American School of Classical Studies, was helpful in obtaining permission from the Greek Archaeological Service to publish the necropolis finds. M.H. Jameson, W. Rudolph, and C.K. Williams, II, have given me much useful information about the necropolis in general and the pottery in particular. R. and S. Payne aided me in describing a piece of worked bone, Cat. No. 15. I am grateful to M. McAllister for her suggestions on making the catalogue easier to read. The Indiana University Excavation staff photographers, C. Gold and G. Wood, under the direction of R. Heron, took great care in photographing the necropolis finds. F.A. Cooper and H. Hendrick surveyed the necropolis and drew plans of the existing graves. W. Powell drew the profiles of Fig. 4. M. Breen drew the silver signet ring,

The majority of the graves were located three kilometers east of Porto Cheli and about thirty meters south of the Kosta road (Fig. 1). Twenty-two of the graves were arranged in a long line running in a direction approximately east to west. The orientation was north-south. Thirteen others with various orientations were clustered close to the north of the line of graves (Pl. 67 a and c). Three other graves, surrounded by stone enclosures, appeared on a low rise about two hundred meters to the southeast of the main group (Fig. 3).

Although weathering and road construction have since destroyed most of the graves, from photographs and reports made at the time of excavation it is possible to reconstruct the types of burials. Some of the graves were simple cists covered with slabs of poros or sandstone. Many had, in addition, a lining of narrow poros blocks at the sides and ends. One cist was lined with roof-tiles which were also used to form its peaked covering[4]. There were at least three monolithic sarcophagi cut from shelly limestone[5]. Each was covered with two shelly limestone slabs with cuttings for fitting over the tops of the sarcophagi. Many of the graves appeared to have been robbed in antiquity[6]. Much of the pottery had been broken and numerous sherds were found scattered around outside the graves; many of the skeletons were disturbed. The skeletons that had been left untouched were lying in an extended position with the offerings distributed around the body (Pl. 67 b). The orientations were various[7].

When the writer first saw the necropolis in 1966, only eight graves remained[8]. Five of these, "area one", had been part of the line of graves near the Kosta road (Fig. 2). Three, "area two", were on the low hill southeast of the necropolis (Fig. 3). The five graves were cists approximately 2.00 m. long, 0.50 m. wide, and 0.75 m. deep. They were lined

Cat. No. 193. The site photographs of Pl. 67 were taken during the original excavation in 1958. The writer is responsible for Fig. 1 and Fig. 5, the graffiti drawings, and the photographs of Cat. Nos. 134, 163, 165-170, 178, 179, 183, 186, 190, 196, 198, 205, 207, and 210.

4. The tiles were large Corinthian pan tiles covered with a greenish-yellow slip. Similar tiles have been found throughout the site in association with large buildings and the city walls. See M. McAllister, *The Fortifications of Ancient Halieis*, 23-25. Bryn Mawr Dissertation, 1973. University Microfilms, Ann Arbor, Michigan.

5. Shelly limestone was used on the acropolis of Halieis for the coping blocks of the 4th century B.C. round tower. In the lower town and the Sanctuary of Apollo, shelly limestone revetments, Ionic and Doric capitals, and other architectural pieces have been found in 4th century B.C. levels. See M.H. Jameson, *Hesperia* 38 (1969) 320. Fourteen similar monolithic sarcophagi of shelly limestone, belonging to the 5th century B.C., were found at Eleusis. See G.E. Mylonas, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος*, II, 275-276. The Eleusis and Halieis sarcophagi may have been imported from a common source.

6. Part of a late Roman lamp (Cat. No. 210) and some spirally grooved sherds were found during the excavation of the necropolis. They may indicate the period during which some of the grave robbing took place. Suggestions of later robbing are found in the report of a late nineteenth century traveler who visited the area of Halieis and commented on the digging-up of ancient graves. See G. Paraskevopoulos, *Ταξείδια ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα*, 2nd ed., Athens, 1896, p. 41.

7. I have not been able to locate the skeletal material for analysis. Excavation photographs of a few skeletons *in situ* seem to show adults.

8. Five of the graves are within the Halieis grid system at N 6530-6540/E 16965-17000; the elevation is about 14.0 m. above sea level. Three graves are at N 6300-6500/E 17150; the elevation is about 22.0 m. above sea level.

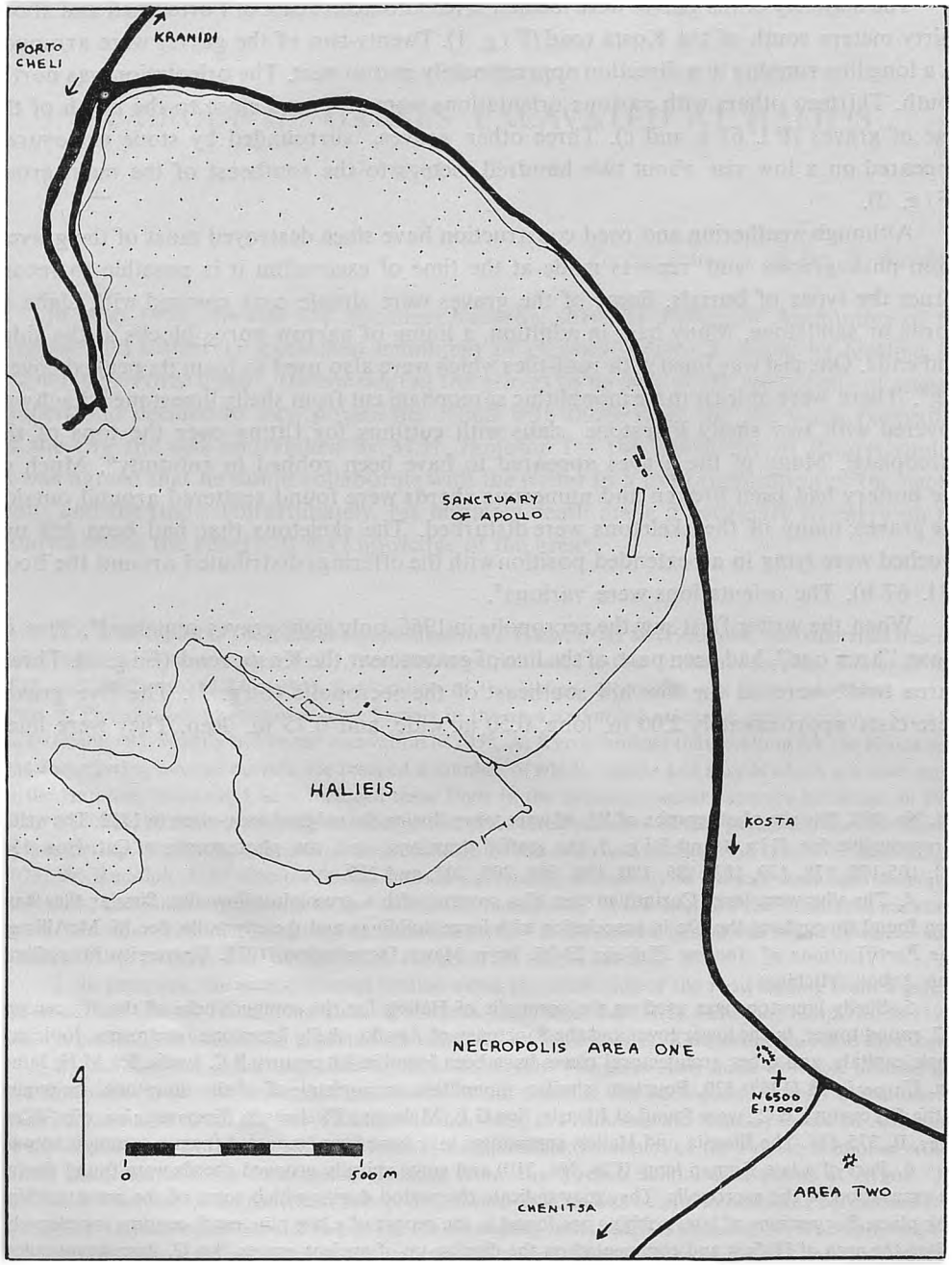

Fig. 1. Ancient Halieis and Necropolis areas 1 and 2.

by poros blocks so badly worn that accurate measurement was difficult. The approximate measurements were as follows: the small blocks on each end were 0.50 by 0.30 m. and 0.75

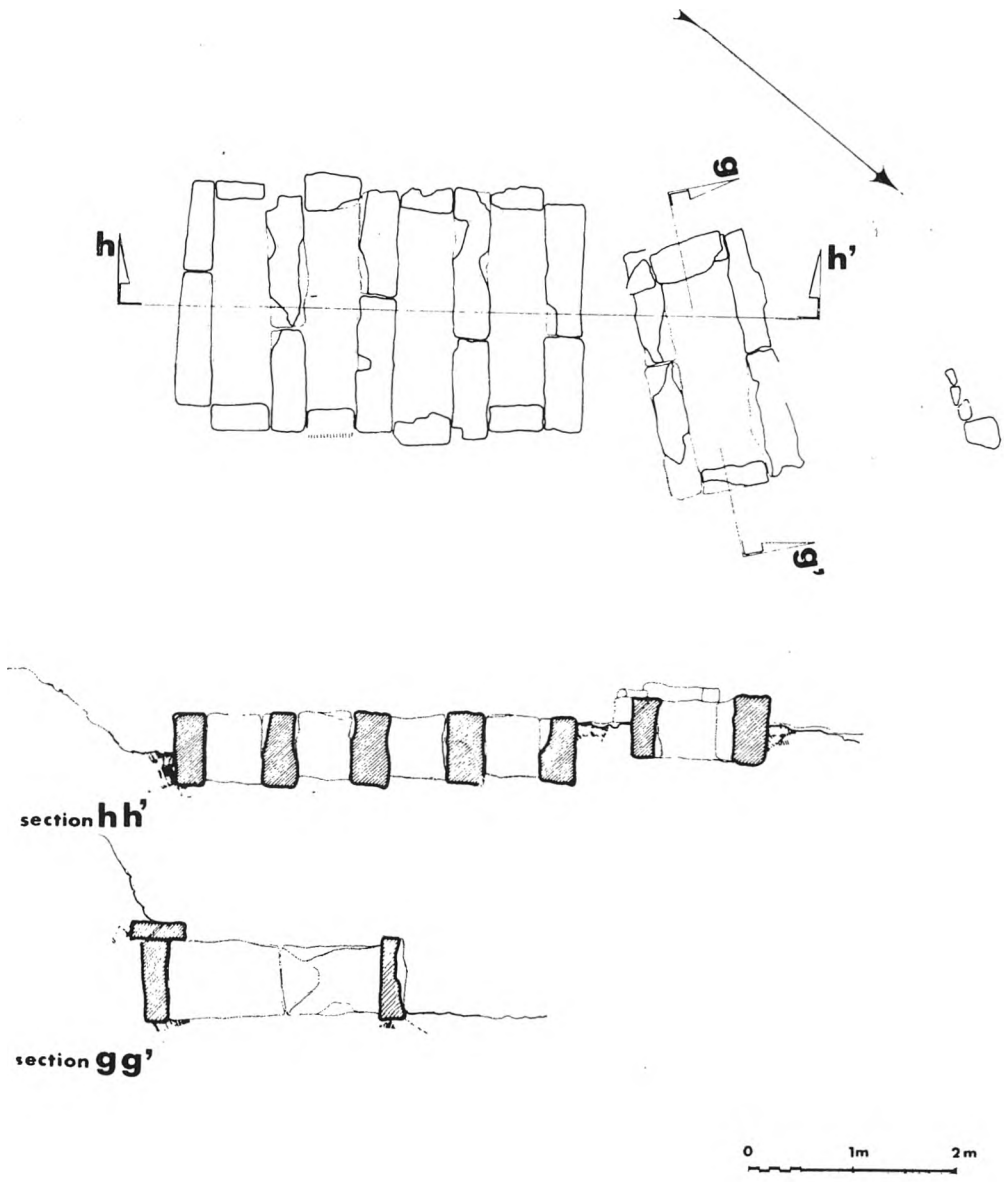

Fig. 2. Halieis Necropolis. Area 1.

m. high; the large blocks, one on each long side, were 1.50 by 0.30 m. and 0.75 m. high; the small blocks, one on each long side, were 1.00 by 0.30 m. and 0.75 m. high. There were no remains of floor linings. Traces of white plaster appeared on the inner

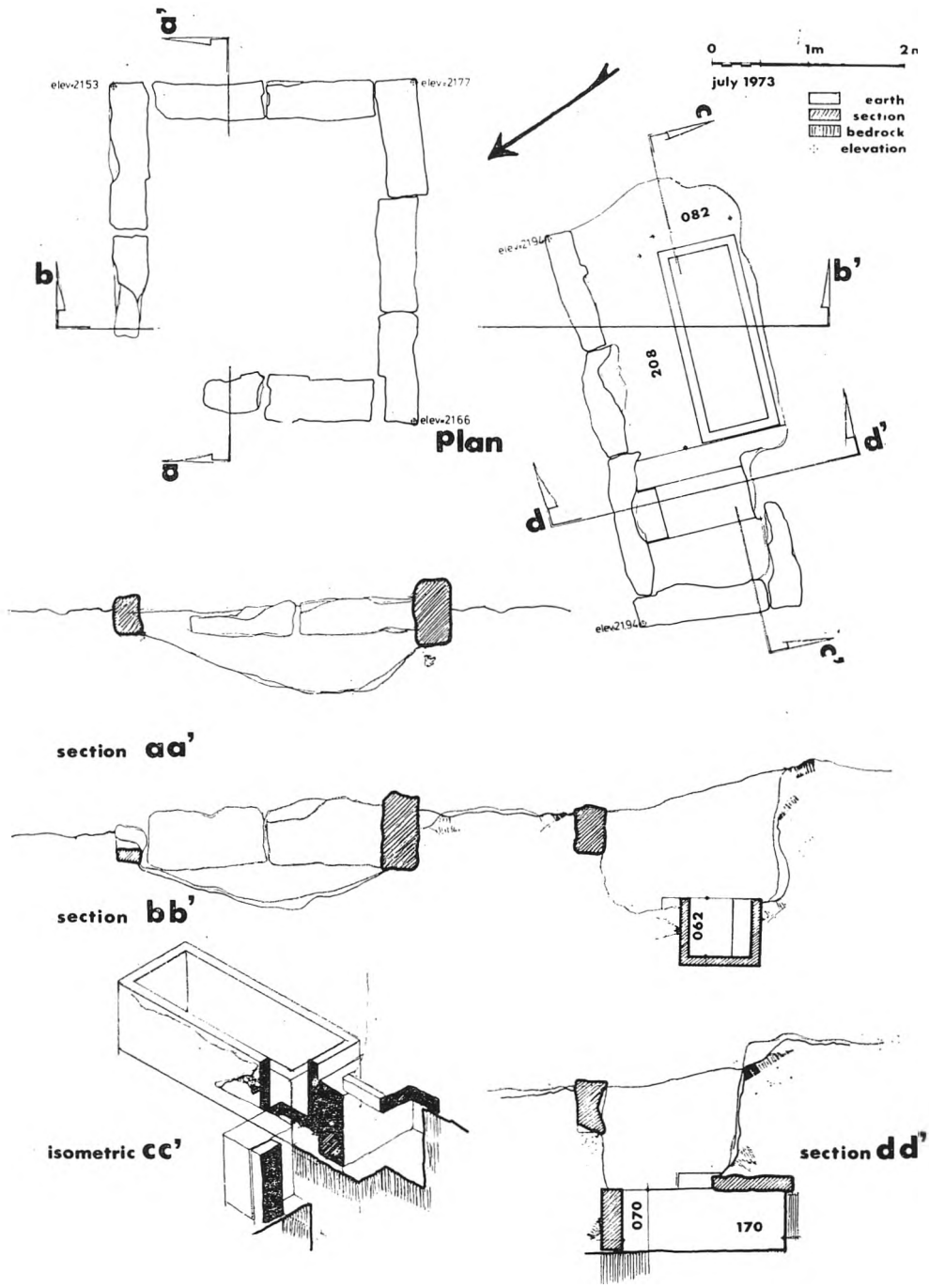

Fig. 3. Halieis Necropolis. Area 2.

face of a few blocks. Four of the graves shared their long sides[9]. The fifth had been placed at a slight angle to the line of the other four, about a half meter to the northwest of the westernmost grave.

The three graves on the hill were surrounded by enclosures existing as one course of stone blocks. The smaller of the enclosures was a rectangle originally about 1.50 by 4.50 m. Its long north side was marked by three poros blocks, each approximately 1.50 by 0.50 m. and 1.00 m. high. Two blocks of the same size formed the remains of the west wall and the south wall, one block making a right angle with the other. The enclosure surrounded a pit 1.50 m. deep. So much earth had fallen in from the sides that exact measurement was impossible, but it seemed likely that the pit, when first dug, was wider than the enclosure. Probably the enclosure was built over the filled-in pit rather than around the pit before it was closed. A shelly limestone sarcophagus was placed along the south side of the pit on the floor (Pl. 67 d). The sarcophagus, cut from a single block, measured 0.82 by 2.08 m. and was 0.62 m. deep. Each side was 0.085 to 0.09 m. thick. Part of a cover slab, the same thickness as the sarcophagus, was found fallen inside. A cist cut into bedrock appeared at the west end of the pit. Its dimensions were 1.70 by 1.50 m. and 0.70 m. in depth. A poros block of the same size as the end blocks of the graves from the first area lined the north end of the cist. At the south end, part of a poros cover slab protruded from the earth fallen into the pit.

Northeast of the rectangular enclosure was a larger square, about 3.50 m. on each side. The northwest corner was missing. What remained was a single course constructed from poros blocks of approximately the same dimensions as the blocks of the first enclosure. A weathered depression at the northeast corner of the square was all that remained of a cist grave. There was no trace of a lining.

It is probable that the burials of the second area would have been relatively rich in offerings since the enclosure walls of cut blocks must have required additional expense and suggest a wealthy family or families. Certainly the sarcophagus, which can be identified from the excavation photographs as Grave 1, contained a more elaborate selection of pottery than most of the other graves (Pl. 67 d)[10]. Unfortunately, with the exception of the sarcophagus burial, excavation within the enclosures produced only a few red-figure sherds (Cat. Nos. 133-136). The walls must have drawn the attention of grave robbers, hence the scanty finds.

Taken as a group, the grave offerings from the excavation in 1958 are mainly ceramic. Approximately three-fourths of the pottery is Attic, one fourth is Corinthian, and a few pieces are probably local. The shapes that appear most often are small, cups and skyphoi.

9. The method of construction suggests that the four graves were dug simultaneously. S. Papaspyridi-Karouzou, *Deltion* 15 (1933-35) 17-20, publishes two graves with a shared side excavated at Argos. She considers it possible that the two burials belonged to one family. It seems just as likely, in the case of the Halieis graves, that they were constructed for, perhaps, four citizens who died in the same battle.

10. It is possible to make a tentative identification of another of the graves excavated by Dr. Verdelis with one of the graves remaining today. In 1966, during cleaning of the cist at the northeast corner of the square enclosure in area two, a sherd was found that joined with a sherd recorded during the excavation in 1958 as coming from "outside Grave 9". See Cat. No. 59.

Most of the pottery is black-glaze; a few pieces are figured. In addition, however, there were originally a number of large red-figure vessels. Judging by the sherds, there were at least seven kraters (Cat. Nos. 16, 36, 42, 49, 81, 95, 138), four lebetes gamikoi (Cat. Nos. 18, 19, 21, 23), and two pelikes (Cat. Nos. 59 and 133). The large and elaborate Corinthian convex pyxis was represented by at least five examples (Cat. Nos. 29, 30, 118, 122, 178).

The terracotta offerings include a female figurine (Cat. No. 206) and four female protomes (Cat. Nos. 202-205) ranging from nearly whole to fragmentary. Cat. No. 202 is not only one of the finest of the grave gifts, it is also a remarkably detailed and well made example of its type.

The metal offerings are few but, on the whole, of good workmanship. A silver signet ring (Cat. No. 193), two silver snake pins (Cat. Nos. 194 and 195), a bronze mirror (Cat. No. 196), a bronze phiale (Cat. No. 48), a bronze stamped strigil (Cat. No. 198), and several bronze pinheads (Cat. Nos. 46, 47, 72-75) are the best of the lot.

The general character of the necropolis and the offerings agrees with that of other archaic and classical graves excavated in the Argolid. The tombs are simple, the gifts mainly imported Attic or Corinthian pottery with a preference for small and plain shapes rather than large and figured[11]. Bronze and iron strigils and pins are the most favored metal offerings. The terracottas are mainly female figurines and protomes.

An analysis of the necropolis pottery by date shows three apparent trends. There seems to be a clustering of Attic black-glaze ware in the first half of the 5th century B.C. Corinthian pottery after this period is scarce. Most of the red-figure pieces occur after the middle of the 5th century and into the 4th century B.C.

The apparent clustering of Attic black-glaze pottery is probably misleading since the majority of the vessels come from graves that were among the few left undisturbed until the excavation in 1958. The small proportion of Corinthian pottery in the classical necropolis and its increasing scarcity is to be expected and reflects the diminished importance of Corinth as a center for exporting pottery after the archaic period. A real trend in the pottery distribution and one especially relevant to Halieis is the increase in number of red-figure vessels towards the end of the 5th century and first half of the 4th. This, coupled with the late 5th/4th century date of the silver objects and some of the bronzes points to an increase in wealth at this time among the citizens of Halieis[12].

11. See S. Papaspyridi-Karouzou, *op. cit.* (footnote 9 above) 16-53 and 48 where she remarks on the lack of local pottery among the grave offerings and the quantity of Attic and Corinthian. Publications of similar archaic and classical burials in the Argolid include E. Protonotariou, *Arch. Eph.: Archaiol. Chronika* (1955) 1-8, O. Alexandris, *Deltion* 18 (1963) 60-63, and Ph. Bruneau, *BCH* 94 (1970) 439-452. B. Rafn of the Swedish Institute in Athens is publishing some archaic burials found at Asine and kindly showed me the grave offerings. For a preliminary publication of the Asine graves, see S. Dietz and C. Styrenius, *Deltion* 27 (1972) 231-232. The use of so much imported pottery in the necropolis deserves comment. Local pottery, some of it well made tableware, was available at Halieis as is evident from its appearance in the city, the nearby Sanctuary of Apollo, and the surrounding area. We may guess that the imported pottery was considered to be more valuable than local wares and so was preferred for funeral gifts. See the references in footnote 15 below.

12. Further excavation at Halieis, when completed, may produce supporting evidence for this hy-

Apart from this, there is no other marked difference in the character of the offerings or types of burials from the Verdelis excavation and no change that might be attributed to various episodes in the history of Halieis such as the emigration of the Tirynthians, probably in the second quarter of the 5th century B.C., or her later alliances with Athens and Sparta[13]. It would be risky to draw conclusions about Halieis during the classical period from the relatively small number of graves uncovered during the excavation in 1958. Still, what burials have been discovered to date — the late geometric (Cat. Nos. 154-157), the archaic (mainly from later excavation in 1973-75), and the classical — attest to a continuous use of the necropolis that nearly parallels the habitation of Halieis from the 8th century to the late 4th/early 3rd century B.C.[14].

In reading the catalogue that follows, it must be remembered that much of the pottery was fragmentary. Mainly by counting rim and base sherds, I have tried to estimate the original number of pots of different shapes. For instance, although there were nearly fifty fragments of red-figure kraters excavated, I can distinguish only seven definitely different krater rims. Although there may have been more than seven kraters originally, it is these that I can be sure of that appear in the catalogue. In addition, a number of small and badly worn sherds have been included. Although they might seem unworthy of publication, I have listed them because each represents one of the original whole pots. I hope that this will, at least in part, correct the distortion of the pottery statistics caused by the disturbance of the necropolis. I have catalogued separately many figured sherds where it is impossible to be sure that they belong to pots already listed.

The catalogue grave numbers, one through twenty-two, and the designations "Grave Structures A and B" (= area two) are those used in the original excavation. Other grave offerings found both before and after this time are included in the catalogue with an explanation of their discovery. No date for individual burials is given in the catalogue but the following general remarks about the burial dates can be made. Because the necropolis suffered so much disturbance, a date for any particular burial must be regarded as tentative and as a compilation from the various dates of the pottery and other objects found in and around each grave. In cases where dates seem contradictory, I have given more weight to objects found inside the grave and to whole vessels.

The earliest burial excavated in 1958 is Grave 1. It can be dated to the late 6th through the first quarter of the 5th century B.C. (A 4th century B.C. saltcellar is probably an intrusion.). Graves 2, 4, 5, 14, and 15 seem to belong to the first half of the 5th century B.C. Graves 6, 8, 10, 11, and 19 can be dated to the middle of the century. Graves 17 and 18 belong to the second half. Late 5th/early 4th century burials include Graves 3, 7, 13,

pothesis. At present, it is known that the acropolis was reorganized in the early fourth century B.C. This might have been part of a building program inspired by growing prosperity. It is, however, just as likely to reflect military and political changes following the end of the Peloponnesian War. See M.H. Jameson, *op. cit.* (footnote 2 above) 320-322.

13. For a summary of the literary and epigraphic sources for the history of Halieis, see *ibid.*, 313-315.

14. On the dates of habitation at Halieis, see M.H. Jameson in *Phoros: Tribute to Benjamin Dean Meritt*, edited by D.W. Bradeen and M.F. McGregor, 1974, pp. 67-75.

16, 20 and 22. Graves 9, 12, 21 and "Grave Structures A and B" seem to belong to the 4th century B.C. Grave Group 1 (Cat. Nos. 158-165) and Grave Group 3 (Cat. Nos. 180-182) can be dated to the second quarter of the 5th century B.C. Grave Group 2 (Cat. Nos. 166-179) belongs to the middle of the century. Grave Group 4 (Cat. Nos. 183-192) can be dated to the end of the 5th century and the first half of the 4th century, with the exception of Cat. No. 185, a mid-5th century B.C. skyphos which is probably an intrusion.

In the catalogue, the classification of shapes is taken from J.D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters*, 2nd ed., xlix-li. For possible local wares, the term "Eastern Peloponnesian" is used[15]. The clay colors are described according to the *Munsell Soil Color Charts*[16]. I have used abbreviations for the following frequently cited references: *CVA* = *Corpus Vasorum Antiquorum*; *ABV* = J.D. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters*; *ARV* = *Attic Red-figure Vase-painters*, 2nd ed.; *Corinth* XIII = C. Blegen, H. Palmer, and R. Young, *Corinth*, XIII, *The North Cemetery*; *Agora* XII = L. Talcott and B.A. Sparkes, *The Athenian Agora*, XII, *Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth, and Fourth Centuries B.C.*

Finds from the necropolis are currently stored with finds from the Halieis excavation in the "Leonardos" Annex to the Nafplion Archaeological Museum. Some are displayed on the second floor of the museum. In the catalogue, Halieis inventory numbers are given in parentheses. Nafplion Museum inventory numbers (=NM) are also given for those finds that were assigned them when put on display.

GRAVE 1.

1. Black-figure Oinochoe (NM 10245 = HP 1484) (Fig. 5; Pl. 68).
H. 0.165, D. 0.088 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); dull black glaze, added red and white. Attic.

Shape 1. Thick disc foot. Center of underside recessed with nipple. Body flares to high shoulder, trefoil mouth, strap handle rising slightly above rim. Reserved: underside, vertical edge of foot, figure panel. Red line on vertical edge of foot, around lower body, at level of figure panel base, and on rim.

In panel, to l., woman facing r. with l. arm raised, wearing himation over another garment. White on face, arms and feet; spot of red on face. To r., bearded man walking r. with head turned back, wearing boots and chlamys, carrying staff. Red on beard. Scattered red and white dots on clothing of both figures; careless incision on man's head as well as on clothing of both. In background, a frond with large white dot to either side.

15. W. Rudolph, *Hesperia* 43 (1974) 105-131, publishes some local wares found at Metochi near Halieis under the name of "Eastern Peloponnesian" to indicate a non-Attic, non-Corinthian origin. As yet, no exact provenience for the ware has been determined. There may, in fact, have been several centers for pottery manufacture in the Argolid and Laconia.

16. The *Munsell Soil Color Charts* are produced by the Munsell Color Company, Inc., Baltimore, Maryland.

Panel framed by parallel lines enclosing dots and a band of rays at join of neck and shoulder.

The figures may be Athena and Hermes in an abbreviated form of two scenes common in Attic vase-painting: Hermes leading Hera, Athena, and Aphrodite to Paris, or Athena, Heracles, and Hermes. In both, Athena usually stands at the left with Hermes at the right looking back. Hermes wears the broad-brimmed petasos in addition to boots and chlamys. On Cat. No. 1, a worn daub of white at the top of the man's head may represent an attempt to draw in the hat over the undefined mass of glaze that represents his upper head. The area around the woman's head is badly damaged, but she seems to be wearing a crested helmet with red around the headpiece and white on the crest.

The shape of the oinochoe is similar to one from the Athena Painter's workshop. See *CVA Trieste* 1 (Italy 43) 4 (1912) no. 3. For composition and style, see *CVA Ferrara* 2 (Italy 48) 13 (2138) no. 1, near the Painter of Würzburg 351, and *ABV* 436-437. First quarter of the 5th century B.C.

2. Black-figure Olpe (NM 10244 = HP 1483) (Fig. 5; Pl. 68).
H. 0.199, D. 0.109 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); dull black glaze, added red and white. Attic.

Thick disc foot, slightly concave underside. Greatest diameter of body below center. High echinus lip, strap handle with slight spurs at point of join to rim. Reserved: underside, lower edge of foot and figure panel. Red line around lower body at level of figure panel base.

In panel, man walking r., head turned back, wearing chlamys and carrying staff or spear. Dotted frond in background. Traces of incision on head and clothing. Panel framed at sides by vertical lines and dots and above by band of rays and two horizontal, inscribed palmettes with white hearts. Double row of ivy leaves on lip above panel.

By the Painter of the Half Palmettes, *ABV* 573. Cat. No. 2 is very close to *CVA Ferrara* 2 (Italy 48) 37 (2162) nos. 3-4. Second quarter of the 5th century B.C.

3. Droop Cup (NM 10242 = HP 1477 (Fig. 5; Pl. 68).
H. 0.101, D. 0.191 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze. Pieces missing from foot and bowl center. Attic.

Flaring foot with torus face. Cone at center of underside. Fillet between stem and body. Concave lip. Reserved: underside and upper cone, upper third of stem, body, inside center and band between inside body and lip. On underside, a small dot, off-center. A thin line around outer edge of foot. Rays around lower body. Above, line of glaze and a band of dots. At handle zone, garland of thin, pointed leaves.

See P.N. Ure, *JHS* 52 (1932) 56, type 1C. According to Ure, the garland of leaves is rare among Droop cups. It is, however, a familiar motif on the contemporary Cassel cups. See, for instance, *CVA New York* 2 (USA 11) 20 no. 33a. The painter of Cat. No. 3 may have used the leaf band as a simple alternative to the elaborate floral and animal bands of the standard Droop cups. Cat. No. 3 is close to a Droop cup in *CVA Frankfurt am Main* 2 (Germany 30) 54 (1445) no. 3, dated *ca.* 510 B.C.

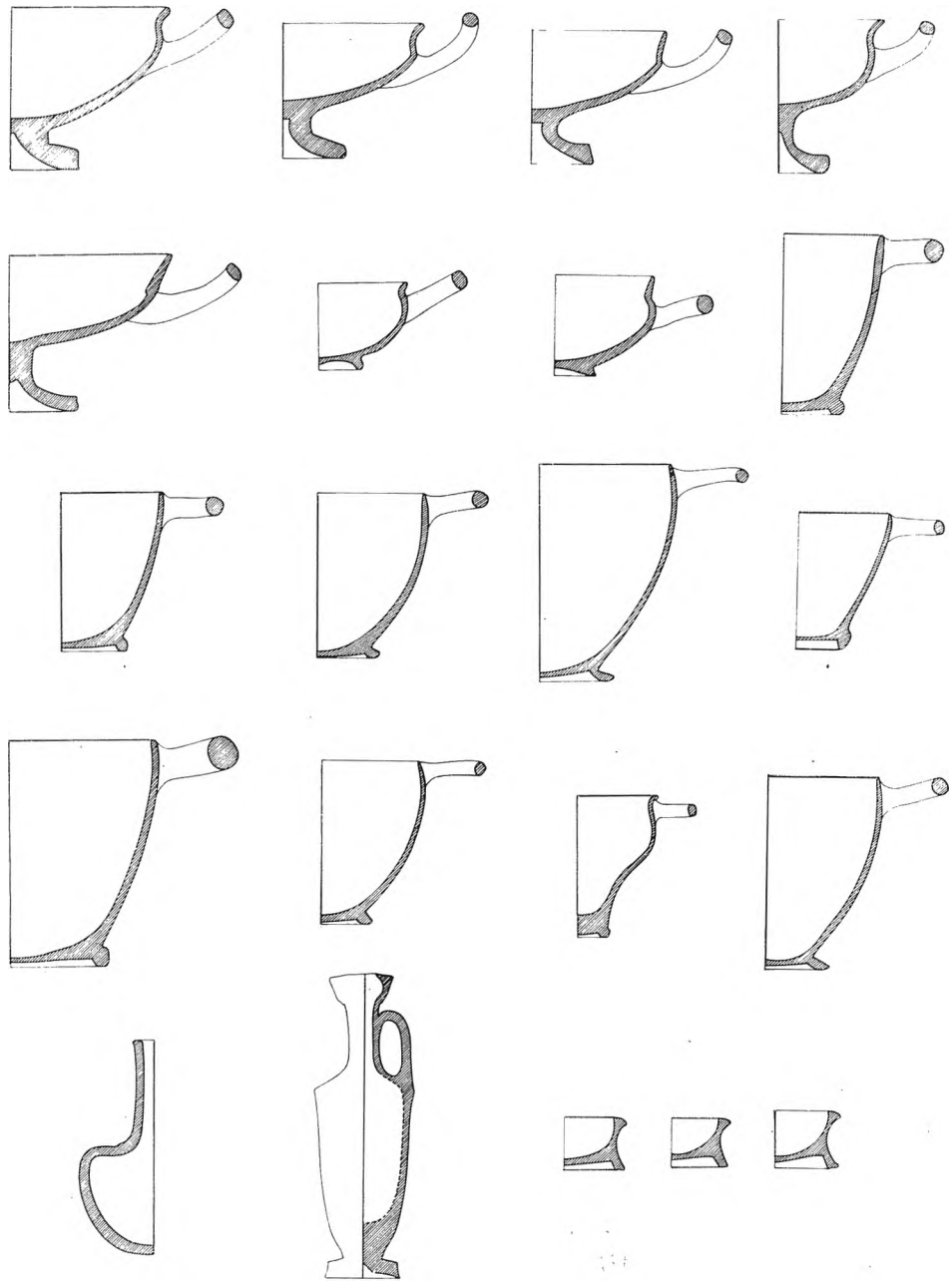

Fig. 4. Halieis Necropolis: Row 1, 1. to r., Cat. Nos. 4, 5, 8, 114; row 2, Cat. Nos. 115, 153, 157, 60; row 3, Cat. Nos. 64, 65, 66, 71; row 4, Cat. Nos. 110, 124, 130, 177; row 5, Cat. Nos. 53, 70, 9, 79, 146.

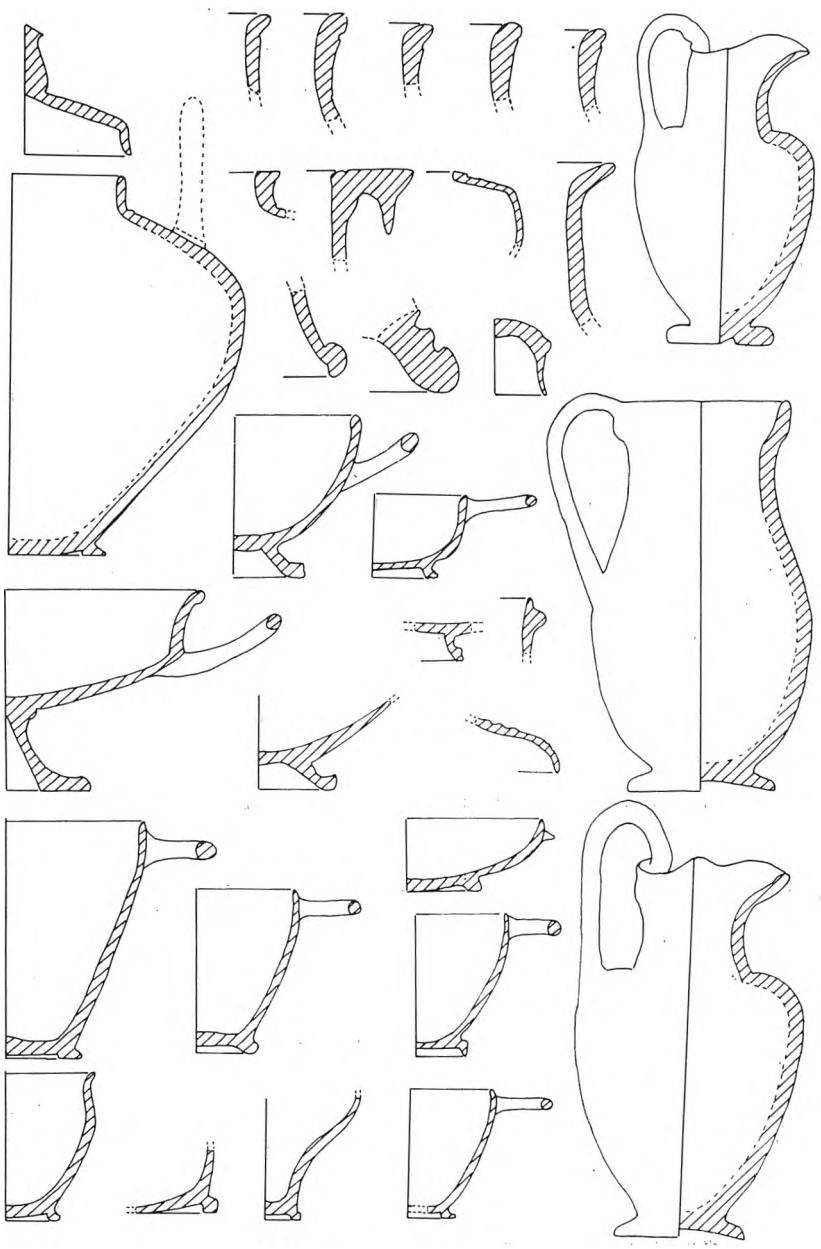

Fig. 5. Halieis Necropolis: Upper l., Cat. No. 122; upper r., Cat. No. 1; center r., Cat. No. 2; lower r., Cat. No. 35; row 1, l. to r., Cat. Nos. 36, 42, 49, 81, 138 (krater rims); row 2, Cat. Nos. 23, 95, 118, 156; row 3, Cat. Nos. 18, 95, 37; row 4, Cat. Nos. 12, 78; row 5, Cat. Nos. 83 (stemless cup base), 143 (kantharos rim); row 6, Cat. Nos. 3 (Droop cup), 43 (palmette cup), 32 (lekanis lid), 192 (below, lekanis bowl); row 7, Cat. Nos. 13, 10, 31; row 8, Cat. Nos. 51, 98, 145, 148.

4. Palmette Cup (NM 10239 = HP 1482) (Fig. 4; Pl. 68).
H. 0.088, D. 0.170 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, added white. Attic.

Thick disc foot, conical interior. Narrow, concave lip. Reserved: resting surface, outer face of foot, uneven band on lower body, handle zone, inside center.

At handle zone, linked and inscribed palmettes with leaves carelessly marked by two to four incised lines. Hearts outlined by white dots between two incised lines. A black dot on floor center.

Compare *CVA Braunschweig* (Germany 4) 10 (156) no. 9, *ca.* 500 B.C.

5. Black-glaze Cup, Type C, Concave Lip (NM 10241 = HP 1476) (Fig. 4; Pl. 68).
H. 0.073, D. 0.150 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze fired red in places and peeling. Attic.

Two scraped lines at join of stem and foot. Reserved: resting surface, outer face of foot, cone of stem, and handle panels.

Compare *Agora* XII, pl. 19, 408-410, 500-480 B.C.

6. Black-glaze Cup, Type C, Concave Lip (NM 10242 = HP 1478).
H. 0.072, D. 0.144 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze, peeling. Attic.

Similar to Cat. No. 5. 500-480 B.C.

7. Black-glaze Cup, Type C, Concave Lip (NM 10243 = HP 1475).
H. 0.073, D. 0.143 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze, fired red in places and peeling. Attic.

Similar to Cat. No. 5. No grooves or fillet on stem. Stacking circle on floor. 500-480 B.C.

8. Black-glaze Vicup (NM 10240 = HP 1479) (Fig. 4; Pl. 68).
H. 0.072, D. 0.144 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze, peeling. Attic.

Outer face of foot straight rather than concave and perhaps entirely glazed. Reserved: resting surface, handle panels, and center of stem cone.

Compare *Agora* XII, pl. 20, no. 435, *ca.* 475 B.C.

9. Black-glaze Saltcellar, Concave Wall (NM 10246 = HP 1481) (Fig. 4; Pl. 68).
H. 0.028, D. 0.068 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze. Attic.

Recessed underside, grooved resting surface, slight central nipple. Curve of body sharpens towards rim.

Compare *Agora* XII, pl. 34, no. 936, 375-350 B.C.

10. Skyphos with Rays and Heavy Foot (NM 10237 = HP 1480) (Fig. 5; Pl. 68).
H. 0.083, D. 0.102 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, added red. Corinthian.

Ring foot, underside recessed. Reserved: underside and lower third of body. Circles

on underside, dilute glaze rays on lower body, added red on inner face of foot, red line at base of body two at lower glazed area, and two under handle zone.

Compare *Corinth* XIII, pl. 37, 280-1, *ca.* 475 B.C.

11. Bronze Strigil Fragment (HM 962).
L. pres. 0.147, W. of blade 0.024 m.

Badly corroded. Tip and about two thirds of blade preserved. Elliptical in section. Too little preserved for exact dating. The date of Grave 1 limits Cat. No. 11 to the late 6th/early 5th century B.C.

GRAVE 2.

12. Black-figure Cup-skyphos (NM 10247 = HP 1485) (Fig. 5; Pl. 68).
H. 0.083, D. 0.126 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); dull black glaze. Attic.

Flaring foot with concave outer face, conical underside. Reserved: resting surface, center of underside, upper face of foot, and inside rim.

A. Two pairs of men and women facing each other; woman at l. sits on stool. Both men lean on staffs and both women hold lyres. B. Woman holding lyre between two men, all walking r. toward woman seated on stool and holding lyre. In both scenes, all figures are in silhouette with careless incision for hair, features, and clothing; all seem to wear himations. In background, large dots and fronds. To either side of each scene, a large palmette with solid heart from which a scroll rises to the handle. On underside, three circles around a dot.

Men visiting women is a popular black-figure subject. See T.B.L. Webster, *Potter and Painter in Classical Athens*, 216-217. The shape of Cat. No. 12 is close to *CVA Lecce* 1 (Italy 4) 1 (148) no. 4. The drawing is similar to *CVA Sèvres* (France 13) 17 (546) nos. 8 and 12. Both examples are attributed to the manner of the Haimon Painter, *ABV* 539-571. Second quarter of the 5th century B.C.

13. Black-glaze Skyphos with Rays (NM 10248 = HP 1486) (Fig. 5; Pl. 68).
H. 0.118, D. 0.138 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 8/4); dull black glaze, added red. Corinthian.

Flaring ring foot, slightly recessed underside. Reserved: underside, outer face of foot, lower two thirds of body. Red and black circles on underside. Rays with thick, triangular bases on lower body. Two red lines above rays, two below handles, one at rim. Inside, red line on upper wall and around floor. Red over foot.

Early 5th century examples of this shape are shorter. See *Corinth* XIII, pl. 37, 265-1, and p. 124. Late 5th century examples are usually less carefully painted. For instance, see M.Z. Pease, *Hesperia* 6 (1937) 282, fig. 20, no. 66, and M. Campell, *Hesperia* 7 (1938) 588, fig. 15. Cat. No. 13 was made probably near the middle of the fifth century B.C.

14. Bronze Swinging Handle (HM 966).
Max. pres. L. 0.07, W. 0.004 m.

Curved rod, square in section, with end bent back. Pointed knob and fillet at one end; other end broken off. Perhaps an attachment for a small wooden chest, now disintegrated. See D.M. Robinson, *Olynthus*, X, *Metal and Miscellaneous Finds*, pl. 56, no. 670 and p. 208, footnote 70. Too little preserved for exact dating. The date of Grave 2 limits Cat. No. 14 to the first half of the 5th century B.C.

15. Worked Bone Fragment (HV 306).
Max. dim. 0.013, D. of opening 0.007 m.

Truncated cone with hole drilled through center. The bone is from an animal larger than a sheep. The drilling was done by metal, perhaps by turning on a lathe. Bone cylinders of similar dimensions have been called spindle whorls. See C. Blinkenberg, *Lindos* I, pl. 14. The date of Grave 2 limits Cat. No. 15 to the first half of the 5th century B.C.

GRAVE 3.

16. Red-figure Krater (HP 1502) (Pl. 69).
Max. dim. 0.088 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Piece from lip; rim broken away. Part of laurel leaf band with shallow reserved groove below. Late 5th/4th century B.C.

17. Red-figure Krater (HP 1513) (Pl. 69).
Max. dim. 0.078 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Fragment from body with part of broken meander band and checker square to right. Above, indecipherable drawing. Late 5th/4th century B.C.

18. Red-figure Lebes Gamikos Stand (HP 1496 a.-b.) (Fig. 5; Pl. 69).
Est. base D. 0.36 m. Light reddish brown clay (Munsell 5 YR 6/4); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Type 1. Two non-joining fragments from stand. a. Lower half of a woman standing r., dotted fillet hanging in front. Trace of second figure at l. b. Part of base, thickened outward and glazed except for narrow band above resting surface. Above, band of rays with thick, rounded tops under band of reversed hollow tongues and dots. Part of foot (?) above. These and the following lebetes gamikoi fragments are probably part of a group[17].

A tentative attribution may be made to the manner of the Meidias Painter, *ARV* 1321-1329. Compare, for instance, N. Alfieri and P. Arias, *Spina*, pl. 114, last quarter of the 5th century B.C.

19. Red-figure Lebes Gamikos Stand (HP 1838 a.-c.) (Pl. 69).

17. S. Roberts, *AJA* 77 (1973) 435-437, presents evidence that lebetes gamikoi, lekanides, and pyxides with related nuptual scenes were made in sets to be presented as bridal gifts. It is likely that the lebetes gamikoi from Grave 3 were part of such a set.

Max. dim. a. 0.145 m. Light reddish brown clay (Munsell 5 YR 6/4); black glaze, miltos. Attic.

Type 1. Three non-joining fragments from stand. a. At r., part of woman holding chest and fillet. Chest decorated by dots on lid, perhaps representing nails, and band of hollow tongues. Trace of second figure at l. Above, part of tongue band. b. Two sections of a dotted fillet. c. Base fragment similar to Cat. No. 18 but smaller in diameter.

By the same painter as Cat. No. 18. For a similar chest, see *CVA University of California* 1 (USA 5) 51 (232) 1c, a lebes gamikos also in the manner of the Meidias Painter. Last quarter of the 5th century B.C.

20. Red-figure Lebes Gamikos (HP 1503 a.-d.) (Pl. 69).

Max. dim. a. 0.097 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Too little preserved to specify whether Type 1 or 2. Four non-joining fragments from upper body. a. Upper part of head facing r. with wing or drapery (?) raised behind, possibly a Nike carrying a chest to the bride. Compare *CVA University of California* 1 (USA 5) 51 (232) 1c and 1d. b. Lower part of woman facing r.; tip of dotted fillet to r. c. Shoulder fragment with panel of rays; ridge at join of shoulder and neck. d. The same.

The fragments preserve too little of the original to be certain that it was by the same painter as that of Cat. Nos. 18 and 19. Like them, however, it can be attributed tentatively to the manner of the Meidias Painter. Last quarter of the 5th century B.C.

21. Red-figure Lebes Gamikos (HP 1517 a.-b.) (Pl. 69).

Max. dim. a. 0.075 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Type 1. a. Leg of figure running r., drapery streaming out behind. Below figure zone, a band of hollow tongues and dots above rays. b. Tip of dotted fillet; below, fragment of tongue band.

The tongues and rays differ from those of the other stands associated with Grave 3, Cat. Nos. 18 and 19. The tongues are reversed and the rays do not have the enlarged end. There is too little preserved, however, to say whether or not the stand is by the same hand. Last quarter of the 5th century B.C.

22. Red-figure Lebes Gamikos (HP 1506 a.-b.) (Pl. 69).

Max. dim. a. 0.067 m. Light red clay (Munsell 2.5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Probably Type 1. Two fragments from shoulder. a. Part of band of rays; ridge at join of shoulder and neck. b. Band of hollow tongues with dots below rays.

These fragments and Cat. No. 23 below are likely to be the remains of vessels that sat on the stands listed above, Cat. Nos. 18, 19, and 21. Last quarter of the 5th century B.C.

23. Red-figure Lebes Gamikos (HP 1492) (Fig. 5).

Est. D. 0.11 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Type 2. Fragment from collar rim with one groove at join of shoulder and rim and one below upper edge. Band of rays on shoulder. Last quarter of the 5th century B.C.

24. Red-figure Oinochoe (?) (HP 1518 a.-b.) (P l. 69).
Max. dim. a. 0.023 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Two fragments from lower body preserving band of hollow tongues and dots; above, traces of drawing. Late 5th/4th century B.C.

25. Black-glaze Skyphos (HP 1508) (P l. 69).
H. pres. 0.03 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Corinthian type. Base without foot preserved. Reserved: lower body and underside. Two circles and dot on underside, cross-hatching on lower body.

Too little remains for precise dating. A small foot and cross-hatching are typical of the end of the 5th century and the 4th century B.C. See *Agora* XII, 83.

26. Black-glaze Skyphos (HP 1509).
H. pres. 0.022 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.
Similar to Cat. No. 25. Late 5th/4th century B.C.

27. Pattern Lekythos (HP 1510) (P l. 69).
H. pres. 0.075 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, white ground. Attic.

Found outside the grave. Lower half of body without foot. On body, white ground with traces of lattice pattern. Below, black over all with two sets of two reserved lines.

Too little remains for precise dating. Cat. No. 27 probably belongs to the large group of pattern lekythoi from the Beldam Painter's Workshop. These are said to have begun about 470 B.C. See C.H.E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi*, 187. C. Boulter gives an example from the end of the century, *Hesperia* 22 (1953) 71-72. See also D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 153, where it is pointed out that probably too many lekythoi have been attributed to this workshop.

28. Black-figure Pattern Lekythos (HP 1511).
H. pres. 0.06 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, white ground. Attic.
Similar to Cat. No. 27. 470-400 B.C.

29. Convex Pyxis (HP 1487) (P l. 69).
Est. D. 0.12 m. Very pale brown (Munsell 10 YR 8/4); black to dark brown glaze, added red. Corinthian.

Part of shoulder and body preserved. On shoulder, running scrolls with daubs above and below. Two red lines between shoulder and body. On body, row of large vertical daubs.

The usual shoulder decoration for the Corinthian convex pyxis is a form of palmette—vertical, vertical alternating with inverted, or diagonal. See, for instance, Cat. No. 122. Scrolls and daubs are used as filling ornaments, as in P. Bruneau, *BCH* 94 (1970) 440, fig. 5. On Cat. No. 29, the secondary ornaments have been expanded to fill the shoul-

der, an effective means of covering the smaller area[18]. H. Payne, *Necrocorinthia*, 331, places this type of Corinthian convex pyxis after the middle of the 5th century B.C. It has been found in graves dated to the end of the century. See S. Papaspyridi-Karouzou, *Deltion* 15 (1933-35) 48.

30. Convex Pyxis (HP 1527) (Pl. 69).
Est. rim. D. 0.06 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 8/4); black to brown glaze, added red. Corinthian.

Found outside the grave. Collar rim, red on outside. Ridge at join of rim and shoulder. On shoulder, tips of palmettes.

Compare Cat. No. 29. Second half of the 5th century B.C.

31. Semi-glazed Skyphos with Heavy Foot (NM 10249 = HP 1495) (Pl. 69).
H. 0.072, D. 0.093 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 7/4); thin black glaze, fired red and peeling, added red. Corinthian.

Found outside the grave. Underside restored. Reserved: resting surface, lower third of body. Red line above the join of foot and body.

Such skyphoi extend from the first quarter through the third quarter of the 5th century B.C. See *Corinth* XIII, pl. 62, 379-2, and p. 124.

32. Unglazed Lekanis (HP 1526) (Fig. 5; Pl. 69).
Est. D. 0.09 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6). Corinthian?

Found outside the grave. Part of lid and flanged rim preserved. Narrow groove at lower edge of lid, two shallow grooves above, three flattened ridges toward center. Ribbon handle at rim. Exterior appears to have been wet slipped.

Cat. No. 32 is similar to Corinthian unglazed lekanides of the second half of the 5th century B.C. See *Corinth* XIII, 147, Group ii. But Corinthian lekanides have stepped cuttings on the lids rather than wide grooves. Cat. No. 32 may be local.

33. Unglazed Phiale (HP 1488) (Pl. 69).
Max. dim. 0.12 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 7/3). Eastern Peloponnesian.

Two joining fragments preserve omphalos and small part of bowl. There are three raised rings around the omphalos and a nipple on the underside. The bowl is decorated with radiating leaves, veined, pointed, and increasing in size toward the outer edge. The negative impression is on the inside.

F. Courby, *Les vases grecs à relief*, 222, remarks on the scarcity of relief phiales. The only sizeable group of relief phiales produced in the Greek world were those among the Calene ware made in Campania in the 3rd century B.C., all black-glazed and much more elaborate than the Halieis example. Cat. No. 33, judging from its context, is earlier than Calene ware phiales. It may have been based on two metal prototypes. The design of radiating pointed leaves probably came from a type of the Achaemenid phiale known

18 The whole pot would have had a diameter of slightly more than half that of Cat. No. 22.

in Greece by the late 5th century B.C. See D. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, 82. The maker of the Halieis phiale substituted the more familiar omphalos for the central rosette of the Achaemenid phiale. Late 5th century B.C.?

GRAVE 4.

34. Red-figure Cup (HP 1550) (Pl. 69).
Max. dim. 0.056 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze and miltos almost completely worn away. Attic.

Found outside the grave. Piece from body preserved. Outside, palmette. Inside, part of meander framing tondo. Probably one of a large number of cups with large palmettes on the outside dating from the early 4th century B.C. See *ARV* 1510-1528 and *CVA Vienna* 1 (Austria 1) 26-33 (26-33).

35. Black-figure Oinochoe (NM 10250 = HP 1539) (Fig. 5; Pl. 70).
H. 0.215, D. 0.115 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); dull, peeling black glaze, added red. Attic.

Shape 1. Thick flaring foot, slightly concave underside. Body flares to high shoulder, short neck, trefoil mouth. Strap handle rises above rim. Reserved: underside, figure panel.

In panel, bearded man wearing chlamys striding r. with head turned back; staff in r. hand, rhyton in l. Dotted frond in background. Incision on hair, face, and chlamys. Panel bordered on sides by vertical lines and dots, band of rays on shoulder and neck. Red line around lower body.

By the Painter of the Half Palmettes, *ABV* 573. Compare *CVA Ferrara* 2 (Italy 48) 38 (2163) no. 1, an olpe on which the figure, called a komast, has the same turned-back head with a roll of hair at the neck. For similar treatment of the oinochoe neck, see *ibid.*, 26 (2161) no. 3, by the same painter. Beginning of the second quarter of the 5th century B.C.

36. Red-figure Calyx-krater (HP 1545 a.-f.) (Fig. 5; Pl. 70).
Max. dim. a. 0.15 m. Pinkish white clay (Munsell 7.5 YR 8/2); thin, peeling black glaze, miltos. Corinthian.

Found outside the grave. Six non-joining fragments. a. High, vertical handle attached at shoulder decorated with leaf band. b.,c.,d. Fragments of high, flaring lip bearing wide band of leaves. Groove beneath outward-thickened rim. e. and f. Leg toward l.; part of naked male torso and l. arm, muscle marked by dilute glaze.

Too little preserved for sure attribution. The poor condition of the glaze and the paleness of the clay and miltos suggest the Sketch Painter's workshop. See S. Herbert, *Corinth* VII, iv, *The Red-figure Pottery*, 9-11. Late 5th/mid-4th century B.C.

37. Powder Pyxis Lid (HP 1541) (Pl. 70).
H. 0.021, D. 0.114 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 6/6); added red and white, badly worn. Eastern Peloponnesian?

Found outside the grave. Pieces missing from lower edge. Three scraped grooves near outer edge of rounded upper surface. Red bands around side, red circles on top. Irregular ridges on side from careless turning.

The red clay color, careless workmanship, and rounded top rather than the usual flat top of the Corinthian powder pyxis suggest local manufacture, R.J. Hopper, *BSA* 44 (1949) 207-208, notes the preponderance of pyxis lids over pyxis bodies at the Argive Heraeum and Perachora and suggests that they may have been used for covers of other vessels once the original bodies were broken. 5th century B.C.?

38. Pattern Skyphos (HP 1540) (Pl. 70).
H. 0.042, D. 0.061 m. White clay (Munsell 10 YR 8/2); worn black to brown glaze. Corinthian.

Found outside the grave. One handle missing. Rays at rim, bands on body, glazed over base. Cat. No. 38 lacks the dotted band common on 6th century B.C. examples of this shape. Its simpler decorative scheme suggests the first half of the 5th century B.C. See *Corinth* XIII, 105 and 123.

39. Iron Strigil (HM 963) (Pl. 70).
L. 0.227, W. of blade, 0.035 m.

Corroded. Back-turning half of handle missing. Straight blade, semi-circular in section, ridge at base. Handle tapers toward middle, then widens. Trace of added iron on back, probably from attachment of handle. Too little preserved for exact dating. The date of Grave 4 limits Cat. No. 39 to the first half of the 5th century B.C.

GRAVE 5.

40. Red-figure Skyphos (HP 1559) (Pl. 70).
Max. dim. 0.041 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Fragment from lower body of an owl skyphos or «glaux» preserving part of owl's leg with olive leaves to r. See Cat. No. 166. Second and third quarters of the 5th century B.C.

41. Black-glaze Acrocup (HP 1555).
H. max. 0.049 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); badly chipped black glaze, miltos. Attic.

Foot, stem, and lower body preserved. Reserved underside. No fillet. Close in dimensions and profile to Cat. No. 114. Second quarter of the 5th century B.C.

GRAVE 6.

42. Red-figure Krater (HP 1565) (Fig. 5; Pl. 70).
Max. dim. 0.12 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Piece from lip preserved. Reserved inside rim. Outside, reserved groove above band of leaves. Late 5th/4th century B.C.

43. Palmette Cup (HP 1561) (Fig. 5; Pl. 71).
H. pres. 0.048, D. base, 0.071 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze. Attic.

Base and three non-joining fragments from body and rim preserved. Reserved: resting surface, center of underside, outer face of foot, band on lower body, figure zone, inside center. Disc foot; short, thick stem. Linked palmettes with five leaves and lotus buds. Circle and dot with dot to side circle on floor.

Lack of incision and added color as well as the reduction of the palmette and lotus to thin lines place the cup within the 5th century B.C. See J. Boardman, *BSA* 53-54 (1958-1959) 167. The floral band cup and its variations, such as Cat. No. 43, can extend into the late 5th century. See M.Z. Pease, *Hesperia* 6 (1937) 260, fig. 1.

44. Black-glaze Bolsal (HP 1564) (Pl. 71).
Est. base D. 0.07 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/8); black glaze fired red in places, miltos. Attic.

Half of base preserved. Reserved: underside with circle, band and dot. Incised circle and two ill-defined stamped palmettes on floor.

The underside is typical of bolsals produced after the third quarter of the 5th century B.C. See *Agora* XII, 107.

45. Miniature Pattern Skyphos (HP 1566) (Pl. 71).
H. 0.019, D. 0.033 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 8/4); thin black glaze. Corinthian.

Found outside the grave. One handle and one third of body missing. Widely spaced rays at rim, black over body.

Very close to *Corinth* XIII, pl. 53, Deposit 12-e, a miniature skyphos from a grave group dated to the mid-5th century B.C. or shortly thereafter.

46. Bronze Pinhead (HM 783) (Pl. 71).
H. 0.015, D. 0.008 m.

Shaft missing. Stylized pomegranate with cylindrical body and flaring sepal crown. Incised lines on crown top, incised V's and vertical bands of hatching on body. At base, three necking rings partially covered by iron corrosion products, probably from shaft.

Apart from a slightly different treatment of the crown, the pinhead is close in style to a group of pinheads found in Grave 11. See Cat. Nos. 72-75. Second quarter of the 5th century B.C.

47. Bronze Pinhead (HM 784).
H. 0.015, D. 0.009 m.

Close to Cat. No. 46. Four necking rings at base.

48. Bronze Phiale (HM 782) (Pl. 71).
Est. rim D. 0.10 m.

Less than one half of rim and body preserved. Part of omphalos on non-joining fragment. No complete profile. Fluted body; high concave lip. At join of body and lip, band of punched hollow dots. Above, a band of inverted lotus blossoms.

Like Cat. No. 33, this is a variation of the Achaemenid phiale with concave lip. A silver Achaemenid bowl with similar fluting and decorative bands below the lip was found in a group of funeral gifts dated to the late 3rd century B.C. See G. Daux *BCH* 84 (1960) 799, fig. 12. The date of the Halieis phiale need not be so late since the Achaemenid phiale was known in Greece as early as the 6th century B.C. See D. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate,* 76-77.

GRAVE 7.

49. Red-figure Krater (HP 1655 a.-b.) (Pl. 71).
Max. dim. a. 0.059 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Two non-joining fragments from lip. Rim outward-thickened. Below, band of leaves and berries between two shallow grooves. Reserved band on inner rim. Late 5th/4th century B.C.

50. Red-figure Cup (HP 1692 a.-d.) (Pl. 71).
Est. rim. D. 0.14 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Surface very worn. Attic.

Found outside the grave. Possibly a stemless cup. Four non-joining fragments from rim, body, and handle. Plain, incurving rim. Outside, large palmettes drawn in outline. Inside, ridge around reserved band surrounding tondo. Part of circular object preserved.

See *CVA Vienna* 1 (Austria 1) 34.7 (34): on cup interior, a youth stands r. facing a pillar on which is a discus. The circular object on the fragment above corresponds exactly to the discus. A tentative attribution may be made to the Group of Vienna 116, *ARV* 1526-1527, to which the Vienna example belongs. Middle of the 4th century B.C.

51. Black-glaze Skyphos (HP 1574) (Fig. 5; Pl. 71).
H. 0.07, Est. D. 0.085 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Handles and one third of body missing. Reverved: resting surface and underside with circle and dot. Out-curved lip.

Close to *Agora* XII, pl. 16, no. 349. 400-375 B.C.

52. Pattern Skyphos (HP 1569) (Pl. 71).
H. 0.044, Est. D. 0.60 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze fired reddish orange. Corinthian.

Handles and half of body missing. Small, flaring foot; grooved underside. Glaze over foot, bands on body, rays at rim.

Compare Cat. No. 38. Mid-5th century B.C.

53. Unglazed Stamped Bottle (HP 1568 = NM 13196) (Fig. 4; Pl. 71).
H. 0.115, D. 0.08 m. Light brown clay (Munsell 7.5 YR 6/4); very hard. Eastern Peloponnesian.

Fragment missing from shoulder. Bowl-shaped body with round bottom; jutting shoulder with slightly concave upper surface. High, narrow neck; rim has slight outward thickening. Below rim, small hole pierced before firing. Three incised circles around bottom. Incised rays, linked by arcs, over lower body. Band of stamped palmettes around body center. Rays on shoulder and bands of double circles on neck.

The shape is not Attic but the decoration is similar to that used for Attic black-glazed amphoriskoi, especially in the placement of a stamped band at the center of the body. See *Agora* XII, pl. 39, no. 1150, and pl. 48, nos. 1151 and 1152. The small size of Cat. No. 53 suggests that it, like the amphoriskoi, was used for perfumed oil. It may have hung from its owner's wrist by a cord passed through the hole in the neck.

The combination of Attic forms of stamped decoration with non-Attic shapes is exhibited in two other vessels known to me. One, found at Argos, is an unglazed, flat-bottomed vessel of the same fabric as Cat. No. 53 and with a similar combination of incised and stamped decoration[19]. The second, HP 1458, found near the Halieis necropolis, is a fragment from what appears to have been an unglazed flask with rays and a band of stamped tongues. The three vessels point to the existence of a potter or potters in the Argolid experimenting with incision and stamped decoration on local shapes.

The Attic amphoriskoi date from about 430 B.C. into the beginning of the 4th century. See *Agora* XII, 156. The Argos vessel, however, is stored among Hellenistic finds. The date of the grave cannot be used as a sure indication since Grave 7 is among those apparently contaminated. Therefore, the date of the bottle must remain problematic until further excavation at Halieis or elsewhere produces similar ware in a firm context.

54. Terracotta Loomweight (HC 385).
H. pres. 0.062, D. base, 0.049 m., Wt. 122.4 g. Light reddish brown clay (Munsell 5 YR 6/4) to pink (7.5 YR 7/4); many large inclusions. Corinthian?

Found outside the grave. Conical, broken near top. Slightly concave underside with small hole drilled at center. Bevelled at base.

Cat. No. 54 is close to Davidson's Type VII. See G. Davidson, *Corinth*, XII, *The Minor Objects*, pl. 74, no. 1087, 450-400 B.C. The coarse clay, however, suggests local manufacture rather than Corinthian which usually produced loomweights of fine fabric.

55. Silver Braid Fragments (HM 794 a.-b.) (Pl. 71).
Max. dim. 0.045, W. 0.003 m.

Badly corroded. Silver wires braided into a cord hexagonal in section. Braided gold or silver cords with elaborate ends, frequently animal heads, were used for necklaces or bracelets in Greece as early as the 7th century B.C. Their greatest popularity was during

19. Unfortunately, the context of the Argos pot is unknown since its inventory number is almost completely worn away. It is stored among Hellenistic pottery.

the Hellenistic period. See P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos: Les Bijoux Antiques*, 73-75. Unfortunately, the almost complete disintegration of the cord has left no trace of what the original design might have been.

GRAVE 8.

56. Lekanis Lid (HP 1582) (Pl. 71).
Max. dim. 0.049 m. Pink clay (Munsell 5 YR 7/4); black glaze, added red. Corinthian.
Found outside the grave. Part of upper surface preserved. Toward center, band of ivy leaves, broad red band between two black lines, black around broken knob.
Compare *Corinth* XIII, pl. 90, Deposit 17-b, third quarter of the 5th century B.C.

57. Miniature Pattern Skyphos (HP 1577).
H. 0.013, D. 0.03 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 8/4); thin black glaze. Corinthian.
Handles missing. Close to Cat. No. 45. Mid-5th century B.C.

58. Iron Pinhead (HM 785) (Pl. 71).
H. pres. 0.032, D. of head, 0.012 m.
Corroded, part of shaft preserved. Head is stylized pomegranate with globular body and crown of four thick sepals; one necking ring visible.
Compare with the group of pinheads in Grave 11, Cat. Nos. 72-77. Second quarter of the 5th century B.C.

GRAVE 9.

59. Red-figure Pelike (HP 1591 a.-d.) (Pl. 72).
Max. dim. a. 0.165 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); badly chipped black glaze, added white, miltos. Attic.
Found outside the grave. Four non-joining fragments preserving part of upper body and rim. a. Amazonomachy. Facing head and shoulders of amazon riding a horse r. At r., head of warrior opposing amazon, raising shield to face. Features of amazon and horse are worn away; traces of added white on heads. Dilute glaze is used for details of warrior's helmet, hair and face. Above, a band of solid tongues and dots; two of the tongues are higher than the others in order to make room for helmet crest that rises out of the figure panel. b. Head of man facing r. Dilute glaze used for face. c. Fragment of wide, projecting rim with convex upper surface and overhanging band of solid tongues and dots. d. Part of tongue and dot border from upper body.
Subject matter and style place Cat. No. 59 among the numerous pelikes with scenes of amazons belonging to Group G, *ARV* 1462-1471. See, for instance, K. Schefold, *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen*, pl. 24, no. 343. Fragment b. can be identified as the head of one of the mantle-wrapped youths usually painted on the other side of these pelikes. First quarter of the 4th century B.C.

GRAVE 10.

60. Black-glaze Skyphos (NM 10253 = HP 1598) (Fig. 4; Pl. 72).
H. 0.098, D. 0.109 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, chipped in places, miltos. Attic.

Small pieces missing from lip and foot. Torus ring foot. Body contracts slightly toward foot. Horseshoe handles. Reserved: resting surface, underside with small circle and dot.

Compare *Agora* XII, pl. 16, no. 342, 470-460 B.C.

61. Black-glaze Skyphos (NM 10258 = HP 1602).
H. 0.095, D. 0.115 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); black glaze, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 60. 470-460 B.C.

62. Black-glaze Skyphos (NM 10256 = HP 1603).
H. 0.094, D. 0.114 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); black glaze, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 60. 470-460 B.C.

63. Black-glaze Skyphos (NM 10252 = HP 1599) (Pl. 72).
H. 0.089, D. 0.108 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); black glaze, peeled in places, miltos. Attic.

Torus ring foot, horseshoe handles. Reserved: resting surface, underside with small circle and dot.

Compare *Agora* XII, pl. 16, no. 341, 480-450 B.C.

64. Black-glaze Skyphos (NM 10255 = HP 1601).
H. 0.85, D. 0.110 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, fired red and peeled in places, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 63. 480-450 B.C.

65. Black-glaze Skyphos, Variant (NM 10257 = HP 1604) (Fig. 4; Pl. 72).
H. 0.088, D. 0.116 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Flaring ring foot. Ovoid body. Horseshoe handles. Reserved: underside with two circles and dot.

Compare *Agora* XII, pl. 17, no. 358, 480-450 B.C.

66. Black-glaze Skyphos (NM 10254 = HP 1600) (Fig. 4; Pl. 72).
H. 0.113, D. 0.136 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze fired red in places, added red, miltos. Attic.

Corinthian type. Thin, flaring ring foot. Ovoid body. Horseshoe handles. Reserved: underside with circle and dot, edge of foot, zone with rays above foot, handle panels, inner rim. Trace of red line around body.

Compare *Agora* XII, pl. 14, no. 316, and pl. 15, no. 318. In profile, Cat. No. 66 falls between these examples; it suggests but does not display the fully-developed ovoid shape of the later vessels. Mid-5th century B.C.

67. Miniature Pattern Skyphos (NM 10259 = HP 1605) (Pl. 72).
H. 0.029, D. 0.037 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 8/3); black glaze, added red, very worn. Corinthian.

Flat base. Black over base and lower body, band of black, band of red, trace of horizontal zigzag at rim. Corinthian miniature skyphoi span the 6th and 5th centuries B.C. with little typological change. See *Corinth* XIII, 106 and 123. The date of Grave 10 limits Cat. No. 67 to the mid-5th century B.C.

68. Louterion Rim (HP 1606) (Pl. 72).
H. 0.05 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); added purple. Corinthian.

Found outside the grave. Small fragment of rim preserved. Flat upper surface. Exterior has five ridges and added bolster. Traces of paint on bolster.

A louterion with a similar rim was found at Corinth in a well deposit dated 460-420 B.C. See M.Z. Pease, *Hesperia* 6 (1937) 293, fig. 25, no. 174.

69. Terracotta Loomweight (HC 384) (Pl. 72).
H. 0.062, W. 0.034 m., Wt. 65.6 g. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); pink slip (Munsell 7.5 YR 8/4). Attic.

Found outside the grave. Pyramidal; hole near top. Flat underside. See G. Davidson and D. Thompson, *Hesperia*, Suppl. VII, *Small Objects from the Pnyx* I, 73 and 80, fig. 32, no. 4. Cat. No. 69 belongs to the second type of Attic loomweights which are early in the series dated 425-325 B.C.

GRAVE 11.

70. Palmette Lekythos (NM 10260 = HP 1607) (Fig. 4; Pl. 72).
H. 0.165, D. 0.054 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze fired reddish brown, added white. Attic.

Tall, cylindrical body with sharp shoulder. Reserved: underside, upper edge of foot, zone of palmettes, shoulder, neck, upper rim. Around body, linked palmettes with incision. Added white for enscrolling and centers of links. On shoulder, double row of rays.

Probably from the Beldam Workshop. Compare *CVA Cambridge* 1 (Great Britain 6) 22 (260) no. 18. See also the comments on Cat. No. 27. Mid-5th century B.C.

71. Semi-glazed Skyphos with Heavy Foot (NM 10261 = HP 1608) (Fig. 4).
H. 0.074, D. 0.098 m. Pink clay (Munsell 5 YR 7/4); thin black glaze, fired red in places, added red. Corinthian.

Close to Cat. No. 31. First quarter through third quarter of the 5th century B.C.

72. Bronze Pinhead (NM 786) (Pl. 72).
H. 0.022, D. 0.012 m.

Shaft missing. Stylized pomegranate, globular, with incised V's. Sepal crown, lightly notched around upper edge, with incised conical tip. Three necking rings preserved.

A similar pinhead was found at Argos in a grave dated to the second quarter of the fifth century B.C. See S. Papaspyridi-Karouzou, *Deltion* 15 (1933-35) 40, Fig. 22, top row third from r. At Halieis, an example of the type appeared in the votive deposit on the acropolis. See S. Dublin, *Expedition* 11 (1969) 28.

73. Bronze Pinhead (HM 787) (Pl. 72).
H. 0.022, D. 0.012 m.
Close to Cat. No. 72. Second quarter of the 5th century B.C.

74. Bronze Pinhead (HM 788) (Pl. 72).
H. 0.012, D. 0.006 m.
Smaller version of Cat. Nos. 72 and 73. Two necking rings preserved. Second quarter of the 5th century B.C.

75. Bronze Pinhead (HM 789) (Pl. 72).
H. 0.01, D. 0.007 m.
Close to Cat. No. 74. Second quarter of the 5th century B.C.

76. Iron Pinhead (HM 790).
H. 0.057, W. 0.018 m.
Part of shaft preserved. Badly corroded. The design seems to have been the same as the four preceding pins, Cat. Nos. 72-75. Second quarter of the 5th century B.C.

77. Iron Pinhead (HM 791).
H. 0.035, W. 0.022 m.
Close to Cat. No. 76. Second quarter of the 5th century B.C.

GRAVE 12.

78. Black-glaze Bolsal (NM 10276 = HP 1609) (Fig. 5; Pl. 73).
H. 0.047, D. 0.095 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, peeled in places. Attic.
Flaring ring foot. Grooved resting surface. Underside rises to nipple. Lower body concave with scraped line at junction with upper body. Slight outturn of rim. Inside, four stamped palmettes around incised circle. Glaze all over.
Compare *Agora* XII, pl. 53, no. 558, *ca.* 380-350 B.C.

79. Black-glaze Saltcellar, Concave Wall (NM 10275 = HP 1610).
H. 0.027, D. 0.064 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, chipped in places. Attic.
Profile close to Cat. No. 9. Resting surface not grooved. 375-350 B.C.

80. Miniature Pattern Skyphos (NM 10274 = HP 1611).

H. 0.029, D. 0.043 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze. Corinthian.

Taller but same fabric and decoration as Cat. Nos. 45 and 57. 5th century B.C.?

GRAVE 13.

81. Red-figure Krater (HP 1622) (Fig. 5; Pl. 73).
Max. dim. 0.115 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin, peeling black glaze, miltos. Attic.

Fragment of lip with groove above band of leaves. Black over rim inside and out. Late 5th/4th century B.C.

82. Red-figure Krater (HP 1752) (Pl. 73).
Max. dim. 0.073 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin, chipped black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Fragment of lower body with part of meander and checker square. Above, part of drapery of stele. Probably from bell krater. Late 5th/4th century B.C.

83. Red-figure Stemless Cup (HP 1596 a.-b.) (Fig. 5; Pl. 73).
Est. base D. 0.08 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); dull black glaze, chipped in places, miltos. Attic.

Two fragments from base preserving part of molded ring foot, recessed underside with black glaze circles, and floor with carelessly drawn tondo.

Drawing on floor of cup shows mantle-wrapped youth facing r. before a large, round object; in background, two rectangles with two dots in each.

This is probably a schematic rendering of a gymnasium scene. The round object may represent a discus and the rectangles a pair of jumping weights.

In the 4th century B.C., gymnasium scenes were frequently reduced to a single youth with the discus and weight enlarged to serve as filling ornaments. See J. Boardman, *BSA* 53-54 (1958-1959) 175 and *CVA Vienna* (Austria 1) 34 (34). Probably from the Group of Vienna 116, *ARV* 1526-1527.

84. Black-glaze Calyx-krater (HP 1879 a.-h.) (Pl. 73).
Est. rim D. 0.21 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, fired red in places. Attic.

Found outside the grave. a. Piece from projecting rim with reserved upper surface and raised edge, overhanging band of hollow tongues and dots. b. Fragment of body with olive leaf garland, the two ends twisted together. The gilding usual for such garlands has disappeared leaving a black glaze outline. The piece preserved is from the back of the vessel; there may have been the fruit added to the garland toward the front of the vessel.

Calyx kraters and other vessels with gilded bands of leaves are a product of the 4th century B.C. See G. Kopcke, *AM* 79 (1964) 65-67. Cat. No. 84 was probably similar to a calyx-krater in Nafplion, *ibid.*, pl. 17, dated to the mid-4th century B.C.

85. Black-glaze Bolsal (HP 1656 a.-b.).
Est. base D. 0.07 m. Light gray clay (Munsell 2.5 Y 7/2); black glaze, peeled in places. Attic.

Two non-joining fragments preserving one third of foot and part of lower body. Flaring ring foot. Reserved: grooved resting surface, line at join of upper and lower body.

Preserved dimensions and profile similar to those of Cat. No. 78. *Ca.* 380-350 B.C.

86. Semi-glazed Skyphos (HP 1632 a.-d.) (Pl. 73).
Est. rim D. 0.09 m. Light gray clay (Munsell 2.5 Y 7/2); worn black glaze. Corinthian.

Four non-joining fragments preserving complete profile. Flaring ring foot; lower body reserved.

See *Corinth* XIII, 124. Early 5th century B.C. to the middle of the third quarter.

87. Black-glaze Skyphos (HP 1641).
H. pres. 0.045 m. White clay (Munsell 5 Y 8/1); thin black glaze. Corinthian.

Rim and handles missing. Slight foot; underside concave with small disc. See *Corinth* XIII, 127. Second half of the 5th century B.C.

88. Miniature Pattern Skyphos (HP 1623).
H. pres. 0.019 m. Pink clay (Munsell 5 YR 7/4); black glaze, fired red. Corinthian.

Base preserved. Reserved circle on underside. For dating, see Cat. No. 67.

89. Miniature Pattern Skyphos (HP 1613).
H. 0.027 m. Pinkish white clay (Munsell 7.5 YR 8/2); black glaze, fired red in places. Corinthian.

Handle and part of body missing. Black over foot, band on body, rim decoration worn away. For dating, see Cat. No. 67.

GRAVE 14.

90. Black-glaze Cup Fragment (HP 1649).
Max. dim. 0.057 m. Yellow clay (Munsell 10 YR 7/6); thin black glaze, badly peeling. Attic.

Part of rim preserved. Close in profile to Cat. No. 7, a Type C cup with concave lip. Over-soaking in cleaning acid produced the yellowish clay color. 500-480 B.C.

91. Black-glaze Skyphos (HP 1646).
Est. D. 0.07 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 7/4); thin black to brown glaze, badly chipped, miltos. Attic.

One half of base preserved. Reserved, resting surface and underside with circle. Body contracts slightly toward base. Compare Cat. No. 60. 470-460 B.C.

92. Black-glaze Skyphos (HP 1642).
Est. D. 0.07 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 7/4); thin black glaze, badly chipped, miltos. Attic.

Half of base preserved. Close to Cat. No. 91. In addition, an uneven reserved band at the join of foot and body. 470-460 B.C.

93. Pattern Skyphos (HP 1644 a.-g.).
Est. D. 0.07 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 8/4); black glaze, fired red. Corinthian.

Seven non-joining fragments preserving about one half of rim and body. Close to Cat. No. 149. First half of the 5th century B.C.

94. Iron Strigil Blade (HM 965).
L. pres. 0.153, W. max. 0.03 m.

Badly corroded. Semicircular in section tapering toward rounded end. Too little preserved for exact dating. The date of grave 14 limits Cat. No. 94 to the first half of the 5th century B.C.

GRAVE 15.

95. Red-figure Column Krater (HP 1672 a.-f.) (Fig. 5; Pl. 73).
Est. rim D. 0.36 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Six non-joining fragments preserving part of rim, body, and base. a. Upper head of woman(?) facing l., hair represented by large dots around forehead and solid mass for crown, bound by fillet. Above, band of tongues around join of neck and body. b. Part of tongue band joining figure panel border, a double row of pomegranates. To l., part of circular object. c.,d., and e. Part of overhanging rim. On flat upper surface, pointed, enscrolled leaves and dots. Double row of pomegranates on slightly concave vertical surface. Section near handle attachment has part of scroll and ivy leaf. f. Part of foot in two degrees, reserved band at bottom.

Dots representing curls around the forehead, usually for women, were conventional in early free-style painting. For example, see *CVA Louvre* 2 (France 2) pl. 21 (91) nos. 3 and 4 (the Painter of the Florence Stamnoi); *CVA Athens* 1 (Greece 1) pl. 7 (29) (the Aegisthus Painter); G.M.A. Richter and L.F. Hall, *Red-figured Athenian Vases*, pl. 89 (Hermonax) and pl. 91 (the Orchard Painter).

A patch of dull glaze is visible around the head. M. Farsnworth and H. Wisely, *AJA* 62 (1958) 169, explain such a flaw as the difference between two glazes, one used by the artist painting around his figures and one by a technician filling the background.

475-450 B.C.

96. Red-figure Fragment (HP 1680) (Pl. 74).
Max. dim. 0.045 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Body fragment from large open vessel, probably a krater, showing a hand holding the head of a cane.

A cane with a similar crutch-like head can be seen in *CVA Copenhagen* 4 (Denmark 4) 152 (154) lb. Mid-5th century B.C.

97. Red-figure Fragment (HP 1675) (Pl. 74).
Max. dim. 0.041 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Probably from same vessel as Cat. No. 96. R. hand of woman holding handle of black-glaze oinochoe.

For a similar detail, see *CVA British Museum* 3 (Great Britain 4) pl. 6 (171) no. 2b. Mid-5th century B.C.

98. Red-figure Skyphos (HP 1682) (Fig. 5; Pl. 74).
H. pres. 0.045 m. Pinkish gray clay (Munsell 7.5 YR 6/2); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Part of base and lower body preserved. Reserved: underside with circle and dot, resting surface, vertical face of foot, and narrow band above foot. Two front legs, the r. raised, and hind paw of dog preserved. Mid-5th century B.C.

99. Saint-Valentin Kantharos (?) (HP 1681) (Pl. 74).
Max. dim. 0.037 m. Light brown clay (Munsell 7.5 YR 6/4); black glaze, added red, miltos. Attic.

Found outside the grave. Fragment from rim. Slightly flaring lip with rays and dots. Below, two red lines above diagonal, alternating rows of solid and hollow diamonds. Inside the solid diamonds, circles of dilute glaze, inside the hollow, dilute glaze diamonds and dots.

Too little is preserved for exact dating. Most of the Saint-Valentin group belong to the second half of the 5th century B.C. See S. Howard and F. Johnson, *AJA* 58 (1954) 191-207.

100. Black-figure Oinochoe (HP 1737) (Pl. 74).
Max. dim. 0.033 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze. Attic.

Found outside the grave. Fragment of neck preserving part of reserved panel with rays. Similar in fabric and treatment of neck to Cat. No. 35. Second quarter of 5th century B.C.

101. Black-figure Cup. (HP 1700 a.-d.) (Pl. 74)
Max. dim. a. 0.058 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze. Attic.

Found outside the grave. Four non-joining fragments from lower body. a.-c. Black towards center, reserved band, black band, two dilute glaze lines above which traces of drawing. d. At l., part of leg, dotted frond in background, drapery to r., part of incised circle to lower r. Interior, reserved tondo with trace of figure preserved; framed by two dilute glaze lines.

See *CVA Laon* 1 (France 20) 23 (895) no. 6: a woman mounting a chariot to r., an incised circle marking the wheel, a satyr walking behind. Manner of the Haimon Painter, *ABV* 539-571. *Ca.* 480 B.C.

102. Black-figure Cup (HP 1699) (Pl. 74).
Max. dim. 0.052 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze. Attic.

Found outside the grave. Piece from lower body. Reserved band, black band, line of dilute glaze on which is part of figure walking r., dotted frond, wheel of chariot. Careless incision on drapery and chariot.

The same style and subject as Cat. No. 101. Manner of the Haimon Painter, *ABV* 539-571. *Ca.* 480 B.C.

103. Black-figure Cup (HP 1727 a.-b.) (Pl. 74).
Max. dim. a. 0.069 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze. Attic.

Found outside the grave. Two non-joining fragments from lower body. a. Reserved band, streaky black band, line of dilute glaze on which is, at l., a booted foot going r. towards backward bending leg of stool. b. Hindquarters of horse, some incision; dotted frond and column (?) at l. Interior, reserved tondo with inner circle of dilute glaze.

On fragment b., the slightly curved vertical band with a blob of glaze at the bottom may be a schematic column used to fill the space close to the handle.

See *CVA Sèvres* (France 13) 17 (546) no. 12. Compare Cat. Nos. 101 and 102. Manner of the Haimon Painter, *ABV* 539-571. *Ca.* 480 B.C.

104. Black-figure Cup (HP 1693 a.-d.) (Pl. 75).
Est. rim D. 0.165 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, fired pink in places. Attic.

Found outside the grave. Three non-joining fragments from rim, one from body. a.-c. Three poorly-drawn figures facing r.; the one at far r. appears to be running. d. A horse standing toward r. Careless incision; dotted fronds in background. Interior, reserved band around rim.

Compare Cat. Nos. 101-103. Manner of the Haimon Painter, *ABV* 539-571. *Ca.* 480 B.C.

105. Black-figure Cup (HP 1730 a.-b.) (Pl. 75).
Est. rim D. 0.18 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze. Attic.

Found outside the grave. a. Rim fragment with reclining figure raising rhyton in r. hand. Careless incision on drapery. Dots and dotted fronds in background. b. Fragment from cup floor with part of reserved tondo. Foot and incised lower edge of long garment preserved. Figure is probably either a maenad or Dionysus, both of whom sometimes appear on the interiors of such cups. See, for instance, *CVA Louvre* 10 (France 17) 115 (750) no. 4 or no. 8.

Compare Cat. Nos. 101-104. Manner of the Haimon Painter, *ABV* 539-571. *Ca.* 480 B.C.

106. Palmette Cup (HP 1719 a.-e.) (Pl. 75).
Est. rim D. 0.15 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze. Attic.

Found outside the grave. Five non-joining pieces from rim and body. Slightly con-

cave lip with rim thickened outward. Below, thin-leaved, linked palmettes and lotus buds. Reserved band towards center.

Similar to Cat. No. 43. 5th century B.C.

107. Palmette Cup (HP 1713 a.-e.) (Pl. 75).
Est. rim D. 0.14 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); thin black glaze. Attic.

Found outside the grave. Five non-joining pieces from rim and body. Close to Cat. No. 106; lip more narrow. 5th century B.C.

108. Palmette Cup (HP 1758 a.-b.) (Pl. 75).
Max. dim. a. 0.059 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze. Attic.

Found outside the grave. a. Fragment from rim. Slightly concave lip with rim thickened outward. Tips of palmette and lotus bud. b. Part of links, reserved band towards center.

Similar to Cat. Nos. 106 and 107. 5th century B.C.

109. Black-glaze Skyphos (NM 10264 = HP 1666) (Pl. 75).
H. 0.088, D. 0.105 m. Light red clay (Munsell 2.5 YR 6/6); black glaze, fired red in places, miltos. Attic.

Torus ring foot. Horseshoe handles. Scraped line at junction of foot and body. Reserved: underside with circle and dot, resting surface.

Compare *Agora* XII, pl. 16, no. 342, 470-460 B.C.

110. Black-glaze Skyphos (NM 10262 = HP 1665) (Fig. 4).
H. 0.124, D. 0.16 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, fired red in places, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 109. 470-460 B.C.

111. Black-glaze Skyphos (NM 10263 = HP 1668).
H. 0.089, D. 0.117 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze, fired red in places, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 109. 470-460 B.C.

112. Black-glaze Acrocup (NM 10266 = HP 1669) (Pl. 75).
H. 0.092, D. 0.127 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, peeled in places, miltos. Attic.

Mended from several pieces; part of lip restored. Deep body. Fillet at junction of stem and body. Reserved, resting surface and inner cone.

The majority of acrocups with deep bodies belong to the second quarter of the 5th century B.C. See *Agora* XII, 96.

113. Black-glaze Acrocup (NM 10265 = HP 1670).
H. 0.88, D. 0.127 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, peeled in places, miltos. Attic.

Fillet emphasized by scraped lines above and below. Slightly smaller than Cat. No. 112 but close in profile. Second quarter of the 5th century B.C.

114. Black-glaze Acrocup (NM 10267 = HP 1664).
H. 0.083, D. 0.114 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, peeled in places. Attic.

Part of lip restored. No fillet. All of underside reserved; no visible miltos.

For another acrocup without the usual fillet, see H. Bloesch, *Formen Attischen Schalen*, 142, no. 8. Second quarter of the 5th century B.C.

115. Black-glaze Vicup (HP 1667) (Fig. 4; Pl. 75).
H. 0.085, D. 0.174 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, fired red in places, miltos. Attic.

Small pieces missing from body. Molded outer face of foot. Fillet with two scraped lines at junction of foot and stem. Lip offset inside. Reserved: outer face of foot, resting surface, center of cone with circle and dot, handles panels. A line of black glaze at lower edge of foot.

The molding of the foot displayed by Cat. No. 115 is one of the few variations that occur in the shape. See *Agora* XII, 93. Second quarter of the 5th century B.C.

GRAVE 16.

116. Black-glaze Bolsal (HP 1744) (Pl. 75).
D. base, 0.08 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Base preserved. Flaring ring foot. Reserved: underside with circles and dot. On floor, scraped circle at center.

Too little remains for exact dating. The treatment of the foot is typical of bolsals produced after the third quarter of the 5th century B.C. See *Agora* XII, 107.

117. Black-glaze Bolsal (HP 1745).
D. base, 0.06 m. Light brown clay (Munsell 7.5 YR 6/4); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Base preserved. Similar to Cat. No. 116. On floor, four stamped palmettes placed carelessly around scraped circle. Late 5th through mid-4th century B.C.

118. Convex Pyxis (HP 1742) (Fig. 5; Pl. 75).
H. pres. 0.065 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 7/4); black glaze, fired reddish brown. Corinthian.

Found outside the grave. Part of shoulder and low collar rim preserved. Two bands of glaze on rim. On shoulder, meander running r. On body, row of daubs between horizontal bands above and below.

A low rim rather than the usual high collar is sometimes found on the convex pyxis. See C.K. Williams, II and J. Fisher, *Hesperia* 41 (1972) pl. 27, no. 46. For dating the shape, see Cat. No. 29. 450-400 B.C.

119. Iron Nail (HM 797) (P l. 75).
L. pres. 0.068. W. of head, 0.022 m.

Badly corroded. Triangular, flat head; tapering shank round in section. Found with 16 nail fragments; possibly fastenings for a wooden box. For comments on the use of wooden coffins, see G.E. Mylonas, *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος* II, 275-276.

GRAVE 17.

120. Black-glaze Shyphos (HP 1748).
H. 0.123, D. 0.165 m. Red clay (Munsell 2.5 YR 5/6); thin black glaze, fired red and peeled in places. Attic.

Found outside the grave. One half restored. Profile close to Cat. No. 109. 470-460 B.C.

121. Black-glaze Bolsal (HP 1749) (F i g. 6; P l. 75).
D. base, 0.058 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, fired reddish brown, miltos. Attic.

Found outside the grave. Base and part of concave lower body preserved. Underside reserved with circle and wide band around central nipple. On floor, stamped palmette cross. Underside has graffito (F i g. 6).

A central nipple combined with a reserved underside is unusual. See *Agora* XII, 107. Too little remains for precise dating. Late 5th through mid-4th century B.C.

122. Convex Pyxis (NM 10269 = HP 1746) (F i g. 5; P l. 76).
H. 0.24, D. 0.217 m. Pinkish gray clay (Munsell 7.5 YR 7/2); black glaze, added red and white. Corinthian.

Handles restored; small pieces missing from body and rim. Low flaring foot. Flat, reserved underside with groove towards outer edge. Body flares to widest diameter above center of pot. Sloping shoulder. Slight ridge at base of narrow collar rim. Lid has sloping upper surface and high knob with projecting top. Decoration: black over foot, lower body reserved; above, bands of black and red; below shoulder, horizontal zigzag filled with black; on shoulder, black band with white dots, enscrolled and reversed palmettes, red line below collar, black over rim; on lid, bands of black, dilute black, and red in varying widths.

A similar convex pyxis was found in an Argive grave dated after the middle of the 5th century B.C. to the end of the century. See S. Papaspyridi-Karouzou, *Deltion* 15 (1933-35) 46, Fig. 28.

123. Miniature Pattern Skyphos (HP 1747) (P l. 75).
H. 0.029, D. 0.043 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/8); black glaze, fired red in places. Corinthian.

Found outside the grave. Reserved circle on underside. Reserved band with stripe on black body. Horizontal zigzag on rim.

For dating, see Cat. No. 38. 5th century B.C.

GRAVE 18.

124. Black-glaze Skyphos (NM 10272 = HP 1751) (Fig. 4; Pl. 75).
H. 0.09, D. 0.104 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/8); thin black glaze, fired red in places, miltos. Attic.

Found outside the grave. Corinthian type. One handle restored; small pieces missing from body. High, flaring ring foot. Horseshoe handles. Ovoid profile. Reserved: outer edge of foot, underside with two circles and dot, band with rays around lower body, handle panels, inner edge of rim.

Compare *Agora* XII, pl. 15, no. 318, 450-430 B.C.

Fig. 6. Halieis Necropolis: a. Cat. No. 121; b. Cat. No. 144; c. Cat. No. 158; d. Cat. No. 161.

125. Black-glaze Skyphos (HP 1754).
D. base, 0.054 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Corinthian type. Part of base preserved with flaring ring foot. Reserved: underside with dot and two circles and zone with cross-hatching above foot.

Compare Cat. No. 25. Late 5th/4th century B.C.

GRAVE 19.

126. Semi-glazed Skyphos (HP 1756) (Pl. 75).
H. pres. 0.037 m. Light gray clay (Munsell 5 Y 7/2); black glaze, almost completely worn away. Corinthian.

Found outside the grave. Three non-joining fragments. Base, part of body, and one handle preserved. Thick, sloping foot. Reserved: underside with circle and dot, lower body with line of glaze.

See *Corinth* XIII, pl. 58, 366-10, and p. 24 where it is noted that some semi-glazed skyphoi "show a slight thickening of the foot". The group dates from the beginning of the second quarter of the 5th century B.C. into the third quarter.

GRAVE 20.

127. Red-figure Krater (HP 1765) (Pl. 76).
Max. dim. 0.065 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, chipped in places, miltos. Attic.

Found outside the grave. From lower body. Band of meander running l. below base of palmette. Probably from bell krater. Late 5th/4th century B.C.

128. Red-figure Krater (?) (HP 1767) (P l. 76).
Max. dim. 0.029 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Fragment from body showing lower half of man's (?) head facing r. with r. arm raised. Late 5th/4th century B.C.

129. Black-glaze Skyphos (HP 1769).
H. pres. 0.02 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Corinthian type. Base, without foot, and lower part of body preserved. Reserved: underside with two circles and dot, lower body with cross-hatching.

Compare Cat. No. 25. Late 5th/4th century B.C.

GRAVE 21.

130. Black-glaze Skyphos (NM 10273 = HP 1772) (P l. 76).
H. 0.079, D. 0.088 m. Pink clay (Munsell 5 YR 7/4); black glaze, miltos. Attic.

Torus ring foot. Profile has double curve. Triangular handles. Reserved: resting surface and underside with circle at center.

Compare *Agora* XII, pl. 17, no. 352, *ca.* 330 B.C.

GRAVE 22.

131. Red-figure Krater (HP 1774) (P l. 76).
Max. dim. 0.088 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Found outside the grave. Piece from lower body. Band of meander running l.; part of checker square at l. Above, foot towards r. Ankle and toes sketchily drawn. Probably from bell krater. Late 5th/4th century B.C.

132. Bronze Strigil (HM 964).
L. pres. 0.121 m. Part of blade preserved, semi-circular in section. Too little preserved for exact dating. 5th century B.C.?

The following sherds were described in the excavation notes as having come from "taphikon oikodomema A" and "B".

"A"
133. Red-figure Pelike (HP 1691) (P l. 76).
Max. dim. 0.075 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Piece from upper body. Carelessly drawn head of man wearing himation, facing r. Above, band of hollow tongues and dots.

Compare *CVA Brussels* 3 (Belgium 3) pl. 4 (133) no. 13a, "Group G": *ARV* 1462-1471. First quarter of the 4th century B.C.

"B"

134. Red-figure Krater (HP 1780) (P l. 76).
Max. dim. 0.111 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Attic.

From lower body. Part of three figures wearing himations. The one at l. and, probably, the one at r. carry staffs. The scene is certainly that of the group of two or three youths common on the secondary sides of 4th century B.C. kraters and pelikes.

135. Red-figure Fragment (HP 1782) (P l. 76).
Max. dim. 0.046 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Piece from body of open vessel. Head of man facing l. Poorly-proportioned face with massive jaw; hair left as reserved area without detail. 4th century B.C.

136. Red-figure Krater (HP 1781 a.-b.) (P l. 77).
Max. dim. a. 0.058 m. Reddish brown clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Two non-joining fragments from upper body. a. Upper head and neck of horse facing r. Carelessly-drawn. b. Forelock and eyelid of horse facing r. Above, reserved band. 4th century B.C.

The following whole pots and sherds were found scattered about the necropolis area and are not associated with any one grave. Some of them were discovered during the Verdelis excavation and others by A. Kyrou.

137. Red-figure Krater (?) (HP 1872) (P l. 77).
Max. dim. 0.08 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Head of youth facing r. towards shield (?). Features of face worn away; hair drawn by broad lines of dilute glaze.

The piece has a slightly concave profile and may come from the upper body of a krater. The horizontal curve seems too wide to be from a pelike. 4th century B.C.

138. Red-figure Krater Rim (HP 1873) (Fig. 5; P l. 77).
Max. dim. 0.095 m. Reddish yellow (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Flaring lip with outward thickened rim. Reserved: band inside lip and groove outside. Below, band of leaves. Late 5th/4th century B.C.

139. Red-figure Stemless Cup (HP 1837 a.-b.) (P l. 77).
Max. dim. a. 0.053 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Two non-joining pieces from lower body and floor. a. Center of floor preserving part of an erotic scene. Torso of nude reclining man to l.; torso of nude woman astride to r. The woman has a necklace with a pendant around her neck and a strap running diagonally down from her r. shoulder. Exterior has reserved underside with broad band of glaze, three thin bands of dilute glaze and a dot at center. b. Inside, a meander band surrounding the tondo. Outside, part of two palmettes drawn in outline.

The woman's necklace and strap are part of a dancer's costume. See H. Licht, *Sittengeschichte Griechenlands* I, 11. Late 5th/4th century B.C.

140. Red-figure Palmette Lekythos (HP 1857) (Pl. 77).
Max. dim. 0.054 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos worn away. Attic.

Piece from body preserving part of palmette petals and heart. Early examples of the shape date to the beginning of the 4th century B.C. See T.L. Shear, Jr., *Hesperia* 39 (1970) 215. They appear to last at least through the middle of the 4th century B.C. See D.M. Robinson, *Olynthus*, XIII, *Vases found in 1934 and 1938*, 146.

141. Black-figure Cup (HP 1850 a.-c.) (Pl. 77).
Max. dim. a. 0.006 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); thin black glaze, fired red in places. Attic.

Three non-joining fragments from floor. Inside, satyr or komast walking r., holding up rhyton in l. hand Tondo framed by line of dilute glaze. Outside, reserved band and band of glaze. Above, dilute glaze line on which is the leg of a stool.

The komast or satyr is a common type used for decorating the interiors of black-figure cups painted with Dionysiac scenes. See, for instance, *CVA Louvre* 10 (France 17) pl. 115 (750) no. 5. Early 5th century B.C.

142. Palmette Cup (HP 1836 a.-b.).
H. pres. a. 0.069 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, added white. Attic.

Foot, stem, and lower part of body preserved with non-joining rim fragment. a. Disc foot, short stem. Reserved: outer face of foot, resting surface, conical center of underside and figure zone. Enscrolled palmettes; no lotus buds. Careless incision marks hearts and leaves; links have added white dots. b. Slightly concave lip.

Close to Cat. No. 4. *Ca.* 500 B.C.

143. Black-glaze Kantharos (HP 1615) (Fig. 5).
Est. rim D. 0.11 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6) to gray; black glaze. Attic.

Small piece of solid, molded rim. The molded rim is characteristic of 4th century B.C. kantharoi. See *Agora* XII, pl. 28.

144. Black-glaze Bolsal (HP 1876) (Fig. 6; Pl. 77).
Max. dim. 0.043 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Piece from base. Inside, stamped palmette cross on circle. Underside, reserved with circles and dot. Graffito at center (Fig. 6).

Too little preserved for exact dating. Late 5th/mid-4th century B.C.

145. Black-glaze Skyphos (HP 1839) (Fig. 5; Pl. 77).
H. pres. 0.07 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); worn black glaze, miltos. Attic.

Base and lower body preserved. Reserved: underside with two circles. Profile narrow towards base.

Compare *Agora* XII, pl. 17, no. 351, *ca.* 350-340 B.C.

146. Black-glaze Saltcellar (HP 1800) (Fig. 4).
H. 0.031, D. 0.067 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); chipped black glaze. Attic.

Profile close to Cat. No. 9. 375-350 B.C.

147. Convex Pyxis Lid (HP 1874) (Pl. 77).
H. pres. 0.028 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 8/6); black glaze, added red. Corinthian.

Ca. 1/3 of lid preserved. Concave side and rounded top. Red and black bands, thin lines of dilute glaze towards center.

For dating, see Cat. No. 29. Second half of the 5th century B.C.

148. Semi-glazed Skyphos (HP 547) (Fig. 5; Pl. 77).
H. 0.066, D. 0.086 m. Very pale brown clay (Munsell 10 YR 8/4); dull black glaze, added red. Corinthian.

One handle and pieces from body and base missing. Flaring ring foot. Reserved: underside with circle, lower third of body with black line above junction of foot and body. Trace of red line below handles.

See *Corinth* XIII, 124-125. Second half of the 5th century B.C.

149. Pattern Skyphos (HP 1844) (Pl. 77).
H. 0.05, D. 0.065 m. Pinkish gray clay (Munsell 5 YR 7/2); worn black glaze, added red. Corinthian.

Handle and pieces from body missing. Grooved underside, flaring foot. On body, bands and lines of black, band of red at center; horizontal zigzag on rim.

For dating, see Cat. No. 38. First half of the 5th century B.C.

150. Pattern Skyphos (HP 1845) (Pl. 77).
H. 0.047 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, fired red. Corinthian?

Part of upper body and handles missing. Carelessly made with an uneven rim and ridges on the body; two uneven bands around body, rays at rim.

Poor quality plus the redness of the clay suggests that this is an imitation of the Corinthian skyphos. First half of the 5th century B.C.

151. Unglazed Stamped Bottle (?) (HP 1869).
Max. dim. 0.04 m. Light brown clay (Munsell 7.5 YR 6/4). Eastern Peloponnesian?

Part of shoulder preserved. Band of stamped double ovules; above, three incised lines around small central opening; below, rays.

For probable shape and problems of dating, see Cat. No. 53.

152. Miniature Unglazed Phiale (HP 1797) (Pl. 77).

H. pres. 0.017, D. est. 0.05 m. Light red clay (Munsell 2.5 YR 6/8). Eastern Peloponnesian?

Much of body wall broken away. Shallow depression on underside. Inside, omphalos built up with added clay to an irregular peak. Incurving wall. Cannot be precisely dated because of unstratified context.

153. Black-glaze Cup-skyphos (HP 1801) (Fig. 4; Pl. 77).
H. 0.047, D. 0.096 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 6/6); dull, chipped black glaze. Eastern Peloponnesian.

High torus ring foot, slightly recessed underside. Narrow, concave lip. Two horizontal handles rise above level of rim. Reserved: underside, lower third of body.

The shape is definitely a local type; numerous examples of it have been found at Halieis in contexts belonging to the first half of the fourth century B.C. See W. Rudolph, *Hesperia* 43 (1974) 116, nos. 23-25.

The following objects were found in 1966 when the necropolis area was being cleaned and measured for its addition to the Halieis grid system. The first two vessels appeared lying broken on the surface of the earth at the eastern end of the line of graves dug by Dr. Verdelis. The third was found close by, partially exposed in the scarp left by bulldozing along the line of graves.

154. "SOS" Amphora (HP 536) (Pl. 78).
H. pres. 0.63, D. rim, 0.21 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); thin black to brown glaze. Attic.

Foot and lower body missing. High shoulder; echinus rim. On both sides of the neck, two compass-drawn circles with dot at center between double zigzags.

The vessel was used for a cremation burial. It contained a bronze ring, Cat. No. 155. The high shoulder and absence of a neck ridge are features of "SOS" amphoras dating to the late 7th century B.C. See E. Brann, *The Athenian Agora*, VIII, *Late Geometric and Protoattic Pottery*, 32-33.

155. Bronze Finger Ring (HM 439).
D. 0.22, W. 0.003 m.

Plain band of a size to fit an adult. Found in Cat. No. 154.

156. Unglazed Hydria (HP 537) (Fig. 5).
H. pres. 0.27, D. rim, 0.18 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); Attic?

Preserved in three, non-joining pieces. Fragments missing from body. Low ring foot, ovoid body with short neck. Flaring lip. Two shallow dents on body may be kiln damage. Two drilled holes, *ca.* 0.08 m. apart, are probably from an ancient mend.

Among Attic cooking-ware hydrias, the low ring foot would place Cat. No. 156 in the early 6th century B.C. See *Agora* XII, pl. 71, no. 1590.

157. Subgeometric Skyphos (HP 538) (Fig. 4; Pl. 78).
H. 0.055, D. 0.106 m. Reddish yellow clay (Munsell 7/5 YR 7/6); small white inclusions; black glaze, fired red. Eastern Peloponnesian?

One handle missing. Concave underside, low ring foot. High, straight, inset lip. Reserved: underside and band at handle zone.

Like the Attic subgeometric skyphoi, this has a rim barely set off from the body; the foot, however, is unusually high. The vessel is perhaps a local variant. The Attic type was common in the first half of the 7th century B.C. and continued through the middle of the century. See R. Young, Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora, *Hesperia*, Suppl. II, 124.

The following vessels and one figurine are among those found by A. Kyrou at the necropolis. They were in four separate groups and probably can be regarded as the offerings from four graves.

GROUP 1

158. Black-glaze Vicup (HP 1809) (Fig. 6).
H. 0.076, D. 0.141 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); metallic black glaze. Attic.

Slightly concave outer face of foot. Reserved: resting surface, outer face of foot, handle panels. Scraped line at junction of foot and stem. Graffito on underside (Fig. 6).

See Cat. No. 8. Second quarter of the 5th century B.C.

159. Black-glaze Acrocup (HP 1806).
H. 0.087, D. 0.121 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze, miltos. Attic.

One handle missing. Deep body. Fillet at junction of stem and body. Reserved: resting surface and inner cone.

Close to Cat. No 112. Second quarter of the 5th century B.C.

160. Black-glaze Acrocup (HP 1807).
H. 0.084, D. 0.121 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); thin black glaze, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 159. Stacking circle on floor. Second quarter of the 5th century B.C.

161. Black-glaze Acrocup (HP 1808) (Fig. 6).
H. 0.086, D. 0.018 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 159. A scraped groove on lower body. Graffito on underside (Fig. 6). Second quarter of the 5th century B.C.

162. Black-glaze Skyphos (HP 1804).

H. 0.10, D. 0.122 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Torus ring foot. Horseshoe handles, Reserved: resting surface and underside with three circles. Scraped line at junction of foot and body. Body contracts slightly towards base.

Close to Cat. No. 60. 470-460 B.C.

163. Black-glaze Skyphos (HP 1803) (P l. 79).
H. 0.091, D. 0.115 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Type B. One horizontal and one vertical handle. Torus ring foot. Reserved: band on outer face of foot, resting surface, underside with two circles and dot.

See *Agora* XII, pl. 14, no. 316. *Ca.* 450 B.C.

164. Black-glaze Skyphos (HP 1802).
H. 0.10, D. 0.11 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); thin, metallic black glaze; added red, miltos. Attic.

Corinthian type. Flaring ring foot. Ovoid body. Horseshoe handles. Reserved: underside with two circles and dot, edge of foot, inner rim, zone with rays above foot, handle panels. Two red lines under handles.

See Cat. No. 66. Mid-5th century B.C.

165. Black-glaze Mug (1805) (P l. 78).
H. 0.074, D. 0.103 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); chipped black glaze, miltos. Attic?

Thick, torus ring foot. High, concave lip. Single vertical handle attached at rim. Reserved: resting surface, underside with circle and dot.

The foot is unusually high. The mug may be a variant or, possibly, non-Attic. In Athens, mugs of approximately the same shape date from 450 to 400 B.C. See *Agora* XII, pl. 11, nos. 215-222.

GROUP 2

166. Red-figure Skyphos (HP 1810) (P l. 79).
H. 0.082, D. 0.09 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Type B. Small pieces missing from body. Torus ring foot. One horizontal and one vertical handle. Reserved: resting surface and underside with two circles and dot. Scraped groove at junction of foot and body. On either side of body, an owl between olive leaves.

The majority of owl skyphoi belong to the second and third quarter of the 5th century B.C. See F.P. Johnson, *AJA* 59 (1955) 123.

167. Red-figure Lekythos (HP 1815) (P l. 78).
H. 0.202, D. 0.06 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Thick disc foot. Cylindrical body with sharp shoulder. Reserved: outer face of foot,

band around lower body, and neck. On body, Nike facing r. with a phiale in each outstretched hand. She wears a sakkos with a dotted band and a chiton with a band of bars running diagonally from l. shoulder to feet. There is a double row of dots on each upper wing. Above, a meander running r.; on shoulder, a double row of bars.

Cat. No. 167 resembles lekythoi by the Bowdoin Painter, *ARV* 677-689, but not closely enough to make a definite attribution. For a comparable lekythos by this painter, see *CVA Cambridge* 1 (Great Britain 6) pl. 29 (267) no. 7, *ca.* 475 B.C. *Ibid.*, pl. 29.4, another lekythos by the Bowdoin Painter, has bars on the shoulder like Cat. No. 167 rather than his usual palmettes. Dating the Bowdoin Painter is problematic. See D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 111.

168. Palmette Lekythos (HP 1816) (P l. 80).
H. pres. 0.18, D. 0.07 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 6/6); black glaze, added white, miltos. Attic.

Lower body missing; part of thick disc foot preserved. Cylindrical body with sharp shoulder. Reserved: resting surface, part of outer face of foot, and neck. On body, band of double palmettes, enscrolled and linked, and lotus buds. Leaves and hearts of palmettes outlined by incision. Added white for enscrollment and in links. Rays on shoulder.

Compare *CVA Bucharest* 1 (Romania 1) pl. 31 (31) no. 3, Beldam Workshop. For dating, see Cat. No. 27. Second to third quarter of the 5th century B.C.

169. Pattern Lekythos (HP 1814) (P l. 79).
H. pres. 0.17, D. 0.065 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, white slip. Attic.

Neck and part of handle missing. Disc foot. Cylindrical body with sharp shoulder. Reserved: underside, upper face of foot. On lower body, three scraped lines. Above, band of ivy leaves and berries between bands of lattice pattern. On shoulder, two rows of rays.

Compare D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, pl. 70, nos. 6-8, second half of the 5th century B.C.

170. Black-bodied Lekythos (HP 1813) (P l. 79).
H. 0.179, D. 0.08 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze. Attic.

Thick disc foot. Cylindrical body with sharp shoulder. Reserved: underside, outer face of foot, shoulder with double row of rays, neck and upper surface of rim.

Compare *CVA Palermo* 1 (Italy 50) pl. 1 (2252) no. 10, first third of the 5th century B.C.

171. Black-glaze Acrocup (HP 1811).
H. 0.077, D. 0.105 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); chipped black glaze, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 112. Second quarter of the 5th century B.C.

172. Black-glaze Skyphos (HP 1820).

H. 0.08, D. 0.10 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); black glaze, thin in places, miltos. Attic.

Small pieces missing from rim, body and base. Scraped groove at junction of foot and body. Close to Cat. No. 60. 470-460 B.C.

173. Black-glaze Skyphos (HP 1821).
H. 0.093, D. 0.108 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6); chipped black glaze, miltos. Attic.

Handle and small part of upper body missing. Close to Cat. No. 172. 470-460 B.C.

174. Black-glaze Skyphos (HP 1822).
H. 0.073, D. 0.085 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, miltos. Attic.

Type B. Pieces missing from body and base. Close to Cat. No. 163. *Ca.* 450 B.C.

175. Black-glaze Skyphos (HP 1818).
H. 0.102, D. 0.112 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, fired red in places, added red, miltos. Attic.

Corinthian type. Pieces missing from body and rim. Handle missing. Close to Cat. No. 164. *Ca.* 450 B.C.

176. Black-glaze Skyphos (HP 1817).
H. 0.10, D. 0.112 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, added red, miltos. Attic.

Corinthian type. Close to Cat. No. 164. *Ca.* 450 B.C.

177. Black-glaze Skyphos (HP 1819).
H. 0.107, D. 0.121 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); black glaze, added red, miltos. Attic.

Corinthian type. Close to Cat. No. 164. *Ca.* 450 B.C.

178. Convex Pyxis (HP 1812) (P l. 80).
H. 0.13, D. 0.11 m. White clay (Munsell 2.5 Y 8/2); black glaze, added red. Corinthian.

Handle and large pieces from body missing. High, flaring foot. Body flares to sloping shoulder. Collar rim. Lid with high knob. Red over foot. On shoulder, red line. Above, daubs. Red over rim and outer edge of lid; red knob.

See *CVA University of Michigan* (U.S.A. 3) pl. 11 (96) no. 6, and H. Payne, *Necrocorinthia*, 331. Mid-5th century B.C.

179. Moldmade Terracotta Satyr (HC 386) (P l. 80).
H. 0.075 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); traces of red and white paint. Boeotian?

Small pieces missing from body. Hollow interior; plain back. Naked satyr in sitting position with hands on knees. He has a spade-shaped beard, bulging eyes, and a snub nose.

Compare H. Goldman and F. Jones, *Hesperia* 11 (1942) pl. 20, v-c-3, 450-420 B.C.

GROUP 3

180. Black-glaze Skyphos (HP 1823).
H 0.086, D. 0.107 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.
Close to Cat. No. 60. 470-460 B.C.

181. Black-glaze Skyphos (HP 1826).
H. 0.12, D. 0.147 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); thin black glaze, miltos. Attic.
Close to Cat. No. 60. 470-460 B.C.

182. Black-glaze Skyphos (HP 1824).
H. 0.086, D. 0.065 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, badly chipped, miltos. Attic.
Type B. Close to Cat. No. 163. *Ca.* 450 B.C.

GROUP 4

183. Black-glaze Stemless Cup (HP 1830) (P l. 79).
H. 0.033, D. 0.092 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); chipped black glaze. Eastern Peloponnesian?
Handle missing. High torus ring foot. Shallow body; offset lip. Upturned horizontal handles. Scraped circle on floor.
The simple rather than compound foot and the abrupt upturning of the handles suggest that the cup is non-Attic. At Athens, the majority of the black-glaze stemless cups belong to the last quarter of the 5th century B.C. See *Agora* XII, 105.

184. Black-glaze Cup-skyphos (HP 1829).
H. 0.044, D. 0.087 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 6/6); dull, chipped black glaze. Eastern Peloponnesian.
Close to Cat. No. 153. First half of the 4th century B.C.

185. Black-glaze Skyphos (HP 1825).
H. 0.09, D. 0.105 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.
Corinthian type. No added red. Close to Cat. No. 164. *Ca.* 450 B.C.

186. Black-glaze Kantharos (HP 1835) (Pl. 81)
H. 0.069, D. 0.083 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.
Concave underside with nipple; grooved resting surface. Scraped groove between two degrees of foot and at junction with body. Molded rim. Rising handles turn in at

rim. On floor, stamped palmette cross, linked at bases and surrounded by a circle of rouletting.

See *Agora* XII, pl. 28, no. 655. *Ca.* 375 B.C.

187. Black-glaze Bolsal (HP 1833).
H. 0.043, D. 0.09 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); chipped black glaze, miltos. Attic.

Flaring ring foot; horseshoe handles. Reserved: underside with circle and dot. On floor, stamped palmette cross.

Close in profile to Cat. No. 78. *Ca.* 380-350 B.C.

188. Black-glaze Bolsal (HP 1831).
H. 0.045, D. 0.064 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos. Attic.

Close to Cat. No. 78. *Ca.* 380-350 B.C.

189. Black-glaze Bolsal (HP 1828).
H. 0.082, D. 0.093 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); black glaze, miltos Attic.

Close to Cat. No. 78. *Ca.* 380-350 B.C.

190. Black-glaze One-handler (HP 1832) (Pl. 80).
H. 0.043, D. 0.113 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); chipped black glaze, miltos. Attic.

Ring foot. Flat rim, thickened inside. Scraped line at junction of foot and body. Reserved: resting surface and underside with circle and dot.

See *Agora* XII, pl. 31, no. 753. 420-400 B.C.

191. Black-glaze Saltcellar, Concave Wall (HP 1827).
H. 0.029, D. 0.068 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 6/6); thin and chipped black glaze Attic.

Close to Cat. No. 9. 375-350 B.C.

192. Unglazed Lekanis (HP 1834) (Fig. 5).
H. 0.043, D. 0.135 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); many small inclusions. Corinthian?

Lid and pieces from body and rim missing. Fired red inside. Low, slightly flaring foot. Flanged rim. Applied ribbon handles. Shallow body.

Possibly one of the poorly made Corinthian lekanides of the 4th century B.C. See *Corinth* XIII, 148.

The following articles of metal, terracotta, and bone were found in the necropolis area, but without a secure grave context, during the 1958 excavation.

193. Silver Signet Ring (HM 961) (Fig. 7; Pl. 81).
L. of bezel, 0.017, W. of bezel, 0.01, W. of ring, 0.021 m.

Oval bezel with intaglio design of woman seated on stool facing l. with r. hand extended towards Eros in upper l. portion of bezel. Eros raises a wreath (?) towards the woman's head. Clothing, eye, and hair of woman articulated but no definition of nose or mouth. Impression of Eros very shallow.

There is a similar design on a bronze ring from the Korykeian Cave. See P. Amandry, *BCH* 96 (1972) 908, fig. 28, second from top. J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings*, 222, places the subject in his "Iunx Group" and suggests that the woman is Aphrodite. First quarter of the 4th century B.C.

194. Silver Snake Pin (HM 970) (Pl. 81).
L. 0.094, W. max. 0.003 m.

Triangular head; jaws, eyes and nostrils articulated by wedge shaped dents. Underside flat. Head slightly raised. Body tapers in horizontal curves to a pointed end.

The delicacy of the snake and small size of the head would make it impractical for use as a pin to hold folds of cloth together. It is more likely that it was used as a hair ornament or a brooch.

The treatment of the head is almost identical to that of a silver snake forming a spiral earring, very likely from the same hand, found on the Halieis acropolis (HM 1080). The earring's context, the floor of the 4th century B.C. temenos, provides a general date for the pin.

Fig. 7. Halieis Necropolis: Cat. No. 193 (silver signet ring).

195. Silver Snake Pin (HM 971) (Pl. 81).
L. 0.09, W. max. 0.003 m.

Tip of tail broken off. Same as Cat. No. 194. 4th century B.C.

196. Bronze Mirror (HM 792) (Pl. 81).
H. 0.136, D. 0.175 m.

Complete; slightly corroded. Ring with bolster at end of shaft. Horizontal disc between ring and shaft and between shaft and base of mirror. At mirror base, a palmette between scrolls stamped on thin plate of metal and applied between back of mirror and handle. Trace of border around back of mirror, 0.005 m. from edge; circles and dots stamped on border. Four projecting spokes of bead and reel spaced nearly equidistant around edge of mirror.

See G. Davidson, *Corinth*, XII, *The Minor Objects*, pl. 81, no. 1307. The palmette is nearly identical but the Corinth example does not have the spokes. It was found in a grave dated to *ca.* 450 B.C.

197. Bronze Lidded Pyxis (HM 969) (Pls. 81 and 82).
D. bowl rim, 0.113, Est. lid D. 0.118 m.

Part of lid with handle and rim of bowl with non-joining body fragment preserved. Nearly flat lid with overhanging edge. Handle formed by two flattened straps set together. Bowl has straight lip, slightly inset.

See H Payne, *Perachora* I, pl. 60: bronze pyxides of an uncertain date, possibly Protocorinthian.

198. Bronze Strigil (HM 793) (Pl. 82).
L. max. pres. 0.25, W. of blade, 0.025 m.

All of handle and nearly all of blade preserved. Curved blade is semicircular in section. Handle bends back with leaf-shaped end bent down to touch back of blade. It is unattached. Oval stamp on upper handle: an ithyphallic ram in profile, r., standing on right hindleg, left hindleg and forelegs raised.

Details such as hooves, leg muscles, and the hairs along the ram's back have been given careful attention. The impression may have been made by a signet ring to show ownership. A similar rearing goat appears on a ring dated to the late 5th/early 4th century B.C. See J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings*, 205, fig. 210.

199. Bronze Strigil Handle (HM 968).
L. pres. 0.108 m.

Blade and return of handle missing. Preserved section is very thin, widening at each end. Too little preserved for exact dating.

200. Iron Strigil Fragment (HM 795).
L. pres. 0.082, W. max. 0.027 m.

Badly corroded. Part of handle with small section of blade preserved. Handle seems to have been rectangular in section, flattening and widening towards junction with shallow blade. Too little preserved for exact dating.

201. Iron Strigil Fragment (HM 796).
L. pres. 0.052, W. max. 0.015 m.

The same as Cat. No. 200.

202. Terracotta Female Protome (HC 382) (Pl. 83).
H. 0.457, W. of base, 0.345 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6); traces of red and white paint. Boeotian?

Much of headdress, base, and face below eyes missing. Moldmade with concave back. The figure wears a polos with a veil, a chiton with buttoned sleeves, and, over the chiton, a peplos with a deep "V" fold at the base of the neck and a short overhang, three longer folds falling from the shoulder. There is a necklace of beads around the neck. Both the beads and the sleeve buttons seem to have been added separately. A spiral bracelet is coiled three times around each wrist; both ends of the bracelets are bent back and have the triangular shape of snake heads. The hair has been elaborately treated as

a cluster of spiral curls over the ear. Traces of red paint appear on the curls; two fine red lines representing wisps of hair appear below the curls. The upper and lower eyelids are heavy and well-articulated. The right hand curves up around the right breast. The left, close to the shoulder, grasps a fold of the peplos. There are traces of white paint over all. Inside the polos is a ledge-like projection, probably for suspending the protome.

The female protome, a common type of terracotta in the classical period, appears often in graves. The Halieis protome is closest to examples from Boeotia, especially in the position of the arms, the deep fold of cloth at the neck, the loose draping of the peplos around the arms, and the overall attention to small details. See H. Goldman and F. Jones, *Hesperia* 11 (1942) pl. 17, and E. Paul, *Antike Welt in Ton*, pl. 14, no. 32. Second half of the 5th century B.C.

203. Terracotta Female Protome (HC 387) (Pl. 82).
H. pres. 0.095, W. pres. 0.076 m. Reddish yellow clay (Munsell 7.5 YR 7/6); traces of white paint. Argive?

Head preserved from moldmade protome. High polos, probably without veil. Thick hair parted in center and drawn back from forehead. Shallow, poorly defined eyes; fleshy lips and chin. Broken flange projecting from inside center of polos. Traces of white paint on polos.

See S. Papaspyridi-Karouzou, *Deltion* 15 (1933-35) 33, Fig. 16, right. Second quarter of the 5th century B.C.

204. Terracotta Female Protome (HC 381) (Pl. 82).
Max. dim. 0.04 m. Reddish yellow to light brown clay (Munsell 5 YR 7/6 to 7.5 YR 6/4); traces of reddish brown paint. Argive?

Part of polos with hair beneath. Hair drawn back from face in thick, wavy strands. Pierced flange for suspension projecting from inside center of polos.

Similar to Cat. No. 203. Second quarter of the 5th century B.C.

205. Terracotta Female Protome (HC 389) (Pl. 83).
Max. dim. 0.062 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 6/6). Boeotian?

Part of arm with spiral snake bracelet. Probably from protome close to Cat. No. 202. Second half of the 5th century B.C.

206. Terracotta Standing Kore (HC 388) (Pl. 82).
H. pres. 0.073 m. Pink clay (Munsell 7.5 YR 8/4); traces of red and white paint. Corinthian.

Preserved from the waist up. Solid, moldmade figurine, cut out behind polos and back. Hair rendered by vertical grooves across forehead and horizontal grooves to either side. Rabbit in r. arm. Tip of bow preserved under l. breast. Shallow drapery folds visible above break at waist. Traces of white paint on drapery and face; red paint on lips.

See G. Davidson, *Corinth*, XII, *The Minor Objects*, pl. 6, no. 92. Early 5th century B.C.

207. Terracotta Mirror Model (HC 638) (Pl. 80).
Est. D. 0.133 m. Reddish yellow clay (Munsell 5 YR 7/6).

Restored; one third preserved. Groove near rim. On rim, two applied clay animals. The head of one and the ears of the other are missing.

The model imitates bronze mirrors decorated by figures of hounds pursuing hares or foxes. The mirrors were popular in the late archaic and early classical periods. See G.M.A. Richter, *Archaeologia Classica* X (1958) 255.

208. Terracotta Mirror Model Fragment (HC 380) (Pl. 80).
Est. D. 0.15 m. Light brown clay (Munsell 7.5 YR 6/4); some incrustation.

Small piece from rim with applied clay hare. Two ridges near rim. From a mirror model similar to Cat. No. 207.

209. Bone Speculum Fibula (HV 239) (Pl. 82).
D. 0.025 m.

One half of fibula preserved. Disc with molded outer surface; flaring knob at center. Trace of iron attachment on back.

Compare D.M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, X, *Metal and Minor Miscellaneous Finds*, pl. 20, no. 337, probably archaic.

210. Moldmade Terracotta Lamp Disc (HL 79) (Pl. 83).
Max. dim. 0.071 m. Light reddish brown clay (Munsell 2.5 YR 6/4).

Disc framed by band of leaves and bars shows erotic symplegma; man and woman under a canopy.

See J. Perlzweig, *The Athenian Agora*, VII, *Lamps of the Roman Period*, no. 823. Late 3rd century A.C.

CHRISTINA DENGATE

ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΕΥΡΗΜΑ ΑΤΤΙΚΗΣ (;) 1967

(Πίν. 84 - 85)

Στή μνήμη τοῦ Λόντου Οἰκονομίδη

Τό 1967 ἡ Χωροφυλακή Προαστίων Πρωτευούσης, μέσω τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοπωλείων καί Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν, κατέθεσε[1] στό Νομισματικό Μουσεῖο[2] ἕνα εὕρημα φραγκικό ΙΓ΄ καί ΙΔ΄ αἰ. μ.Χ. Τό εὕρημα ἀποτελεῖται ἀπό 186 δηνάρια τορνήσια πού κόπηκαν καί κυκλοφόρησαν στόν ἑλλαδικό χῶρο ἀπό φράγκους πρίγκιπες καί ἀξιωματούχους.

Ὁ τόπος καί οἱ συνθῆκες εὑρέσεως εἶναι ἄγνωστες. Ἐπειδή ὅμως ἡ κατάσχεση ἀπό τή Χωροφυλακή ἔγινε στήν Ἀττική, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τό εὕρημα θάφτηκε «κάπου» στό χῶρο τῆς Ἀττικῆς[3].

Τά δηνάρια αὐτά, πού εἶναι κράμα χαλκοῦ καί ἀργύρου[4], παριστάνουν στή μία ὄψη ἕνα σταυρό καί κυκλικά ἐπιγραφή μέ τό ὄνομα τοῦ πρίγκιπα, δούκα, βαρώνου κτλ. πού κόβει τό νόμισμα. Πίσω, πάλι κυκλικά, δηλώνεται τό νομισματοκοπεῖο, π.χ. DE CLARENCIA, THEBE CIVIS, NEPANTI CIVIS, CLARICTIA, DELLA PATRA[5], καί στό κέντρο ἀπεικονίζεται ἕνας «πύργος»[6] (tour)[7] πού εἶναι μία ἐλεύθερη ἀπόδοση ἑνός χριστιανικοῦ ναοῦ ἀπό νόμισμα τοῦ Louis I (814-840)[8].

1. Τό εὕρημα ἔχει καταγραφεῖ στό Βιβλίο Εἰσαγωγῆς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου μέ αὐξ. ἀριθ. 375. Βλ. Μάντω Οἰκονομίδου, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά (ὑπό ἐκτύπωση).

2. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στήν Ἔφορο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου γιά τήν πρόθυμη παραχώρηση τοῦ εὑρήματος καί γιά τήν πολύτιμη βοήθεια στή διάρκεια τῆς μελέτης του.

3. Αὐτή τήν ἄποψη ὑποστηρίζει καί ἡ κ. Μ. Οἰκονομίδου. Τά δηνάρια τῶν δουκῶν τῶν Ἀθηνῶν, καλύπτοντας τό ἕνα τρίτο τοῦ συνόλου τῶν νομισμάτων τοῦ εὑρήματος, ἀποτελοῦν τό 32% αὐτοῦ. Γιά τή σύνθεση γενικά τῶν εὑρημάτων, τήν κυκλοφορία τῶν τορνησίων καί τήν ἀμοιβαία παρουσία κοπῶν ἀπό τά νομισματοκοπεῖα Γλαρέντζας καί Θηβῶν ἀντιστοίχως σέ εὑρήματα ἀπό τήν Πελοπόννησο καί τήν Κεντρική Ἑλλάδα βλ. D. M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396, London 1979, σ. 254-260 καί τοῦ ἰδίου, The Currency of Deniers in Frankish Greece, BSA 55 (1960), σ. 43.

4. Εὐχαριστῶ πολύ τήν κ. Μαρίνα Πέτρου-Λυκιαρδοπούλου πού ἐπιμελήθηκε στό ἐργαστήριο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ἀπό ἄποψη καθαρισμοῦ καί συντηρήσεως τά νομίσματα τοῦ εὑρήματος.

5. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές βέβαια εἶναι χαραγμένες σέ πολλές παραλλαγές ὅσον ἀφορᾶ καί τίς λέξεις ἀλλά καί τά διάφορα σημεῖα, ὅπως τελεῖες, ἡμισέληνα, ἀστερίσκους, ρόδακες, τριφύλλια, κρινάνθεμα κ.ἄ. πού μπαίνουν ἀνάμεσα στίς λέξεις.

6. Ὁ Π. Λάμπρος (ΑΕ 1872, σ. 392-396) καί ὁ Γ. Σωτηρίου (Le chateau fort de Chloumoutzi et son atelier monétaire de tournois de Clarencia, ΔΕΝΑ 19 (1918-1919), σ. 4) χρησιμοποιοῦν τόν ὅρο «πύργωμα».

7. Πύργος τῆς πόλεως Tours ἀπ' ὅπου καί τό ὄνομα: tournois - τορνήσιο ἤ τορνέζιο.

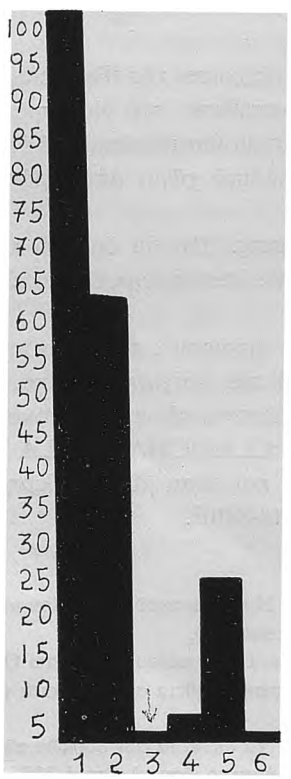
8. Πρβλ. D. M. Metcalf, BSA 55 (1960), σ. 38, εἰκ. 1a. Σύμφωνα μέ τόν D. M. Metcalf, ὅ.π.,

Τά νομίσματα τοῦ εὑρήματος Ἀττικῆς (;) 1967 εἶναι ἀρκετά φθαρμένα καί ἑπομένως τό τωρινό τους βάρος δέν μπορεῖ νά ἐπαληθεύσει τίς παρατηρήσεις τοῦ Metcalf [9].

Τό εὕρημα περιλαμβάνει κοπές[10] πριγκίπων Ἀχαΐας, δουκῶν Ἀθηνῶν, βαρώνης (dame) Καρύταινας, σεβαστοκράτορα Μεγάλης Βλαχίας, δεσπότη Ἠπείρου καί κόμητα τῆς Προβηγκίας.

Ὅπως φαίνεται στά δύο Σχεδιαγράμματα Α καί Β καί στόν Πίνακα Α, ἡ παρου-

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Α

Σύνθεση τῶν εὑρημάτων κατά νομισματοκοπεῖο:

1. Πρίγκιπες Ἀχαΐας 99, 53%
2. Δοῦκες Ἀθηνῶν 60, 32%
3. Κυρία τῆς Καρύταινας 1, 0,5%
4. Σεβαστοκράτορας Μ. Βλαχίας 3, 2%
5. Δεσπότης Ἠπείρου 22, 12%
6. Κόμης Προβηγκίας 1, 0,5%

σ. 38, οἱ φράγκοι κυρίαρχοι τῆς Ἑλλάδος χρησιμοποίησαν ὡς πρότυπο τῶν νομισμάτων πού θά ἔκοβαν γιά λογαριασμό τους καί γιά νά κυκλοφορήσουν στήν Ἑλλάδα τά δηνάρια τορνήσια πού κυκλοφοροῦσαν στή Γαλλία τό ΙΓ΄ αἰ.

9. Γιά τά βάρη τῶν νομισμάτων τοῦ εὑρήματος βλ. Πίνακα Β. Ὁ Guillaume de Villehardouin τό 1267 (πρβλ. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, σ. 249) ἔκανε μείωση τοῦ βάρους τῶν τορνησίων, σάν μιά προσπάθεια γιά νά τά εὐθυγραμμίσει μέ τά ἐλαφρότερα δυτικά τορνήσια. Τό ἴδιο ἔκανε καί ἡ Isabelle τό 1299 γιά νά προσαρμόσει τό βάρος τῶν κοπῶν της μέ τό βάρος τῶν κοπῶν τοῦ Guy II (πρβλ. Metcalf, ὅ.π., σ. 252). Τά ἀθηναϊκά ἐξάλλου, γενικά, ἦταν λίγο πιό ἐλαφρά ἀπό τά δηνάρια τῆς Γλαρέντζας. Αὐτά τοῦ Guillaume de la Roche ἦταν περίπου τά 3/4 τοῦ βάρους τῶν δηναρίων τῆς Ἀχαΐας περιέχοντας 1/5 περίπου λιγότερο ἀσήμι (πρβλ. Metcalf, ὅ.π., σ. 250).

10. Βλ. Σχεδιαγράμματα Α καί Β καί Πίνακα Α.

σία τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Γλαρέντζας ἀρχίζει[11] μέ κοπές τοῦ Guillaume de Villehardouin καί τελειώνει μέ αὐτές τοῦ Jean de Gravina. Τό εὕρημα καλύπτει μιά χρονική περίοδο 73 χρόνων (1260-1333), δηλαδή ὅλο τό διάστημα πού τό νομισματοκοπεῖο τῆς Ἀχαΐας ἦταν σέ λειτουργία κόβοντας δηνάρια τορνήσια. Τό νομισματοκοπεῖο τῶν Θηβῶν ἀντιπροσωπεύεται ἀπό κοπές τοῦ Guillaume I de la Roche καί τοῦ Guy II de la Roche. Ἡ κοπή τῆς βαρώνης τῆς Καρύταινας προσθέτει ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στό εὕρημα. Τά δηνάρια μέ τό ὄνομα τῆς Ἑλένης εἶναι σπάνια καί, ὅπως καί ὁ Metcalf ἐπισημαίνει[12], τό μόνο ἑλληνικό εὕρημα (μέχρι τό 1960) πού περιλαμβάνει κοπή τῆς Ἑλένης τῆς Καρύταινας εἶναι ἐκεῖνο τῶν Δελφῶν τοῦ 1894. Ἐξάλλου, ἡ ἔρευνα τῶν νεώτερων εὑρημάτων μᾶς κάνει γνωστό ὅτι ἐκτός ἀπό τό εὕρημα Πύλου (D. M. Metcalf, The Pylia Hoard: Deniers Tournois of Frankish Greece, στό ANS/MN 17 (1971), σ. 173-227) σέ κανένα ἄλλο εὕρημα δέν ἀπαντιῶνται κοπές τῆς Καρύταινας. Ἐπίσης στό Sierk Hoard[13] καί στό Lord Grantley Parcel[14] βρέθηκαν ἀντίστοιχα δύο καί τέσσερις κοπές τῆς Ἑλένης.

Στό εὕρημα προστίθενται οἱ κοπές τοῦ σεβαστοκράτορα τῆς Μεγάλης Βλαχίας Ἰωάννη Β΄ Ἄγγελου-Κομνηνοῦ καί ἐκεῖνες τοῦ Philippe de Tarente ἀπό τό νομισματοκοπεῖο τῆς Ναυπάκτου (Lepante).

Τέλος, ἐκτός ἀπό τίς κοπές νομισματοκοπείων ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο, ἔχουμε καί ἕνα δηνάριο τορνήσιο τοῦ Comte Charles I d'Anjou (1246-1285), κοπή Προβηγκίας. Καθώς παρατηρεῖ καί ὁ C. P. Seltman[15], εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο νά ἐμφανίζεται ἕνας μικρός ἀριθμός δηναρίων Γαλλίας καί Προβηγκίας ΙΓ΄ αἰ., σέ εὑρήματα μέ δηνάρια φραγκικά ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο. Στό εὕρημα ἀκριβῶς πού δημοσιεύει ὁ ἴδιος, ἀνάμεσα στά 113 φραγκικά δηνάρια τό ἕνα εἶναι τοῦ Charles I d'Anjou, Comte de Provence. Ὁ Metcalf ἄλλωστε, ἀπό τή μελέτη διαφόρων φραγκικῶν εὑρημάτων, ἐπισημαίνει[16] τήν παρουσία, στά εὑρήματα αὐτά, προβηγκιανῶν κοπῶν, σέ ἀπρόσμενα ὑψηλή ἀναλογία καί ἐπομένως τή στενή σχέση μεταξύ Ἑλλάδος καί Προβηγκίας. Ὁ Charles I d'Anjou βέβαια διατέλεσε καί πρίγκιπας τῆς Ἀχαΐας μετά τό θάνατο τοῦ Guillaume de Villehardouin ἀπό τό 1278 ὡς τό 1285. Ἀνάμεσα στά 21 φραγκικά εὑρήματα πού ἐξετάζει ὁ Metcalf[17], διακρίνουμε σέ τέσσερα (A. Corinth 1934, G. Attica (?) 1951, I. Orion 1959, L. Delphi 1894) κοπές τοῦ ἴδιου κόμητα τῆς Προβηγκίας, ἐκτός ἀπό τίς ἄλλες προβηγκιανές κοπές, ὅπως τοῦ Alphonse de Poitiers, Marquis de Provence (1249-1271)

11. Γιά τήν κοπή τῶν πρώτων δηναρίων τορνησίων στό νομισματοκοπεῖο τῆς Γλαρέντζας βλ. ὑποσημ. 24.

12. BSA 55 (1960), σ. 59.

13. Ὅ.π., σ. 59.

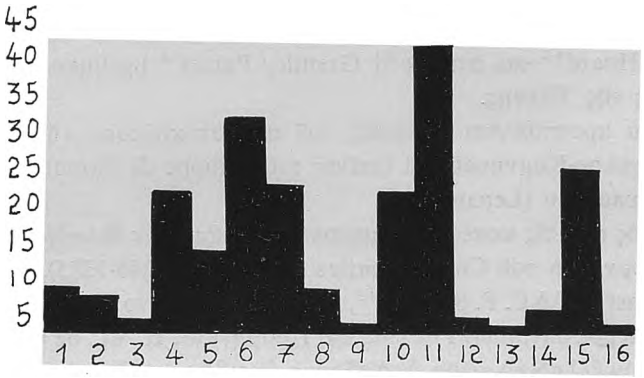
14. Ὅ.π., σ. 59.

15. Numismatic Circular 1964, σ. 135.

16. Ὅ.π., σ. 48-49.

17. Ὅ.π., σ. 54-58. Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω εὑρήματα στά τελευταῖα χρόνια προσθέτουμε καί τά: 1) Εὕρημα Ἀγρινίου 1967 (Μάντω Οἰκονομίδου, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 13). 2) Εὕρημα Ναυπάκτου 1970 (Ἠώς Τσούρτη-Κούλη, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 327-328). 3) Εὕρημα Ἀττικῆς 1972 (Μάντω Οἰκονομίδου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 8). 4) Εὕρημα Ἀμφίσσης (Δρόσος Κραβαρτόγιαννος, Ἀμφισσαϊκόν εὕρημα φραγκικῶν τορνησίων (ιγ΄-ιδ΄ αἰ.), Τετράμηνα, τεῦχος 14 (1977), σ. 1066-1072).

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Β

Σύνθεση τοῦ εὑρήματος κατά ἡγεμόνα:

1. Guillaume de Villehardouin, 6
2. Charles I d'Anjou ἤ Charles II d'Anjou, 5
3. Florent de Hainaut, 2
4. Isabelle de Villehardouin, 19
5. Philippe de Savoie, 11
6. Philippe de Tarente, 29
7. Mahaut de Hainaut, 20
8. Jean de Gravina, 6
9. Φθαρμένο δουκῶν Ἀχαΐας, 1
10. Guillaume I de la Roche, 19
11. Guy II de la Roche, 39
12. Φθαρμένα δουκῶν Ἀθηνῶν, 2
13. Ἑλένη Ἀγγελίνα, Βαρώνη τῆς Καρύταινας, 1
14. Ἰωάννης Β΄ Ἄγγελος-Κομνηνός, σεβαστοκράτορας Μ. Βλαχίας, 3
15. Philippe de Tarente, δεσπότης Ἠπείρου, 22
16. Charles I d'Anjou, κόμης Προβηγκίας, 1

(A. Corinth 1934, G. Attica (?) 1951) καί Raimond VII, Comte de Provence (1222-1249) (B. Xirochori 1957).

Στή σειρά αὐτῶν, προσθέτουμε καί τό εὕρημα Καπανδρίτι 1924[18], ὅπου ἐπίσης βρίσκουμε κοπές τοῦ Charles I τῆς Προβηγκίας. Τέλος, συμπληρωματικά ἀναφέρουμε ὅτι στίς ἀνασκαφές τῆς Κορίνθου (K. Edwards, Corinth VI, Coins, 1896-1929, Cambridge, Massachusetts 1933, σ. 157 ἀριθ. 40) βρέθηκαν δύο δηνάρια τοῦ Charles I· ἐπίσης καί στίς ἀνασκαφές τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν, ὅπως μᾶς ἀναφέρουν ἡ Margaret Thompson καί ὁ Fred Kleiner[19], καί σύμφωνα μέ πληροφορίες πού εἶχε τήν καλοσύνη νά μᾶς δώσει ὁ κ. Alan Walker, ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης προβηγκιανές κοπές. Παρενθετικά, κάνουμε λόγο καί γιά τό εὕρημα Μπερμπάτι (Ἀργολίδος) 1953 καί γιά τό σύνολο νομισμάτων ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο (1963), πού εἶναι εὑρήματα ἀπό τόν κυρίως ἑλλαδικό χῶρο, στή σύνθεση τῶν ὁποίων βρέθηκαν δυτικές κοπές (τό εὕρημα Μπερμπάτι ἀποτελεῖται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό δηνάρια τορνήσια τῆς Δύσεως καί στά δηνάρια ἀπό τήν Ἀθήνα βρίσκουμε προβηγκιανές καί γαλλικές κοπές).

Συγκρίνοντας[20] τό εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1967 μέ τά παραπάνω εὑρήματα, θά δοῦμε ὅτι τό πρῶτο παρουσιάζει ὁμοιότητες, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ποικιλία καί τό ποσοστό κάθε κοπῆς, μέ τό εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1951[21]. Διαφέρουν ὅμως στό ὅτι τό δεύτερο περιλαμβάνει μία κοπή τοῦ Charles I (G. Schlumberger, Numismatique de l' Orient Latin, 1878, XII, 16, CLARENTIA) καί μία τοῦ Alphonse de Poitiers, Marquis de Provence, ἐνῶ ἐκεῖνο τοῦ 1967 ἔχει μία κοπή τῆς Ἑλένης τῆς Καρύταινας. Κατά τά ἄλλα καί στά δύο εὑρήματα ἀπαντοῦν δηνάρια τῶν ἴδιων ἡγεμόνων.

Ὁ κύριος ὄγκος τοῦ εὑρήματος ὑποθέτουμε ὅτι σχηματίσθηκε στήν ἀλλαγή τοῦ αἰώνα, στά τέλη δηλαδή τοῦ ΙΓ΄ μέ ἀρχές τοῦ ΙΔ΄, καθώς βλέπουμε ἀπό τόν ἀριθμό κοπῶν τοῦ Guy II (1287-1308) καί τοῦ Philippe de Tarente, τόσο τῆς Γλαρέντζας (1307-1313), ὅσο καί τῆς Ναυπάκτου (μετά τό 1294), πού εἶναι συγκριτικά μεγαλύτερος ἀπό ἐκεῖνον τῶν κοπῶν τῶν ἄλλων κυριάρχων. Αὐτή ὅμως ἡ περίοδος (1294-1311) εἶναι καί τό χρονικό σημεῖο τῆς ὑψηλότερης ἀποδόσεως τῶν νομισματοκοπείων στόν ἑλλαδικό χῶρο, ἡ ὁποία ὅμως μειώθηκε τό 1311, μετά τήν καταλανική ἐπιδρομή στήν Ἀθήνα καί τήν περίφημη μάχη τοῦ Κηφισοῦ (1311)[22].

Ἀναφορικά μέ τή χρονολογία ἀποκρύψεως τοῦ εὑρήματος, αὐτή θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ στά χρόνια τοῦ Jean de Gravina (1318-1333), ἐφ' ὅσον εἶναι κι ὁ τελευταῖος ἡγεμόνας πού ἐμφανίζεται στό εὕρημα.

18. BSA 55 (1960), σ. 58.

19. Margaret Thompson, The Athenian Agora, Volume II, The Coins, Princeton, New Jersey 1954, σ. 79. Fred Kleiner, Medieval and Modern Coins in the Athenian Agora, American School of Classical Studies, Princeton, New Jersey 1978, σ. 19.

20. Βλ. συγκριτικό Πίνακα Γ τῶν δύο εὑρημάτων.

21. Πρβλ. BSA 55 (1960), σ. 55.

22. Πρβλ. ὅ.π., σ. 53. Βλ. Σχεδιάγραμμα Β καί Κατάλογο ἀριθ. 119 κ.ἑ., ἀριθ. 44 κ.ἑ. καί ἀριθ. 164 κ.ἑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

ΠΡΙΓΚΙΠΕΣ ΑΧΑΪΑΣ

Guillaume de Villehardouin (1246-1278)
Schlumberger, XII, 11, XII, 12

Charles I d'Anjou ἢ Charles II d'Anjou (1278-1285-1289)
XII, 17

Florent de Hainaut (1289-1297)
XII, 18

Isabelle de Villehardouin (1297-1301)
XII, 19

Philippe de Savoie (1301-1307)
XII, 20

Philippe de Tarente (1307-1313)
XII, 21

Mahaut de Hainaut (1313-1321)
XII, 24

Jean de Gravina (1318-1333)
XII, 25

ΔΟΥΚΕΣ ΑΘΗΝΩΝ

Guillaume I de la Roche (1280-1287)
XIII, 2

Guy II de la Roche (1287-1308)
XIII, 9

ΒΑΡΩΝΗ ΤΗΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑΣ

Ἑλένη Ἀγγελίνα (1291-1299;)
XII, 28

ΣΕΒΑΣΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΛΑΧΙΑΣ

Ἰωάννης Β΄ Ἄγγελος-Κομνηνός (1303-1318)
XIII, 18

ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Philippe de Tarente (μετά τό 1294)
XIII, 20, XIII, 26

ΚΟΜΗΣ ΠΡΟΒΗΓΚΙΑΣ

Charles I d'Anjou (1246-1285)

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

Βάρη τῶν δηναρίων τοῦ εὑρήματος

Guillaume de Villehardouin

1. 0,73 γρ.
2. 0,76
3. 0,82
4. 0,81
5. 0,86
6. 0,57

Charles I d' Anjou ἤ Charles II d' Anjou

7. 0,71
8. 0,88
9. 0,80
10. 0,79
11. 0,75

Florent de Hainaut

12. 0,76
13. 0,77

Isabelle

14. 0,79
15. 0,74
16. 0,76
17. 0,78
18. 0,80
19. 0,77
20. 0,83
21. 0,73
22. 0,80
23. 0,71
24. 0,70
25. 0,75
26. 0,83
27. 0,71
28. 0,76
29. 0,75
30. 0,75
31. 0,80
32. 0,73

Philippe de Savoie

33. 0,78
34. 0,81
35. 0,75
36. 0,76
37. 0,73
38. 0,78
39. 0,74
40. 0,77
41. 0,78
42. 0,79
43. 0,74

Philippe de Tarente

44. 0,81
45. 0,90
46. 0,72
47. 0,74
48. 0,78
49. 0,70
50. 0,68
51. 0,54 κομμένο
52. 0,75
53. 0,74
54. 0,82
55. 0,83
56. 0,69
57. 0,76
58. 0,74
59. 0,75
60. 0,64
61. 0,80
62. 0,72
63. 0,81
64. 0,77
65. 0,52 κομμένο
66. 0,57 »
67. 0,74
68. 0,78
69. 0,80
70. 0,88
71. 0,81
72. 0,83

Mahaut de Hainaut

73. 0,73
74. 0,71
75. 0,76
76. 0,78
77. 0,67
78. 0,66
79. 0,71
80. 1,06
81. 0,81
82. 0,83
83. 0,82
84. 0,78
85. 0,88
86. 0,85
87. 0,85
88. 0,87
89. 0,79
90. 0,82
91. 0,73
92. 0,84

Jean de Gravina

93. 0,85
94. 0,84
95. 0,82
96. 0,85
97. 0,87
98. 0,54 κομμένο
99. 0,58 »

Guillaume de la Roche

100. 0,69
101. 0,61
102. 0,84
103. 0,74
104. 0,67
105. 0,83
106. 0,68
107. 0,74
108. 0,71
109. 0,69
110. 0,79
111. 0,78
112. 0,75
113. 0,64
114. 0,59
115. 0,61
116. 0,87
117. 0,76
118. 0,76

Guy II de la Roche

119. 0,61
120. 0,67
121. 0,72
122. 0,74
123. 0,76
124. 0,75
125. 0,73
126. 0,96
127. 0,68
128. 0,78
129. 0,82
130. 0,70
131. 0,81
132. 0,75
133. 0,76
134. 0,81
135. 0,88
136. 0,75
137. 0,77
138. 0,82
139. 0,60
140. 0,76
141. 0,77
142. 0,84
143. 0,72
144. 0,75
145. 0,80
146. 0,71
147. 0,72
148. 0,88
149. 0,83
150. 0,70
151. 0,68
152. 0,80
153. 0,83
154. 0,86
155. 0,63
156. 0,73
157. 0,78
158. 0,42 κομμένο
159. 0,68

Ἑλένη Καρύταινας

160. 0,55

Ἰωάννης Β' Μεγάλης Βλαχίας

161. 0,79
162. 0,89
163. 0,76

Philippe de Tarente (Ναύπακτος)

164. 0,67
165. 0,68
166. 0,70
167. 0,57 κομμένο
168. 0,75
169. 0,73
170. 0,65
171. 0,67
172. 0,63
173. 0,75
174. 0,81
175. 0,79
176. 0,76
177. 0,97
178. 1,04
179. 0,81
180. 0,77
181. 0,62
182. 0,65
183. 0,76
184. 0,68
185. 0,72

Charles I, Προβηγκία

186. 0,83

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ

	Εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1951			*Εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1967*		
Ἡγεμόνες	Παραπομπή	Τεμάχια	Ποσοστό	Παραπομπή	Τεμάχια	Ποσοστό
Guillaume de Villehardouin	XII, 11 XII, 12	4 1 > 5	0.024	XII, 11 XII, 12	3 3 > 6	0.032
Charles I	XII, 16	1	0.005	—	—	—
Charles II	XII, 17	5	0.024	XII, 17	5	0.027
Florent	XII, 18	12	0.057	XII, 18	2	0.011
Isabelle	XII, 19	14	0.066	XII, 19	19	0.102
Philippe de Savoie	XII, 20	7	0.033	XII, 20	11	0.060
Philippe de Tarente	XII, 21	32	0.152	XII, 21	29	0.156
Mahaut	XII, 24	27	0.128	XII, 24	20	0.108
Jean de Gravina	XII, 25	2	0.009	XII, 25	6	0.032
Φθαρμένα Γλαρέντζας	—	2	0.009	—	1	0.005
Guillaume de la Roche	XIII, 2	23	0.109	XIII, 2	19	0.102
Guy II	XIII, 9	43	0.204	XIII, 9	39	0.21
Φθαρμένα Ἀθηνῶν	—	—	—	—	2	0.011
Ἤπειρος	XIII, 20 XIII, 26	27 4 > 31	0.147	XIII, 20 XIII, 26	18 4 > 22	0.118
Καρύταινα	—	—	—	XII, 28	1	0.005
Μεγάλη Βλαχία	XIII, 18	2	0.009	XIII, 18	3	0.016
Charles I d'Anjou (Προβηγκία)	—	1	0.005	—	1	0.005
Alphonse de Poitiers	—	1	0.005	—	—	—
Ἀβέβαια	—	2	0.009	—	—	—
Σύνολο		211			186	

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ[23]

ΠΡΙΓΚΙΠΕΣ ΑΧΑΪΑΣ

Guillaume de Villehardouin (1246-1278)

Χρονολογία κοπῆς 1260[24]

XII, 11[25]

Variation a[26]

Τά πυργώματα στήν πίσω πλευρά τῶν τριῶν πρώτων νομισμάτων εἶναι τοῦ πρώιμου τύπου α, μέ παραλλαγές, κατά τόν Metcalf (Pylia Hoard, σ. 178-179, εἰκ. 2). Βλ. παρακάτω σχόλια νομισμάτων ἀριθ. 1-3.

23. Τίς ἐπιγραφές τοῦ Καταλόγου καί τά μονογράμματα ἔκανε ἡ σχεδιάστρια τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καί Ἐπιστημῶν κ. Ἀμαλία Βιδάλη, τήν ὁποία εὐχαριστῶ πολύ.

24. Ἡ χρονολογία πού τά πρῶτα φραγκικά δηνάρια τορνήσια ἄρχισαν νά κόβονται στήν Ἑλλάδα, ἀντικαθιστώντας τά δηνάρια τῆς Δύσεως πού κάλυπταν τίς τοπικές νομισματικές ἀνάγκες, εἶναι ἕνα θέμα πού ἀπασχόλησε πολύ τούς μελετητές.

Παλαιότερα οἱ νομισματολόγοι καί στά νεώτερα χρόνια ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς (πρβλ. N. Bookidis - Joan Fisher, Sanctuary of Demeter and Kore in Acrocorinth, Hesperia 43 (1974), σ. 306) παραδέχονταν ὡς ἔναρξη κοπῆς τῶν πρώτων δηναρίων τορνησίων στό νομισματοκοπεῖο τῆς Γλαρέντζας τό ἔτος 1250, στηριζόμενοι στή μαρτυρία τοῦ Marin Sanudo, Istoria del regno di Romania, γραμμένη στά 1310-1320, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Guillaume de Villehardouin, πηγαίνοντας τό 1249 στήν Κύπρο γιά νά βοηθήσει τό βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο Θ΄ πού πολεμοῦσε, ἐκεῖνος τοῦ παραχώρησε, ὡς ἀντάλλαγμα, τό δικαίωμα νά κόβει νομίσματα παρόμοια μέ αὐτά πού κυκλοφοροῦσαν στή Γαλλία (σταυρός καί πύργωμα), ἐκτός βέβαια ἀπό τό ὄνομα τοῦ ὑπεύθυνου τῆς κοπῆς (βλ. D. M. Metcalf, The Pylia Hoard, ANS/MN 17 (1971), σ. 210, τοῦ ἰδίου, BSA 55 (1960), σ. 45-46, G. Sotiriou, ΔΕΛΤΙΟΝ 19 (1918-1919), σ. 4). Ὁ Metcalf ὅμως (Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396, London 1979, σ. 247-248), ἀφ' ἑνός στηριζόμενος στά εὑρήματα Κορίνθου 1934 (χρονολογία ἀποκρύψεως μετά τό 1253, πρβλ. BSA 55 (1960), σ. 54), Μπερμπάτι 1953 (χρονολογία ἀποκρύψεως περί τό 1265, πρβλ. Metcalf, Numismatic Chronicle, XIV [(1974), σ. 119-124), Ἐρετρίας, (ἀδημοσίευτο, πρβλ. Ε. Βαρούχα, BCH, Acquisitions, LXXXVI (1962) II, σ. 425-426) καί στό σύνολο νομισμάτων ἀπό τό λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου στήν Ἀθήνα (1963) (χρονολογία ἀποκρύψεως 1255-1259, πρβλ. Metcalf, Hesperia 34 (1965), σ. 203-223), ἀπό τά ὁποῖα ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τοπικά δηνάρια τορνήσια, ἀφ' ἑτέρου ἐπανεκτιμώντας τά στοιχεῖα πού προσφέρει τό εὕρημα Παναγίτσα Ξηροχωρίου 1957 (Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, σ. 238 σημ. 4, καί BSA 55 (1960), σ. 54) καί θεωρώντας ὅτι τό πολιτικό ὑπόβαθρο τῆς ἐνάρξεως κοπῆς τῶν ἀχαϊκῶν τορνησίων ἦταν ἡ ἰσορροπία δυνάμεων στήν Ἑλλάδα καί τό Αἰγαῖο στά 1258-1262, πιστεύει (ὅ.π., σ. 249) ὅτι τά πρῶτα φραγκικά δηνάρια τορνήσια πρέπει νά κόπηκαν δέκα χρόνια περίπου ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλαδή τῆς δεκαετίας τοῦ 1260. Ὅταν ὁ Guillaume de Villehardouin ἀφέθηκε ἐλεύθερος τό 1261, μετά τή σύλληψή του ἀπό τούς Βυζαντινούς, πού ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς μάχης τῆς Πελαγονίας (1259), ἐπιστρέφοντας στήν Πελοπόννησο, πιθανότατα γύρω στά 1262, ἄρχισε νά κόβει στό νομισματοκοπεῖο τῆς Γλαρέντζας τά πρῶτα φραγκικά δηνάρια τορνήσια.

25. Οἱ παραπομπές δίνονται στό σύγγραμμα τοῦ Gustave Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1878. Θά ἀναφέρονται: XII, 11 κ.ο.κ.

26. Ὅ.π., σ. 313-314.

1. ✠ GPRINCEPS
✠·CLARENTI▾A×.

Τό ἐπάνω μέρος τοῦ πυργώματος εἶναι △ .

2. ✠·G·PRINCE RS·
✠:CLARENT▾IA:

Τό ἐπάνω μέρος τοῦ πυργώματος εἶναι △ .

3. ✠·G·PRINCEPS·
✠✪C▴LA▾RENTIA▾✪

Τό ἐπάνω μέρος τοῦ πυργώματος εἶναι △ .

XII, 12

Variation c[27]

Τά πυργώματα τῶν ἀριθ. 4 καί 5 εἶναι τοῦ μεταγενέστερου τύπου b, κατά Metcalf: ⩚ .
Βλ. Pylia Hoard, σ. 178-179, εἰκ. 2.

4. ✠:G:PRIN•CEACh
✠▾CLARENTIA▾

*5[28]. ✠:G·PRINCEACh
✠:CLARENTIA▾

6. ✠·G· PRINCEA·Ch
✠ CLARENTIA▾

Οἱ λεπτομέρειες τοῦ πυργώματος εἶναι δυσδιάκριτες.

27. Πρβλ. G. Schlumberger, ὅ.π., σ. 314.

28. Ὁ ἀστερίσκος δηλώνει ὅτι τό νόμισμα ἀπεικονίζεται στούς Π ί ν. 84-85. Ἡ φωτογράφιση ἔγινε στό φωτογραφικό ἐργαστήριο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ἀπό τόν κ. Βασίλη Σοφικίτη, τόν ὁποῖο εὐχαριστῶ πολύ.

Charles I d'Anjou ἤ Charles II d'Anjou[29] **(1278-1285-1289)**

XII, 17

Τό πύργωμα στό ἐπάνω μέρος τῆς πίσω πλευρᾶς εἶναι △ .

*7-11. ✠·K·R·PRINCᴬACh·
✠ ⁘ DE⁘CLARENTIA⁘

Ὁ Metcalf (Pylia Hoard, σ. 181) ἑρμηνεύει τό DE σάν DE(narius) Clarentianus, σέ ἀναλογία μέ τά νομίσματα τοῦ Alphonse de Poitiers μέ τήν ἐπιγραφή DE(narius) Riomensis, πρβλ. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, σ. 249 καί ὑποσημ. 7. Ὁ P. Grierson (Bulletin de la société française de Numismatique, Janvier 1976, σ. 2-4), ἔχοντας ἀντίθετη γνώμη ἑρμηνεύει τό DE σάν «ἀπό» (ἀπό τή Γλαρέντζα).

Florent de Hainaut (1289-1297)

XII, 18

Τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος καί στά δύο νομίσματα εἶναι △ .

12. ✠✟FLORENS·P·AChᴮ
✠ DE CLARENCIAᴵ

Πρβλ. Metcalf, Pylia Hoard, σ. 182, εἰκ. 3, τύπος d, ὅσον ἀφορᾶ τά σύμβολα στήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς. Τά ἴδια σύμβολα βλ. καί παρακάτω στά νομίσματα ἀριθ. 14-19 τῆς Isabelle.

29. Ὁ G. Schlumberger, ὅ.π., σ. 315, καταχωρεῖ τά παραπάνω δηνάρια τορνήσια, XII, 17, στόν Charles II d'Anjou, στηριζόμενος ἀφ' ἑνός στήν τεχνοτροπία τους, πού τά θεωρεῖ μεταγενέστερα ἀπό ἐκεῖνα τοῦ Charles I καί ἀφ' ἑτέρου στήν ἐπιγραφή DE CLARENTIA πού ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά. Ὁ Metcalf ὅμως, Pylia Hoard, σ. 180, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ νέου τύπου XII, 17 (δηλαδή τῆς ἐπιγραφῆς DE CLARENTIA) θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ πρίν ἀπό τό 1285, πιθανῶς τό 1281, ἐποχή πού κυβερνοῦσε τήν Ἀχαΐα ὁ Charles I καί συγκεκριμένα ὅταν ὁ Gauthier de Collepierre κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Charles I ἀσχολήθηκε μέ τή βελτίωση τῆς λειτουργίας τοῦ νομισματοκοπείου (βλ. Schlumberger, σ. 315 καί ὑποσημ. 1). Στό νομισματοκοπεῖο ἔγινε μία ἀναδιοργάνωση σύμφωνα μέ ἕναν κανονισμό τοῦ Ἀπριλίου 1279, πού βρίσκουμε στά Registri angioini (βλ. Schlumberger, σ. 314 καί ὑποσημ. 2). Ἄλλωστε, προσθέτει ὁ Metcalf (BSA 55 (1960), σ. 59), οἱ κοπές XII, 17 (DE CLARENTIA) ἀπαντῶνται πέντε φορές περισσότερο, στά διάφορα εὑρήματα, ἀπό ἐκεῖνες τοῦ τύπου XII, 16 (CLARENTIA), πράγμα πού μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ χρόνος κυριαρχίας τοῦ Charles I στήν Ἀχαΐα (1278-1285) ἦταν μεγαλύτερος ἀπό ἐκεῖνον τοῦ Charles II (1285-1289). Τό παραπάνω εὕρημα ἄλλωστε ἀποδεικνύει ὅτι ἡ κοινή ἐπιγραφή τῆς ἐμπρόσθιας πλευρᾶς K R PRINCEPS στά τορνήσια τόσο τοῦ Charles I ὅσο καί τοῦ Charles II ἐδῶ συνδυάζεται μέ τήν ἐπιγραφή DE CLARENTIA στήν πίσω ὄψη, πού κατά τόν Metcalf ἀνήκει στόν Charles I d'Anjou.

Στήν ἐπιγραφή τοῦ ὀπισθότυπου τό Τ στή λέξη CLARENTIA γίνεται C (πρβλ. Schlumberger, ὅ.π., σ. 315 καί Pylia Hoard, σ. 181).

*13. ✠ ·FLORЄNS·P·AC·h
✠ DЄCLARЄNCIA

Τό σύμβολο στό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι βαλανίδι μέ φύλλο;

Isabelle de Villehardouin (1297-1301)[30]

XII, 19

Τό πύργωμα στό ἐπάνω μέρος, σέ ὅλα τά νομίσματα, εἶναι ⋀ .

*14-19. ✠ ✠y SABЄLLA · P · ACh[b]
✠ DЄCLARЄNCIA[I]

Πρβλ. Pylia Hoard, σ. 183, a καί παραπάνω, σχόλια στό νόμισμα ἀριθ. 12.

20-26. ✠ ✠y SABЄLLA ·P· ACh
✠ DЄCLARЄNCIA[I]

27-28. ✠ ⅄y SABЄLLA ·P· ACh ⅄
✠ ✽DЄCLARЄNCIA✽

29. ✠ ⅄ySABЄLLA·P· ACh ⅄
✠ DЄCLARЄNCIA✽

30. ✠ ⅄ySABЄLLA ·P·ACh ⅄
✠[C]DЄCLARЄNCIA[U]

31-32. Φθαρμένα.

30. Τά νομίσματα μέ τό ὄνομα τῆς Isabelle ἀποδίδονται στά ἔτη πού κυβερνοῦσε μόνη της, δηλαδή μετά τό θάνατο τοῦ Florent (1297) καί πρίν ἀπό τό γάμο της μέ τόν Philippe de Savoie (1301). Τά Registri angioini ἐπισημαίνουν ὅτι τά νομίσματα αὐτά κόπηκαν ἀνάμεσα στά 1299-1301 (βλ. Schlumberger, ὅ.π., σ. 316 καί Metcalf, Pylia Hoard, σ. 183 καί Coinage in South-Eastern Europe, σ. 252). Γενικά τά νομίσματα τῆς Isabelle ἀπαντῶνται συχνότερα σέ σχέση μέ αὐτά τῆς κόρης της Mahaut, πράγμα πού ἐξηγεῖται ἀπό τή μεγαλύτερη χρονική διάρκεια πού ἐκείνη ἦταν στά πράγματα τῆς Ἀχαΐας (βλ. BSA 55 (1960), σ. 42).

Philippe de Savoie (1301-1307)
XII, 20

Τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος στά νομίσματα ἀριθ. 33-34, 37-43, εἶναι △ .

καί στά 35-36 ⩚ .

33. ✣ · PhS·D · SAB ·P· AChЄ·
✣ ⚜ DЄCLARЄNCIA ⚜

Στό πύργωμα ἀρ. καί δεξ. ἀπό μία στιγμή καί ἀπό κάτω ἕνα ἀστέρι.

*34. ✣ · Ph·S·D: SAB·P·AChЄ
✣ ⚜ DЄCLARЄNCIA ⚜

Στό πύργωμα ἀρ. καί δεξ. ἀπό μία στιγμή καί ἀπό κάτω ἕνα ἀστέρι (βλ. καί νόμισμα ἀριθ. 33).

35. ✣ ·PhSD▾ SAB·P·AChЄ·
✣ ⚜ DЄCLARЄNCIA ⚜

Στό πύργωμα ἀρ. καί δεξ. ἀπό μία στιγμή καί ἀπό κάτω ἕνα κρινάνθεμο;

36. ✣ PhSD▾SAB·P·AChЄ·
✣ ⚜ DЄCLARЄNCIA ⚜

Τό σύμβολο στήν ἀρχή τῆς ἐμπρόσθιας πλευρᾶς εἶναι φθαρμένο. Γιά τήν πίσω πλευρά βλ. σχόλια στό νόμισμα ἀριθ. 33.

*37-38. ✣ ·PhSD▾ SABP·AChЄ·
✣ ⚜ DЄCLARЄNCIA ⚜

Βλ. σχόλια στό νόμισμα ἀριθ. 33.

Στά νομίσματα ἀριθ. 39-43 στήν πίσω πλευρά, κάτω ἀπό τό πύργωμα, ἕνα ἀστέρι.

39. ✣ · PhS·D · SAB ·P · AChЄ
✣ ✣ D CLARЄNCIA ✣

40. ✣ ·P·h SD· SAB·P·AChЄ
✣ ✣ DЄCLARЄNCIA ✣

Στό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς τό σύμβολο ἀσαφές.

41. ✢ ·PhS·D▾SAB·P·AChЄ·
✢ ✤ DЄCLARЄNCIA✤

42. ✢ PhS·D▾SABP · AChЄ
✤ ✤ DЄCLARЄNCIA✤

Στήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς τά σύμβολα ἀσαφή.

43. ✤ · PhS·DSAB·P·AChЄ·
✢ ✤ DЄCLARЄNCIA✤

Philippe de Tarente (1307-1313)

XII, 21

Ἡ συντομογραφία τῆς ἐπιγραφῆς ἀναλύεται σέ : PHILIPPUS PRINCEPS ACHAIE TARANTI DESPOTES ROMANIE. Βλ. καί παρακάτω ἀριθ. 165 κ.έ. τίς κοπές τοῦ Philippe στή Ναύπακτο.

Τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος εἶναι △ , ἐκτός ἀπό: α) νόμισμα ἀριθ. 44: δέ φαίνεται νά ἔχει στιγμές κάτω ἀπό τό τρίγωνο τοῦ πυργώματος καί β) νομίσματα ἀριθ. 48, 50-51, 54-56, 58: οἱ στιγμές κάτω ἀπό τό τρίγωνο εἶναι δύο. Τέλος στά νομίσματα ἀριθ. 52, 60 καί 67 τό πύργωμα εἶναι ⧋ .

*44-45. ✢ PhS·P·ACh·TAR· DR
✢ D:CLARЄNCIA:

46-51. ✢ PhS·P·AChTAR· DR
✢ D▾CLARЄNCIA·

52-53. ✢ PhS·P·ACh·TAR·D·R
✢ D▾CLARЄNCIA:

54-55. ✢ PhS·P·AChTAR·D·R
✢ D▾CLARЄNCIA·

56. ✠ PhS·P·ACh·TARDR
✠ D⁘CLARENCIA

57-58. ✠ PhS·P·ACh·TAR·D·R
✠ D⁘CLARENCIA⁘

Ἀριθ. 59-65, ἀρ. καί δεξ. στό πύργωμα ἀπό μία στιγμή καί ἀπό κάτω κρινάνθεμο.

59-62. ✠·PhS·P·ACh·TAR·D·R
✠ ✠ DECLARENCIA ✠

63. ✠·P·h SP·AChTARD·R
✠ ✠ DECLARENCIA ✠

64. ✠·PhS·P·ACh TAR·D·R
✠ ✠ DECLARENCIA ✠

Ἀριθ. 66-67: Κάτω ἀπό τό πύργωμα κρινάνθεμο χωρίς στιγμές ἀρ. καί δεξ.

65-67. Φθαρμένα.

Τά πυργώματα εἶναι △ καί ἀρ. καί δεξ. ὑπάρχει ἀπό ἕνα F.

68-69. ✠ PhS·P·AChTAR··
✠ DECLARENCIA·

Στό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς, κάτω ἀπό τίς δύο στιγμές ρόδακας ἤ ✠ .

70. ✠ PhS·P·AChTAR··
✠ DECLARENCIA·

Στό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς καί κάτω ἀπό τίς δύο στιγμές κρινάνθεμο ἤ ✠ .

71-72. ✠ PhS·P·AChTAR ✠
✠ DECLARENCIA·

Mahaut de Hainaut (1313-1321)[31]

'Αριθ. 73: στήν ἐμπρόσθια ὄψη μία στιγμή στό τρίτο διάχωρο τοῦ σταυροῦ. 'Αριθ. 76: ἀπό μία στιγμή στό δεύτερο καί τρίτο διάχωρο. 'Αριθ. 78: ἀπό μία στιγμή καί στά τέσσερα διάχωρα. 'Αριθ. 79: ὅ,τι καί ὁ ἀριθ. 76.

Τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος εἶναι ⚠ .'Αριστερά μικρός δακτύλιος καί ἀπό κάτω φύλλωμα ⚜ .

73-82. ✚ MAhAVTA·P·ACh
✚ DECLARENCIA°

'Αριθ. 83: ἀπό μία στιγμή στό πρῶτο καί τέταρτο διάχωρο τοῦ σταυροῦ τῆς ἐμπρόσθιας πλευρᾶς. 'Αριθ. 85: μία στιγμή στό τρίτο διάχωρο. 'Αριθ. 89: ὅ,τι καί ὁ ἀριθ. 83.

'Αριθ. 83-85: στήν πίσω πλευρά ἀρ. στό πύργωμα ἕνας δακτύλιος καί ἀπό μία στιγμή ἀριστερά καί δεξιά στό φύλλωμα, κάτω ἀπό τό πύργωμα.

'Αριθ. 86-88: ἕνας μικρός σταυρός κάτω ἀπό τόν πύργο. 'Αριθ. 89-90: ἀριστερά στόν πύργο ἕνα γοτθικό G καί δεξιά ἕνας δακτύλιος.

*83-90. ✚ MAhAVTA·P·ACh
✚ DECLARENCIA

'Αριθ. 91-92: ἀριστερά ἀπό τόν πύργο ἕνα γοτθικό G.

91. ✚ MAhAVTAPACh
✚ ✚ DECLARENCIA

92. ✚ MAhAVTAP·A·Ch
✚ ✚ DECLARENCIA

31. Ἡ παρατήρηση πού κάνει ὁ Metcalf (BSA 55 (1960), σ. 42) γιά τό ὑψηλό ποσοστό τῶν νομισμάτων τῆς Mahaut στά διάφορα εὑρήματα, ἔχει ἀπήχηση καί στό εὕρημα 'Αττικῆς (;) 1967, πού τό ποσοστό κοπῶν τῆς Mahaut εἶναι 9.25%. Ὁ σχετικά ὑψηλός ἀριθμός δηναρίων μέ τό ὄνομα τῆς Mahaut (20 τεμάχια) δέν εἶναι ἀνάλογος μέ τό χρονικό διάστημα πού κράτησε μόνη της τήν ἡγεμονία τῆς 'Αχαΐας, δηλαδή ἐπί εἴκοσι μῆνες ('Ιούλιος 1316-Μάρτιος 1318). Σύμφωνα πάντα μέ τόν Metcalf, πιθανῶς μερικά ἀπό αὐτά νά κόπηκαν καί στό διάστημα τῆς συμβασιλείας της μέ τόν Louis de Bourgogne (1313-1316) ἀλλά καί στά πρῶτα τρία χρόνια τῆς ἡγεμονίας τοῦ Jean de Gravina (1318-1321).

Jean de Gravina (1318-1333)

XII, 25[32]

Ἀριθ. 93, 95, 97: τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος εἶναι △ . Ἀριθ. 94, 96: πυργώματα ἀσαφή.

93. ✚ IOhS PAChЄ
✚ DCLARЄNCIA

Ἀριστερά καί δεξιά στόν πύργο ἀπό ἕνας μικρός δακτύλιος καί ἀπό κάτω γράμμα (;) δυσδιάκριτο.

*94. ✚ · IOh S·P·AChЄ
✚ DЄCLARЄNCIA

Στήν ἐμπρόσθια πλευρά ἀπό μία στιγμή στό πρῶτο καί τρίτο διάχωρο.

95. ✚ ...hSP ·AChЄ·
✚ DCLARЄNCIA

Στήν πίσω πλευρά, ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τό πύργωμα ἀπό ἕνας μικρός δακτύλιος καί ἀπό κάτω T.

96. ✚ I·OANSPACh·
✚ DЄCLARЄNCIA

Τό τελευταῖο γράμμα εἶναι I;
Ἀριστερά καί δεξιά στό πύργωμα ἀπό ἕνας δακτύλιος.

97. ✚ IOANSP...
✚ DЄCLARЄNCIA

Ἀριστερά στό πύργωμα L καί δεξιά στιγμή.

98. ✚ IO...
✚ ...ЄN...

99. Φθαρμένο Ἀχαΐας.

32. Οἱ κοπές τοῦ Jean de Gravina εἶναι βιαστικές καί οἱ ἐπιγραφές δυσδιάκριτες.

ΔΟΥΚΕΣ ΑΘΗΝΩΝ[33]

Guillaume I de la Roche (1288-1287)

XIII, 2[34]

A[35]

Ἀριθ. 101-102: τό ἐπάνω μέρος τοῦ πυργώματος ἔχει μία στιγμή.

Ἀριθ. 103: στό πύργωμα δύο στιγμές ἀντί τρεῖς.

*100-103. ✚ ⁝ G ⁝ DVX ⁝ ATENES ⁝
✚ ThEBE ⁝ CIVIS ⁝

B[36]

*104-108. ✚ ·G· DVX· ATЄ NЄS ·
✚ ThЄBЄCIVIS

Ἀριθ. 104: στό πύργωμα δύο στιγμές ἀντί τρεῖς (πρβλ. καί ἀριθ. 103).

109. ✚·G: DVX·ATЄNЄS·
✚ ThЄBЄ CIVIS

110. ✚ ·G·DVX· ATЄNIS·
✚ ▾THЄBЄ▾ CIVIS▾

Τό τρίτο γράμμα ἀπό τό τέλος εἶναι N ἤ H.

33. Ὁ Guillaume I de la Roche τό 1280 ἤ λίγο ἀργότερα ἄρχισε νά κόβει στό νομισματοκοπεῖο τῶν Θηβῶν τά πρῶτα δηνάρια τορνήσια κατά μίμηση αὐτῶν τῆς Γλαρέντζας, πιθανῶς ἀφοῦ ἦρθε πρῶτα σέ κάποια συμφωνία μέ τόν Charles I d'Anjou, πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας (βλ. Metcalf, BSA 55 (1960), σ. 53).

34. Ὁ Metcalf (Pylia Hoard, σ. 185 κ.ἑ.) χωρίζει τίς κοπές τοῦ Guillaume σέ τρεῖς κατηγορίες σύμφωνα μέ τά σύμβολα πού ἔχουμε στίς ἐπιγραφές. Στήν Α κατηγορία ἔχουμε τούς μικρούς κύκλους ⁘ καί τόν τύπο a στό πύργωμα : (βλ. ὅ.π., σ. 186, εἰκ. 4, a). Στή Β κατηγορία ἔχουμε διάφορα ἄλλα σύμβολα, ὅπως τελεῖες, τρίγωνα κτλ. καί πύργωμα τύπου b : . Στή Γ κατηγορία, ἐκτός ἀπό τό πύργωμα, πού θυμίζει τή γενουατική πύλη, στίς ἐπιγραφές ἔχουμε ἕνα τριακτινωτό σχῆμα. Στό εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1967 ἔχουμε παραδείγματα ἀπό τήν κατηγορία Α καί Β. Βλ. καί Δ. Ν. Ἀρτέμη, Ὁ Δυτικός Μεσαίων εἰς τήν Ἑλλάδα. Τά νομίσματα τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν, Νομισματικά Χρονικά 4 (1976), σ. 52, ὅπου γίνεται λόγος καί γιά μιά τέταρτη κατηγορία.

35. Βλ. Δ. Ν. Ἀρτέμη, ὅ.π., σ. 51, γιά τήν κατηγορία Α, ὅπου τό γράμμα Ε χαράζεται μέ γωνίες, σέ ἀντίθεση μέ τήν κατηγορία Β, ὅπου τό ἴδιο γράμμα ἀπεικονίζεται μέ καμπύλες (Є).

36. Βλ. ὑποσημ. 34. Στήν κατηγορία Β ἀνήκουν τά νομίσματα ἀριθ. 104-118.

111. ✚ G·DVXATENIS
✚ ▾ THEBE ▴ CIVIS▾

*112-15. ✚ (x) G·DVX·ATENIS·
✚ ▾THEBE▾ CIVIS▾

Τό σύμβολο στήν ἀρχή τῆς ἐπιγραφῆς δύσκολα διακρίνεται ἄν εἶναι X ἤ μικρός σταυρός.

116. ✚ (x) G·DVXATENIS·
✚ ▾THEBE▴ CIVIS▾

Βλ. σχόλια νομισμάτων ἀριθ. 112-115.

117. ✚ (x) G·DVXATENIS·
✚ ▴THEBE▴ CIVIS▴

Βλ. σχόλια νομισμάτων ἀριθ. 112-115.

118. ✚ ...XATENES
✚ THEBECIVIS

Guy II de la Roche (1287-1308)

Ἀνώνυμα[37]: 1287-1294.

Τό πύργωμα στό ἐπάνω μέρος σέ ὅλα τά δηνάρια τορνήσια τοῦ Guy II εἶναι τοῦ

37. Ἀνώνυμες κοπές σύμφωνα μέ τούς Π. Λάμπρο (Unedirte mittelalter Münzen von Athen und Naxos, ZfN 1874, σ. 192, πίν. VI) καί G. Schlumberger (ὅ.π., σ. 339), πού κυκλοφόρησαν μετά τό θάνατο τοῦ Guillaume I de la Roche, ὅταν ὁ Guy ἦταν ἀκόμη ἀνήλικος καί τήν ἀντιβασιλεία ἀσκοῦσε ἡ μητέρα του Ἑλένη Ἀγγελίνα πρῶτα μόνη της (1287-1291) καί μετά τό γάμο της (1294) μέ τόν Hugues de Brienne μαζί του, μέχρι τήν ἐνηλικίωση τοῦ Guy. Ὁ A. J. Seltman (Late Deniers Tournois of Frankish Greece, σ. 320, πίν. XXII, 4 στό Mints, Dies and Currency. Essays Dedicated to the Memory of Albert Baldwin, Edited by R.A.G. Carson, London 1971) προτείνει ὅτι θά πρέπει αὐτά τά ἀνώνυμα τορνήσια τοῦ Guy νά κόπηκαν ὄχι στά ἔτη ἀντιβασιλείας τῆς μητέρας του (1287-1294) ἀλλά ἀργότερα. Ἐπειδή παρατηρεῖ ὅτι τό ἰδιόμορφο ϱ στή λέξη CIVIS πάνω σ' αὐτά, ἀπαντάει καί στίς κοπές τοῦ Philippe de Tarente (1307-1313), τοῦ ὁποίου ἐξάλλου τά νομίσματα πλησιάζουν στήν τεχνοτροπία αὐτά τοῦ Guy περισσότερο ἀπό ὅσο οἱ κοπές τῶν ἄλλων ἡγεμόνων τῆς περιόδου 1287-1294, ἀλλά καί ἐπειδή τρεῖς ἀπό αὐτές τίς ἀνώνυμες κοπές τοῦ Guy II βρέθηκαν σ' ἕνα εὕρημα (Hoard B. Βλ. E. Caron, Trouvailles de monnaies du Moyen Age à Delphes, BCH 1897, σ. 26 κ.ἑ.) πού θάφτηκε περίπου τό 1320-1325, θεωρεῖ ὅτι τά παραπάνω ἀνώνυμα δηνάρια πρέπει νά κόπηκαν στά πρῶτα ἔτη πού οἱ Καταλανοί ἐπιδρομεῖς ἤρθαν στήν Ἑλλάδα (μετά τό 1311).

τύπου △ μέ δύο στιγμές (122, 125, 128, 141, 142, 150, 154, 155) ἤ τρεῖς κάτω ἀπό τό τρίγωνο.

*119. ✚ DVX·ACTЄNAR ✚
✚ ·TЄBAR·CIVIƧ·

Ὁ Metcalf θεωρεῖ τή σειρά τῶν παρακάτω νομισμάτων προβληματική καί προτείνει νά καταταγοῦν στίς ἀνώνυμες κοπές (Pylia Hoard, σ. 191): type D-I, μόνο πού στά δηνάρια τοῦ εὑρήματος Πύλου μετά τό G δέν ὑπάρχει ὁ δακτύλιος O.

*120-22. ✚ ⁝G·DVX✪ATЄNЄS⁝
✚ ⁝ThЄ BЄ✪ CIVIS⁝

Ἐνηλικίωση: 1294-1308[38]

123. ✚ :GVI· DVX✪ ATENES⁝
✚ :ThЄBANI :CIVIS:

124. ✚ ⁝ GVI· DVX✪ATЄNЄS
✚ ⁝ ThЄ BANI✪ CIVIS⁝

125. ✚ ⁝ GVI· DVX✪ATЄNЄS⁝
✚ : ThЄBANI: CIVIS:

126. ✚ ⁝ GVI· DVX✪ATЄNЄS⁝
✚ ⁝ ThЄBANI✪CIVIS⁝

127. ✚ ⁝ GVI· DVX✪ ATЄNЄS⁝
✚ ⁝ ThЄBANI✪CIVIS

Ἀριθ. 128-144: κάτω ἀπό τό πύργωμα ἀστέρι ✡

128. ✚ : GVI·DVX· ATЄNЄS:
✚ : ThЄBANICIVIS:

38. Ἡ παραγωγή ἀθηναϊκῶν δηναρίων μέ τήν ἐνηλικίωση τοῦ Guy II (1294) ξεπέρασε αὐτήν τῆς Ἀχαΐας. Βλ. BSA 55 (1960), σ. 53 καί Σχεδιάγραμμα Β.

Οἱ διάφορες κοπές καταχωρίσθηκαν στόν Κατάλογο σύμφωνα μέ τή σειρά πού προτείνει ὁ Metcalf (Pylia Hoard, σ. 192).

129. ✠ :GVI·DVXATENES:
✠ .ThE BANI : CIVIS:

'Από μία στιγμή στό πρῶτο, δεύτερο καί τέταρτο διάχωρο τοῦ σταυροῦ.

130-31. ✠ :GVI·DVX:ATENES:
✠ :ThEBANI·CIVIS:

132. ✠ :GVIDVX·ATENES:
✠ ThE BANICIVIS

133. ✠ GVIDVXATENES
✠ ·ThEBANICIVIS·

134. ✠ GVIDVXATENES
✠ ·ThEBANICIVIS

135. ✠ ·GVI·DVXATENES
✠ ·ThEBANICIVIS

136. ✠ ·GVIDVXATENES·
✠ ThEBANICIVIS

*137-44. ✠ GVIDVXATENES
✠ ThEBANICIVIS

'Από μία στιγμή στό πρῶτο, δεύτερο καί τέταρτο διάχωρο τοῦ σταυροῦ.

145. ✠ :GVI·DVX:ATENES:
✠ ·ThEBANICIVIS:

146. ✠ :GVI·DVX:ATENES:
✠ :ThEBANI:CIVIS·

147. ✠ :GVI·DVX:ATENES
✠ :ThEBANICIVIS:

148. ✣ GVI· DVX:ATENES
✣ ˅ThEBANI:CIVIS˅

149. ✣ :GVI·DVX:ATENES
✣ ˅ThEBANICIVIS

150. ✣ :GVI:DVX:ATENES
✣ ˅ThEBANICIVIS˅

151. ✣ : GVI:DVX: ATENES:
✣ ˅ThEBANI: CIVIS

152-53. ✣ GVIDVX ATENES
✣ ThEBANI:CIVIS

154. ✣ GVI·DVX ATENES
✣ ThEBANI·CIVIS

155. ✣ GVI·DVX ATENES
✣ ThEBANI: CIVIS

Ἀπό μία στιγμή σέ κάθε διάχωρο τοῦ σταυροῦ.

156. ✣ GVI·DVXATENES
✣ ThEBANI:CIVIS

Μετά τή λέξη DVX, σύμβολο φθαρμένο.

157. ✣ :GVI·DVXATENES:
✣ ThEBANI·CIVIS

158-59. Φθαρμένα Θηβῶν.

ΒΑΡΩΝΟΙ ΤΗΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑΣ[39]

Ἑλένη[40] **Ἀγγελίνα, Κυρία τῆς Καρύταινας (1291-1299 ;)**

Χρονολογία κοπῆς: μετά τό 1291

XII, 28

*160. ✚ hELENADIG...
✚ ·CLARICTIA...

Τό πύργωμα εἶναι καί ἀπό κάτω ✡ .

ΣΕΒΑΣΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΛΑΧΙΑΣ[41]

Ἰωάννης Β΄ Ἄγγελος[42]**-Κομνηνός (1303-1318)**

XIII, 18[43]

Τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος εἶναι, ἀριθ. 161 /\ καί ἀριθ. 162-163 /\ .

39. Γιά τήν παρουσία τῆς κοπῆς τῆς Καρύταινας στό εὕρημα βλ. σ. 327.

40. Τά νομίσματα μέ τό ὄνομα τῆς Ἑλένης καί τήν ἐπιγραφή τῆς Καρύταινας (Ἀρκαδία) κόπηκαν μετά τό γάμο της μέ τόν Hugues de Brienne τό 1291, ἀπό τόν ὁποῖο αὐτή κληρονόμησε τή μισή κυριαρχία στό φέουδό του τῆς Καρύταινας. Ἄν καί ἡ ἐπιγραφή στήν πίσω πλευρά δέ σώζεται ὁλόκληρη, ἡ συνέχεια θά πρέπει νά εἶναι S F (Semi Feudi), πρβλ. Pylia Hoard, σ. 196 καί Coinage in South-Eastern Europe, σ. 252. Ἡ Ἑλένη ἔκοψε νομίσματα γιά λόγους πολιτικούς καί ὄχι προσωπικούς. Οἱ κοπές της δηλώνουν ὅτι τήν κυριαρχία της ἀντλεῖ DI GRA (Dei Gratia), ἐπιγραφή ἀσυνήθιστη στά φραγκικά νομίσματα. Μέ αὐτήν σημειώνει ἀκριβῶς τή διάστασή της πρός τούς κυρίαρχους τῆς Ἀχαΐας Florent καί Isabelle (Pylia Hoard, σ. 195 καί Coinage in South-Eastern Europe, σ. 252).

Βλ. καί P. Lambros, Hélène, Dame de Carytaena, RN 1869/1870, σ. 192-193 γιά μιά κοπή τῆς Ἑλένης ἀπό τή Συλλογή τοῦ Λάμπρου.

41. Τό παραπάνω εὕρημα ἐπιβεβαιώνει τή θέση τοῦ Metcalf (BSA 55 (1960), σ. 44 καί 54) ὅπου λέει ὅτι τό κατ' ἔτος ποσοστό τοῦ προϊόντος τοῦ νομισματοκοπείου τῶν Νέων Πατρῶν ἦταν περίπου τό 5% σέ σχέση μέ ἐκεῖνο τοῦ νομισματοκοπείου τῶν Θηβῶν. Πρβλ. παραπάνω στόν Κατάλογο ἀριθ. 100-159: 60 δηνάρια ἀπό τό νομισματοκοπεῖο τῶν Θηβῶν καί ἀριθ. 161-163: 3 δηνάρια ἀπό τό νομισματοκοπεῖο τῶν Νέων Πατρῶν, δηλαδή τό 5% περίπου τῆς παραγωγῆς τοῦ νομισματοκοπείου τῶν Θηβῶν.

42. Γιά τήν ταύτιση τῶν παραπάνω δηναρίων μέ τήν ἐπιγραφή ANGELVS, βλ. P. Lambros, Monnaies et bulles inédites de Neopatras et de Carytaena, RN 1869/1870, Jean II (1303-1318), σ. 191-192, καί G. Schlumberger, ὅ.π., σ. 382, ὅπου δικαιολογεῖται ἡ φραγκική αὐτή κοπή ἑνός Ἀγγέλου-Κομνηνοῦ, ἐξαιτίας τῆς στενῆς σχέσεως κηδεμονίας τοῦ Guy II de la Roche στόν Ἰωάννη Β΄ Ἄγγελο-Κομνηνό. Ἡ κοπή στό νομισματοκοπεῖο Πατρῶν συνεχίσθηκε μέχρι τό 1308, ὁπότε πέθανε ὁ Guy II καί ἔχασε τόν προστάτη του ὁ Ἰωάννης. Τό γεγονός αὐτό, πού τό ἀκολούθησε ἡ καταλανική ἐπιδρομή καί ἡ κατάληψη τῆς Θεσσαλίας (1309), ἔθεσε τέλος στή δραστηριότητα τοῦ νομισματοκοπείου ἀλλά καί στήν ἡγεμονία τοῦ Ἰωάννη (D. M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, σ. 252).

43. Ὁ δικός μας τύπος τοῦ Ἰωάννη Β΄, XIII, 18 εἶναι μᾶλλον κοινός σέ σχέση μέ τούς XIII, 17 καί XIII, 19, ἀφοῦ σέ ἑπτά εὑρήματα (πρβλ. BSA 55 (1960), σ. 59) ἔχουμε 24 κοπές τοῦ τύπου XIII, 18.

Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιγραφῆς Sabastocrator (ἀντί Sebastocrator) Comnenus, πρβλ. Schlumberger, σ. 382-383 καί Fr. Lenormant, Monnaies du moyen age decouvertes à Eleusis, RN 1864, σ. 48.

Ὁ Ἰωάννης Β΄ Ἄγγελος-Κομνηνός πού πῆρε τόν τίτλο τοῦ δεσπότη καί σεβαστοκράτορα τῆς Θεσσαλίας ἤ Μεγάλης Βλαχίας ἔκανε ἕδρα του τήν ἀρχαία Ὑπάτη μέ τό ὄνομα Neopatras πού τό συναντᾶμε σέ πολλές ποικιλίες, ὅπως Neopatrie, Neopatria, Patra, Patrae, La Patra, La Patria, Nouvelle Patre, Lapatra, Lapatria, Lapatr. Ἡ ἐπιγραφή στά παραπάνω νομίσματα DELLA PATRA εἶναι ἡ γενική τοῦ La Patra, πρβλ. Schlumberger, σ. 376-382.

*161-62. ✠ ANGELVSSA B·C·
DELLAPATRA

163. ✠ ANGELVS⚜SAB⚜C⚜
DELLAPATRA

Στήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς ἐπιγραφῆς τά σύμβολα εἶναι φθαρμένα.

ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Philippe de Tarente

Νομισματοκοπεῖο Ναυπάκτου

Χρονολογία κοπῆς: μετά τό 1294[44]

XIII, 20

Ἡ ἐπιγραφή ἀναλύεται: PHILIPPUS PRINCEPS ACHAIE, TARANTI, DESPOTUS ROMANIE.

Γιά τήν ἑρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς NEPANTI, πρβλ. Pylia Hoard, σ. 193, ὑποσημ. 24, ὅπου τό ἀρχικό γράμμα Ν κατά τόν Metcalf προῆλθε ἀπό τή χρήση τῶν λέξεων «εἰς τόν Ἔπακτον».

44. Τά δηνάρια τορνήσια τοῦ Philippe μέ τήν ἐπιγραφή NEPANTI CIVIS κόπηκαν στή Ναύπακτο σέ νομισματοκοπεῖο πού αὐτός ἐγκαινίασε ἐκεῖ μετά τό 1294, ὅταν ἤρθε σέ γάμο μέ τή Θάμαρ Ἀγγελίνα τῆς Ἠπείρου καί ἔγινε κυρίαρχος τῆς δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Οἱ κοπές τοῦ Philippe καί ἀπό τά δύο νομισματοκοπεῖα του, καί τῆς Ναυπάκτου καί τῆς Γλαρέντζας, εἶναι πολυάριθμες. Ὅταν ὁ Philippe ἔγινε ἡγεμόνας τῆς Ἀχαΐας τό 1307 ἀντιλήφθηκε ὅτι τό νομισματοκοπεῖο του τῆς Ναυπάκτου ἦταν ἀντίθετο πρός τά συμφέροντά του τῆς Ἀχαΐας καί ἔτσι ἡ Ναύπακτος ἔπαψε νά κόβει τορνήσια λίγο πρίν τό 1313 (πρβλ. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe, σ. 251).

Μετά τό 1290, παράλληλα μέ τή Γλαρέντζα καί τή Θήβα, καί ἄλλα νομισματοκοπεῖα ἄρχισαν τήν παραγωγή δηναρίων τορνησίων στόν ἑλλαδικό χῶρο. Ἐκτός ἀπό τή Ναύπακτο λειτούργησαν νομισματοκοπεῖα στήν Κέρκυρα, Καρύταινα (βλ. Κατάλογο ἀριθ. 160), Ὑπάτη (Νέαι Πάτραι, Neopatras) (βλ. Κατάλογο ἀριθ. 161-163) κτλ. D. M. Metcalf, ὅ.π., σ. 251-252.

Τά πυργώματα στό ἐπάνω μέρος εἶναι /\ καί τῶν ἀριθ. 176, 177, 181-184 εἶναι ⋀ .

*164. ✣ ✣PhS · P · TARDЄSP
✣ ⁑NЄPANTICIVIS·

165-67. ✣ ✣PhS·P·TAR· DЄSP:
✣ ⁑NЄPANTICIVIS·

168-69. ✣ ✣PhS·P·TARᴬ DЄSP·
✣ ⁑NЄPANTICIVIS

170. ✣ ✣PhS·P·TARᴰ DЄSP·
✣ ⁑NЄPANTICIVIS·

171-72. ✣ ✣PhS·P·TAR·DЄSP:
✣ ⁑NЄPANTICIVIS⁺

173-74. ✣ ✣PhS·P·TAR DЄ·SP:
✣ ⁑NЄPANTICIVIS⁺

175. ✣ ✣PhS P TARDЄSP✣
✣ ⁑NЄPANTICIVIS⁺

176-77. ✣ ✣ PhSPTARDЄSP✣
✣ ×NЄPANTI · CIVIS·

178. ✣ ✣Ph S P·TA·RDЄSP
✣ ×NЄPANTICIVIS·

Σύμβολο φθαρμένο.

179. ✣ ✣PhS·P·TARDЄSP :✣
✣ ⁑NЄPANTICIVIS·

Τά ἀριθ. 181-184 στήν πίσω πλευρά, κάτω ἀπό τό πύργωμα ἔχουν ⸸ .

180-81. ✝ ✝PhS·P·TARDЄSP:✝
NЄPANTICIVIS·

Σύμβολα στήν ἀρχή τῆς ἐπιγραφῆς φθαρμένα.

XIII, 26

182. ✝ ✝PhSP·AChTARD...
✝ ✝NЄPANTICIVIS·

Ἀπό μία στιγμή στό δεύτερο, τρίτο καί τέταρτο διάχωρο τοῦ σταυροῦ.

*183-84. ✝ PhSP·ACh·TAR·D·R
✝ ✝NЄPANTICIVIS·

Σύμβολο στήν ἀρχή τῆς ἐπιγραφῆς φθαρμένο. Ἀριθ. 183: μία στιγμή στό δεύτερο διάχωρο.

185. ✝ ✪PhSP·AChTAR◂DR·
✝ ✝NЄPANTICIVIS·

ΠΡΟΒΗΓΚΙΑ

Charles I d'Anjou, Comte de Provence[45] (1246-1285)

Πρβλ. Faustin Poey d'Avant, Monnaies féodales de France, Parigi 1860, deuxieme volume, σ. 321 ἀριθ. 3954, πίν. LXXXVIII, 15.

*186. ✝ K:FIRЄ·FCOMЄ SP
✝ PROVINCIALIS

Τό πύργωμα εἶναι [⛪] .

Πειραιάς 1979 *ΜΙΝΑ ΚΡΙΚΟΥ-ΓΑΛΑΝΗ*

45. Βλ. σχόλια στή σ. 327 καί Pylia Hoard, σ. 214-215.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

SUR LA STÈLE DU FRÈRE ET DE LA SŒUR AUX MUSÉES DE NEW YORK, D'ATHÈNES ET DE BERLIN*

(Figs. 1 - 4; Pls. 1 - 4; Pl. en couleurs A)

Une ancienne communication de Michel Vlastos avait, depuis quelques années, fait naître dans mon esprit l'hypothèse qu'un fragment de la célèbre stèle du frère et de la sœur (membres de la famille des Alkméonides?) se trouve au Musée National.

J'avais pensé qu'un reste de relief, oublié sous une fenêtre dans un coin obscur d'une réserve du Musée National, pouvait appartenir à cette stèle de New York et de Berlin.

Cette pièce avait été enterrée pendant la dernière guerre, puis déposée dans ce coin et elle était restée inaperçue. Ernst Langlotz, alors de passage à Athènes, et Christos Karouzos, directeur du Musée, furent les premiers qui approuvèrent cette identification.

Cette hypothèse se trouva très rapidement confirmée lorsqu'un moulage fut envoyé à New York: D. v. Bothmer constata que le nouveau fragment comblait le vide entre la poitrine et les jambes du jeune homme, et permettait ainsi de connaître la hauteur (Pl. 1).

Un peu plus tard, en 1962, Georges Despinis decouvrait qu'un autre fragment très détérioré qui provenait de l'épaule gauche du jeune homme, complétait entièrement la partie supérieure du corps (Pl. 2 γ). La face antérieure des deux fragments (Pl. 2 β) montre la façon barbare employée par les violateurs de tombeaux, pour casser ce monument et pour faciliter son exportation.

Gisela Richter a été la première à publier la stèle entière complétée. Elle a aussi donné dans son texte toute l'histoire de la découverte des divers fragments de la stèle en 1901, 1911 et enfin en 1940, quand elle a été complétée par l'admirable Sphinx du couronnement, tous ceux-ci de détails d'une intervention obscure et athéiste[1].

Depuis cet article la stèle a été publiée dans les histoires de l'art grec, tantôt complète, tantôt dans l'état antérieur à la découverte des nouveaux fragments. A. Greifenhagen a donné un dessin de la stèle completée (*Antike Kunstwerke*, 1966, p. 4) en publiant la partie conservée au Musée de Berlin.

Nous publions ici séparément les deux fragments du Musée National principalement parce que le plus grand complète la partie du corps du jeune frère qui, dans la restauration en plâtre du Musée Métropolitain, paraissait inerte, inanimée (Pl. 2 α-γ et Pl. en couleurs A α).

*Mes remerciements cordiaux sont dûs à M. Antoine Hermarye, membre de l'École Française d'Athènes, qui a eu l'obligeance de mettre au point mon texte français.

1. *Mélanges Mansel* III, pl. 4.

La couleur rouge est visible sur la plaque du fond, comme c'est le cas aussi sur la stèle de New York et des fragments de Berlin (suit dans le texte grec une description détaillée de la musculature et du rendu du relief de cette partie du corps, qui suggère la main d'un des meilleurs sculpteurs de l'époque).

Cette partie du corps vivante et rayonnante est malheureusement suivie au-dessus des cuisses d'une surface complètement détériorée, pour ne pas parler de l'épiderme inexistant, ravagé.

La question qui se pose est de savoir si les doigts de la main droite sont simplement pliés, comme sur la stèle d'Aristion où est rendu d'une façon inerte le poignet de la main, ou si les doigts tenaient un objet, peut-être une couronne, comme c'est le cas sur la stèle gravée du Céramique, c'est-à-dire sans doute une couronne de myrte[2].

Nous parlerons plus bas de la signification très probablement funéraire et symbolique de cette plante. Quant à la couleur du fond, on ne s'attendrait pas à l'époque de la stèle à autre chose que le rouge, celui qui couvre le fond des stèles funéraires, et accentue la vie des figures, exprimée dans le rendu du corps et le sourire du visage.

Il y a cependant un problème qui se pose: dans quel type de relief a-t-on d'abord osé introduire le fond bleu qui est la règle pour les reliefs votifs ou funéraires du Ve siècle? Sur la stèle du Louvre de l'archaïsme avancé, où est figuré un jeune homme, Jean Charbonneaux avait signalé que le fond devait encore être rouge[3]; elle se rapproche des figures de Psiax à cause de son maniérisme raffiné. Cette même couleur rouge est bien conservée sur un fragment de relief du Musée National, illustré déjà (en noir et blanc) dans le texte de Conze[4]. Nous le publions ici en couleurs (Pl. Ά β). Bien que G. Richter se soit demandée s'il provenait vraiment d'une stèle funéraire, le lieu de la trouvaille, le Dipylon, rend impossible qu'il ait fait partie d'un autre type de relief.

Tout près de la stèle d'Aristion, où des traces de rouge existent encore, a été trouvée en Attique la stèle de Lyséas. Kurt Müller a été le premier à avancer l'hypothèse assez fondée que le fond était bleu[5]. Un peu avant Rodenwaldt, dans la publication d'un fragment de relief votif d'Éleusis, où est conservée la couleur bleu du fond, avait suggéré que non seulement sur les reliefs votifs, mais aussi sur les stèles funéraires les artistes avaient commencé assez tôt à peindre le fond en bleu et à éloigner le fond rouge répandu avant[6].

Un des plus anciens reliefs votifs avec un fond bleu est le relief du potier au Musée de l'Acropole, d'env. 520-510 (d'après Chr. Karouzos, *Aristodikos*; en grec). Que plus tard cette couleur est devenue la règle, on peut le déduire du relief des Aglaurides et des Charites au Musée de l'Acropole[7].

Assez bien conservé est le fond du relief d'Echélos et de Basile. Sur la stèle d'Am-

2. *AM* 73 (1958), p. 1 s., pl. 1 et Beil. 1 (N. Himmelmann). Richter, *Gravestones*, n° 58, fig. 146.

3. *Mon. Piot* 37-38 (1940-41), p. 46, 58. Chr. Karouzos, *Aristodikos* (en grec), p. 54, Δ6.

4. *Die att. Grabreliefs*, n° 18. Richter, *op. c.*, n° 74, fig. 166.

5. *AA* 17 (1922), p. 6. Richter, *op. c.*, p. 76, fig. 159-160.

6. *JdI* 36 (1921), p. 6 s. Cf. *AA* 17 (1922), p. 170-171 (Rodenwaldt). Reuterswärd, *Studien zur Polychromie der Plastik* (Griechenland und Rom).

7. Hausmann, *Weihreliefs*, p. 39, fig. 18-19. Reuterswärd, *op. c.*, p. 57, note 125. Cf. Brouskari, *Musée de l'Acropole*, n° 702, fig. 104.

pharète au Musée du Céramique les traces du bleu, visibles sur le fond avant son voyage à travers l'Atlantique en 1936, avaient disparus à son retour[8].

On peut ainsi conclure que le bleu serait sans doute devenu de règle pour le fond des stèles funéraires si, avec la loi qui interdisait désormais leur érection n'avait pas cessé en même temps, vers la fin du VIe siècle, leur production à Athènes[9].

Vers 500, au début de l'époque classique, il avait semblé aux artistes qu'entourer les figures d'une couleur azurée était plus conforme au sentiment de l'époque et ils avaient donc utilisé le bleu.

Si pourtant on cherche qui a été à l'origine de ce changement, on songera d'abord à la frise des Siphniens à Delphes, où le bleu pour le fond est assuré. A cette époque, le dernier quart du VIe siècle, travaillaient sur l'Acropole et ailleurs, comme nous le savons, des sculpteurs insulaires et on osera avancer l'hypothèse que l'un d'eux a été le premier à introduire la couleur bleue sur le fond des reliefs—pourquoi ne serait-ce pas Aristion de Paros[10]?

En tout cas pour l'esprit transcendental qui environne les stèles funéraires attiques, on n'oserait imaginer à partir de l'époque du Parthénon (nous pensons surtout à la stèle d'Hégéso) qu'une autre couleur que le bleu ait été employée.

Bien que cette hypothèse soit peut-être prématurée, on pourrait penser qu'un phénomène parallèle à ce changement de couleur, à savoir la création du style à figures rouges pour les vases du dernier quart du VIe siècle, a été aussi un pas vers la création du style classique.

APPENDICE

«Πρὸς μυρρίνην»

Le dessin du peintre du Musée National K. Iliakis rend compte de l'hypothèse, selon nous très probable, que, comme sur la stèle du Céramique, le jeune homme du relief étudié ici tenait dans sa main droite une couronne de myrtes. N. Himmelmann ne veut pas donner à la couronne tenue par le jeune homme sur la stèle du Céramique une signification funéraire[11].

Pourtant on ne peut pas douter que cette plante, utilisée dans les cultes divins, ne le soit aussi dans les cérémonies funéraires; les deux phénomènes sont inséparables.

C'est sur le tombeau d'Elpenor, au Monte Circeo, qu' a été planté, selon la tradition, le premier myrte en Italie[12]. D'autre part Aristophane nous apprend comment une femme

8. Stèle d'Ampharète, Kübler, *AM* 59 (1934), p. 25 s., pl. V et Beil III. Sur le bleu du fond de la stèle de Epheros au musée du Céramique a attiré mon attention I. Scheibler (cf. B. Schlörb-Vierneisel, *AM* 79 (1964), Beil. 49, 51, 1 et p. 93.

9. Sur cette loi: Chr. Karouzos, *Aristodikos*, p. 46 s. et p. 102, n. 100-102.

10. Sur ce sculpteur qui a aussi signé la base de la statue de Phrasikleia v. Chr. Karouzos, *op.c.*, p. 67, A15. Statue de Phrasikleia, *AAA* V (1972), p. 298-324, fig. 4-6, 7-8, 10-11 et 13-15 (E. Mastrocostas). Chapiteaux ioniques de l'Acropole en dernier lieu: *Boreas* I, p. 16 s., pl. 2.

11. V. ici note 2.

12. Daremberg-Saglio, *D.A.* III, 2, p. 291.

du peuple Athénien, devenue veuve, avait pu, misérablement — ἡμικάκως — nourrir ses cinq orphelins en tressant des couronnes de myrtes qu'elle vendait au marché «ἐν ταῖς Μυρρίναις» jusqu'au moment où Euripide dans ses tragédies avait enseigné que les dieux n'existaient pas[13].

C'est avec cette plante qu' Alceste orne les autels des dieux de sa maison (v. 170) et c'est un myrte aussi qui décore, entre autres, l'autel du cratère de Bonn avec l'œuf de Léda (F i g. 2). Suspendue sur le mur à l'intérieur des maisons, la couronne de myrte indique combien cette plante était en outre liée avec les cultes du Gynécée.

Les couronnes vendues par la pauvre femme d'Athènes dans l'Agora des myrtes ne devaient pourtant pas être destinées seulement aux cultes des dieux, mais aussi à l'ornementation des tombeaux. Ce sont des branches de myrte que laisse le vieillard sur le tombeau d'Agamemnon (Euripide, *Électre* 512); elles sont indispensables comme les choès au culte funéraire. Un écho de cette coutume se retrouve sur un skyphos du peintre de Pénélope, à Copenhague; autour de la stèle funéraire d'Agamemnon et sur le degré du socle sont posées des branches de myrte. Sur cette image les feuilles sont, comme Théophraste caractérise les myrtes, «στενόφυλλα» (Περὶ φυτῶν I, X, 4, cf. VI, 18, 8).

On attendrait que la publication de ce genre de scène soit suivie d'une description correcte de cette plante, mais ce n'est que rarement le cas: souvent le myrte est confondu par les savants avec le laurier. Eduard Schmidt avait pourtant distingué la différence entre les feuilles d'olivier et celles de laurier, sans s'arrêter, à vrai dire, aux myrtes[14], aussi l'article de Pauly-Wissowa est lui aussi faible sur ce point[15].

Parmi les couronnes et branches en or trouvées dans les tombeaux, l'une, trouvée à Ithaque, a la forme traditionnelle dans l'art classique[16]. Il suffirait d'ailleurs pour montrer la relation du myrte avec les morts, le casque couronné de myrte, peint sur une amphore à figures noires du Musée National qui a été utilisée comme kalpis pour les os du mort (P l. 3 α).

Sur deux cratères du Musée Métropolitain on observe que les peintres ont pris soin de représenter ce motif en haut du vase; il s'agit des cratères du peintre de Méthyse et du peintre de Danaè[17]. G. Richter donne aux deux couronnes le non de «laurel wreath with leaves reserved», elle aurait pu pourtant les comparer à une branche de laurier sur le cratère du peintre de Kadmos au même Musée[18].

On notera aussi l'abondance des myrtes sur l'épinetron d'Érétrie, soit comme bran-

13. *Thesmophor.*, 446 s.

14. *Archaistische Kunst*, p. 73, note 2.

15. *RE* XVI, 1, 1171 s. (Steier). Une exception parmi la negligeance des savants modernes est la dernière étude de Ant. Hermarye et sa juste nomination du rameau tenu par Léda sur l'amphore d'Exekias au Vatican (*BCH* 102 (1978), p. 68 s.: «il y a donc toutes raisons de croire que Léda tient du myrte dans sa main gauche»).

Dans cette étude parue quand notre article était déjà écrit, l'auteur accorde aussi une signification funéraire au myrte.

16. Stackelberg, *Gräber der Hellenen*, pl. 72.

17. Cratère du peintre de Méthyse: Richter and Hall, *Red-figured Athenian Vases*, pl. 109, 11. Buschor, *Bilderwelt griech. Vasen*, p. 48. *ARV*², p. 832, 3 (cratère du peintre du Danaè). *ARV*², p. 1075, 10. *Paralip.*, p. 439.

18. Richter and Hall, *op. c.*, n° 127, pl. 126. *ARV*², p. 617. *Paralip.*, p. 298.

ches dans la loutrophore offerte à la jeune mariée, soit ailleurs et la couronne de myrte dont Aphrodite s'apprête à couronner l'époux Pelée dans une scène adorable d'un cratère de Ferrare, attibué au peintre de Pelée[19]. Sur les deux vases du Musée Métropolitain la couronne de myrte couvre la scène avec légèreté, tandis que la couronne de laurier apparaît lourde sur le cratère du peintre de Kadmos mentionné ci-dessus. Sur les deux cratères du peintre de Méthyse et du peintre de Danaè, chaque feuille de myrte a sa propre forme, son image est linéaire. Le laurier peint au contraire sur le cratère du peintre de Kadmos a une allure «picturale» (dans le sens de H. Wölfflin) et c'est pour cette raison que le laurier est préféré par les peintres de IVe siècle.

Nous depasserions les limites de cette étude si nous nous arrêtions sur la couronne d'Apollon, qui n'est pas seulement de laurier, mais très souvent de myrte. Pourtant cette plante a été très rarement identifiée dans les publications. C'est une telle couronne en effet qui entoure la tête d'Apollon sur le cratère en calice du Louvre, attribué au peintre d'Aigiste (Fig. 3, d'après un dessin d'Alexandre Contopoulos)[20] et on la retrouve sur l'Apollon de la coupe à fond blanc de Delphes et sur une stamnos de Barcelone[21].

Sur ces vases Apollon est représenté comme «μυρτῶος» et on se rapellera qu'à Cyrène, où le culte d'Apollon prédomine, les Grecs avaient exposé ce nom lui même dans la fontaine Myrta. On consultera aussi un joli texte de Wilamowitz qui risque d'être injustement oublié[22].

Tandis que dans le palais d'Admète les femmes pleurent la mort d'Alceste, dans la pièce où il se trouve Héraklès, à qui le deuil n'a pas été annoncé — par respect des lois de l'hospitalité —, boit sans cesse et chante sans rythme, «ἄμουσ' ὑλακτῶν», la tête ornée d'une couronne de myrte (*Alceste* 756-760). C'est avec cette couronne que sont représentés sur les vases attiques les symposiastes, si souvent qu'il serait superflu de les mentionner. Contentons-nous de citer deux coupes, l'une à Munich et l'autre à Berlin. Cette dernière est attribuée au peintre d'Antiphon (Fig. 4)[23].

Sur la coupe de Munich les archéologues avaient autrefois remarqué que les deux jeunes gens portaient une couronne de myrte, mais ils avaient en outre expliqué le rameau tenu par l'un d'eux par la coutume de chanter les skolies «πρὸς μυρρίνην». Chaque

19. Alfieri-Arias-Hirmer, *Spina*, p. 56 s., pl. 89-92. *ARV*², p. 1038, 1. *Paralip.*, p. 443.

20. Pfeiff, *Apollon*, p. 88 s., pl. 15. *ARV*², p. 504, 1. Buschor, *Griech. Vasen*², p. 189, fig. 201. H. Walter, *Griech. Götter*, p. 310, fig. 285.

21. Compte de Delphes, *Eph. Arch.* 1970, p. 27 s., pl. 10-12 (I. Konstantinou). Chr. Karouzos, *Delphoi*, p. 172, pl. 52-52α. H. Walter, *op. c.*, p. 326, fig. 302. Stamnos de Barcelone, *CV* pl. 19,1b et p. 28: «couronne de feuillage».

22. *Kyrene* (1928), p. 14. Cf. Callimaque, *Hymne à Apollon*, p. 91 s. Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung* II, p. 85 et Chamoux, *Cyrène*, p. 268. Beazley, *Pan Maler*, p. 21, n° 15, signale Apollon couronné de myrte sur le psyctère du peintre de Pan à Munich. *ARV*², p. 556, 101. Boardman-Dörig-Fuchs-Hirmer, *Die griech. Kunst*, fig. 133. A.B. Follmann, *Pan Maler*, p. 25 s. et n° 101, cf. aussi Stella Drougou, *Der Psykter*, p. 12 et *AA* 1977, p. 1804. Cf. aussi Apollon sur la coupe de Munich du peintre de Penthesilée, Diepolder, *Penthesilea Maler*, pl. 16, 17, 1 et 18. *ARV*², p. 879, 2. Arias-Hirmer-Shefton, *Griech. Vasenkunde*, pl. 170, 1. *Paralip.*, p. 428.

23. Coupe de Munich: O. Jahn, *Philologus*, p. 26, pl. III, 1-2. De même: Catal. de Vases n° 172. Hartwig, *Meisterschalen*, pl. XV, 1 et p. 130 s. *ARV*², p. 317 et 318, n° 16. Coupe de Berlin: Hartwig, *op. c.*, pl. 70, 2 et p. 645 s. *ARV*², p. 336, 10. Richter, *Furniture*², 1966, fig. 320.

banqueteur offrait un rameau de myrte à un jeune homme de la compagnie pour qu'il continue son chant avec un skolion semblable. Ces skolies chantés par les banqueteurs n'étaient autres, d'après l'avis des archéologues anciens,que ceux des Tyrannicides, les skolies chantés en honneur d'Armodios et d'Aristogeiton[24]. Cette explication des couronnes de myrte illustrées sur les vases à figures rouges peut être renforcée par le fait que sur les coupes à figures noires anciennes à scènes de banquet, les couronnes manquent presque totalement ou jouent un rôle tout à fait secondaire. Il s'agit du groupe de coupes rassemblées par Beazley et attribuées à la main du peintre C (corinthiasing) ou influencées par son œuvre. Beazley a dû expliquer alors pourquoi il considerait ces vases comme attiques[25].

Une des meilleures représentations du thème des symposiastes est celle d'une coupe de Marseille. Aucune couronne sur ce vase qui est peint de la main du peintre C.

Sur la coupe du Musée National illustrée ici (P l s. 3 β, 4 α-β) on voit la grande klinè, la table avec les gâteaux mais pas la moindre couronne qui pende. Seul le deuxième homme à droite tient une couronne dans sa main droite. Cette couronne, comme celle qui pend au mur, ne sont pas cependant des couronnes de myrte. Même si quelque skolion se cache derrière cette image, ce ne peut être un «πρὸς μυρρίνην».

On peut donc admettre qu'à cette époque manquait encore l'évènement qui a, quelques décades plus tard, poussé les peintres à représenter une scène comme celle des coupes à figures rouges de Munich et de Berlin (F i g. 4). C'est plus tard, après le meurtre du Peisistratide — comme l'avaient suggéré les archéologues d'autrefois — que les skolies «πρὸς μυρρίνην» firent partie des banquets.

Les coupes à figures rouges constituent ainsi un document historiqque sur la façon dont les Tyrannicides étaient honorés.

Un poème de Palamas (cité dans le texte grec) montre la survivance dans la littérature grecque moderne de ce skolion des Tyrannicides.

SEMNI KAROUZOU

24. Cf. Ehrenberg, *Wiener Studien* 69 (1956), p. 56. Metzler, *Porträt und Gesellschaft*, p. 211. Berve, *Tyrannis*, p. 69.

25. *Metr. Mus. Stud.* 5, p. 98 s., 101 s.

ROMAN AND BYZANTINE COIN HOARDS FROM NORTHERN GREECE IN THE EPHORATE FOR BYZANTINE ANTIQUITIES IN THESSALONIKI

(Pls. 5-13)

The present article is part of an attempt to achieve a more systematic and a wider presentation of the material from excavations and other sources that has been collected together over the years in the Ephorate for Byzantine Antiquities in Thessaloniki, which was also responsible, until 1973, for the Nomoi of East Macedonia and Thrace. In this, the first study of the series, the authors undertake the publication of the coin hoards.

Apart from the hoard from Yerakario, in the Nomos of Kilkis, which was published by J. Touratsoglou in *Balkan Studies* 14 (1973), 145, the remaining nine are unpublished. Six of them are late Roman, and three date from the 13th century A.D. Our information concerning the find places of the former group is fairly clear and full, but in the case of the latter there are gaps in our knowledge, mainly in connection with the conditions under which they were discovered.

The earliest hoard chronologically, A, was discovered in a tomb in the east cemetery of Thessaloniki. It was found on 9 April 1960, and the date of its concealment is to be placed immediately after the cession of the city to Constantine (317), following the favourable outcome of the first civil war with Licinius and the signing of the Treaty of Serdica.

The second hoard, B, was also discovered in a tomb, again from the east cemetery of Thessaloniki. It consists of 5 folleis, and it was concealed about 327-28.

The third hoard, Γ, was discovered at the site Toumbeki, near the village of Kallithea, Drama. This consists of 8 folleis, all issues of the house of Constantine, and almost all of the eastern mints. It must have been concealed about 328-29.

The fact that the coins in the fourth hoard, Δ, fall into two separate groups has led to their being divided into two hoards, Δ (α) and Δ (β). The first must have been concealed about 326-28, and the second about the middle of the 4th century A.D.

The final late Roman hoard, E, covers the second half of the 4th century A.D. It was concealed about 395, the date of the death of Theodosius I.

Of the three late Byzantine hoards, ΣΤ, Z, H, the third is of particular interest, both for its variety of types and for the large number of coins it contains. Like the others, it comes from the town of Serres, and probably from the area of the Cathedral. A hallmark of it is the fact that, like the hoard from Bulgaria published by Metcalf (*NC* 1973, 144 ff.) and another from Thrace published recenthy by S. Bendall (*NC* 1978, 105 ff.), it contains late Latin issues (TYPES F-U of the Constantinople mint) alongside issues

by the rulers of the empire of Thessaloniki. This is a feature observed here for the first time in the hoards so far known from Northern Greece. Another characteristic feature is the existence of small module coins in both the coinage of Manuel Comnenos Ducas and that of John Comnenos Ducas (Series III): these small module coins should probably be thought of as subdenominations-imitations of the large module Latin issues, as is the case with the corresponding small module coins of the constantinopolitan issues till the end of the series, as well as those of the Direct Copies.

J. TOURATSOGLOU - K. LOVERDOU-TSIGARIDAS

GEOTECHNICAL INVESTIGATIONS IN THE AREA OF THE TEMPLE OF APPOLLO EPIKURIOS-PHIGALIA

(Figs. 1-3; Pls. 20-21)

In this work there have been examined, from the geotechnical point of view, the conditions which might contribute to the decay and the existing damages of the temple.

Specifically, there were examined the geological and tectonic structure of the restricted area around the temple, the existing hydrogeological conditions in it as well as the effect of the weathering — erosion — fracturization agents on the bedrock and the constructional material of the temple, both consisted of limestone.

There were also examined the seismisity of the area and the foundation conditions of the temple. Finally there were estimated the vertical differential movements of the temple and an effort was made to interpret their mechanism.

GEORGE KOUKIS (M. Sc, Ph. D., Engineering Geology)
ALEXANDER TZITZIRAS (D.I.C., Engineering Geology)

PROBLEMS OF TYPE CLASSIFICATION IN THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF THE MANGANA IN CONSTANTINOPLE

(Figs. 1-9; Pls. 34-35)

The church of Agios Georgios, Katholikon of the Monastery of the Mangana was erected in the middle of the 11th century by the Emperor Constantine IX Monomachos in Constantinople to a design of exceptional aesthetic appeal and at great expense. The church is known both from contemporary literary sources and from the remains of its substructures revealed in 1921 and 1922 during the excavations of Demangel and Mamboury to the south of the complex of Turkish palaces.

Historians of Byzantine architecture are agreed on the great importance of the Katholikon of the Mangana in the development of church forms during the middle Byzantine period. Not, however, that the form of the church is known without question; the excavators themselves did not express a definite opinion. The purpose of this present work is to contribute to the elucidation of the architectural type of the church, particularly by making use of technical arguments and on the strength of the only absolutely reliable document available, namely Mamboury's plan. Unfortunately, contemporary texts are of no help in this work.

First of all, the basic facts provided by Mamboury's plan are analysed. The church undoubtedly possessed a central square space, 10 m. × 10 m., covered with a dome, and bordered by four very sturdy gamma-shaped piers, 1.60 m. thick. The four compartments at the angles were also roofed with domes. One oddity in the plan is that the curved surfaces which distinguish the inner angles of the piers is something extremely rare in Byzantine architecture. For this peculiarity there could be three solutions in the reconstruction of the way in which this particular part of the building was completed, below the corona of the central dome (Figs. 3 and 4; Pl. 34 α-β).

As some scholars consider that the church of Agios Georgios is to be compared with the greek cross octagon middle Byzantine churches of Greece, Figs. 5 and 6 represent a first attempt to reconstruct the building under study in a similar fashion. There is, however, a whole series of arguments to demonstrate that this solution is unacceptable.

Restoration of the church as cross shaped (Fig. 7) is also unacceptable because the two thickest piers which would have had to have been inserted between the central dome-covered area and the hypothetical arms of the cross interfere with the area's unity and the symbolism of the cross.

A third possible reconstruction is that of a church with a single domed bay surrounded by an ambulatory or two aisles and a narthex. This solution seems satisfactory. The

lateral thrust of the great dome is counterbalanced only by the massive piers, just as the sturdy external pilasters which serve as buttresses (Fig. 8). This type is known in Constantinople in a number of varieties. The concave angles of the corner piers anyway make it quite clear that the drum of the dome was not carried on the normal four pendentives. This conclusion leads us to suggest a degree of relationship between the church under study and the Katholikon of Nea Moni in Chios. The historical evidence harmonizes with this suggestion. If we accept that the form of the plan changed higher up the building (as it does in Chios) with the addition of eight niches (Fig. 9), the arrangement of the change would have been assisted by the curvature of the angles at a lower level. In Nea Moni in Chios we have exactly the same curvature achieved with the help of marble embellishments (Pl. 35 β).

We are led to the conclusion that the famous church of Agios Georgios of the Mangana was most probably a single aisled, domed church with low aisles and dome-covered chapels at the corners. The solution to the problem of supporting the central dome can perhaps be solved by analogy with that of the Katholikon of Nea Moni on Chios.

CHARALAMBOS BOURAS

THE KASTRO OF MYTILENE

(Figs. 1-7; Pls. 36-37)

There has been to date no systematic study of the *Kastro* of Mytilene and no accurate or detailed plans of it have been published. This short account is mainly intended to provide a description of the monument and to publish new plans which will be of assistance in its study.

The new drawings consist of: the main plan of the *Kastro* of Mytilene (Fig. 1, p. 155); plan of the Orta Kapou, or Middle Gate, (Fig. 2, p. 156); plan of the South Gate (Fig. 3, p. 157); plan of the Great Enceinte (Fig. 4, p. 159); plan and section of the Arsenal (Fig. 5, p. 161); elevation of the Arsenal (Fig. 6, p. 162) and plan of the North Gate (Fig. 7, p. 163).

B. PETRAKOS

DIE INTERPRETATION DER RELIEFS VON DER THEOREN PASSAGE IN THASOS

(T a f. 38 - 40)

Die drei Reliefplatten Louvre 696 (T a f. 38-40), die E. Miller im Jahre 1864 in der Theoren-Passage auf Thasos gefunden hat, sind bis heute noch nicht befriedigend interpretiert worden, obwohl die meisten der dargestellten Figuren inschriftlich bezeichnet sind, nämlich als Apollon, Nymphen und Chariten. Der folgende Interpretationsversuch bezieht sich auf alle drei Platten, die, wie ich glaube, nicht nur aus technischen und formalen, sondern auch aus inhaltlichen Gründen zu einer architektonischen Einheit gehören, d.h. zu der Nische in der Mitte der SO-Mauer der Passage. Die auf diesen Platten dargestellten Nymphen und Chariten sind alte Gottheiten der Insel Delos, die die Ankunft Apollons aus dem Lande der Hyperboreer feiern. An diesem festlichen Zug hätte dann auch Hermes als πομπὸς teilgenommen. Artemis als Anführerin der Nymphen und ihr gegenüber Hermes als Χαρίτων ἡγεμὼν empfangen den delischen Gott. Es handelt sich, wie ich glaube, um die erste mythische Theorie auf Delos, im Gegensatz zu der delphischen Theorie, von der wir eine entsprechende Darstellung auf dem Kalathos der Ex-Knidierin in Delphi erkennen können. Es ist sicher kein Zufall, dass in der letzteren Darstellung Artemis fehlt, die im delischen Kult eine wichtige Rolle spielt, ebenso dass der Gott die Lyra hält, die nach Schriftquellen und Bildüberlieferung dem delphischen Gott eigen ist, während der delische Gott die Kithara trägt. Auch das οὐ παιωνίζεται der Inschrift auf der Apollonplatte bezieht sich auf diese Unterscheidung, denn der pythische Gott wird mit Päanen, der delische aber mit Hymnen empfangen.

Nach dieser Interpretation kann man die drei Platten aus der Theoren-Passage mit dem Eintritt der Insel Thasos in den Delischen-Attischen Seebund in Verbindung bringen und ihre Entstehung in dieser Zeit festlegen.

AIK. KOSTOGLOU-DESPOINI

PAINTED ARCHITECTURAL ORNAMENT OF THE TEMPLE OF NEMESIS AT RHAMNOUS

(Figs. 1-9; Pls. 51-57)

From the publication of the work undertaken by the Society of Dilettanti (1817) we know how the Temple of Nemesis at Rhamnous was decorated. More recent research supplements our knowledge about this embellishment of the temple.

For instance, the sima which crowns the pediment and the long sides of the temple was decorated on its curved surface in gold with palmettes and lotus blooms while the separate taenia below was decorated with a maeander alternating with a checkered pattern (Fig. 2). The θράνοι were ornamented with a double black maeander on a white ground, while the Doric kymatia had the familiar decoration of stylised leaves in blue and red above, red and blue below, with gold borders and filaments on the kymatia of the horizontal and raking cornices, black on the others (Fig. 4).

The Ionic kymation of the beam has a yellowish ochre band of egg-and-dart ornament on a blue ground while on the roof panels a painted astragalos forms the squares into which the panels are divided. The latter on a sky blue ground carry a star of 16 rays in yellowish ochre and a beam with egg-and-dart on the Ionic kymation which surrounds it (Fig. 7).

The capital of the pilaster is the most richly decorated member of the temple. After the Doric kymation below the abacus a sculptured astragalos delimits the *hypotrachelion* which is divided into two parallel bands of unequal width with one sculptured band; it is completed on the lower sides with the same sculptured astragalos. The broader upper band of the *hypotrachelion* will perhaps have been decorated with antithetically arranged palmette and lotus ornaments in two bands. On the lower band is preserved a decoration of painted palmettes arranged horizontally (Fig. 9). The secure date of the monument itself takes the date of the ornament with it.

COSTIS ELIAKIS

L' HERMÈS D' ÉLIS

(Pls. 58 - 60)

En juillet 1967 des fouilles ont été exécutées dans la ville antique d'Élis lorsqu'on cherchait un emplacement pour aménager le lac de retenue du barrage sur le Pénée; elles ont mis au jour, dans le remblai de la cour à péristyle d'une maison du Ier siècle av. J.-C., un torse de statue d'homme nu un peu plus grande que nature. C'est une statue du type d'Hermès histamène, en marbre pentélique, assez bien conservée; la tête manque ainsi que les jambes à partir des genoux. Sur l'épaule gauche il porte une chlamyde pliée et rejetée vers l'arrière.

Bien que nous n'ayions pas la tête, il nous est possible de classer cette statue parmi les bonnes copies du Ier siècle av. J.-C., et ceci en raison du travail en général, de l'absence de support, du peu de poli et de la non-accentuation des détails anatomiques, de l'emploi limité du foret et de la solide construction du corps.

Les copies connues de l'Hermès histamène ont été rangées typologiquement dans trois groupes. Le premier comprend l'Hermès Richelieu, l'Hermès d'Atalante, l'Hermès d'Anticythère, l'Hermès d'Aigion, l'Hermès Lansdowne et l'Hermès de Berlin qui provient de Milo. Tous ces exemplaires sont des copies d'un Hermès du IVe siècle et d'une statue du dieu œuvre de Polyclète (Ve siècle).

Le deuxième groupe copie un type d'Hermès praxitélien ou post-praxitélien, et comprend l'Hermès d'Andros, l'Hermès Farnèse, l'Hermès du Vatican, les torses de Thasos et d' Élis.

Le troisième groupe est constitué par les statues de défunts héroïsés avec des traits personnels; il est représenté par le Gaïos Ophélios de Délos, les torses de Kilkis et de Florina et la statue du défunt héroïsé de la famille des Claudes du Musée d'Olympie.

Il est difficile de voir d'après ces copies de quelle hypostase d'Hermès il s'agit. Elles ont été considérées comme des statues funéraires de morts héroïsés comparés à l'Hermès psychopompe, à l'Hermès chthonien et à l'Hermès dieu "ἐναγώνιον" "κατὰ παλαίστραν" et "καθιδρυμένον ἐν τῷ γυμνασίῳ", selon la conception qu'on se faisait du dieu au IVe siècle. Il est probable que le torse d'Élis avait été dédié au protecteur de la jeunesse sportive, l'Hermès Enagônion, dans l'un des gymnases ou dans la palestre d'Élis, ville qui dirigeait et préparait les jeux olympiques.

ELIAS ANDREOU

LES MOSAÏQUES DE LA COUPOLE DE SAINTE SOPHIE A SALONIQUE

PHASES ET PROBLÈMES CHRONOLOGIQUES

(Pls. 61 - 66)

On tente actuellement une nouvelle approche des problèmes que pose l'ordre successif des différentes parties de la mosaïque qui décore le dome de Sainte Sophie ainsi que des conjonctures de datation qui en résultent.

La mosaïque de la coupole de Sainte Sophie est, scientifiquement, très connue. Elle est constituée d'une grande représentation de l'Ascension qui en occupe l'hémisphère et d'une ceinture periphérique à sa base, laquelle contient aussi (à part la guirlande décorative) deux inscriptions bien connues aussi (par de nombreuses publications). La conservation soigneuse des inscriptions montre qu'elles n'appartiennent pas à la même phase de construction que la guirlande.

Une série de remarques purement techniques (différence de matériel pour le mortier et les tessères de mosaïque, technique de mise en place...) montre que la guirlande a été construite après les inscriptions et la mosaïque de l'Ascension plus tard encore. Les inscriptions ont été faites avec de grandes tessères de marbre tandis que la guirlande, elle, se compose de petits cubes de pâte de verre. Une étude attentive permet de voir que, dans deux petites sections de la guirlande décorative, à sa partie ouest, il existe des traces d'une modification ultérieure qui laisse supposer que, lors de son élaboration, ont été trouvées deux autres inscriptions lesquelles ont été effacées plus tard.

On peut donc établir l'ordre suivant dans la construction des différentes parties du décor en mosaïque de la coupole.

Phase I: Les inscriptions, témoins d'une décoration antérieure

Phase II: La guirlande

Phase III: La scène de l'Ascension et

Phase IV: Les réparations de la guirlande dans sa partie ouest.

La forme de la guirlande, connue par des manuscrits et des monuments tire son origine de l'époque paléo-chrétienne mais elle apparaît à nouveau après l'Iconoclasme. L'exemple le plus proche de notre étude est celui de l' abside de Sainte Sophie à Constantinople qui est datée du neuvième siècle. On date l'Ascension, pour des raisons stylistiques, à peu près à la même époque. Il apparaît donc que les phases II et III ne sont pas très éloignées l'une de l'autre.

On date les inscriptions grâce à l'interprétation de la lettre ϛ et au concours de la quatrième indiction qui sont sauvegardées sur une inscription et grâce à la mention du nom de l'Archevêque Paul qui est sauvée sur l'autre. Une étude attentive de l'inscription montre qu'il y a encore de la place pour une autre lettre de l'alphabet grec après le

ϛ ou tout au plus pour les lettres P et I liées. Cette remarque ajoutée à la coïncidence de la quatrième indiction nous donnent en fonction du système de datation proto-bysantin, des dates possibles: 495, 510, 540, 570, 600, 690, 991 et 1291 ap. J.-C. Les deux dernières sont à rejeter pour des raisons stylistiques. Par conséquent, nous donnons comme date limite la plus proche des inscriptions: 690. Et cette date constitue une borne *ante quem* pour la première phase du bâtiment.

Les dates 495 et 510 sont à rejeter parce que l'archevêque de Salonique s'appelait alors Andreas; il faut éliminer aussi 601 parce que l'archevêque s'appelait encore Andreas. Il reste les trois éventualités de datation: 540, 570 et 690 qui gardent la possibilité de dater les inscriptions.

C. THEOCHARIDOU

THE 1967 ATTICA (?) HOARD OF FRANKISH DENIERS TOURNOIS*

(Pl s. 84 - 85)

In the memory of Londos Oeconomides

This hoard was confiscated by the Gendarmerie and brought through the good offices of the Ephorate of Private Collections to the National Numismatic Museum in 1967.

The actual find spot remains unknown but it was most likely within Attica; at least a third of the coins are of the Dukes of Athens.

All the coins are of the usual Frankish billon denier type; the observe contains the ruler's name in a circle around a cross pattée; the reverse is invariably a chatel surrounded by the name of the mint, viz., DE CLARENCIA, THEBE CIVIS, NEPANTI CIVIS, CLARICTIA, DELLA PATRA etc.

The hoard contains coins of the Principate of Achaia, the Dukes of Athens, the Barony of Karytaina, the Sebastocrators of Great Wallachia, the Despots of Epirus and the Counts of Provence.

Figure A gives a list of all the rulers represented within the hoard with references to Schlumberger where appropriate.

Diagram A shows the amounts of coins for each "country" and Diagram B gives a comparison of coins per ruler.

* I am indebted to Mr. Alan Walker of the American School of Classical Studies of Athens for the english text.

One coin of a great interest is of Helena, Baroness of Karytaina. These coins are very rarely found in hoards; only the 1894 Delphi hoard, the Pylia hoard, the Sierk hoard, and a parcel owned by Lord Grantley contained them.

The only "foreign" coin within the hoard is of Charles I d'Anjou, Count of Provence. These coins and those of other provencal rulers are not at all uncommonly found in Greece and are due to the close commercial and political relations between Provence and Achaia.

The largest number of coins date to the end of the 13th and the first decade of the 14th century A.D., though the hoard itself must have been buried sometime in the reign of Jean de Gravina (1318-1333).

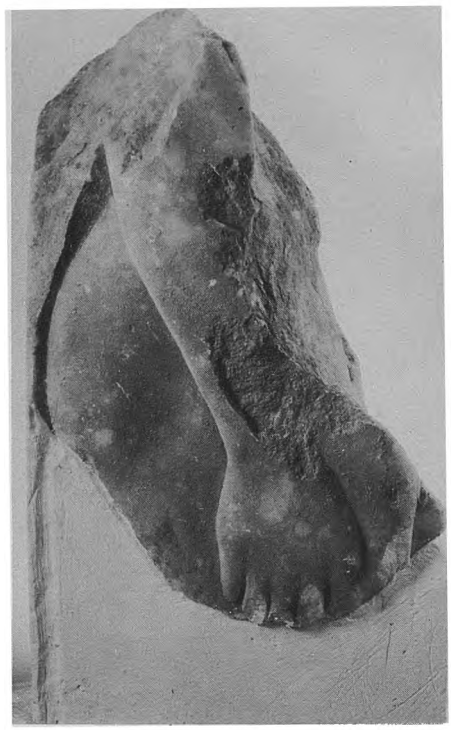
It should be noted that the DVX ACTENAR issues of the Duchy of Athens have been ascribed to the Catalans. This hoard does nothing to negate this conclusion.

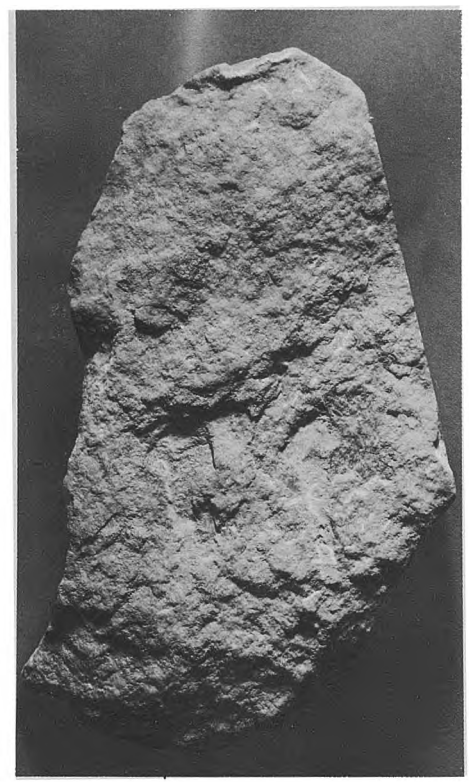
M. KRIKOU-GALANIS

ΠΙΝΑΚΕΣ

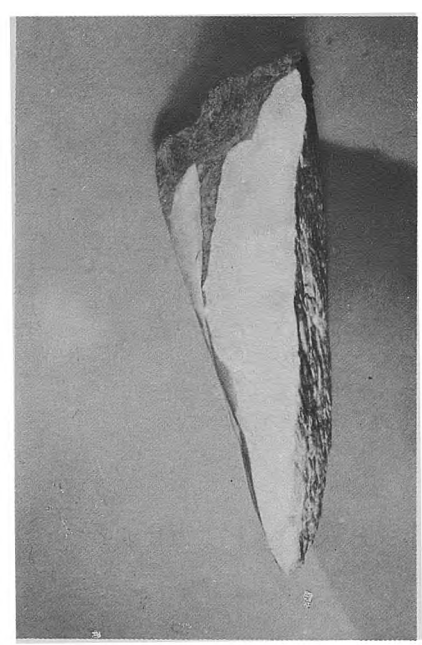

Μητροπολιτικό Μουσεῖο Ν. Ὑόρκης. Ἡ στήλη τῶν δύο ἀδελφιῶν μέ τή νέα συμπλήρωση.
Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν: α-γ. Ἀποτμήματα τῆς στήλης τῶν δύο ἀδελφιῶν, δ. Ἡ πλαγινή ὄψη τοῦ νέου ἀποτμήματος.

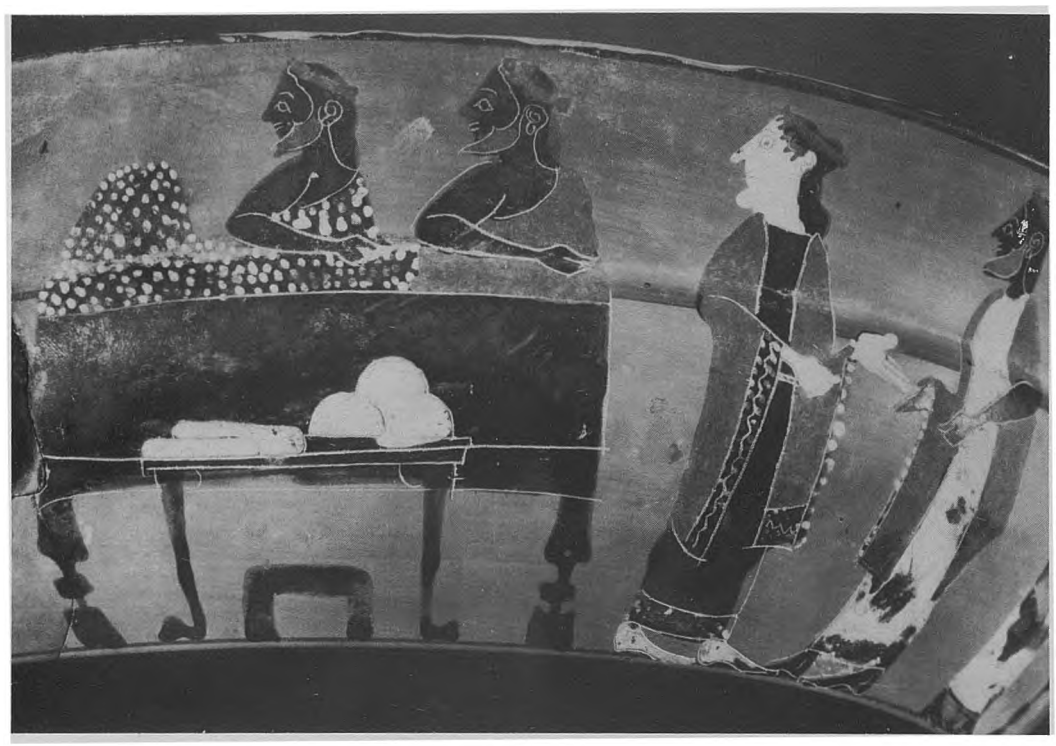
Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν: α. Λεπτομέρεια μελανόμορφου ἀμφορέα, β. Κύλιξ μελανόμορφη τοῦ ζωγράφου C.

Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν: α-β. Λεπτομέρειες τῆς μελανόμορφης κύλικος τοῦ ζωγράφου C (πρβλ. καί Πίν. 3 β).

Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΒΝ 100Β

ΒΝ 100Δ

ΒΝ 100ΣΤ

ΒΝ 100Γ

ΒΝ 100Α

ΒΝ 102Γ

ΒΝ 102Ε

'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυροί Α καί Β.

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

BN 8

BN 6

BN 9

BN 7

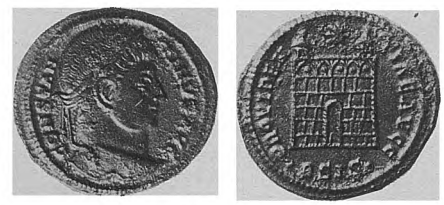
BN 11

BN 13

BN 10

BN 105ΙΓ

BN 105E

BN 105Δ

BN 105Z

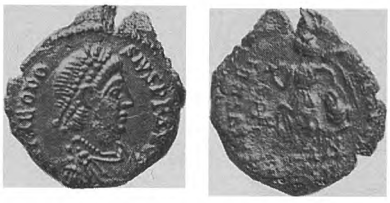

BN 105ΙΒ

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυροί Γ καί Δ(α).
Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΒΝ 101Ζ

ΒΝ 101ΙΗ

ΒΝ 101Θ

ΒΝ 101ΙΒ

ΒΝ 101Α

ΒΝ 101Δ

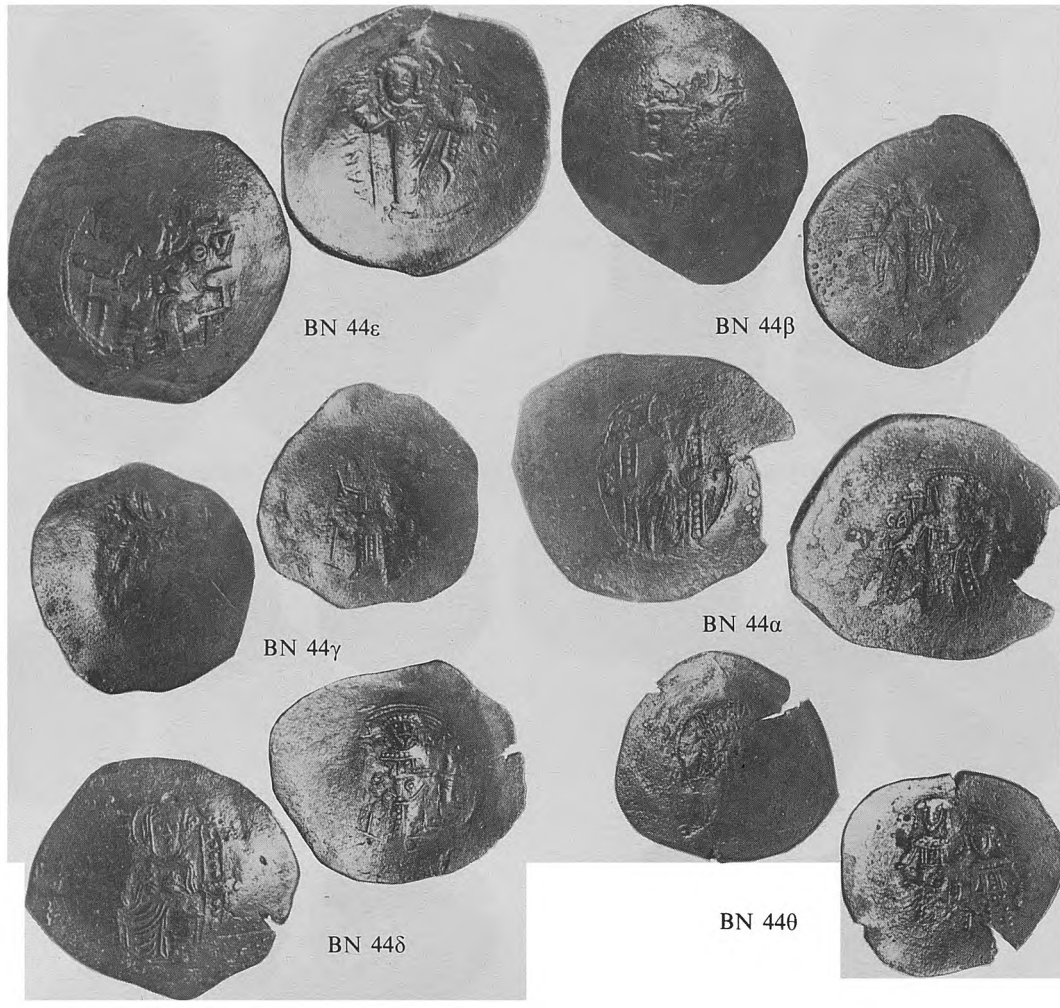

ΒΝ 101ΣΤ

ΒΝ 101Β

'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυρός Ε. Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυροί ΣΤ καί Ζ.

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΒΝ 120/γ

ΒΝ 120/ζ

ΒΝ 120/η

ΒΝ 120/θ

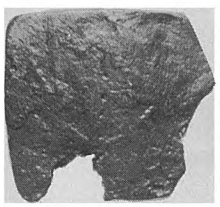

ΒΝ 120/ρλ

ΒΝ 120/ρλστ

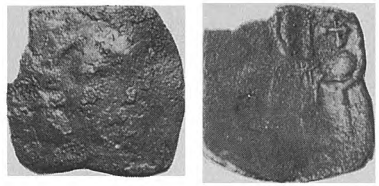
'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυρός Η.
Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

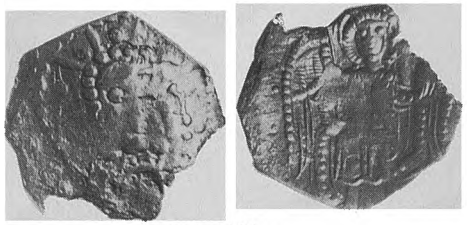
ΒΝ 120/οστ

ΒΝ 120/ξζ

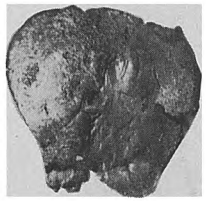
ΒΝ 120/ϟδ

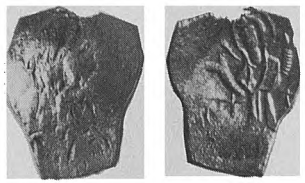
ΒΝ 120/ογ

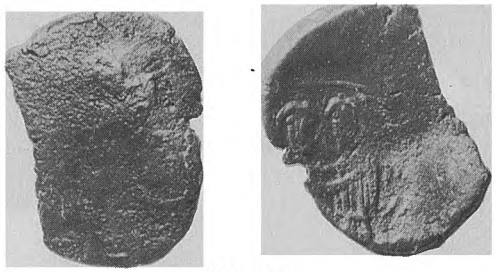
ΒΝ 120/οδ

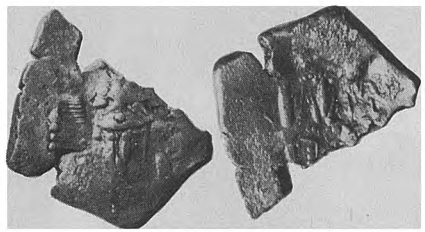
ΒΝ 120/ϟα

ΒΝ 120/ϟβ

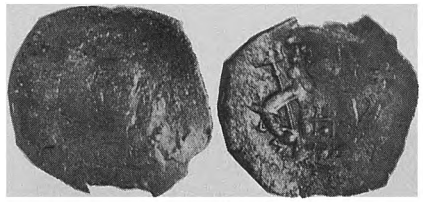
ΒΝ 120/ξη

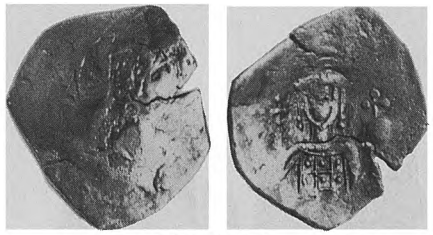
ΒΝ 120/οβ

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυρός Η.

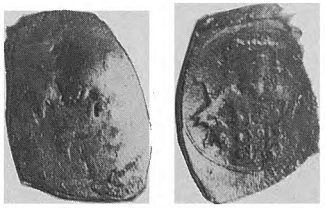
Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

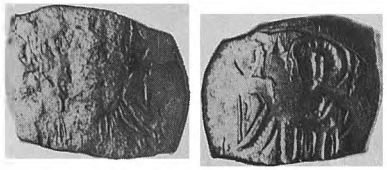
ΒΝ 120/ϟθ

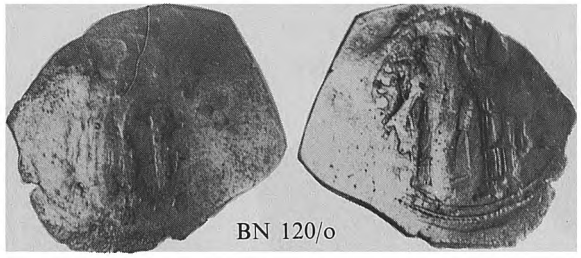
ΒΝ 120/ρβ

ΒΝ 120/ρδ

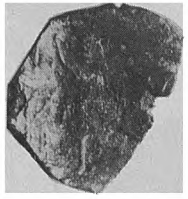
ΒΝ 120/στ

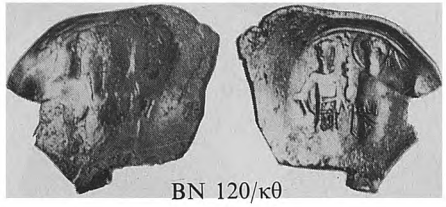
ΒΝ 120/ο

ΒΝ 120/κζ

ΒΝ 120/κη

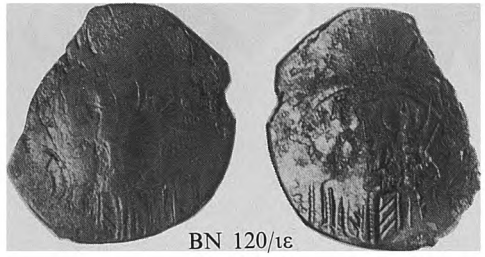
ΒΝ 120/κθ

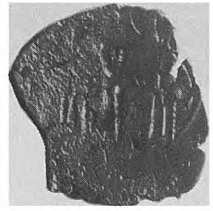
ΒΝ 120/λα

ΒΝ 120/λστ

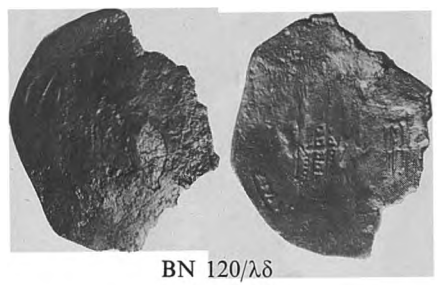
ΒΝ 120/ιε

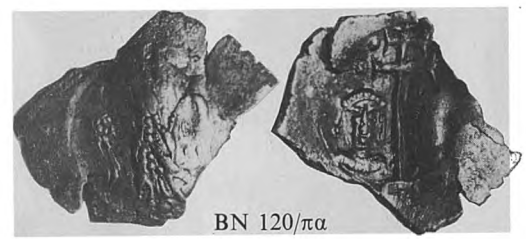
ΒΝ 120/λθ

'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυρός Η.

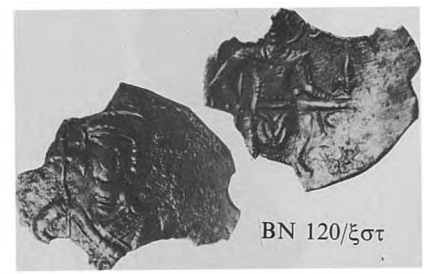
Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

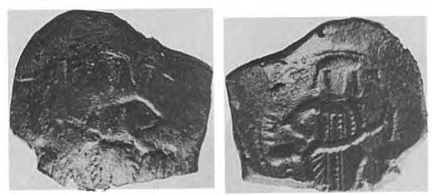
BN 120/λδ

BN 120/πα

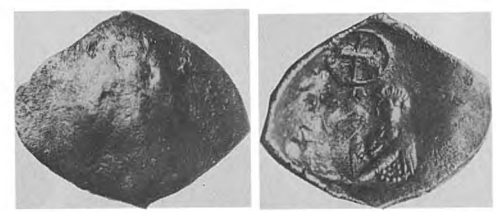
BN 120/ξστ

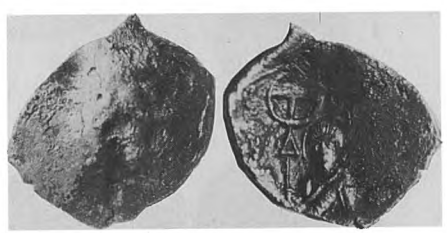
BN 120/ιβ

BN 120/ξγ

BN 120/ρθ

BN 120/ρι

BN 120/λε

BN 120/κ

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυρός Η.

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

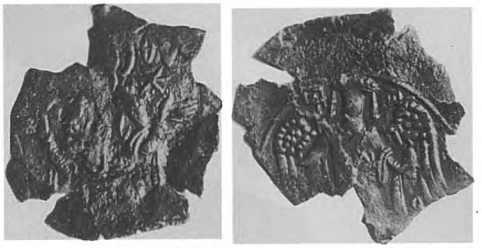
ΒΝ 120/οη

ΒΝ 120/β

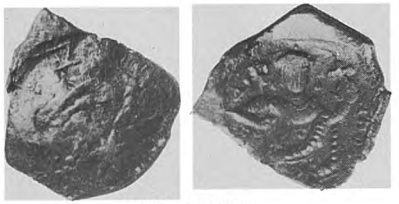
ΒΝ 120/ι

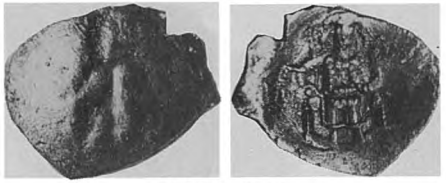
ΒΝ 120/ρια

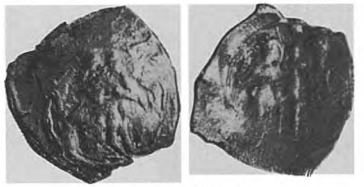
ΒΝ 120/ρκγ

ΒΝ 120/ρζ

ΒΝ 120/ρη

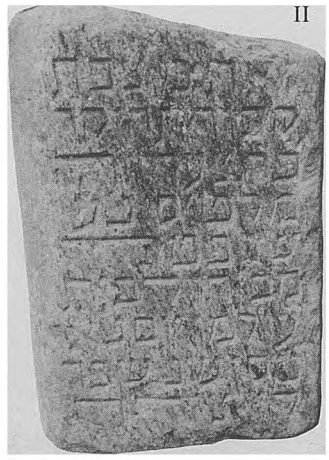

ΒΝ 120/λζ

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης. Θησαυρός Η.

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

II

I

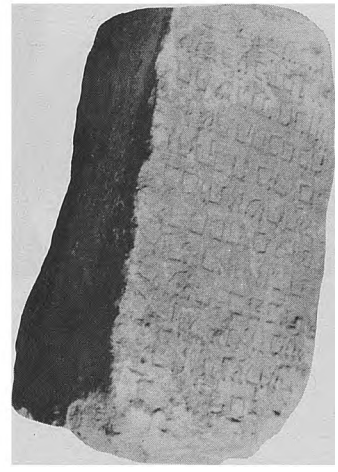
III

IV

V

VI

A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras.

ST. BOWMAN

VII

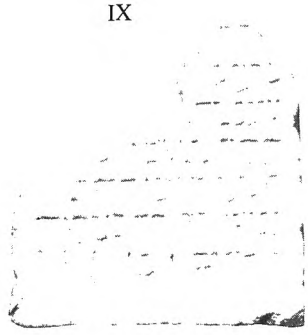
VIII

X

IX

XI

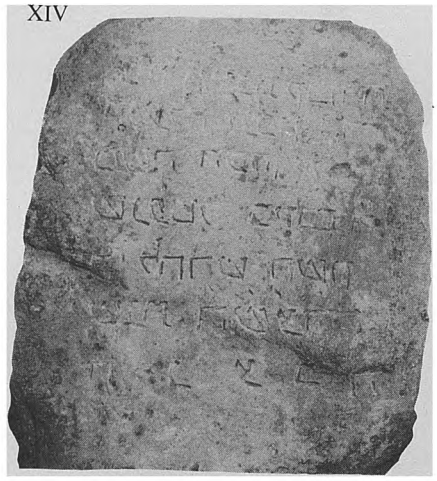
XII

A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras.

ST. BOWMAN

XIV

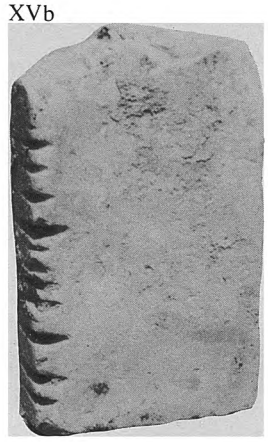
XIII

XVa

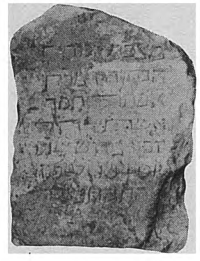
XVb

XVI

XVII

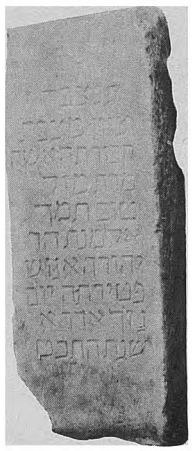
A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras.

ST. BOWMAN

XVIII

XIX

XX

XXI

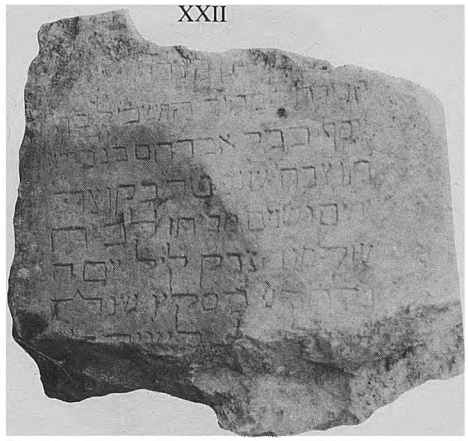
A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras.

ST. BOWMAN

XXIII

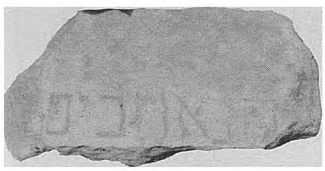
XXII

XXIV

XXV

XXVII

XXVI

A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras.

ST. BOWMAN

XXIX

XXVIII

XXXI

XXX

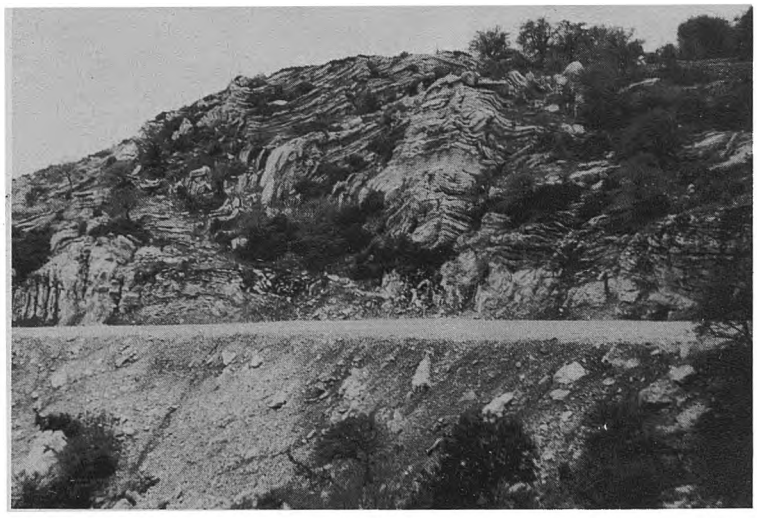

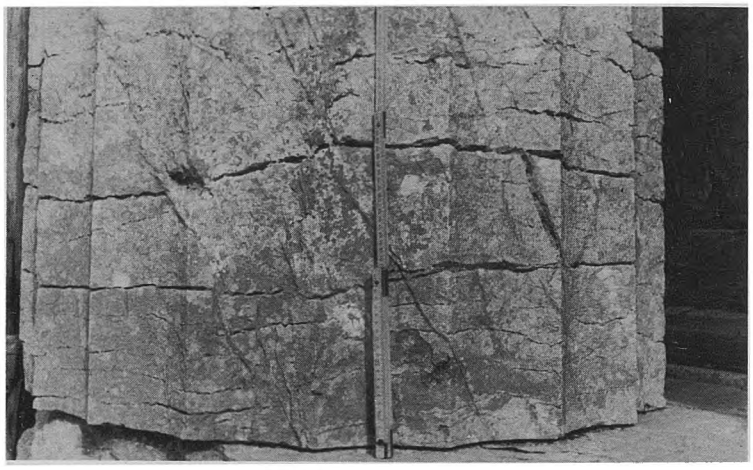
XXXII

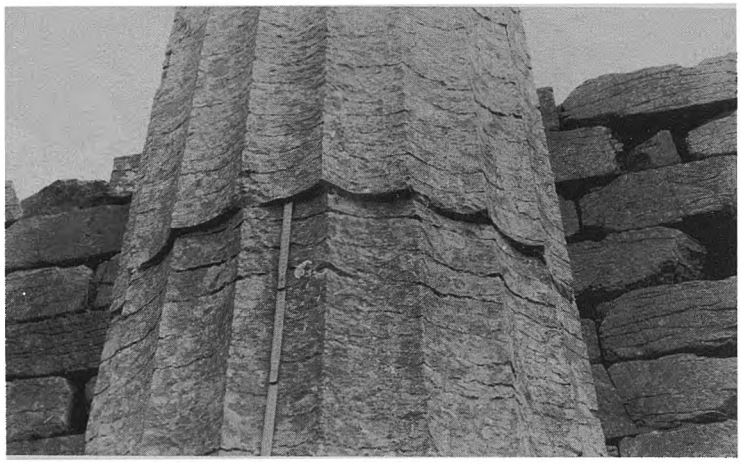

A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras.

ST. BOWMAN

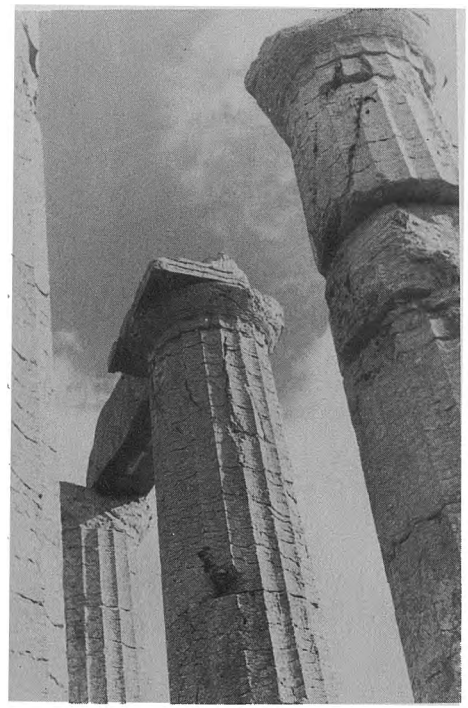

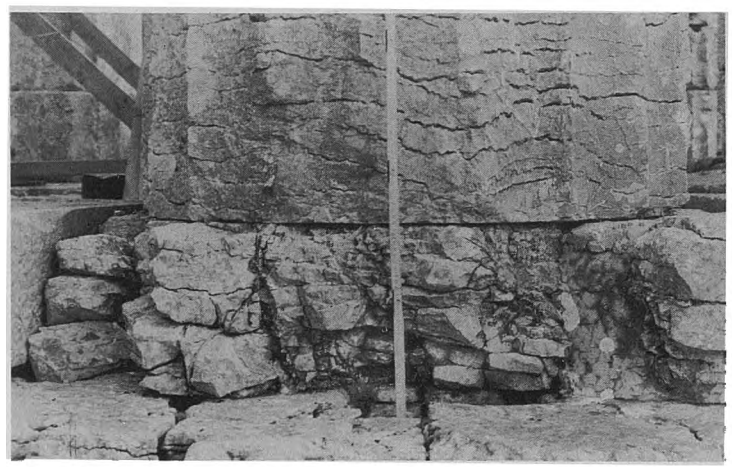

Ναὸς Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος: α. Ἀσβεστόλιθοι ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ μὲ χαρακτηριστικὴν ἔντονον πτύχωσιν καὶ πολυσχιδῆ διάρρηξιν, β. Δωρικὸς κίων τοῦ ναοῦ μὲ σημαντικὴν διεύρυνσιν τῶν ρωγμῶν, γ. Μετακίνησις σπονδύλων τῶν κιόνων, ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως τῶν σεισμικῶν δονήσεων.

Γ. ΚΟΥΚΗΣ - Α. ΤΖΙΤΖΙΡΑΣ

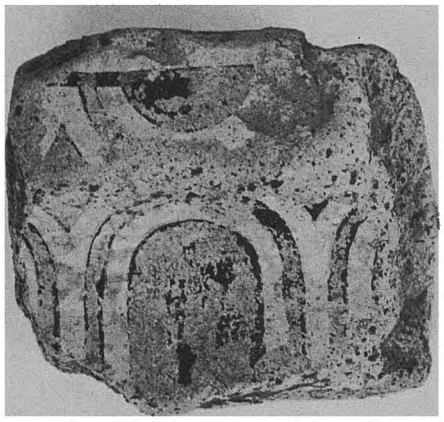

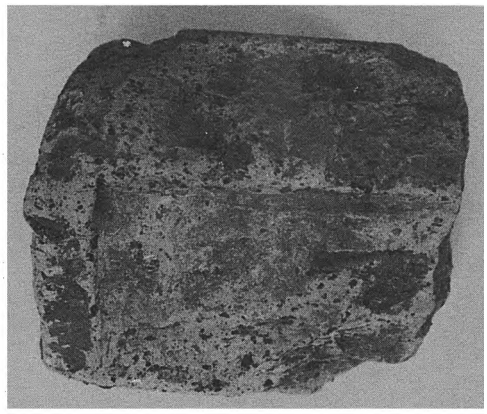

Ναὸς Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος: α. Φθορὰ τοῦ διερρηγμένου ἀσβεστολιθικοῦ ὑλικοῦ τῶν κιόνων, β. Ἀνωρθωμένα ἀσβεστολιθικὰ στρώματα καὶ δευτερογενὴς ρηγμάτωσις τοῦ δόμου κάτωθεν τῆς εὐθυντηρίας εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ναοῦ, γ. Φθοραὶ καὶ ζημίαι τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὑλικοῦ δομήσεως τοῦ ναοῦ, δ. Κατακόρυφος μετακίνησις εἰς τὸ δάπεδον τοῦ σηκοῦ καὶ θρυμματισμὸς τῶν πλακῶν αὐτοῦ.

Γ. ΚΟΥΚΗΣ - Α. ΤΖΙΤΖΙΡΑΣ

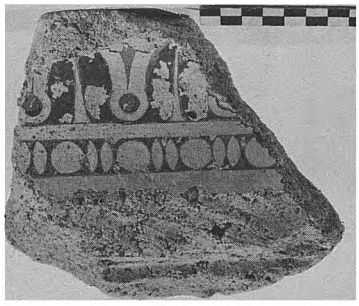

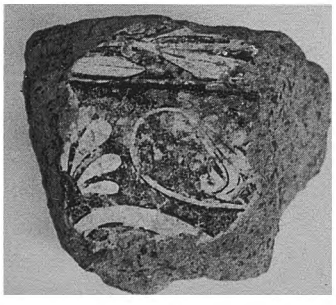

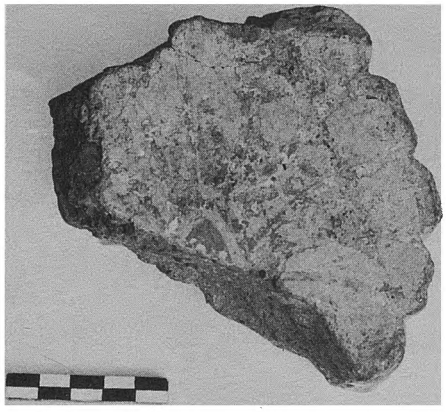

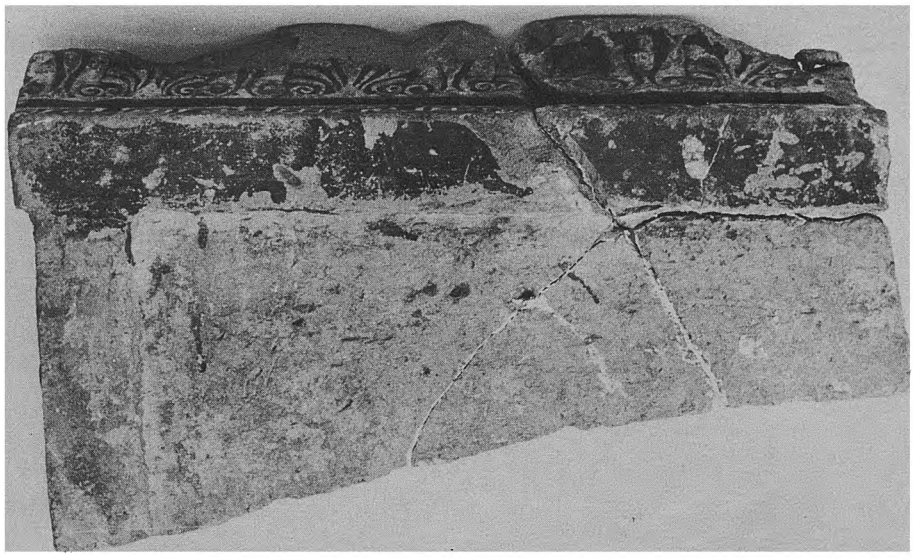

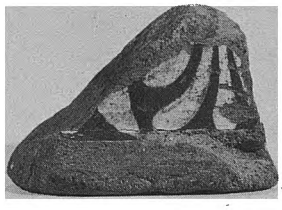

a-b. **1.** EM Π. 14, face et revers, c, e. **2.** EM Π. 16 α, soffite et face, d, f. **3.** EM Π. 16 β, soffite et cassure gauche, g. **5.** EM Π. 15, face, h. **6.** EM Π. 75, face A.

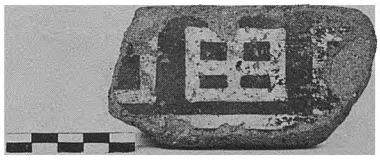
M.-FR. BILLOT

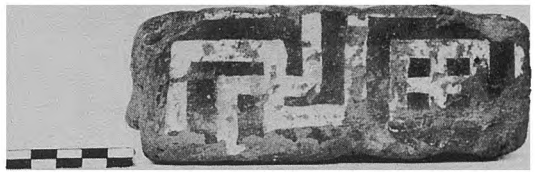

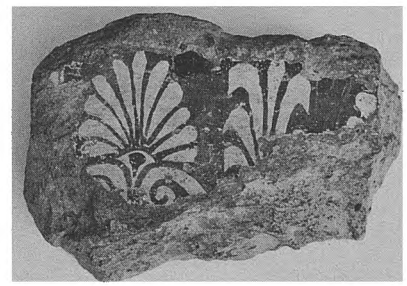

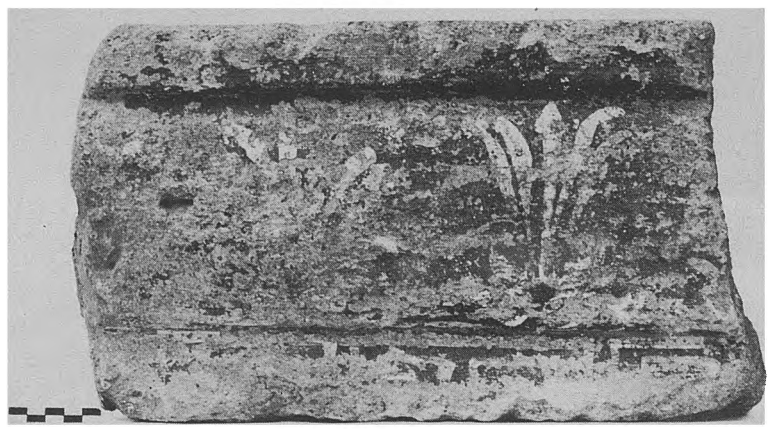
a-b. **7.** EM Π. 9, face, face et soffite, c, e. **8.** EM Π. 12, face et soffite, d, f. **9.** EM Π. 10, face et soffite.

M.-FR. BILLOT

a. **10.** EM Π. 34, face A, b-c. **11.** EM Π. 17, face et soffite, d-e. **12.** EM Π. 13, face et profil gauche, f. **13.** EM Π. 25, face.

M.-FR. BILLOT

a, c. **14.** ΕΜ Π. 27, face et soffite, b, d. **16.** ΕΜ Π. 29, face et cassure inférieure, e. **15.** ΕΜ Π. 26, face, f. **20.** ΕΜ Π. 30, face, g-h. **21.** ΕΜ Π. 33, de face et des trois-quarts.

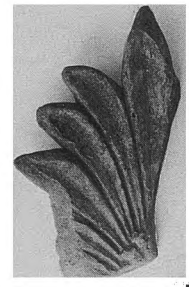
M.-FR. BILLOT

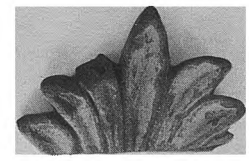

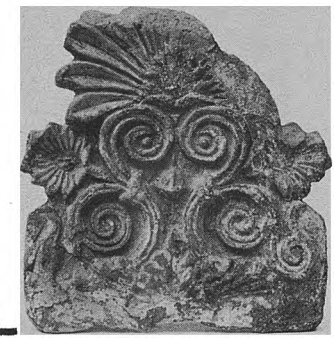

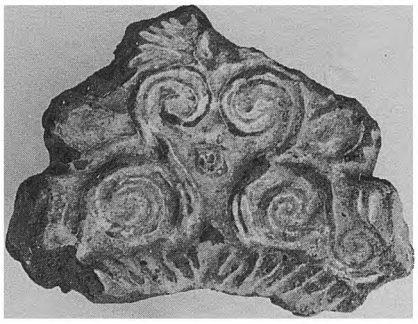

a, c. **22.** EM Π. 23, face et soffite, b. **23.** EM Π. 11, face, d. **24.** EM Π. 39, face, e. **25.** EM Π. 40, face, f. **34** et **35.** EM Π. 49 et 50, face, g. **26.** EM Π. 41, face.

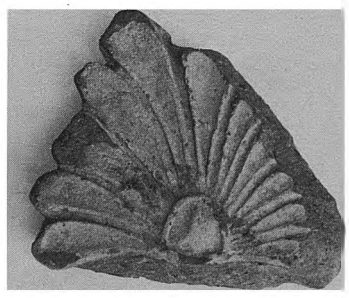
M.-FR. BILLOT

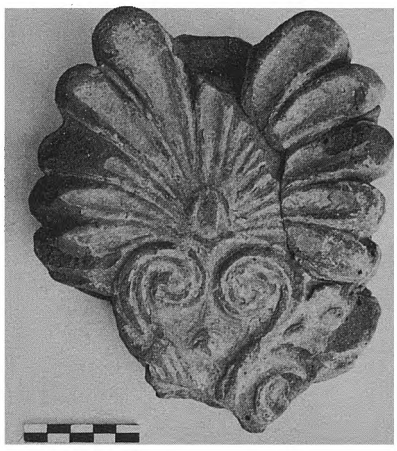

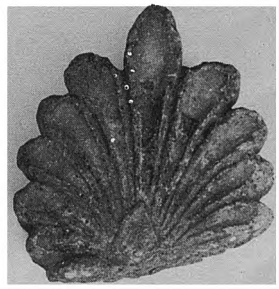

a. **36.** ΕΜ Π. 51, face, b. **37.** ΕΜ Π. 52, face, c. **38.** ΕΜ Π. 53, face, d. **40.** ΕΜ Π. 55, face, e. **41.** ΕΜ Π. 56, face, f. **46.** ΕΜ Π. 63, face, g. **47.** ΕΜ Π. 62, face.

M.-FR. BILLOT

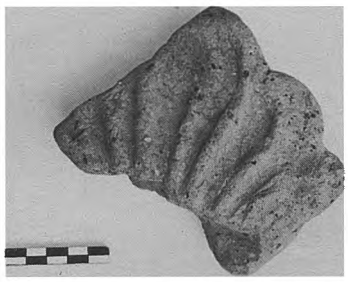
a. **48.** ΕΜ Π. 64, face, b. **49.** ΕΜ Π. 65, face, c. **50.** ΕΜ Π. 61, face, d. **51.** ΕΜ Π. 66, face, e. **52.** ΕΜ Π. 37, face, f. **53.** ΕΜ Π. 38, face, g. **54.** ΕΜ Π. 6, face.

M.-FR. BILLOT

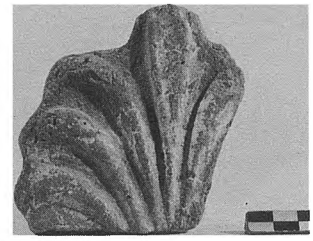

a. **55.** EM Π. 18, face, b. **57.** EM Π. 20, face, c-e. **56.** EM Π. 19, face, profil droit et soffite, f. **60.** EM Π. 77, face, g. **61.** EM Π. 76, face, h. **62.** EM Π. 22, face.

M.-FR. BILLOT

a. **63.** ΕΜ Π. 80, face, b. **66.** ΕΜ Π. 83, face, c. **67.** ΕΜ Π. 79, face, d. **68.** ΕΜ Π. 36, face, e. **69.** ΕΜ Π. 78, face, f. **70.** ΕΜ Π. 35, face.

M.-FR. BILLOT

a-b. **71.** EM Π. 84, face, profil et joint droits, c-d. **72.** EM Π. 24, de face et de trois-quarts, e. Agora A 2284 (cliché Agora Excavations, American School of Classical Studies at Athens).

M.-FR. BILLOT

a. **73.** ΕΜ Π. 67, face, b. **74.** ΕΜ Π. 68, face, c. **75.** ΕΜ Π. 5, face, d. **76.** ΕΜ Π. 69, face, e. **77.** ΕΜ Π. 70, face, f. **78.** ΕΜ Π. 71, face.

M.-FR. BILLOT

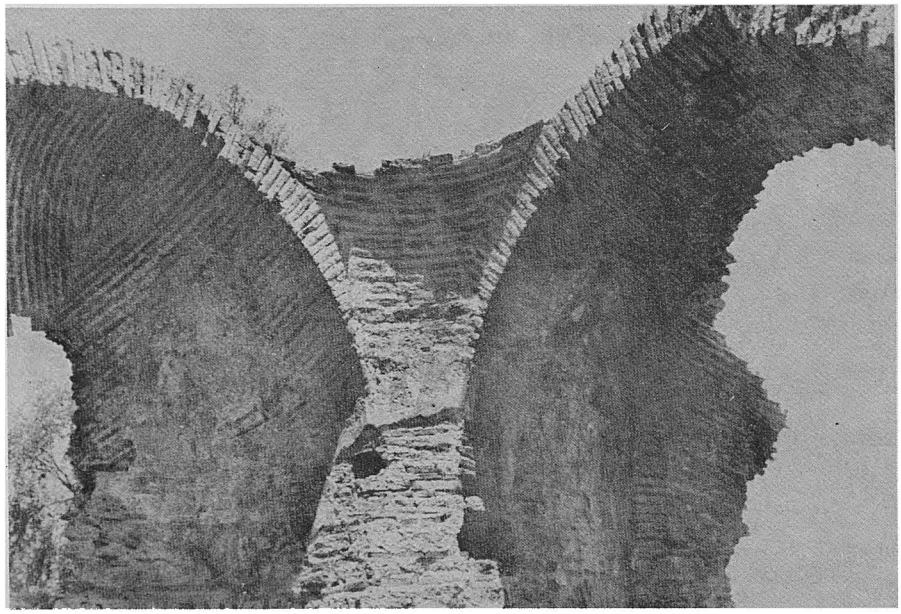

a. **79.** ΕΜ Π. 72, face, b. **80.** ΕΜ Π. 7, face, c. **81.** ΕΜ Π. 8, face.

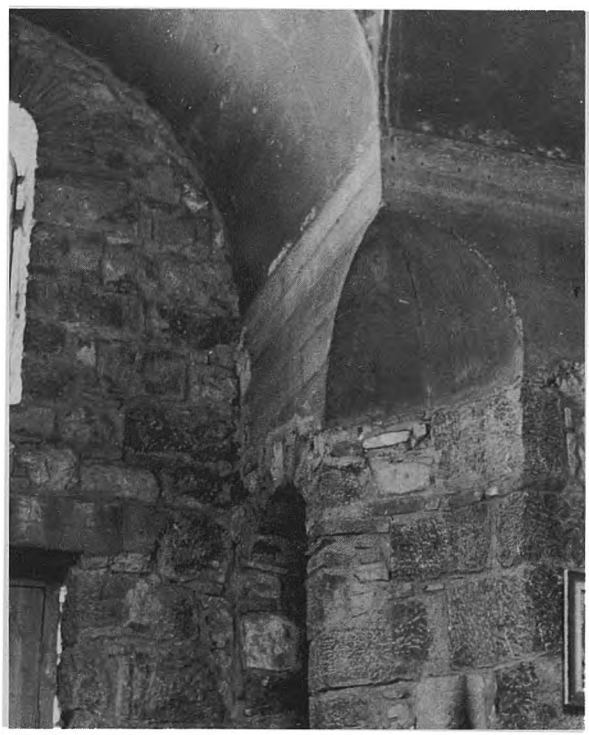
M.-FR. BILLOT

α. Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας. Λοφία στηρίξεως τοῦ τρούλλου, β. Ἅγιος Νικόλαος Πύλης Πρέσπας. Λοφία στηρίξεως τοῦ τρούλλου (φωτογραφία Πελεκανίδη).

Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ

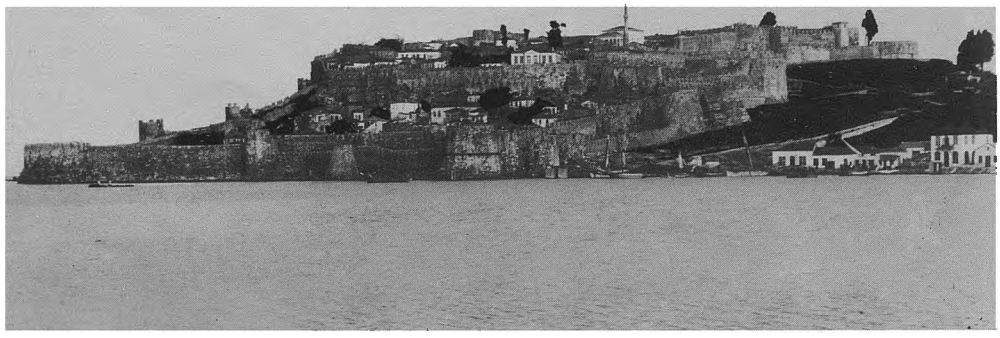

α. Ἁγία Φωτεινή Θηβῶν. Λοφία στηρίξεως τοῦ τρούλλου μετά τήν ἀναστήλωση (1959), β. Καθολικό Νέας Μονῆς τῆς Χίου. Ἡ βορειοδυτική γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἄποψη ἀπό τήν κάτω ζώνη πρός τά πάνω.

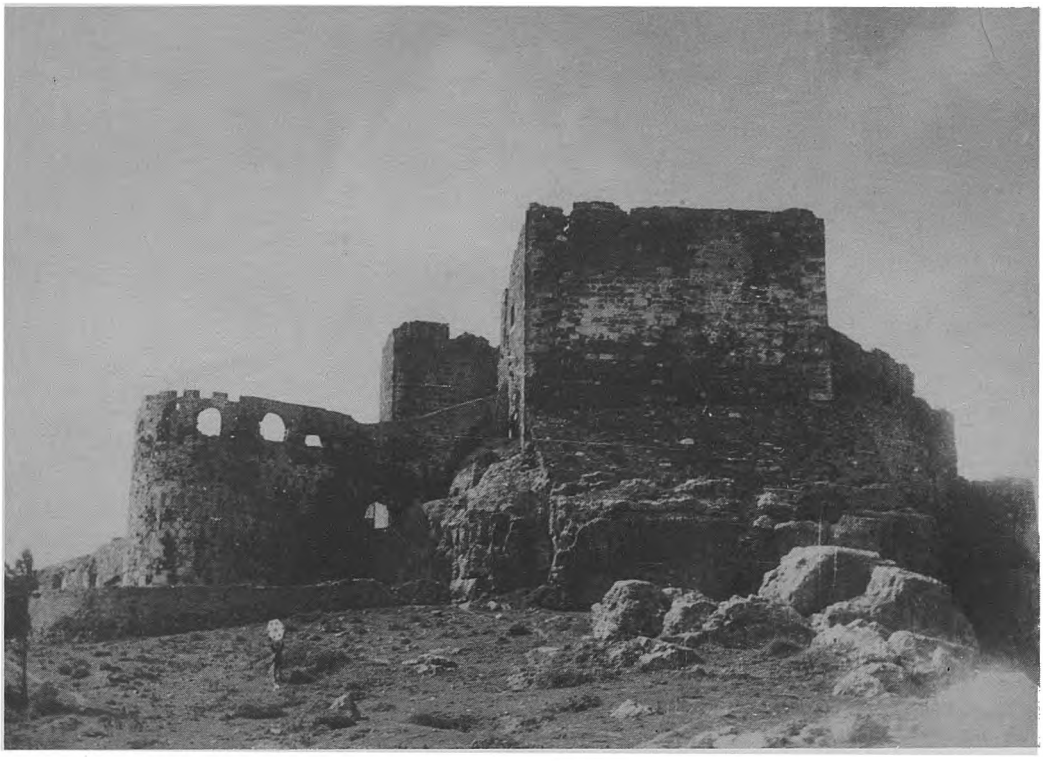
Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ

Κάστρον Μυτιλήνης: α. Ἡ Πύλη τοῦ Φραγκίσκου Γατελούζου, β. Φωτογραφία τοῦ Κάστρου ληφθεῖσα ἀπὸ τοῦ βορείου λιμένος πρὸ τοῦ 1912.

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

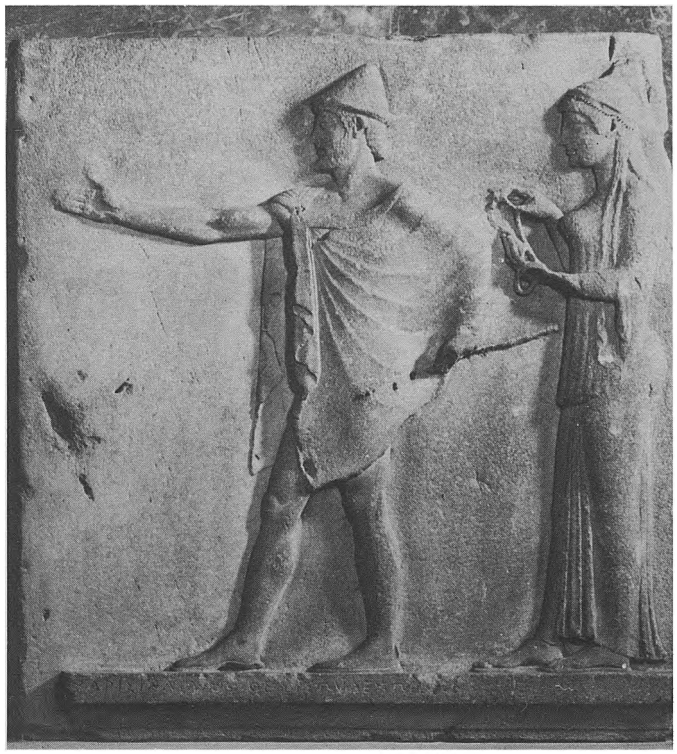

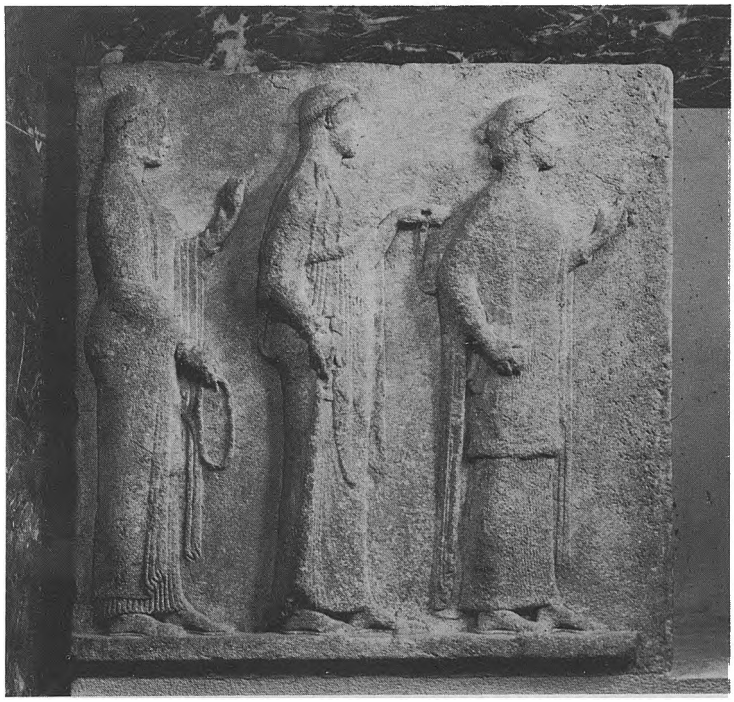
Κάστρον Μυτιλήνης: α. Ὁ Μέγας Περίβολος ἀπὸ Ἀνατολῶν, β. Ὁ Μέγας Περίβολος ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Κάστρου.

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Ἀνάγλυφη πλάκα Ι ἀπό τή Θάσο, Μ. Λούβρου 696: α-β. Ἀριστερό καί δεξιό μέρος ἀντίστοιχα.

ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ

α-β. Ἀνάγλυφες πλάκες ΙΙ καί ΙΙΙ ἀπό τή Θάσο, Μ. Λούβρου 696.

ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ

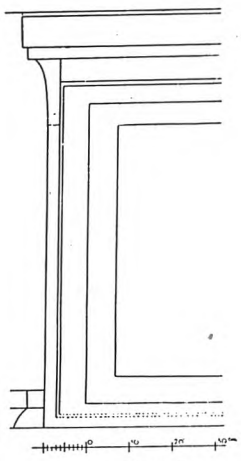

Fig. 99 a Aufriß der Tür.

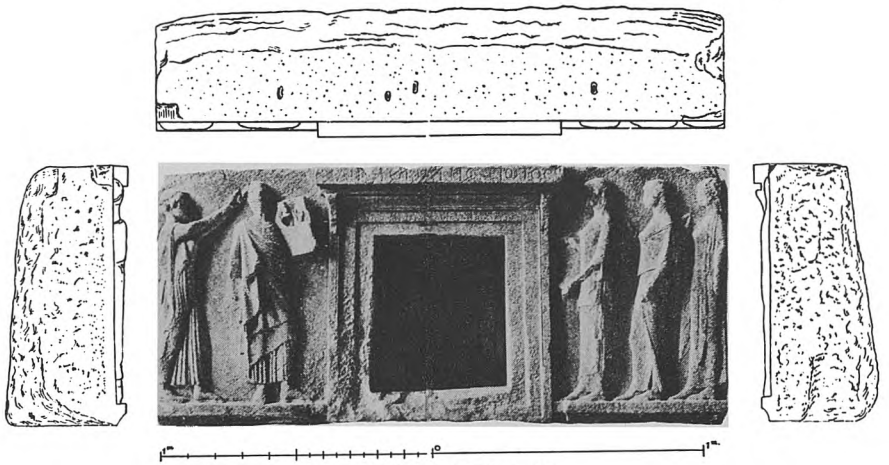

Fig. 99 Apollon, Artemis, Nymphen.

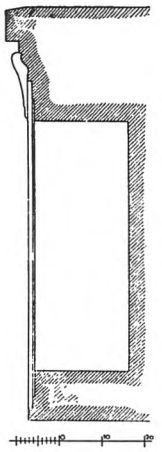

Fig. 99 b Schnitt der Tür.

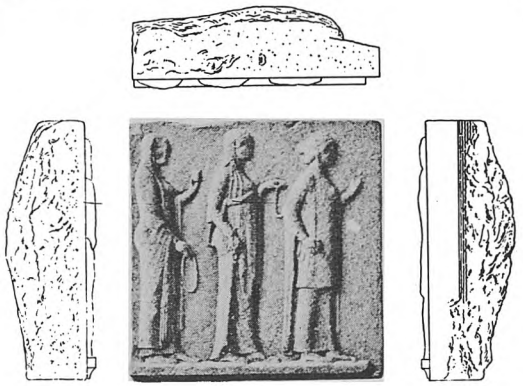

Fig. 100 Chariten.

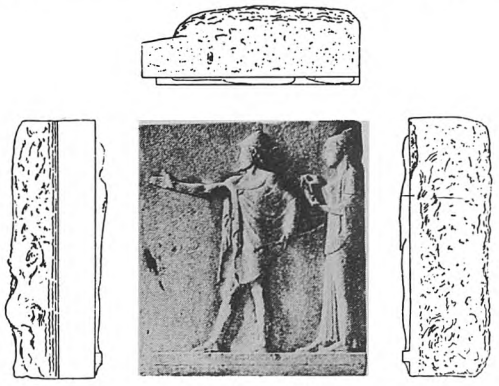
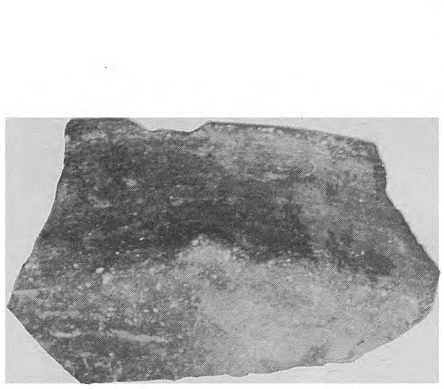
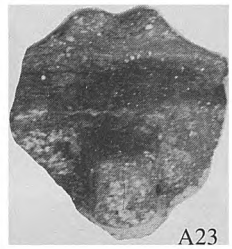

Fig. 101 Hermes und Hekate.

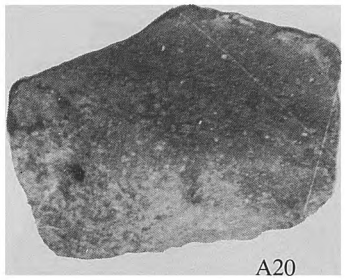
Εἰκόνες καί σχέδια τῶν ἀναγλύφων πλακῶν I-III ἀπό τή Θάσο, Μ. Λούβρου 696 (ἀνατύπωση ἀπό τό ÖJh 6 (1903), σ. 162, εἰκ. 99-101).

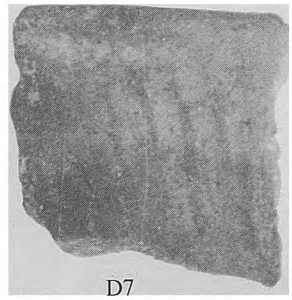
ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ-ΔΕΣΠΟΙΝΗ

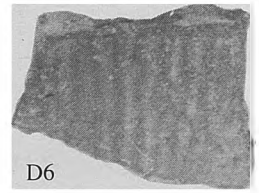

L55

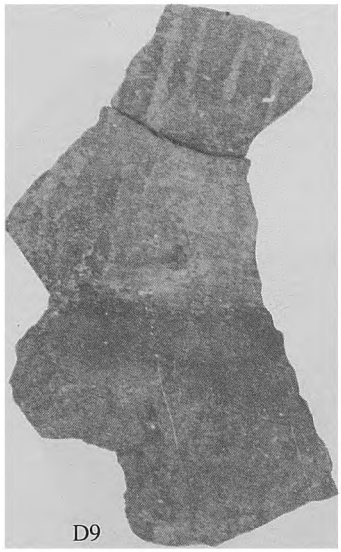

A23

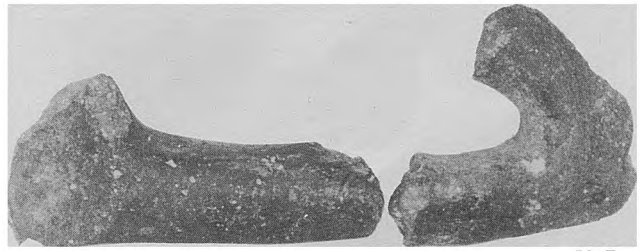

A25

A20

D7

D6

D9

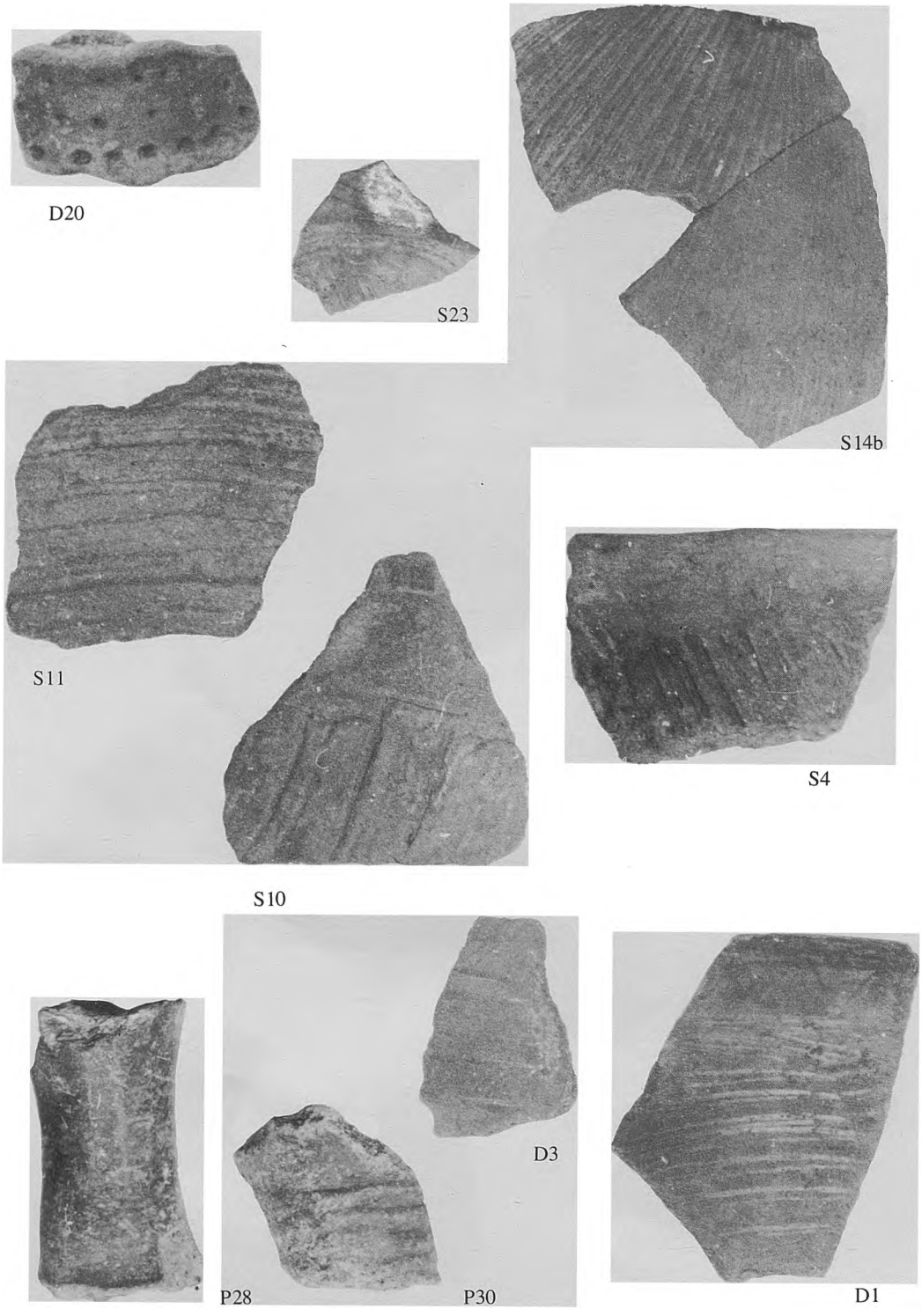

V16 V17

V13

V14

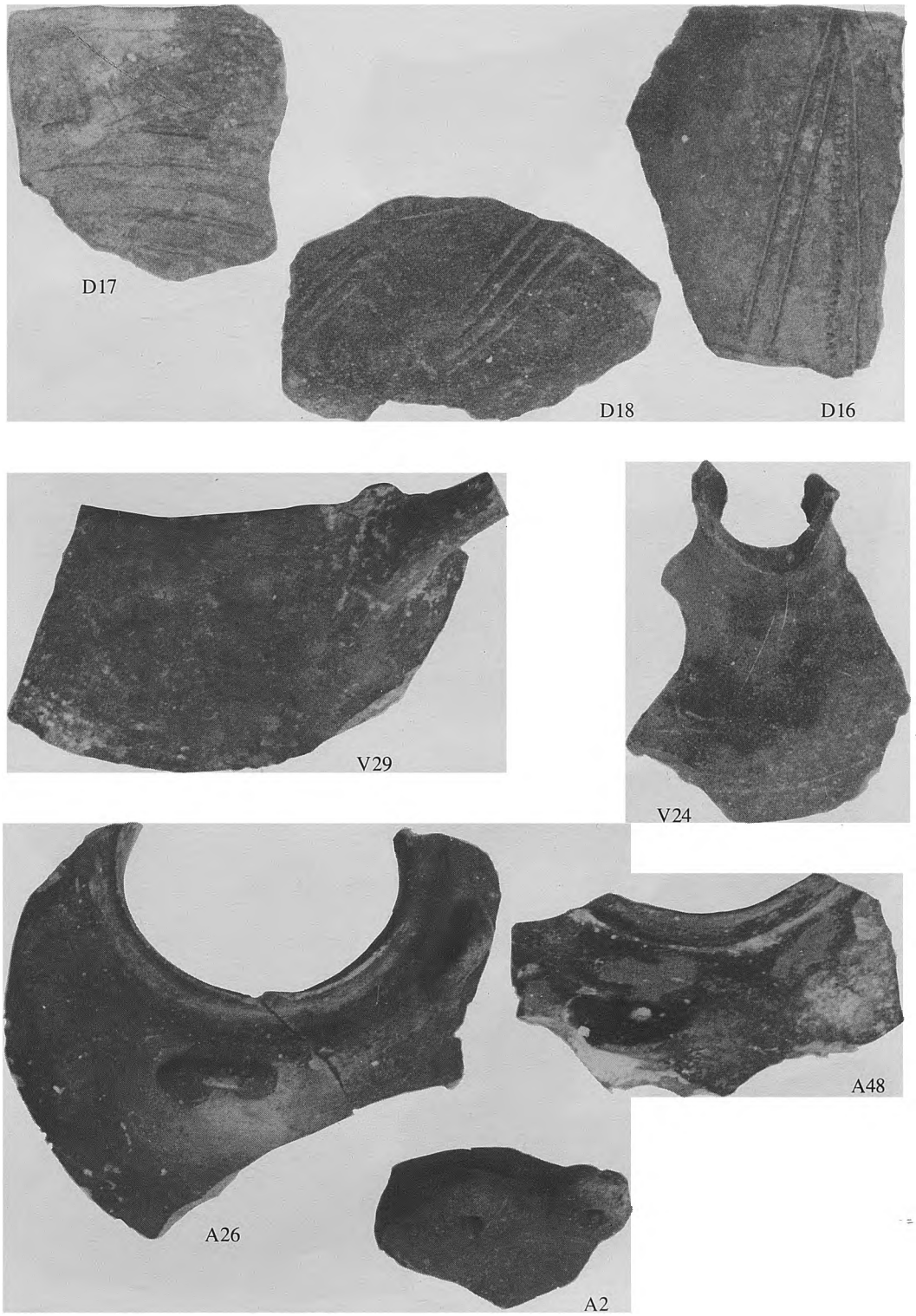
Céramique N.A. et N.M. de Léra: a-d. Tenons et panses à mamelons, e-g. Pichets à surface ondulée, h-k. Anses de louches.

A. GUEST-PAPAMANOLI

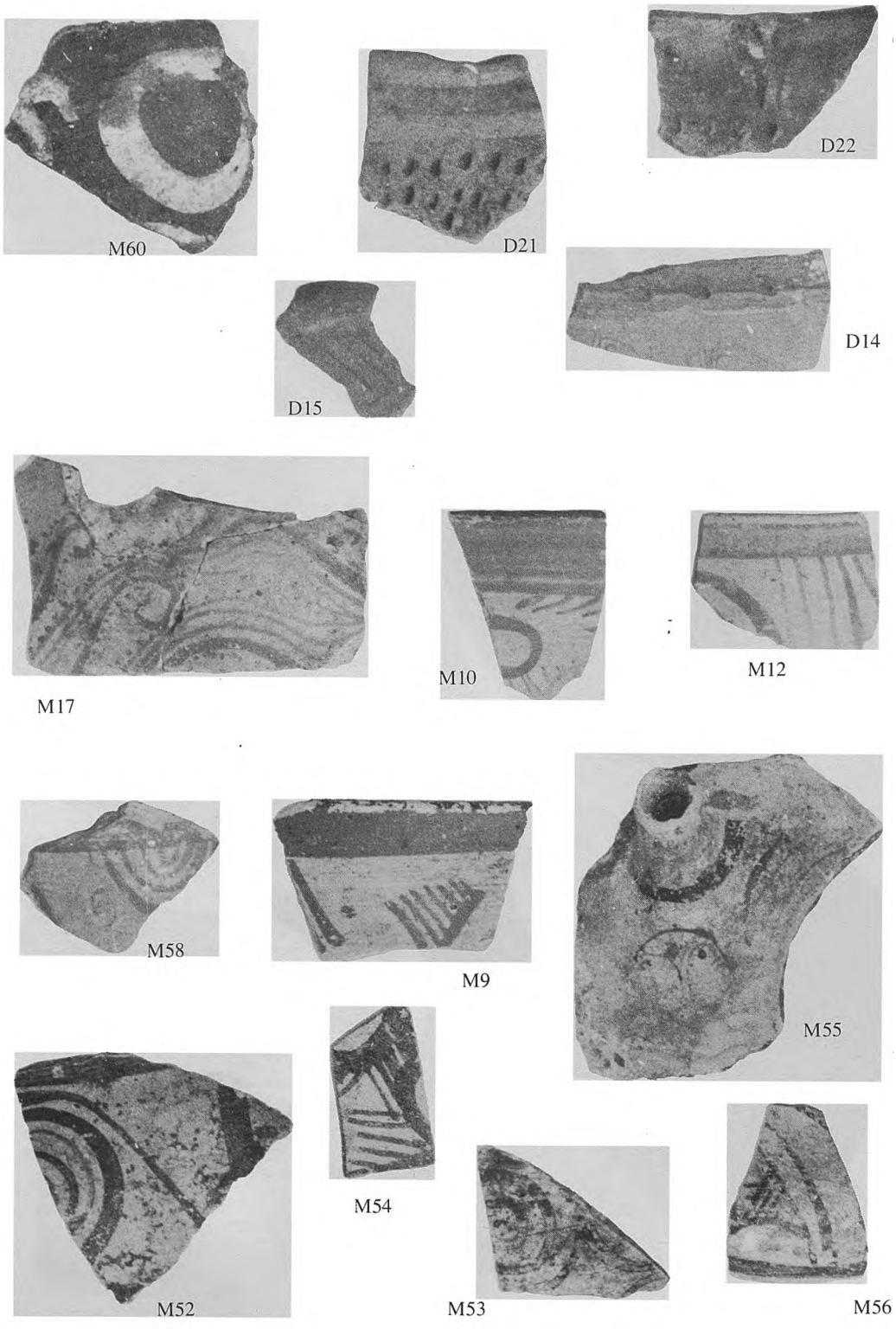
Céramique néolithique M.A. I et M.A. II de Léra: a. Céramique à décor de cavités circulaires, b-c. Céramique striée mate, d-f. Céramique striée à surface brillante, g-h. Calices à décor plastique, i-j. Calices du style de Pyrgos.

A. GUEST-PAPAMANOLI

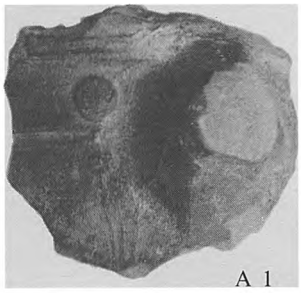
Céramique du M.A. II de Léra: a-b. Céramique grise incisée, c. Céramique incisée et pointillée, d-e. Saucières, f-h. Pyxides en Urfirnis.

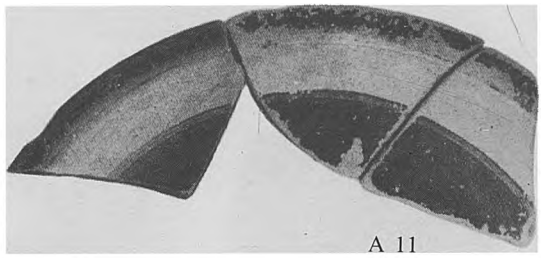
A. GUEST-PAPAMANOLI

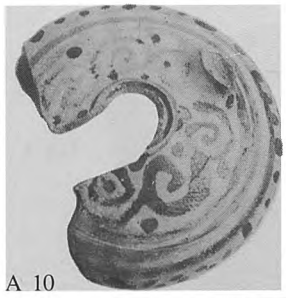

Céramique du M.M. et M.R. de Léra: a. Céramique du style de Kamarès, b-c. Céramique poinçonnée, d-e. Céramique incisée, f-j, 1. Céramique fine à engobe brillant et peinture orange, k, m-o. Céramique fine à engobe mat et peinture foncée.

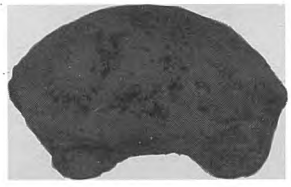
A. GUEST-PAPAMANOLI

A 1

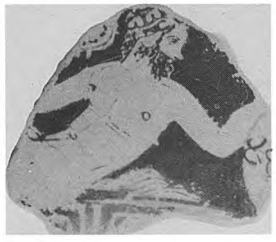

A 11

A 10

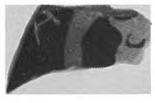

A 15

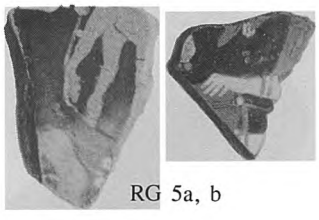

A 16

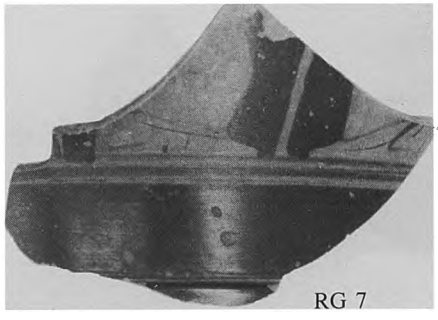

RG 1

RG 2

RG 3

RG 10

RG 5a, b

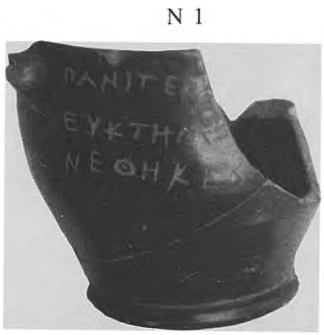

RG 7

RG 9

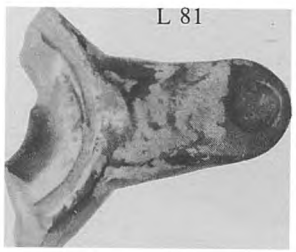

RG 11

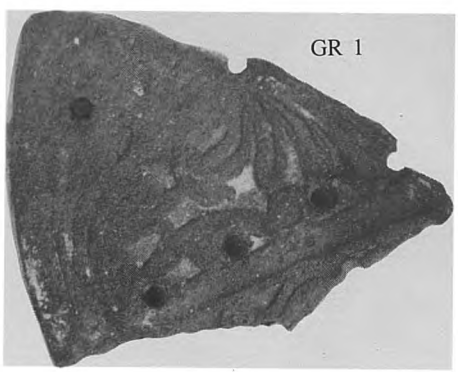
Céramique archaïque et classique de Léra: a-e. Phase A, terres cuites et céramiques, f-n. Phase B, céramique à figures rouges.

A. LAMBRAKI

N 1

N 57

L 81

GR 1

GR 2

F 1

F 3

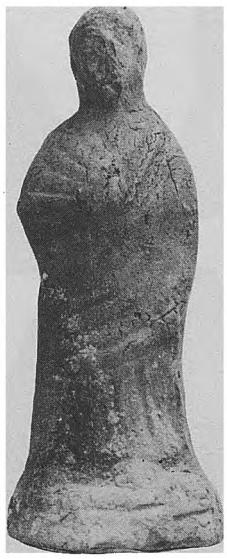

F 7

F 13

F 10

Céramique et figurines classiques de Léra: a-b. Phase B, céramique à vernis noir, c. Lampe, d-e. Grilles, f-j. Figurines en terre cuite.

A. LAMBRAKI

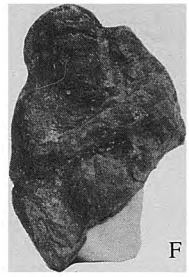
FC 1

F 9

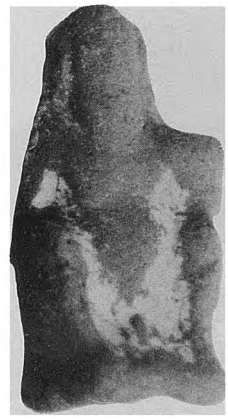
F 16

F 15

F 25

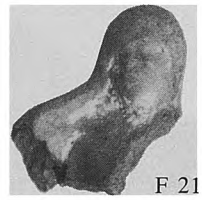
F 14

Figurines classiques et hellénistiques de Léra: a. Phase C, figurine en terre cuite, b-f. Phase B, figurines en terre cuite.

A. LAMBRAKI

F 18

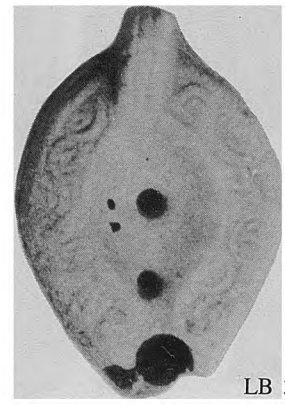

F 19

F 21

F 22

LB 1

LB 2

LB 3

Figurines et lampes classiques et hellénistiques de Léra: a-d. Phase B, figurines en terre cuite, e-g. Phase C, lampes.

A. LAMBRAKI

FC 2

FC 5

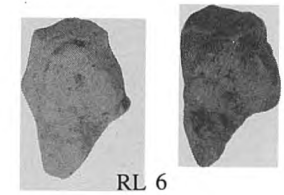

FC 6

FC 7

FC 8

FC 9

FC 11

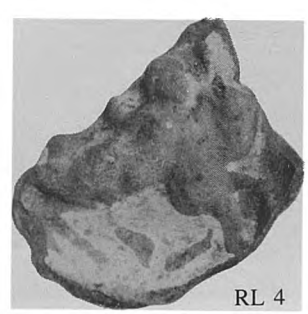

RL 6

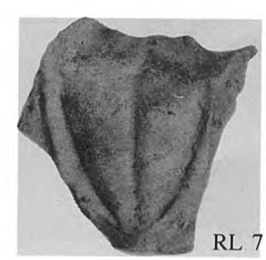

FC 14

FC 13

FC 15

RL 1

RL 4

RL 7

Figurines et reliefs moulés gréco-romains de Léra. Phase C: a-g, i-k. Figurines en terre cuite, h, l-n. Reliefs moulés.

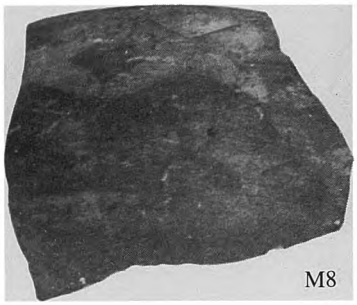
A. LAMBRAKI

MS 1

MS 2

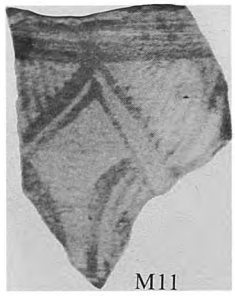
M8

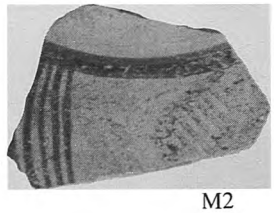
M1

M4

M11

M2

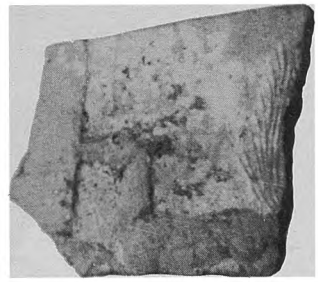
M3

M9

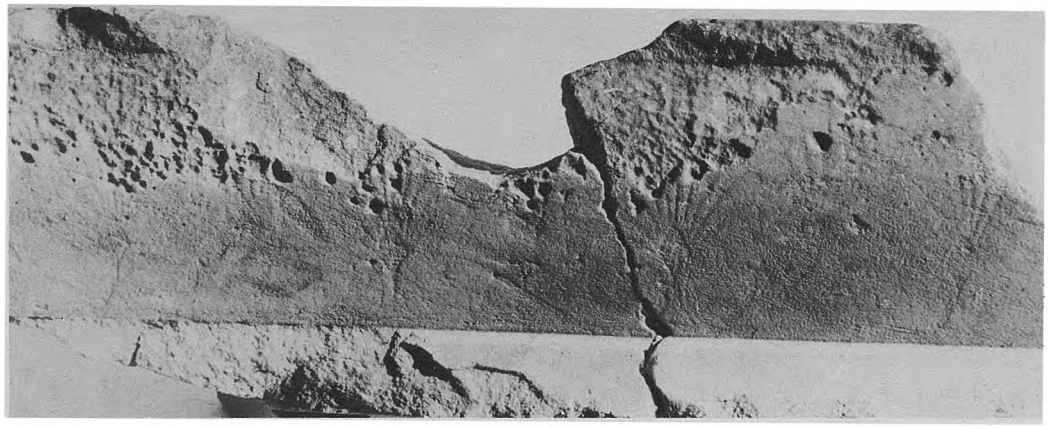

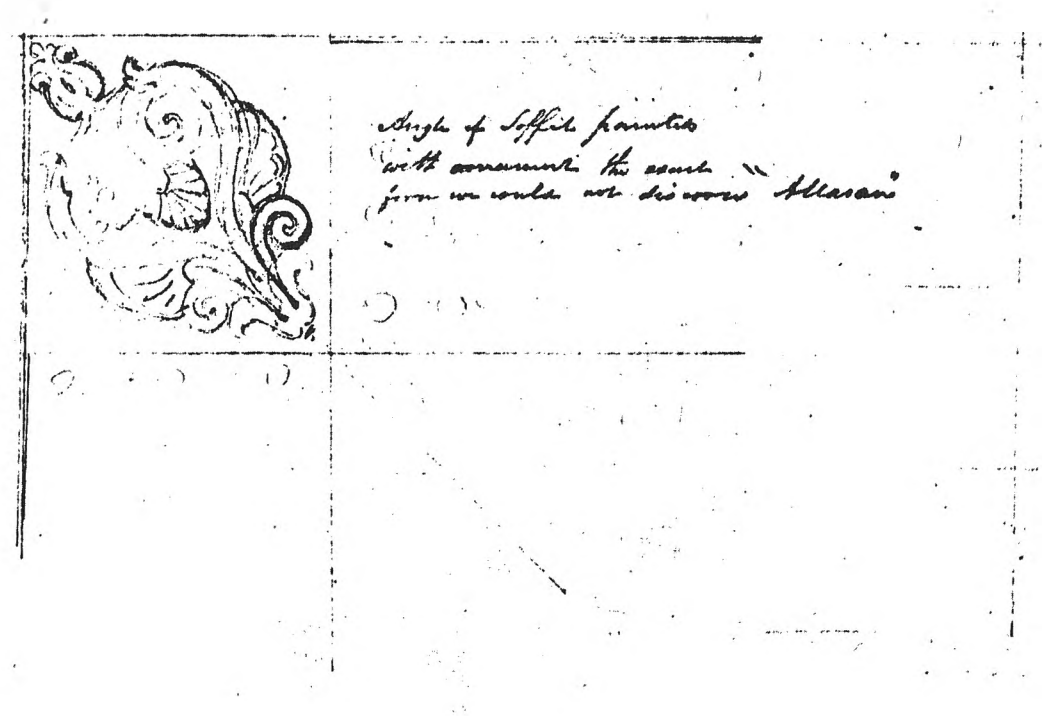
a-b. Objets divers des époques historiques de Léra, c. Arkoudia. Céramique du style de Kamarès, d-i. Arkoudia. Céramique fine à engobe brillant et peinture orange, j. Arkoudia. Fragment de figurine en terre cuite de l'époque classique, k. Arkoudia. Tête de figurine en terre cuite, gréco-romaine, 1. Arkoudia. Fragment de plaquette de style sévère.

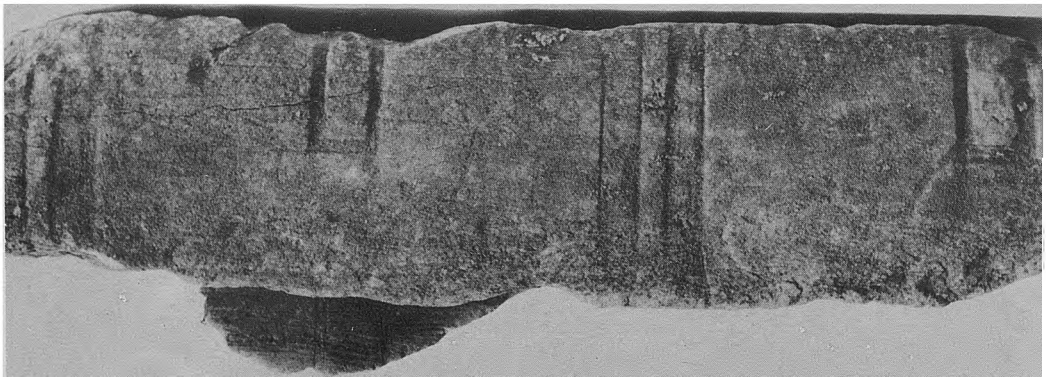
A. LAMBRAKI

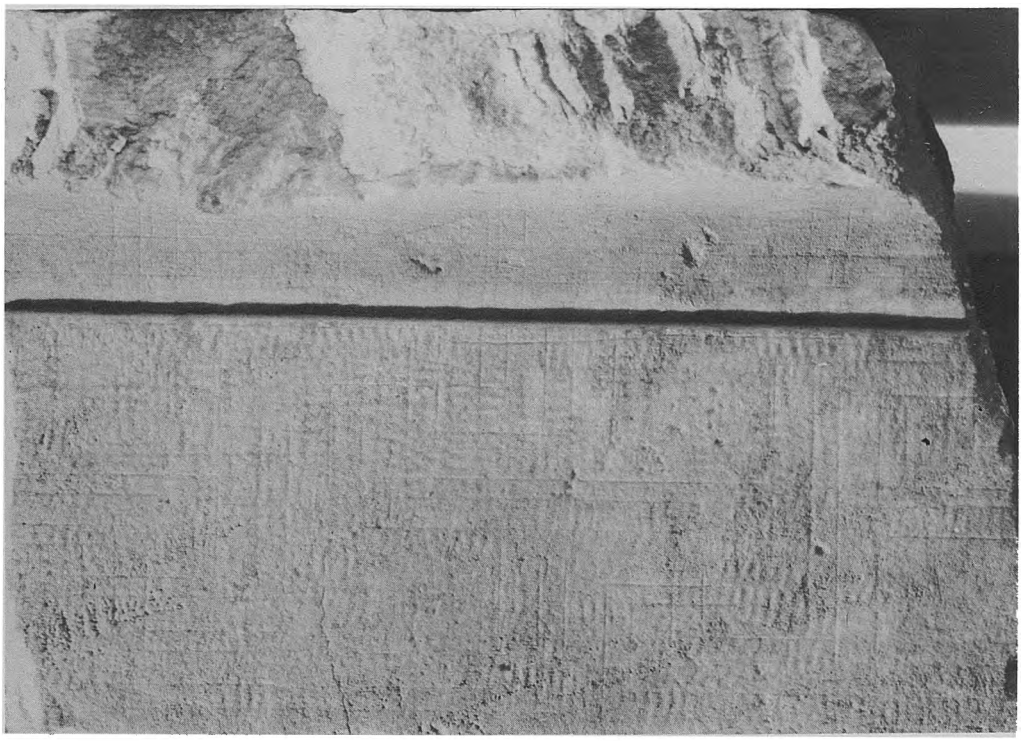
Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα: α. Ἐπαέτια σίμα, β. Τμῆμα σίμας τῆς μακριᾶς πλευρᾶς.
Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα: α. Σχεδίασμα τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ γωνιακοῦ γείσου (ἡμερολόγιο τοῦ Gandy), β. Δωρικό κυμάτιο τοῦ ὁριζόντιου γείσου. Διακρίνονται διαβρωμένα τά περιθώρια καί οἱ νευρώσεις τῶν συμβατικῶν φύλλων.

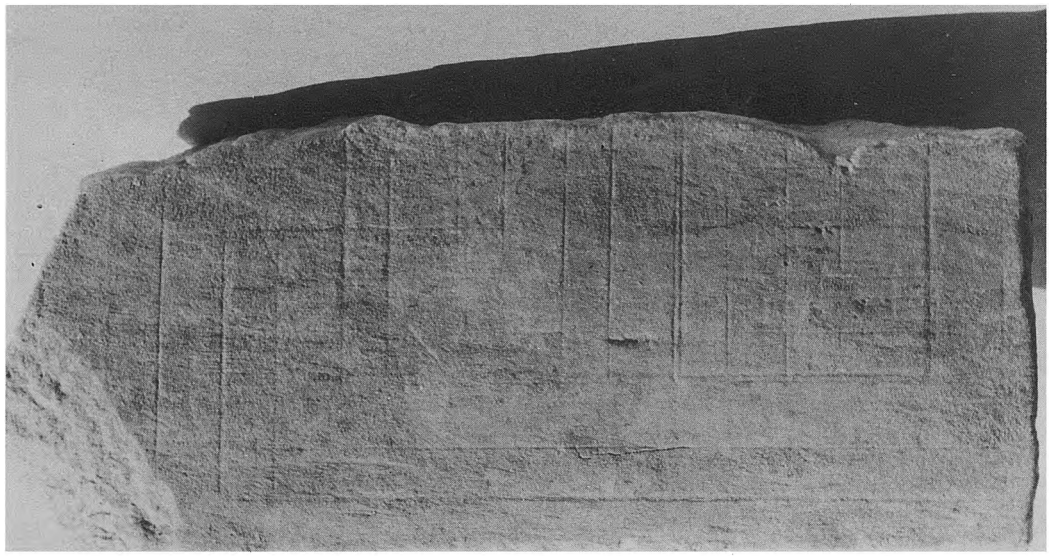
Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

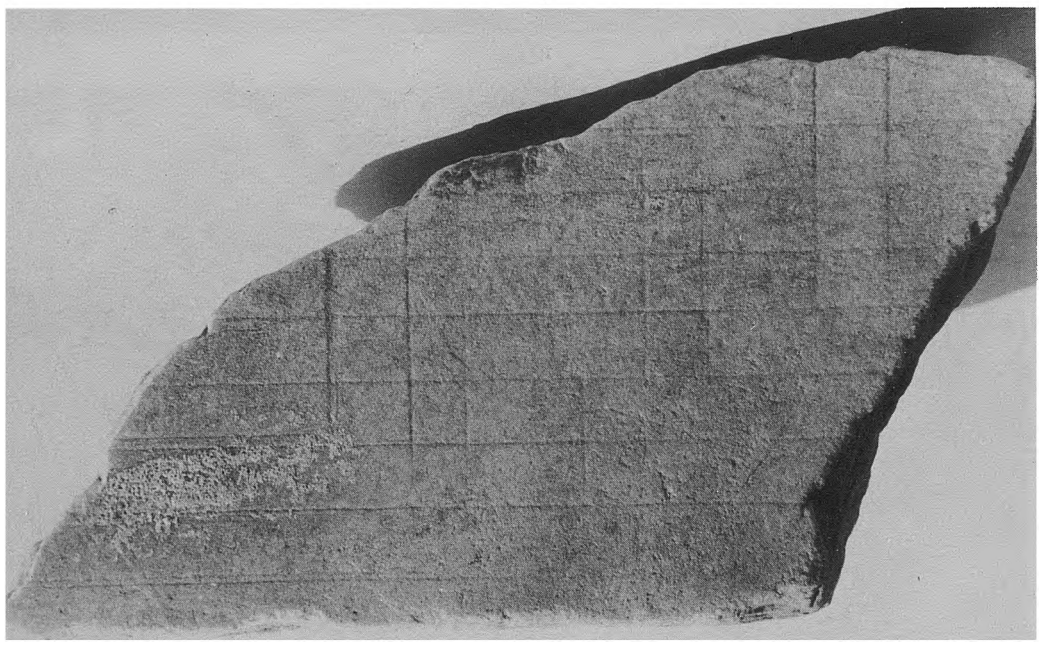

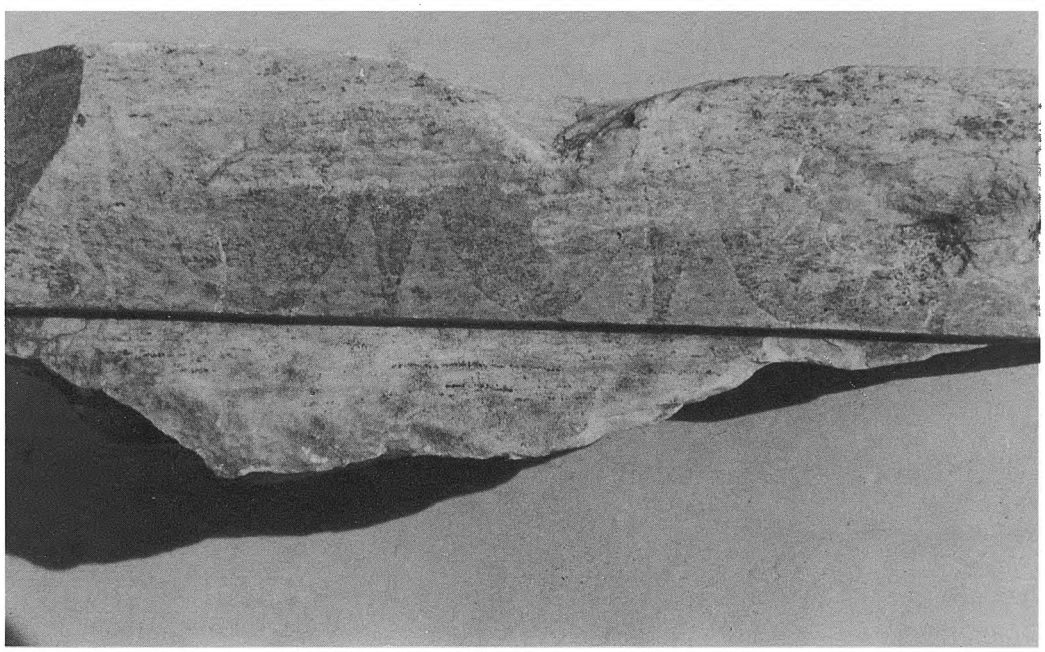
Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα: α. Τμῆμα ἀπό θράνο τοῦ β΄ τύπου μέ τόν ὑπογραμμό γιά τό διπλό μαίανδρο, β. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια ἀπό δωρικό κυμάτιο θράνου τοῦ β΄ τύπου.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα: α-β. Θραύσματα θράνου μέ ὑπογραμμό ἀπό τό διπλό μαίανδρο.
Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

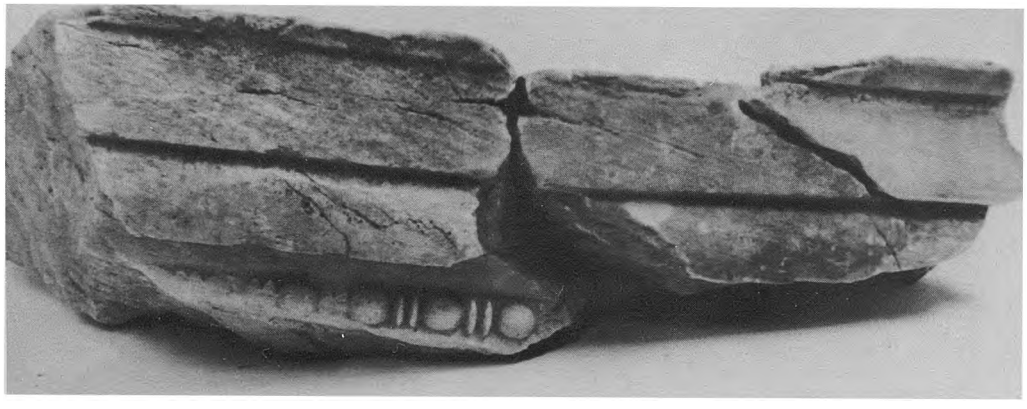

Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα: α. Ὁ κανόνας ἀπό αὐγά καί λόγχες σέ θραῦσμα ἀπό τό κυμάτιο τῆς δοκοῦ, β. Θραῦσμα ἀπό κάλυμμα μέ τόν ὑπογραμμό ἀπό τά κοσμήματά του.

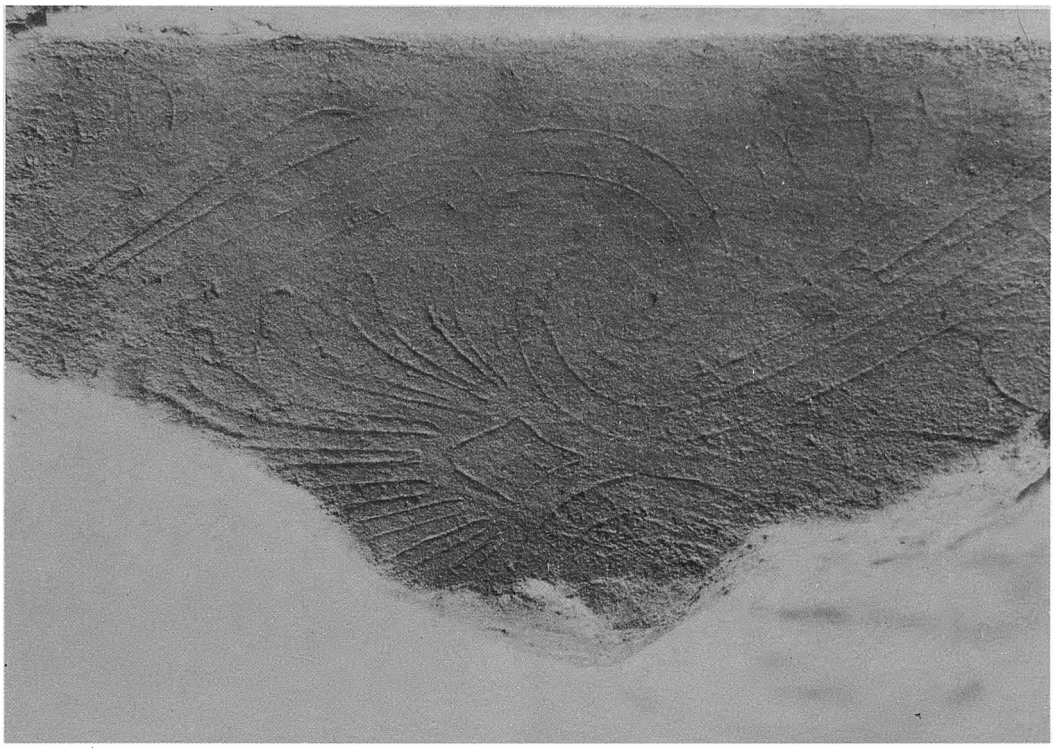
Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα: α. Ὁ ζωγραφιστός ἀστράγαλος στίς φατνωματικές πλάκες, β. Θραύσματα ἀπό τό ἐπίκρανο τῆς παραστάδας.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

Ναός τῆς Νέμεσης στό Ραμνούντα. Ὁ ὑπογραμμός ἀπό κόσμημα σέ θραῦσμα τοῦ ὑποτραχηλίου τοῦ ἐπίκρανου τῆς παραστάδας.

Κ. ΗΛΙΑΚΗΣ

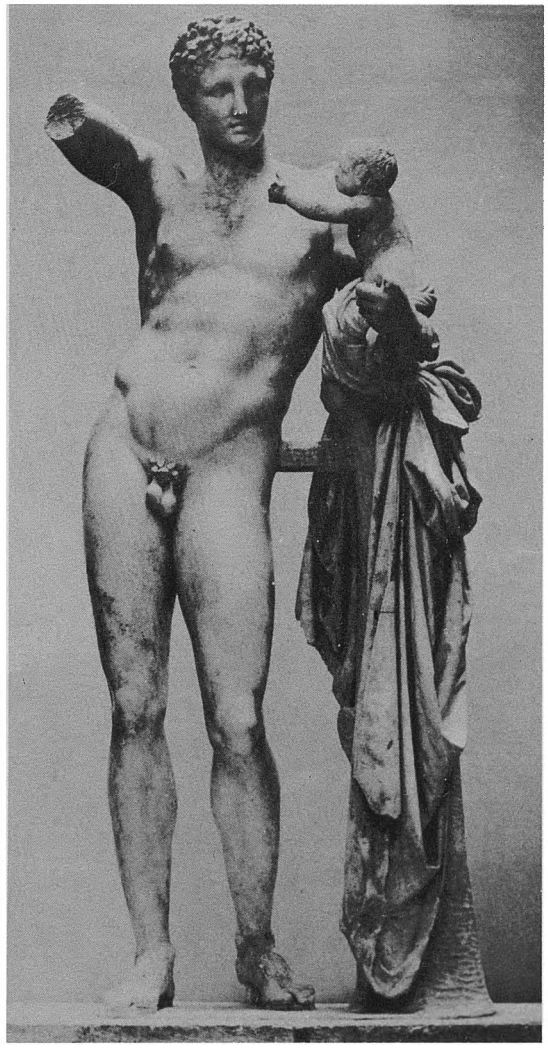

Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἥλιδος: α. Στή θέση πού βρέθηκε, β. Πλάγια ὄψη.

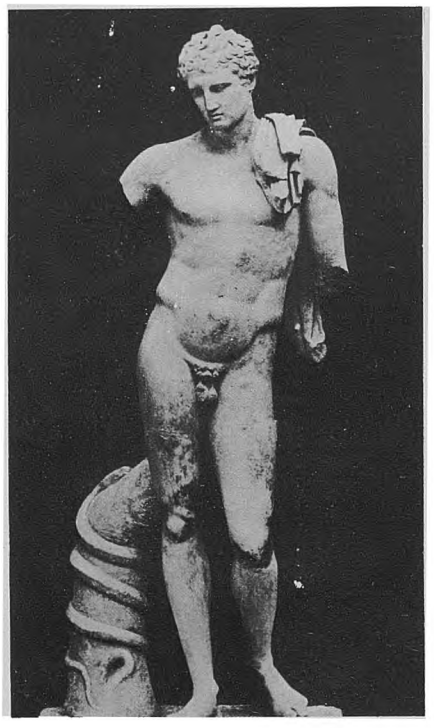
Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

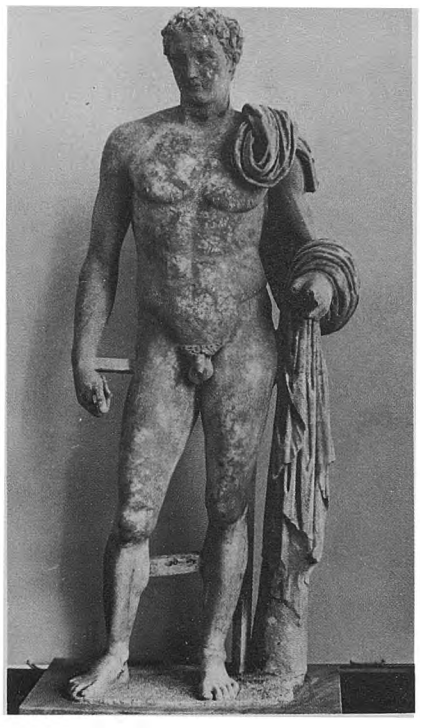

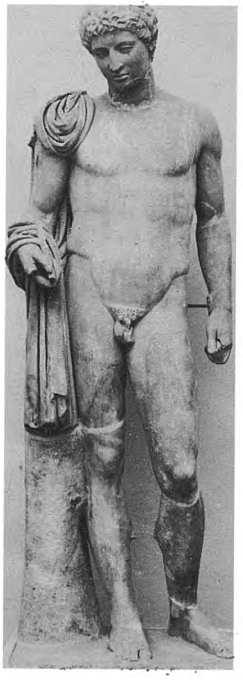

α. Πρόσθια ὄψη τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ἠλιδος, β. Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

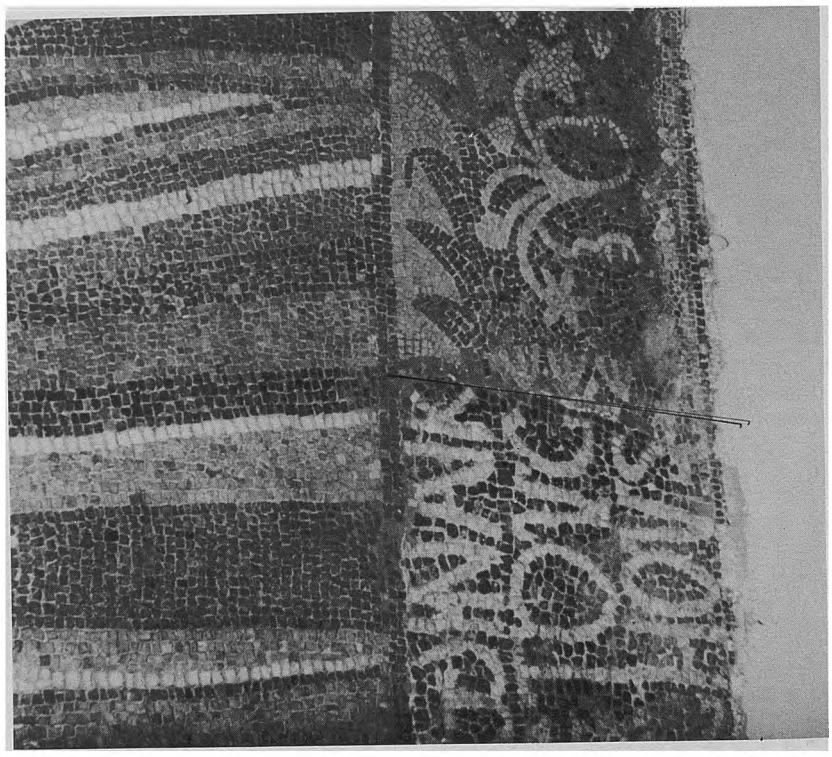
α. Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἄνδρου, β. Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἀταλάντης, γ. Ἄγαλμα ἀφηρωισμένου νεκροῦ τῆς οἰκογένειας τῶν Κλαυδίων, δ. Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Αἰγίου.

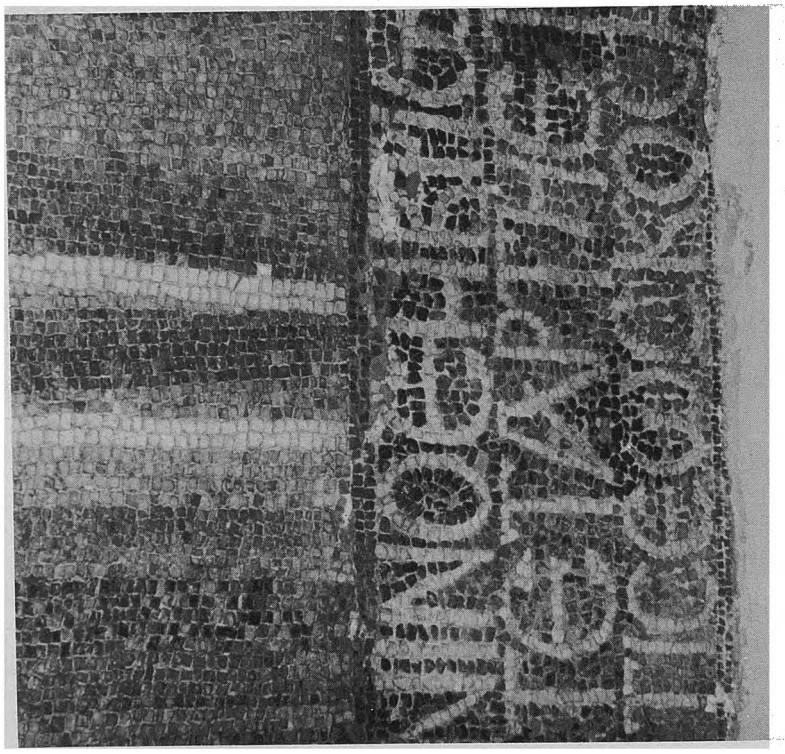
Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

Ψηφιδωτά τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Ἡ βόρεια ἐπιγραφή.

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Ψηφιδωτά τρούλλου στήν 'Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης: α-β. Τό δεξιό ἄκρο τῆς βόρειας ἐπιγραφῆς.

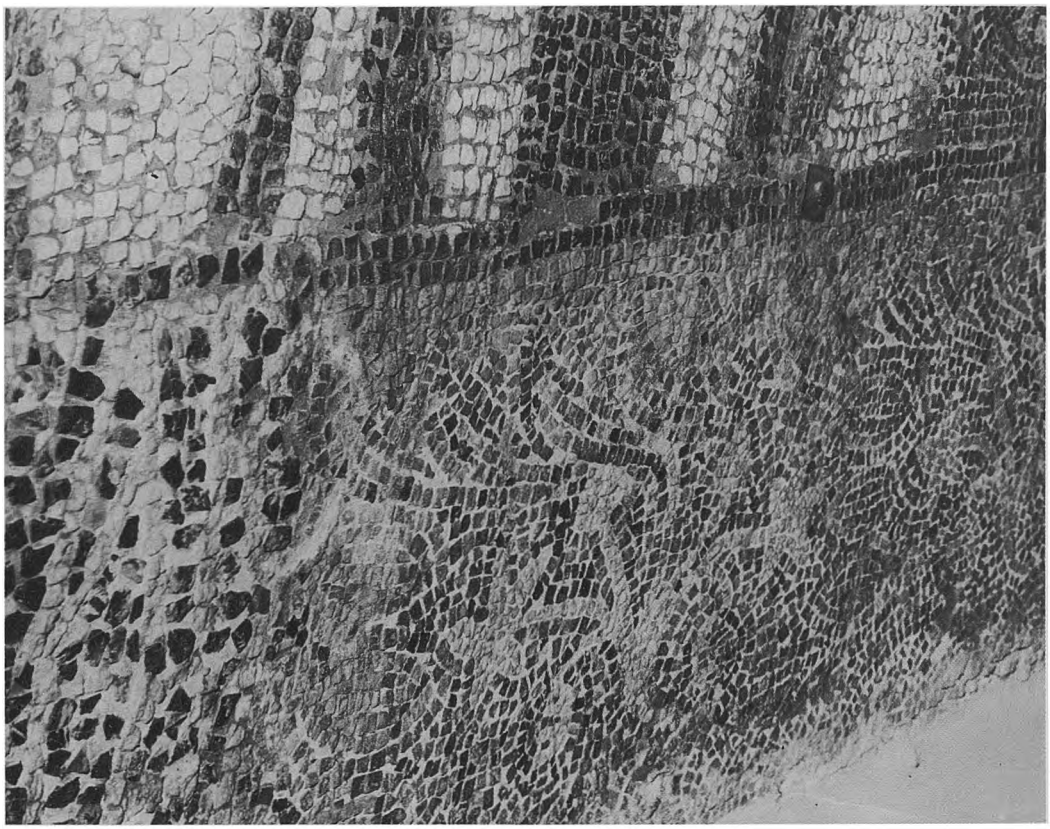
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

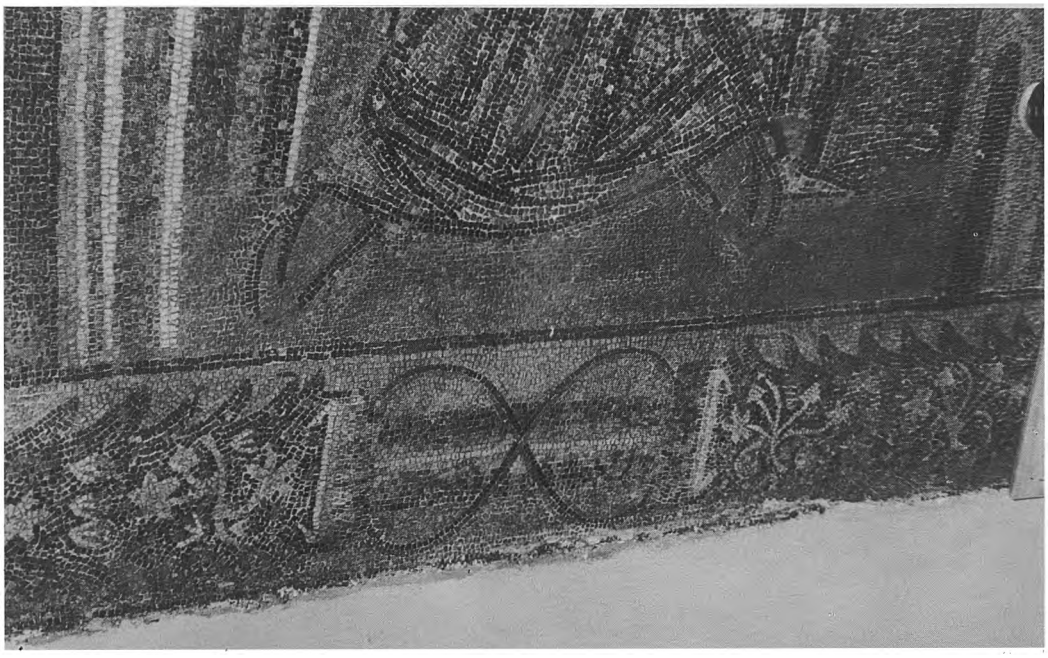

Ψηφιδωτά τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης: α. Ἡ νότια ἐπιγραφή, β. Λεπτομέρεια τῆς νότιας ἐπιγραφῆς.

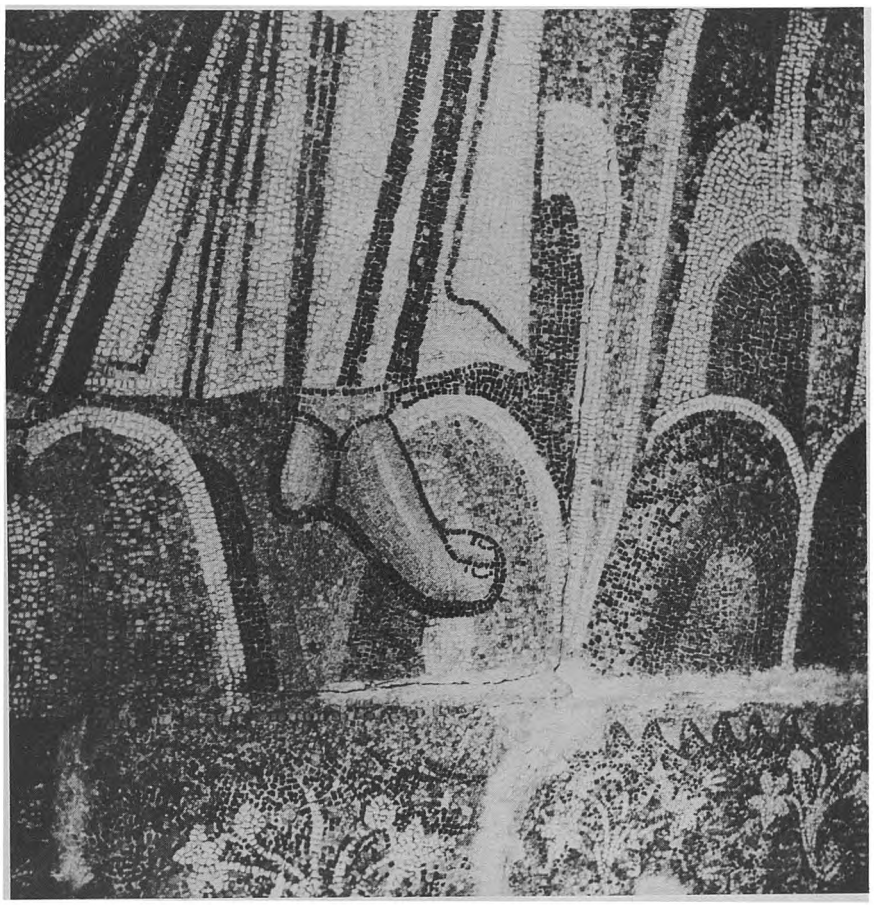
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

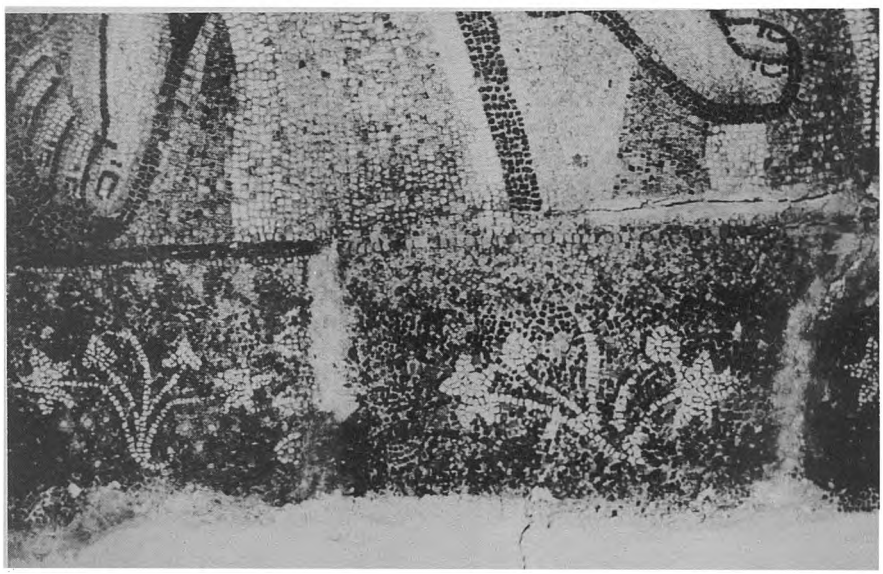

Ψηφιδωτά τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης: α. Τό δεξιό ἄκρο τῆς νότιας ἐπιγραφῆς, β. Λεπτομέρεια τῆς γιρλάντας μέ τό δεσμό στήν ἀνατολική πλευρά.

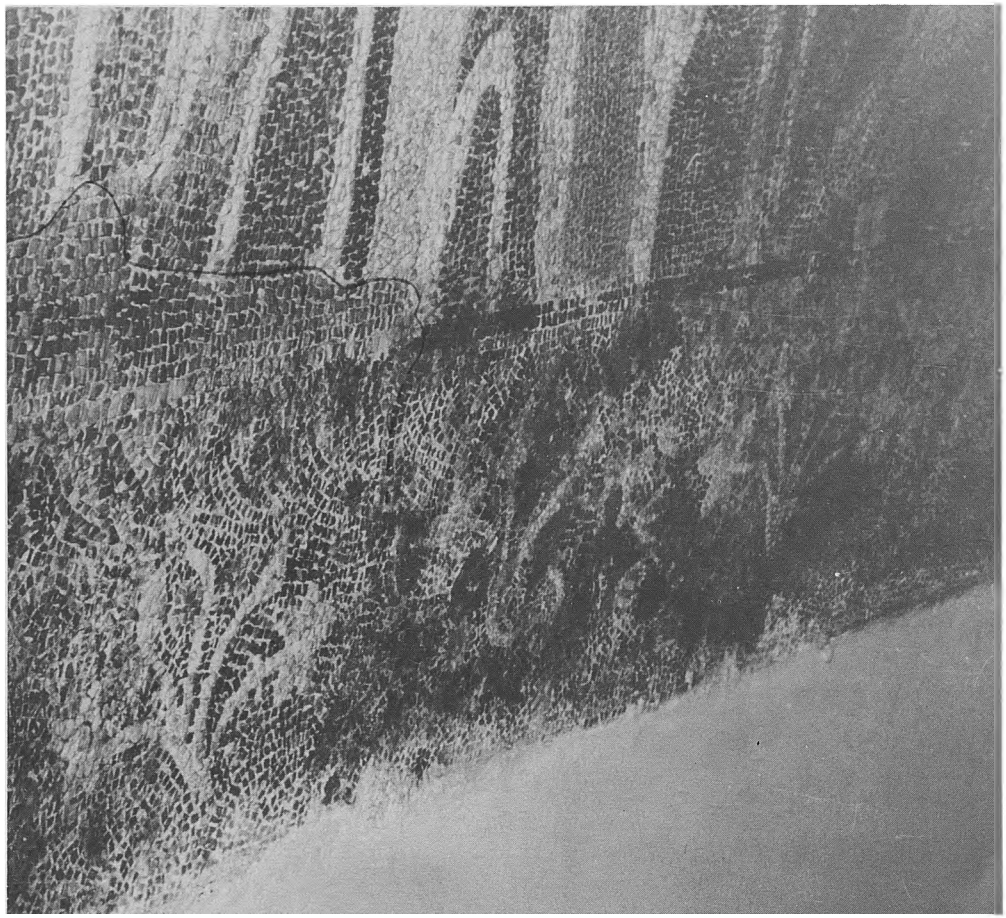
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Ψηφιδωτά τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης: α-β. Ἡ ἐπισκευή κάτω ἀπό τόν πέμπτο ἀπόστολο.

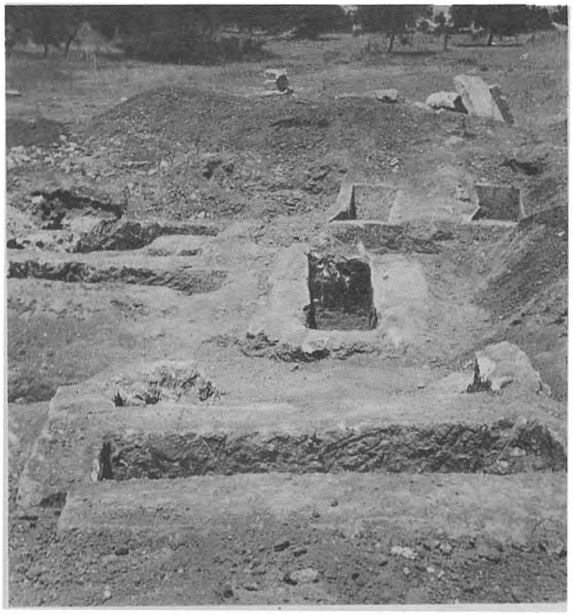
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Ψηφιδωτά τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐπισκευή κάτω ἀπό τόν ὄγδοο ἀπόστολο.
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

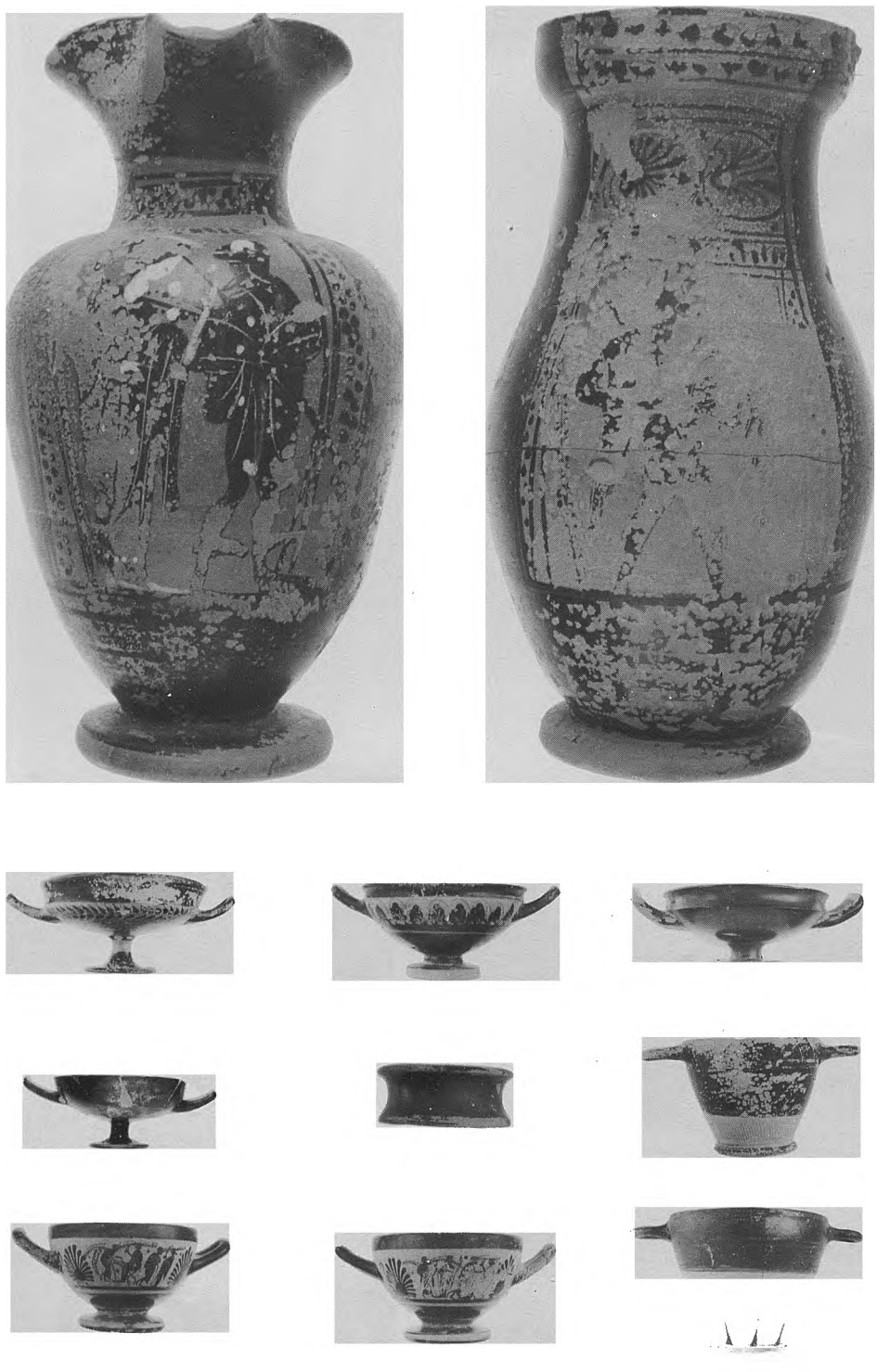

Halieis Necropolis: a. Area 1 graves in line, b. Skeleton in cist grave, c. Area 1 graves in cluster, d. Grave 1.

CHR. DENGATE

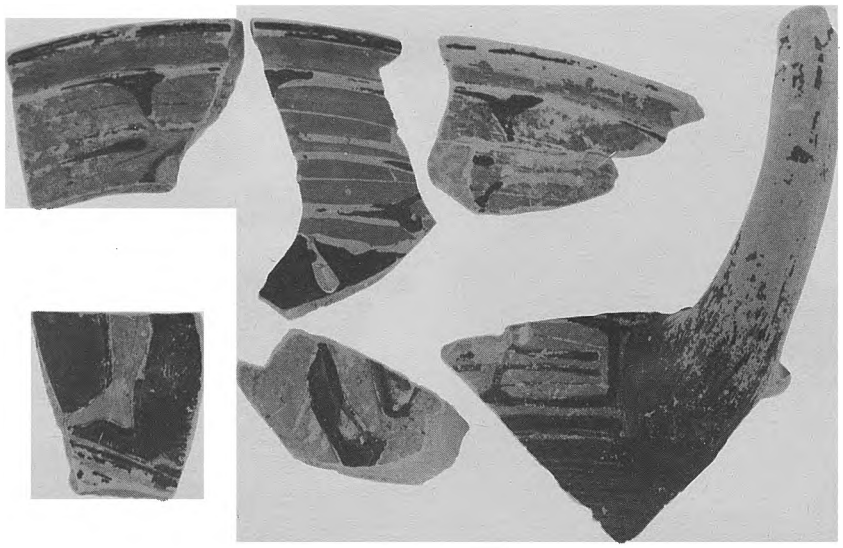
Halieis Necropolis: Row 1, l. to r., Cat. Nos. 1 and 2; row 2, Cat. Nos. 3, 4, 5; row 3, Cat. Nos. 8, 9, 10; row 4, Cat. Nos. 12 A, 12 B, 13.

CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Row 1, l. to r., Cat. Nos. 16, 17, 18, 25; row 2, Cat. Nos. 27, 29, 31, 19a; row 3, Cat. Nos. 20a, 22a; row 4, Cat. Nos. 21a, 32; row 5, Cat. Nos. 24, 33; row 6, Cat. Nos. 30, 34 outside, inside.

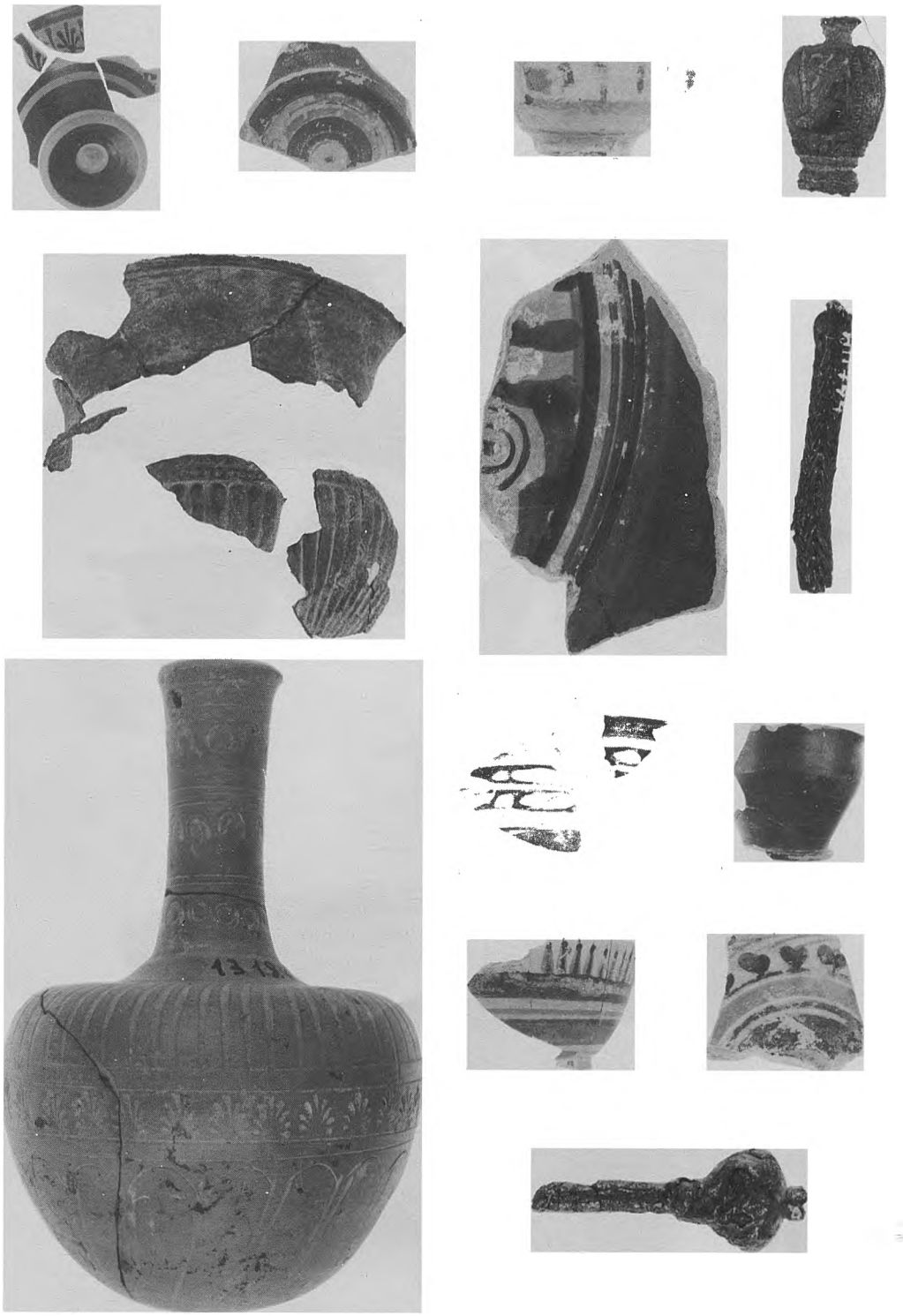
CHR. DENGATE

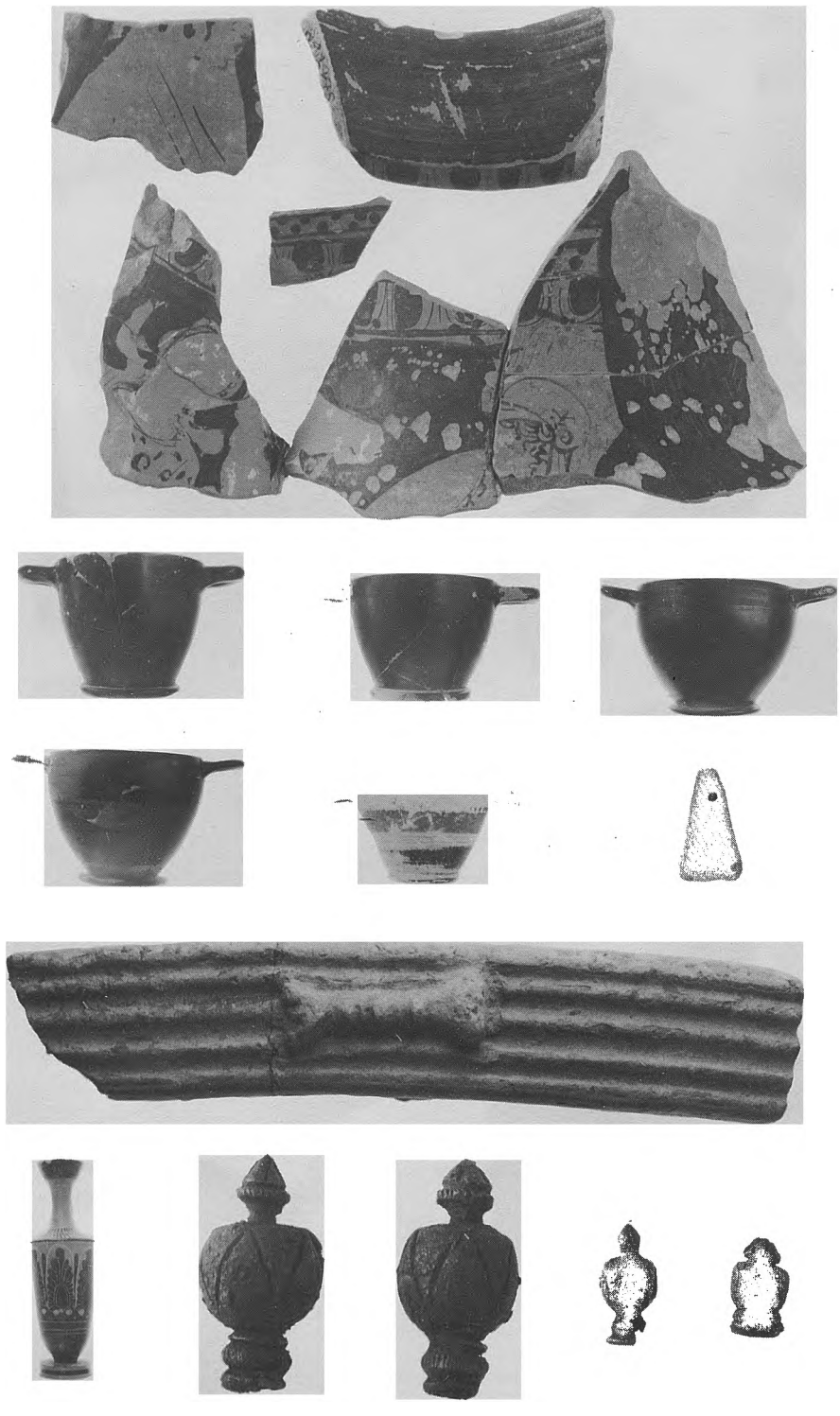
Halieis Necropolis: Top, Cat. No. 36; lower l., Cat. No. 35; center, Cat. No. 39; lower r., top to bottom, Cat. Nos. 37, 38, 40, 42.

CHR. DENGATE

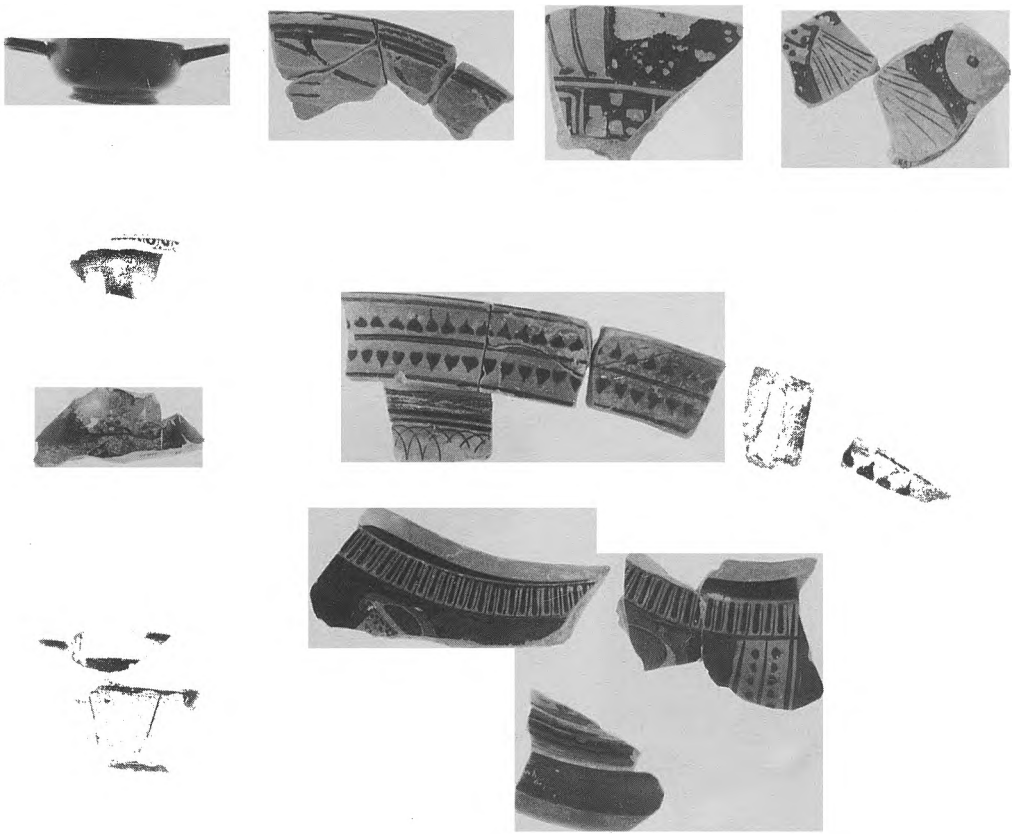
Halieis Necropolis: Row 1, l. to r., Cat. Nos. 43, 44, 45, 46; row 2, Cat. Nos. 48, 50a, 55; lower l., Cat. No. 53; row 3, Cat. Nos. 49, 51; row 4, Cat. Nos. 52, 56; row 5, Cat. No. 58.

CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Top, Cat. No. 59; row 1, l. to r., Cat. Nos. 60, 63, 65; row 2, Cat. Nos. 66, 67, 69; row 3, Cat. No. 68; row 4, Cat. Nos. 70, 72, 73, 74, 75.

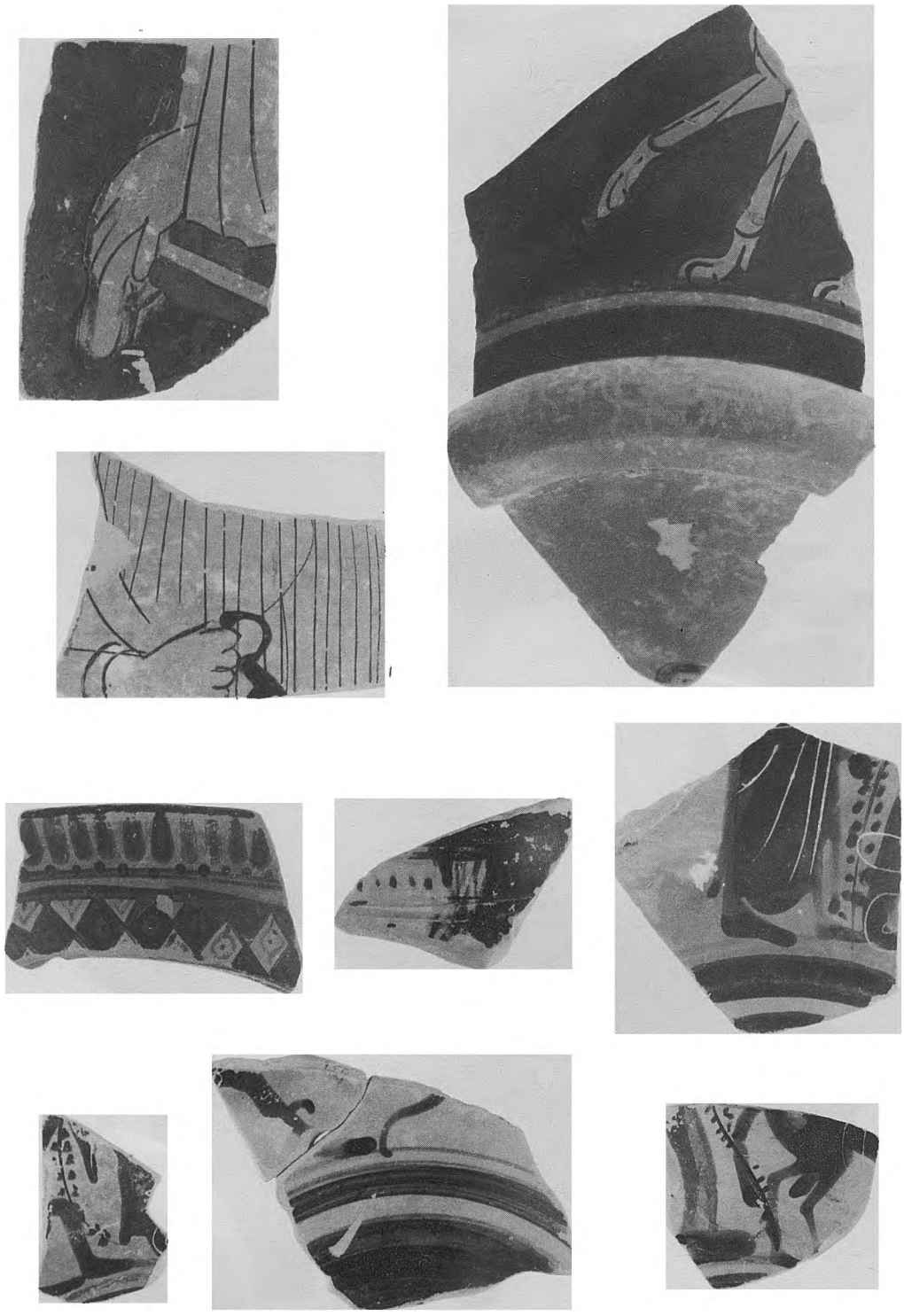
CHR. DENGATE

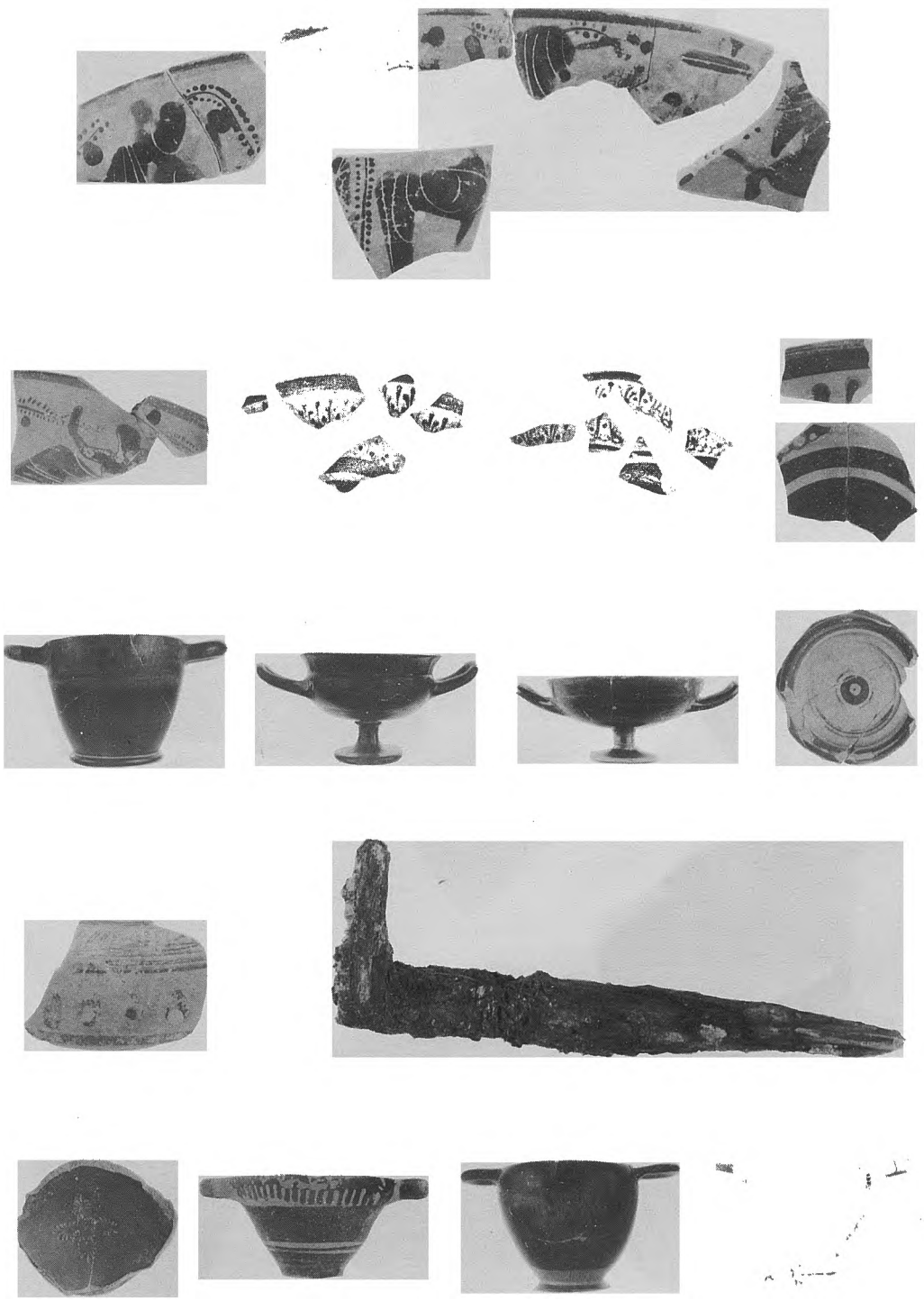
Halieis Necropolis: Top, l. to r., Cat. Nos. 78, 81, 82, 83; center, l., Cat. Nos. 84a-b, 86; center, r., Cat. No. 95; bottom, Cat. no. 95a.

CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Upper l., Cat. Nos. 96, 97; upper r., Cat. No. 98; center, l. to r., Cat. Nos. 99, 100, 102; bottom, l. to r., 101d, 103a, 103b.

CHR. DENGATE

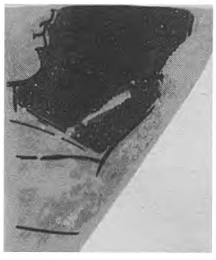

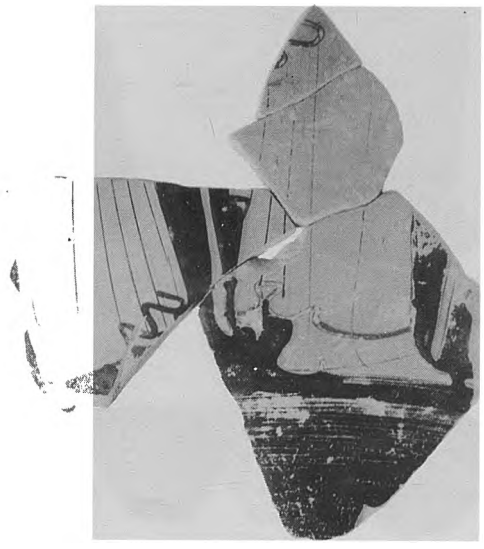
Halieis Necropolis: Top, Cat. No. 104; row 1, l. to r., Cat. Nos. 105, 106, 107, 108; row 2, Cat. Nos. 109, 112, 115, 116; row 3, Cat. Nos. 118, 119; row 4, Cat. Nos. 121, 123, 124, 126.

CHR. DENGATE

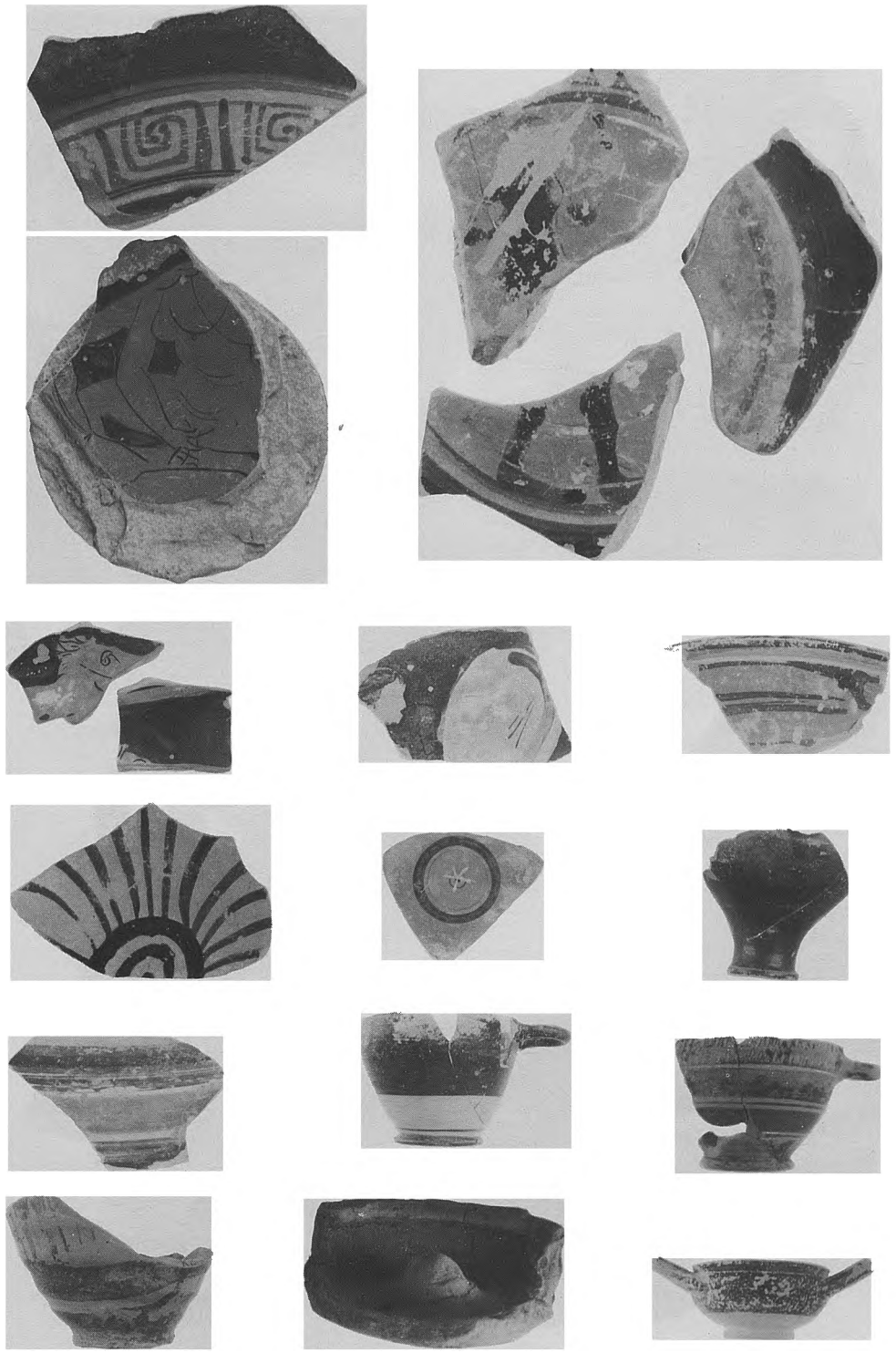

Halieis Necropolis: Upper l., Cat. No. 122; upper r., Cat. Nos. 127, 131, 130; center, l. to r., Cat. Nos. 128, 135; bottom, l. to r., Cat. Nos. 133, 134.

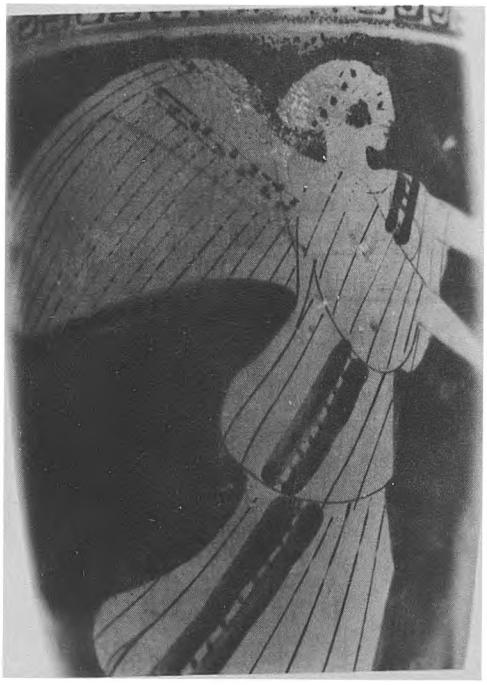
CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Row 1, l. to r., Cat. Nos. 139, 141; row 2, Cat. Nos. 136, 137, 138; row 3, Cat. Nos. 140, 144, 145; row 4, Cat. Nos. 147, 148, 149; row 5, Cat. Nos. 150, 152, 153.

CHR. DENGATE

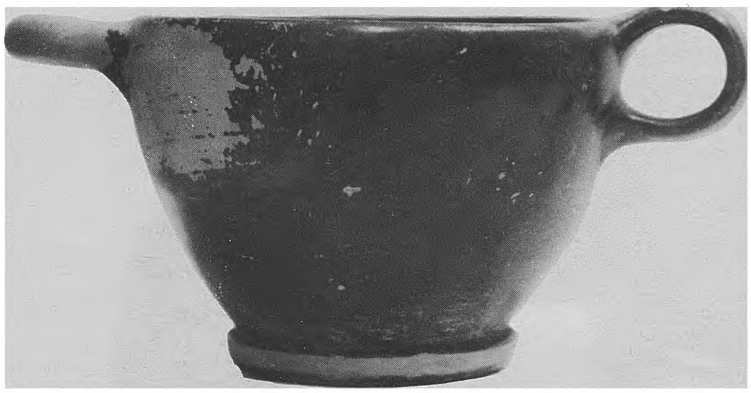

Halieis Necropolis: Upper l., Cat. No. 154; upper r., Cat. No. 167; center, Cat. No. 157; bottom l., Cat. No. 165; bottom r., Cat. No. 167.

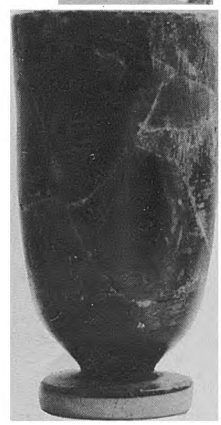
CHR. DENGATE

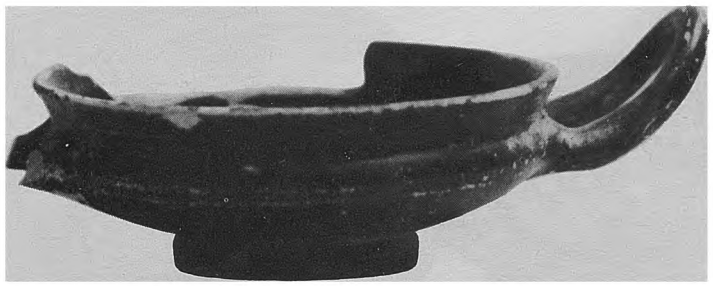

Halieis Necropolis: Upper l., Cat. No. 163; upper r., Cat. No. 169; center, Cat. No. 166; lower l., Cat. No. 183; lower r., Cat. No. 170.

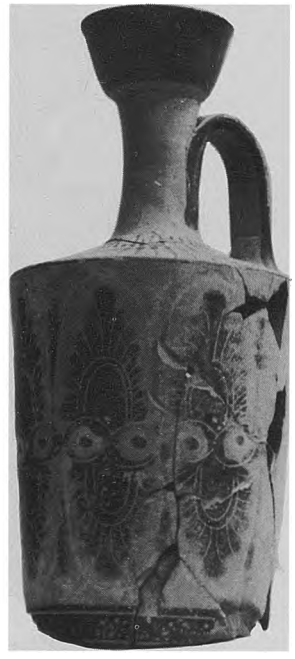
CHR. DENGATE

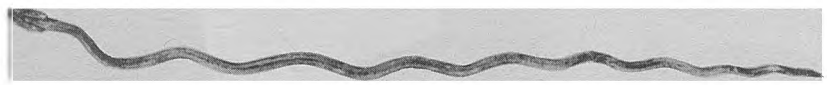

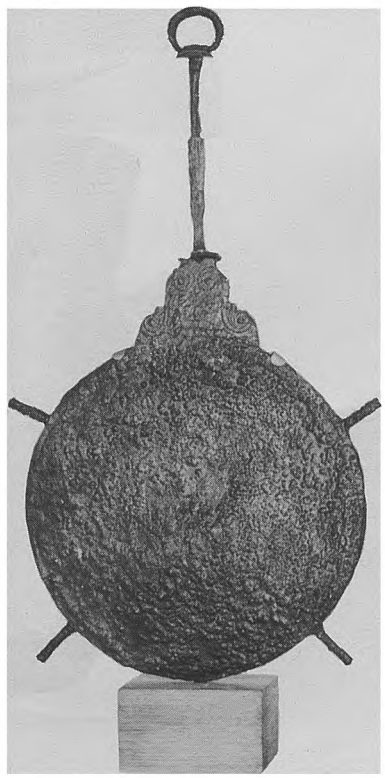
Halieis Necropolis: Upper l., Cat. No. 178; upper r., Cat. No. 179; center, l. to r., Cat. Nos. 207 and 208; lower l., Cat. No. 190; lower r., Cat. No. 168.

CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Top, Cat. No. 186; center, Cat. Nos. 194, 195; lower l., Cat. No. 196; lower r., Cat. Nos. 193, 197.

CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Row 1, l. to r., Cat. Nos. 197, 198 (detail); row 2, Cat. No. 209 (front and back); center, Cat. No. 204; lower l., Cat. No. 203; lower r., Cat. No. 206.

CHR. DENGATE

Halieis Necropolis: Upper l., Cat. No. 202 (side); upper r., Cat. No. 202 (front); lower l., Cat. No. 205; lower r., Cat. No. 210.

CHR. DENGATE

5

10

13

16

34

38

44

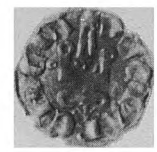

68

84

94

Φραγκικό εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1967.

Μ. ΚΡΙΚΟΥ-ΓΑΛΑΝΗ

103

109

119

121

141

160

161

164

183

186

Φραγκικό εὕρημα Ἀττικῆς (;) 1967.

Μ. ΚΡΙΚΟΥ-ΓΑΛΑΝΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - ΑΝΤ. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΑΦΟΙ ΚΑΡΥΔΑΚΗ Ο.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Θ. ΧΑΤΖΗ-ΙΩΑΝΝΟΥ